

A. WACE & FR. STUBBINGS

ΟΜΗΡΟΣ

A COMPANION TO HOMER

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ

Ο Μ Η Ρ Ο Σ
A COMPANION TO HOMER

A. WACE FR. STUBBINGS

Ο ΜΗΡΟΣ

A COMPANION
TO
HOMER

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ – ΑΘΗΝΑΙ 1984

Τίτλος πρωτοτύπου: A COMPANION TO HOMER,
Ἐπιμελητές τῆς Ἑκδόσεως: Allan Wace, καθηγητῆς Ἀρχαιολογίας στό
Πανεπιστήμιο τοῦ CAMBRIDGE
καί
Frank Stubbings, καθηγητῆς Κλασσικῆς Φιλολογίας
© MacMillan Press Ltd, 1962
© γιά τήν ἐλληνική γλώσσα:
Ἑκδόσεις Καρδαμίτσα 1984.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος ἑλληνικῆς ἐκδόσεως	
Πρόλογος Ἑκδοτῶν	
Εὐχαριστίες	
Σημειώσεις	

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ὁ Ὅμηρος καὶ οἱ ἐπιδράσεις του, J.A.K. Thomson	1
--	---

ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΡΩΤΗ

Τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα καὶ ὁ συγγραφέας τους

ΜΕΡΟΣ Α': Τὰ ποιήματα

Κεφάλαιο 1. Μέτρο, Sir Maupice Bowra	21
Κεφάλαιο 2. Τό ὕφος, Sir Maupice Bowra	31
Κεφάλαιο 3. Σύνθεσις, Sir Maupice Bowra	47
Κεφάλαιο 4. Ἡ γλῶσσα τοῦ Ὀμήρου, (ἀναλυτικά περιεχόμενα βλ. σελ. 97), L.R. Palmer	96
Κεφάλαιο 5. Ὁ Ὅμηρος καὶ ἡ ἄλλη ἐπικὴ ποίησις, A.B. Lord	213

ΜΕΡΟΣ Β': Ὀμηρικὴ κριτικὴ

Κεφάλαιο 6. Ἡ παράδοσις τοῦ κειμένου, J.A. Davison	260
Κεφάλαιο 7. Τὸ Ὀμηρικὸ Ζήτημα, J.A. Davison	283

Ὁ Ὅμηρος στεφανώνεται ἀπό τόν Κόσμο καί τόν Χρόνο. Λεπτομέρεια ἀπό μαρμά-
ρινο ἀνάγλυφο τοῦ δεύτερου αἰώνα π.Χ., πού βρέθηκε κοντά στήν ἀρχαία Bovillae.

Ὑψος περ. 33 ἐκ.

Ὁ Πύρρος, ἀνάμεσα στὸν Αἴαντα καὶ τὸν Ἀγαμέμνονα, παίρνει τὰ σπιρούνια καὶ
 τὸ ξίφος τῆς ἱπποσύνης, ὡς διάδοχος τοῦ νεκροῦ πατέρα του Ἀχιλλέα. Λεπτομέ-
 ρεια ἀπὸ Φλαμανδικὴ ταπετσαρία τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰῶνα ὅπου ἀπεικονίζεται
 ἡ *Ἱστορία τῆς Τροίας*, ἀπὸ τὸ Château de Bayard, κοντὰ στὸν Γκρενόμπλ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

J. A. K. Thomson

Ο ΟΜΗΡΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ

μετάφραση:

Γ. Γιατρομανωλάκης

Ίρένα Ζαμάρου

Hither as thir Fountain other Starrs
Repairing, in thir gold'n Urns draw light

Στίς ἀρχές τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, στήν ἴδια τήν ἀρχή του οὐσιαστικά, προβάλλουν δύο ποιήματα ἐκτεταμένης κλίμακας, τά ὁποῖα χάρη στήν ὠραιότητα καί μεγαλοπρέπεια πού ἐμπεριέχουν, δέν συνάντησαν ἔργο ἀνώτερο κι οὔτε πιθανῶς ἰσάξιό τους σέ ὁλόκληρη τήν ποιητική παραγωγή πού ἀκολούθησε. Τοῦτο ἀποτελεῖ τό πλέον ἀξιοσημεῖωτο γεγονός στήν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας. Ἐάν αὐτό φαίνεται νά ἀντιβαίνει σέ ἐκεῖνο πού ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ σχεδόν ὡς νόμο φυσικό – ὅτι δηλ. οἱ τέχνες ἀναπτύσσονται προοδευτικά – μπορούμε ἴσως νά ἀνακαλύψουμε τήν ἐξήγηση σέ τοῦτο: ὅτι ἡ *Ἰλιάδα* καί ἡ *Ὀδύσσεια* δέν ἀποτελοῦν τό ξεκίνημα ἀλλά τήν κορύφωση μιᾶς καλλιτεχνικῆς διαδικασίας, τά πρωιμότερα στάδια τῆς ὁποίας δέν εἶναι πλέον εὐκρινή. Ὡστόσο, ἐνῶ τοῦτο θά ἐρμήνευε τό γεγονός, δέν ἐρμηνεύει τό θαῦμα. Τό θαῦμα εἶναι ἡ ιδιότητα τῆς ποιήσεως, καί τά θαύματα δέν ἔχουν τή δυνατότητα νά ἐρμηνεύονται.

Μποροῦν ὥστόσο νά περιγράφονται καί νά ἐπισημαίνονται τά ἀποτελέσματά τους. Ὁ Matthew Arnold στό ἔργο του *Essays on Translating Homer* διαπίστωσε στό ὁμηρικό ὕφος τέσσερις «ἀποχρώσεις», ἡ χαρακτηριστικές ιδιότητες: ἀνεπιτήδευτη διάνοια πού ἀποσκοπεῖ στήν ἀμεσότητα καί τήν ἀπλότητα· ἀνεπιτήδευτο ὕφος, πού ἀποσκοπεῖ στή σαφήνεια· εὐκινησία· εὐγένεια. Ὄντως ὁ Ὅμηρος κατέχει αὐτές τίς ποιότητες, καί ὅσα σχετικά λέει ὁ Arnold εἶναι ἀξιοθαύμαστα. Διαισθανόμαστε ὅμως ὅτι ὑπάρχει

κάτι στον Όμηρο πού του ανήκει αποκλειστικά. Ποιό τάχα νά είναι αυτό; Άναγκαστικά καταφεύγουμε στη μεταφορά καί ή μεταφορά ή όποία από μόνη της ύπεισέχεται σχεδόν σέ κάθε κριτικό έχει ληφθεί από τή φωτιά. Έτσι ό Ρορε στον Πρόλογο τής *Ίλιάδας* του αναφέρεται σέ «εκείνη τήν άπροσμάχητη φλόγα καί γοητεία πού είναι τόσο πιεστική στον Όμηρο, έτσι ώστε ούτε ένας άνθρωπος μέ άληθινά ποιητικό πνεύμα νά παραμένει κύριος του έαυτου του ένόσω τόν αναγιγνώσκει. Έκείνο πού περιγράφει είναι ή ζωντανότερη φύση πού μπορούμε νά φανταστούμε· τά πάντα κινούνται, τά πάντα ζούν καί τίθενται σέ δράση». Πράγματι διαδάζοντας τόν Όμηρο έχουμε μιá έναργέστατη συνείδηση ζωής. Όμως ύπάρχει καί ή τέρψη πού άπορρέει από τήν τέχνη του – ή μαγεία του όμηρικού λεξιλογίου καί του όμηρικού μέτρου – καί από τόν μύθο, έπειδή αυτό πρέπει πάντοτε νά ύπολογίζεται, πιθανότατα νά μετράει πρώτο, σ' ένα άφηγηματικό ποίημα. Όμως καί ή ώραιότερη ιστορία στον κόσμο – καί είναι ή *Όδύσσεια* πού έχει λάθει αυτόν τόν χαρακτηρισμό – μπορεί νά καταστραφεί στην άφήγησή. Είναι ό άφηγητής πού κατασκευάζει τήν ιστορία. Ό κόσμος του Όμήρου είναι εκείνο πού ό Όμηρος παριστάνει νά είναι μέ τό χάρισμα τής τέχνης του, τής ποιήσεώς του. Τί συμβαίνει όταν ή ποίηση άπουσιάζει μπορεί κανείς νά τό δει στην *αρχαιολογία* του Θουκυδίδου. Είναι ή ποίηση του Όμήρου πού άποτελεί τή μόνη, τήν έπαρκή έρμηνεία τής δύναμης πού άσκει στίς ψυχές των ανθρώπων, μολονότι τούτο σέ καμιά περίπτωση δέν άφαιρεί τό ένδιαφέρον, τό μοναδικό ένδιαφέρον από τό άντικείμενό του.

Ό Όμηρος, λέει ό Arnold, είναι μεγάλος μάστορας του «ύψηλού ύφους». Μπορούμε νά υίοθετήσουμε τόν βολικό όρο χωρίς νά έμπλακούμε στην κατά κάποιο τρόπο άκριτη επέκταση του Arnold σέ ύψη τόσο διαφορετικά όπως του Πινδάρου, του Αίσχύλου ή του Δάντη. Ό Όμηρος ούδέποτε είναι χρησιμοειδής· μπορεί νά άποβαίνει οικείος, μπορεί άκόμη καί νά διαθέτει αίσθηση του χιούμορ. Όσο ούδέποτε αισθανόμαστε ότι χάνει τόν έλεγχο του ύψηλού ύφους.³ Ήταν ή μαστοριά του πού καθόρισε ότι ή έπική ποίηση θά πρέπει νά γράφεται σέ ύψηλό ύφος. Τούτο, φυσικά, τό βλέπουμε σ' εκείνους πού θά μπορούσαν νά θεωρηθούν ως άμεσοι διάδοχοι του Όμήρου, σέ ποιητές όπως ό Βιργίλιος καί ό Μίλτων. Είναι όμως σχεδόν τό ίδιο προφανές καί σέ κείνους πού καταπιάστηκαν μέ μιá μή κλασική μορφή έπους. Ό Macpherson στον *Ossian* του, ό Wordsworth στό *Prelude* του αισθάνονται ότι χρειάζονται κάποιου είδους ύψηλό ύφος. Όμως, εάν δέν ύπήρχε τό όμηρικό προηγούμενο, δέν θά είχαν κανένα λόγο νά διακατέχονται από αυτό τό αίσθημα.

Μία ιστορική άποτίμηση τής επιδράσεως του Όμήρου μάς αναγκάζει

νά ἐξετάσουμε ὄχι μόνο τό μέγεθος τῆς ἐκτάσεώς της, ἀλλά καί τή μορφή πού πήρε. Στούς ἀρχαίους χρόνους δέν περιορίστηκε στά πλαίσια τῆς λογοτεχνίας, ἐπηρέασε καί ἄλλες τέχνες καί πάνω ἀπ' ὅλα τήν ἐκπαίδευση. Γνωρίζουμε ὅτι στήν Ἀθήνα (ἡ ὁποία σιγά - σιγά ἔφτασε στό σημεῖο νά καθορίζει τίς πνευματικές τάσεις τῆς ὑπόλοιπης Ἑλλάδας) ἡ ἐκπαίδευση τῶν νέων βασιζόταν ἀπό τίς πρωιμότερες ἐποχές στήν ἀνάγνωση καί ἐρμηνεία τοῦ Ὁμήρου. Γνωρίζουμε τό γεγονός αὐτό περισσότερο ἴσως ἀπ' ὅσο μπορούμε νά τό ἐκτιμήσουμε. Ἐπειδή ἐάν ἐξετάσουμε τό ζήτημα, ἐνδεχομένως νά καταλήξουμε στό συμπέρασμα ὅτι ὁ Ὅμηρος εἶναι ὁ γεννήτορας αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ πού θεωρεῖται τυπικά κλασικός. Εἶναι φυσικά εὐκολο ν' ἀνακαλύψουμε «ρομαντικά» ἀκόμη καί «πρωτόγονα» στοιχεῖα καί στήν *Ἰλιάδα* καί στήν *Ὀδύσεια*. Πῶς θά μπορούσε ἄλλωστε νά συμβεῖ διαφορετικά σέ ποιήματα πού χρησιμοποιοῦν τόσο πλατιά παραδοσιακό ὕλικό; Ὅμως αὐτά τά στοιχεῖα δέν χαρακτηρίζουν τόν Ὅμηρο, στήν πραγματικότητα δέν εἶναι χαρακτηριστικά του. Ἀκριβῶς ἐπειδή δέν εἶναι χαρακτηριστικά του, ὁ Ὅμηρος τά περιορίζει στό ἐλάχιστο. Καί ὅταν μελετοῦμε τήν τέχνη του, βρίσκουμε ὅτι ἔχει ὅλες τίς ιδιότητες πού θεωροῦνται εἰδικά κλασικές. Συγκρίνετε λ.χ. τήν *Ἰλιάδα* ἢ τήν *Ὀδύσεια* μέ ἐπη πού προέρχονται ἀπό λαούς ὁ πολιτισμός τῶν ὁποίων ἔχει μείνει ἀνεπηρέαστος ἀπό ἑλληνικές ἐπιδράσεις. Δίπλα στόν Ὅμηρο φαίνονται χωρίς σχέδιο, χωρίς συνοχή, στοιχειωμένα μέ καταθλιπτικές ἢ γκροτέσκες φαντασιώσεις, ἐντυπωσιακές καμιά φορά ἀλλά συχνά παιδαριώδεις. Συχνά ἀποβαίνει δύσκολο νά ὀλοκληρώσουν τήν πλοκή τους μέ κάποια σαφήνεια· τό ὕψος τους εἶναι ἀπό κατασκευῆς δύσκαμπτο λόγω τῶν συμβατικών κοσμητικῶν ἐπιθέτων καί τῶν στερεότυπων ἐκφράσεων. Οἱ ὀμιχλώδεις καλλονές εἶναι μόνο δικές τους, ὄχι τοῦ Ὁμήρου. Αὐτός εἶναι μάστορας τοῦ ὕλικου του, δέν εἶναι ἐξεζητημένος ἢ γκροτέσκος, εἶναι διαυγής καί φειδωλός (ιδιότητα πού δέν διαθέτουν οἱ ἄλλοι) στίς ὑπερβολές. Μέ ἄλλα λόγια αὐτός εἶναι κλασικός ἐκεῖνοι εἶναι βαρβαρικοί. Ἡ κλασική ἀντίληψη τοῦ ὕψους στηρίζεται στήν πίστη ὅτι ἡ σπουδαιότητα αὐτοῦ πού λέγεται ἐξαρετᾶται πολύ συχνά ἀπό τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο τό λέμε. Στόν Ὅμηρο, ἴσως γιά πρώτη φορά, ἡ μορφή ἐξισοῦται μέ τό ὕλικό, δηλαδή προσαρμόζεται σ' αὐτό καί εἶναι ἰσάξιά του. *Τραγοῦδῃσε, θεά, τήν ὁργή τοῦ Ἀχιλλέα* – μονάχα ἓνας θεικός λόγος θά μπορούσε νά δικαιώσει ἓνα τόσο ὑψηλό θέμα. Ὁ τρόπος νά ταιριάζει στό ὕλικό. Αὕτη εἶναι ἡ κλασική ιδέα γιά τό ὕψος καί προέρχεται ἀπό τόν Ὅμηρο.

Ἐνδεχομένως νά παρατηρήσουμε ὅτι τό πνεῦμα καί ἡ ποιότητα τῆς ὁμηρικῆς τέχνης, μολονότι πάντοτε λειτουργοῦσαν μέσα στήν ἑλληνική λογοτεχνία, ἀρχίζουν νά τήν ἐπηρεάζουν μέ ἀσυνήθιστη δύναμη ἀμέσως

μετά την καταστροφή του Ξέρξη. Ἡ προηγούμενη ἐποχή ὑπῆρξε περίοδος προφητισμοῦ. Ὁ Παρμενίδης, ὁ Ἡράκλειτος, ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἀκόμη ὁ Πίνδαρος καί ὁ Αἰσχύλος ἔχουν, ἢ ἔχουν συχνά, ὕψος χρησιμοδοτικό, φυσικό γιά ἀνθρώπους πού αἰσθάνονται ὅτι ἀποκαλύπτουν τήν ἀλήθεια, ἀλλά ὄχι ὁμηρικό. Ὑστερα ἔρχεται ὁ Σοφοκλῆς καί ὁ Ἡρόδοτος, *ὁμηρικώτατος* καί ὁ ἕνας καί ὁ ἄλλος καί στήν ψυχική διάθεση καί στήν ποιότητα τῆς τέχνης. Καί αὐτή ἡ τέχνη εἶναι τώρα καθαρά «κλασική». Παρατηροῦμε ὅμως τήν ἴδια τάση καί σέ ἄλλες περιοχές ἐκτός ἀπό τή λογοτεχνία. Τή βλέπουμε στό ἔργο τοῦ Φειδία πού ἄφησε ἀνεξίτηλη τή σφραγίδα του στή γλυπτική καί στήν ἀρχιτεκτονική τῆς ἐποχῆς του καί ὑπῆρξε κύριος συντελεστής ὥστε νά ἀποβεῖ ἡ τέχνη κλασική ὅπως ὁ Ὅμηρος εἶναι κλασικός. Τή βλέπουμε καί στόν μείζονα καί στόν ἐλάσσονα Πολύγνωτο. Στό θρησκευτικό πεδίο οἱ Ὀλύμπιοι θεοί διακρίνονται τώρα καθαρά ὅπως τοὺς εἶχε συλλάβει ὁ Ὅμηρος· ὁ νέος Δίας, ὁ νέος Ἀπόλλωνας, ὁ νέος Ἑρμῆς εἶναι καθαρά ὁμηρικοί. Στή φιλοσοφία ὁ Σωκράτης ἀντιμετωπίζει τόν προφητισμό μέ κάποια εἰρωνική ἀδιαφορία καί ὁ Δημόκριτος μέ ἐπιστημονική ἀδιαφορία. Καί στούς δύο συναντοῦμε τό πνεῦμα τῆς *σωφροσύνης*, αὐτῆς τῆς κατ' ἐξοχὴν κλασικῆς καί ὁμηρικῆς ἀρετῆς. Εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανο ὅτι ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ ὀφειλόταν ἀποκλειστικά στόν Ὅμηρο. Εἶναι ὥστόσο λογικό νά πιστέψουμε ὅτι ἡ συνεχὴς ἐντρυφήση τῆς ἑλληνικῆς σκέψης στό ὁμηρικό πνεῦμα, ἀναγκαία συνέπεια τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαίδευσης, πρέπει νά ὑπῆρξε σ' ἕνα μεγάλο βαθμὸ ἡ ἰσχυρότερη ἀπ' ὅλες τίς ἐπιδράσεις πού ὑπέστη ἡ σκέψη αὐτή. Τουλάχιστον ὁ Ὅμηρος ὑπῆρξε ὁ πρωτοπόρος καί τό καθοριστικό παράδειγμα. Ἐχομε δεῖ πῶς ἐπέδρασε πάνω στήν τέχνη, ὅμως καί στόν πολιτισμὸ ἄσκησε ἐπίδραση. Ὑπῆρξε ἡ συνειδητοποίηση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ἐκεῖνο πού ἐνέπνευσε τήν πολεμική τοῦ Πλάτωνα καί τῶν ἄλλων ἠθικολόγων ἐναντίον τῆς ροπῆς πρὸς τὰ ὁμηρικά ἦθη. Συνήθως ἐκπλησσομεθα ἀπὸ αὐτὴ τήν ἐνέργεια, ὀφείλουμε ὅμως νά θυμηθοῦμε ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Πλάτωνα στρέφονταν ἐναντίον τῶν ἀνθρώπων πού ἐπέμεναν ὅτι ὁ Ὅμηρος πρέπει νά θεωρεῖται δάσκαλος ἠθικῆς. Δέν διαθέτουμε ἐπαρκεῖς ἐνδείξεις σχετικὰ μέ τήν ἐπίδραση πού ἄσκησαν τὰ ποιήματα στήν ἰδιωτική ἠθική. Ὡστόσο ὅσον ἀφορᾷ τῇ δημόσια συμπεριφορᾷ ἔχουμε ἐνδείξεις πῶς ἡ *Ἰλιάδα* ὑπῆρξε ἰσχυρότατο κίνητρο γιά τόν πανελλήνιο πατριωτισμὸ Ἐτσι βρῖσκουμε τόν Ἰσοκράτη νά ἐπικαλεῖται τόν Ὅμηρο στά ἔργα του ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα σαλπίζουν ἐκείνη τήν ἔνωση τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν Βαρβάρων, ἡ ὁποία ἀποτέλεσε τήν πολιτική τοῦ Φιλίππου καί (ἀρχικά) τοῦ Ἀλεξάνδρου. Μιά τέτοια ἐπικλήση εἶχε ἀπήχηση ἐπειδὴ τὰ ὁμηρικά ποιήματα ἀποτελοῦσαν γιά τοὺς Ἕλληνες τήν καταγραφή τῆς πρωϊμότερης ἱστορίας τους. Εἶχαν

ἀντιληφθεῖ – τουλάχιστον οἱ εὐφυέστεροι ἀπό αὐτούς – ὅτι ὑπάρχει κατ' ἀνάγκην κάποιο στοιχεῖο μυθοπλασίας (*ψεῦδος*) σέ μιά ποιητική ἀναπαράσταση τοῦ παρελθόντος. Ὅμως κανεῖς δέν ἀμφισβητοῦσε τό γεγονός ὅτι ὁ Ὅμηρος ἀφηγεῖτο πράγματα πού εἶχαν συμβεῖ. Ἀκόμα καί γιά τόν Θουκυδίδη ὁ Τρωϊκός πόλεμος (ἀνεξάρτητα ἀπό τό βαθμό τῆς ἀμφιβολίας του γιά τήν ὑπερβολική σπουδαιότητά του) εἶναι ἀκριδῶς τόσο ἱστορικός ὅσο ὁ Περσικός καί ὁ Πελοποννησιακός. Δίχως ἀμφιβολία τέτοιου εἶδους πεποιθήσεις συνετέλεσαν στή δημιουργία τῶν ἰδεῶν τῶν δημοσίων ἀνδρῶν καί κατεύθυναν τήν πολιτική τους.

Εἶναι βέβαια ἔξω ἀπό τό θέμα μας τό νά ἐπισημάνουμε τήν ὁμηρική ἐπίδραση πρός ὅλες αὐτές τίς κατευθύνσεις. Τό περισσότερο πού μπορούμε νά ἀποπειραθοῦμε εἶναι ἕνα συνοπτικότατο σχεδιάσμα τῆς ἐπιδράσεως του στή λογοτεχνία.

Φυσικό εἶναι νά ἀσχίσουμε μέ τόν Ἡσίοδο καί τοὺς ποιητές τοῦ «ἐπικοῦ κύκλου». Ἐνδεχομένως νά πιστεύουμε ὅτι ἦταν τό κύρος τοῦ ἡρωικοῦ ἔπους ἐκεῖνο πού ὀδήγησε τόν Ἡσίοδο νά προσαρμόσει τό μέτρο καί τό λεκτικό τοῦ Ὀμήρου στό δικό του ἀντικείμενο. Πρόκειται γιά μιά πολύ σπουδαία ὀφειλή, ὅμως δέν ὑπάρχουν πολλά ἄλλα πού νά ὀφείλει ὁ ποιητής τῶν *Ἔργων καί Ἡμερῶν* στόν Ὅμηρο. Πόσο μεγάλη ἦταν ἡ ὀφειλή τῶν ποιητῶν τοῦ ἐπικοῦ κύκλου πρός τόν Ὅμηρο δέν μπορεῖ νά καθορισθεῖ, ἐπειδή τά ἔργα τους ἔχουν σχεδόν ἐξαφανισθεῖ. Ὅ,τι μᾶλλον μπορούμε νά ποῦμε εἶναι πώς ὅλα ἐκεῖνα τά τμήματα τοῦ τρωικοῦ θέματος με τά ὁποῖα ἐνασχολήθηκαν, βρίσκονται ἔξω ἀπό τό σχέδιο τῆς *Ἰλιάδας* καί τῆς *Ὀδύσσειας*. Σ' αὐτό ἀκριδῶς τό σημεῖο ἔγκειται σήμερα ἡ ἱστορική τους σπουδαιότητα. Εἶναι σημαντική ἡ διαπίστωση αὐτή, ἐπειδή ἀπό τοὺς κυκλικούς μᾶλλον κι ὄχι ἀπό τόν ἴδιο τόν Ὅμηρο, οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς ἀπό τόν Αἰσχύλο (καί πρωιμότερα) ἕως τά *Μεθομηρικά* τοῦ Κόιντου Σμυρναίου καί τά ἑλληνικά πρότυπα τοῦ Δάρεθα τοῦ Φρυγίου καί τοῦ κρητικοῦ Δίκτυ, ἀντλήσαν μέγα μέρος τοῦ ὕλικού τους.

Κύριο ἐνδιαφέρον μας πρέπει νά ἀποτελέσει ἡ εὐθεία γραμμή τῶν διαδόχων. Ἀπό τόν Πανύασα καί νωρίτερα ὥς τόν Μίλωνα καί ἀργότερα, ὑπάρχει μιά σχεδόν ἀτέρμονη διαδοχή καί μόνο τά πιό σημαντικά ὀνόματα μπορεῖ κανεῖς νά μνημονεύσει. Ἀκόμα ὅμως καί σ' αὐτή τήν περίπτωση πρέπει νά θυμόμαστε ὅτι ὄχι μόνο παραλείπουμε ὅλοσχερῶς πολλά ἀξιοσημεῖωτα ἔπη ἀλλά καί κάθε θεώρηση τῆς ὁμηρικῆς ἐπίδρασης σέ ἄλλες μορφές τῆς ἀρχαίας ποίησης ἀκόμα καί σέ μερικούς πεζογράφους ὅπως λ.χ. στόν Ἡρόδοτο. Γιά τά χαμένα ἔπη λίγα πράγματα μποροῦν νά εἰπωθοῦν πού ν' ἀξίζουν τόν κόπο. Ὅμως τά *Ἀργοναυτικά* τοῦ Απολλωνίου ἐπέζησαν καί προκαλοῦν τήν προσοχή μας. Κατά κάποιο τρόπο τό

ποίημα αυτό, είναι ό,τι θά μπορούσε μέ τήν τεχνική γλώσσα τής σύγχρονης κριτικής νά όνομασθεϊ ποίημα μπαρόκ ή άκόμα ποίημα ροκοκό. Όσοσο επανεθεβαίωσε τήν όμηρική παράδοση μέ κάποια κατανόηση τής όμηρικής δομής καί κάποιο αίσθημα όμηρικού ύφους. Πάνω άπ' όλα τό ενδιαφέρον συγκεντρώνεται, προφανώς πρώτη φορά στήν έπική ποίηση, σέ μιά έρωτική ίστορία καί σέ μιά ήρωίδα. Τοῦτο άπεδείχθη βαρυσύμαντη καινοτομία γιά ό,τι υπέδειξε στόν Βιργίλιο. Όσοσο δέν μάς ενδιαφέρει ποιά εΐναι ή όφειλή τοῦ Βιργιλίου στόν Άπολλώνιο αλλά τί όφείλει στόν Όμηρο. Αυτό άποτελεϊ θέμα ύψίστης σπουδαιότητας γιά τόν ιστορικό τής λογοτεχνίας εξαιτίας τής μοναδικής θέσεως πού κρατεϊ ή *Αΐνειάδα* στόν πολιτισμό τής δυτικής Εὐρώπης. Καθ' όλη τή διάρκεια τής ύστερης άρχαιότητας, τών σκοτεινών αίωνων καί τοῦ Μεσαίωνα ως τήν Άναγέννηση καί σχεδόν ως τήν Γαλλική επανάσταση, ό Βιργίλιος καί όχι ό Όμηρος ήταν ό ευνοούμενος εκπρόσωπος τής έπικής ποιήσεως στή Δύση. Εΐναι ως έκ τούτου ούσιαστικό νά μάθουμε πόσο άληθινά τήν εκπροσωπεϊ. Η απάντηση όφείλει νά εΐναι: μέ αξιοθαύμαστη πιστότητα. Τό ύφος τοῦ Βιργιλίου μολονότι έχει διαμορφωθεϊ μέ πρότυπο τό όμηρικό εΐναι ιδιαιζόντως προσωπικό καί έχει έντελώς διαφορετικό ρυθμό. Όμως στό σχέδιο καί τή δομή τοῦ ποιήματός του, στόν τρόπο πού χειρίζεται τήν έπική μηχανή, στή χρήση τών έπικών συμβάσεων, στήν κατανόηση τής ήρωϊκής έποχής, ό Βιργίλιος συγκαταλέγεται στους σημαντικότερους όπαδούς τοῦ Όμήρου στήν άρχαία έποχή. Η *Αΐνειάδα* εΐναι σχεδόν άπόδειξη περισσότερο ποιητικού παρά κριτικού πνεύματος. Σ' αὐτήν ή τέχνη τοῦ Όμήρου παίρνει μιά νέα παράταση ζωής στό μέτρο πού κάτι τέτοιο ήταν δυνατό μέ ένα διαφορετικό γλωσσικό μέσο καί σέ μιά ξένη κοινωνία. Ακριβώς αυτό μειώνει τήν αναγκαιότητα μιᾶς θεώρησης τών έπικών ποιητῶν μετά τόν Βιργίλιο, επειδή ένῶ κάποιοι άπό αὐτούς, όπως λ.χ. ό Λουκανός, δέν έχουν σχεδόν καθόλου σχέση μέ τό όμηρικό πνεῦμα, όλοι αϊσθάνονται τήν ύποχρέωση νά σεβασθοῦν, καθώς δηλώνει ό Στάτιος, τά ἔχνη τοῦ Βιργιλίου. Αυτό ίσχύει άκόμα καί γιά τόν Κλαυδιανό, ό όποϊος τοποθετεϊται στό τέλος εκείνου πού θά μπορούσε νά αποκληθεϊ «κλασικό» στή λατινική λογοτεχνία. Στό πρόσωπό του ή όμηρική - βιργιλιανή παράδοση στήν άρχαιότητα μπορεί νά λεχθεϊ πώς δίνει μιά τελευταία αναλαμπή καί σθηνει.

Σύγχρονος μέ τόν Κλαυδιανό ήταν ό χριστιανός ποιητής Προυντέντιος τοῦ όποϊου ή *Ψυχομαχία* υπήρξε ένα νέο είδος έπους. Στό έπος αυτό οί πρωταγωνιστές εΐναι προσωποποιημένες άρετές καί κακίες πού συνάπτουν όμηρικές μονομαχίες μέ όμηρικό έξοπλισμό. Η σπουδαιότητά του γιά τόν ιστορικό τής λογοτεχνίας άνήκει σέ τοῦτο: ότι άποτελεϊ μιά κύρια

πηγή γι' αὐτή τήν πλημμυρίδα τῶν ἀλληγορικῶν στίχων πού ρέει σ' ἕναν ὀλοένα αὐξανόμενο ὄγκο μέσα ἀπό τόν Μεσαίωνα ἕως τήν *Faerie Queene* κι ἀκόμα παραπέρα.

Οἱ ἡμιαλφάδοι αἰῶνες πού ἀκολούθησαν ἀμέσως μετά τόν Προυντέντιο σπάνια γνώριζαν γιά τόν Ὅμηρο κάτι περισσότερο ἀπό τό ὄνομά του. Στήν πραγματικότητα μιά μορφή τόσο περίπλοκη ὅσο τό ὁμηρικό - βιργιλιανό ἔπος ἀπαιτεῖ γιά τήν κατανόησή της μιά καλλιτεχνική παιδεία τήν ὁποία δέν εἶχαν λάβει. Διέθεταν τά δικά τους ἔπη, ὅπως λ.χ. τό *Beowulf*, τά ὁποία εἶχαν ὑποστεῖ ἐλάχιστες ἐπιδράσεις, ὅσες φορές εἶχαν ἐηρεαστεῖ, ἀπό τήν κλασική ἐποχή. Εἶχε ἐναπομείνει ἡ ἀνάμνηση τοῦ Αἰνεία καί τῆς Διδῶς καί κάποια ἀσαφής ἰδέα γιά κάποιον Τρωικό πόλεμο. Τό τρωικό ζήτημα, μέγα μέρος τοῦ ὁποίου δέν περιέχεται στόν Ὅμηρό μας, εἶχε γίνει ἐπιτομή στά λατινικά ἀπό τόν Δίκτυ καί τόν Δάρητα, ἄθλιες μικρές συμπιλήσεις ἀπό πρωιμότερες συμπιλήσεις στά ἑλληνικά. Οἱ συμπιλήσεις αὐτές ἦσαν βέβαια πλαστογραφίες ἀλλά οἱ σκοτεινοί αἰῶνες κι ἀκόμα ὁ μεσαίωνας καθόλου δέν τό ὑποψιάζονταν καί προτιμοῦσαν τήν αὐθεντικότητά τους ἀπό τήν ὁμηρική. Αὐτά ὑπῆρξαν τά θεμέλια πάνω στά ὁποία ἀνηγέρθη βαθμιαία ἕνα τεράστιο καί λαμπερό οἰκοδόμημα. Πιθανώτατα νά ἦταν ὁ Geoffrey of Monmouth πού ξεκίνησε αὐτή τή δημιουργία μέ τήν ἐπινόηση τοῦ Brut, τοῦ τρωικοῦ - ἰταλικοῦ δημιουργοῦ (auctor) τοῦ βρετανικοῦ ἔθνους. Στό δεύτερο ἥμισυ τοῦ 19ου αἰ. – ὁ Geoffrey ἀνήκει στό πρῶτο ἥμισυ – ἡ ἐξιστόρησή του ἐπεξετάθη σέ μεγάλο βαθμό στά νορμανδο - γαλλικά *Romans de Brut* τοῦ Robert Wace, καί μέ τή σειρά του ἐπεξετάθη μέσα στόν ἀγγλικό Brut τοῦ Layamon. Ἐάν ὁ Brut δέν ἦταν ἔργο ἐντελῶς ἀπλοϊκό ὡς πρὸς τήν πλοκή ἢ καί τή δομή θά μπορούσε νά περάσει ὡς ἔπος. Ὅπως εἶναι, καί τό ἴδιο καί τό ποίημα τοῦ Wace ταξινομούνται στά ἔμμετρα μυθιστορήματα. Παρόμοιο ἐπίσης εἶναι τό *Roman de Troie* τοῦ Benoît de Sainte - Maure, ἑνός Γάλλου τροβαδούρου πού ἔγραψε πρὸς τό τέλος τοῦ δωδέκατου αἰῶνα. Ἐνῶ χρησιμοποιεῖ τό ὕλικό τοῦ Δίκτυ καί τοῦ Δάρητα θεωρεῖται πῶς ἔχει προσθέσει μία δική του ἐπινόηση, δηλαδή τήν ἐρωτική ἱστορία τοῦ Τρωίλου καί τῆς Χρυσίδας τήν ὁποίαν ὀνομάζει ὀρθότερα Βρισηΐδα. Ἡ ἱστορία ἐνσωματώθηκε μέ ὕλικό αὐθεντικότερα ἀρχαῖο, στό πεζογράφημα *Historia Romana* τοῦ Guido de Columnis, τό ὁποῖο ἀπέδῃ μιά ἀπό τίς σημαντικότερες μεσαιωνικές πηγές, ὁ Chaucer λ.χ. ἀντλήσε ἀπό ἐκεῖ τό ἔργο του *Troilus and Criseyde*. Ὅλα αὐτά φαίνονται νά ἀπέχουν πολύ ἀπό τόν Ὅμηρο, ὅμως εἶναι ἀνάγκη νά δοῦμε τί συνέβη ὅσον ἀφορᾷ τό θέμα καί τή μορφή τοῦ κλασικοῦ ἔπους, ἂν θέλουμε νά ἐννοήσουμε τό πρόδλημα πού ἀντιμετώπισαν ὁ Βοκκάκιος καί ὁ Τάσσο, ὁ Camoens ἀκόμα καί ὁ Μίλτων.

Ἡ *Θεία Κωμωδία* καταλαμβάνει μιά ειδική θέση. Μορφικά ανήκει στο είδος τοῦ ὀνείρου ἢ ὁράματος τό ὁποῖο (προερχόμενο πιθανῶς ἀπό τό *Ἐνύπνιον τοῦ Σκιπίωνος* τοῦ Κικέρωνα) κατέχει πολύ σπουδαία θέση στή λογοτεχνία τοῦ μεσαίωνα. Ἀκόμη κι ἂν ἡ *Θεία Κωμωδία* δέν εἶναι ἔπος, ὁ χαρακτήρας της εἶναι ἀρκετά ἐπικός. Ἡ Κόλαση καί τό Καθατήριο, ὡς τό σημεῖο ὅπου ὁ Δάντης προσεγγίζει τόν Ἐπίγειο Παράδεισο, ἀποτελεῖ μιά χριστιανική παραλλαγή τοῦ ἔκτου βιβλίου τῆς *Αἰνείαδας*, τό ὁποῖο μέ τή σειρά του ἐμπνέεται ἀπό τήν ἐνδέκατη ραψωδία τῆς *Ὀδύσσειας*. Τό γεγονός ὅτι ὁ Δάντης εἶχε πλήρη συνείδηση τῆς ὀφειλῆς του στόν Βιργίλιο ἀποδεικνύεται ἀπό τά ἴδια του τά λόγια (*Κόλαση* I. 85 - 87). Ἐχει ὁμως ἐπίγνωση καί τοῦ Ὁμήρου, τόν ὁποῖον ἀποκαλεῖ *poeta sovrano* καί τή σκιά τοῦ ὁποῖου συναντᾷ στόν κάτω κόσμο. Δέν μπορούμε ὥστόσο νά κάνουμε τίποτε περισσότερο ἀπό εἰκασίες σχετικά μέ τό πόσο ἐγνώριζε – ἀπό πηγές ὅπως ἡ *Ilias Latina* – τόν πραγματικό Ὅμηρο· προφανῶς ὁμως κάτι ἐγνώριζε. Δέν ἔχει ἐξακριβωθεῖ ἀπό ποῦ παρέλαβε τήν ἱστορία τοῦ τελευταίου ταξιδιοῦ τοῦ Ὀδυσσεά ὅπως αὐτή ἐκτίθεται στό εἰκοστό ἔκτο ἄσμα τῆς *Κολάσεως*. Δύσκολα δίνει τήν ἐντύπωση πῶς ἔχει ἐπινοηθεῖ· ἐνδεχομένως ἀποτελοῦσε μιά παράδοση πού ἀργόσθηνε στή Νότιο Ἰταλία. Εἶναι θεμιτό νά ὑποθέσουμε πῶς θά μπορούσε νά προσδώσει στήν *Ὀδύσσεια* ἕνα λαμπρότερο τέλος ἀπό αὐτό πού ἔχουμε.

Ἡ *Θεία Κωμωδία* εἶναι ἕνα χριστιανικό, ἕνα θεολογικό ποίημα καί κατὰ συνέπεια τό πνεῦμα του δέν εἶναι ὁμηρικό. Δέν εἶναι ὁμως οὔτε ἱπποτικό. Τήν ἐποχή τοῦ Δάντη τό κατ' ἐξοχήν μεσαιωνικό πνεῦμα τοῦ ἱπποτισμοῦ καί τοῦ ρομαντικοῦ ἔρωτα εἶχε παρέλθει, μολονότι ἐπρόκειτο νά ἀναζωογονηθεῖ μέ διαφορετικά χαρακτηριστικά ἀπό τόν Πετράρχη. Ὁ συνδυασμός ἀφ' ἑνός τῆς δυνάμεως τοῦ χριστιανικοῦ αἰσθήματος καί τοῦ ἱπποτικοῦ ἔρωτα ἀφ' ἑτέρου ἀπετέλεσαν πιθανῶς τά βασικά ἐμπόδια γιά νά ἀναδυθεῖ στόν μεσαίωνα ἕνα ἔργο παρόμοιο μέ τό ἔπος τῆς ὁμηρικῆς παράδοσης. Ἔτσι, ἡ ἱστορία τοῦ Ἰππότη στόν Chaucer, πού ἔχει ἕναν ἐπικό σχεδόν στόχο, ἀποβαίνει μιά ἱστορία μεσαιωνικοῦ ἔρωτα πού διαδραματίζεται μέσα σέ ἕνα ἀόριστα κλασικό πλαίσιο. Ἀρχέτυπο τοῦ Chaucer ὑπῆρξε ἡ *Teseide*, τοῦ Βοκκάκιου, τό ὁποῖο συμβαίνει νά ἀναφέρεται ἐδῶ ἐπειδὴ ὑπῆρξε ἡ πρώτη ἀπόπειρα, μετὰ ἀπό τήν κατάρρευση τῆς δυτικῆς αὐτοκρατορίας, νά παραχθεῖ σέ μιά λαϊκή γλώσσα ἕνα ἔπος πού θά μπορούσε νά ἔχει ἕνα γνήσια κλασικό χαρακτήρα. Παίρνοντας ὡς κύριο πρότυπό του τόν Βιργίλιο καί τόν Στάτιο, ὁ Βοκκάκιος παρουσιάζει στό προσκήνιο, πού εἶναι ἡ προομηρική Ἑλλάδα, τούς κυριότερους πολεμιστές τῆς ἐποχῆς τοῦ Θησέα. Ἐχει μάθει καί χρησιμοποιεῖ ὅλα τά παραδοσιακά στολίδια τοῦ ἐπικοῦ ὕφους. Ἡ ἱστορία ὥστόσο παραμένει ἀθερά-

πευτα «ρομαντική», διαποτισμένη μέ μεσαιωνικό αἶσθημα καί σχεδόν τόσο ἀπομακρυσμένη ἀπό μιὰ ὑποτιθέμενη *Θησιῶδα* τῆς ἀρχαιότητος ὅσο καί τό *Ὅνειρο καλοκαιρινῆς νύχτας*. Ἐπιπλέον ὁ Βοκκάκιος ὑπῆρξε αὐτός πού δημιούργησε τό κακό παράδειγμα τῆς σύνθεσης τοῦ ἔπους σέ στροφές.

Ὁ Βοκκάκιος ἦταν σύγχρονος τοῦ Πετράρχη νεότερος στήν ἡλικία ἀπό τόν ὁποῖον, ὅπως πολλοί πιστεῖουν, ἀρχίζει ἡ σύγχρονη λογοτεχνία. Τουλάχιστον θά μπορούσε νά λεχθεῖ πῶς αὐτός ἔδωσε μιὰ νέα κατεύθυνση στίς σκέψεις τῶν ἀνθρώπων στρέφοντάς τις ἀπό τά μεσαιωνικά στά κλασικά πρότυπα. Ἀπό ὅλους τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς τοποθέτησε στήν ὑψηλότερη θέση, ἢ στήν ὑψηλότερη μετά ἀπό τόν Βιργίλιο, τόν Ὅμηρο τά προσόντα τοῦ ὁποίου (μολονότι οὐδέποτε μπόρεσε νά τόν διαβάσει) μάντεψε καί διακήρυξε. Ἐνεθάρρυνε τόν Βοκκάκιο νά προμηθευτεῖ τή μετάφραση τοῦ Ὀμήρου καμωμένη στά λατινικά ἀπό κάποιον καλαβριανό ὀνόματι Leo Pilatus, καί μέ ἄλλους τρόπους χρησιμοποίησε τήν τεράστια γιά τοὺς συγχρόνους φήμη του γιά νά προωθήσει τίς ὁμηρικές σπουδές. Τό ἔπος του *Africa* γραμμένο στά λατινικά, μετά δυσκολίας διαβάζεται σήμερα. Ὡστόσο ἐπειδή τό θαύμαζαν πολύ στήν ἐποχή του προέτρεψε πολλούς νά μελετήσουν τό βιργιλιανό πρότυπο μέ τήν ἴδια προσοχή. Μέ τήν εὐκαιρία, δέν θά πρέπει νά λησμονοῦμε ὅτι λατινικά ἔπη συνέχιζαν νά γράφονται καθόλη τή διάρκεια τοῦ μεσαίωνα. Ἐνα ἀπό τά καλύτερα ὑπῆρξε τό *De Bello Trojano* τοῦ Joseph of Exeter – καί κατά τή διάρκεια τῆς Ἀναγέννησης ἔγιναν πολυπληθέστερα. Μερικά ἀπό αὐτά ἦσαν λαμπρά ποιήματα καί εἶχαν καθοριστική ἐπίδραση σέ ἔπη πού γράφονταν σέ ἐθνικές λαϊκές γλώσσες. Ὁ Μίλτων γιά παράδειγμα εἶχε διαβάσει τά περισσότερα ἀπό αὐτά ἂν ὄχι ὅλα.

Μετά ἀπό τόν Πετράρχη ἔρχεται ὁ Quattrocento καί τό πρῶτο ἀνθίσμα τῆς Ἀναγέννησης. Ἀλλά μολονότι ὁ Ὅμηρος ἦταν τό κύριο ἀντικείμενο τοῦ νέου ἐνθουσιασμοῦ πολύ λίγο παρεκίνησε τό γεγονός αὐτό τό ἰταλικό πνεῦμα νά τόν μιμηθεῖ ἄμεσα. Πιθανῶς κάποιο ἔνστικτο τοὺς προειδοποίησε ὅτι τό κλασικό ἔπος ἀνήκει ἀμετάκλητα στό παρελθόν. Τό αἶσθημα αὐτό εἶχαν τουλάχιστον γιά τά *chançons de geste*, τά ἔμμετρα μυθιστορήματα καί γενικά τήν *poesia caballeresca*. Ὡστόσο ὁ Ὅμηρος καί ὁ Βιργίλιος ἐξακολούθησαν νά ἀποτελοῦν ἀντικείμενο σεβασμοῦ, ἐνῶ ἡ *poesia caballeresca*, μολονότι ἦταν ἐξαιρετικά δημοφιλής, ἔτεινε νά προκαλεῖ, τουλάχιστον στούς πιό καλλιεργημένους, αὐτό τό εἶδος τῆς συγκαταβατικῆς ψυχαγωγίας πού ἐμελλαν ἀργότερα νά γεννήσουν στή σκέψη τοῦ Θεοδάντες τά ἰσπανικά μυθιστορήματα. Αὐτός ὁ τρόπος ψυχαγωγίας ἐκφράστηκε στόν *Orlando Innamorato* τοῦ Boiardo, πού ἐμφανίσθηκε τό 1487 Μία

γενιά αργότερα εμφανίστηκε, για να συμπληρώσει τό ξργο τοῦ Boiardo, ἓνα ἀκόμη μεγαλύτερο ἀριστούργημα, ὁ *Μαινόμενος Όρλάνδος* τοῦ Ἀριόστο. Κατ' αὐτό τόν τρόπο δημιουργήθηκε στήν Ἰταλία ἓνα εἶδος παρωδίας τῆς ἡρωικῆς ποιήσεως πού προηγήθηκε τοῦ σοδαροῦ ἔπους, ὅπως ἀντιπροσωπεύεται στήν *Ἀπελευθερωμένη Ἰερουσαλήμ* τοῦ Τάσσο καί τό ὁποῖο ἐμφανίστηκε περίπου μισόν αἰώνα μετά τό θάνατο τοῦ Ἀριόστο. Στό διάστημα πού μεσολάβησε πολλά συνέβησαν, καί ὁ Τάσσο ἀνήκει στήν Ἀντιμεταρρύθμιση. Μολονότι ὁμως ἡ *Ἰερουσαλήμ* εἶναι ἓνα χριστιανικό ἔπος, χαρακτηρισμό πού δέν θά μπορούσαμε νά ἀποδώσουμε στόν *Μαινόμενο Όρλάνδο*, τό μεταγενέστερο ποίημα ἀποτελεῖ ἀληθινό διάδοχο τοῦ προηγούμενου. Αὐτό εἶναι ἴσως ἐμφανέστερο σέ μᾶς ἀπ' ὅ,τι στόν Τάσσο, πού ἔπλασε τό ποίημά του τόσο κλασικό ὅσο αἰσθανόταν ὅτι ἦταν ἐπιτρεπτό γιά ἓναν χριστιανό ποιητή πού ἔγραφε γιά ἓνα εὐρύτερο ἀπό τούς μελετητές κοινό. Εἶναι τόσο ἐκτενές ὅσο καί ἡ *Ἰλιάδα* καί ἔχει συντεθεῖ πάνω σ' ἓνα κλασικό σχέδιο, πού ἀναπτύσσει ἓνα ἡρωϊκό θέμα μ' ἓναν πολύ σοδαρό τόνο. Τό θέμα – ἡ πρώτη σταυροφορία – ὑπῆρξε μιά ἔσοχη ἐκλογή, θέμα καθαυτό ἐνδοξο καί ἀρκετά ἀπομεμακρυσμένο ὡς πρὸς τό χρόνο καί τόν τόπο ἔτσι ὥστε νά προσφέρει στόν ποιητή ἐλευθερία κινήσεως. Ἡ δράση, κατά τόν ὁμηρικό τρόπο, συμπυκνώνεται στούς τρεῖς ἡ τέσσερις μῆνες πού προηγούνται ἀπό τήν ἄλωση τῆς Ἰερουσαλήμ. Προωθείται μέ τή βοήθεια τῶν θεῶν καί παρεμποδίζεται ἀπό τήν ἐνέργεια ὑποχθόνιων δυνάμεων. Διακόπτεται ἀπό ἐπεισόδια – παρεκβάσεις. Ὅσον ἀφορᾷ τό ὕφος, τό ἔργο διαθέτει ἀξιοπρέπεια καί κάποια διοργιλανή *mollities*. Ὁ Βιργίλιος εἶναι πράγματι συνεχῶς ἀντικείμενο μιμήσεως ἢ ἐμπνεύσεως, ἀλλά τό ἴδιο συμβαίνει, μολονότι λιγότερο συχνά, καί γιά τόν Ὅμηρο. Κανένα ἔργο δέν ἔχει ἐμφανιστεῖ μέχρι τώρα στήν ἰταλική γλώσσα τόσο ὁμοιο πρὸς τό κλασικό ἔπος. Ὡστόσο τό ἔργο δέν εἶναι ἀληθινά κλασικό. Ὁ Τάσσο πίστεψε ὅτι ἦταν δυνατό νά συνθέσει ἓνα ἔπος, στό ὁποῖο ἡ συνεκτικότητα πού ἔχει παρατηρηθεῖ γιά τό μεγαλύτερο τμήμα τῆς *Αἰνειάδας* θά μπορούσε νά ἀντικατασταθεῖ ἀπό ἐπεισόδια «ρομαντικοῦ» εἶδους. Αὐτό ἐγινε στήν *Ἰερουσαλήμ*. Τό ἀποτέλεσμα ὁμως εἶναι ὅτι τά ρομαντικά ἐπεισόδια, εἰδικότερα ἐκεῖνα τά ὁποῖα ἀφοροῦν τῇ μάγισσα Armida, ἀπορροφοῦν κυρίως τό ἐνδιαφέρον μας. Στήν πραγματικότητα ἔχουμε ἓνα ἱπποτικό μυθιστόρημα μεταμφιεσμένο σέ κλασικό ἔπος. Καί ἡ *ottava rima*, στήν ὁποία ἔχει συντεθεῖ, μᾶς δημιουργεῖ ἐπιπρόσθετες δυσκολίες στό νά ἀποβάλουμε τήν ἐντύπωση ὅτι αὐτό πού διαβάζουμε δέν εἶναι παρὰ ἓνα ἄλλο ἔμμετρο μυθιστόρημα. Γιά ὅλους αὐτούς τούς λόγους τό ποίημα τοῦ Τάσσο εἶναι ἓνα ὁρόσημο στό δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς στόν Ὅμηρο.

Ἡ ἄνεση νά παρακολουθοῦμε τήν ἰταλική ἱστορία πρέπει νά δικαιολογήσει μιᾶ μικρή ἐλευθερία σχετικά μέ τή χρονολογία. Οἱ *Luciads* (*Os Luciadas*) τοῦ Camoens (Luis de Camões) δημοσιεύτηκαν λίγα χρόνια πρὶν τήν Ἀπελευθερωμένη Ἱερουσαλήμ. Τό θέμα τους εἶναι τό ταξίδι τοῦ Βάσκο ντέ Γκάμα στήν Ἰνδία, ἕνα θέμα τόσο κατάλληλο γιά ἐπική διαπραγμάτευση ὅσο καί ὁ νόστος τοῦ Ὀδυσσεά. Ὁ Camoens εἶχε ταξιδέψει στά ἴδια νερά πού ἔπλευσε καί ὁ ἥρωάς του καί αὐτό προσδίδει στίς περιγραφές του τή ζωντάνια (πράγμα πού ἐλλεῖπει στόν Τάσσο) τῆς ἄμεσης ἐντυπώσεως. Πιθανῶς δέν ὑπάρχει ἄλλο ἐκτενές ποίημα μετά τήν Ὀδύσσεια, στό ὁποῖο οἱ θαλάσσιοι ἄνεμοι νά πνέουν τόσο ἐλεύθεροι. Ὑστερα ἀπό τήν μακρά σειρά τῶν λόγιων ἐπῶν ἀπό τόν Βαλέριο Φλάκκο ὡς τόν Κλαυδιανό καί ἀπό τόν Κλαυδιανό ὡς τόν Ἀριόστο, ὁ ἀναγνώστης αἰσθάνεται ὅτι ἐδῶ ἐπιτέλους ὑπάρχει ξανά μιᾶ γνησιότητα. Ὡστόσο οἱ *Luciads* εἶναι ἀπό πολλές ἀπόψεις ἔργο ἄρκετά λογοτεχνικό. Ἐχει συντεθεῖ ἀκλουθώντας μᾶλλον στενότερα τό πρότυπο τῆς *Αἰνειάδας* παρά τό ὁμηρικό. Ἐτσι ὕστερα ἀπό ἕνα προοίμιο, ἡ σκηνή ἀνοίγει μέ ἕνα συμβούλιο τῶν ὀλύμπιων θεῶν ὑπό τήν προεδρία τοῦ Δία, ὁ ὁποῖος στρέφει τήν προσοχή τους στόν Γκάμα πού ταξιδεύει, ὅπως κι ὁ Αἰνείας, μέ τό μικρό του στόλο πάνω σέ ἄγνωστα νερά. Οἱ γνῶμες διχάζονται· ὁ Βάκχος δείχνει ἐχθρική διάθεση γιά τόν Γκάμα καί ὁ Ἄρης φιλική. Κατόπιν ἡ τύχη τοῦ ἥρωα ἐκ περιτροπῆς ἀπειλεῖται καί ἐπικουρεῖται ἀπό ὑπερφυσικές δυνάμεις. Ὅλα αὐτά μοιάζουν ὁμηρικά καί ὁ παραλληλισμός συνεχίζεται ὅταν ὁ Γκάμα φιλοξενεῖται ἀπό κάποιον ἰθαγενή πρίγκιπα, στόν ὁποῖο προσφέρει μιᾶ ἐκτενή ἀναδρομική ἀφήγηση τῆς πορτογαλικῆς ἱστορίας καί τῶν δικῶν του περιπετειῶν. Οἱ *Luciads* ἀποτελοῦν, σύμφωνα μέ τά λόγια τοῦ Hallam «τήν πρώτη ἐπιτυχή προσπάθεια στή σύγχρονη Εὐρώπῃ νά συντεθεῖ ἕνα ἐπικό ποίημα πάνω σέ ἕνα ἀρχαῖο πρότυπο». Τό ἔργο ὥστόσο εἶναι ἀνοιχτό στήν κριτική. Ἐτσι, μολονότι ὁ τόνος τῶν *Luciads* διέπεται ἀπό φλογερά χριστιανικά αἰσθήματα, ὁ μηχανισμός τοῦ ποιήματος τίθεται σέ λειτουργία ἀπό θεούς τῆς εἰδωλολατρικῆς μυθολογίας. Ἡ συμβατικότητα, ἀπόλυτα φυσική στόν Ὅμηρο, ἔχει ἀρχίσει ἤδη στόν Βιργίλιο νά ἐμφανίζεται κάπως παράλογη καί σέ ἕναν Καθολικό ποιητῆ ἀποτελεῖ ἀπλή ἄνωμαλία. Ἐπιπλέον, ὁ Camoens γράφει σέ *terza rima* καί τό λεκτικό του, μολονότι συχνά τείνει πρὸς τό ὑψηλόν, εἶναι γενικά περισσότερο φλύαρο καί περίτεχνο ἀπό ὅσο ταιριάζει σέ ἕνα ἐπικό θέμα.

Αὕτῃ περίπου τήν ἐποχή δημιουργεῖται στήν Γαλλία μιᾶ κίνηση πού πρέπει πάντοτε νά προσελκύει τό ἐνδιαφέρον τῶν κλασικῶν μελετητῶν. Ὀνομάζεται Πλειάδα ἐξ αἰτίας μιᾶς ὁμάδας ἐπτά συγγραφέων μέ πάθος ἀφοσιωμένων στή μελέτη τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας. Ἀρχηγός στόν τομέα

τῶν φιλολογικῶν μελετῶν ἦταν ὁ Dorat τὸν ὁποῖο οἱ σπουδαστές τῆς κλασικῆς φιλολογίας γνωρίζουν ὡς Auratus, ἀλλὰ στή λογοτεχνία ἀναγνωρίζοταν ὡς κεφαλὴ ὁ Pierre Ronsard. Ἡ ὁμάδα ἤλπιζε νὰ ἀναζωογονήσῃ καὶ νὰ ἐμπλουτίσῃ τὴ γαλλικὴ γλῶσσα πολιτογραφώντας κλασικὲς λέξεις, μέτρα καὶ λογοτεχνικὲς φόρμες. Ἦταν ἐνθουσιασμένη μέ τὸν Πίνδαρο καὶ τὸν "Ομηρο καὶ εἶναι ἡ ἐποχὴ αὐτὴ ἀκριβῶς ὅπου ἡ σύγχρονη φήμη τοῦ Ὀμήρου ἀρχίζει νὰ ἀνταγωνίζεται τὸν Βιργίλιο, στὸν ὁποῖον εἶχαν δεῖξει τὴν προτίμησή τους κατὰ τὴν προηγούμενη γενιά κριτικοὶ ὅπως ὁ Scaliger ὁ πρεσβύτερος. Ἡ ἀπόπειρα τοῦ Ronsard νὰ γράφει ἓνα γαλλικὸ ἔπος – τὴν *Franciade* – μιμούμενος ἀρχαῖα πρότυπα ὑπῆρξε ἀνεπιτυχής, πρᾶγμα πού ἀντιλήφθηκε καὶ ὁ ἴδιος. Ὡστόσο ὅπως μπορούμε νὰ καταλάβουμε ἀπὸ τὰ σονέτα του, ὁ θαυμασμός του γιὰ τὸν "Ομηρο συνεχίστηκε ἀμείωτος πρᾶγμα πού συμμερίζονταν καὶ ἄλλα μέλη τῆς ὁμάδας. Ἡ σημασία αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ἐλάχιστα ἀλλοιώθηκε ἀπὸ τὸ ὅτι οὐδέποτε οἱ Γάλλοι κατὰφεραν πολὺ καλὰ νὰ γράψουν ὅπως ὁ "Ομηρος.

Ἡ Πλειάδα εἶχε μεγάλη ἐπίδραση στὸν Spenser πού μετέφρασε ἢ μᾶλλον μεταφύτευσε στὰ ἀγγλικά τὸ ἔργο τοῦ Du Bellay *Antiquités de Rome*. Εἶναι ἀμφίβολο ἐάν ἐνστερνίστηκε ὁλοκληρωτικὰ τὸν ἐνθουσιασμό τῆς γαλλικῆς σχολῆς γιὰ τὸν "Ομηρο, πού μέ δυσκολία θὰ μπορούσε νὰ διαβάσει στὸ πρωτότυπο, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Ronsard, χωρὶς τὴ βοήθεια τῶν ἀνούσιων λατινικῶν μεταφράσεων πού κυκλοφοροῦσαν τότε. Ὡστόσο δὲν ἔχουμε ἀμφιβολίες ὅτι συμμερίστηκε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸν ἐνθουσιασμό αὐτό. Εἶχε μελετήσει τὸ ὑλικὸ τοῦ τρωϊκοῦ κύκλου σὲ ὅλες του τίς διακλαδώσεις ἀπὸ τὸν "Ομηρο ὡς τὰ χρονικά τοῦ Brut. Ὡστόσο ἡ *Faerie Queene* ὀφείλει πολὺ περισσότερα στὸν Ἀριόστο καὶ στὸν Τάσσο παρὰ σὲ ὅποια-δήποτε κλασικὴ πηγὴ· στήν πραγματικότητα εἶναι ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις περισσότερο μεσαιωνικὴ ἀπὸ ὅ,τι τὰ ἔργα τῶν δύο ἄλλων ποιητῶν. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ ἐλισαβετιανὴ ἐποχὴ δὲν δημιούργησε ἓνα ἔπος – ἐκτός ἐάν ἀποκαλέσουμε τὴν *Faerie Queene* ἔπος – πού νὰ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μέ τὰ ἐπιτεύγματά της σὲ ἄλλους τομεῖς. Ὁ Champan κατέβαλε πολὺ μεγάλη προσπάθεια γιὰ νὰ παρακινήσῃ τοὺς συγχρόνους του νὰ ἀποδεχθοῦν τὸν "Ομηρο ὡς δικὸν τοὺς ποιητὴ, ἡ μετάφρασή του ὅμως δὲν εἶχε μεγάλη καὶ ἄμεση ἐπιτυχία. Ἀκόμη καὶ γιὰ τοὺς σύγχρονους τοῦ Μίλτων, γιὰ ὅσους τουλάχιστον ἦταν μορφωμένοι, δὲν μπορούμε εὐκολὰ νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι εἶχαν προσμετρήσῃ τὸ μεγαλεῖο τοῦ Ὀμήρου. Αὐτὸ τὸ ἄφησαν γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Μίλτων.

Γιὰ τὸν Ἀπολεσθέντα Παράδεισο δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ποῦμε τίποτε ἐδῶ ἐκτός ἴσως ἀπὸ τοῦτο: ὅτι ἡ ἐκπληκτικὴ ποιητικὴ του ὑπεροχὴ γίνεται κατανοητὴ μόνον κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῶν προηγούμενων προσπαθειῶν νὰ

συντεθεῖ σέ γλώσσα τῆς σύγχρονης ἐποχῆς ἓνα ἔπος πού νά προσφέρει δυνατότητες συγκρίσεως, ὡς πρός τή μορφή καί τό ὕφος, μί τά ὁμηρικά ποιήματα. Ὁ Μίλτων ἀνέλαβε ἓνα πείραμα ἀσυνήθιστης δυσκολίας καί τόλμης. Ἀποφάσισε νά ἐπιδιώξει, ὅσον ἀφορᾷ τό ἀγγλικό ποιητικό ὕφος, ὅ,τι εἶχε ἐπιδιώξει ὁ Βιργίλιος γιά τό λατινικό. Στήν ἐποχή τοῦ Μίλτωνα δέν ὑπῆρχαν «στερεότυπα» ἀγγλικά, οὕτως ὥστε ἦταν ἐλεύθερος νά δημιουργήσει τό δικό του ἐκφραστικό μέσο. Πίστευε ὅτι θά μπορούσε νά τό κατορθώσει ἐάν ἔφερνε σέ ὅσο τό δυνατόν στενότερη συνάφεια πρός τά λατινικά τή σύνταξη καί τό λεξιλόγιό του χωρίς νά διάσει τό ἀγγλικό ἰδίωμα – τό ὁποῖο ὥστόσο μερικές φορές διάζει. Τό μέτρο του μέ τό διασκελισμό ἀπό στίχο σέ στίχο καί τίς ἔσχα σχεδιασμένες στιχουργικές παραγράφους ἔχει προφανῶς μορφοποιηθεῖ κατὰ τό βιργιλιανό παράδειγμα. Ὁ Μίλτων ἦταν αὐτός πού θέσπισε ὅτι ὁ ἀνομοιοκατάληκτος στίχος καί ὄχι οἱ στροφές, ἦταν τό κατάλληλο μέτρο γιά τό ἀγγλικό ἔπος καί στήν ἐκλογή του αὐτή ἐπαιξαν καθοριστικό ρόλο ὁ Βιργίλιος καί ὁ Ὅμηρος. Τόσο στό σχεδιασμό ὅσο καί στήν ἀνέλιξη τῆς ἀφηγήσεώς του φροντίζει νά ἀκολουθεῖ τά ἴχνη τους, ὄχι δουλικά, ἀλλά ἐλπίζοντας νά κάνει ὅ,τι ἔκαναν ἐκεῖνοι καί μέ καλύτερα μάλιστα ἀποτελέσματα. Αὐτά τά πράγματα εἶναι πολύ περισσότερο σημαντικά ἀπό ὅσο οἱ πολυάριθμες μιμήσεις του συγκεκριμένων χωρίων. Μέ ἐξαίρεση τό θέμα – γιά τό ὁποῖο ὥστόσο ὁ Μίλτων ἰσχυρίζεται ὅτι εἶναι «ὄχι λιγότερο, ἀλλά περισσότερο ἡρωικό» ἀπό ὁποιοδήποτε ἄλλο θέμα τοῦ παραδοσιακοῦ ἔπους – ὁ Ἀπολεσθεῖς Παράδεισος εἶναι ἀπλῶς λιγότερο ὁμηρικός ἀπό ὅσο ἡ ἴδια ἡ *Αἰνείαδα*.

Τό κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντός μας μετατοπίζεται τώρα πίσω στήν Γαλλία. Ἐκεῖ, σέ μικρό χρονικό διάστημα μετά τό θάνατο τοῦ Ronsard, ἡ ἐπιρροή του ἄρχισε νά ἑλαττώνεται, σχεδόν νά ἐξαφανίζεται. Ὡστόσο ἡ ἀντίδραση (ἐπικεφαλῆς τῆς ὁποίας ἦταν ὁ Malherbe) δέν στράφηκε ἐναντίον τῶν κλασικῶν ποιητῶν· ἡ γραμμή πού ἀκολούθησε ἦταν νά διακηρύσσει ὅτι ἡ ποίηση τῆς Πλειάδας δέν ἦταν πράγματι κλασική, μιᾶς πού τῆς ἔλειπε ἡ αἴσθηση τοῦ μέτρου, ἡ νηφαλιότητα τοῦ πνεύματος καί ἡ λιτότητα σέ διακοσμητικά στοιχεῖα, πού χαρακτηρίζαν τό γνήσιο κλασικό ὕφος. Μποροῦμε νά παρατηρήσουμε τήν ἐπιτυχία αὐτῆς τῆς κριτικῆς στούς κυριότερους συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς τοῦ Λουδοβίκου XIV. Τό σημαντικό γι' αὐτούς ἦταν νά ἔχουν τήν αἴσθηση τοῦ μέτρου, καλό γοῦστο καί νά εἶναι ὅπως αὐτοί τό ἐννοοῦσαν «φυσικοί». Οἱ ιδιότητες αὐτές ἦταν πού, σέ συνδυασμό μέ τό «ὑψηλό», ἀναγνώριζαν στόν Ὅμηρο. Τουλάχιστον ἓνας ἀπό αὐτούς, ἴσως ὁ διαπρεπέστερος, ὁ Ρακίνας, εἶχε τή δυνατότητα νά κρίνει, ἐπειδή γνώριζε ἀρκετά ἑλληνικά γιά νά διαβάσει Ὅμηρο

από τό πρωτότυπο. Ό συγγραφέας όμως τής εποχῆς αὐτῆς πού προσέφερε τίς μεγαλύτερες ὑπηρεσίες στόν Όμηρο ἦταν ὁ Fénelon, τοῦ ὁποίου ὁ *Télémaque* διαβαζόταν ἀπό νέους καί ἡλικιωμένους. Ό Τηλέμαχος τῆς Όδύσσειας εἶναι ἤδη ἓνα πρότυπο νέου ἀνδρα, οὕτως ὥστε ἦταν τό εὐκολότερο πράγμα γιά τόν Fénelon νά τόν κάνει ἥρωα ἐνός ἠθικοδιδακτικοῦ μυθιστορήματος, γεμάτου ἀπό ἐπεισόδια ἐλαφροῦ καί εὐχάριστου περιεχομένου, τά ὁποῖα ἔδιναν στόν ἀναγνώστη τήν ἐντύπωση ὅτι δέν ὑπῆρχε τίποτε «βαρβαρικό» στόν Όμηρο καί ὅτι οἱ ἥρωές του ἦταν *honnêtes gens* μέ τόν τρόπο πού ἀντιλαμβάνόταν τήν *honnêteté* ἡ ἐποχή τοῦ Λουδοβίκου XIV. Ἡ ἄποψη ὅτι τό καλύτερο πού μποροῦσε νά κάνει ἓνας σύγχρονος συγγραφέας ἦταν νά ἀποδεχτεῖ ὡς πρότυπο τοὺς ἀρχαίους, ἐξελίχθηκε ὡς ἀποτέλεσμα ὅλης αὐτῆς τῆς κινήσεως σέ ἓνα εἶδος λογοτεχνικῆς ὀρθοδοξίας, ἀρχιερέας τῆς ὁποίας ἦταν ὁ Boileau. Κατά τήν ἐκφραση τοῦ Pope «τό νά ἀντιγράψει κανεῖς τή Φύση σημαίνει νά ἀντιγράψει τοὺς ἀρχαίους».

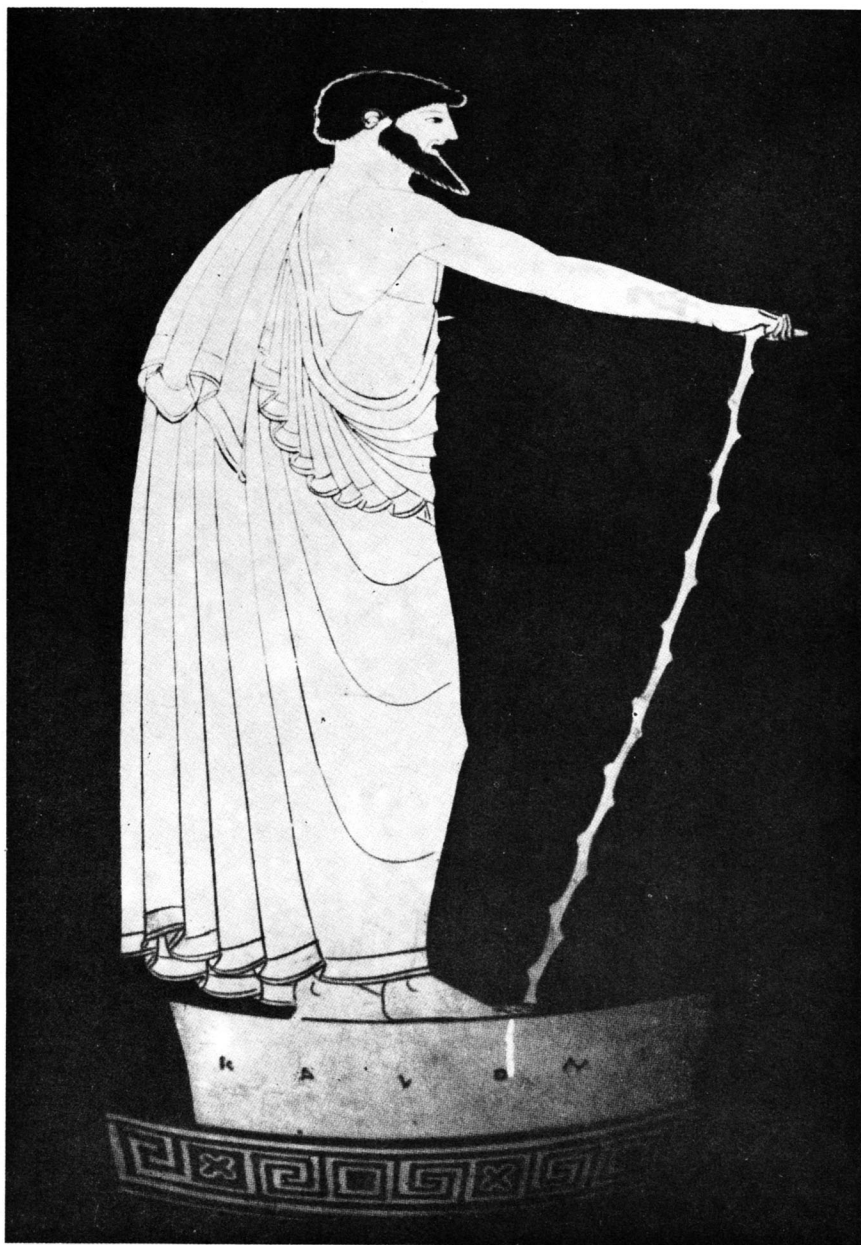
Ύστερα ὅμως ἀπό λίγο δημιουργήθηκαν κάποιες ἀμφιβολίες. Ἦταν φυσικό, μολονότι μή λογικό, νά ἀναρωτηθοῦν κατά πόσο δέν ἔχει γίνει καμιά πρόοδος ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Όμήρου ὅσον ἀφορᾷ τήν αἰσθητική ἀλλά καί τίς μηχανικές τέχνες. Ἀπό τό ἐρώτημα αὐτό προήλθε μία παράλογη φιλονικία γιά τίς ἀντίστοιχες ἀρετές τῶν ἀρχαίων καί τῶν συγχρόνων συγγραφέων, στήν ὁποία περιεπλάκησαν ὅλοι σχεδόν οἱ Γάλλοι συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς. Οἱ καλύτεροι ἀπό αὐτούς, ὅπως λ.χ. ὁ Ρακίνας καί ὁ La Fontaine – ὁ Μολιέρος ὑπῆρξε ὑπερβολικά ἔξυπνος γιά νά ἐκφράσει γνώμη σέ μία τέτοια διαμάχη – ἔτειναν νά ἀποδοκιμάζουν τίς προσπάθειες τῶν θαυμαστῶν τους νά τοὺς κατατάσσουν πάνω ἀπό τοὺς ἀρχαίους. Ὡστόσο εἶναι πιθανό ὅτι τό κοινό γενικά ὑποστήριζε τοὺς «συγχρόνους», ἐπεὶδὴ τήν ἐποχή ἐκείνη διάβαζε τοὺς κλασικούς σέ μεταφράσεις πού διέσωζαν λίγα στοιχεῖα ἢ καί τίποτε ἀπό τήν ποίησή τους. Ἡ ἔριδα ἐξαπλώθηκε καί σέ ἄλλες χώρες, συμπεριλαμβανομένης τῆς Ἀγγλίας, ὅπου προκάλεσε λογομαχίες τύπου Φάλαρι καί ὑποκίνησε τή *Μάχη τῶν Βιβλίων*. Στά 1699 ἡ Madame Dacier δημιούργησε μία παραλλαγή τῆς *Ἰλιάδας* σέ πεζό, ὅπου προέταξε μία ἐπαινετική βιογραφία τοῦ Όμήρου, τήν ὁποία οἱ ἐπικριτές του ὄρηκαν ἐξαιρετικά προκλητική. Ὅλα αὐτά συνέτειναν ὥστε νά γίνει τουλάχιστον πολύ οἰκεῖο τό ὄνομα τοῦ Όμήρου, καί γιά τόν Alexander Pope ἡ ἐποχή φάνηκε ὥριμη γιά μιὰ μετάφραση τῆς *Ἰλιάδας* σέ ἀγγλικούς στίχους. Ἡ ἐπίδραση τοῦ Όμήρου τοῦ Pope στό ἀγγλικό πνεῦμα καί στό ποιητικό λεξιλόγιο τοῦ δέκατου ὀγδοοῦ αἰῶνος ἴσως δέν ἔχει ποτέ ἐρευνηθεῖ πλήρως· ὅπωςδὴποτε ὑπῆρξε πολύ μεγάλη. Μολονότι

δέν διαδάζεται παρά πολύ τώρα, κάλυψε ἕναν δλόκληρο αἰώνα μέ τή φήμη τοῦ Pope καί τοῦ ‘Ομήρου.

‘Ο αἰώνας αὐτός ὑπῆρξε γόνιμος ὅσον ἀφορᾷ τά ἐπικά ποιητικά ἔργα, τά περισσότερα τῶν ὁποίων γράφτηκαν στήν ἀγγλική γλώσσα καί ἐπηρεάσθηκαν καθαρά, τουλάχιστον στό λεξιλόγιο, ἀπό τόν ‘Απολεσθέντα Παράδεισο. ‘Επειδή κανένα ἀπό αὐτά δέν ξεπέρασε τό στάδιο τῆς μετριότητος, δέν χρειάζεται νά τά ἀναφέρουμε. ‘Εξάλλου ὁ δέκατος ὀγδοὺς αἰώνας διέπρεψε στό ἔπος - παρωδία· ἔχουμε τά ἔργα *The Rape of The Lock*, *The Dunciad* καί *The Battle of the Books*, τό ὁποῖο εἶναι παρωδία τοῦ ‘Ομήρου μᾶλλον παρά τοῦ Βιργιλίου. ‘Υπάρχουν πολλά στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ τρόπου στόν Fielding, ὁ ὁποῖος περιέγραψε πράγματι τόν *Joseph Andrews*, καί θά μπορούσε ἴσως νά περιγράψει καί τόν *Tom Jones*, ὡς «κωμικό ἔπος σέ πεζό λόγο» ‘Υπάρχει ἀκόμη κάποιο κωμικό - ἐπικό στοιχεῖο στό *Task* τοῦ Cowper. ‘Η ἀνάπτυξη ἔργων τέτοιου εἶδους δέν πρέπει νά θεωρηθεῖ ὅτι δείχνει κάποια περιφρόνηση πρὸς τόν ‘Ομηρο, ὁ ὁποῖος μεταφράστηκε ἀπό τόν Pope καί τόν Cowper, καί ἀγαπήθηκε ἀπό τόν Fielding καί ἴσως ἀκόμα ἀπό τόν Swift. ‘Εξω ἀπό τήν ‘Αγγλία τά περιφημότερα ἔπη ὑπῆρξαν πιθανῶς ὁ *Messias* τοῦ Klopstock στήν Γερμανία καί ἡ *Henriade* τοῦ Βολταίρου στήν Γαλλία. Κατόπιν, στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰώνα, ἄρχισε νά κερδίζει ἔδαφος μία καινούργια ἀντίληψη γιά τόν ‘Ομηρο. ‘Αφετηρία τῆς δημιουργίας τῆς στάθηκαν κυρίως δύο ἀγγλικά βιβλία, τό *Reliques* τοῦ Percy καί ὁ *Ossian* τοῦ Macpherson, τά ὁποῖα προκάλεσαν, εἰδικά ὁ *Ossian*, τρομερή ἐντύπωση ὅχι μόνο στή χώρα τῆς καταγωγῆς τους ἀλλά σέ ὅλοκληρη τήν πεπαιδευμένη Εὐρώπῃ, καί ἰδιαίτερα στήν Γερμανία. (‘Ο ἥρωας στόν *Werther* εἶναι ἕνας θιασώτης τοῦ ‘Ομήρου μέχρις ὅτου καταλαμβάνεται ἀπό ἐνθουσιασμό γιά τόν «Ossian»). Οἱ ἄνθρωποι πίστευαν τώρα ὅτι τά ὁμηρικά ποιήματα συνιστοῦσαν, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τή γένεσή τους, *Volkpoesie*, καί ἡ ἀποψη αὐτή ὁδήγησε σέ θεωρίες ὅπως λ.χ. τοῦ F. A. Wolf καί ἀργότερα τοῦ Lachmann. Οἱ κριτικοί ἀποδέχονται πλέον ὁμόφωνα σχεδόν τήν ἀνωτερότητα τοῦ ‘Ομήρου ἔναντι τοῦ Βιργιλίου, στηριγμένοι στήν ὅχι ἀπολύτως ἱκανοποιητική ἀποψη ὅτι ἡ *Αἰνειάδα* εἶναι ἕνα ἔπος «τεχνητό» σέ σύγκριση μέ τήν *Ἰλιάδα*. ‘Αλλά εὐθύς ἀμέσως ἐμφανίστηκε μία καινούργια καί διαφορετική ἀποψη, τό δοκίμιο τοῦ Winckelmann *Gedanken uber die Nachahmung der Griechen*. Στό δοκίμιο αὐτό γίνεται μία προσπάθεια νά προσδιοριστεῖ ἡ οὐσία τῆς κλασικῆς τέχνης, ἡ ὁποία λέγεται πῶς εἶναι «μία εὐγενική ἀπλότητα καί μία ἡρεμὴ μεγαλοσύνη» (*eine edle Einfalt und eine stille Grosse*). ‘Η φράση αὐτή ἀντηχοῦσε στό νοῦ τῶν Γερμανῶν. ‘Ο Lessing παρακινήθηκε νά γράψει τόν *Laokoon*, ἕνα πολυσυ-

ζητημένο έργο, αντικείμενο ζωηρών επιδοκιμασιών και αποδοκιμασιών. "Ο Γκαίτε – ένας Γερμανός τόσο "Έλληνας και ένας "Έλληνας τόσο Γερμανός – ασπάστηκε φλογερά τό ιδανικό της ευγενικής απλότητας και της γαλήνιας μεγαλοσύνης, ιδιότητες που αναγνώριζε στις άττικές τραγωδίες και προπάντων στον "Όμηρο. Οί καρποί αυτού του ένθουσιασμού δέν είναι όλα όσα δικαιούμαστε νά περιμένουμε από έναν τέτοιο άνθρωπο· ωστόσο παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον. Δέν είναι δυνατόν νά κάνουμε τίποτε περισσότερο από τό νά αναφέρουμε ονομαστικά τά έργα *Nausikaa*, *Achilleis* και *Mermann und Dorothea*. Μόνο τό τελευταίο θά μπορούσε νά θεωρηθεί έπιτυχία, μολονότι λίγοι αναγνώστες, θά συμερίζονταν τή γνώμη ότι άντανακλά τό «ήρωικό» πνεύμα της *Ίλιάδας*. "Ωστόσο στηριγμένοι στην αυθεντικότητα του Γκαίτε γνωρίζουμε ότι ένεπνεύσθη από τον "Όμηρο, και συγκεκριμένα από τίς πιό οικογενειακές σκηνές της *Όδύσσειας*.

Οί ήγέτες του κινήματος, που είναι γενικά γνωστό ως Ρομαντισμός, ήταν σχεδόν όλοι, σέ μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, επηρεασμένοι από τους αρχαίους κλασικούς. Στην Αγγλία μάλιστα και στην Γερμανία είχαν δεχθεί σχεδόν όλοι επιδράσεις από Έλληνες μάλλον παρά από Λατίνους συγγραφείς. "Ομως όσον αφορά τον "Όμηρο ύπάρχει μικρή άμεση μίμηση. Μερικοί συνειδητοποίησαν τήν όμηρική μεγαλοσύνη και απλότητα και δοκίμασαν νά τίς επανακτήσουν 'ιδιαίτερα ό Mickiewicz στην ποίηση και ό Chateaubriand στην πεζογραφία. Τό πνεύμα τους όμως, ειδικά του Chateaubriand, ήταν αθεράπευτα ρομαντικό. "Η αλήθεια είναι ότι τό πνεύμα των μεγάλων Ρομαντικών ήταν κατεξοχήν λυρικό. "Ο André Chevier – έναν τον συμπεριλάδουμε ως πρόδρομο του Ρομαντικού κινήματος – και ό Friedrich Holderlin είχαν διαποτιστεί ως τήν καρδιά από τό έλληνικό πνεύμα αλλά δέν κατόρθωσαν νά του δώσουν όμηρικό σχήμα. Μία μεγαλύτερη πνευματική μορφή από τίς δύο προηγούμενες ό Coleridge, ό αληθινός θεμελιωτής της άγγλικής ρομαντικής σχολής, απέτυχε οίκοτρά όταν προσπάθησε νά έκφραστεί σέ έπικό ύφος. "Ο Wordsworth δέν απέτυχε, αλλά τό έπικό είδος που επινόησε στό *Prelude* δέν όφείλει σχεδόν τίποτε στον "Όμηρο. "Ο Scott, που προσεγγίζει πολύ τό όμηρικό πνεύμα, άντλησε τήν έμπνευσή του όχι από τήν *Ίλιάδα* αλλά από τίς Μπαλλάντες του Border. Τά έπη του Southey είναι άνάξια λόγου: μολονότι είχαν κάποια επίδραση στην εποχή τους, ποτέ δέν έφθασαν νά είναι ποίηση, για νά μήν πούμε όμηρική ποίηση. "Ο *Gebir* του Landor μπορεί νά παραλειφθεί ως έργο μιλιτωνικό. "Ο Byron παρά τό έργο του *Hints from Horace* είναι έντυπωσιακά μή κλασικός. "Ο Shelley διάβαζε πάντοτε έλληνικά αλλά, μολονότι μετέφρασε τον *Ύμνο στον Έρμη*, είναι άμφίδολο εάν ό "Όμηρος ύπηρεξε ό

Ραψωδός τοῦ 5ου αἰώνα. Ἐπὶ ἀττικὸν ἐρυθρόμορφο ἀμφορέα πού βρέθηκε κοντὰ
στό Vulci. Ὕψος τῆς μορφῆς 19, 68 ἐκ.

εὐνοούμενός του ποιητής. Τί ἀποδεικνύουν ὁμως ὅλα αὐτά τὰ στοιχεῖα; Μονάχα τοῦτο· ὅτι δηλαδή ἡ ἐπίδραση τοῦ Ὀμήρου δέν πρέπει νά ὑπολογίζεται μέ βάση τήν ἔκταση πού προσέλαβαν οἱ προσπάθειες νά τόν μιμηθοῦν. Ὁ Coleridge καί ὁ Lander καί ὁ Shelley τόν διάβασαν καί τόν κατενόησαν καλύτερα καί τόν ἐξετίμησαν βαθύτερα ἀπό ὅ,τι οἱ ποιητίσκοι τοῦ δέκατου ὀγδοοῦ αἰώνα πού ἔγραψαν ἔπη ὅπως λ.χ. τόν *Leonidas* ἢ τήν *Erigoniad*. Τήν ἀλήθεια τῆς ἀποψης ὅτι ἡ ὁμηρικὴ ἐπίδραση μπορεῖ νά εἰσχωρεῖ βαθιά χωρίς νά ἀφήνει ἴχνη στήν ἐπιφάνεια, διαφωτίζει ἴσως κατά τρόπο πολύ ἀξιοπρόσχετο ἡ περίπτωση τοῦ Κήτς. Τό ἔργο του *Hyperion* ἀντίθετα μέ τό θέμα του ἔχει ὡς πρότυπο τόν Μίλτωνα καί ὄχι τόν Ὅμηρο, ἂν παραβλέψουμε τὰ σημεῖα ὁμοιότητας τοῦ Μίλτωνα πρὸς τόν Ὅμηρο. Ὅσον ἀφορᾷ τόν *Endymion* δέν παρουσιάζει καθόλου ὁμηρικά χαρακτηριστικά. Ὡστόσο γνωρίζουμε ὅτι ὁ Κήτς εἶχε διαβάσει τή μετάφραση τοῦ Pope καί – μέ μιὰ καινούρια αἴσθηση ἀνακάλυψης – τοῦ Chapman, καί δέν μπορούμε νά ἀμφιβάλλουμε ὅτι τό γεγονός αὐτό ἀπελευθέρωσε καί ἐρέθισε τό πνεῦμα του. Ὁ ἴδιος λέει τόσα πολλά στό περίφημο σονέτο του. Ὁ Ὅμηρος καί τὰ ἐλγίνεια μάρμαρα – ἰδοῦ τί σήμαινε Ἑλλάδα γιά τόν Κήτς, γιά τόν ὁποῖο ἡ Ἑλλάδα σήμαινε τὰ πάντα. Τό ὁμηρικό ὁμως ὕφος τοῦ διέφυγε, ἀλλά ἴσως ὄχι ὁλοσχερῶς. Πιθανῶς δέν ἀποτελεῖ ἀπλοϊκὴ φαντασίωση τό νά σκεφθοῦμε ὅτι «ἡ δροσερότητα τοῦ πρώιμου κόσμου», πού ὁ Κήτς μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι συνέλαβε ξανά ὡς ἰδέα μᾶλλον περισσότερο ἐπιτυχημένα ἀπό τόν Μίλτωνα, εἶχε τήν πηγὴ της στὸν Ὅμηρο. Οἱ εἰκασίες στήν περίπτωση τοῦ Τέννyson δέν εἶναι ἀναγκαῖες, γιατί ἓνα σημαντικό τμῆμα τῆς καλύτερῆς του δουλειᾶς ἔχει ὁμολογουμένως γραφεῖ – «χλωμές ὁμηρικὲς ἀπὴρήσεις» εἶναι ἡ ἔκφραση πού μεταχειρίστηκε ὁ ἴδιος – σύμφωνα μέ τό ὁμηρικό πρότυπο ἢ κατ' ἀπομίμηση τοῦ Ὀμήρου. Πρέπει μάλιστα νά παραδεχτοῦμε ὅτι ὁ *Ulysses* καί τό *Morte d'Arthur* ἀναπαράγουν τόν ὁμηρικό τρόπο μέ θαυμαστή γνώση καί μέ μιὰ πιστότητα πού ποτέ προηγουμένως δέν εἶχε ἐπιτευχθεῖ. Ἐάν δέν μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ἰσχύει τό ἴδιο καί γιά τὰ *Idylls of the King*, αὐτό συμβαίνει ἐπειδὴ τό πρότυπο τοῦ Τέννyson εἶναι μᾶλλον ὁ Θεόκριτος παρά ὁ Ὅμηρος – ὁ Θεόκριτος ὥστόσο τῶν *ἐπυλλίων*. Δέν μπορούμε ὁμως νά παραβλέψουμε καί τὰ ἀποσπάσματα τῆς μεταφράσεώς του, τὰ ὁποῖα συνδυάζουν μιὰ φιλολογικὴ σχεδόν ἀκρίβεια καί ἓνα λεκτικὸ κατάλληλο γιά τό σοβαρό καί τό ὠραῖο. Ἔτσι ἄνοιξε τό δρόμο γιά τόν Matthew Arnold, πού ἀποσκοποῦσε σέ στενότερη προσεταιρίεωσιν μέ τοὺς Ἑλληνες. Αὐτό τό δοκίμασε σέ δύο ποιήματα, *Sohrab and Rustum* καί *Balder Dead*, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τό δεύτερο εἶναι πλησιέστερα στὸν Ὅμηρο ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀπλότητα τῆς σύνταξης καί εἰδικὰ στίς λεπτομέρειες. Ὡστόσο πολλοὶ ἀναγνῶ-

στες αισθάνθηκαν ότι τό έργο είναι κατώτερο από τό *Sohrab* ως ποίηση και τουτό υπέβαλε τήν ιδέα ότι υπερβολικά στενή μίμηση του Όμήρου δυνατόν νά προδώσει τό αντικείμενό της. Όπως όμως κι αν έχουν τά πράγματα, ό Arnold μάς έδωσε ένα έργο στά άγγλικά πού παρουσιάζει μεγαλύτερες όμοιότητες μέ τόν Όμηρο από ό,τι τό έργο όποιουδήποτε άλλου ποιητή. Όστόσο δέν θεωρεΐ κανείς τόν Arnold ως ένα όμηρικό είδος ανθρώπου. Ούτε θά σκεφτόταν κανείς κάτι ανάλογο γιά τόν William Morris, μολονότι ό Mackail χαρακτήρισε τό έργο *Sigurd the Volsung* «τό πιο όμηρικό ποίημα μετά τόν Όμηρο». Διαθέτει τήν όρμή και τή χαρά γιά τή μάχη τής *Ίλιάδας*, στήν πραγματικότητα όμως ό *Sigurd* είναι στιχουργημένη σάγκα και όχι ένα έπος τής κλασικής παραδόσεως. Μολονότι ό Morris συνέθεσε ένα έκτενές έργο έν είδει έπους, τό *Life and Death of Jason*, και μολονότι οί μισές ιστορίες από τό πελώριο *Earthly Paradise* είναι άντλημένες από κλασικές πηγές, ώστόσο κανένα από αυτά τά έμμετρα μυθιστορήματα δέν παρουσιάζει κάποια όμοιότητα μέ κλασικό έργο, αν εξαίρεσουμε τό θέμα. Ό Morris άποτελεΐ έξοχο παράδειγμα ενός ποιητή πού δέχθηκε ισχυρές επιδράσεις από τόν Όμηρο αλλά ό τρόπος τής σκέψεώς του, πού ήταν μεσαιωνικός, παρέμεινε μή όμηρικός. Τό ότι υπήρξε ένας άφοσιωμένος μαθητής του Όμήρου άποδεικνύεται από τό γεγονός ότι μετέφρασε τήν *Όδύσσεια*. Ό μεγαλύτερος μελετητής ελληνικών άνάμεσα στους προραφαηλικούς ήταν άναμφίβολα ό Swinburne. Δέν φαίνεται όμως νά ένδιαφέρεται γιά τόν Όμηρο περισσότερο από τόν Shelley. Όπωσδήποτε ό Όμηρος δέν επηρέασε τήν ποίησή του.

Ή *Ίλιάδα* και ή *Όδύσσεια* δέν συμμορφώνονται μέ τή σύγχρονη αντίληψη πού έκλαμβάνει τήν τέχνη ως μέθοδο προσωπικής έκφράσεως, έπειδή είναι ποιήματα έντελώς άπρόσωπα. Ή παρατήρηση αυτή θά μπορούσε νά εξηγήσει γιατί οί ρομαντικοί ποιητές, σέ αντίθεση μέ τόν θαυμασμό τους γιά τήν όμηρική τέχνη, απέτυχαν όλοκληρωτικά νά άναπαραγάγουν τά κύρια γνωρίσματά της. Έτσι θά μπορούσε νά περιμένει κανείς από τόν Βίκτωρα Ουγκώ νά δημιουργήσει κάτι όμηρικό. Μολονότι όμως συχνά προσπαθεΐ νά υίοθετησει έναν έπικό τρόπο γραφής, πάρα πολλές φορές πέφτει θύμα τής ιδιοσυγκρασίας του, δέν μπορεί νά είναι άληθινά άπρόσωπος. Ό Leconte de Lisle μπορεί· στήν πραγματικότητα όλα του τά γραπτά απέδλεπαν στήν αύστηρά άπρόσωπη έκφραση. Επιπλέον είχε άποροφηθεΐ από τή μελέτη του Όμήρου, τόν όποιο μετέφρασε άποκλείοντας προσεκτικά κάθε ρομαντικό χρώμα. Όστόσο ποτέ δέν άποπειράθηκε νά γράψει έπος, και μονάχα λίγα από τά *Poèmes antiques* εμφανίζουν κάποια όμηρικά ίχνη. Προφανώς είχε γίνει συνείδηση ότι ή έποχή του κλασικού έπους είχε τελειώσει. Κατά μία έννοια είχε τελειώσει πρό πολλού, δηλαδή

μετά τόν ἴδιο τόν Ὅμηρο. Ἀκόμη καὶ ὁ Ἀπολεσθεὶς Παράδεισος θά μπορούσε νά ἐμφανισθεῖ ὡς μία *tour de force* πού ἔφθασε στήν ἐπιτυχία χάρις σέ ἓνα μοναδικό συνδυασμό φιλολογικῆς γνώσεως καὶ ποιητικῆς μεγαλοφυΐας. Ὡστόσο ὁποιοσδήποτε διαβάσει καὶ συγκρίνει τήν ποίηση τοῦ δέκατου ὀγδοοῦ αἰώνα μέ αὐτή τοῦ δέκατου ἑνατοῦ δέν εἶναι δυνατόν νά πιστέψει ὅτι ὁ προγενέστερος αἰώνας εἶχε διαποτισθεῖ ἀπό τό ὁμηρικό πνεῦμα βαθύτερα ἢ τουλάχιστον τόσο βαθιά ὅσο ὁ μεταγενέστερος. Μιά ἀπόδειξη γιά αὐτό ἀποτελεῖ ἡ καλύτερη κατανόηση – ὡς ἀποτέλεσμα ὠριμότερου στοχασμοῦ καὶ περισσότερο ἐξειδικευμένων γνώσεων – τῆς ὁμηρικῆς τέχνης. Στό σημεῖο αὐτό ἀξίζει νά ἀναφέρουμε γιά δεύτερη φορά τόν Matthew Arnold. Οἱ διαλέξεις του γιά τή μετάφραση τοῦ Ὀμήρου ὑπῆρξαν ἡ πρώτη ἱκανοποιητικὴ ἐκτίμηση, τουλάχιστον στήν Ἀγγλία, τῶν λογοτεχνικῶν ποιότητων τῆς Ἰλιάδας καὶ τῆς Ὀδύσσειας καὶ συνετέλεσαν πολύ στό νά ἐξαλείψουν τήν ἀποψη γιά τήν ἐμφυτη μεγαλοφυΐα τοῦ Ὀμήρου ἢ γιά τόν ἐμπνευσμένο λαϊκὸ ποιητὴ. Τόν Ὅμηρο τόν ἀντιμετώπιζαν τώρα ὡς ἓνα συνειδητὸ καλλιτέχνη, ὁ ὁποῖος κατέλαβε μιὰ γιά πάντα τή θέση τοῦ κυριότερου ποιητῆ τῆς ἀρχαιότητος, θέση πού κατεῖχε στήν ἐποχὴ τοῦ Μεσαίωνα ὁ Δάντης καὶ στοὺς νεώτερους χρόνους ὁ Σαίξπηρ.

Στὴ σύγχρονη πνευματικὴ ἐποχὴ ἡ ἐπίδραση πού ἀσκεῖ ὁ Ὅμηρος εἶναι ἀναμφίβολα λιγότερο ἄμεση ἀπὸ ὅ,τι σέ ἄλλες ἐποχές καὶ ἰδιαίτερα στήν Ἀναγέννηση. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνθρώπων πού μποροῦν νά τόν διαβάσουν στὰ ἑλληνικά εἶναι μικρότερος ἴσως τώρα ἀπὸ ὅσο πρὶν ἓνα τέταρτο τοῦ αἰώνα. Ἀντίθετα ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνθρώπων πού τόν ἔχουν διαβάσει σέ μετάφραση εἶναι ἀσφαλῶς πολύ μεγαλύτερος καὶ θεωρῶ ἐξίσου βέβαιο τό γεγονός ὅτι γιά τόν μὴ εἰδικὸ ἀναγνώστη εἶναι ὁ κλασικὸς ποιητὴς πού ἔχει τὴ μεγαλύτερη ἀξία καὶ προσφέρει τὴ μεγαλύτερη εὐχαρίστηση. Ὅποιο κι ἂν εἶναι τό βάθος τῆς ἐπιδράσεώς του ποτὲ αὐτὴ δέν προσέλαβε μεγαλύτερη ἔκταση ἀπὸ τὴ σημερινή. Αὐτὸ μπορεῖ νά τό ἀντιληφθεῖ κανεὶς ἀπὸ τόν ἀριθμὸ καὶ τὴ δημοτικότητα τῶν μεταφράσεων, ἰδιαίτερα τῆς Ὀδύσσειας, ἡ ὁποία στήν ἀρχαιότητα δέν τοποθετήθηκε ποτὲ στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τὴν Ἰλιάδα· ἀπὸ τό ἐνδιαφέρον πού ὑπάρχει γιά τὴν ὁμηρικὴ ἀρχαιολογία καὶ γιά τίς θεωρίες πού σχετίζονται μέ τὴ γένεση, τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν πατρότητα αὐτῶν τῶν ποιημάτων· ἀπὸ τόν ὄγκο τῶν διδλίων γιά τόν Ὅμηρο. Ἐξίσου σημαντικὸς εἶναι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ὁ Ὅμηρος γίνεται τώρα ἀποδεκτὸς ἀπὸ κύκλους ἀπὸ τοὺς ὁποῖους δυνατόν νά περιέμενε κανεὶς ὅτι θά τόν θεωροῦσαν ξεπερασμένο. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἐπιδόλλουν τὴ δική τους ἐρμηνεία στό ἔργο του. Ἐτσι, ἀρέσκονται νά ἐρμηνεύουν τοὺς χαρακτήρες τῆς Ἰλιάδας καὶ τῆς Ὀδύσσειας, εἰδικὰ τῆς Ἑλένης, τῆς Πηνελόπης καὶ τοῦ Τειρεσία, μέ ὅρους τῆς σύγχρονης ψυχο-

λογίας. Ίσως αυτό είναι περισσότερο φιλολογικό παιχνίδι παρά ό,τιδήποτε άλλο, και πιθανώς είναι δημοφιλέστερο στην Γαλλία παρά στην Ἀγγλία ή στην Ἀμερική. Δέν είναι τόσο απόλυτα καινούριο όσο φαίνεται, γιατί οί ἀλληγορικές κι ακόμη οί συμβολικές ἐρμηνείες τοῦ Ὅμηρου ἦταν πολύ κοινότοπες στὸν ἀρχαῖο κόσμος καί εἶχαν ἀρχίσει σέ μιὰ ἐποχή ἀπροσδόκητα πρῶϊμῃ. Ίσως ὁ *Ulysses* τοῦ James Joyce νά ἀπαιτεῖ εἰδική μνεῖα ἐπειδὴ ἔχει κάποια ὁμηρικά χαρακτηριστικά. Καί ἄλλοι ἐπίσης θά θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτοὺς των συγγραφεῖς πού βρῖσκονται σέ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν Ὅμηρο. Ὡστόσο δέν εἶναι τὰ ὀνόματα πού μετροῦν τόσο ὅσο ἡ συνέχεια τῆς παραδόσεως πού συντηροῦν. Πρόκειται γιὰ τὴν κλασικὴ παράδοση, τῆς ὁποίας ὁ Ὅμηρος εἶναι ὄχι μόνο ὁ θεμελιωτής ἀλλὰ ἐξακολουθεῖ νά εἶναι καί ὁ ἀδιαφιλονίκητος κύριος. Μὲ τὴν ιδιότητά του αὐτὴ ὑπῆρξε τὸ ἐπίκεντρο τῆς ἑλξεως καί τῆς ἀπωθήσεως γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία κατὰ τὴ διάρκεια ὅλη τῆς ἱστορίας της.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Ἡ βιβλιογραφία γιὰ ἓνα θέμα τόσο ἐκτενές πρέπει νά στηρίζεται σέ εὐρεία ἐπιλογή κι ἀκόμη νά εἶναι λίγο αὐθαίρετη. Οἱ ἐλλείψεις στὸν μικρὸ πίνακα ὀνομάτων πού ἀκολουθεῖ μποροῦν νά συμπληρωθοῦν ἀπὸ πηγές ὅπως εἶναι λ.χ. οἱ κατалоγοι τοῦ Warburg Institute (London University), οἱ ὁποῖοι ἀσχολοῦνται εἰδικά μὲ τὴν πορεία τῆς κλασικῆς παραδόσεως διὰ μέσου τῶν αἰώνων Ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ βιβλία πού ἀναφέρονται στὸν πίνακα διαθέτουν τὰ ἴδια ἐπαρκεῖς βιβλιογραφίες. Πολλὰ στοιχεῖα μποροῦν νά συγκεντρωθοῦν ἀπὸ στερεότυπες ἐκδόσεις καὶ σχόλια, πού ἀφοροῦν ὄχι μόνο τὸν Ὅμηρο ἀλλὰ καί τοὺς διαδόχους του, ὅπως λ.χ. τὸν Βιργίλιο. Ἐπιπλέον ὁ μελετητής πρέπει νά λάβει ὑπόψη (στό μέτρο τῶν ἀνθρωπίνων δυνατοτήτων του) τὰ πολυπληθῆ λογοτεχνικά ἔντυπα πού ἀφοροῦν ἓνα τόσο σπουδαῖο θέμα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Δύσεως

- Arnold, Matthew, (I) *On translating Homer* (1861)
- Conway, R. S., *Vergil as a student of Homer* (1929).
- Finsler, G., *Homer in der Neuzeit von Dante bis Goethe* (1912)
- Hallam, H., *Introduction to the literature of Europe in the 15th, 16th, and 17th centuries*
- Highet, G. A., *The classical tradition* (1949)
- Mazon, P., *Madame Dacier et les traductions d' Homère en France* (1949)
- Murray, G., *The classical tradition in poetry* (1929).
- Rigault, A. H., *Histoire de la querelle des anciens et des modernes*
- Routh, H. V., *God, man, and epic poetry* (1927)
- Schadenwaldt, W., *Winckelmann und Homer* (1941).
- Scott, J. A. *Homer and his influence* (1925)
- Toffanin, G., *Omero e il rinascimento italiano* (1949)
- Trevelyan, H., *Goethe and the Greeks* (1941)

1.

Sir Maurice Bowra

METPO

μετάφραση:

Ἀνδρέας Κατσούρης

Τά ὁμηρικά ποιήματα, ὅπως καί τά ἔργα τοῦ Ἡσιόδου καί οἱ Ὀμηρικοί Ὕμνοι καθὼς καί λίγοι στίχοι πού χαράκτηκαν ἢ γράφτηκαν σέ ἀγ-
γεῖα τά ὁποῖα προέρχονται ἀπό τό τελευταῖο μέρος τοῦ ὄγδου αἰώνα,
εἶναι γραμμένα σέ δακτυλικό ἑξαμέτρο ἢ ὅπως λέει ὁ Ἡρόδοτος «ἐν ἑξαμέ-
τρῳ τόνῳ» (I. 47) ἢ «ἐν ἔπеси ἑξαμέτροισι» (VII. 220). Ὅπως ὅλα τά ἀρ-
χαῖα ἑλληνικά μέτρα, ἔτσι καί τό δακτυλικό ἑξαμέτρο εἶναι ποσοτικό,
δηλαδή ἡ μετρική ἀξία μιᾶς συλλαβῆς ἐξαρτᾶται ὄχι ἀπό τόν τόνο, ἀλλά
ἀπό τήν ποσότητά της, δηλ. τό χρόνο πού παίρνει γιά νά τήν προφέρουμε.
Ὅλα αὐτοῦ τοῦ εἶδους τά μέτρα ἐξαρτῶνται ἀπό τή σχέση μακρῶν καί
βραχυῶν συλλαβῶν, καί τά πιό ἀπλά ἀπό αὐτά ἔχουν μιά ἐνότητα ἢ
«πόδα» πού ἐπαναλαμβάνεται κανονικά. Τό ἑξαμέτρο ἔχει ἕξι «πόδες»
καί κάθε πόδας εἶναι θεωρητικά ἕνας δάκτυλος. Ἔτσι, ὅπως καί τό τρα-
χαικό μέτρο, ἔχει τόν λεγόμενο «κατιόντα ρυθμό», ἀφοῦ ἡ ἔμφαση πέφτει
στήν ἀρχή τοῦ κάθε πόδα καί ὄχι, ὅπως στό ἀναπαιστικό ἢ ἱαμβικό μέτρο,
στό τέλος. Δέν εἶναι ὅμως ἀπόλυτα δακτυλικό ἢ ἕνας τέλειος ἑξαμέτρος.
Πρῶτο, ἕνας σπονδαῖος μπορεῖ πάντοτε νά πάρει τή θέση ἑνός δάκτυλου,
ἂν καί σπάνια ἕνας στίχος ἀποτελεῖται ἀποκλειστικά ἀπό σπονδαίους,
γιατί ὁ δακτυλικός ρυθμός πρέπει πάντοτε νά ὑπάρχει σέ κάποιο βαθμό.
Δεύτερο, ὁ τελευταῖος ἢ ἕκτος πόδας δέν εἶναι ποτέ ἕνας δάκτυλος ἀλλά
ἕνας τροχαῖος ἢ ἕνας σπονδαῖος. Αὐτό ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι τό τέλος
ἑνός στίχου πρέπει νά τονιστεῖ, γιά νά φανεῖ ὅτι εἶναι τό τέλος καί γιά νά
δώσει σέ αὐτόν πού τόν ἀπαγγέλλει μιά μικρή παύση γιά ἀναπνοή. Αὐτό
σημαίνει ὅτι ὁ πέμπτος πόδας εἶναι κανονικά ἕνας δάκτυλος – γιατί δια-
φορετικά ὁ δακτυλικός ρυθμός παραβλάπτεται – ἂν καί κάποτε, ἰδιαίτερα
ὅταν ἔχουμε κύρια ὀνόματα, ὁ στίχος μπορεῖ νά τελειώσει μέ ἕνα δάκτυλο

ἀκολουθούμενο από δυό σπονδείους. Μπορούμε επομένως νά παραστήσουμε σχηματικά τόν ἐξάμετρο ὡς ἐξῆς:

$$-υυ \mid -υυ \mid -υυ \mid -υυ \mid -υυ \mid -υ$$

Ἡ μορφή αὕτη εἶναι ἀπόλυτη. Δέν ὑπάρχουν ὑπέρμετροι ἢ ἑλλιπεῖς στίχοι. Κάθε στίχος ἀποτελεῖ μόνος του μιά μετρική ἐνότητα καί δέν ὑπάρχει καμιά ἔνδειξη, ὅτι κάποτε τοποθετήθηκαν στίχοι μαζί σέ κανονικές ὁμάδες γιά νά δημιουργήσουν κάτι σάν στροφή. Ἀφοῦ κάθε στίχος εἶναι πλήρης, πάντοτε τελειώνει μέ τό τέλος μιᾶς λέξης καί δέν ὑπάρχει ἀντίρρηση γιά «χασμωδία» μεταξύ τῶν στίχων δηλ. τοῦ νά τελειώνει ἕνας στίχος μέ φωνήεν καί νά ἀρχίζει ὁ ἐπόμενος μέ ἄλλο φωνήεν.

Ὁ ἐξάμετρος κτίζεται πάνω στήν ἀρχή ὅτι κάθε στιγμή ἕνας σπονδαῖος μπορεῖ νά ἀντικαταστήσει ἕνα δάκτυλο, ἐφ' ὅσον βέβαια αὐτό δέν γίνεται σέ ὅλες τίς θέσεις. Αὐτό ἀποτελεῖ μιά εἰδική ἐφαρμογή τῆς ὑπόθεσης ὅτι στόν ποσοτικό στίχο μιά μακρή συλλαβή ἰσοδυναμεῖ μέ δυό βραχείες. Αὐτό φαίνεται νά εἶναι πολύ σπάνιο σέ ὅλες τίς γλῶσσες, καί ἀκόμα καί στήν Ἑλληνική περιορίζεται σχεδόν στούς δακτύλους καί στούς ἀνάπαιστους. Πιθανόν αὐτό βασίζεται στήν ἀπλή ἄποψη ὅτι ὁ δάκτυλος καί ὁ ἀνάπαιστος ἀνήκουν ρυθμικά στό γένος ἴσον, τό ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπό τέσσερις χρονικές μονάδες. Ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας τῆς καθεμιᾶς ἐξασφαλίζεται μέ τό νά δημιουργοῦν οἱ δυό πρῶτες χρονικές μονάδες στόν δάκτυλο καί οἱ δυό τελευταῖες στόν ἀνάπαιστο μιά μακρά συλλαβή, καί ἐφ' ὅσον γίνεται αὐτό, οἱ ἄλλες συλλαβές μποροῦν νά εἶναι δυό βραχείες ἢ νά ἀντικατασταθοῦν μέ μιά μακρά.

Ὁ ἐξάμετρος συμβατικά διαιρεῖται σέ δυό μέρη μέ τήν *τομή*, πού μπορεῖ νά γίνει (1) μετά τήν πρώτη βραχεία συλλαβή τοῦ τρίτου πόδα:

$$μῆνιν \text{ ἄειδε, } θεά, \mid Πηληϊάδew \text{ Ἀχιλῆος} \quad (A \ 1)$$

ἢ (2) μετά τή δεύτερη συλλαβή τοῦ τρίτου πόδα, ἂν αὐτός ὁ πόδας εἶναι δάκτυλος:

$$ἄνδρα \text{ μοι ἔννεπε, } Μοῦσα, \mid \text{ πολύτροπον, } ὅς \text{ μάλα πολλά} \quad (α1)$$

ἢ (3) μετά τήν πρώτη συλλαβή τοῦ τέταρτου πόδα:

$$Διογενὲς \text{ Λαερτιάδη, } \mid \text{ πολυμήχαν' } Ὀδυσσεῦ \quad (ε \ 203)$$

Ἀπό αὐτές τίς μορφές πολύ πιό συχνές εἶναι οἱ δυό πρῶτες. Στούς πρῶ-

τους 100 στίχους τῆς Ἰλιάδας τὴν πρώτη μορφή τομῆς τῇ βρίσκουμε 48 φορές, τῇ δεύτερη 51, καὶ τὴν τρίτη μόνο μιά φορά. Πραγματικά τῇ σχετική σπανιότητα τῆς τρίτης τομῆς μπορούμε νά τῇ δοῦμε ἀπὸ τῇ γενικῇ χρῆση τῆς στήν Ἰλιάδα, ὅπου κυμαίνεται ἀπὸ 1 : 50 σὺν 1 : 100, καὶ στήν Ὀδύσεια, ὅπου κυμαίνεται ἀπὸ 1 : 100 σὺν 1 : 200. Ἡ τομὴ εἶναι ὅπως-δήποτε ἀπαραίτητη στὸν ἑξάμετρο, τὸ πρόβλημα ὅμως μᾶλλον εἶναι ποιά εἶναι ἡ σημασία τῆς στῆς δομῆ τοῦ στίχου.

Φαίνεται ἀπίθανο νά ἦταν μιά πραγματικὴ παύση¹. Τέτοια παύση προβλέπεται σὸ τέλος τοῦ στίχου, καὶ τὸ νά ἔχουμε μιά τέτοια παύση προηγουμένως δέν εἶναι μόνο περιττό, ἀλλὰ καὶ καταστροφικὸ γιὰ τὸ ρυθμὸ αὐτοῦ πού οὐσιαστικά ἀποτελεῖ μιά ἐνότητα. Οὔτε καὶ εἶναι πάντοτε σαφές, πού πραγματικά γίνεται τομὴ. Γιὰ παράδειγμα ἕνας στίχος μπορεῖ νά περιέχει καὶ τὶς τρεῖς μορφές τῆς τομῆς, ὅπως.

Ἄτρειδῃ, ποῖόν σε ἔπος φύγεν ἕρκος ὀδόντων (Δ 350)

ἢ τυπικά νά περιέχει τὴν πρώτη, ἀλλὰ στήν πράξιν τὴν τρίτη, ὅπως

Ἄτρείδης τε ἄναξ ἀνδρῶν καὶ δῖος Ἀχιλλεύς· (Α 7)

Ὁ πραγματικὸς λόγος γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς τομῆς φαίνεται μᾶλλον ὅτι εἶναι ὁ ἑξῆς: ὁ ἑξάμετρος εἶναι μιά ἐνότητα πού ὁ χαρακτήρας τῆς διατηρεῖται μέ τὴν ἰσορροπία τῶν μερῶν τῆς καὶ ἐξασφαλίζει τὸ σκοπὸ τῆς, ὅπως καὶ οἱ πῖο πολλοὶ ρυθμοί, μέ τὸ νά κάνει τὶς λέξεις νά κυλοῦν πάντως ἀπὸ αὐστηρὰ μετρικὰ τμήματά τῆς. Ἀκόμα κι ἂν ἕνας ποιητὴς μπορούσε νά τελειώνει κάθε πόδα μέ τὸ τέλος μιᾶς λέξης, γρήγορα θά γινόταν ἀφάνταστα μονότονος καὶ θά ἔχανε τὴν ποικιλία πού πηγάζει μέ τὸ νά κάνει τὸ ρυθμὸ νά κυριαρχεῖ σ' ὅλο τὸ στίχο καὶ ὅχι σέ κάθε πόδα ξεχωριστά. Ἡ τομὴ βοηθᾷ νά παραμείνει ὁ στίχος μιά ἐνότητα συναρμολογώντας τὰ διαφορετικὰ μέρη του σέ διαφορετικὰ σημεῖα σύμφωνα μέ τῇ μετρικῇ φύσιν τῶν λέξεων πού χρησιμοποιοῦνται.

Τὸ ὅτι ὁ ἑξάμετρος ἐπινοήθηκε καὶ χρησιμοποιήθηκε σάν ἕνα σύνολο μπορούμε νά τὸ δοῦμε ἀπὸ τὸ ὅτι ἀποφεύγει κάθε ρυθμὸ πού θά μπορούσε νά φανερώσει ὅτι κομματιάζεται ἢ τελειώνει νωρίτερα ἀπὸ ὅτι στήν πραγματικότητα². Τὸ πρῶτο ἐξηγεῖ γιατί πολὺ σπάνια ἔχει μιά παύση σὸ τέλος τοῦ τρίτου πόδα, μιά καὶ αὐτὸ θά χώριζε τὸν στίχο σέ δύο ἴσα μέρη. Κάποτε γίνεται κι αὐτό, π.χ.,

ἢ οὐ μέμνη ὅτε τ' ἐκρέμω ὑψόθεν, ἐκ δὲ ποδοῖν (Ο 18)

άλλά πολύ σπάνια, καί μπορούμε νά ἀντιληφθοῦμε γιατί οἱ ποιητές τό ἀποφεύγουν. Παρόμοια καί μιά παύση μετά ἀπό ἓνα τροχαῖο στόν τέταρτο πόδα θά μπορούσε νά δημιουργήσῃ τήν ἐντύπωση ὅτι ὁ στίχος τελειώνει ἐκεῖ σάν ἓνας δακτυλικός τετράμετρος. Παρόλο πού τό βρῖσκουμε αὐτό στό στίχο

Πηλεύς θήν μοι ἔπειτα γυναῖκα γαμέσσεται αὐτός (I 394)

ὁ Ἀρίσταρχος τό θεώρησε λάθος καί τό διόρθωσε σέ *γε μάσσεται*. Τό βλέπουμε ὅμως καί σε μερικές ἀκόμα περιπτώσεις (Z 2, Ψ 760), εἶναι ὅμως πολύ ἀσυνήθιστο, καί κάποτε εἶναι πιο πολύ φαινομενικό παρά πραγματικό, ὅπως στό στίχο

καί κεν τοῦτ' ἐθέλομι Διός γε διδόντος ἀρέσθαι (α 390)

ὅπου τό *Διός γε διδόντος* ἀποτελεῖ μιά ἀπλή φόρμουλα καί δύσκολα μπορεῖ νά χωριστεῖ στά συστατικά της μέρη. Παρόμοια καί ὁ τέταρτος πόδας συνήθως ἀποφεύγει νά τελειώσει μέ τό τέλος μιᾶς σπονδειακῆς λέξης, ὅπως στό στίχο

ὄφρα φέροι νῆάς τε καὶ αὐτούς· οὐδ' ἄρ' ἔμελλεν. (κ 26)

Γιά νά τό ἀποφύγει, μπορεῖ ἀκόμα νά προχωρήσῃ σέ ἀσυνήθιστους σχηματισμούς, ὅπως

μειδιῶν βλοσυροῖσι προσώπασι· νέρθε δὲ ποσσίν (H 212)

ὅπου τό *προσώπασι* φαίνεται σάν ἓνας νέος σχηματισμός γιά τήν περίπωση, μέ σκοπό νά ἐμποδίσῃ τή δημιουργία τῆς ἐντύπωσης ὅτι ὁ στίχος τελειώνει σ' αὐτό τό σημεῖο. Ὁ ἑξάμετρος εἶναι δεμένος σφικτά καί κάθε μέσο πού θά μπορούσε νά διαταράξῃ αὐτή τήν ἐντύπωση ἀποφεύγεται.

Παρόλο πού παντελῆς ἀπουσία κάθε μορφῆς ἑλληνικοῦ στίχου πρὶν ἀπό τόν ἑξάμετρο καθιστᾷ ἀδύνατο νά δογματίζουμε σχετικά μέ τήν προέλευσή του, αὐτή ἀναζητήθηκε στήν πραγματική δομή του, καί ὑποστηρίχθηκε ὅτι δημιουργήθηκε μέ τόν συνδυασμό τῶν πιο πρωτόγονων *μέτρων*, τὰ ὁποῖα βρῖσκουμε στή λυρική ποίηση καί πού μπορεῖ νά εἶναι πολύ παλαιά³. Αὐτό θά μπορούσε νά γίνῃ μέ πολλούς τρόπους:

1. Ἕνας ἡμιεπής –υυ–υυ– συνδυάστηκε μέ ἓνα ἐνόπλιο – –υυ–υυ– υυ

*μῆνιν ἄειδε, θεά,
Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος* (A 1)

μέ τήν ποικιλία τοῦ συνδυασμοῦ –υυ–υυ–υ μέ τό υ–υυ–υυ– υ

*ἡράμεθα μέγα κῦδος·
ἐπέφνομεν Ἔκτορα δῖον* (X 393)

2. Δυό δακτυλικές διποδιές ἀκολουθοῦνται ἀπό ἓνα ἀδώνειο ἢ δυό σπον-
δεῖους:

*οἶδ' ἐπὶ δεξιά,
οἶδ' ἐπ' ἀριστερά
νωμῆσαι δῶν* (H 238)

3. Ἕνας δακτυλικός τετράμετρος ἀκολουθεῖται ἀπό ἓνα ἀδώνειο:

*αὖτις ἔπειτα πέδονδε κυλίνδετο
λᾶας ἀναιδῆς* (λ 598)

Θεωρητικά δέν εἶναι ἀδύνατο ὅτι ὁ ἐξάμετρος ἀναπτύχθηκε ἀπό κάποιο
πιό ἀπλό μέτρο ἢ συνδυασμό μέτρων. Ὡστόσο δέν ἔχουμε καμιά μαρτυρία
γι' αὐτό, καί οἱ προσπάθειες νά ὑποστηριχτεῖ ἡ προέλευσή του ἀπό γνω-
στά μέτρα τῆς λυρικής ποίησης ἐπιδέχονται πολλές ἀντιρρήσεις. Πρῶτο, ὁ
ἐξάμετρος εἶναι μιά τόσο σαφῆς ἐνότητα πού οἱ προσπάθειες νά τόν κατα-
τεμαχίσουν σέ ἀρχικά τμήματα δέν εἶναι πειστικές, μιά καί ὁ στίχος μπο-
ρεῖ νά χωριστεῖ ἐξίσου πειστικά μέ πολλούς τρόπους καί δέν ὑπάρχει
λόγος νά πιστεύουμε ὅτι ὁ ἕνας τρόπος εἶναι πιό πειστικός ἀπό τόν ἄλλο.
Δεύτερο, μπορούμε θεωρητικά νά ἀμφισβητήσουμε ὅτι ὁ ἐξάμετρος πιθα-
νόν ὀφείλει ὅτιδήποτε στά μέτρα τῆς λυρικής ποίησης. Ἡ ἥρωική διήγηση,
ὅπως ἡ Ὀμηρική, εἶναι μιά ξεχωριστή καί ἰδιαίτερη τέχνη, ἀπό ὅτι τό
τραγούδι. Ἐνῶ τό τραγούδι χρησιμοποιεῖ τή στροφή ὡς τή συνθετική του
ἐνότητα, ἡ ἥρωική ποίηση χρησιμοποιεῖ τό στίχο· ἐνῶ τό τραγούδι τρα-
γουδιέται μέ μιά εὐκολογνώριστη μελωδία, ἡ ἥρωική ποίηση ἔχει τό πολύ
μιά πολύ ἀπλή μελωδία· ἐνῶ τό τραγούδι μπορεῖ νά τραγουδιέται ἀπό ἓνα
χορὸ καί ἀκόμα νά συνοδεύεται ἀπό χορὸ, ἡ ἥρωική ποίηση τραγουδιέται
ἀπό ἓνα ραψωδὸ καί δέν συνοδεύεται ἀπό χορὸ. Μιά καί δέν ὑπάρχει
καμιά ἀνεξάρτητη μαρτυρία, εἶναι παράλογο νά ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ ἐξά-
μετρος προέρχεται ἀπό τά μέτρα τῆς λυρικής ποίησης. Δέν ὑπάρχει λόγος
νά μὴ δεχτοῦμε ὅτι ἀναπτύχθηκε ἀπλά σάν ἓνα μέτρο τῆς διηγηματικῆς

ποίησης, καί ἂν ἔχει κάποια σχέση μέ τά λυρικά μέτρα, αὐτή μπορεῖ νά μήν εἶναι τίποτε περισσότερο παρά ἡ σχέση πού ὀφείλεται στό ὅτι καί οἱ δύο ἔχουν κάποια μακρινή κοινή προέλευση ἀπό τήν ὁποία προήλθαν δύο ἐντελῶς διαφορετικές κατευθύνσεις.

Τό ὅτι ὁ ἐξάμετρος ἀρχικά δέν ἀπαγγελλόταν ἀλλά τραγουδιόταν, εἶναι ἀρκετά σαφές. Πρῶτο, ὅταν ὁ "Ομηρος μιᾷ γιά τόν Ἀχιλλέα, τόν Δημόδοκο ἤ τόν Φήμιο, τούς κάνει νά τραγουδοῦν μέ τή συνοδεία τῆς *φόρμιγγος* ἤ λύρας (I 185 κε , θ 261, χ 332). Δεύτερο, ὁ ἴδιος ἐπικαλεῖται τή Μούσα νά τραγουδήσει, *ᾄειδε*, τήν ὀργή τοῦ Ἀχιλλέα (Α 1). Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι καί ὁ ἴδιος ἤξερε τήν πρακτική νά τραγουδᾷ ἥρωικά τραγούδια, ἀλλά εἶναι δυνατό ὅτι ἀκόμα καί στόν καιρό του αὐτή ἡ πρακτική ἄλλαξε ἤ ὅτι συνυπῆρξε μέ μιᾷ ἄλλῃ πρακτική, τήν ἀπαγγελία. Δέν μποροῦμε νά συμπεράνουμε καί πολλά πράγματα ἀπό τή χρήση τῆς λέξης *ἔννεπε* ἀναφορικά μέ τή Μούσα (α 1, Β 761), μιᾷ καί αὐτή σημαίνει «πές» καί μπορεῖ ἐξίσου νά ἀναφέρεται τόσο στό τραγούδι ὅσο καί στήν ἀπαγγελία. Ἀπό τήν ἄλλῃ εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι, ὅταν ὁ Ἡσίοδος μᾶς λέει πῶς οἱ Μοῦσες τόν κάλεσαν νά γίνει ποιητής, δέν ἀναφέρει τή λύρα, ἀλλά λέει ὅτι τοῦ ἔδωσαν ἓνα ραβδί (*Θεογ.* 30), καί αὐτό προκαταλαμβάνει τήν πρακτική τῶν ραψωδῶν τοῦ 5ου αἰ., ὅπως τούς βλέπουμε στίς ἀγγειογραφίες (εἰκ. 4), ἀλλά καί ἀπό τήν ἀναφορά τοῦ Πίνδαρου στόν "Ομηρο *κατά ῥάβδον ἔφρασεν* (*Ἴσθμ.* IV 42). Ἄν ἐπιμείνουμε στό νόημα τοῦ *ἔφρασεν* σημαίνει ὅτι οἱ ραψωδοῖ τήν ἐποχή τοῦ Πινδάρου ἀπάγγελλαν ἀντί νά τραγουδοῦν. Αὐτή ἴσως ἦταν ἡ μεταγενέστερη πρακτική. Ἀλλά τήν ἐποχή του Ὀμήρου δέν μποροῦμε νά ἀμφιβόλλουμε ὅτι τό τραγούδι ἦταν τό συνηθισμένο. Εἶναι πολύ ἀπίθανο ὅτι αὐτό προϋποθέτει μιᾷ πραγματική μελωδία ἢ πράγματι κάτι περισσότερο ἀπό ἓνα πρωτόγονο μέλος καί ἂν θέλουμε νά ἐκφράσουμε τήν οὐσιαστική διαφορά μεταξὺ τοῦ ἐξαμέτρου καί τῶν μέτρων τῆς λυρικῆς ποίησης, αὐτή συνίσταται στό ὅτι αὐτή τραγουδιόταν μέ κάποια μουσική συνοδεία πού πιθανῶς τῆς ἐπέτρεψε νά ἐκφράζει πλήρως τόν μετρικό της χαρακτήρα.

Ὁ ἐξάμετρος δέν εἶναι ὁ πιό κατάλληλος γιά μιᾷ εὐκόλῃ χρήσῃ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας. Ἀποκλείει, γιά μετρικούς λόγους, πολλές λέξεις, ἰδιαίτερα ὅσες περιέχουν ἓνα κρητικό (–υ–) ἢ ἔχουν διαδοχικῶς περισσότερες ἀπό δύο βραχεῖες συλλαβές. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού ὁ "Ομηρος δέ χρησιμοποιεῖ ὀρισμένες λέξεις πού θά τοῦ ἦταν γνωστές, δέν μποροῦσαν ὁμως νά ταιριάσουν στό στίχο. Ἔτσι ἔχει τίς λέξεις *κτῆματα* καί *κτῆμασι*, ὄχι ὁμως *κτημάτων*, *παύομαι* ἀλλά ὄχι *πανόμην*, *δυσμενέες* ἀλλά ὄχι *δυσμενής*. Ἡ παραδοσιακή γλώσσα τοῦ ἔδωσε χρήσιμες παραλλαγές, ὅπως *π.χ. ἤματα ἀντί ἡμέρας, μῆχος ἀντί μηχανή, κραδίη ἀντί καρδίη*. Ὅταν δύο

παραλλαγές ταιριάζουν στο μέτρο, χρησιμοποιεί όποια έξυπηρετεί την άμηση ανάγκη· βρίσκουμε από τη μιά *πενθόμεθα, πενθοίαθ, πενθέσθω*, καί από την άλλη *πυνθάνομαι καί πυνθανόμην*. Η ελληνική γλώσσα, όπως την ξέρουμε, δεν ταιριάζει τόσο εύκολα στον εξάμετρο, όσο στον ιαμβικό τρίμετρο, για τον οποίο ο Ἀριστοτέλης λέει, *μάλιστα γὰρ λεκτικὸν τῶν μέτρων τὸ ἰαμβεῖον ἐστίν· σημείον δὲ τούτου, πλείστα γὰρ ἰαμβεῖα λέγομεν ἐν τῇ διαλέκτῳ* (Ποιητ. 1449 α 25).

Αὐτή ἡ δυσκολία προκάλεσε τὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ Ἕλληνες πῆραν τὸν εξάμετρο ἀπὸ κάποια ἄλλη γλώσσα, ὅπως ἡ Μινωικὴ ἢ ἡ Χετταϊκὴ, γιὰ τίς ὁποῖες ταίριαζε πιὸ πολὺ⁴. Αὐτὸ δὲν εἶναι βέβαια ἀδιανόητο, ἂν καὶ ἡ τωρινὴ κατάσταση πού βρίσκονται οἱ γνώσεις μας δὲν προσφέρει καμιά ἐνδειξη γι' αὐτό. Ὡστόσο δὲν εἶναι λιγώτερο δυνατό ὁ εξάμετρος νὰ εἶναι ἑλληνικὴ ἐφεύρεση. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι δὲν ταιριάζουν ὅλα τὰ μέτρα ἄριστα στίς γλώσσες πού τὰ χρησιμοποιοῦν, καὶ ὁ εξάμετρος εἶναι ἕνα τόσο ἔξοχο μέτρο, ὥστε θὰ μπορούσε νὰ γίνεи δημοφιλές, παρόλους τοὺς περιορισμούς του, ἐξαιτίας τοῦ ἀκαταμάχητου ρυθμοῦ του. Δίνει ἰδιαίτερη σημασία βέβαια σέ μερικές βασικὲς ιδιότητες τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, δηλ. τὴ μεγάλη συχνότητα βραχειῶν συλλαβῶν σέ σχέση μέ τίς μακρές καὶ τὴν ἱκανότητά της νὰ τίς διακρίνει μέ δάση τὴν ἀρχὴ ὅτι μιά μακρά ἰσοδυναμεῖ μέ δύο βραχεῖς. Αὐτὴ ἡ ἀποψη βρίσκει κάποια ὑποστήριξη ἀπὸ τίς Μυκηναϊκὲς πινακίδες μέ τὴ Γραμμικὴ γραφὴ Β. Αὐτές δὲν εἶναι βέβαια γραμμένες σέ στίχους καὶ πολὺ λίγο σχετίζονται μέ τὰ συνηθισμένα θέματα καὶ τὸ λεξιλόγιό της, μᾶς διαφωτίζουν ὅμως ἀρκετὰ γιὰ τὴν πρώιμη ἑλληνικὴ γλώσσα δείχνοντας μας ὅτι θὰ μπορούσε εὐκολὰ νὰ μπεῖ σέ εξαμέτρους. Βέβαια θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι εἶναι συμπτωματικὸ τὸ ὅτι μερικές φράσεις στίς πινακίδες, ὅπως π.χ. *τοιχοδόμοι δεμέοντες, ἔνεκα χρυσοῖο ἱεροῖο καὶ ἐρέται Πλευρωνάδε ἰόντες* φαίνονται σάν νὰ εἶναι τμήματα ἀπὸ εξαμέτρους, ἢ ὁμοιότητα ὅμως αὐτὴ ὑποκρύπτει ἕνα σημαντικό γεγονός. Ἐπειδὴ ἡ ἀρχαϊκὴ αὐτὴ ἑλληνικὴ εἶχε ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ βραχεῖες συλλαβές, ἦταν δυνατό νὰ ἀναπτυχθεῖ ἕνα μετρικὸ σύστημα βασισμένο στὴν ἀναλογία μακρῶν καὶ βραχειῶν συλλαβῶν. Μιά ἀπλή δοκιμὴ μπορεῖ νὰ γίνεи μέ τὰ κύρια ὀνόματα. Ἀπὸ τὰ 58 ὀνόματα πού μᾶς ἔδωσαν οἱ πρῶτοι ἀποκρυπτογράφοι τῆς γραμμικῆς Β 52 μποροῦν νὰ ταιριάσουν ἀμέσως χωρὶς καμιά ἀλλαγὴ σέ εξαμέτρους⁵, καὶ τὸ ἴδιο συμβαίνει μέ 21 τοπωνύμια ἑλληνικῆς καταγωγῆς στίς πινακίδες τῆς Πύλου⁶. Καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι δύσκολο νὰ τὸ ἐξηγήσουμε. Σ' αὐτὸ τὸ στάδιο ἡ Ἑλληνικὴ διατηροῦσε ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ ἀσυναίρετα φωνήεντα, καὶ οἱ λέξεις ὅπως *κτοινόοχος, ὀπισκαφεῆ* *Φες* καὶ *κλαφιφόρος*, φανερώνουν τίς μετρικὲς δυνατότητες αὐτῆς τῆς γλώσσας. Οἱ λέξεις της πιὸ εὐκολὰ μπαί-

νουν σέ ένα δακτυλικό ρυθμό από ότι τά συνηρημένα της μεταγενέστερης εποχής καί παρόλο πού τό ιαμβικό μέτρο τότε θά ἦταν πιά κοντά στόν καθημερινό λόγο, δέν μπορούμε νά πούμε ότι ἴσχυε τό ἴδιο καί τήν μυκηναϊκή ἐποχή. Ἀφοῦ καί γιά ἄλλους λόγους εἶναι φανερό ότι ἡ ἐπική παράδοση ἀνάγεται σ' αὐτά τά χρόνια, εἶναι πιθανό ότι ὁ ἴδιος ὁ ἐξάμετρος εἶναι ἓνα μυκηναϊκό μέτρο, ἂν ὅχι μιᾶ μυκηναϊκή ἐφεύρεση⁷.

Παρόλα αὐτά ὁ ἐξάμετρος ἦταν ἓνα ἀπαιτητικό μέτρο καί οἱ δυσκολίες πού συνόδευαν τήν σύνθεσή του δέν λύθηκαν μέ τή χρήση διαφορετικῶν ἐναλλακτικῶν τύπων. Ὁ Ὅμηρος μᾶς δείχνει πολύ συχνά, σχεδόν ἀψηφώντας τήν προσωδία, πῶς δυσχεύριστες λέξεις μπορούσαν νά μποῦν στό μέτρο, ἰδιαίτερα μέ τήν τεχνητή μετρική ἔκταση βραχειῶν συλλαβῶν⁸. Ὡς ἓνα βαθμό τά κείμενά μας ἀποκρῦπτουν τί εἶχε συμβεῖ, ὅταν μᾶς δίνουν *οὐ* ἀντί *ο*, *εἰ* ἀντί *ε* καί *λλ*, *μμ*, *νν* ἀντί *λ*, *μ*, *ν*. Στήν πραγματικότητα οἱ τύποι *ἔλλαβε*, *ἔμμεναι*, *ἔννεπε*, *Οὐλύμπος*, *εἰλήλουθα* δέν ἀντιπροσωπεύουν πραγματικούς τύπους ἀλλά μιᾶ μέθοδο τοῦ γραφέα μέ τήν ὁποία φανεῖται ἡ ἰδιαίτερη μετρική μεταχείριση τῶν λέξεων *ἔλαβε*, *ἔννεπε*, *Ὀλύμπος*, *εἰλήλυθα*. Ἡ μετρική ἔκταση εἶναι ἐξαιρετικά συχνή στά Ὀμηρικά ποιήματα καί μᾶς δείχνει πῶς ἡ παράδοση ἀνέπτυξε τούς δικούς της τρόπους, γιά νά προσαρμόζει στόν ἐξάμετρο λέξεις πού διαφορετικά δέν θά ταίριαζαν. Δέν ὑπάρχουν θέβαια ἀκριβεῖς κανόνες γι' αὐτό, ἀλλά μόνο ἀναγνωρισμένες τάσεις. Ἡ μετρική ἔκταση γίνεται πολύ συχνά (1) στήν πρώτη συλλαβή ἀπό μιᾶ σειρά τριῶν βραχειῶν, ὅπως π.χ. *Πρῆαμίδης*, *κῦάνεος*, *ἄθανατος*, *ἄκάματος*, *ἄγοράσθε*. (2) στήν πρώτη συλλαβή ἑνός ἀντίσπαστου *υ*—*υ*, ὅπως π.χ. *Ἀπόλλωνα*, *εἰλήλουθα*. (3) σέ μιᾶ βραχεία πού βρίσκεται μεταξύ δυό μακρῶν συλλαβῶν, ὅταν ἀκολουθεῖται ἀπό δίγαμμα, ὅπως π.χ. *ἐμπνέησι* (*ἐμπνέφῃσι*). (4) σέ μιᾶ βραχεία πού βρίσκεται μεταξύ δυό μακρῶν συλλαβῶν, ὅταν ἀκολουθεῖται ἀπό ἓνα φωνῆεν, ὅπως π.χ. *ὑπεροπλήσι*, *ἀκομιστή*, *κακοεργίης*. Τέτοιες μετρικές ἐκτάσεις συμβαίνουν σέ ὁρισμένες θέσεις του στίχου, ὅπως (1) στήν πρώτη συλλαβή τοῦ πρώτου πόδα, δημιουργώντας ἔτσι τόν ἀκέφαλο στίχο, ὅπως π.χ.

διὰ μὲν ἀσπίδος ἦλθε φαεινῆς ὄβριμον ἔγχος (Γ 357)

(2) στή δεύτερη συλλαβή τοῦ πρώτου πόδα, ὅταν ἀποτελεῖται ἀπό μιᾶ τροχαική λέξη, ὅπως π.χ. *πολλᾶ λισσόμενος*, καί (3) στήν πρώτη συλλαβή τοῦ ἔκτου πόδα, πού μπορεῖ νά πάρει τή μορφή ὅπως *συνφείον* ἢ *νέμεσσι* ἢ νά δημιουργήσῃ τόν μείουρο στίχο, ὅπως π.χ.

Τρῶες δ' ἐρρίγησαν ὅπως ἴδον αἰόλον ὄφιν (Μ 208)

Τά θραχέα φωνήεντα συχνότερα εκτείνονται πρίν από τὰ ἡμίφωνα λ, μ, ν, παρὰ πρίν από ἄλλα σύμφωνα, ἀλλά φαίνεται γενικά ὅτι ἡ ἔκταση ἐξαρθᾶται ἀπό τίς ἀνάγκες τοῦ μέτρου σέ ὀρισμένες θέσεις, ὅπου ὁ δακτυλικός ρυθμός εἶναι ὀλοφάνερος καί αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού γίνεται σ' αὐτές τίς θέσεις.

Ἡ συνήθης τεχνική τοῦ ἐξάμετρου δείχνει ποιές προσπάθειες ἔγιναν, γιά νά ἀναπτυχθοῦν οἱ δυνατότητές του καί πόσο προσεκτικά προσάρμοσαν οἱ ποιητές τή γλώσσα τους σ' αὐτόν. Σέ αὐτή τήν ἐξέλιξη δυό παράγοντες ἀξίζει νά προσεχτοῦν. Πρῶτο, ἡ ἐπίδραση τῆς μουσικῆς συνοδείας, ἄσχετα πόσο ἀπλή ἦταν, θά πρέπει νά ἄσκησε κάποια ἐπίδραση. Ὁ ραψωδός πού τραγουδοῦσε ἓνα στίχο θά μπορούσε νά κάνει τίς λέξεις του νά συνταιριάζουν πιό πολύ στίς ἀπαιτήσεις τοῦ μέτρου παρὰ ἂν ἀπλῶς τόν ἀπάγγελλε μέ τή συνηθισμένη προσοχή πού ἡ ὁμιλία δίνει στήν ποσότητα τῶν συλλαβῶν. Δεύτερο, μιά καί ἡ διάκριση μεταξύ μακρῶν καί θραχειῶν συλλαβῶν σέ τελευταία ἀνάλυση καθορίζεται ἀπό κανόνες, καί μιά καί ἡ ἄποψη ὅτι μιά μακρά ἰσοδυναμεῖ μέ δυό θραχεῖες εἶναι κάτι τό συμβατικό, οἱ ποιητές μπορούσαν νά μεταχειριστοῦν τίς λέξεις τους μέ κάποια ἐλευθερία καί νά τίς κάνουν νά συνταιριάσουν στό μέτρο, χωρίς νά θιάζουν σέ ὑπερβολικό θαθμό τίς φυσικές ἀδυναμίες τῆς γλώσσας. Ἐκεῖνο πού μετρᾷ στόν ἐξάμετρο εἶναι ὁ δακτυλικός ρυθμός του. Μιά καί αὐτός ἐξασφαλίζεται, πολλά μπορούσαν νά γίνουν γιά νά ἐπεκτείνουν τίς δυνατότητές του καί νά κάνουν δυσμεταχειρίστες λέξεις νά ταιριάζουν σ' αὐτόν. Ὁ ἐξάμετρος παραμένει ὄχι μόνο ἓνα ἰσχυρό μέσο τῆς διηγηματικῆς ποίησης, πού δύσκολα τό συναντοῦμε σέ ὅποιοδήποτε ἄλλο μέρος τοῦ κόσμου, ἀλλά μέ τόν τρόπο του ἓνα ἀκριβές καί προσεκτικό μέσο πού κρατάει τή γλώσσα σέ ἓνα ἐντυπωσιακό ἐπίπεδο μουσικῆς καί κίνησης. Ἐχει τούς κανόνες του δεξιотεχνικά ἐπινοημένους καί αὐτοί δείχνουν ποιά μαεστρία εἶχε ὁ Ὅμηρος καί πόση εὐστροφία ἐπέδειξε στό νά συνδυάζει μιά περίτεχνη τεχνική μέ ἓνα ἄμεσο τρόπο διήγησης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 1

1 S Bassett, *The Poetry of Homer*, 145 - 9

2 W H Hardie, *Res metrica*, 21

3 T Bergk, *Über das älteste Versmass der Griechen* (1854) H Usener, *Altgriechischer Versbau* (1887) U. von Wilamowitz - Moellendorf, *Die Ilias und Homer*, 352· K Witte στή R E , s v Homeros

4 A Meillet, *Les Origines indo - européennes des mètres grecs*, 57 - 71

5 M Ventris καί J Chadwick, «Evidence for Greek dialect in the Mycenaean archives», *JHS* LXXIII 94

6 E. G. Turner, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, Λονδίνο 1 17 - 20

7 Πρβλ. M. Ventris καί J. Chadwick, *Documents*, 107 κ ε

8 W. Schulze, *Quaestiones epicae* (1892) Πρβλ. W. Leaf, *Iliad*, I 590 - 8 Πρβλ. Ἀριστοτέλης *Ποιητ.* 1458 b για ἕνα ἀρχαῖο σχόλιο σχετικό μέ τήν πρακτική αὐτή
[Γιά Μυκηναϊκές ἐπιθιώσεις στή γλώσσα τοῦ Ὀμήρου βλ. ἐπίσης κεφ. 4]

2.

Sir Maurice Bowra

ΤΟ ΥΦΟΣ

μετάφραση:

Ἀνδρέας Κατσούρης

Ἡ ὁμηρικὴ γλῶσσα δὲν μπορεῖ νὰ εἶχε ποτὲ ὁμιληθεῖ. Περιέχει πάρα πολλοὺς ἐναλλακτικούς τύπους, πάρα πολλὰ συνώνυμα, πάρα πολλοὺς τεχνητοὺς τύπους γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ᾔταν καθομιλουμένη γλῶσσα. Εἶναι μιὰ γλῶσσα δημιουργημένη γιὰ τὴν ποίηση ἀπὸ τίς ἀνάγκες τῆς σύνθεσης. Ποικίλα στρώματα τῆς Ἑλληνικῆς συνέβαλαν σὸ νὰ ἔχει τὴν ἀξιοθαύμαστη ἐκφραστικότητα καὶ τὰ πολυποικίλα ἀποτελέσματά της. Ἐάν τὸ στοιχεῖο πού κυρίως κυριαρχεῖ εἶναι ἡ Ἰωνικὴ τοῦ ὄγδου αἰ., τοῦτο ὅμως συνδυάζεται ἀξεδιάλυτα μέ ἄλλα στοιχεῖα πού ὑποτίθεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ διάφορες περιοχὲς ἔξω ἀπὸ τὴν Ἰωνία. Ὑπάρχουν λέξεις καὶ τύποι πού διασώθηκαν στοὺς ἱστορικούς χρόνους, τόσο στὴ Θεσσαλία καὶ τὴν Αἰολίδα, ὅσο καὶ στὴν Ἀρκαδία καὶ τὴν Κύπρο· ὑπάρχουν ἄλλες λέξεις τόσο ἀσυνήθιστες πού δὲν μποροῦμε νὰ τίς προσδιορίσουμε τοπικὰ καὶ ἱστορικά. Ἀντίθετα, ὑπάρχουν ἑλληνικὰ φύλα χωρὶς καμιὰ εὐδιάκριτη προσφορά στὴν ὁμηρικὴ γλῶσσα, συγκεκριμένα ὅσοι μιλοῦσαν τὴ δυτικὴ Ἑλληνικὴ, συμπεριλαμβανομένων τῶν Δωριέων τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Κρήτης. Ἡ ἐξήγηση βρίσκεται σὸ ὅτι οἱ Ἴωνες ποιητὲς προσάρμοσαν μιὰ παραδοσιακὴ γλῶσσα στὴν Ἰωνικὴ, γιὰ νὰ μπορέσουν ἔτσι νὰ τὴν κάνουν πιὸ κατανοητὴ στοὺς λαοὺς τους καὶ πιὸ εὐκολὴ σὸ νὰ συνθέτουν οἱ ἴδιοι τὰ ποιήματά τους σ' αὐτή. Κράτησαν ὅμως, ἐπειδὴ ᾔσαν χρήσιμα καὶ διακοσμητικὰ στοιχεῖα, λέξεις καὶ τύπους πού δὲν εἶναι ἰωνικοὶ καὶ πού φαίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ μιὰ ἀρχαιότερη ἑλληνικὴ γλῶσσα πού μιλιόταν στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια καὶ ἡ ὁποία ἀργότερα διεσπάρθη σὲ διάφορες διαλέκτους. Τὴν ὑπαρξὴ αὐτῆς τῆς γλώσσας τὴν εἶχαν ὑποπτευθεῖ ἀπὸ πολὺ παλιά. Τώρα ἀρχίζουμε νὰ βλέπουμε πῶς ᾔταν καὶ

νά αναγνωρίζουμε μερικά χαρακτηριστικά της όμηρικής χρήσης πού ώς τώρα δέν είχαν έξηγηθεϊ ίκανοποιητικά.

Ή γλώσσα τών πινακίδων τής Γραμμικής Β, πού μπορεί νά χαρακτηριστεί ώς Μυκηναϊκή, περιέχει στοιχεία πού διασώζονται στόν Όμηρο (πρβλ. κεφ. 4), σπανίζουν όμως ή δέν υπάρχουν άλλου, συγκεκριμένα ή γενική ένικοῦ σέ -οιο (πού τή βρίσκουμε έκτός από τόν Όμηρο μόνο σέ μερικές θεσσαλικές έπιγραφές) καί σέ -αο· ή γενική πληθυντικοῦ σέ -αων· ό τύπος *Ποσειδάων*· συχνά οὔσιαστικά δηλωτικά ενεργοῦντος προσώπου σέ -ηρ, πού τά βρίσκουμε κανονικά στήν Κύπρο, εἶναι ὅμως άσυνήθιστα ἔξω από αὐτήν· τό πρόσφυμα -δε πού δηλώνει κατεύθυνση πρὸς καί -θεν πού δηλώνει κατεύθυνση από κάπου· ή κατάληξη -φι πού δηλώνει τοπική ή ὀργανική σχέση ή συνοδεία, πού μάς υπενθυμίζει τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ό Όμηρος χρησιμοποιεῖ τό καθαρά άρχαϊκό «*ἴφι*» καί κάποτε διατηρεῖ τόν τύπο «*ὄρεσφι*», ἐνῶ θά μπορούσε νά χρησιμοποιήσει τό *ὄρεσι* (Λ 474, Χ 139, 189). Τό όμηρικό «*ποτινι*» *Ἀθήνη*» εἶναι μιὰ εύκολη μετάθεση τοῦ μυκηναϊκοῦ *Ἀθάνα πότνια*. Μερικοί τύποι πού δέν ἔχουν διασωθεῖ στήν όμηρική Ἑλληνική φαίνεται νά βρίσκονται πίσω από τά όμηρικά ἰσοδύναμά τους καί πιθανόν νά τά ἔξηγούν, ὅπως ὅταν ή Μυκηναϊκή μάς δίνει ἀπαρέμφατα σέ -εεν ἀντί -ειν ή -ην, καί στά ὁποῖα ἴσως ὀφείλονται τά μυστηριώδη όμηρικά ἀπαρέμφατα σέ -εειν, ἐνῶ τό τεχνητό Όμηρικό «*ἔασι*» ἴσως ἔγινε γιά νά ἀντικαταστήσει τό μυκηναϊκό «*ἔενσι*». Ή Μυκηναϊκή διατηρεῖ τόσο τό άρχικό ὅσο καί τό ἔσωτερικό δίγαμμα καί δείχνει ὅτι ή άβεβαιότητα πού ὑπάρχει στήν όμηρική πρακτική άναφορικά μέ αὐτό τό θέμα ὀφείλεται στίς συναγωνιστικές άπαιτήσεις τής παραδοσιακής γλώσσας καί τής σύγχρονης Ἰωνικής. Παρόλο πού οἱ μαρτυρίες δέν εἶναι πολλές, ἀποδεικνύεται ὅτι μερικοί τύποι μέ άρχαϊκή προέλευση ἔσνωματώθηκαν βαθιά στήν όμηρική Ἑλληνική, ἐνῶ ἄλλοι μεταμορφώθηκαν σέ τεχνητά ὑποκατάστατα μέ τήν ἴδια μετρική άξία. Οἱ μυκηναϊκοί τύποι στόν Όμηρο ἐπέζησαν, γιατί διατηρήθηκαν από μιὰ ζωντανή προφορική ποιητική παράδοση καί θεωρήθηκαν άξιοι νά διατηρηθοῦν, τόσο γιά τήν άρχαιότητά τους ὅσο καί γιά τή χρησιμότητά τους.

Ἄν καί εἴμαστε ἄρκετά βέβαιοι, ὅτι οἱ άρχές τής όμηρικής γλώσσας βρίσκονται στήν μυκηναϊκή ἐποχή, δέν μπορούμε νά πούμε ὅτι αὐτό ή ἐκεῖνο τό χωρίο εἶναι μυκηναϊκό ή άκόμα νά σχηματίσουμε μέ κάποια βεβαιότητα ἕνα κατάλογο μυκηναϊκῶν λέξεων. Αὐτό πού φαίνεται καθαρά εἶναι ὅτι μερικές λέξεις, πού σέ ἱστορικούς χρόνους τίς συναντοῦμε μόνο στήν Κύπρο ή τήν Ἀρκαδία, εἶναι σχεδόν βέβαιο ὅτι εἶναι μυκηναϊκές, μέ τήν ἔννοια ὅτι προέρχονται από τή γλώσσα πού μιλιόταν στήν Πελοπόννησο πρὶν από τή Δωρική εἰσβολή ή τόν άποικισμό τής Ἰωνίας. Μιά

πρόσφατη επιβεβαίωση γι' αυτό μπορούμε νά δοῦμε στή χρήση τῆς λέξεως *τέμενος* στήν Ἀρκαδική πού σημαίνει ἓνα κομμάτι γῆς πού σημαδεύεται σά μιὰ ιδιαίτερη κτήση. Μέ αὐτή τήν ἔννοια τήν βρῖσκουμε ὄχι μόνο στόν Ὅμηρο (Ζ 194, Ι 578, ζ 223) ἀλλά καί στίς μυκηναϊκές πινακίδες τῆς Πύλου, ὄχι ὅμως κάπου ἄλλου. Εἶναι πολύ πιθανό ὅτι πολλά ὁμηρικά ἐπίθετα, ιδιαίτερα αὐτά πού ἀναφέρονται στούς θεούς, προέρχονται ἀπό τήν μυκηναϊκή ἐποχή: *πότνι* Ἀθήνη· σίγουρα· *ἐριούνιος* ὡς ἐπίθετο τοῦ Ἑρμῆ βρῖσκει τήν καλύτερή του ἐρμηνεία στήν Ἀρκαδική καί σημαίνει «αὐτός πού τρέχει γρήγορα»· ἡ Κυπριακή μᾶς ἐξηγεῖ γιατί ὁ Ἀπόλλων καλεῖται *Σμινθεύς* (Α 39)· σά θεός τοῦ λοιμοῦ προσφωνεῖται, θεός τῶν ποντικῶν, ἀφοῦ τά ποντίκια φέρουν τήν ἐπιδημία. Ὡς ἐλπίσουμε ὅτι μελλοντικές ἀνακαλύψεις θά χύσουν πιά πολύ φῶς στή μυκηναϊκή προέλευση τῶν ὁμηρικῶν λέξεων, ἀλλά πρὸς τό παρόν ἀρκεῖ νά γνωρίζουμε ὅτι τέτοια προέλευση ὑπάρχει ἀναμφισβήτητα.

Ἡ γλῶσσα πού ἄρχισε στήν ἐλληνική χερσόνησο φαίνεται νά πέρασε ἀργότερα ἀπὸ δύο κύριες φάσεις. Πρῶτο, μετὰ τήν πτώση τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ τόν 12ο αἰ. π.Χ., ἡ ἐπική ποιητικὴ παράδοση ἐπέζησε πιθανότατα στήν Ἀθήνα καί γιὰ ἓνα διάστημα στήν Πύλο, καί ἴσως καί σέ ἄλλα μέρη· δεύτερο, μετὰ τήν ἰωνικὴ μετανάστευση γύρω στό 1000 π.Χ. πέρασε στήν Ἰωνία καί ἐκεῖ πῆρε τὴ μορφή πού γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ ὁμηρικά ποιήματα. Αὐτὴ ἡ ἱστορία ἐξηγεῖ τόσο τήν καθαυτὴ ἰωνικὴ μορφή τους, ὅσο καί τὰ πολλὰ ἀρχαῖκά στοιχεῖα· εὐκολώτερα ἐξηγοῦνται τὰ καλούμενα αἰολικά στοιχεῖα, λέξεις καί τύποι πού συναντῶνται ἔξω ἀπὸ τήν Ἰωνία καί πού τὰ ἱστορικά τους παράλληλα βρῖσκουμε στή Θεσσαλία ἢ τήν Αἰολίδα. Μερικά ἀπὸ αὐτά εἶναι τόσο βαθιά ἐνσωματωμένα στό κείμενο πού δέν μποροῦν νά μετακινηθοῦν, ἀλλὰ ὅμως σίγουρα διατηρήθηκαν ἐπειδὴ ἀνήκαν στήν παράδοση, καί γι' αὐτὸ τό λόγο ἐπέζησαν, παρόλο πού ἀντίστοιχοι ἰωνικοὶ τύποι θά μπορούσαν νά τὰ ὑποκαταστήσουν. Τό ὅτι μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς αἰολικοὺς τύπους προέρχονται ἀπὸ τὴ Μυκηναϊκή εἶναι σχεδόν βέβαιο, ἀφοῦ τὰ πατρωνυμικά *σέ-ιος* βρῖσκονται καί στίς πινακίδες τῆς Πύλου. Ἀπὸ τήν ἄλλη δέν μπορούμε νά ἀποκλείσουμε τὴ δυνατότητα ὅτι Ἴωνες ποιητὲς εἰσέγαγαν κάποτε ἓναν αἰολικὸν τύπον ἢ λέξη, ἐπειδὴ οἱ δύο διάλεκτοι, συγκεκριμένα στή Χίο, δέν διακρίνονταν ξεκάθαρα ἢ μιὰ ἀπὸ τήν ἄλλη.

Ἡ ὁμηρικὴ γλῶσσα εἶναι ἐπομένως ὁ καρπὸς μιᾶς μακρᾶς παράδοσης πού διατήρησε λείψανα τῆς μυκηναϊκῆς διαλέκτου. Καί μύορεσε νά τό κάνει αὐτό, γιατί ἦταν φορμουλαϊκή. Οἱ ἄφθονές της φόρμουλες εἶχαν ἐπινοηθεῖ, γιὰ νά βοηθήσουν τό ραψωδὸ στό ἔργο τῆς προφορικῆς σύνθεσης. Μιὰ καί συνέθετε γιὰ ἀκροατὲς καί τό μεγαλύτερο μέρος τῆς δουλειᾶς

του ήταν αναγκαστικά αυτοσχεδιασμοί, χρειαζόταν ένα μεγάλο αριθμό από φόρμουλες για να τον βοηθήσουν. Άκόμα και αν υπήρχε γραφή, και αυτό είναι μάλλον απίθανο από τό 1200 ως τό 750, ο ραψωδός δέν μπορούσε νά βασιστεί σ' αυτή, αλλά έπρεπε νά σχηματίσει τά ποιήματα στό μυαλό του και νά τά απαγγείλει προφορικά. Κάθε προφορική ποίηση χρειάζεται και χρησιμοποιεί φόρμουλες και στήν πραγματικότητα δέν μπορεί νά υπάρξει χωρίς αυτές. "Αν ο ποιητής έχει τόν απόλυτο έλεγχο τους, μπορεί νά δημιουργήσει ένα ποίημα πάνω σέ οποιοδήποτε σχεδόν θέμα χωρίς μεγάλη προετοιμασία. Αὐτός πρέπει νά είναι ο τρόπος μέ τόν όποιο τραγουδοῦν οί φανταστικοί ραψωδοί τοῦ Όμήρου, ο Φήμιος και ο Δημόδοκος (χ 347-8, θ 44-5), και αναμφίβολα ο Όμηρος, όταν έμαθε τήν τέχνη του, αυτό πού κατάκτησε ήταν ένα μεγάλο απόθεμα από φόρμουλες πού σχετίζονταν μέ ήρωικές παραδόσεις και πού μπορούσαν νά ανταποκριθοῦν σέ οποιαδήποτε ανάγκη. Όταν μιά φράση ανταποκρινόταν σέ μιά ανάγκη και αποδεικνυόταν ότι άσκοῦσε κάποια έλξη στους άκροατές, μπορούσε νά διατηρηθεί, ενώ άλλες λιγώτερο αξιόλογες έγκαταλείπονταν και αντικαθιστοῦνταν από νέες φράσεις. Έτσι λειτουργεί ή προφορική παράδοση και μπορούμε νά υποθέσουμε ότι αυτό συνέβαινε πριν από τόν Όμηρο, και ότι αυτός τή βρήκε και τή χρησιμοποίησε μέ τό δικό του μεγάλωπρεπο τρόπο. Η φόρμουλα κάνει τό όμηρικό ύφος νά είναι αυτό πού είναι και έχει πρωταρχική σημασία για τήν κατανόσή του.

Τή μελέτη τής όμηρικής φόρμουλας ανέλαβε ο Milman Parry¹ μέ αξιόλογα άποτελέσματα. Κατέδειξε ότι δέν είναι μόνο πολύ περισσότερο διάχυτη από όσο πιστευόταν ως τώρα, αλλά και ότι ή χρήση της γίνεται μέ άπρόσμενα σταθερούς κανόνες. Για εύκολία μπορούμε νά υποδιαιρέσουμε τή φόρμουλα σέ τρείς κατηγορίες: (1) σύντομες φράσεις, συγκεκριμένοι συνδυασμοί οὔσιαστικού και επιθέτου πού περιλαμβάνουν τά περίφημα όμηρικά επίθετα· (2) μεμονωμένες φράσεις πού χρησιμοποιούνται για τήν ανάπτυξη τής ιστορίας και πού επαναλαμβάνονται, όταν έχουμε μιά παρόμοια περίπτωση· (3) μιά σειρά από στίχους ή θέματα πού περιγράφουν μιά συμβατική δράση. Η κάθε μιά από αυτές έχει τή δική της ιδιαίτερη χρήση και τούς δικούς της κανόνες, και ή κάθε μιά είναι αναμφίβολα φορμουλαική μέ τήν έννοια ότι ένας καθορισμένος αριθμός λέξεων κανονικά χρησιμοποιείται για μιά παρόμοια περίπτωση όποτεδήποτε αυτή συμβαίνει. Δέν είναι πάντοτε εύκολο νά πούμε τί είναι ή τί δέν είναι φορμουλαικό. Μερικές περιπτώσεις είναι τόσο άσυνήθιστες πού τίς βρίσκομε μόνο μιά φορά, ωστόσο όμως μπορεί νά ανήκουν στό ποιητικό ρεπερτόριο ή περιέχουν φράσεις πού τοποθετοῦνται τώρα μαζί σέ ένα νέο συνδυασμό. Ο Όμηρος δουλεύει πολύ λιγώτερο μέ μεμονωμένες λέξεις

παρά μέ φράσεις, καί αὐτές οἱ φράσεις συχνά ἔχουν κάποιο σχετικά μεγάλο μήκος.

Πρῶτο, οἱ συντομώτερες φόρμουλες μποροῦν καλύτερα νά ἐξεταστοῦν στούς συνδυασμούς οὐσιαστικοῦ καί ἐπιθέτου, πού τίς χρησιμοποιεῖ ὄχι μόνο γιά θεούς καί ἀνθρώπους, ἀλλά καί γιά κάθε εἶδος ἀντικειμένων, ὅπως τά ἀκόντια καί τά ξίφη, ἡ θάλασσα καί ὁ οὐρανός. Ὅταν ὁ Ὅμηρος τίς χρησιμοποιεῖ, ἀκολουθεῖ καθορισμένους κανόνες μέ μικρές μόνο παραλλαγές, καί οἱ κανόνες ἐξαρτῶνται ἀπό τίς ἀπαιτήσεις τοῦ ἐξαμέτρου καί τήν κλιτική φύση τῆς ἐλληνικῆς σύνταξης. Ἀκριβῶς ἐπειδή τά ἐλληνικά οὐσιαστικά κλίνονται καί ἔχουν διαφορετική μετρική ἀξία ἀνάλογα μέ τήν πτώση τους, ἔτσι καί οἱ φόρμουλες ἔχουν δουλευτεῖ μέ μιά τέλεια φροντίδα καί δεξιότητες, ὥστε νά εἶναι ἔτοιμες γιά ὅλες τίς πτώσεις καί γιά κάθε διάστημα καί θέση τοῦ ἐξαμέτρου. Γιά παράδειγμα, ὑπάρχουν 56 διαφορετικοί συνδυασμοί οὐσιαστικοῦ καί ἐπιθέτου γιά τόν Ἀχιλλέα, καί ὁ καθένας καθορίζεται ἀπό τή πτώση τοῦ οὐσιαστικοῦ καί τή θέση πού θά καταλάβει στό στίχο. Μέ μερικές ἐξαιρέσεις, πού θά ἐξετάσουμε, αὐτή εἶναι ἡ κανονική τεχνική τοῦ Ὀμήρου, καί φανερώνει μιά ἀρχαία καί ρωμαλέα παράδοση ἡ ὁποία βρῆκε τέτοιους συνδυασμούς σχεδόν γιά κάθε ἀνάγκη. Μερικές φορές φαίνεται λίγο μηχανική, ὅπως ὅταν ὁρισμένα ἐπίθετα δέν ἐξυπηρετοῦν κανένα σκοπό καί δέν ταιριάζουν. Ἔτσι δέν περιμένουμε νά ὀνομαστεῖ ὁ Κύκλωπας Πολύφημος *ἀντίθεος* (α 70) ἢ *μεγαλήτορ* (κ 200) ἢ ἡ μητέρα τοῦ ζητιάνου Ἴρου *πότνια* (σ 5) ἢ ὁ βοσκός Φιλοίτιος *ὄρχαμος λαῶν* (ν 185). Τέτοιες περιπτώσεις δείχνουν ὅτι ἀκόμα καί γιά τόν Ὅμηρο μερικά ἐπίθετα δέν εἶχαν νόημα καί ἦσαν χρήσιμα μόνο γιά νά γεμίσουν ἓνα κενό στό στίχο. Μερικές ἄλλες φορές ἐπίθετα, πού στίς πιό πολλές περιπτώσεις εἶναι ὄχι μόνο κατάλληλα ἀλλά καί ὁμορφα, δέν ταιριάζουν στά συμφραζόμενα, ὅπως ὅταν π.χ. ὁ οὐρανός ἀποκαλεῖται στή διάρκεια τῆς ἡμέρας «*ἀστερόεις*» (Θ 46, Ο 371, ι 527) ἢ τά ἀραγμένα πλοῖα *θοαί* (Κ 306, Λ 666, Π 168) ἢ τά λερωμένα ροῦχα *σιγαλόεντα* (ζ 26). Ἐδῶ τό γνωστό ἐπίθετο διατηρεῖται στή συνηθισμένη του θέση στό στίχο, παρόλο πού συγκρούεται ἐλαφρά μέ τό νόημα.

Τό δεύτερο εἶδος φόρμουλας, ὁ ἐπαναλαμβανόμενος στίχος, δέν παρουσιάζει τέτοιες δυσκολίες. Εἶναι τέλειος εἴτε σάν κύρια πρόταση, ὅπως αὐτός πού περιγράφει ἕναν πολεμιστή νά πέφτει στή μάχη.

δοῦπησεν δὲ πεσών, ἀράθησε δὲ τεύχε' ἐπ' αὐτῷ

εἴτε εἶναι μιά χρονική πρόταση, ὅπως αὐτή πού λέει ὅτι μιά νέα ἡμέρα ἐρχεται,

ἦμος δ' ἡριγένεια φάνη ῥοδοδάκτυλος Ἥως.

Καί στίς δυό περιπτώσεις δέν χρειάζεται καμιά παραλλαγή καί προσαρμογή, ὅπως απαιτεῖ ὁ συνδυασμός οὐσιαστικοῦ καί ἐπιθέτου. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ὁ Όμηρος γιά τίς πιό πολλές περιπτώσεις τῆς ὀργάνωσης τῆς δράσης χρησιμοποιεῖ μέ ἀφθονία τέτοιους στίχους χωρίς καμιά ἀλλαγή. Εἶναι χρήσιμοι σχεδόν γιά κάθε δράση πού εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν ἀνάπτυξη μιᾶς ἱστορίας, ἀλλά πού δέν δίνει ἰδιαίτερη προσοχή, εἴτε γιά τόν ἐρχομό τῆς αὐγῆς ἢ τῆς νύχτας, τίς μικρολεπτομέρειες τῆς μάχης, τήν ἀρχή ἢ τό τέλος ἑνός γεύματος. Ὡστόσο ὑπάρχουν περιπτώσεις ὅπου ὁ Όμηρος ἐγκαταλείπει τήν παραδοσιακή φόρμουλα γιά κάτι πιό περίτεχνο, ὅπως π.χ. ὅταν μιλά γιά τή πτώση τοῦ Σαρπηδόνα ἢ τοῦ Ἄσιου, δέν χρησιμοποιεῖ τόν συνηθισμένο ἀπλό στίχο γιά τή πτώση ἑνός πολεμιστῆ στή μάχη, ἀλλά μιᾶ παρομοίωση:

*ἥριππε δ' ὥς ὅτε τις δρυς ἥριπεν ἢ ἀχερωῖς ,
ἤε πίτυς βλωθρή, τήν τ' οὔρεσι τέκτονες ἄνδρες
ἐξέταμον πελέκεσσι νεήκεσι νήϊον εἶναι .*

(N 389-91, Π 482-4)

Ἄναμφίβολα τό κάνει αὐτό γιατί ἐπιθυμεῖ νά δώσει ἰδιαίτερη σημασία σ' αὐτή τήν περίπτωση καί νά τῆς προσδώσει τήν κατάλληλη ποιητική μορφή. Ὡστόσο οἱ τρεῖς αὐτοί στίχοι εἶναι τό ἴδιο φορμουλαϊκοί, ὅπως καί ὁ ἕνας στίχος. Ἡ μόνη διαφορά εἶναι ὅτι τούς χρησιμοποιεῖ μόνο σέ εἰδικές περιπτώσεις. Παρόμοια ἐγκαταλείπει κάποτε τόν συνηθισμένο στίχο γιά τόν ἐρχομό τῆς αὐγῆς καί τόν ἀντικαθιστᾷ μέ μιᾶ παραλλαγή πού δέν εἶναι μιᾶ ἐξαρτημένη χρονική πρόταση, ἀλλά συνδέεται παρατακτικά μέ αὐτό πού ἀκολουθεῖ. Αὐτή ἡ περίπτωση ἐμφανίζεται μέ τέσσερις παραλλαγές, οἱ ὁποῖες μοιάζουν κάπως μεταξύ τους, εἶναι ὅμως διαφορετικές (1 : H 421 - 2, τ 433 - 4.2: Θ 1.3: Τ 1.4: ε 1). Ἀφοῦ ἡ κάθε μιᾶ τους εἰσάγει μιᾶ σημαντική ἀλλαγή στή δράση, ἴσως αὐτός εἶναι ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο χρησιμοποιοῦντο. Εἶναι πολύ πιθανό ὅτι αὐτές οἱ παραλλαγές βασίζονται σέ μιᾶ κοινή φόρμουλα, καί ὅτι οἱ μικρές διαφορές τους φανερώνουν τήν ἐπιθυμία τοῦ ποιητῆ νά βελτιώσει τόν παραδοσιακό τύπο.

Τό τρίτο εἶδος φόρμουλας, τό θέμα πού ἐπαναλαμβάνεται, εἶναι ἀρκετά πιό ἐλαστικό. Ἄν καί ὀρισμένες μορφές δράσης ὅπως τό νά ρίξει κανεῖς ἕνα καράβι στή θάλασσα ἢ νά τό σύρει στή ξηρά ἢ ἡ φιλοξενία, ἐμφανίζονται μέ μικρές μόνο παραλλαγές, ἄλλες δείχνουν σημαντικές παραλλαγές καί φαίνεται νά ὑπάρχει σ' αὐτές κάποιο σύστημα. Γιά παράδειγμα, τό νά φορᾷ ἕνας πολεμιστής τόν ὅπλισμό του εἶναι ἕνα κοινό θέμα

καί ὁ Ὅμηρος ἴσως αἰσθάνθηκε ὅτι δέν ἔπρεπε νά τό μεταχειρίζεται πάντοτε μέ τόν ἴδιο τρόπο². Ἔτσι τόν στίχο

κνημίδας μὲν πρῶτα περὶ κνήμησιν ἔθηκε

τόν βρῖσκουμε τέσσερις φορές καί κάθε φορά ἀναπτύσσεται διαφορετικά. (1) Στό Γ 328 κέ. περιορίζεται σέ μιά κανονική περιγραφή ὀπλισμοῦ. (2) Στό Λ 16 κέ. ἐπεκτείνεται μέ μιά ἀναφορά στό θώρακα καί τήν ἀσπίδα τοῦ Ἀγαμέμνονα. (3) Στό Π 130 κέ. συνδυάζεται μέ τό ἐτοιμασμά τῶν ἀλόγων. (4) Στό Τ 396 προχωρεῖ ἀκόμα πιά πολύ στό θαυμαστό σημεῖο πού μιᾶ τό ἄλογο Ξάνθος στό ἀφεντικό του. Ἐπιπλέον κάθε μιά ἀπό αὐτές τίς περιπτώσεις σημειώνει μιά σημαντική νέα κίνηση στή δράση. Ἡ πρώτη σημειώνει τήν ἐναρξή τῶν συγκρούσεων στήν *Ἰλιάδα*· ἡ δεύτερη τή γενίκευση τῆς συμπλοκῆς πού φέρνει τούς Ἀχαιοὺς, χωρίς τόν Ἀχιλλέα, κοντά στήν καταστροφή· ἡ τρίτη σημειώνει τήν ἀντεπίθεση μέ ἀρχηγό τόν Πάτροκλο· ἡ τέταρτη τήν τελική ἐπίθεση, ὅταν ἐπιτέλους ὁ Ἀχιλλέας παίρνει μέρος στή μάχη. Μιά κάπως παρόμοια παραλλαγή ἔχουμε στήν περίπτωση τῶν θυσιῶν. Αὐτή μπορεῖ, ἂν δέν εἶναι σημαντική, νά περιοριστεῖ σέ τέσσερις στίχους (Α 315 - 18), ἀλλά συχνά ἀναπτύσσεται εἴτε μέ μιά προσευχή (Α 447 κέ., Β 402 κέ.) ἢ μέ τήν παρουσίαση τῆς σπονδυλικῆς στήλης, τοῦ ζώου πού θυσιάστηκε στόν Αἴαντα (Η 314 κέ.) ἢ μέ τήν ἐπιχρῶση τῶν κεράτων τοῦ μοσχαριοῦ (γ 430 κέ.). Κάθε μιά ἀπό αὐτές τίς παραλλαγές ἔχει τή δική της σημασία, καί μπορούμε νά ἀντιληφθοῦμε γιατί ὁ Ὅμηρος τήν εἰσήγαγε. Πίσω ἀπό αὐτή βρίσκεται τό στερεότυπο φορμουλαϊκό θέμα, καί παρόλο πού κτίζει τίς σκηνές του πάνω σ' αὐτό, δέν περιορίζεται ἀπό αὐτό.

Ἡ εὐκαιριακή ἐλαστικότητα στή χρησιμοποίηση τέτοιων θεμάτων ἀπό τόν Ὅμηρο ἀντιστοιχεῖ μέ ὁρισμένες παραλλαγές στοὺς συνδυασμούς οὐσιαστικοῦ καί ἐπιθέτου. Ὑπάρχουν περιπτώσεις, ὅπου μπορούσε νά χρησιμοποιήσει μιά στερεότυπη μορφή καί δέν τό κάνει καί συχνά μπορούμε νά δοῦμε τό γιατί³. Ὅταν ἡ Κίρκη ἀντιλαμβάνεται ποιὸς εἶναι ὁ Ὀδυσσεύς, τό συμβατικό ἐπίθετο *δίφιλος* ἀντικαθίσταται ἀπό τό *πολύτροπος* (κ. 330). Ὅταν τό μέγεθος καί ἡ δύναμη κάποιου μεγάλου πολεμιστῆ ἀπαιτοῦν γιά λίγο τήν προσοχή μας, τά συνηθισμένα ἐπίθετα ἐγκαταλείπονται καί στή θέση τους ἔχουμε τό «*πελώριος*» γιά τόν Ἀχιλλέα (Φ 527, Χ 92), τόν Ἑκτορα (Λ 820) καί πάνω ἀπό ὅλους τόν Αἴαντα (Γ 229, Η 211, Ρ 360). Μολονότι μετά ἀπό μιά ἀρσενική τομή ὁ Ὀδυσσεύς στήν ὀνομαστική καλεῖται συνηθῶς *δουρὶκλυτος*, δύο φορές καλεῖται μέ τό μετρικὰ ἰσοδύναμό του *Ἰθακήσιος* (β 246, χ 45), πού ἀναφέρεται στή θέση του ὡς

τοῦ πραγματικοῦ βασιλιᾷ στήν Ἰθάκη καί τοῦ μόνου πού μπορεῖ νά ἀποκαταστήσει ἐκεῖ τήν τάξη. Σέ μιά περίπτωση τό γνωστό *εὐκνήμιδας* Ἀχαιοῦς ἀντικαταστάθηκε ἀπό τό *ὑπερκύδαντας* Ἀχαιοῦς (Δ 66, 71), ὅταν ἡ Ἀθηνᾶ καί ἡ Ἥρα συνομωτοῦν γιά νά νικήσουν οἱ Ἀχαιοί, καί ἡ λέξη αὐτή ἐνισχύει τήν περίπτωσή τους. Ὄταν ὁ Ἀχιλλέας προετοιμαῖ τήν ταφή τοῦ Πάτροκλου, δέν εἶναι *πόδας ὠκύς* ἀλλά *μεγάθυμος* (Ψ 168), σάν νά ἦταν ἀκατάλληλο σ' αὐτή τήν σεμνή εὐκαιρία νά τονιστεῖ ἡ ταχυποδία του καί σωστό νά τονιστεῖ ἡ μεγαλοψυχία του, ὅταν ἀπονέμει τίς ὕστατες τιμές σόν φίλο του. Ὄταν ἡ Πηνελόπη παρακαλεῖ νά κτυπήσει ὁ Ἀπόλλωνας τόν Ἀντίνοο, ὁ θεός καλεῖται ὄχι *Διὸς υἱός* ἀλλά *κλυτότοξος* (ρ 494) κι αὐτό εἶναι πιό ταιριαστό γιά κάποιον πού ρίχνει βέλη ἐκδίκησης. Τέτοιες ἀντικαταστάσεις δέν δημιουργοῦσαν κανένα πρόβλημα στόν ποιητή καί τοῦ ἔδιναν τή δυνατότητα νά πετύχει κάτι καλύτερο παρά ἂν διατηροῦσε τήν παραδοσιακή φόρμουλα.

Μολονότι μερικές ὁμηρικές φόρμουλες θά πρέπει νά εἶναι πολύ παλαιές καί θά πρέπει νά ἀνάγονται στή Μυκηναϊκή ἐποχή, εἶναι φανερό ὅτι στή μακρά παράδοση τῆς προφορικῆς ποίησης οεταξὺ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς καί τῆς ὁμηρικῆς πολλές νέες φόρμουλες δημιουργήθηκαν καί δέν ὑπάρχει λόγος νά πιστεύουμε ὅτι, ὅταν συντέθηκαν ἡ *Ἰλιάδα* καί ἡ *Ὀδύσεια*, χρειαζόταν νά βασίζονται ἀποκλειστικά σέ φράσεις παραδοσιακές. Πράγματι ἡ μαρτυρία ἀπὸ ἄλλη ἐπική φορμουλαϊκὴ ποίηση μᾶς κάνει νά πιστεύουμε ὅτι οἱ ποιητὲς ἦσαν ἱκανοὶ νά δημιουργήσουν νέες φράσεις γιά τίς νέες ἀνάγκες. Γενικά ὅμως μποροῦμε νά δοῦμε μερικούς ἀπὸ τοὺς τρόπους μέ τοὺς ὁποίους δημιουργήθηκαν νέες φόρμουλες. Ἦταν ἀπαραίτητο ὄχι μόνο νά ἀνταποκρίνονται στίς μετρικὲς ἀνάγκες, ἀλλὰ καί νά ταιριαζοῦν μέ τή γενικὴ ποιητικὴ ἀτμόσφαιρα. Ἔτσι συχνά βρίσκουμε ἀπόηχους μεταξὺ τῆς μιᾶς καί τῆς ἄλλης φόρμουλας καί οἱ ὁμοιότητες ὑποδηλώνουν τοὺς διαφορετικoὺς τρόπους τῆς δημιουργίας τους. Πρῶτο, μποροῦμε ἴσως νά ὑποθέσουμε ὅτι δυὸ διαφορετικὲς φράσεις ἔχουν μιὰ κοινὴ προέλευση. Οἱ Ὁρεῖς εἶναι ὑπεύθυνες γιά τήν παρακολούθηση τῶν εἰσόδων καί ἐξόδων στόν Ὀλυμπο:

ἤμην ἀνακλῖναι πυκινὸν νέφος ἡδ' ἀναθεΐναι. (Θ 395)

Ἔτσι καί ὁ Ὀδυσσεύς προστατεύει τίς εἰσόδους καί ἐξόδους τοῦ Δούρειου Ἴππου:

ἤμην ἀνακλῖναι πυκινὸν λόχον ἡδ' ἐπιθεΐναι (λ 525)

Μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ὅτι οἱ λέξεις *νέφος* καί *λόχον*, εἶναι παραλλαγές

στή θέση μιᾶς λέξης πού σήμαινε «πόρτα» καί ἀντικαταστάθηκε γιά νά δοθεῖ μιὰ πιό ἀκριβῆς εἰκόνα. Δεύτερο, μιὰ ἰδέα μπορεῖ νά ὑποδηλώσει ἄλλη. Ἐν δύο ἄνδρες πού σκοτώνονται στή μάχη καλοῦνται *εἰδότε χάρις* (Ε 608), μέ μιὰ μικρή ἀλλαγὴ δυό σκύλοι μπορεῖ νά ὀνομαστοῦν *εἰδότε θήρης* (Κ 360). Ἐν οἱ ἄνδρες στή μάχη *ἐπ' ἀλλήλοισιν ὄρουσαν* (Ξ 401), δέν ὑπάρχει κανένας λόγος νά μὴν πεῖ κανεὶς γιὰ τὰ ἀγκάθια *πρὸς ἀλλήλοισιν ἔχονται* (ε 329). Τρίτο, μιὰ γνωστὴ φράση μπορεῖ νά μεταβληθεῖ γιά νά πετύχει κάποια εἰρωνεία. Ὅταν ὁ Διόνυσος καὶ ὁ Ἡφαιστος βρίσκουν ἓνα ἀσφαλές λιμάνι στή θάλασσα, ἀκοῦμε ὅτι *Θέτις δ' ὑπεδέξατο κόλπῳ* (Ζ 136, Σ 398), καὶ μιὰ τέτοια φράση ἴσως συντέλεσε στή δημιουργία τῆς φράσης *στυγερὸς δ' ὑπεδέξατο κοῖτος* (χ 470) πού ἀναφέρεται στὸν ἀπαγχονισμό τῶν δούλων γυναικῶν τοῦ Ὀδυσσεά, πού δρῆκαν ἓνα μισητό *κοῖτον* στὸν θάνατο. Κάπως διαφορετικά, μιὰ φράση μπορεῖ νά προκαλέσει τὴ δημιουργία ἄλλης πού εἶναι σχεδὸν κωμική. Ὅταν ὁ Ἑκτορας παραπονιέται ὅτι τὰ πιό πολλὰ πλούτη τῆς Τροίας χάθηκαν *ἐπεὶ μέγας ὠδύσατο Ζεὺς* (Σ 292), ἡ φόρμουλα αὐτὴ πρέπει νά βρίσκεται πίσω ἀπὸ ἄλλη, πού σίγουρα περιέχει ἓνα λογοπαίγνιο, ὅταν ἡ Ἀθηνᾶ ρωτᾷ τὸν πατέρα της γιὰ τὸν Ὀδυσσεά *τί νῦ οἱ τόσον ὠδύσαο, Ζεῦ* (α 62). Τέταρτο, ἡ ἐπανάληψη μπορεῖ νά ὀφείλεται ἀποκλειστικά στὸν ἴδιο ἦχο. Ἡ δομὴ μιᾶς γνωστῆς φράσης φανερώνει, ἴσως ἀσυνείδητα, κάποια ἄλλη πού ἦχει δέδαια παρόμοια, ἔχει ὅμως διαφορετικὸ νόημα. Ἐτσι τὸ *ἡεροειδέα πέτρην* (μ 233) ἴσως προκλήθηκε ἀπὸ τὸ γνωστὸ *ἡεροειδέα πόντον* (Ψ 744, β 263, κλπ.)· ἡ περιγραφή τῆς Ἰθάκης ὡς *πίονα δῆμον* (ξ 329) ἀπὸ τὸ *πίονα δῆμῳ*, τὸ ἐπίθετο γιὰ ἓνα βόδι (Ψ 750)· ὁ ἦχος τῆς χορδῆς τοῦ τόξου τοῦ Ὀδυσσεά *χελιδόνι εἰκέλη αὐδὴν* (φ 411) ἀπὸ τὴν παρομοίωση πού ἀναφέρεται στὴν Ἀθηνᾶ *χελιδόνι εἰκέλη ἄντην* (χ 240). Αὐτές, καθὼς καὶ ἄλλες παρόμοιες περιπτώσεις, φανερώσουν ὅτι τὸ προφορικὸ ὕφος βοήθησε στή δημιουργία νέων φράσεων ἀνάλογων μέ ἄλλες πού ὑπῆρχαν. Ὅταν ἓνας ραψωδὸς συνθέτει χωρὶς τὴ βοήθεια τῆς γραφῆς, ἔχει μεγάλη αἴσθηση τοῦ ἦχου καθὼς καὶ τοῦ νοήματος καὶ εἶναι ἀναπόφευκτο ὅτι, ὅπως μιὰ κατάσταση ὑποδηλώνει μιὰ ἄλλη καὶ προκαλεῖ μιὰ παρόμοια λεκτικὴ μορφή, ἔτσι καὶ μιὰ ἡχητικὴ ἀκολουθία μπορεῖ νά προκαλέσει μιὰ ἄλλη παρόμοια στό ρυθμὸ ἢ στὴν φωνητικὴ ἀξία ἢ στὴν ἰσορροπία τῶν λέξεων. Οἱ νέες φόρμουλες ταιριάζουν εὐκόλα στὶς παλαιές δομές καὶ δέν δημιουργοῦν καμιά παραφωνία.

Ἡ ἐξάρτηση τοῦ Ὀμήρου ἀπὸ τίς φόρμουλες καὶ ἡ μεγάλη χρῆση τους δέν θά πρέπει νά τὸν ἐμπόδισαν ἀπὸ τὸ νά προχωρεῖ κάποτε σ' αὐτὸ πού καλοῦμε ἐλεύθερη σύνθεση. Θεωρητικά δέν εἶναι ἀπίθανο ὅτι περιέγραψε σκηνές γιὰ τίς ὁποῖες οἱ φόρμουλές του δέν ἦσαν ἐντελῶς ἀρκετές καὶ

δημιούργησε νέες φράσεις γι' αυτές τις σκηνές. Ἀκόμα καί ἂν συνέθεσε τά ποιήματά του χωρίς νά τά γράψει, θά μπορούσε νά συλλάβει στό μυαλό του ὁρισμένους στίχους καί νά τούς θυμάται, χωρίς νά ὑπάρχει ἡ ἀνάγκη γιά φόρμουλες πού θά τόν βοηθοῦσαν σ' αὐτό. Δέν μπορούμε δέδαια νά ποῦμε ποιά εἶναι αὐτά τά χωρία, γιατί μιά φράση πού τή συναντοῦμε μόνο μιά φορά στόν Ὅμηρο ἴσως ἦταν μιά φόρμουλα πού τήν χρησιμοποίησαν ἄλλοι ποιητές καί ἡ σπάνια ὑπαρξή της στόν Ὅμηρο νά εἶναι ἀπλῶς συμπτωματική. Μποροῦμε ὅμως νά ἐπισημάνουμε μερικά χωρία ὅπου οἱ φόρμουλές του εἶναι σπάνιες καί τά ὅποια δίνουν τήν ἐντύπωση ὅτι εἶναι νέες δημιουργίες. Ἀκόμα καί σ' αὐτή τήν περίπτωση δέν ἐπιλέγει τίς λέξεις του ἀτομικά ὅπως κάνουν οἱ λόγιοι ποιητές. Στηρίζεται ἀκόμα σέ ὁρισμένους μανιερισμούς καί φράσεις τοῦ φορμουλαϊκοῦ ὕφους, ἀκόμα καί ὅταν προσδίδει σ' αυτές μικρότερες λειτουργίες. Γιά παράδειγμα, τό ὄραμα τοῦ Θεοκλύμενου εἶναι ὅπωςδῆποτε ἓνα ἀσυνήθιστο γεγονός καί γι' αὐτό περιμένουμε νά περιέχει ἀσυνήθιστες λέξεις

*ἃ δειλοί, τί κακὸν τόδε πάσχετε; νυκτὶ μὲν ὑμέων
εἰλύται κεφαλαί τε πρόσωπά τε νέρθε τε γούνα,
οἰμωγὴ δὲ δέδηγε, δεδάκρυνται δὲ παρειαί,
αἵματι δ' ἑρράδαται τοῖχοι καλαί τε μεσόδμαι·
εἰδῶλων δὲ πλέον πρόθυρον, πλείη δὲ καὶ αὐλή,
ἱεμένων Ἐρεβόσδε ὑπὸ ζόφον· ἥελιος δὲ
οὐρανοῦ ἑξαπόλωλε, κακὴ δ' ἐπιδέδρομεν ἀχλύς.*

(υ 351 - 7)

Σ' αὐτό ἔχουμε μερικές ἀναμφισβήτητες φόρμουλες, συγκεκριμένα ἃ δειλοί (Λ 816, κ 431), νέρθε τε γούνα, (Χ 452), δεδάκρυνται δὲ παρειαί (Χ 491) καί καλαί τε μεσόδμαι (τ 37). Αὐτές ὅμως δέν κάνουν τίποτε ἄλλο ἀπὸ τό νά δώσουν τή δομή γιά τίς πραγματικά σημαντικές φράσεις πού φαίνεται νά εἶναι νέα δημιουργήματα γιά τήν ἀσυνήθιστη περίπτωσι. Τουλᾶχιστον γιά μιά ἀπὸ αυτές μπορούμε πράγματι νά δοῦμε τήν προέλευσή της: ἡ κακὴ δ' ἐπιδέδρομεν ἀχλύς μπορεῖ νά ἔχει προέλθει ἀπὸ λέξεις πού χρησιμοποιήθηκαν γιά τήν περιγραφή τοῦ λαμπροῦ φωτός στόν Ὀλυμπο, λευκὴ δ' ἐπιδέδρομεν αἴγλη (ζ 45), στήν ὁποία δίνει ἓνα πανομοιότυπο καί μία ἀντίθεση. Τό ἴδιο καί ὅταν ὁ Ἀχιλλέας σχεδιάζει αἰσχυρές πράξεις σέ βάρος τοῦ νεκροῦ Ἑκτορα, ἡ φρίκη καί τό πάθος τους πρέπει νά ἀποκαλυφθεῖ καί πράγματι αὐτό γίνεται:

τοῦ δ' ἦν ἔλκομένοιο κονίσσαλος· ἀμφὶ δὲ χαῖται
κύναναι πίνναντο, κάρη δ' ἅπαν ἐν κονίησι
κεῖτο πάρος χαρίεν· τότε δὲ Ζεὺς δυσμενέεσσι
δῶκεν ἀεικίσσασθαι ἐῖν ἐν πατρίδι γαίῃ.

(X 401 - 4)

Ἡ μοναδική σίγουρη φόρμουλα ἐδῶ εἶναι ἡ ἐν πατρίδι γαίῃ, πού τή θρίσκουμε ἑφτά φορές σέ ἄλλα σημεία, ἐνῶ ἡ τοποθέτηση τόσο τοῦ ἐν κονίησι ὅσο καί τοῦ δυσμενέεσσι στό τέλος τοῦ στίχου εἶναι συχνή καί ὄχι λιγώτερο φορμουλαϊκή. Ὁ Ὀμηρος δουλεύει μέ αὐτό τόν τρόπο συχνά, ὅταν θέλει νά ἐκφράσει κάτι τό ἰδιαίτερο καί ἐπιθυμεῖ νά τοῦ δώσει ὅλο τό βάρος τῆς σημασίας του. Ἀκόμα καί στίς σκηνές μάχης χρησιμοποιεῖ φράσεις πού δέν τίς συναντοῦμε ἀλλοῦ καί πού ἴσως δέν εἶναι πραγματικές φόρμουλες, καί ὅταν ἀσχολεῖται μέ κάτι τό πιο ἀσυνήθιστο, ἐπιτρέπει στόν ἑαυτό του μιά ὀρισμένη ἐλευθερία στό νά συνδυάζει παραδοσιακοὺς τύπους μέ ἄλλους δικῆς του ἐμπνευσης.

Παρόλο πού ὁ Ὀμηρος εἶναι ἱκανός νά ποικίλλει τίς φόρμουλές του καί νά πετυχαίνει σχεδόν ἕνα ἀτομικό ὕφος στό συνδυασμό τους, παραμένει προφορικός ποιητής, πού περιμένει ὅτι ὁ λόγος του θά ἀκουστεῖ καί δέν θά διαβαστεῖ. Ὁ τρόπος πού τίς μεταχειρίζεται εἶναι τέτοιος πού ὁ δυτικός κόσμος εἶναι ἀσυνήθιστος, καί δημιουργεῖ προβλήματα πού ἐνδιαφέρουν λογοτεχνικά καί αἰσθητικά καί πού εἶναι σχετικά μέ κάθε πραγματική κατανόηση καί κρίση τους. Ὁ προφορικός ποιητής δέν ἐργάζεται ὅπως ὁ λόγιος ποιητής, τοῦ ὁποίου ἡ ἐπιτυχία στηρίζεται στόν ἀσυνήθιστο καί ἐκπληκτικό συνδυασμό ἀπλῶν λέξεων καί ὁ ὁποῖος ἐπιδιώκει νά κάνει τό ὕφος του ὅσο τό δυνατό πιο προσωπικό καί πού τό θεωρεῖ ἀναξιοπρεπές νά ἀκολουθήσει στενά τοὺς προκατόχους του. Ὁ προφορικός ποιητής ἀνήκει σέ μιά παράδοση πού οἱ περιστάσεις τόν ὑποχρεώνουν νά τήν ἀκολουθήσει καί εἶναι ὑπερήφανος γι' αὐτό, γιατί τόν συνδέει μέ ἕνα τιμημένο παρελθόν καί τοῦ δίνει μιά ἰδιαίτερη ἐξουσία σάν τοῦ πιο εἰδικοῦ σ' αὐτό. Δέν ἐνδιαφέρεται τόσο γιά τή *moi juste*, ἀλλά γιά ἕνα πιο σημαντικό ἀποτέλεσμα πού ἐξαρτᾶται ἀπό διαφορετικές μεθόδους. Τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἔργου του ἔχει γίνει κιόλας γι' αὐτόν. Οἱ φόρμουλές του διασώθηκαν γιά τήν πραγματική τους χρησιμότητα καί λαμπρότητα καί μποροῦν νά θεωρηθοῦν σάν τό καλύτερο ἀπό ὅλα τά μέσα γιά τό σκοπό τους. Μιά καί ἀρχίζει μ' αὐτές καί τίς χρησιμοποιεῖ σέ ἀφθονία, ἡ πρωτοτυπία του θά κριθεῖ ἀπό τόν τρόπο πού θά τίς χρησιμοποιήσει. Γιά νά κατανοήσουμε μιά τέτοια τέχνη, θά πρέπει νά τήν δοῦμε πῶς λειτουργεῖ μέσα στίς δικές της προϋποθέσεις, καί νά βάλουμε τόν ἑαυτό μας στή θέση ἐνός λαοῦ πού δέν διαβάζει

άλλά άκούει, πού προϋποθέτει ότι ένας ποιητής θά χρησιμοποιήσει ένα παραδοσιακό ύφος, πού άντιδρά στά έξοχα αποτελέσματα καί όχι στά μικρά καί άσήμαντα σημεία καί πού δέν θά πρόσεχε ζητήματα πού θά βασάνιζαν έναν άγρυπνο καί κριτικό άναγνώστη.

Καί έπειδή τό φορμουλαϊκό ύφος δημιουργήθηκε πρωταρχικά γιά νά βοηθήσει τόν ραψωδό μάλλον παρά γιά χάρη τών άκροατών του, δέν έχει πάντοτε τήν ακρίβεια πού περιμένουμε νά έχει ή ποίηση. Αυτό είναι ιδιαίτερα φανερό στους συνδυασμούς ούσιαστικού καί επιθέτου. Θά αίσθανθοΰμε ίσως, όταν πρωτοσυναντοΰμε τίς φόρμουλες *πολύμητις Όδυσσεύς* ή *άναξ άνδρών Άγαμέμνων* ότι έχουν κάποια ειδική σημασία, γρήγορα όμως άντιλαμβανόμαστε ότι δέν είναι έτσι καί άρχίζουμε νά θεωρούμε αυτές τίς φράσεις σάν τυπικά στοιχεΐα πού προσθέτουν έλάχιστα ή τίποτε στό νόημα ενός χωρίου. Άκόμα καί άν τέτοιες φράσεις είναι έλκυστικές, άν τίς δεΐ κανείς άνεξάρτητα, ή τέρψη πού δημιουργοΰν άμβλύνεται μέ τήν επανάληψη, καί τό άρχικό άκροατήριο πού ήταν πιά πολύ συνηθισμένο σ' αυτές από ότι έμείς, θά πρέπει νά ήταν όχι λιγώτερο άπαθές. Καί όμως στό γενικό ποιητικό σχήμα έχουν τή σημασία τους. Έπειδή είναι τόσο γνωστές καί δέν μās ένοχλοΰν δίνουν έμφαση στίς λέξεις μέ τίς όποιες συνδέονται καί βοηθοΰν τήν ομαλή ροή τής διήγησης πού θά ήταν πιά άργή, καί λιγώτερο εύκολη στό νά τήν δεχτοΰμε, άν ό ποιητής στόλιζε τά ούσιαστικά του μέ πάρα πολλά διαφορετικά επίθετα ή πίστευε ότι, όταν τά χρησιμοποιεί, θά πρέπει νά τά κάνει νά προσθέτουν κάτι τό νέο στήν ποίηση. Οί συνδυασμοί ούσιαστικού καί επιθέτου μπορεΐ νά έχουν άρνητικό αποτέλεσμα, αλλά μακριά από τό νά είναι ένα έμπόδιο στήν έξιστόρηση, βοηθοΰν σ' αυτό, γιατί επιτρέπουν στή δράση νά έξελιχτεί πάνω σέ άδρές καί άπλές γραμμές.

Μέ μερικές αναγκαΐες τροποποιήσεις κάτι παρόμοιο μποροΰμε νά ποΰμε καί γιά τούς φορμουλαϊκούς, επαναλαμβανόμενους στίχους. Καί αυτοί είναι ούσιαστικά τυπικοί, αυτό όμως δέν σημαίνει ότι δέν έχουν ποιητική άξία. Πράγματι πολλοί από αυτούς, άν τούς δοΰμε άνεξάρτητα, είναι γεμάτοι μέ ύψηλή καί άπλή ποίηση καί σ' αυτό άναμφίβολα όφείλεται τό γεγονός ότι έγιναν δεχτοί σέ κοινή χρήση στή θέση άλλων λιγώτερο άξιόλογων στίχων. Καί στήν περίπτωσή τους θά πρέπει επίσης νά ταυτιστοΰμε μέ τά άκροατήριά τους. Λειτουργοΰν μέ ένα τρόπο πού δέν τόν βρίσκουμε συχνά στή γραπτή ποίηση. Άν καί επιτελοΰν ένα σημαντικό έργο, θά πρέπει νά έξετάζονται μέσα στά δικά τους συμφραζόμενα, γιατί από αυτά παίρνουν συχνά τή σημασία καί τήν άξία τους. Ένα άπλό παράδειγμα είναι ή μικρή φόρμουλα *μίνννθά περ οΰ τι μάλα δήν*. Τή χρησιμοποιεί ή Θέτιδα γιά τόν Άχιλλέα αναφορικά μέ τή βραχύτητα τής ζωής του

καί ἔχει σχεδόν μιὰ τραγική μεγαλοπρέπεια μέ τή συμπτκνωμένη δραχυλογία της (Α 416). Ὅταν ὁ Μηριόνης κτυπᾷ τόν Ἀδάμαντα, ἡ φόρμουλα αὐτή ἀναφέρεται στοὺς ἐπιθανάτιους πόνους του καί ἐκφράζει τόν τελευταῖο σύντομο ἀγώνα του (Ν 573). Ὅταν ὁ Ὀδυσσεύς κρεμάει τίς δοῦλες γυναιῖκες πού πλάγιασαν μέ τούς μνηστήρες, τίς τιμωρεῖ μέ ἓνα φρικτό θάνατο, ἡ φρίκη ὅμως αὐτή μετατριάζεται ἀπό τή σύντομη διάρκειά της (χ 473). Πιό ἐντυπωσιακό εἶναι ὅταν ἔχουμε στίχους πού ἀπό μόνοι τους δέν εἶναι καί τόσο ἀξιόλογοι, ἀλλά τούς βρίσκουμε τόσο σφιχτά δεμένους μέ τά συμφραζόμενά τους, ὥστε ἀναπτύσσουν ἓνα διαφορετικό χαρακτήρα κάθε φορά καί μᾶς κάνουν νά δοῦμε πιό καθαρά τό νόημα πού ἐκφράζει ἡ δράση. Τέτοιος εἶναι π.χ.

ὥς ἔφατ', ἔδεισεν δ' ὁ γέρων καὶ ἐπείθετο μύθῳ

Ὅταν χρησιμοποιεῖται ἀναφορικά μέ τήν ἀποπομπή τοῦ Χρύση ἀπό τόν Ἀγαμέμνονα, τονίζει τή δύναμη τοῦ βασιλιά καί τήν ἀδυναμία τοῦ ἱερέα (Α 33), ὅταν ὅμως ἀναφέρεται στόν Πρίαμο, μετά τήν προειδοποίηση τοῦ Ἀχιλλέα ὅτι δέν θά πρέπει νά τόν προκαλεῖ μέ τά παράπονά του, παίρνει ἓνα σοβαρό καί σχεδόν τραγικό πάθος (Ω 571). Ἀκόμα καί ἓνας ἀρκετά ἀπλός καί ὄχι ἐπιβλητικός στίχος μπορεῖ νά κερδίσει πολλά ἀπό τά συμφραζόμενά του. Γιά παράδειγμα ὁ στίχος

αὐτὰρ ὁ ἔγνω ἦσιν ἐνὶ φρεσὶ φώνησέν τε.

Μέ μικρές παραλλαγές, ὁ στίχος αὐτός χρησιμοποιεῖται ὅταν οἱ κήρυκες ἔρχονται νά πάρουν τή Βρισηίδα ἀπό τόν Ἀχιλλέα καί φοβοῦνται νά μιλήσουν, αὐτός ὅμως ἀντιλαμβάνεται ἀμέσως τήν κατάσταση (Α 333). ὅταν ὁ Δίας βρίσκει τήν Ἀθηνᾶ καί τήν Ἥρα νά κάθονται χῶρια σιωπηλά καί ξεσπᾷ ὀργισμένος ἐναντίον τους (Θ 446). ὅταν ὁ Γλαῦκος, μετά τήν προσευχή του στόν Ἀπόλλωνα, θεραπεύεται ἀπό τίς πληγές του καί ξέρει ὅτι ὁ θεός ἐκπλήρωσε αὐτό πού τοῦ ζήτησε (Π 530). ὅταν ὁ Ἔκτορας, ἀπατημένος ἀπό τήν Ἀθηνᾶ, νόμισε ὅτι ὁ Δηίφοδος ἦταν κοντά ἔτοιμος νά τόν βοηθήσει, τοῦ φώναξε καί ἀντιλήφθηκε ὅτι ἔξαφανίστηκε (Χ 296). Αὐτός ὁ στίχος φανερώνει διαδοχικά γρήγορη ἀντίληψη, ὀργισμένη ἀνακάλυψη, ἀναγνώριση γεμάτη εὐγνωμοσύνη, καί φρικιώδη ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας. Ὁ ἐπαναλαμβανόμενος στίχος αὐτοῦ τοῦ εἶδους δέν εἶναι μιὰ αὐτάρκης ἐνότητα· παίρνει τό χαρακτήρα καί τή δύναμή του ἀπό τά συμφραζόμενα, καί μέσα σ' αὐτά γίνεται ἓνα σημαντικό καί ἀποτελεσματικό ὄργανο γιά τόν ποιητικό σκοπό.

Συνεπάγεται ότι όταν ένας επαναλαμβανόμενος στίχος λαβαίνει διαφορετικό χρώμα σε διαφορετικά πλαίσια, θά πρέπει να δούμε την αξία του εκεί που βρίσκεται και να μη σκεφτόμαστε τις άλλες του εμφανίσεις. Αυτό σίγουρα είναι ό,τι θά έκανε ένα ακροατήριο και ή αδεξιότητα που ίσως αισθανθούμε οφείλεται στην εξάρτησή μας από τά διβλία και την άργη μελέτη τους. Δέν υπάρχει λόγος να στενοχωριόμαστε ότι ή φόρμουλα *έννέα πάντες άνέστην* αναφέρεται και στους έννιά ήρωες που έτοιμάζονται για τή μάχη (Η 161) και στους έννιά κριτές που έτοιμάζονται να κρίνουν τούς άθλητικούς άγώνες (θ 258)· ότι τό *άνδρεσσι μελήσει* αναφέρεται όχι μόνο στό *πόλεμος δ'* (Ζ 492) αλλά και στό *μύθος δ'* (α 358) και *τόξον δ'* (φ 352)· ότι τό *μαίνεται* (*μαίνεαι*) *οὐκέτ' άνεκτῶς* αναφέρεται τόσο στην έξαλλη δράση του Έκτορα στή μάχη (Θ 355) και στίς σιχαμερές συνήθειες του Κύκλωπα (ι 350)· ότι τό *σμερδαλέον κωνάθησε* αναφέρεται όχι μόνο στό θόρυβο που κάνει ένας στρατός, στίς φωνές του (Β 334, Π 277) ή στό διάδισμά του (Β 466) ή στό βρόντο της άρματωσιάς του (Ν 428, Ο 648, Φ 255, 593), αλλά και στό θόρυβο που κάνει ο Τηλέμαχος σά πτερνίζεται (ρ 542). Σέ τέτοιες χρήσεις τής φόρμουλας σέ πολύ διαφορετικές περιστάσεις, αντιλαμβανόμαστε ότι ή μία ή ή άλλη είναι ή πρωτότυπη και ή αυθεντική, ένῶ οί υπόλοιπες είναι απομιμήσεις. Αὐτός όμως δέν είναι ο τρόπος μέ τόν οποίο τό ακροατήριο του Όμήρου θά αντιδρούσε. Αυτό που ένδιαφέρει είναι τό άμεσο αποτέλεσμα τή στιγμή τής άπαγγελίας, και αν προσβλέψουμε σ' αυτό χωρίς συγκρίσεις και προκαταλήψεις, δέν μπορούμε να άρνηθούμε ότι ο επαναλαμβανόμενος στίχος είναι τέλεια κατάλληλος και έπαρκής.

Τό όμηρικό ύφος είναι φορμουλαϊκό, γιατί άνήκει σέ μία παράδοση όπου τά ποιήματα κανονικά αυτοσχεδιάζονταν. Αυτό δέ σημαίνει ότι ένας ραψωδός τραγουδούσε, χωρίς να έχει σκεφτεϊ τό θέμα του ή ότι δέν μπορούσε να έτοιμάσει από πρίν τό τραγούδι του. Σημαίνει όμως ότι δέν άπάγγελλε άναγκαστικά πάντοτε τήν ίδια ιστορία μέ άκριβώς τις ίδιες λέξεις και ότι μπορούσε να κάνει προσθέσεις ή διορθώσεις στή διάρκεια τής άπαγγελίας του, αν του έρχόταν κάποια καλή ιδέα στό μυαλό. Έπάρχουν πολλοί βαθμοί και είδη αυτοσχεδιασμού και πολλοί προφορικοί ποιητές που δέν έχουν ιδέα από γραφή μπορούν να θυμούνται μεγάλα ποιητικά κομμάτια και να δουλεύουν σ' αυτά και να τά βελτιώνουν μέ τόν καιρό. Ό Όμηρος σίγουρα μεγάλωσε μέσα σέ αυτή τήν τέχνη του αυτοσχεδιασμού και από αυτή έμαθε τή γλώσσα του, αλλά είναι άπίθανο ότι αυτοσχεδίασε τήν *Ιλιάδα* και τήν *Οδύσσεια* μέ όποιαδήποτε κανονική σημασία τής λέξης. Προυποθέτουν μακρά και δυνατή σκέψη και δέν θά ήταν έκπληκτικό αν τά δυό ποιήματα ήσαν τό έργο μιās ολόκληρης ζωής.

Σίγουρα ή σύνθεσή τους έγινε μέ σκοπό νά απαγγέλλονται καί ή τέχνη τους προυποθέτει αυτό τό στοιχείο σέ κάθε σημείο. Ποιητές σέ άλλες χώρες δημιούργησαν προφορικά ποιήματα ακόμα πιό μεγάλα καί δέν είναι αδύνατη ή υπόθεση ότι ό Όμηρος δέν μπορούσε νά διαβάσει ή νά γράψει καί ότι δημιούργησε προφορικά τά ποιήματά του.

Παράλληλα θά πρέπει νά διερωτηθοῦμε κατά πόσο στηρίχτηκε καθόλου στή γραφή. Τό νέο αλφάβητο μπήκε στήν Έλλάδα τόν όγδοο αιώνα καί είναι πιθανό ότι ό Όμηρος τό γνώριζε. Αυτό πού είναι σαφές είναι ότι ακόμα καί αν τό γνώριζε, τό ύφος του παρέμεινε προφορικό καί φορμουλαϊκό καί φανερώνει λίγα σημάδια από εκείνη τήν ακριβή επιλογή καί ποικιλία τών λέξεων πού χαρακτηρίζει τούς ποιητές πού ξέρουν γραφή. Καί όμως τά όμηρικά ποιήματα καταγράφηκαν καί αυτό ίσως έγινε όταν ακόμα ζούσε ό Όμηρος. Τό πρόβλημα είναι κατά πόσο τά έγγραψε ό ίδιος ή τά υπαγόρευσε σέ κάποιον άλλο νά τά γράψει. Αυτό είναι ίσως άλλο, αλλά, είτε τό ένα έγινε είτε τό άλλο, σ' αυτό όφείλονται όρισμένα χαρακτηριστικά τών ποιημάτων. Μέ αυτές τίς μεθόδους ή σύνθεση θά γινόταν μέ άργό ρυθμό καί έτσι θά ήταν εύκολο γιά τόν ποιητή νά πει αυτό πού θά ήθελε χωρίς άπρεπη διασύννη, νά επιλέξει τίς φόρμουλες του μέ φροντίδα καί κάποτε νά τίς αλλάξει, νά αποφύγει κάθε φανερή άδεξιότητα ή άνισότητα, νά χρησιμοποιήσει μέ επιδεξιότητα τά μέσα πού είχε στή διάθεσή του, καί νά δώσει μιá λογοτεχνική μορφή τόσο σέ επιμέρους έπεισόδια, όσο καί σέ όλο τό ποίημα. Θά του επέτρεπαν σέ κάποιο βαθμό ελεύθερη σύνθεση, μέ τήν έννοια ότι μπορούσε νά απαλλαγεί από φόρμουλες καί νά δώσει μεγαλύτερη προσοχή στήν επιλογή τών λέξεων. Από τίς δυό έκδοχές ή πιό πιθανή είναι ότι ό Όμηρος τά υπαγόρευσε σέ άλλον παρά ότι τά κατάγραψε ό ίδιος. Τό σημαντικό όμως είναι ότι, παρόλο πού χρησιμοποίησε μιá φορμουλαϊκή γλώσσα πού ήταν κατάλληλη γιά αυτοσχδιασμούς, τή χρησιμοποίησε μέ τόση επιδεξιότητα, ώστε τό ύφος του είναι πλουσιώτερο καί πληρέστερο καί πιό έκφραστικό από όποιαδήποτε άλλη προφορική ποίηση πού μās είναι γνωστή. Καί σέ τοῦτο άνυπολόγιστη είναι βέβαια ή όφειλή του στή μακρά έλληνική παράδοση, πού δημιούργησε φόρμουλες μέ τέτοια έκπληκτική δυνατότητα καί πρόνοια, έδειξε όμως καί τή μεγαλοφυΐα του στή μεταχείρισή τους. Είναι τό ίδιο δύσκολο νά δουλέψει κανείς μ' αυτές όσο καί μέ τίς λέξεις, καί απαιτείται ή ίδια κρίση καί ένόραση από τόν ποιητή πού θέλει νά τίς χρησιμοποιήσει μέ πρωτοτυπία καί άποτελεσματικότητα. Τό έξαιρετικό κατόρθωμα του Όμήρου είναι ότι όχι μόνο έκανε έλάχιστες άδλεψίες σέ μιá τέχνη, όπου θά ήταν πολύ εύκολο νά γίνουν, αλλά κράτησε τήν όλη του δημιουργία σέ ένα αλάνθαστο επίπεδο ύψηλῃς καί ήρωϊκῃς ποίησης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 2

- 1 Milman Parry, *L' Épithète traditionnelle dans Homère*, καί *Les Formules et la métrique d' Homère* (1926) «Studies in the epic technique of oral verse - making,» *HSCP* XLI 73 - 147 καί XLIII 1 - 50
- 2 G. M. Galhoun, «Homeric repetitions» *Cal Pub Class Phil* XII - 11 - 12
- 3 M. Parry, *L' Épithète traditionnelle*, 197 - 203
- 4 G. M. Calhoun, *op ci* 7 - 8
[Γιά την προφορική καί φορμουλακή έπική ποίηση βλ. Κεφ. 5]

3.

Sir Maurice Bowra

ΣΥΝΘΕΣΗ

μετάφραση:

Ἀνδρέας Βοσκός

Ἡ Ἰλιάδα καί ἡ Ὀδύσσεια εἶναι ἐπικά ποιήματα μέ τήν ἔννοια ὅτι εἶναι μακρές ἔμμετρες ἀφηγήσεις· ἀλλά δέν θά καταλάβουμε τήν ἰδιαίτερη φύση τους ἂν τά παραλληλίσουμε μέ τήν *Αἰνειάδα* ἢ τόν *Ἀπωλεσθέντα Παράδεισο*. Εἶναι προτιμότερο νά ταξινομηθοῦν ὡς ἡρωικά ποιήματα πού ἔχουν συντεθεῖ γιά προφορική ἀπαγγελία. Ὡς τέτοιου εἴδους ἀνήκουν σέ μιά ποιητική κατηγορία πού κάποτε εἶχε ἐξέχουσα θέση σ' ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ κόσμου καί πού εἶναι ἀκόμα ζωντανή σέ πολλά μέρη τῆς Ἀσίας καί μερικά τῆς Εὐρώπης. Τά Ὀμηρικά ποιήματα ἔχουν τά κύρια χαρακτηριστικά τοῦ εἴδους τους: τήν ἐπιλογή ἱστοριῶν ἀπό μιάν ἐποχή κατὰ τήν ὁποία κάποια ὑπέρτερη γενιά ἀνθρώπων ζεῖ γιά τή δράση καί γιά τήν ἐπακόλουθη τιμή καί δόξα· τή ρεαλιστική παρουσίαση τῶν μικρῶν λεπτομερειῶν ὥστε νά σχηματίζεται ἓνα στέρεο ὑπόδαθρο· τή χρήση τοῦ ἀπλοῦ στίχου ἀντί τῆς στροφῆς ὡς μετρικῆς ἐνότητας· τήν κλίση πρὸς τούς λόγους, συχνά κάποιου μήκους, πού ἐκφωνοῦνται ἀπό τά διάφορα πρόσωπα· λογοτεχνικές ἐπινοήσεις πού ποικίλλουν ἢ ἐνισχύουν τήν ἀφήγηση, ὅπως παρομοιώσεις, ἐπαναλήψεις ἀποσπασμάτων καί παρεμβάσεις· τήν ἀπροθυμία τοῦ ποιητῆ νά ἐπιβεβαιώσῃ τή δική του προσωπικότητα· τήν ἐξάρτηση ἀπό μιά παράδοση πού περνᾷ ἀπό γενιά σέ γενιά καί ἀπό ποιητὴ σέ ποιητὴ καί προμηθεύει ἱστορίες, θέματα καί λεκτικό πλοῦτο. Ἡ προφορική (oral) ἡρωική ποίηση ἐμφανίζει πολλά ἀπό τά κοινά χαρακτηριστικά ὅπου κι ἂν ἀπαντᾷται, γιατί πηγάζουν ἅμεσα ἀπό τίς ἀνάγκες τῆς σύνθεσης καί παρουσίας. Τά παραδείγματά της διαφέρουν τεράστια καί στήν τεχνολογία καί στήν ποιότητα, ἀλλά ἡ τυπικὴ μορφή διατηρεῖ ὀρισμένα σταθερά στοιχεῖα. Σ' αὐτόν τόν κύκλο ποιήσεως ἡ *Ἰλιάδα* καί ἡ *Ὀδύσσεια* ξεχωρίζουν γιά τό μήκος τους καί κατέχουν θέση μοναδική γιά

τό ποιητικό τους δάρος. Έξετάζοντας τή σύνθεσή τους πρέπει νά ἔχουμε στόν νοῦ καί τήν ποιητική κατηγορία στήν ὁποία ἀνήκουν καί τήν κάπως ἀσυνήθη θέση τους μέσα σ' αὐτή.

Σ' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τήν τέχνη ὁ ποιητής δέν ἐνδιαφέρεται ἀπαραίτητα νά πρωτοτυπήσει. Τό πρῶτο μέλημά του εἶναι νά ἀφηγηθεῖ παραδοσιακές καί γνώριμες ἱστορίες μέ παραδοσιακό καί γνώριμο τρόπο. Ἡ ἱκανότητά του αὐτή εἶναι πού θά ἐδραιώσει τήν ἀξίωσή του νά λέγεται αἰοδός, κι ὁ Ὅδυσσέας ἀκολουθεῖ τά καθιερωμένα ὅταν ἐπαινεῖ τόν Δημόδοκο γιατί ἀφηγεῖται τά δάσανα τῶν Ἀχαιῶν *κατὰ κόσμον* (θ 489). Ἡ κανονική πρώτη ὕλη τοῦ ποιητῆ ἀποτελεῖται ἀπό ἱστορίες, οἱ ὁποῖες σέ γενικές γραμμές εἶναι καθιερωμένες καί γνωστές, καί ἀπό πολλά ἀποσπάσματα, τά ὁποία στήν πραγματικότητα ἦταν κάποτε δημιουργήματα ἑνός ταλαντούχου ἀτόμου πού ἐγιναν κοινό κτῆμα γιατί ἦταν καί χρήσιμα καί γοητευτικά. Δέν ὑπάρχει θέμα λογοκλοπῆς ἢ πνευματικῶν δικαιωμάτων, καί ὁ κάθε ραψωδός εἶναι ἐλεύθερος νά χρησιμοποιήσῃ πλήρως τίς ἐμπνεύσεις τῶν ἄλλων. Ὄντως δέν τίς βλέπει ἔτσι, ἀλλά τίς θεωρεῖ ὡς τά νόμιμα καί ἀπαραίτητα ὄργανα τῆς τέχνης του, χωρίς τά ὁποία δέν θά μπορούσε νά ἀφηγηθεῖ τίς ἱστορίες του ὅπως θά ἔπρεπε. Ἡ δεξιότητά του δορῖσκεται στό νά γνωρίζει ἕνα μεγάλο ἀριθμό τέτοιων ἱστοριῶν καί ἀποσπασμάτων καί νά τά χειρίζεται ὅσο καλύτερα μπορεῖ. Αὐτό σημαίνει πῶς κρίνοντας τά Ὀμηρικά ἔπη δέν πρέπει νά ἐρευνοῦμε γιά πρωτοτυπία, ὅπως κάνουμε γιά τό πλεῖστο μέρος τῆς ποιήσεως πού βασίζεται στή γραφή. Ἡ χρήση τῆς γραφῆς σημαίνει ὅτι ἕνας ποιητής προσπαθεῖ πάνω ἀπ' ὅλα νά πεῖ κάτι καινούριο μέ τόν δικό του πρωτότυπο τρόπο· ἡ προφορική παράδοση δέν ὑπαγορεύει καμμιάν τέτοια προϋπόθεση καί δέν προβάλλει καμμιάν τέτοια ἀπαίτηση. Διαβάζοντας τόν Ὀμηρο μπορεῖ ὄντως νά τόν ἀπολαμβάνουμε πάρα πολύ, ὅπως ἀπολαμβάνουμε ἄλλη ποίηση, ἀλλά δύσκολα θά λέγαμε ποτέ πῶς αὐτό ὀφείλεται στήν πρωτότυπία τοῦ ποιητῆ· γιατί σέ τελευταία ἀνάλυση οὐδέποτε μποροῦμε νά εἴμαστε βέβαιοι τί ἀποτελεῖ δική του ἐπινόηση καί τί ἔχει πάρει ἀπό τήν παράδοση. Στήν πραγματικότητα, ὅσο κι ἂν πρωτοτυπεῖ ἕνας ποιητής πού συνθέτει προφορικά, πρέπει πάντοτε νά συμμορφώνεται πρὸς τόν παραδοσιακό τρόπο καί οἱ ἐπινοήσεις του νά προσαρμόζονται καί νά ἐγκλιματίζονται σ' αὐτόν. Αὐτό σημαίνει ὅτι, ὅταν μιᾶμε γιά τόν ποιητή ἢ τοὺς ποιητές τῶν Ὀμηρικῶν ἐπῶν, πρέπει πάντοτε νά θυμόμαστε πῶς ὁποιοδήποτε ἀπόσπασμα ἢ φράση μπορεῖ κάλλιστα νά ἔχει κληρονομηθεῖ ἀπό ἄλλους προγενέστερους ποιητές.

Ταυτόχρονα, ἂν καί ἡ προφορική ποίηση ἔχει τά στενά συμβατικά της ὅρια, μέσα σ' αὐτά ἐπιτρέπει κάποιαν ἐλευθερία σ' αὐτοῦς πού τήν

άσκουν. Ὅφειλουν νά κρατήσουν τίς κύριες γραμμές μιᾶς ἱστορίας, ἀλλ' εἶναι ἐλεύθεροι νά περιλάβουν ὅποιες λεπτομέρειες ἐπιλέγουν καί ἀκόμη νά μεταβάλλουν τόν γενικό χαρακτήρα τῶν γεγονότων της. Μποροῦν ἐπίσης νά ἐπινοοῦν καινούριες ἱστορίες, κυρίως ἂν αὐτές ἐνωματώνονται στόν κορμό τοῦ παραδοσιακοῦ ὕλικου καί γεμίζουν κενά του ἢ ἐπεκτείνουν θέματα ἤδη σκιαγραφημένα. Ὅταν ὑπάρχουν ἀντικρουόμενες παραλλαγές μιᾶς ἱστορίας, ὁ ποιητής εἶναι ἐλεύθερος νά κάνει τήν ἐπιλογή του ἀνάμεσα σ' αὐτές ἢ νά συνδυάσει στοιχεῖα ἀπό διάφορες παραλλαγές σ' ἓνα νέο σύνολο. Ἄν ἔχει στή διάθεσή του περισσότερο ἀπό τόν συνηθισμένο χρόνο γιά τήν ἀπαγγελία, μπορεῖ κάλλιστα νά ἐπεκτείνει μιᾶ γνωστή ἱστορία μέ λεπτομέρειες καί ἐπεισόδια πού μέχρι τότε δέν συνδέονταν μ' αὐτή. Πάνω ἀπ' ὅλα μπορεῖ νά δείξει τόν προσωπικό του τρόπο προσεγγίσεως τοῦ ὕλικου στή χρήση τῶν μικρῶν ἐπινοήσεων πού ἀποτελοῦν μέρος τῆς τέχνης του ἀλλά μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν μέ πολύ διάφορους βαθμούς ἐπιδεξιότητας. Σ' αὐτά ἀκριδῶς τά σημεῖα, παρὰ σέ ὅποιονδήποτε δεδομένο στίχο ἢ στίχους, μποροῦμε μερικές φορές νά διακρίνουμε τόν ἰδιαίτερο τρόπο ἐργασίας τοῦ ποιητῆ· καί μολονότι τά Ὅμηρικά ἔπη εἶναι πραγματικά δύσκολο νά ἀναλυθοῦν ὥστε νά ξεχωρίσουμε τό καινούριο πού προσφέρει ὁ ποιητής καί τό παραδοσιακό ὕλικό του, εἶναι στιγμές πού αἰσθανόμαστε τό προσωπικό ἄγγιγμα τοῦ ποιητῆ. Μά ἐπειδὴ ἀκριδῶς ἡ Ἰλιάδα καί ἡ Ὀδύσσεια εἶναι ὁ καρπός μιᾶς μακρόχρονης παράδοσης καί περιέχουν στοιχεῖα πού ὥριμασαν σ' ἓνα χρονικό διάστημα κάπου ἑξῆς αἰώνων, κάθε ἐξέταση τῆς συνθέσεώς τους πρέπει νά δέχεται πῶς ὅποιο μέρος κι ἂν ἀποδίδουμε στόν τελικό ποιητῆ ἢ ποιητές τους, αὐτό πρέπει πάντοτε νά γίνεται σέ συχρητισμό μέ τήν παράδοση ἀπό τήν ὁποία ξεπήδησε.

Ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἀριστοτέλη καί μετέπειτα οἱ Ἕλληνες, σχεδόν χωρίς ἐξαίρεση, πίστευαν ὅτι καί ἡ Ἰλιάδα καί ἡ Ὀδύσσεια εἶχαν συντεθεῖ ἀπό ἓνα ἄνθρωπο πού ὀνομαζόταν Ὅμηρος. Στούς Ἀλεξανδρινούς χρόνους ὑπῆρχαν ὄντως λόγιοι, γνωστοί ὡς οἱ *χωρίζοντες*, πού ἰσχυρίζονταν ὅτι τά δύο ποιήματα ἦταν ἔργα διαφορετικῶν ποιητῶν, ἀλλά δέν τοὺς ἐπαιρναν πολύ στά σοβαρά. Γενικά πιστευόταν ὅτι ὁ Ὅμηρος ἦταν Ἰωνας, κατὰ τόν ἕκτο δέ καί πέμπτο αἰῶνα τόν συνέδεαν μέ τή Σμύρνη ἢ τή Χίο ἢ τήν Κολοφῶνα. Μά ἐδῶ σταματᾷ ἡ ὁμοφωνία καί χανόμαστε σέ μυθοπλασίες καί εἰκασίες. Οἱ ἀρχαῖοι Βίοι τοῦ Ὀμήρου ἔχουν στηριχθεῖ ἐνμέρει στά ἴδια τά ποιήματα καί ἐνμέρει στίς λαϊκές δοξασίες, καί δύσκολα μποροῦν νά ἀντιμετωπιστοῦν ὡς ἱστορικά τεκμηριωμένοι. Μολονότ. τό ὄνομα Ὅμηρος εἶναι πραγματικό, τίποτε ἀπολύτως δέν εἶναι γνωστό γιά τόν ἄνθρωπο πού τό ἔφερε. Κι ἂν ἀκόμη ἀπορρίψουμε ἐκείνους τοὺς Ἕλληνες

ἀρχαιοδίφες πού τόν καθιστοῦσαν σύγχρονο τοῦ Τρωικοῦ πολέμου, ἡ χρονολογία πού ἔζησε παραμένει χωρίς ἐξωτερική αὐθεντική μαρτυρία, καθὼς ὁ Ἡρόδοτος (ii. 53. 2) τόν τοποθετεῖ στὸν ἕνατο αἰῶνα καὶ ὁ Θεόπομπος στὸν ἔβδομο (fr. 203 Jacoby). Ἡ παράδοση ὅτι αὐτὸς σύνθεσε τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσσεια χάνει μέρος τῆς βαρύτητάς της ὅταν τοῦ ἀποδίδονται ἀπὸ διάφορες πηγές ἡ *Θηβαίς*, οἱ *Ἐπίγονοι* τὰ *Κύπρια*, καὶ οἱ *Νόστοι*. Μολονότι τὸ ὄνομά του ἦταν γνωστὸ στὸν Ξενοφάνη (fr. 9 - 10) καὶ στὸν Ἡράκλειτο (frs. 42 καὶ 56), ἐντούτοις δέν συνδέεται μέ τὴν Ἰλιάδα ἢ τὴν Ὀδύσσεια ἐνῶ ὁ Σιμωνίδης (fr. 32) καὶ ὁ Πίνδαρος (*Πυθ.* iv. 277, *Νεμ.* vii. 21, fr. 280) τόν θεωροῦν συγγραφέα ἄλλων ποιημάτων ἀγνωστων σέ μᾶς. Πρὶν ὁ Ἀριστοτέλης περιορίσει τὰ ἀποδιδόμενα σ' αὐτὸν ἔργα στὴν Ἰλιάδα, τὴν Ὀδύσσεια καὶ τὸν *Μαργίτη*, φαίνεται ὅτι ἀδασάνιστα τόν θεωροῦσαν συγγραφέα κάθε σχεδὸν ἀρχαίου ἔπους. Ἀκόμη, ὅσα φαίνονται ὡς χωρία παρμένα ἀπὸ τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη ἢ ἀναφορές σ' αὐτὰ κατὰ τοὺς πρώιμους χρόνους μπορεῖ νά εἶναι ἀπλῶς ἀναφορές σέ παραδοσιακά θέματα ἢ ἀπόηχοι παραδοσιακῶν φράσεων. Ἡ μνεῖα τοῦ κυπέλλου τοῦ Νέστορα σ' ἓνα ἀγγεῖο ἀπὸ τὴν Ἰσχία¹ καὶ οἱ λεκτικές ὁμοιότητες ἢ ἀπηχῆσει στὸν Ἡσίοδο, τὸν Ἀρχίλοχο, τὸν Ἀλκμάν, τὸν Τυρταῖο καὶ τὸν Σησίχορο μπορεῖ νά ὀφείλονται ἢ σέ μιά κοινὴ ποιητικὴ παράδοση, πού χρησιμοποίησε αὐτὰ τὰ θέματα ἢ φράσεις ἢ σέ ἄλλα ποιήματα πού ἦταν γνωστὰ σέ ὅποιον σύνθεσε τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσσεια.

Δύο πιθανές ἀναφορές στὸν Ὅμηρο δείχνουν πόσο δύσκολο εἶναι τὸ πρόβλημα. Στὸν Ὀμηρικὸ Ὕμνο στὸν Ἀπόλλωνα ὁ ποιητὴς ἀπευθύνεται στοὺς ἀκροατὲς του καὶ τοὺς λέει πῶς ἂν τοὺς ρῶταγαν σέ ποιανοῦ τὰ ποιήματα βρίσκουν τὴ μεγαλύτερη ἀπόλαυση, θά ἄγαν:

*τυφλὸς ἀνὴρ, οἰκεῖ δὲ Χίῳ ἔνι παιπαλοέσση,
τοῦ πᾶσαι μετόπισθεν ἀριστεύουσιν αἰοδαί.*

(42 - 3)

Ὁ Θουκυδίδης (iii. 104. 4) εἶχε τὴ γνώμη πῶς αὐτὸ ἦταν ἀληθινὸ ἔργο τοῦ Ὀμήρου, σὸ ὅποιο μιᾶ γιὰ τὰ δικά του ποιήματα. Γιὰ λόγους ὅπως εἶναι δύσκολο νά πιστέψουμε ὅτι ὁ Ὕμνος προέρχεται ἀπὸ τὸν ποιητὴ τῆς Ἰλιάδας ἢ τῆς Ὀδύσσειας, καὶ οἱ στίχοι εἶναι ἀναμφισβήτητα σκοτεινοί. Ἀνάμεσα σέ πολλές πιθανότητες δύο, ἴσως, εἶναι οἱ πιὸ εὐλογεῖς: εἴτε ὁ αἰοιδός, πού κατὰ τὰ ἄλλα μᾶς εἶναι ἀγνωστος, μιᾶ γιὰ τὰ δικά του ποιήματα καὶ πλέκει τὸ ἐγκώμιό τους, εἴτε αὐτὸς κατὰ κάποιον τρόπο ταυτίζει τὸν ἑαυτό του μέ τὸν Ὅμηρο, πού εἶναι τόσο καλὰ γνωστός ὥστε νά μπορεῖ νά ἀναφέρεται ὡς ὁ τυφλὸς ἄντρας πού ζεῖ στὴ κακοτράχαλη

Χίο. Ἐάν τό τελευταῖο εἶναι σωστό, τότε πράγματι ὑποδηλώνει πώς τά ποιήματα καί ὁ ποιητής τους ἦταν πασίγνωστα κατά τόν ἔβδομο αἰῶνα, ὁπότε φαίνεται ὅτι ἔχει συντεθεῖ τό τμήμα τοῦτο τοῦ Ὑμνου. Στήν καλύτερη ὁμως περίπτωση αὐτό εἶναι με σημασία, πάνω στήν ὁποία δέν μποροῦμε νά στηρίξουμε συμπεράσματα. Μιά παρόμοια ἀβεβαιότητα συνάπτεται μ' ἓνα ἄλλο ποίημα πρώιμης ἐποχῆς, τοῦ ὁποίου οἱ σωζόμενοι στίχοι ἀρχίζουν:

*ἐν δὲ τὸ κάλλιστον Χίος ἔειπεν ἀνὴρ·
«οἷη περ φύλλων γενεή, τοίη δὲ καὶ ἀνδρῶν».*

Ὁ Στοβαῖος, πού παραθέτει τους στίχους, τούς ἀποδίδει στόν Σιμωνίδη (iv. 34)· ἀλλ' αὐτό ἔχει εὐλογα ἀμφισβητηθεῖ καί οἱ στίχοι ἔχουν πιστωθεῖ στόν Σημωνίδη ἀπό τήν Ἀμοργό², πού λέγεται ὅτι ἔζησε στόν ἔβδομο αἰῶνα. Ἐάν αὐτό εἶναι ὀρθό, ὁ «ἄντρας ἀπό τή Χίο» ἦταν φημισμένος τουλάχιστο γιά ἓνα στίχο, γνωστό σέ μᾶς ἀπό τό Z 146. Μολονότι ὁμως οἱ στίχοι δέν φαίνονται νά εἶναι ἔργο τοῦ Σιμωνίδη, δέν ὑπάρχει κανένας ἀσφαλῆς λόγος νά θεωρηθοῦν ὡς ἔργο τοῦ Σημωνίδη. Εἶναι ἀρκετά πιθανό ὅτι οἱ στίχοι ἔχουν γραφεῖ ἀπό κάποιον ἄλλο ποιητή τοῦ ἔκτου ἢ τοῦ πέμπτου αἰῶνα καί ἀποδόθηκαν στόν Σημωνίδη, ὅπως ἔγινε καί μέ ἄλλα ποιήματα, ἐπειδὴ ἦταν σέ ἐλεγειακή μορφή. Τά χωρία αὐτά δέν μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν γιά νά μᾶς ὁδηγήσει σέ ὁποιοδήποτε δέδαιο συμπέρασμα. Τό δεῦτερο ἀναμφισβήτητα ὑποδηλώνει πώς στούς κλασσικούς χρόνους θεωροῦσαν τήν Ἰλιάδα, ἢ τμήμα της, ὡς ἔργο ἑνός Χίου ποιητή· τό πρῶτο δέν συνεπάγεται κάτι παραπάνω ἀπό τήν ὑπαρξή μιᾶς ποιητικῆς σχολῆς στή Χίο κατά τόν ἔβδομο αἰῶνα.

Ἐντούτοις, σέ πείσμα αὐτῶν τῶν συγκεχυμένων καί δυσερμηνευτῶν μαρτυριῶν, μερικά γεγονότα ἀναδύονται: Πρῶτο, ὁ ποιητής ἢ οἱ ποιητές τῆς Ἰλιάδας καί τῆς Ὀδύσσειας συνδέονταν μέ τήν Ἰωνία. Αὐτό εὐλογα συνάγεται μέ βεβαιότητα ἀπό τόν μεγάλο ρόλο πού ἔπαιζε ἡ ζωὴ στήν ὁμηρικὴ γλῶσσα καί κατά κάποιον τρόπο ἐνισχύεται ἀπό τή γνώση τῆς δυτικῆς μικρασιατικῆς ἀκτῆς πού φανερώνουν τά ποιήματα. Δεύτερο, ὁ κύριος κορμός τῶν ποιημάτων ἴσως ἔφτασε σέ κάτι παραπλήσιο πρὸς τή σημερινή μορφή τους γύρω στό 700 π.Χ., καθὼς ἀναφέρεται σέ ὀρισμένα θέματα, ὅπως ἓνα καθισμένο ἄγαλμα (Z 303), τά πλούτη τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνα στούς Δελφούς (I 404 - 5) καί ἡ περόνη τοῦ Ὀδυσσεᾶ (τ 226 - 31), πού δέν φαίνονται νά ἀνήκουν σέ παλαιότερους χρόνους, καί ταυτόχρονα δέν περιέχουν στοιχεῖα πού ἀποδεδειγμένα εἶναι μεταγενέστερα. Ὁ ὁμηρικὸς κόσμος τῶν ἡρωικῶν βασιλιάδων εἶναι πολὺ διαφορετικὸς ἀπὸ

τόν καινούργιο κόσμο τῶν ἀριστοκρατιῶν, ὁ ὁποῖος κυριαρχοῦσε στὸν ἔβδομο αἰῶνα καί γιὰ τὸν ὁποῖο δέν ὑπάρχει καμιά ἀπολύτως νύξη στὰ ποιήματα. Τρίτο, εἶναι σημαντικό ὅτι τὰ ποιήματα σέ τελευταία ἀνάλυση ἀποδόθηκαν ὀνομαστικά στὸν Όμηρο. Δέν συνηθίζεται νά ἀποδίδεται ἕνα προφορικό ποίημα σέ ὁποιονδήποτε, καί μερικοί ἀοιδοὶ διατείνονται ὅτι τὸ ἔργο τους δέν εἶναι δικό τους ἀλλὰ τοὺς τὸ ἐνέπνευσε κάποιος θεὸς ἢ τὸ ἔμαθαν ἀπὸ ἀνώνυμους δασκάλους. Τέτοιοι ποιητὲς πού διασώζονται τὸ ὀφείλουν εἴτε στὴν εἰσαγωγή τῶν ὀνομάτων τους κάπου μέσα στοῦ κείμενο εἴτε σέ κάποια τοπικὴ παράδοση πού τοὺς περισώζει, συνήθως ὄχι γιὰ πολὺ. Ἡ διατήρηση τοῦ ὀνόματος τοῦ Όμήρου ὑποδηλώνει πὼς ὑπῆρχαν κάποια εἰδικὰ μέσα, κι αὐτὸ ἴσως νά ἦταν ἡ ὑπαρξη κάποιας συντεχνίας ποιητῶν στὴ Χίο, πού αὐτοαποκαλοῦνταν Όμηρίδες καί εἶχαν κάνει ἐπάγγελμά τους τὴν ἀπαγγελία τῶν ποιημάτων. Όσο ἀδύνατοι κι ἂν εἶναι οἱ ἰσχυρισμοὶ τους γιὰ πραγματικὴ καταγωγή ἀπὸ κάποιον πού ὀνομαζόταν Όμηρος, δύσκολα θά τοὺς προέβαλλαν ἂν τὸ ὄνομά του δέν ἦταν ἀρκετὰ ξακουστό, ὥστε νά θεωρηθεῖ ἄξιο διατηρήσεως μαζί μέ τὰ ἔργα πού τοῦ ἀποδίδονταν. Ἡ ὑπαρξη τῶν Όμηριδῶν ἴσως ἐξηγεῖ τὴ σύνδεση τοῦ Όμήρου μέ τὴ Χίο, ὅπως ἦταν γνωστὴ στὸν «Σιμωνίδη» καί στὸν Πίνδαρο (fr. 279). Ταυτόχρονα ἡ φήμη τοῦ ὀνόματος τοῦ Όμήρου ἴσως ἐξηγεῖ τὴν ἀπόδοση σ' αὐτόν καί ἄλλων ποιημάτων, πού οἱ συνθέτες τους εἶχαν στὴν πραγματικότητα λησμονηθεῖ μά μπορούσαν ἄνετα νά ἀποδοθοῦν σ' ἕναν ποιητὴ τοῦ ὁποῖου τὸ ὄνομα ἐπέζησε μέ τιμές ἀπὸ τὸ παρελθόν.

Ἡ πατρότητα τῶν Όμηρικῶν ἐπῶν ἐγείρει δύο κύρια ἐρωτήματα: πρῶτο, τὸ κάθε ποίημα εἶναι ἔργο ἑνὸς ποιητῆ; καί δεύτερο, ἂν ἀμφότερα εἶναι, ὁ ἴδιος ποιητὴς εἶναι ὁ συνθέτης καί τῶν δύο; Τὰ προβλήματα αὐτά εἶναι διαφοροετικά καί πρέπει νά ἐξεταστοῦν χωριστά. Κατὰ καιροὺς καί τὰ δύο ποιήματα ἀντιμετωπίστηκαν ὡς λιγότερο ἢ περισσότερο τυχαῖες συλλογές πού ὄχι καί πολὺ ἐπιδέξιοι ἐκδότες σύρραψαν ἀπὸ ἑξῆες μικρές συνθέσεις. Αὐτὸ φαίνεται ἀπίθανο. Ἄν τὰ ἔπη ἔχουν κατὰ κάποιον τρόπο συναπαρτιστεῖ ἀπὸ ἄλλα ποιήματα, τὸ ἔργο ἔχει γίνεи μέ ἀξιοσημεῖωτη ἐπιδεξιότητα, καθὼς καί ἡ *Ἰλιάδα* καί ἡ *Όδύσσεια* ἔχουν τὴ δική τους ξεχωριστὴ δομὴ, παρόλο δέ πού αὐτὴ μπορεῖ νά συναποτελεῖ ἔργο περισσότερων τοῦ ἑνὸς ποιητῶν, δέν εἶναι τυχαία ἡ ἀδέξια. Μολονότι ἡ δομὴ τῆς *Ἰλιάδας* διαφέρει ἀπὸ ἐκείνη τῆς *Όδύσσειας*, καί οἱ δύο ἐπαινοῦνται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ θαυμαστὴ ὑπεροχὴ τους ἀπέναντι σ' ἄλλα ἐπικά ποιήματα ὡς πρὸς τὴν ἐνότητα τοῦ μύθου τους (*Ποιητ.* 1459α 30). Τὸ κάθε ποίημα συνδυάζει ἕνα κύριο θέμα μ' ἕνα δευτερεύον ἢ συμπληρωματικό, πού προεκτείνει τὸ ὅλο ἀφηγηματικὸ πεδίο καί παρέχει ἕνα

έντυπωσιακό υπόβαθρο στήν κεντρική δομή. Στήν *Ιλιάδα* τό θέμα τῆς ὀργῆς τοῦ Ἀχιλλέα τοποθετεῖται ἀπέναντι στοῦ εὐρύτερου θέματος τοῦ Τρωικοῦ πολέμου· στήν *Ὀδύσσεια* ἡ ἐπιστροφή τοῦ Ὀδυσσεύς στήν Ἰθάκην ἀντιπαραθέτεται πρὸς ὅσα συμβαίνουν ἐκεῖ κατά τήν ἀπουσία του.

Καί τὰ δύο ἔπη περιέχουν παρεκβάσεις πού δέν εἶναι ἀπαραίτητες στήν πλοκή ἀλλά τήν ἐμπλουτίζουν δείχνοντας πόσο εὐρύς εἶναι ὁ ἥρωικός κόσμος καί τί πλοῦτο ἱστοριῶν ἔχει ὁ ποιητής στή διάθεσή του γιά νά ξετυλίξει καί νά ξεκουράσει. Καί τὰ δύο διαθέτουν ἕνα καλοζυγισμένο σχῆμα χαρακτήρων. Στήν *Ιλιάδα* ἡ σχεδόν ἀποκλειστικά ἀντρική ζωή τῶν Ἀχαιῶν στοῦ στρατόπεδόν τους ἀντιπαραβάλλεται πρὸς τήν ὀλοκληρωμένη κοινωνία τῆς Τροίας μέ τούς γέροντες καί τούς νέους της, τίς γυναῖκες καί τὰ παιδιά της· στήν *Ὀδύσσεια* ὁ Ὀδυσσεύς, ὁ γιός του καί ὁ πιστός Εὐμαιος σχηματίζουν μιάν ἀντίθεση πρὸς τούς μνηστήρες καί τούς ὑποστηρικτές τους, ἐνῶ ἡ Πηνελόπη παραμένει ἕνα ἀμήχανο κι ἀναποφάσιστο θῦμα ἀνάμεσα στίς ἀντιμαχόμενες ἀπαιτήσεις τους. Καί στά δύο ποιήματα μιὰ ἀφειδῶλη ἀφηγηματική κλίμακα ἐπιτρέπει σέ πολλά δρώμενα νά ἀναπτυχθοῦν σέ πλήρη ἔκταση καί στά πρόσωπα νά μιλήσουν μέ ἄνετη εὐφράδεια· καί στά δύο, ἐπίσης, ἂν καί ὁ ποιητής δύσκολα ἀποτολμᾷ ὁποτεδήποτε τή σαφή ἔκφραση τῶν δικῶν του σκέψεων, ὑπάρχει μιὰ λεπτὴ διάκριση μεταξύ τῶν προσώπων πού φτάνουν ὥς τὰ ἥρωικά πρότυπα καί ἐκείνων πού δέν τό κατορθώνουν.

Ἡ *Ιλιάδα* ἔχει ἕνα ἐκτεταμένο καί μεγαλοπρεπές σχέδιο. Χωρίζεται χοντρικά σέ τρία κύρια μέρη, μέ ἕναν πρόλογο νά προηγῆται τοῦ πρώτου μέρους καί ἕναν ἐπίλογο νά ἔπεται τοῦ τελευταίου. Ὁ πρόλογος στήν Α ραψωδία μᾶς περιγράφει πῶς ἀρχίζει ἡ ὀργή τοῦ Ἀχιλλέα. Ἐπειτα τό πρῶτο τμήμα, ραψωδίες Β ὡς Θ, ἀφηγεῖται πῶς οἱ Ἀχαιοὶ προσπαθοῦν νά συνεχίσουν τή μάχη χωρίς αὐτόν καί, παρὰ τίς λαμπρές προσπάθειες μεμονωμένων ἡρώων, ἀποτυγχάνουν. Ἡ Ι ραψωδία σημειώνει τή μετάβαση στοῦ δεύτερου τμήματος. Οἱ Ἀχαιοὶ ἡγεμόνες προσπαθοῦν νά πείσουν τόν Ἀχιλλέα νά ἐπιστρέψει στή μάχη, μέ προσφορά γενναϊόδωρων ἀποζημιώσεων ἐκ μέρους τοῦ Ἀγαμέμνονα, μά ὁ ὀργισμένος ἥρωας ἀρνεῖται καί οἱ Ἀχαιοὶ προσπαθοῦν πάλι νά τὰ καταφέρουν χωρίς αὐτόν. Αὐτὴ τὴ φορά συναντοῦν μεγαλύτερες ἀντιξοότητες ἀπὸ πρὶν καί τὰ πλοῖα τους κινδυνεύουν νά καταστραφοῦν ἀπὸ τόν Ἑκτορα. Τό τρίτο τμήμα, πού ἀρχίζει μέ τήν Π ραψωδία, περιγράφει πῶς ὁ Ἀχιλλεὺς ἀρχίζει νά κάμπτεται καί στέλλει τόν Πάτροκλο στή μάχη· καί ὅταν αὐτός σκοτώνεται, μπαίνει στή μάχη ὁ ἴδιος καί σκοτώνει τόν Ἑκτορα στή ραψωδία Χ. Μολονότι ὁ θάνατος τοῦ Ἑκτορα σφραγίζει τὴ μοῖρα τῆς Τροίας, τό ποῖημα δέν μᾶς ὁμιλεῖ γι' αὐτή, ἀλλ' ἀντίθετα κλείνει μ' ἕναν ἐπίλογο στίς ραψωδίες Ψ καί Ω

Μετά τά «³Αθλα ἐπί Πατρόκλῳ», κατά τά ὅποια ὁ Ἀχιλλέας εἶναι ἀκόμα μισοζαλισμένος ἀπό τή θλίψη γιά τόν θάνατο τοῦ ἐπιστήθιου φίλου του, δέχεται τόν Πρίαμο πού προσφέρει λύτρα γιά τόν νεκρό τοῦ Ἑκτορα. Ὁ Ἀχιλλέας δονεῖται ἀπό συμπόνια γιά τόν γέροντα κι ἔτσι καταπραΰνεται ἡ ὀργή του. Σ' αὐτό τό σχῆμα ἡ Ω ἰσοζυγιάζεται μέ τήν Α. Στήν πρώτη ἀρχίζει ἡ ὀργή καί στήν τελευταία τελειώνει. Καί στίς δύο ἡ Θέτιδα παρεμβαίνει στό πλευρό τοῦ γιοῦ της καί ἐνισχύει τή θέλησή του, στήν Α παρακαλώντας τόν Δία νά ταπεινωθοῦν οἱ Ἀχαιοί μέ ἦττα, στήν Ω καταπραΰνοντας τήν καρδιά τοῦ Ἀχιλλέα ἀπέναντι στόν Πρίαμο. Παρά τά πολλά μεμονωμένα ἐπεισόδια πού ἴσως ἔχουν λίγη μόνο ἄμεση σχέση μέ τήν ὀργή τοῦ Ἀχιλλέα, ἡ Ἰλιάδα συνέχεται ἀπ' αὐτή. Ἡ ὀργή τοῦ ἥρωα ἐπανερχεται ὡς δεσπόζον θέμα στά κύρια στάδια τῆς ἀφηγήσεως καί τήν κάνει νά τελειώσει στό ἴδιο κύριο θέμα μέ τό ὅποιο ἀρχίζει, ἔχοντας δεῖξει προηγουμένως τί σημαίνει αὐτό γιά τόν ἴδιο τόν Ἀχιλλέα, τούς φίλους του καί τούς ἐχθρούς του.

Ἡ Ὀδύσσεια ἔχει ἐπίσης ἓνα ρυθμιστικό σχέδιο, μολονότι αὐτό εἶναι πιο σφικτά πλεγμένο καί ἀπό μερικές πλευρές πιο περίτεχνο ἀπό ἐκεῖνο τῆς Ἰλιάδας. Οἱ ραψωδίες α - δ εἶναι εἰσαγωγικές. Ὁ Ὀδυσσεύς δέν ἐμφανίζεται σ' αὐτές, ἄν καί ποτέ δέν φεύγει ἀπό τή σκέψη μας καί βλέπουμε τί σημαίνει ἡ μακρόχρονη ἀπουσία του γιά τήν οἰκογένεια, τό βασίλειο καί τούς φίλους του, ὅπως τόν Νέστορα καί τόν Μενέλαο. Ὁ ποιητής ἀνεγείρει τήν εἰκόνα του γιά τούς μνηστήρες καί δείχνει πόσο χαμερπεῖς εἶναι, ὡς ἐκεῖ πού φτάνουν στό σημεῖο νά σχεδιάσουν τή δολοφονία τοῦ Τηλέμαχου. Ἡ εἰσαγωγή προσφέρει ἐπίσης μιάν εἰκόνα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου στά χρόνια μετὰ τόν Τρωικό πόλεμο, διηγεῖται τί συνέβη στίς κυριότερες προσωπικότητες καί ποιάν θέση κρατοῦσε ὁ Ὀδυσσεύς στήν ἐκτίμηση καί τίς ἀναμνήσεις τους. Προετοιμάζει τή σκηνή γιά τήν ἐπιστροφή του καί τήν ἐκδίκησή του ἐνάντια στούς μνηστήρες. Τό δεύτερο μέρος ἐμφανίζει μιάν ἀξιοσημεῖωτη ἀντίθεση μ' αὐτό. Ἀπό τή στιγμή πού ὁ Ὀδυσσεύς ἐτοιμάζεται νά ἀφήσει τήν Καλυψώ μέχρι τήν ἀφιξή του στήν Ἰθάκη ἡ ἱστορία κινεῖται σ' ἓναν ἄλλο κόσμο, ἢ στήν πραγματικότητα σέ δύο ἄλλους κόσμους, ἀπό τούς ὁποίους ἐκεῖνος πού περιλαμβάνει τήν ἀφήγηση τῶν περιπλανήσεων τοῦ Ὀδυσσεύ ἀπό τόν ἴδιο εἶναι πιο ἀπόμακρος καί πιο θαυμαστός ἀπό ἐκεῖνον τῆς γῆς τῶν Φαίακων, ὅπου αὐτός τίς ἀφηγεῖται. Τό τρίτο μέρος, ἀπό τήν ἀφιξή του στήν Ἰθάκη μέχρι τήν ἀναγνώρισή του ἀπό τήν Πηνελόπη, εἶναι πιο βίαιο καί πιο σύνθετο ἀπό τήν εἰσαγωγή, ἀλλά πράγματι ἐπανερχεται στό σκηνικό της καί στά πρόσωπά της. Εἶναι μιὰ ἱστορία ἐκδίκησης καί κινεῖται στό κατάλληλο γιά ἓνα τέτοιο θέμα ἐπίπεδο. Τό κάθε κύριο μέρος τῆς Ὀδύσσειας ἔχει τό δικό του

δεσπόζον κλίμα, αλλά και τὰ τρία μέρη συνέχονται μεταξύ τους μέ τήν προσωπικότητα τοῦ Ὀδυσσεά καί τήν ἐντύπωση πού προκαλεῖ, κι ὅταν ἀκόμα ἀπουσιάζει, σέ ὅσους τόν γνωρίζουν. Ἡ Ὀδύσσεια ἀσχολεῖται μαζί του πολύ πιό ἄμεσα ἀπ' ὅσο ἡ Ἰλιάδα μέ τόν Ἀχιλλέα· καί γι' αὐτόν τόν λόγο δίνει τήν ἐντύπωση μεγαλύτερης ἐνότητας. Ἡ παρουσία τῶν ἐπιμέρους ἐπεισοδίων εἶναι λιγότερο αἰσθητή σ' αὐτήν ἀπ' ὅ,τι στήν Ἰλιάδα, κυρίως γιατί ἔχει λιγότερα πρόσωπα καί δίνει μεγαλύτερο ρόλο στόν πρωταγωνιστή της, ἀλλά τόσο ἡ Ἰλιάδα ὅσο καί ἡ Ὀδύσσεια φτάνουν στό κρίσιμο σημεῖο διαμέσου μιᾶς σειρᾶς μεμονωμένων ἐπεισοδίων καί συνδέουν τὰ περιστασιακά γεγονότα τους μέ ἓνα κεντρικό θέμα.

Τό κεντρικό σχέδιο τῆς Ἰλιάδας καί τῆς Ὀδύσσειας ὑποδηλώνει ὅτι τό καθένα εἶναι ἔργο ἐνός ποιητῆ πού γνωρίζει πῶς νά συνάψει χωριστά ἐπεισόδια σ' ἓνα καλλιτεχνικό σύνολο καί κάνει τοῦτο ἐνσυνείδητα καί προσεκτικά. Ὅταν ὁμως ἐξετάσουμε τὰ ποιήματα λεπτομερειακά, βρίσκουμε πολλά ἐπιμέρους σημεῖα τὰ ὁποῖα ἐμεῖς, πού εἵμαστε συνηθισμένοι νά διαβάζουμε διδλία, μπορεῖ νά θεωρήσουμε ἀσυνήθιστα καί ἐνοχλητικά. Ὑπάρχουν, γιά παράδειγμα, πάρα πολλές ἀντιφάσεις, πάρα πολλά χωρία ὅπου ὁ ποιητής λέει κάτι πού δέν ἐναρμονίζεται εὐκόλα μέ ὅ,τι λέει ἄλλου. Εἶναι φυσικό τό ὅτι αὐτές οἱ ἀντιφάσεις ἔλκυσαν τήν προσοχή καί σχημάτισαν τή βάση τῶν πολύ σημαντικῶν σέ ἐπίδραση ἀναλυτικῶν θεωριῶν, πού κατανέμουν τὰ ποιήματα σέ διάφορους συνθέτες, ἔστω κι ἂν ἀποδίδουν ἓνα σημαντικό μέρος σέ κάποιον τελικό ποιητή πού τακτοποίησε τὰ διάφορα στοιχεῖα μαζί. Οὔτε ἀποτελεῖ ὀριστική ἀνασκευή τῶν ἀναλυτικῶν μεθόδων τό νά λέμε ὅτι οἱ ἀναλυτικοί δέν συμφωνοῦν μεταξύ τους καί ὅτι ὁ καθένας ἔχει τήν προσωπική του θεωρία γιά τή σύνθεση τῶν ποιημάτων. Σ' ἓνα ζήτημα τόσο πολύπλοκο εἶναι δύσκολο, ἂν ὅχι ἀδύνατο, νά φτάσουμε σέ μιᾶ τελική συμφωνία, ἐκεῖνο δέ πού ἔχει σημασία εἶναι τό πόσο βάσιμες εἶναι οἱ ἀμφιβολίες καί τὰ ἐρωτηματικά πού ἐγείρονται. Ἄν ὄντως εἶναι ἀναπάντητα, πρέπει νά δεχτοῦμε καταρχήν τήν πολλαπλή πατρότητα τῶν ἐπῶν μέ τήν ἐννοια ὅτι δέν ἔχουν ἐπαρκή συνοχή ὥστε τό καθένα νά μὴν ἀποτελεῖ ἔργο περισσότερων τοῦ ἐνός ποιητῶν.

Πῶς θά μπορούσαν νά πραγματοποιοῦν σύνθετα ἔργα αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ἰδιοφυοῦς διαμάχης. Ἐνα ὁμως σημεῖο φαίνεται κατακάθαρο. Ὅσο τὰ ποιήματα ἀπαγγέλλονται χωρίς τή βοήθεια γραφῆς, ὁ ἀοιδός παρουσιάζει σέ κάθε ἀπαγγελία κάτι πού στήν πραγματικότητα εἶναι ἓνα καινούριο ποῖημα. Μπορεῖ κάλλιστα νά διατηρεῖ τίς γενικές γραμμές του, ἀλλ' εἶναι πάντοτε ἐπιρρεπής στό νά ἐπιφέρει ἀλλαγές στίς λεπτομέρειες, ἐφόσον δέν μένει προσκολλημένος σέ ὁποιοδήποτε κείμενο καί πιθανότατα δέν γνωρίζει τί εἶναι ἓνα τελειωμένο, μὴ μεταβλητό κεί-

μενο. Σ' ένα τέτοιο στάδιο δεν έχει νόημα νά μιλάμε για παρεμβολές από άλλα ποιήματα. Ο άοιδός χρησιμοποιεί ένα πλήθος παραδοσιακού ύλικού, πού μερικές φορές μπορεί νά έχει κάποιο μήκος, αλλά τό χρησιμοποιεί μέ τόν δικό του τρόπο, καί τό ποίημα σέ κάθε παρουσίαση εἶναι σ' αὐτόν τόν θαυμάζο δικό του. Μόλις ὅμως καταγραφεῖ τό ποίημα καί κάθε παρουσίαι του δέν διέπεται ἀπό τήν προσωπική δημιουργία τοῦ ποιητῆ ἀλλά ἀπό τήν προσήλωση τοῦ ραψωδοῦ σ' ένα κείμενο πού ἔχει ἀποστηθίσει, προσθήκες καί ἀλλαγές μποροῦν νά γίνουν σ' αὐτό, κυρίως ἀπό ἄλλα ποιήματα πού ἔχουν ἐπίσης καταγραφεῖ καί προσφέρονται γιά δανειοδοτήσεις σέ διάφορα σημεία. Μέ τέτοιες συνθήκες δέν εἶναι ἀδιανόητο ὅτι ἕνας ραψωδός, πού κατὰ κάποιον τρόπο εἶναι κι αὐτός ποιητής, θά μπορούσε νά πλάσει ἕνα μεγάλο νέο ποίημα ἀπό ἀποσπάσματα ἄλλων ποιημάτων πού μπορεί νά ἔχει ἐνσωματώσει στόν κατάλόγο του γιά ἀπαγγελία. Γιά τήν *Ίλιάδα* καί τήν *Ὀδύσσεια* αὐτό σημαίνει ὅτι, ἂν περιέχουν τό ἔργο περισσότερων τοῦ ἑνός ποιητῶν καί εἶναι ὑπό ὁποιαδήποτε ἔννοια κείμενα πού προέρχονται ἀπό συμπιλήσεις ἢ ἐπεκτάσεις ἢ πού ἔχουν δεχθεῖ μεγάλες παρεμβολές, αὐτό πρέπει νά ἔχει συμβεῖ μετά τήν καταγραφή τῶν πρώτων παραλλαγῶν. Οἱ προσθήκες δέν πρέπει ἀπαραίτητα νά ἦταν καινούριες. Εἶναι, γιά παράδειγμα, ἐντελῶς κατανοητό ὅτι ἕνα παλαιό ποίημα μπορούσε νά ληφθεῖ ἀπό ἕνα γραπτό κείμενο καί νά ἐνσωματωθεῖ μέ κάποιες κατάλληλες προσαρμογές. Ἀπό τήν ἄλλη, εἶναι πολύ ἀπίθανο ὅτι προτοῦ καταγραφοῦν τά ποιήματα ἀπομνημονεύθηκαν καί πέρασαν μ' αὐτόν τόν τρόπο ἀπό ραψωδὸ σέ ραψωδὸ³. Γιά μιά τέτοια ἐξελικτική διαδικασία δέν ὑπάρχει καμμιά μαρτυρία καί καμμιά παράλληλη περίπτωση. Μολονότι οἱ γενεαλογίες καί τά παρόμοια μποροῦν νά ἀποστηθίζονται καί νά παραδίδονται προφορικά γιά ἕνα μεγάλο χρονικό διάστημα, αὐτό δέν φαίνεται νά συνέβη ποτέ μέ τόν ἀφηγηματικό ἔμμετρο λόγο. Πραγματικά εἶναι δύσκολο νά φανταστοῦμε πῶς μπορούσε νά συμβεῖ αὐτό ἢ πόσο μεγάλα ποιήματα ἦταν δυνατό νά ἀποστηθιστοῦν χωρίς κείμενα γιά νά γίνει ἀπ' αὐτά ἡ ἀποστήθιση. Συνάγεται ὅτι, ἂν εἶναι νά ληφθεῖ σοβαρά ὑπόψη ἡ πολλαπλή πατρότητα, πρέπει νά τοποθετηθεῖ μετά τήν καταστάλαξη τῶν ποιημάτων σέ κάποιου εἶδους μορφή καί τήν καταγραφή τους. Ποιά ἦταν αὕτη ἡ πρώτη μορφή εἶναι θέμα θεωρήσεως ἀπό κριτική σέ κριτική. Ἐκεῖνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι ἂν μετά τήν καταγραφή τους περί τό 700 π.Χ., ὅπως φαίνεται ὅτι συνέβη μέ τά ποιήματα⁴, ὑπέκειντο σέ σοβαρές ἀλλοιώσεις ἢ προσθήκες.

Ὅτι κάτι τέτοιο μπορούσε νά συμβεῖ καί ἔχει συμβεῖ μπορεί νά υποστηριχθεῖ ἀπό τό ἀπόσπασμα λ 568 - 626, πού μᾶς περιγράφει σκηνές ἀπό τόν Ἄδη καί φαίνεται ἀσυμβίβαστο μέ τήν προηγούμενη περιγραφή φαν-

τασμάτων πού εμφανίζονται σ' ένα χαράκωμα⁵. Ἡ ἀσυμφωνία δέν ἐρμηνεύεται εὐκόλα καί φαίνεται νά παραβιάζει τήν ὁμηρικὴ τεχνικὴ νά καθιστᾷ τή σκηνή ἢ τή στιγμή πού μᾶς παρουσιάζει ἐντελῶς σαφή. Οὔτε εἶναι δύσκολο νά εἰκάσουμε γιατί ἔχει παρεμβληθεῖ τό χωρίο. Ἡ ζωὴ πέρα ἀπὸ τόν τάφο εἶναι ἓνα θέμα πολὺ γενικοῦ ἐνδιαφέροντος ἀπέναντι στήν εἰδικὴ ἔκθεσή του ἀπὸ τόν Ὅμηρο γιὰ νά μείνει ἀνέγγιχτο. Στόν θαυμῶ πού αὐτός δέν ἱκανοποιεῖ μεταγενέστερες, ἢ ἄλλες, σχετικές ἀντιλήψεις, κάποιος ἄλλος ἔκρινε ὅτι ἔπρεπε νά διορθώσει τήν ἐκδοχή του. Ἔτσι καί οἱ στίχοι 225 - 332 στήν ἴδια ραψωδία δείχνουν ἐπίσης νά 'ναι ἐμβόλιμοι. Μολονότι ἡ ἐμφάνιση τῶν ἡρώιδων δημιουργεῖ κάτι λιγότερο ἀπὸ ἀντίφραση μέσα στήν ὑπόθεση, δέν παύει νά εἶναι ἄτοπη σέ μιὰ σκηνή ὅπου ὁ Ὀδυσσεύς μιᾷ μόνο στόν Τειρεσίᾳ, τῇ μητέρα του καί μερικοὺς φίλους· καί τό ὅλο ὕφος της – σύντομο, περιληπτικό, ὁμοιο μέ κατάλογο – ὑποδηλώνει πῶς ἀποτελεῖ προσθήκη. Γιὰ κάπως διαφορετικούς λόγους μποροῦμε νά ὑποψιαστοῦμε δύο ἄλλα, μακροσκελέστερα χωρία. Καί τά δύο προβληματίσαν τοὺς Ἀλεξανδρινούς λογίους, πού εἶχαν περισσότερες ἀπ' ὅ,τι ἐμεῖς πληροφορίες γιὰ τίς πηγές καί τήν παράδοση τῶν ὁμηρικῶν κειμένων καί δέν ἔκαναν μέ ἐλαφρότητα ὑπαινιγμούς τέτοιους εἰδους. Τό πρῶτο εἶναι ἡ συνέχιση τῆς *Ὀδύσσειας* ἀπὸ τό ψ 297 ὡς τό τέλος τοῦ ω. Παρόλο πού τό χωρίο διαθέτει τή δική του ποιητικὴ γοητεία, ἀποτελεῖ ἀντικλίμακα (μὴ συναρπαστικό ὕστερα ἀπὸ συναρπαστικό ἐπεισόδιο) μετὰ τήν ἀναγνώριση τοῦ Ὀδυσσεύς ἀπὸ τήν Πηνελόπη· καί μερικά ἀπὸ τὰ γλωσσικά του στοιχεῖα εἶναι διαφορετικά, ἂν καί ὄχι πολὺ, ἀπὸ τήν ὑπολοιπὴ *Ὀδύσεια*⁶. Φαίνεται σάν νά ἔχει προστεθεῖ, ἐνμέρει γιὰ νά τακτοποιήσει ὀρισμένα σημεῖα τὰ ὁποῖα δέν ἔχουν κατάλληλα συμπληρωθεῖ, ὅπως στή δεύτερη *Νέκυια*, πού φέρνει πίσω τοὺς κυριότερους ἥρωες τῆς *Ἰλιάδας* γιὰ μιὰ τελικὴ ἐμφάνιση, καί στή σκηνή μετὰ τοῦ Ὀδυσσεύς καί τοῦ Λαέρτη, πού δίνει στόν γέροντα τουλάχιστο μιὰ θέση στό ποίημα, ἐνμέρει γιὰ νά ἀνοίξει τόν δρόμο σέ κάποιο ἄλλο ποίημα, τό ὁποῖο συνέχιζε τήν ἱστορία ἀμέσως μετὰ τή σφαγὴ τῶν μνηστήρων καί χρειαζόταν ἓνα σημεῖο ἐκκινήσεως. Παρόμοιες ἀμφιβολίες ἔχουν ἐπίσης ἐγερθεῖ γιὰ τήν Κ, ἡ ὁποία ἐπίσης ἐμφανίζει γλωσσικὲς παραδοξότητες καί εἶναι πῶς ρεαλιστικὴ καί πῶς ὠμὴ ἀπ' ὅσο ἡ λοιπὴ *Ἰλιάδα* μᾶς κάνει νά περιμένουμε⁷. Μπορεῖ κάλλιστα νά ἀποτελεῖ ἀνεξάρτητο ποίημα, τό ὁποῖο, ἂν δέν εἶναι τό ἴδιο ἀρχαῖο, στηρίζεται ἀναμφισβήτητα σέ ἀρχαῖο ὕλικό, καί τό ὁποῖο πιθανόν ἔχει προστεθεῖ ἐπειδὴ κάποιος αἰοιδὸς ἢ ραψωδὸς αἰσθάνθηκε τήν ἀνάγκη μιᾶς μεταβολῆς στή δράση ἀνάμεσα στήν ἀποτυχία τῆς πρεσβείας πρὸς τόν Ἀχιλλεὺς στό Ι καί στήν ἐπανάληψη τῆς μάχης στό Λ.

Μέ αὐτὲς τίς ἐξαιρέσεις, δέν εἶναι εὐκόλο νά ὑποδεχθεῖ ὁποιοδῆποτε

οὐσιώδες μέρος της *Ίλιάδας* καί της *Όδύσσειας* ὡς ἐμβόλιμο. Εἶναι περισσότερο ἀπό πιθανό ὅτι μέ μία στερεότυπη τεχνοτροπία ἀπλοί στίχοι καί σύντομα ἀποσπάσματα ἔχουν ἐκτοπιστεῖ ἢ προστεθεῖ, χωρίς νά διαταράσσεται ἡ ὑπόθεση. Εἶναι ἐπίσης πιθανό πῶς ἔχουν ἐνσωματωθεῖ καινούριες λεπτομέρειες γιά νά ἐκσυγχρονιστεῖ ἕνα παραδοσιακό ἀπόσπασμα ἢ νά καταστεῖ πιό κατανοητό. Ἀλλά πρέπει κατά βάση νά εἴμαστε προσεκτικοί στόν χαρακτηρισμό στίχων ὡς ἐμβόλιμων μόνο καί μόνο ἐπειδὴ δέν ταιριάζουν μέ τίς θεωρίες μας. Πρέπει ἀντίθετα νά προσπαθοῦμε νά κατανοήσουμε τίς μεθόδους τῆς προφορικῆς σύνθεσης καί νά διερωτιόμαστε ἂν οἱ ἀνακολουθίες μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν μ' αὐτές. Οἱ μαρτυρίες γιά τέτοιες μεθόδους ἀπό τούς νεώτερους χρόνους δείχνουν ὅτι ἡ προφορικὴ παρουσίαση ποιημάτων προϋποθέτει συνθήκες ἐντελῶς διαφορετικὲς ἀπὸ ἐκεῖνες πού προϋποθέτει ἡ γραπτὴ ποίηση· καί ὅτι πρέπει νά μεταχειριζόμαστε ἕνα κοινό πού ἀκροᾶται μέ μεθόδους πού ἀρμόζουν ἀποκλειστικά σ' αὐτό. Μία ἐξέταση τέτοιων ποιημάτων δείχνει ὅτι πολλές ἀπὸ τίς θεωρούμενες ὡς ὁμηρικὲς ἀνακολουθίες εἶναι ἐγγενεῖς στὴν προφορικὴ τεχνοτροπία καί ἐρμηνεύονται καλύτερα μέ αὐτὴ παρά μέ τίς θεωρίες γιά προσθήκες καί ἀλλοιωσέας. Ἄν τό κείμενο ἔχει ἀλλάξει, πρέπει νά βροῦμε ἕνα λόγο γι' αὐτό· πολύ συχνά ὅμως δέν ἀνευρίσκεται ὁ λόγος αὐτός· καί οἱ ἀναλυτικοὶ ἀναγκάζονται νά καταφεύγουν σέ κατηγορίες γιά ἀνεπάρκεια ἢ ἀόριστες ὑποθέσεις ὅτι ἕνας μεταγενέστερος ποιητὴς πρέπει ἀπαραίτητα νά εἶναι χειρότερος ἀπὸ ἕναν προγενέστερο. Οἱ συνθήκες τῆς προφορικῆς ποίησης ὑποδεικνύουν τρεῖς κύριες κατευθύνσεις πού ἐπηρεάζουν τὴ σύνθεση: Πρῶτα, οἱ πραγματικὲς συνθήκες τῆς παρουσίας ἐπιβάλλουν στόν ποιητὴ ὁρισμένες δεσμεύσεις πού δέν περιμένουμε νά τίς βροῦμε στὰ βιβλία. Δεύτερο, ὁ ποιητὴς ἔχει πίσω του ἕνα μεγάλο πλῆθος ἱστοριῶν, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες μπορεῖ νά ὑπάρχουν διάφορες παραλλαγές τῆς ἴδιας ἱστορίας, καί ἀπ' αὐτές πρέπει νά κάνει τὴν ἐπιλογή του. Τρίτο, ὁ χρόνος πού διατίθεται γιά τὴν παρουσίαση μιᾶς ἱστορίας ἢ ἐνός ἐπεισοδίου ἐπηρεάζει ἀναπόφευκτα τὸν τρόπο ἀφηγήσεως.

Οἱ συνθήκες τῆς προφορικῆς παρουσίας σημαίνουν ὅτι ὁ ποιητὴς δέν μπορεῖ νά γυρίσει πίσω τίς σελίδες γιά νά ἀνακαλέσει στὴ μνήμη του ὅ,τι ἔχει ἤδη πεῖ καί εὐκόλα ὑποπίπτει σέ λάθη πού ἕνας ποιητὴς βοηθούμενος ἀπὸ τὴ γραφὴ μπορεῖ νά ἀποφύγει. Οὔτε εἶναι πιθανό νά παρατηρεῖ τέτοια λάθη ἕνα ἀκροατήριον, ἐκτός ἂν εἶναι πολύ χτυπητά. Τό καθήκον τοῦ ποιητῆ εἶναι νά καταστήσει τίς κύριες δραστηριότητές του καί τίς κύριες θέσεις του ὅσο πιό σαφεῖς καί συμπαγεῖς μπορεῖ, νά τίς παρουσιάσει ὅσο γίνεται πιό ἄμεσα καί νά συγκεντρωθεῖ πλήρως σέ ὅ,τι εἶναι πιό σημαντικό σ' αὐτές. Αὐτό σημαίνει ὅτι μπορεῖ νά κάνει μόνο ἕνα πράγμα

σ' έναν ορισμένο χρόνο, ότι δέν μπορεί νά παρέμβει ἐνοχλητικά στήν κύρια υπόθεσή του παρουσιάζοντάς το ἀπό περισσότερες τῆς μιᾶς γωνίες ἢ νά ἐπιτρέψει νά θαμπώσουν τόν χαρακτήρα του δευτερεύουσες λεπτομέρειες. Ὅταν μεταβαίνει ἀπό ἓνα ἐπεισόδιο σέ ἄλλο, ἡ ἀλλαγὴ πρέπει νά εἶναι σαφής καί ὀξεῖα καί τό νέο ἐπεισόδιο πρέπει νά ἔχει ἀπό τήν ἀρχή τή δική του χαρακτηριστική ἐξέλιξη καί τό δικό του χρώμα. Ἡ ὁμηρικὴ σαφήνεια πηγάζει ἀμεσα ἀπό τίς ἀνάγκες τῆς προφορικῆς παρουσίας. Χωρίς αὐτή τό ἀκροατήριό θά συγχυζόταν γρήγορα, θά ἔχανε τόν εἰρμό τῆς ἱστορίας καί δέν θά καταλάβαινε τί γίνεται. Ἀπ' αὐτό πηγάζουν ὁρισμένα ἀποτελέσματα πού ἓνας ἀναλυτικός θά μπορούσε νά θεωρήσει ὡς τεκμήρια ἀνικανότητος ἢ πολλαπλῆς πατρότητος, ἀλλά, ἂν τά κοιτάξουμε σωστά τοποθετημένα, βλέπουμε ὅτι εἶναι κατάλληλα καί ὄντως ἀναπόφευκτα.

Μολονότι τά δευτερεύοντα στοιχεῖα εἶναι σημαντικά γιατί προσδίδουν ρεαλισμό στίς ἥρωικές πράξεις, δέν πρέπει νά παίρνουν πολύ περιόπτη θέση καί νά παρεμβαίνουν ἐπιζήμια στό κύριο θέμα πού ἐκτυλίσσεται ἐκείνη τῇ στιγμή. Ἄν ὑπάρχει τέτοιος κίνδυνος, πρέπει νά ἀγνοηθοῦν ἢ νά παραλειφθοῦν, πράγμα πού ἐπιτυγχάνεται μέ περισσότερους ἀπό ἓναν τρόπους. Ὁ πιό ἀπλός εἶναι νά παραμεριστοῦν ὁρισμένα στοιχεῖα πού εἶχαν τή χρησιμότητά τους στή θέση τους, μά ἀργότερα δέν σήμαιναν τίποτα γιά τήν ἱστορία. Ὅταν ὁ Ποσειδῶνας ἔρχεται στό πεδίο τῆς μάχης, ὁ ποιητής χρονοτριβεῖ στοργικά στό χρυσό ἄρμα του καί σ' ἄλογά του μέ τίς χρυσαφένιες χαῖτες, πού τά προσδένει μέ χρυσές ἀλυσίδες (N 23 κ.έ.). ὅταν ὁμως αὐτός ἀφήνει τό πεδίο, δέν λέγεται τίποτα γιά τά ἄλογα ἢ τό λύσιμό τους (O 218 - 9). Ὅταν ἡ Ἀθηνᾶ καί ἡ Ἥρα ἔρχονται νά δοθηθοῦν τοὺς Ἀχαιοὺς, λύνουν τά ἄλογά τους γιά βοσκή (E 775)· μά ὅταν τελειώνει ἡ ἀποστολή τους, δέν ἀκοῦμε τίποτε περισσότερο ἀπό τό ὅτι ἐπιστρέφουν στόν Ὀλύμπο (E 907). Ὁ Ἀχιλλέας ἀκουμπᾷ τό δόρυ του σέ ἀρμυρῖκια γιά νά μπορέσει νά χρησιμοποιήσῃ τό ξίφος του (Φ 17)· ἀλλά ἀμέσως μετὰ ἔχει τό δόρυ του στό χέρι, ἂν καί δέν ἀκοῦμε ὅτι τό σήκωσε ἀπό κάτω (Φ 67). Ὅταν ὁ Ἔκτορας συλλογίζεται τήν ἐπερχόμενη μονομαχία του μέ τόν Ἀχιλλέα, ἀφήνει τήν ἀσπίδα του στηριγμένη στό τεῖχος τῆς Τροίας (X 97)· τήν κρατᾷ ὁμως καί πάλι ὅταν ἡ σύγκρουση ἀρχίζει (X 111 κ.έ.). Ὅταν ἡ Ἀθηνᾶ ἔρχεται στήν Ἰθάκη μέ τή μορφή τοῦ Μέντη, ἀφήνει τό κοντάρι της σέ μιᾶ κονταροθήκη πλάι σέ μιᾶ κολόνα (α 127)· ἀργότερα ὁμως, ὅταν αὐτή ἐξαφανίζεται μοιάζοντας μέ θαλασσοπούλι (α 320), τίποτα δέν λέγεται γιά τό κοντάρι, πού ἄνετα ξεχνιέται χωρίς νά προκαλοῦνται ἐνοχλητικές ἀπορίες γι' αὐτό. Ἄν σέ ὁποιοδήποτε ἀπό τά σημεῖα αὐτά ὁ ποιητής εἶχε βασανιστεῖ μέ τέτοιες λεπτομέρειες, ἡ ἱστορία θά

κακοπάθαινε. Εἶναι ἀρκετό γι' αὐτές νά ἀναφέρονται ὅταν χρειάζονται καί μετά νά ἀγνοοῦνται. Τό κάτι παραπάνω θά παρακώλυε τό ἀδίαστο ξετύλιγμα τοῦ μύθου.

Ἡ ἴδια ἀνάγκη νά λεχθεῖ κάτι στήν ὥρα του ἐπηρεάζει θέματα πῶς σημαντικά ἀπ' αὐτά. Ἄν καί πρώτης τάξεως ἥρωες, ὅπως ὁ Ἀγαμέμνωνας, ὁ Διομήδης καί ὁ Ὀδυσσεύς, τραυματίζονται τόσο σοβαρά πού ἀναγκάζονται νά ἐγκαταλείψουν τό πεδίο τῆς μάχης, ἐπιστρέφουν ὅλοι πρὶν περάσει πολὺς χρόνος· καί μολονότι τίποτε δέν ἀναφέρεται γιά τήν ἀνάρρωσή τους, πρέπει νά τῇ θεωρήσουμε δεδομένη. Τό κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος ἔχει περάσει ἀπό τόν τραυματισμό τους σέ μιὰ νέα φάση τῆς μάχης καί ὅλη μας ἡ προσοχή πρέπει νά δοθεῖ σ' αὐτή. Πῶς πολύπλοκη εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Διομήδη, πού λέει στόν Γλαῦκο:

*εἰ δέ τις ἀθανάτων γε κατ' οὐρανοῦ εἰλήλουθας,
οὐκ ἂν ἔγωγε θεοῖσιν ἐπουρανίοισι μαχοίμην. (Ζ 128 - 9)*

Αἰσθανόμαστε ἀναμφισβήτητα ἐκπληξη πού ὁ Διομήδης εἶναι τόσο ἐπιφυλακτικός νά ἀγωνιστεῖ ἐναντίον ἑνός θεοῦ, ἐφόσον στήν προηγούμενη ραψωδία ἔχει τραυματίσει καί τήν Ἀφροδίτη (Ε 335 κέ.) καί τόν Ἄρη (Ε 855 κέ.). Μποροῦμε νά καταλάβουμε ὅτι γιά τήν ὥρα ἔχει κουραστεῖ ἀρκετά νά μάχεται μέ θεούς, ἀλλά πῶς δύσκολα θά ἀντιληφθοῦμε γιατί δυσκολεύεται νά τοὺς ἀναγνωρίσει. Ἡ ἀπάντηση εἶναι ὅτι στήν προηγούμενη μάχη ἡ Ἀθηνᾶ τοῦ δίνει τή δύναμη νά ἀναγνωρίσει ἕνα θεό (Ε 127), ἐνῶ τώρα, ἂν καί δέν μᾶς λέγεται κάτι τέτοιο, ἡ δύναμη αὐτή ἔχει χαθεῖ. Καί ἄλλα τέτοια θέματα ὑπάρχουν, ἀλλά δέν εἶναι ἀνάγκη νά τά ἀναφέρουμε. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει ὅταν ἡ Ἀθηνᾶ ἀλλάζει τή μορφή καί τήν ἐμφάνιση τοῦ Ὀδυσσεῆ μεταμφιέζοντάς τον σέ καμπουριασμένο γέρο ζητιάνο (ν 429 κέ.). Αὐτό φαίνεται νά ἔχει ξεχαστεῖ ὅταν αὐτός ἐτοιμάζεται νά πυγμαχήσει μέ τόν Ἴρο καί ὁ ποιητής σταματᾷ στή δύναμη καί τό παρὰστημά του (σ 67) καί ὅταν ἡ Εὐρύκλεια, πλένοντάς τον τά πόδια, παρατηρεῖ ἀμέσως τήν ὁμοιότητά του μέ τόν Ὀδυσσεῆ, πού τόν ἤξερε ἀπό παλιά (τ 380 κέ.). Ἐχει προφανῶς ἀνακτήσει τήν ἀρχική του μορφή χωρίς ἐμεῖς νά ἀκούσουμε τίποτα γι' αὐτό, γιατί ὁ ποιητής δέν τό ἔχει ἀναφέρει ἐπειδὴ στά χέρια του ὑπάρχουν ἤδη ἀρκετά καί πρέπει νά κρατᾷ τά μάτια του προσηλωμένα στίς νέες ἐξελίξεις. Τό ἀκροατήριό, ἀφοσιωμένο σέ ὅ,τι συμβαίνει ἐκείνη τῇ στιγμή, δέν θά παρατηροῦσε τίποτα. Ἡ δυσκολία ἀναφέρεται ὄντως μόνο ὅταν διαβάζουμε καί μελετᾶμε τό κείμενο ἀπό διβλία καί εἴμαστε σέ θέση νά ἀνατρέξουμε πίσω καί νά παραβάλουμε ὅ,τι ἔχει συμβεῖ πρὶν μέ ὅ,τι συμβαίνει μετά.

Αυτή ή συγκέντρωση τής προσοχῆς στό διαδραματιζόμενο παρόν ὠθεῖ τόν ποιητή νά τοποθετήσει ὁρισμένες ἐξαιρετικές περιπτώσεις ἐκεῖ ὅπου μποροῦν νά φανερωθοῦν μέ ὅλο τους τό μεγαλεῖο καί νά μή παρεμποδιστοῦν ἀπό ἄλλα ἐπεισόδια. Αὐτό σημαίνει ὅτι τέτοια χωρία ἐμφανίζονται ἐνίοτε ἐκεῖ πού δέν τά περιμένουμε καί μπορεῖ ἀκόμη νά τά θεωρήσουμε ἀταιρίαστα. Ἡ σκηνή, γιά παράδειγμα, τοῦ Ἑκτορα καί τῆς Ἀνδρομάχης (Ζ 370 κέ.) δέν εἶναι ἀπλῶς πλήρης καί ἱκανοποιητική αὐτή καθαυτή ἀλλά ἔχει καί κάτι πού ὑποδηλώνει ὅτι εἶναι ἡ τελευταία τους συνάντηση, ὅτι εἶναι σχεδόν ἀποχαιρετισμός. Ἀναμφίβολα ἔχει τοποθετηθεῖ σχετικά νωρίς στό ποίημα γιά νά μή χρειαστεῖ νά ἐπαναληφθεῖ ἀργότερα, ὅταν ἡ προσοχή μας πρέπει νά δοθεῖ σέ ἄλλα θέματα. Δέν γίνεται στήν πραγματικότητα λόγος γιά νέα συνάντησή τους, κι ἔτσι αὐτή ἡ σκηνή ἔχει μιά γεύση ἑνός συγκινητικοῦ τελεσίδικου γεγονότος. Ἐντούτοις, ἂν ἐξονυχίσουμε τίς λεπτομέρειες τοῦ κειμένου, ὁ ἄντρας καί ἡ γυναίκα ξανασυναντιοῦνται στήν πραγματικότητα. Στό Η 310 οἱ Τρῶες ἐπιστρέφουν στήν Τροία καί περνοῦν τή νύχτα ἐκεῖ· καί πρέπει νά συμπεράνουμε ὅτι ὁ Ἑκτορας τήν περνᾷ μέ τήν Ἀνδρομάχη. Ὁ ποιητής διακριτικά δέν ἀναφέρει τίποτα γι' αὐτό· καί πιθανότατα κάνουμε λάθος νά τό σκεφτόμαστε. Μιά κάπως παρόμοια τεχνική χρησιμοποιοῦται γιά τόν χωρισμό τοῦ Ὀδυσσέα καί τῆς Καλυψῶς. Ὅταν ἡ Καλυψώ μαθαίνει ὅτι αὐτός πρέπει νά τήν ἀφήσει, τοῦ ἀπευθύνει συγκινητικά λόγια καί ἐκεῖνος τῆς ἀπαντᾷ μέ εὐγένεια ὅλο χάρη καί εὐγνωμοσύνη (ε 203 κέ.). Μά στήν πραγματικότητα δέν τήν ἀφήνει πρὶν τήν τέταρτη μέρα· καί στό διάστημα αὐτό βλέπονται καί κοιμούνται μαζί ὅπως πρὶν (225 - 7). Ἐδῶ, ὅπως μέ τόν Ἑκτορα καί τήν Ἀνδρομάχη, ἕνα θέμα ὀλοκληρῶνεται κάποια στιγμή. Ὁ ἀποχαιρετισμός βγαίνει ἀπό τή μέση πρὶν ὁ ποιητής καταπιαστεῖ μέ τόν Ὀδυσσέα πού κατασκευάζει τή σχεδία του. Ἡ σκηνή αὐτή ἔχει διαφορετικό στόχο καί διαφορετική ἀτμόσφαιρα, γι' αὐτό πρέπει νά κρατηθεῖ ξεχωρη καί ἀνενόχλητη.

Αὐτή ἡ συγκέντρωση στήν τωρινή στιγμή γίνεται πιό σημαντική ὅταν ἕνα θέμα ἀπλώνεται σέ περισσότερες ἀπό μία ραψωδίες ἢ ἀρχίζει σ' ἕνα σημεῖο καί συνεχίζεται μετὰ ἀπό διάλειμμα. Ἐδῶ ἡ ἀνάγκη γιά συγκέντρωση εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερη καί ὁ ποιητής πρέπει νά προσέξει νά μήν ἐπιτρέψει νά διαταραχθοῦν οἱ νέες ἐξελίξεις του μέ τήν ἀναδρομή σέ ὅ,τι συνέβη πρὶν. Ὅταν ὁ Ἀχιλλέας ἔχει ἀπορρίψει τίς προσφορές τοῦ Ἀγαμέμνονα στή Ι, μᾶς ἐκπλήσσει νά τόν ἀκοῦμε νά λέει λίγο ἀργότερα, ὅταν ἡ μάχη ἐξελίσσεται ἄσχημα γιά τοὺς Ἀχαιοὺς:

νῦν οἶω περὶ γούνατ' ἐμὰ στήσεσθαι Ἀχαιοὺς

λισσομένους· χρεῖώ γάρ ἰκάνεται οὐκέτ' ἀνεκτός.

(Α 609 - 10)

Δείχνει νά ἔχει ξεχάσει ὅλα ὅσα ἔχουν συμβεῖ μόλις πρίν· καί τό συμπέρασμα πού ἔχει ἔξαχθεῖ εἶναι πώς ἡ I ἀποτελεῖ μεταγενέστερη προσθήκη⁸. Λίγο ἀργότερα ἐπίσης, ὅταν ὑποχωρεῖ στίς παρακλήσεις τοῦ Πατρόκλου νά τοῦ ἐπιτρέψει νά πάρει μέρος στή μάχη, ὁ Ἀχιλλέας δείχνει νά μή ξεχνᾷ λιγότερο ὅσα ἔχουν συμβεῖ, ὅταν λέει πώς ὅλα θά πηγαιναν καλά

*εἷ μοι κρείων Ἀγαμέμνων
ἦπια εἰδείη.*

(Π 72 - 3)

Στήν τέχνη τῆς προφορικῆς ποίησης ὅμως αὐτές οἱ φαινομενικές ἀντιφάσεις εἶναι φυσικές καί εὐεξηγήτες. Τό πρῶτο ἀπόσπασμα δείχνει πώς ὁ Ἀχιλλέας ἀρνεῖται ἀκόμα νά ὑποχωρήσει καί χαίρεται τήν ἐκδίκησή του ἐναντίον τοῦ Ἀγαμέμνονα βλέποντας τήν ταπείνωση τῶν Ἀχαιῶν. Στό δεῦτερο συνειδητοποιεῖ, ὅπως ὀφείλε, τήν ἀνάγκη νά ᾽ναι ἐνωμένοι οἱ Ἀχαιοί ἐναντία στούς ἐχθρούς. Μποροῦμε, ἂν θέλουμε, νά προχωρήσουμε περισσότερο καί νά ποῦμε ὅτι στό πρῶτο ὁ ἥρωας διακατέχεται ἀκόμα τόσο ἔντονα ἀπό τήν πληγωμένη του περηφάνια ὥστε ἔχει διώξει ἀπό τή σκέψη του τίς ἀπολογίες τοῦ Ἀγαμέμνονα, ἐνῶ στό δεῦτερο μπορεῖ κάλλιστα νά αἰσθάνεται ὅτι ὁ Ἀγαμέμνονας δέν εἶναι εὐλογο νά διάκειται εὐνοϊκά ἀπέναντί του μετά τήν πεισματική ἀρνήσή του νά πάψει τήν ὀργή του. Ἀλλά αὐτό δέν εἶναι ἀπαραίτητο. Ἐκεῖνο πού μετροῦ εἶναι ὅτι ὁ ποιητής συγκεντρώνει τήν προσοχή του στή δεδομένη στιγμή καί δίνει τά πάντα σ' αὐτή.

Μιά κάπως παρόμοια περίπτωση εἶναι τό τεῖχος τοῦ στρατοπέδου τῶν Ἀχαιῶν, πού ἔχει προκαλέσει ὀρισμένα προβλήματα⁹. Οἱ δυσκολίες πού προβάλλονται εἶναι: (1) στό Η 435 τό τεῖχος κτίζεται, ἀλλά στό Ξ 31 φαίνεται νά ἔχει κτιστεῖ στήν ἀρχή τοῦ πολέμου· (2) στό Μ 10 - 33 παραμένει ἔμπεδον μέχρι τό τέλος τοῦ πολέμου, ἀλλά στό Ο 361 κέ. καταστρέφεται ἀπό τόν Ἀπόλλωνα, καθὼς παιδί καταστρέφει πύργο στήν ἄμμο· (3) στή Μ καί στή Ν μερικές φορές εἶναι παρόν καί μερικές ἀπουσιάζει. Ἡ ἀπάντηση σ' αὐτές τίς δυσκολίες πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στόν τρόπο πού ὁ Όμηρος ἀφηγεῖται μιάν ἱστορία. Στό κάθε σημεῖο προσδίδεται ἔμφαση στή δική του θέση, γιατί εἶναι παρεμφερές μέ τά συμφραζόμενα· καί παρόλο πού μποροῦμε νά παραπονεθοῦμε ὅτι δέν δείχνεται ἐπαρκῆς προσοχή σέ ὅ,τι λέγεται ἄλλου, δέν ὑπάρχει στήν πραγματικότητα οὐσιαστική ἀντίφαση. (1) Τό Η 435 ἀναφέρεται ἀπλῶς στήν ἐνίσχυση τοῦ τείχους πού ἤδη ὑπάρχει· ἓνας προμαχῶνας ἐνισχύεται μέ τήν προσθήκη πύργων καί ἐπάλλεων. (2) Στό Ο 361 ὁ Ἀπόλλωνας δέν γκρεμίζει ὁλόκληρο τό τεῖχος (γιατί ἀλήθεια νά τό ᾽κανε;) ἀλλά μόνο τό τμήμα ὅπου ὁ ἴδιος μάχεται. Γιά

τὴν ὥρα αὐτὸ εἶναι τὸ μόνο σημεῖο πού ἐνδιαφέρει καὶ ἡ καταστροφή του τραβᾷ ὅλη τὴν προσοχή. (3) Ἡ προβαλλόμενη παρουσία τοῦ τείχους σέ μερικά χωρία καὶ ἡ ἀπουσία του ἀπὸ ἄλλα ὀφείλεται ἀπλῶς στὴν τεχνικὴ νὰ μνημονεύεται μόνο ὃ,τι εἶναι σχετικὸ μέ τὴν πλοκή. Ἔτσι ἀναφέρεται στό Μ 62, ὅταν ὁ Πολυδάμας καλεῖ τὸν Ἑκτορα νὰ τὸ διασχίσει, καὶ δὲν ἀναφέρεται ἀργότερα, γιατί μέσα στή γενικὴ ἔξαψη τῆς μάχης πού ἀνάδει ἔχει πάψει νὰ παρουσιάζει ἐνδιαφέρον.

Μιά παρόμοια τεχνικὴ ἐμφανίζεται στὸν δανεισμό τῶν ὅπλων τοῦ Ἀχιλλέα στὸν Πάτροκλο. Ἐχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι δὲν ὑπάρχει κανένα οὐσιαστικὸ δραματικὸ κίνητρο σ' αὐτόν καὶ ὅτι ὁ μόνος του λόγος εἶναι ἀπλῶς νὰ δικαιολογήσει τὴν εἰσαγωγή τῶν νέων ὅπλων πού ὁ Ἡφαιστος κατασκευάζει γιὰ τὸν Ἀχιλλέα¹⁰. Θὰ ἦταν ὅμως εὐκόλο γιὰ τὸν ποιητὴ νὰ περιγράψει τὰ νέα ὅπλα χωρὶς νὰ ἐπινόησει ἕνα τόσο πολύπλοκο σχῆμα γιὰ τὴν εἰσαγωγή τους. Στὴν πραγματικότητά ὁ δανεισμός στὸν Πάτροκλο ἔχει τὸν δικό του δραματικὸ στόχο. Ὁ Ἀχιλλέας ὑποθέτει ὅτι οἱ Τρῶες θὰ σκεφτοῦν πὼς ἐπέστρεψε ὁ ἴδιος στή μάχη καὶ θὰ τρομοκρατηθοῦν ἀπὸ τὸν Πάτροκλο. Εἶναι ἕνας ὀρθὸς καὶ φυσικὸς συλλογισμός, πού στὴν ἀρχὴ δικαιώνεται ἀπὸ τὰ γεγονότα. Ὁ Πάτροκλος σκέφτεται ὅτι τὸ τέχνασμα θὰ ἐπιτύχει (Π 40 - 3)· καὶ γιὰ ἕνα διάστημα ὄντως ἐπιτυγχάνει. Οἱ Τρῶες στὴν ἀρχὴ πιστεύουν ὅτι ὁ Ἀχιλλέας ἔχει μπεῖ στή μάχη καὶ τρομοκρατοῦνται (Π 280 - 2). Μὰ στή συνέχεια ἀρχίζουν σταδιακὰ νὰ συνειδητοποιοῦν τὴν ἀλήθεια καὶ ὁ Σαρπηδὼν, νιώθοντας ὅτι κάτι δὲν πάει καλά μέ τὸν ἄνθρωπο πού πιστεύουν ὅτι εἶναι ὁ Ἀχιλλέας, ἀποκαλύπτει τὴν ἀπάτη:

*ἀντήσω γὰρ ἐγὼ τοῦδ' ἀνέρος, ὄφρα δαείω
ὅς τις ὅδε κρατεῖ· καὶ δὴ κακὰ πολλὰ ἔοργε
Τρῶας, ἐπεὶ πολλῶν τε καὶ ἐσθλῶν γούνατ' ἔλυσεν. (423 - 5)*

Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ὁ Πάτροκλος ἔχει ἀναγνωριστῆ δὲν χρειάζεται νὰ γίνῃ περαιτέρω λόγος γιὰ τὴν ἀπόπειρα ἐξαπατήσεως, πού ἔχει ἐκπληρώσει τὴν ποιητικὴ τῆς ἀποστολῆς, καὶ τὸ ἐνδιαφέρον στρέφεται στὴν ἐπικρεμᾶμενη συμφορὰ καὶ συγκεντρώνεται σ' αὐτή.

Κάτι παρόμοιο μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς στὴν πολυσυζητημένη ἀπομάκρυνση τῶν ὅπλων ἀπὸ τὸ μέγαρο τοῦ Ὀδυσσεά. Προτοῦ πάει στό παλάτι ὁ Ὀδυσσεύς δίνει προσεκτικὲς ὁδηγίες στὸν Τηλέμαχο πὼς σ' ἕνα του νεῦμα πρέπει νὰ ἀπομακρύνῃ τὰ ὅπλα ἀπὸ τὸ μέγαρο, ἀλλὰ νὰ κρατήσῃ δύο σειρές γιὰ τοὺς ἰδίους· καὶ ἂν οἱ μνηστήρες κάνουν ἐρωτήσεις, νὰ τοὺς δίνει μιὰ κατάλληλη ἀπάντηση (π 281 κέ.). Δὲν πρέπει νὰ ἐκπληροσώμαστε

πού αυτές οι οδηγίες δέν διεκπεραιώνονται. Αυτό είναι συνηθισμένο στην όμηρική αφήγηση και αποτελεί μέρος της τεχνικής της εκπλήξεως. Τά γεγονότα εξελίσσονται διαφορετικά και πιο ραγδαία απ' ό,τι έχει προβλέψει ο Όδυσσεάς και τά όπλα μετακινούνται έσπευσμένα μέσα στην νύχτα μέ τή βοήθεια της Άθηνᾶς (τ 1 κέ.). Δέν χρειάζεται νά κάνει ο Όδυσσεάς νεύμα στον Τηλέμαχο, αφού δέν είναι κανείς παρών για ν' ακούσει τή συνομιλία τους· ούτε στην πραγματικότητα ρωτούν οι μνηστήρες για τήν απομάκρυνση των όπλων παρά μόνο πολύ αργότερα, όταν αρχίζει ή σφαγή και ή απάντηση δέν χρειάζεται. Τό σημαντικό είναι ότι, όταν τά όπλα μετακινούνται, δέν αφήνεται κανένα για τόν Όδυσσεά και τόν Τηλέμαχο, μέ αποτέλεσμα αργότερα, όταν ή μάχη γίνεται επικίνδυνη, νά χρειαστούν όπλα και νά πρέπει νά τά αναζητήσουν απ' έξω. Η παράλειψη του ποιητή νά αναφέρει οτιδήποτε γι' αυτή τήν άποτυχία του σχεδίου του Όδυσσεά είναι όπωσδήποτε σκόπιμη. Συγκεντρώνεται προς στιγμή αποκλειστικά στην έκένωση του μεγάρου και μᾶς κάνει νά ξεχάσουμε ότι χρειάζονται δυό άρματωσιές. Άργότερα, μέ μιᾶ χαρακτηριστική έκπληξη, τονίζει αυτή τήν άμέλεια, γιατί αυτό είναι τότε πραγματικά άπαραίτητο στην ιστορία του. Άν επέμενε σ' αυτό τήν ώρα της μετακίνησης, θά κατέστρεφε τή μυστηριακή άτμόσφαιρα της σκηνής.

Οι συνθήκες της – ταυτόχρονης – προφορικής σύνθεσης και άπαγγελίας δημιουργούν μιάν ειδική δυσκολία στον χειρισμό του χρόνου. Αυτός πού γράφει ένα διδλίο μπορεί άνετα νά πλάσει ένα διάγραμμα των γεγονότων του, πού λαμβάνει υπόψη συντρέχουσες ή ταυτόχρονες πράξεις και καταλήγει σ' ένα είδος χρονοδιαγράμματος. Ο προφορικός ποιητής όμως, ό όποιος όφείλει νά συγκεντρωθεί άμεσα στο θέμα πού χειρίζεται τή δεδομένη στιγμή, είναι σχεδόν άνίκανος νά κάνει τούτο και δέν έχει καμμιάν υποχρέωση νά προβληματιστεί γι' αυτό. Καθώς συνθέτει συνήθως για ανθρώπους πού δέν έχουν ώρολόγια ή ήμερολόγια, δέν ενδιαφέρεται και πολύ για τή χρονολογία. Άκριδώς όπως τά Όμηρικά έπη δέν κάνουν νύξη για χρονολογία του Τρωικού πολέμου, έτσι ο ποιητής δέν χολοσκά για προβλήματα έγειρόμενα από τόν χρόνο στην ιστορία του. Είναι πράγματι πιθανό νά βρούμε κάποιο διάγραμμα ήμερών για τά γεγονότα κάθε ποιήματος, πράγμα πού ίσως είναι ενδιαφέρον, αλλά λίγα μόνο μᾶς λείει για τίς συνθετικές προθέσεις του ποιητή. Έκείνο πού είναι πιο διαφωτιστικό είναι ή παραμέληση απ' αυτόν όρισμένων γεγονότων πού θά μπορούσαμε νά θεωρήσουμε σημαντικά και ή δυσχέρεια του στην τοποθέτηση γεγονότων στο δικό του σχήμα. Αυτό είναι πολύ κοινό στην προφορική ποίηση, άλλ' οι συνέπειές του είναι σημαντικές για κάθε συζήτηση σχετικά μέ τά Όμηρικά έπη.

Τά γεγονότα της *Ιλιάδας* διαδραματίζονται στο δέκατο και τελευταίο έτος της πολιορκίας της Τροίας. Στο σημείο αυτό δέν δίνεται ιδιαίτερη έμφαση, αλλά ό *Άγαμέμνονας* λéeι πώς έχουν περάσει έννιά χρόνια (B 134) και ό *Όδυσσέας* τό επιδεδαιώννει άμέσως μετά (B 329). Αυτό όμως δέν έμποδίζει τόν ποιητή νά συνθέσει όρισμένα έπεισόδια πού θά άρμοζαν περισσότερο στο πρώτο έτος του πολέμου παρά στο δέκατο *Έ* διαίρεση τών στρατευμάτων πού προτείνει ό *Άγαμέμνονας* (B 126 κέ.), ή μονομαχία Πάρη και Μενέλαου στή Γ και ή παρουσίαση τών *Άχαιών* ήρώων πού κάνει ή *Έλένη* για τόν Πρίαμο (Γ 161 κέ.) θά ήταν όλα καταλληλότερα πριν από τήν έναρξη τών έχθροπραξιών¹¹. Τό πρώτο φαίνεται σάν μία συνηθισμένη στρατιωτική κινητοποίηση· τό δεύτερο είναι έντελώς κατάλληλο ως έναλλακτική λύση στή γενική σφαγή και θά έπρεπε νά επιχρησθεί προτού άρχίσει ό γενικός πόλεμος· τό τρίτο άναμφισβήτητα έρχεται μέ καθυστέρηση. *Έ* έξήγηση γι' αυτές τίς άνωμαλίες είναι ότι ό ποιητής συνδυάζει δύο μάλλον διαφορετικά θέματα, τήν όργή του *Άχιλλέα* και τό όλο θέμα του Τρωικού πολέμου. *Έ* όργή πρέπει νά εκδηλωθεί προς τό τέλος του πολέμου γιατί επακολουθεί ό θάνατος του ήρωα. Αυτό είναι σημαντικό στοιχείο στόν τραγικό του χαρακτήρα. *Ό* *Άχιλλέας*, πού του μένει τόσο λίγος χρόνος ζωής, τόν σπαταλά μέσα στή θλίψη και τή συμφορά. Είναι γι' αυτό πού ό επικείμενος χαμός του προλέγεται από τή *Θέτιδα* (A 417), από τό άλογο *Ξάνθος* (T 411 - 23), από τόν *Άχιλλέα* τόν ίδιο στόν *Λυκάονα* (Φ 108 - 13) και από τόν θνήσκοντα *Έκτορα* στόν *Άχιλλέα* (X 356 - 60). Καθώς ό θάνατος του *Άχιλλέα* έπέρχεται λίγο πριν από τήν άλωση της Τροίας, ή όργή έρχεται άργά κατά τή διάρκεια του πολέμου.

Άπό τήν άλλη μεριά τό ποίημα δέν είναι μία *Άχιλλήίδα* αλλά μία *Ιλιάδα*. Γύρω από τό θέμα της όργης κτίζεται ή ιστορία της πολιορκίας της Τροίας. *Ό* θάνατος του *Έκτορα* είναι όντως ή άρχή του τέλους της όργης του *Άχιλλέα*· είναι όμως έπίσης ή άρχή του τέλους της Τροίας (X 410 - 1). Για νά δώσει καθαρή εικόνα της πολιορκίας ό ποιητής εισάγει έπεισόδια πού άνήκουν στήν άρχή της αλλά δέν είναι λιγότερο άπαραίτητα για νά δώσει τήν πλήρη εξέλιξη της ιστορίας του. Χωρίς αυτά δέν θά είχαμε τήν έντύπωση ότι ό πόλεμος είναι μία τερατώδης ύπόθεση, ούτε θά βλέπαμε τούς *Άχαιοίς* ήγεμόνες τόσο καθαρά όπως τούς βλέπουμε μέσα από τήν περιγραφή τους από τήν *Έλένη*. *Ό* ποιητής συνθέτει τίς σκηνές αυτές για νά δώσει τή σωστή άρχή και τό σωστό ύπόβαθρο για τήν ιστορία του· και έχει τή δυνατότητα νά ενεργεί έτσι γιατί ή χρονολογία σημαίνει πολύ λίγα τόσο γι' αυτόν όσο και για τό άκροατήριό του. Πιο προβληματικός από αυτά είναι ό τρόπος μέ τόν όποίο εισάγει τούς Κατα-

λόγους τῶν ἀχαιῶν πλοίων καί τῶν συμμάχων τῶν Τρώων. Αὐτοί στήν πραγματικότητα ἀνήκουν ὄχι τόσο στήν ἀρχή τοῦ πολέμου ὅσο στήν περιόδο πρὶν ἀκριβῶς ἀπ' αὐτόν. Τά πλοῖα τῶν Ἀχαιῶν περιγράφονται ὅπως συγκεντρώθηκαν στήν Αὐλίδα πρὶν ξεκινήσουν γιά τήν Τροία (B 303)· καί ὁ Κατάλογος, ὁ ὁποῖος φαίνεται νά βασίζεται σ' ἐπαλαιό ὕλικό, εἰσάγεται γιά νά δείξει τήν ἔκταση τῶν ἀχαιῶν δυνάμεων. Δέν ἐνδιαφέρει τό ὅτι μνημονεύει πολλά πρόσωπα πού δέν ἐπανεμφανίζονται καί ὅτι μερικοί ἥρωες, ὅπως ὁ Ὀδυσσεύς, πού εἶναι σημαντικοί ἀλλοῦ ἔχουν ἐλάχιστη σημασία γι' αὐτόν. Στήνει τό σκηνικό γιά ἕνα ποίημα γύρω ἀπό τόν πόλεμο καί μᾶς προσφέρει ὄχι τόσο ἕναν κατάλογο τῶν προσώπων τοῦ δράματος ὅσο μιά γενική εἰκόνα γιά τόν ἀχαιῶκό κόσμο καί τίς πολιτείες πού τόν συναποτελοῦν, τό συγκριτικό μέγεθός τους καί τούς ἡγεμόνες τους.

Μποροῦμε τώρα νά στραφοῦμε στό δεύτερο κύριο χαρακτηριστικό τῆς προφορικής παραδόσης, τίς ποικίλες παραλλαγές μιᾶς ἱστορίας ἀπό τίς ὁποῖες ὁ ποιητής ἐπιλέγει ἐκείνη πού θεωρεῖ καταλληλότερη. Ἐπιλέγοντας μία εἶναι ἐνδεχόμενο νά μήν ἀπαλλαγεῖ πλήρως ἀπό τά ἴχνη μιᾶς ἄλλης, ἰδιαίτερα καθὼς τά τυπικά στοιχεῖα του εἶναι δυνατό νά σχετίζονται σέ κάποια ἐκταση μέ τήν παραλλαγή πού ἀπορρίπτει. Ὅσο παλαιότερη εἶναι ἡ ἱστορία, τόσο πιθανότερο εἶναι νά ὑπάρχουν περισσότερες ἀπό μία παραλλαγές της, ἰδίως ἂν βασιζόταν σέ λαϊκές παραδόσεις ἢ θρύλους. Μία ἀπλή σχετική περίπτωση μπορεῖ νά ἐπισημανθεῖ στήν τύφλωση τοῦ Πολύφημου¹². Ἡ ὁμηρική παραλλαγή αὐτῆς τῆς παλαιᾶς καί εὐρύτατα γνωστῆς διηγήσεως διαφέρει ἀπό τίς περισσότερες ἄλλες παραλλαγές στό ὅτι τό μάτι τοῦ Γίγαντα ἐξορύσσεται μ' ἕναν ξύλινο πάσσαλο καί ὄχι μέ τόν σιδερένιο ὀδελό ὅπου προτίθεται νά ψῆσει τά θύματά του πρὶν τά καταβροχθίσει. Δέν γνωρίζουμε γιατί ὁ ποιητής μας ἐπέλεξε αὐτή τήν παραλλαγή ἢ βέβαια τήν ἐπινόησε, ὅπως μπορεῖ κάλλιστα νά 'χει κάνει, ἀλλά μποροῦμε νά δοῦμε ὅτι ἡ ἄλλη δέν βρίσκεται μακριά ἀπό τή σκέψη του. Ἐμμένει ἐπιδέξια στή δική του ἐκδοχή, ἐκτός ἀπό ἕνα σημεῖο ὅταν ὁ πάσσαλος ἀπό ξύλο ἐλιάς ἔχει πυρωθεῖ, λέει:

*ἀλλ' ὅτε δὴ τάχ' ὁ μοχλὸς ἐλάινος ἐν πυρὶ μέλλεν
ἄψεσθαι, χλωρὸς περ ἑών, διεφαίνετο δ' αἰνῶς...* (ι 378 - 9)

Τό πρῶτο μέρος τοῦ ἀποσπάσματος εἶναι ἀπόλυτα ὀρθό. Ἕνας πάσσαλος ἀπό χλωρό ξύλο θά ἔπιανε φωτιά ἂν ἔμενε γιά πάρα πολλήν ὥρα μέσα στίς φλόγες Ἀλλά οἱ τελευταῖες τρεῖς λέξεις ἀρμόζουν ὄχι σ' ἕνα ξύλινο πάσ-

σαλο αλλά σ' ένα σιδερένιο ὄβελο καί ἀποτελοῦν τυπική φράση ξεκομμένη ἀπό μιάν ἐναλλακτική παραλλαγή.

Ἄρκετά συχνά ὁ ποιητής χρησιμοποιεῖ περισσότερες ἀπό μία παραλλαγές γιά ἓνα οἰκεῖο θέμα ἢ μιάν οἰκεία ἱστορία καί τίς μεταπλάθει τόσο πού δύσκολα ὑποψιαζόμαστε τήν κοινή τους προέλευση. Στήν *Ὀδύσσεια*, πού πραγματεύεται τό πάγκοινο καί πανάρχαιο θέμα τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ περιπλανωμένου, ὁ περιπλανώμενος δύο φορές καθυστερεῖται ἀπό λιγότερο ἢ περισσότερο θεϊκές γυναῖκες σέ ἀπόμακρα νησιά, πρῶτα ἀπό τήν Κίρκη καί ὕστερα ἀπό τήν Καλυψώ. Πίσω ἀπ' αὐτό βρίσκεται τό κοινό θέμα τῆς μάγισσας πού ἐρωτεύεται τόν πλάνητα καί τόν κρατᾷ κοντά της ὥσπου τῆς ξεφύγει μέ κάποιον τρόπο. Ὅτι κι οἱ δύο τους ἦταν κάποιου εἴδους μάγισσες μπορεῖ νά συμπεράνει κανεῖς ἀπό τά ὀνόματά τους, πού σημαίνουν «τό Γεράκι» καί «ἡ Συγκαλύπτουσα». Ὁ ποιητής ὅμως ἐπλάσε δύο ἐντελῶς ξεχωριστά ἐπεισόδια ἀπό αὐτές. Ἡ Κίρκη εἶναι ἀληθινή μάγισσα πού μεταμορφώνει ἀνθρώπους σέ ζῶα καί κατοικεῖ σέ ἀνάκτορο· ἡ Καλυψώ εἶναι Νύμφη πού ζεῖ σέ σπήλαιο. Ἄν ἡ Κίρκη ἔχει τήν κακή πλευρά της, ἡ Καλυψώ εἶναι ἐντελῶς ἀδρῆ καί τρυφερή. Στήν πλοκή ἐπιτελοῦν διαφορετική ἀποστολή. Ἡ Κίρκη ἔχει, ἀνάμεσα στ' ἄλλα της καθήκοντα, νά διδάξει τόν Ὀδυσσεά πῶς νά πλεύσει στήν ἄκρη τοῦ κόσμου καί νά καλέσει τό φάντασμα τοῦ Τειρεσία· ἡ Καλυψώ εἶναι χρήσιμη ἐπειδή κρύβει τόν Ὀδυσσεά γιά ἄρκετά μακρύ διάστημα ὥστε νά καταστεῖ ἡ τύχη του μυστήριο καί νά θεωρηθεῖ ὁ θάνατός του πιθανός. Μπορεῖ νά εἶχαν διαφοροποιηθεῖ πρὶν ὁ ποιητής τῆς *Ὀδύσσειας* ἀκούσει γι' αὐτές, ἢ ἴσως, ὅπως ἔχουν σκεφτεῖ, ἡ Καλυψώ ἀποτελεῖ δική του ἐπινόηση γιά νά ἐξηγήσει τή μακρόχρονη ἀπουσία τοῦ ἥρωα¹³. Καί στίς δύο περιπτώσεις δείχνουν πῶς ἓνα ἀπλό θέμα ἦταν δυνατό νά μεταπλαστεῖ σέ δύο διαφορετικά ἢ ἀκόμα καί συμπληρωματικά ἢ ἀντιθετικά θέματα.

Ἐνα ἀπλούστερο παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι οἱ δύο μονομαχίες στήν *Ἰλιάδα* μεταξύ Μενέλαου καί Πάρη καί μεταξύ Αἴαντα καί Ἑκτορα. Παρόμοιες μονομαχίες πρέπει νά ἦταν ἐξαιρετικά κοινές στήν ἥρωική ποίηση, κυρίως μεταξύ τῶν ἡγετικῶν μορφῶν τῶν ἀντίπαλων στρατῶν. Ἡ μονομαχία Μενέλαου καί Πάρη συνδέεται στενά μέ τήν πλοκή τῆς *Ἰλιάδας* καθώς αὐτοί εἶναι κύριοι ὑπεύθυνοι γιά τόν πόλεμο. Μποροῦμε ὅμως νά διερωτηθοῦμε γιατί, ἔχοντας διηγηθεῖ αὐτήν, ὁ ποιητής προχωρεῖ στήν ἀφήγηση μιᾶς ἄλλης μονομαχίας τῆς ὁποίας τά κίνητρα εἶναι πολύ λιγότερο σαφῆ. Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀναμφισβήτητα ὅτι τό θέμα ἦταν τόσο δημοφιλές πού ἄξιζε νά τό διαπραγματευτεῖ ὁ ποιητής περισσότερο ἀπό μία φορά· καί τά ἀπλά ἀκροατήρια δέν ἔχουν βέβαια ἀντιρροήσεις γιά ἐπαναλήψεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Οἱ δύο μονομαχίες ἔχουν ὄντως

δρισμένα σημεῖα ὁμοιότητας. Καί στίς δύο οἱ Ἀχαιοὶ ἀναδεικνύονται τεχνικά νικητές. Ὁ Πάρις ἀναρπάζεται καί μεταφέρεται μακριά ἀπὸ τὴν Ἀφροδίτη· ὁ Ἑκτορας τραυματίζεται ἀπὸ τὸν Αἴαντα, μὰ ὁ ἀγώνας διακόπτεται μέ μιάν ἐπὶ κλήση τοῦ ἐρχομοῦ τῆς νύκτας. Καί οἱ δύο μονομαχίες δέν εἶναι ἀποφασιστικές ὑπὸ τὴν ἐννοια ὅτι μετὰ ἀπ' αὐτές ἡ μάχη συνεχίζεται ὅπως πρῶτα. Ἐντούτοις ὁ ποιητής τίς ἔχει καταστήσει διαφορετικές. Ἡ πρώτη γίνεται ἀνάμεσα στοὺς δύο πῖο ὑπεύθυνους γιὰ τὸν πόλεμο ἄντρες, ἡ δεύτερη ἀνάμεσα στοὺς δύο ἄριστους μαχητὲς πού δοῖσκονται ἀκόμα στό πεδίο τῆς μάχης. Ἡ πρώτη δείχνει πῶς γίνεται ὁ πόλεμος γιὰ χάρη τῆς Ἑλένης, ἡ δεύτερη πῶς ἔχει ξεφύγει ἀπὸ τὸν ἀρχικό του χαρακτήρα καί ἔχει καταστῆ ἀγώνας μέχρι θανάτου γιὰ τὴν Τροία. Οἱ λεπτομέρειες ἐπίσης εἶναι διαφορετικές. Ὑπάρχει μιὰ ἀντίθεση ἀνάμεσα στίς παράφορες μεθόδους τοῦ Πάρι καί τὸν πραγματικό ἥρωισμό τοῦ Ἑκτορα, ἀνάμεσα στὴν προσεκτικὴ αὐτοπεποίθηση τοῦ Μενέλαου καί τὸ ἀφάνταστο θάρρος τοῦ Αἴαντα. Οἱ δύο μονομαχίες εἶναι διαφορετικές καί πλήρεις καί δέν χρειάζεται νά σκεφτοῦμε ὅτι ἡ μία ἀποτελεῖ μεταγενέστερη παραλλαγή ἢ προσαρμογὴ τῆς ἄλλης¹⁴. Ἀμφότερες προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ, τὰ τυπικὰ θέματα τῆς προφορικῆς παράδοσης.

Τὸ πρόβλημα τῆς μεταχειρίσεως διαφορετικῶν παραλλαγῶν μέ τὴ συνένωσή τους σ' ἓνα ἐνιαῖο σύνολο ἐμφαίνεται καθαρά στό τελευταῖο μέρος τῆς Ὀδύσσειας. Τό θέμα τῆς παλιννόστησης τοῦ περιπλανωμένου τροφoδότησε ἓναν ἀριθμὸ ἱστοριῶν γι' αὐτόν πού τὸν ἐμφανίζουν νά ἀναγνωρίζεται ἀπὸ κάποιο σημάδι κατὰ τὴν ἀφίξή του στὴν πατρίδα. Ὁ ποιητής μας χρησιμοποιεῖ τρία τουλάχιστο τέτοια σημάδια· ἀρχικὰ τὸ καθένα ἦταν ἴσως ἐπαρκές ἀπὸ μόνο του· ἡ προφορικὴ ποίηση ὅμως ἀρέσκεται νά ἐμφανίζει τὰ πράγματα ἀνά τριάδες· καί ὁ ποιητής τὰ μεταχειρίζεται μέ μιὰ λεπτὴ αἴσθηση ἐξελιξέως καί κλιμακώσεως. Πρῶτο εἶναι τὸ σημάδι τῆς οὐλῆς πού εἶχε μείνει στὸν Ὀδυσσεά ὅταν τὸν τραυμάτισε ἓνας κάπρος πρὶν εἴκοσι ἢ περισσότερα χρόνια. Αὐτό ἔχει μιάν δραματικὴ ἀλλὰ περιορισμένη ἀποστολή. Ἡ γερόντισσα Εὐρύκλεια τὸ βλέπει πλένοντας τὰ πόδια τοῦ Ὀδυσσεά μπροστὰ στὴν Πηνελόπη, ἀναγνωρίζει τὸν ἀφέντη τῆς ἀπ' αὐτὸ καί μόνο ἡ ἐτοιμότητά του ἀποτρέπει τὴν ἀποκάλυψή του (τ 386 κέ.). Ἀργότερα, διευκολύνει τὸν Ὀδυσσεά νά φανερωθεῖ στὸν Εὐμαιο (φ 217 κέ.). Ἡ ἀποστολή του, ὄντως, εἶναι νά τὸν φανερώσει στοὺς πιστοὺς του ὑπηρέτες. Τὸ δεύτερο σημάδι εἶναι ἐκεῖνο τοῦ τόξου καί βασίζεται στὴν ἰκανότητα πού ἔχει ὁ Ὀδυσσεάς, μόνος ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, νά τεντώσει τὸ μεγάλο τόξο πού φυλασσόταν προσεκτικὰ στό σπῖτι του ἀπὸ τότε πού ἔφυγε γιὰ τὴν Τροία. Μολονότι τὸ τέντωμα τοῦ τόξου ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὸν θάνατο τῶν μνηστήρων, δέν ἦταν ἀπαραίτητο νά συνδε-

θεῖ τό σημάδι μέ ἓνα τόσο δραματικό τέλος. Ἀλλά, ὅταν ὁ Ὀδυσσεύς τεντώνει τό τόξο, εἶναι ὄντως μιά δραματική εὐκαιρία, καθὼς ἀποκαλύπτει στοὺς μνηστήρες ποιὸς εἶναι αὐτός (φ 392 κέ.) καί προκαλεῖ τρόμο ἀνάμεσά τους. Ὅπως ἀκριδῶς ἡ Πηνελόπη δέν εἶδε τό σημάδι τῆς οὐλῆς, ἔτσι καί τώρα εἶναι μακριά γιὰ νά δεῖ τό σημάδι τοῦ τόξου. Εἶναι γι' αὐτή πού τό τρίτο σημάδι, τοῦ κρεβατιοῦ, φυλάσσεται. Ὁ Ὀδυσσεύς ἔχει φτιάξει τό κρεβάτι γιὰ κείνη καί γιὰ τόν ἴδιο καί εἶναι σχεδόν οἱ μόνοι πού γνωρίζουν τό μυστικό του. Ὅταν τῆς μιᾶ γι' αὐτό, ἡ Πηνελόπη γνωρίζει ὅτι εἶναι ὄντως ὁ ἄντρας τῆς· καί ἡ ἱστορία τοῦ νόστου τελειώνει στήν πραγματικότητα ἐκεῖ πού ὁ Ἀρίσταρχος πίστευε ὅτι τέλειωνε ἡ Ὀδύσεια, μέ τίς λέξεις:

οἱ μὲν ἔπειτα

ἀσπάσιοι λέκτροιο παλαιοῦ θεσμὸν ἔκοντο.

(ψ 295 - 6)

Θεωρώντας τά τρία σημάδια ὡς ξεχωριστές βαθμίδες μιᾶς ἀπλῆς ἐξελικτικῆς πορείας, ὁ ποιητής χρησιμοποιεῖ τό καθένα μέ τρόπο διαφορετικό, μέχρις ὅτου ὁ παλιννοστημένος ἀναγνωριστεῖ ἀπὸ ὅλους.

Ἡ ὑπαρξὴ διαφόρων παραλλαγῶν ἐνὸς θέματος ἢ μιᾶς ἱστορίας ἔδινε τῇ δυνατότητα στόν ποιητή νά καλλιεργῇ ἓνα εἰδικό εἶδος ἐκπληξης, ὀδηγώντας τό ἀκροατήριό του στήν ἀναμονή ἐνὸς ἀποτελέσματος καί παρουσιάζοντάς του στή συνέχεια ἓνα ἄλλο. Εἶναι περισσότερο ἀπὸ πιθανό ὅτι σέ μερικά ἄσματα ὁ Ἀχιλλεύς, ἀφοῦ σκότωνε τόν Ἔκτορα, ἀκρωτηρίαζε τό σῶμα του. Τοῦτο θά βρισκόταν σέ πλήρη συμφωνία μέ τήν παράφορη δίψα γιὰ ἐκδίκηση πού τόν διακατέχει· καί μιά τέτοια ἱστορία θά ἦταν γνωστή στοὺς ἀκροατές, πού εὐλογα θά περίμεναν κάτι παρόμοιο καί στήν Ἰλιάδα. Ὁ Ὅμηρος ἐκμεταλλεύεται τοῦτο ἀπόλυτα. Ὅταν ὁ Ἀχιλλεύς ἐτοιμάζεται νά θγεῖ καί νά πολεμήσει τόν Ἔκτορα, λέει στόν νεκρό Πάτροκλο πῶς θά φέρει πίσω τά ὅπλα καί τό κεφάλι τοῦ Ἔκτορα, κι αὐτό σημαίνει ἀναμφίβολα ὅτι θά τοῦ ἀποκόψει τό κεφάλι (Σ 334 - 5). Ὅταν σύρει τό σῶμα πίσω ἀπὸ τό ἄρμα του, σχεδιάζει *αἰεκέα ἔργα* ἐναντίον του (Χ 395) καί λίγο ἀργότερα ἐκδηλώνει τήν πρόθεσή του νά τό ρίξει στά σκυλιά (Ψ 20 - 1). Ἐχομε ὀδηγηθεῖ στό νά ἀναμένουμε ὅτι θά κάνει αὐτό, κι ἴσως ἀκόμα νά συμπεραίνουμε ὅτι αὐτό εἶναι χαρακτηριστικό του. Ἀπ' αὐτό ἔχει συναχθεῖ τό συμπέρασμα ὅτι τό σημερινό τέλος τῆς Ἰλιάδας ἔχει ἀντικαταστήσει μιά χαμένη παραλλαγή στήν ὁποία ὁ Ἀχιλλεύς ἐκπλήρωνε τίς ἀπειλές του καί ἀναμφίβολα ἱκανοποιοῦσε τῇ δίψα του γιὰ ἐκδίκηση¹⁵. Ὅπως ὅμως διαβάζουμε τήν ἱστορία, βλέπουμε πῶς ὁ ποιητής ἐπεξεργάζεται ἓνα λεπτό καί ὀξυδερκές σχέδιο. Ἀφοῦ ἀφήσει νά ἐννοηθεῖ

ὅτι ὁ Ἀχιλλέας θά συμπεριφερθεῖ κατ' αὐτόν τόν τρόπο, τόν κάνει νά κάμπτεται καί νά ὑποχωρεῖ στίς παρακλήσεις τοῦ Πριάμου. Τόν ἔχουμε παρεξηγήσει, στήν πραγματικότητα· εἶναι πιό εὐγενής ἥρωας ἀπ' ὅσο ἔχουμε νομίσει. Ἡ ἀπλή ἐκδίκηση δέν εἶναι ἀρκετή γιά νά κλείσει τήν *Ἰλιάδα*. Τό ὑπάρχον τέλος ὄχι μόνο ἀποκαθιστᾷ τόν Ἀχιλλέα στήν ἐκτίμησή μας ἀλλά καί γιατρεύει τήν ὀργή μέ τήν ὁποία ἄρχισε τό ποίημα.

Ἡ ἴδια τεχνική μπορεῖ νά ἀναγνωριστεῖ στίς πιό σύνθετες διηγήσεις πού χρησιμοποιοῦνται στήν *Ὀδύσσεια*. Ἀνάμεσα στίς παραλλαγές γιά τήν παλιννόστηση τοῦ περιπλανωμένου ὑπῆρχε μιά ἱστορία ὅτι τόν ἔσωσε ἀπό τή θάλασσα ἡ κόρη τοῦ βασιλιᾶ, τήν ὁποία παντρεύτηκε στή συνέχεια. Τό θέμα ἦταν πολύ γόνιμο γιά νά ἐγκαταλειφθεῖ· ὁ Ὀδυσσεύς ὅμως, πού πρέπει νά ἐπιστρέψει στήν Πηνελόπη, δέν μπορεῖ νά νυμφευτεῖ μιά βασιλοπούλα στόν δρόμο τοῦ γυρισμοῦ στήν πατρίδα. Ὁ Ὅμηρος εἰσάγει τό θέμα τοῦτο μέ τή Ναυσικᾶ. Ἀπό τήν πρώτη της ἐμφάνιση καί πέρα ὁ ἐπικείμενος γάμος της προβλέπεται πάνω ἀπό μία φορά. Ἡ Ἀθηνᾶ μιᾷ γι' αὐτόν ὅταν φανερώνεται στ' ὄνειρό της (ζ 33 κέ.) καί ἡ ἴδια ἡ Ναυσικᾶ τόν ἔχει κατά νοῦ ὅταν ζητᾷ ἀπό τόν πατέρα της ἀμάξι καί μουλάρια γιά τά πρὸς πλούσιμο ροῦχα (ζ 66 - 7). Ὅταν ὁ Ὀδυσσεύς ἔχει πλυθεῖ καί ὠλεφθεῖ, ἡ Ναυσικᾶ λέει μέ θελκτική εἰλικρίνεια στίς θεραπαινίδες της:

*αἶ γὰρ ἐμοὶ τοιόσδε πόσις κεκλημένος εἶη
ἐνθάδε ναιετάων, καὶ οἱ ἄδοι αὐτόθι μῖννειν.* (ζ 244 - 5)

Καί οἱ ὀδηγίες πού τοῦ δίνει πῶς νά ῥθει στό σπίτι της ἔχουν τή συνειδητὴ εὐπρέπεια μιᾶς ἐρωτευμένης νέας. Μέχρις ἐδῶ ὁ ποιητὴς μεταχειρίζεται τό παλιό θέμα ἐπιδέξια καί προσεκτικά. Μά δέν μπορεῖ νά προχωρήσει. Ὁ Ὀδυσσεύς ἔχει νά κάνει στό νησί τῶν Φαιάκων κάτι παραπάνω ἀπὸ τό νά περνᾷ τήν ὥρα του χαριεντιζόμενος μέ τή Ναυσικᾶ· καί μολονότι ἡ διάκρισή του στοὺς ἀγῶνες μπορεῖ νά ἀνήκει στήν ἱστορία τοῦ περιπλανώμενου πού ἐρωτοτροπεῖ μέ τήν κόρη τοῦ βασιλιᾶ, ἡ Ναυσικᾶ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τή σκηνή. Ὁ ποιητὴς μᾶς ἔχει κάνει νά περιμένουμε ὅτι κάτι θά συμβεῖ ἀνάμεσα σ' αὐτὴν καί τόν Ὀδυσσεύ, ὅχι βέβαια γάμος μιά καί ξέρουμε γιά τήν Πηνελόπη, μά ἔστω κάτι, πράγμα πού συμβαίνει στή σύντομη καί συγκινητικὴ σκηνή ὅταν τή συναντᾷ ὁ Ὀδυσσεύς ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τό λουτρό καί αὐτὴ τοῦ λέει:

*χαῖρε, ξεῖν', ἵνα καὶ ποτ' ἐὼν ἐν πατρίδι γαίῃ
μνήσῃ ἐμεῖ', ὅτι μοι πρώτη ζωάγρι' ὀφέλλεις.* (θ 461 - 2)

‘Ο ‘Οδυσσέας τήν εὐχαριστεῖ γιά ὅσα ἔχει κάνει γι’ αὐτόν καί δέν ξανακοῦμε γι’ αὐτήν. Ἡ τεχνική τοῦ «ἀπατηλοῦ μίτου» χρησιμοποιεῖται διαφορετικά ἀπό τήν περίπτωση τῆς μεταχειρίσεως τοῦ Ἑκτορα ἀπό τόν Ἀχιλλέα, ἀλλ’ ὄχι μέ μικρότερη ἐπιτυχία.

Ἡ ἐκπληξή καί ἡ ἀγωνία εἶναι ὄντως βασικά στοιχεῖα γιά τήν τέχνη τῆς προφορικῆς ποίησης καί τά Ὀμηρικά ἔπη ἀξιοποιοῦν καί τά δύο σέ ὑψηλό βαθμό μέ ποικίλους τρόπους. Μιά καί τό ἀκροατήριό ἦταν λιγότερο ἢ περισσότερο ἐξοικειωμένο μέ τίς γενικές γραμμές τῆς ἱστορίας, ὁ ποιητής τό κρατᾷ σέ συνεχή ἀγωνία γιά τό πῶς ὁ ἴδιος θά χρησιμοποιήσῃ τό παραδοσιακό ὕλικό. Δέν ὑπάρχει ἐπομένως λόγος γιά παράπονα ὅτι οἱ προλογικοί στίχοι τῆς *Ἰλιάδας* καί τῆς *Ὀδύσσειας* δέν δίνουν παρά ἀμυδρή εἰκόνα τοῦ τί ὄντως ἐπακολουθεῖ. Ἡ πρώτη ὀρθά τονίζει τήν ὀργή τοῦ Ἀχιλλέα ὡς τό κύριο θέμα καί ἔπειτα συνεχίζει μιλώντας μέ πολύ γενικούς ὅρους γιά τοὺς θανάτους πού αὐτή θά προκαλέσει. Ἐκεῖνο πού δέν λέει ὁ ποιητής εἶναι ὅτι σ’ αὐτούς συμπεριλαμβάνεται ὁ θάνατος τοῦ Πατρόκλου καί τοῦ Ἑκτορα. Αὐτό εἶναι τό σημεῖο πού τόν ἐνδιαφέρει ιδιαίτερα καί δέν προτίθεται νά τό ἀποκαλύψῃ ἐξαρχῆς. Ἔτσι καί ἡ *Ὀδύσσεια* ἀρχίζει μέ πέντε στίχους γιά τόν Ὀδυσσεά, ὁ ὁποῖος δέν ὀνομάζεται ἀλλά περιγράφεται καί τοῦ ὁποίου οἱ περιπέτειες προλέγονται μέ ὅρους ὅχι λιγότερο ἀόριστους καί γενικούς ἀπό ἐκείνους πού προλέγουν τήν ἐξέλιξη τῆς *Ἰλιάδας*. Ἐπειτα, μᾶλλον πρὸς ἐκπληξή μας, ὁ ποιητής ἀφιερώνει τέσσερις στίχους στοὺς συντρόφους τοῦ Ὀδυσσεά καί ἀναφέρει πῶς ἀπέτυχαν νά γυρίσουν στήν πατρίδα ἐπειδὴ ἔφαγαν τὰ βόδια τοῦ Ἥλιου. Θά μπορούσαμε νά σκεφτοῦμε πῶς αὐτό δίνει πολύ μεγάλη σημασία σ’ ὅ,τι, ἂν μή τι ἄλλο, δέν εἶναι παρά ἓνα ἐπαισόδιο ἀνάμεσα σέ πολλά. Ἀλλά ἔχει τόν σκοπό του. Ὁ ποιητής ἀσχολεῖται κυρίως μέ τόν Ὀδυσσεά, καί γιά ἓνα σημαντικό μέρος τοῦ ἔπους του μέ τόν Ὀδυσσεά μόνον. Ἐπιστρέφει στήν Ἰθάκη ἔρημος καί ἀδοήθητος καί ἔχει νά στηριχτεῖ στίς δικές του δυνάμεις γιά νά ἀνακτήσῃ τό σπίτι του. Οἱ στίχοι γιά τοὺς συντρόφους του τονίζουν αὐτήν τήν ἀπομόνωση, πού ἀποτελεῖ ἀξιοσημείωτο χαρακτηριστικό τῆς *Ὀδύσσειας*. Ὁ ποιητής κάνει ἓναν ὑπαινιγμό, μά τίποτε περισσότερο, γιά ὅσα πρόκειται νά διηγηθεῖ· κι ἔτσι ἀφήνει τόν δρόμο ἀνοιχτό γιά νά ἀναπτύξῃ τή δική του παραλλαγή ἐνός μύθου πού ξέρεי πῶς εἶναι πολύ γνωστός:

τῶν ἀμόθεν γε, θεά, θύγατερ Διός, εἰπὲ καὶ ἡμῖν. (α 10)

Τό ἀκροατήριό πρέπει τώρα νά περιμένει νά δεῖ μέ ποιόν τρόπο θά χειριστεῖ ὁ ποιητής τήν παλιά ἱστορία.

Ἡ τέχνη αὐτῆς τῆς ἐκπλήξεως ἐφαρμόζεται ἐπίσης στους λόγους τῶν ἰδίων προσώπων, τὰ ὅποια δίνουν ὁδηγίες ἢ προβλέπουν κάποιαν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων πού περιμένουμε νά ἐκπληρωθεῖ ἀλλά στήν πραγματικότητα δέν συμβαίνει. Ἐνα χτυπητό παράδειγμα ἀποτελεῖ στήν Ὀδύσσεια ἡ σχέση μεταξύ Τηλέμαχου καί Θεοκλύμενου. Ὁ ποιητής προετοιμάζει τό ἔδαφος γι' αὐτήν μέ ἀφήγηση τῆς ἱστορίας τοῦ Θεοκλύμενου, ἡ ὁποία εἶναι ὄντως δραματική καί ἐξηγεῖ τήν περίεργη συμπεριφορά του. Εἶναι ἀνθρωποκτόνος πού ἔφυγε μακριά ἀπό τούς ἐκδικητές του (ο 223 κέ.) καί πλησιάζει τόν Τηλέμαχο χωρίς κανέναν ἀπό τούς τύπους πού οἱ ἥρωικοί τρόποι ἀπαιτοῦσαν ἀπό τούς ξένους. Ἀντί νά περιμένει νά τόν ρωτήσουν τό ὄνομά του, ρωτᾷ τόν Τηλέμαχο ποιός εἶναι· καί χωρίς νά προσθέσει τίποτ' ἄλλο ζητᾷ ἄσυλο στό πλοῖο του. Μέχρις ἐδῶ τό ἐπεισόδιο θά μπορούσε νά φανεῖ πῶς ἔχει τή μικρή μόνο χρησιμότητα νά δείξει τί θά ἦταν δυνατό νά συμβεῖ σέ κάποιον στά ταξίδια του Ἀργότερα, κατά τήν ἀφίξη του στήν Ἰθάκη, ὁ Θεοκλύμενος ρωτᾷ πού νά πάει· καί πρὸς ἐκπληξή μας ὁ Τηλέμαχος τοῦ συνιστᾷ τόν δικό του ἐχθρό, τόν μνηστήρα Εὐρύμαχο (ο 508 κέ.). Ἡ ἀπλούστατη ἐρμηνεία γι' αὐτό εἶναι ὅτι ὁ Τηλέμαχος μιλά με πικρὴν εἰρωνεία, ὡς κάποιος πού αἰσθάνεται ὅτι δέν ἔχει δικό του σπίτι ἀντάξιο τοῦ ὀνόματός του, καί ὅτι οἱ πραγματικοί κύριοι τῆς Ἰθάκης εἶναι οἱ ἐχθροί του ὅπως ὁ Εὐρύμαχος¹⁶. Οἱ λέξεις δείχνουν τήν ἀπαισιόδοξη διάθεσή του καθὼς ἐπιστρέφει στό νησί. Στή συνέχεια ἡ ὅλη κατάσταση ἀλλάζει. Ἐνα γεράκι πετᾷ πάνω ἀπό τὰ κεφάλια τους μεταφέροντας ἕνα περιστέρι καί ὁ Θεοκλύμενος τό ἐρμηνεύει ὡς σημάδι γιά τή δύναμη τοῦ Ὀδυσσεῆα στήν Ἰθάκη. Αὐτό μεταβάλλει τή διάθεση τοῦ Τηλέμαχου καί τόν κάνει νά αἰσθάνεται ἐντελῶς διαφορετικά γιά τόν Θεοκλύμενο:

*αἶ γὰρ τοῦτο, ξεῖνε, ἔπος τετελεσμένον εἶη·
τῷ κε τάχα γνοίης φιλότητά τε πολλὰ τε δῶρα
ἐξ ἐμεῦ, ὥς ἄν τις σε συναντόμενος μακαρίζοι.* (ο 536 - 8)

Τώρα βλέπουμε γιατί ἔχει εἰσαχθεῖ ὁ Θεοκλύμενος. Εἶναι ἀπαραίτητος γιὰ νά κάνει τόν Τηλέμαχο νά ξεκινήσει τίς νέες του περιπέτειες μέ αὐτοπεποίθηση· καί ὁ ποιητής δείχνει μέ δραματικό τρόπο πῶς συμβαίνει τοῦτο.

Μιά πιό πολύπλοκη περίπτωση αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἐκτυλίσσεται στήν ἀρχή τῆς Ὀδύσσειας, ὅταν ἡ Ἀθηνᾶ, μέ τή μορφή τοῦ Μέντη, λέει στόν Τηλέμαχο τί νά κάνει (α 269 κέ.). Πρῶτο, πρέπει νά συγκαλέσει τούς κατοίκους τῆς Ἰθάκης σέ συνέλευση κι ἐκεῖ νά πεῖ στους μνηστήρες νά σκορπιστοῦν στά σπίτια τους· δεύτερο, ἂν ἡ μητέρα του στέργει τόν γάμο,

νά γυρίσει στοῦ πατέρα της, ὅπου ἡ οἰκογένειά της θά φροντίσει γιά τόν γάμο καί τήν προίκα της· τρίτο, ὁ ἴδιος ὁ Τηλέμαχος πρέπει νά φύγει σέ ἀναζήτηση τοῦ πατέρα του· καί τέταρτο, στήν ἐπιστροφή πρέπει νά δώσει τή μάνα του σ' ἕναν ἄντρα καί ὕστερα νά σκοτώσει ὅλους τούς μνηστήρες στό ἀνάκτορο. Οἱ ὁδηγίες δέν εἶναι μέ κανένα τρόπο σαφεῖς. Ὁ γάμος τῆς Πηνελόπης ἀνατίθεται πρῶτα στήν οἰκογένειά της καί ὕστερα στόν Τηλέμαχο· οἱ μνηστήρες πρέπει πρῶτα νά σταλοῦν στά σπίτια τους καί ὕστερα, ὅπως φαίνεται, νά σκοτωθοῦν στό ἀνάκτορο τοῦ Ὀδυσσεά. Στήν πραγματικότητα ἡ Ἀθηνᾶ προσφέρει ὄντως ἐναλλακτικές λύσεις καί μᾶς ἀφήνει νά εἰκασοῦμε ποιά θά ἀκολουθηθεῖ. Ὁ Τηλέμαχος συγκαλεῖ τή συνέλευση καί καλεῖ τούς μνηστήρες νά πᾶνε στά σπίτια τους, ἀλλ' ἐκεῖνοι ἀρνοιοῦνται· σκέφτεται νά στείλει τήν Πηνελόπη στόν πατέρα της, ἀλλ' ἀποφασίζει πῶς αὐτό εἶναι ἀδύνατο (β' 130 κέ.). Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, φεύγει γιά νά μάθει γιά τόν Ὀδυσσεά καί στό τέλος συμμετέχει στήν ἐξόντωση τῶν μνηστήρων στό ἀνάκτορο. Ἐνα μέρος ἀπό τίς περίπλοκες ὁδηγίες τῆς Ἀθηνᾶς ἐφαρμόζεται, ἕνα μέρος ὄχι· κι αὐτό εἶναι σύμφωνο μέ τήν τεχνική τοῦ ποιητῆ νά μή φανερώνει ὅλα του τά χαρτιά ἀπό τήν ἀρχή.

Ἐνα τρίτο χαρακτηριστικό τῆς προφορικῆς ποιήσης εἶναι ὅτι ὁ ἀοιδός πρέπει νά διαμορφώσει τό ἔργο του σύμφωνα μέ τόν χρόνο πού ἔχει στή διάθεσή του. Ἄν αὐτός εἶναι – λιγότερο ἢ περισσότερο – ἀπεριόριστος, μπορεῖ φυσικά νά συνεχίσει ὅσον χρόνο τό ἀκροατήριό του εἶναι ἔτοιμο νά τόν ἀκούει. Στούς νεώτερους χρόνους οἱ Τάταροι βάρδοι ἔχουν συνθέσει προφορικά ποιήματα πῶς μακροσκελή ἀπό τήν *Ἰλιάδα* καί τήν *Ὀδύσεια*. Γενικά ὅμως τά μεγάλα ἐπικά ποιήματα εἶναι σπάνια καί ἡ ὑπαρξή τους ἐξηγεῖται ἀπό εἰδικούς λόγους, ὅπως οἱ ἐθνικές γιορτές καί οἱ πάτρωνες πού ἀπαιτοῦν κάτι ἔξω ἀπό τά συνηθισμένα. Τό κανονικό ἥρωικό ποίημα εἶναι ἀρκετά εὐσύνοπτο. Ὅτι αὐτή ἡ τέχνη ἦταν οἰκεία στά Ὀμηρικά ἔπη φαίνεται τόσο στά ἄσματα τοῦ Φήμιου καί τοῦ Δημόδοκου, πού ἀναφέρονται σέ μεμονωμένα ἐπεισόδια, ὅσο καί στά κλέα ἀνδρῶν τά ὁποῖα τραγουδᾷ στή σκηνή του ὁ Ἀχιλλέας καί τῶν ὁποίων τό τέλος περιμένει ὁ Πάτροκλος (I 189 κέ.). Ἐπιπρόσθετα, μιά τέτοια τέχνη κρύβεται ἀναμφισβήτητα πίσω ἀπό τήν τεχνική τῆς *Ἰλιάδας* καί τῆς *Ὀδύσειας*. Πολλά τμήματα τῆς *Ἰλιάδας* φαίνονται νά 'ναι πλήρη ποιήματα ἀπό μόνα τους καί μπορεῖ κανεῖς νά τά ἀπολαύσει ἄσχετα ἀπό τό εὐρύτερο σύνολο πού τά περιλαμβάνει. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι συχνά κάνουν ἀναφορές σέ ἄλλα μέρη τοῦ ποιήματος. Ἀλλά τά κατορθώματα τοῦ Διομήδη στήν Ε ἢ τοῦ Ἀγαμέμνονα στή Λ, ἡ ἀπάτη τοῦ Δία στήν Ξ, οἱ ἐπικήδριοι ἀγῶνες στήν Ψ καί ἡ λύτρωση τοῦ νεκροῦ τοῦ Ἑκτορα στήν Ω μποροῦν ἀναμφίβολα νά διαδαστοῦν αὐτοτελῶς καί ἔχουν τή δική τους ἰσορροπία καί

πληρότητα. Ἀκόμη καί πολύ σύντομα ἐπεισόδια ἐμφανίζουν παρόμοια πληρότητα. Γιά παράδειγμα, ἡ ἱστορία Γλαύκου καί Διομήδη ἀρχίζει μ' ἓνα θέμα πού μποροῦμε νά ἀνεύρουμε ὅπουδήποτε ὑπάρχει ἥρωική ποίηση, γιά δυό πολεμιστές πού συναντιοῦνται στό πεδίο τῆς μάχης, καί ἀκολουθεῖ ἓνα κοινότυπο σχέδιο προχωρώντας ἀμέσως στόν στόχο:

*Γλαῦκος δ' Ἴππολόχοιο πάϊς καὶ Τυδέος νῖδς
ἐς μέσον ἀμφοτέρων συνίτην μεμαῶτε μάχεσθαι. (Ζ 119 - 20)*

Καί τελειώνει ἀπότομα καί λαμπρά μέ ἀνταλλαγή τῶν ὅπλων:

*ἐνθ' αὖτε Γλαύκῳ Κρονίδης φρένας ἐξέλετο Ζεὺς,
ὃς πρὸς Τυδεΐδην Διομήδεα τεύχε' ἄμειβε
χρύσεια χαλκείων, ἐκατόμβοι' ἐννεαβοίων. (Ζ 234 - 6)*

Ὁ ποιητής σαφῶς γνωρίζει αὐτό τό εἶδος μικροῦ ἄσματος καί κάνει τή δική του νέα καί ἐπιτυχή χρήση του.

Στὴν Ὀδύσσεια ἡ μέθοδος εἶναι λίγο διαφορετική. Ἡ ὅλη πλοκή εἶναι πιό στενά συνυφασμένη ἀπ' ὅσο στὴν Ἰλιάδα καί ὁ ποιητής φαίνεται νά ἔχει προχωρήσει πέρα ἀπὸ τό μικρὸ ἄσμα. Ἐντούτοις ἔχνη του ἐπιζοῦν. Οἱ ἱστορίες πού ἀφηγοῦνται ὁ Μενέλαος καί ἡ Ἑλένη ὑποδηλώνουν τὴν ὑπαρξή του· τό ταξίδι τοῦ Τηλέμαχου μπορεῖ νά ἀντιμετωπιστεῖ ὡς ἓνα πλήρες ἐπεισόδιο· οἱ περιπέτειες τοῦ Ὀδυσσέα εἶναι ὄντως ἐπιδέξια συνταγισμένες γιά νά δείξουν πῶς ὁ ἥρωας χάνει σταδιακά τὰ πλοῖα καί τοὺς συντρόφους του, ἀλλὰ καθεμιὰ εἶναι ἀπὸ μόνη τῆς ἱκανοποιητικῆς· τό τέντωμα τοῦ τόξου καί ἡ μάχη στό μέγαρο ἔχουν τὴ δική τους ἐνότητα. Σ' ἀμφοτέρω τὰ ποιήματα ἡ δομὴ εἶναι σέ μεγάλο βαθμὸ τμηματικὴ· καί μολονότι αὐτὸ ὑπαγορεύεται ἐνμέρει ἀπὸ τὴν ἀνάγκη γιά ἐνασχόληση μὲ ἓνα μόνον θέμα κάθε φορά, ἀναμφίβολα ὀφείλει πολλά στὴν ὑπαρξὴ μικρῶν ἀσμάτων, στὴν τεχνικὴ τῶν ὁποίων ὁ ποιητής πρέπει νά 'ταν ἐξασκημένος καί μὲ τὰ ὁποῖα ἦταν σαφῶς ἐξοικειωμένος. Ἀλλὰ τὰ ἐπιμέρους ἐπεισόδια εἶναι τόσο καλὰ ἐναρμονισμένα στό κεντρικὸ σχέδιο πού ὑποδηλώνουν ἓνα διευθύνοντα νοῦ πού δούλεψε γι' αὐτά. Ἡ τεχνικὴ τοὺς φανερώνει ὅτι στὴν Ἰωνία, ὅπως καί σ' ἄλλους τόπους, τό μεγάλο ἥρωικὸ ποίημα φύτρωσε ἀπὸ τό μικρὸ ἥρωικὸ τραγούδι καί ἀναπόφευκτα διατήρησε κάποια ἔχνη του.

Δέν γνωρίζουμε πῶς ἔγινε τοῦτο, ἢ γιατί ὁ ποιητής ἔπρεπε νά συνθέσει πάνω σέ μεγάλη κλίμακα. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ Ἰλιάδα καί ἡ Ὀδύσσεια συντέθηκαν γιά παρουσίαση σέ κάποια μεγάλη γιορτῇ, ὅπως τὰ Πα-

νιώνια στή Μυκάλη¹⁷, όπου ο άοιδός θά είχε στή διάθεσή του πολύ περισσότερον χρόνο άπ' όσον θά είχε κανονικά στά ανάκτορα βασιλέων όπως ό 'Οδυσσέας καί ό 'Αλκίνοος. Μετά τά μέσα του έκτου αιώνα τά ποιήματα άπαγγέλλονταν στά Παναθήναια στήν 'Αθήνα, άλλ' είναι άπίθανο νά μήν είχαν πάρει μέχρι τότε τήν κύρια μορφή καί έκτασή τους. Είναι κάτι περισσότερο άπό εύλογο ότι προηγουμένως άπαγγέλλονταν σέ γιορτές· κι άν οί 'Ομηρικοί 'Υμνοι είναι όντως, όπως τούς άποκαλεί ό Θουκυδίδης (iii. 104.4), *προοίμια* καί τραγουδιούνταν σάν είσαγωγές στά κυρίως ποιήματα, αυτό τό είδος άπαγγελίας μπορεί νά ανατρέχει στίς ιωνικές γιορτές του έκδομου αιώνα στή Δήλο καί άλλα μέρη. Οί μαρτυρίες μας είναι πολύ έλλιπείς για νά δείξουν μέ ποιόν τρόπο παρουσιάζονταν τά 'Ομηρικά έπη· δέν είναι όμως δύσκολο νά υποθέσουμε ότι μπορούσαν νά παρουσιαστούν, άν ή περίσταση τό επέτρεπε, στό σύνολό τους ή ότι ό ποιητής έκμεταλλεύτηκε τίς εύνοϊκές συνθήκες για νά έγκαταλείψει τή μικρή κλίμακα του άσματος για τή μεγάλη κλίμακα του έπους.

Ταυτόχρονα ό ποιητής δέν θά μπορούσε πάντα νά παρουσιάζει όλόκληρα τά ποιήματά του. Θά ύπήρχαν περιπτώσεις πού του ζητούσαν νά παρουσιάσει μόνο έτοϋτο ή εκείνο τό έπεισόδιο. Τότε ή τεχνική του για τή σύνθεση καί διάρθρωση έπεισοδίων θά τον βοηθούσε, καθώς θά 'ταν σέ θέση νά δώσει ένα τμήμα μέ λογική πληρότητα καί αυτοδυναμία. Αυτό θά προκαλούσε μικρή μόνο δυσκολία στήν 'Ιλιάδα, τής όποιας κάθε σχεδόν τμήμα μπορούσε νά άποσπαστεί για χωριστή παρουσίαση, αλλά προκαλεί μάλλον περισσότερη δυσκολία στήν 'Οδύσσεια καί ίσως έξηγει ένα πολύ άσυνήθιστο φαινόμενο σ' αυτήν. Στήν άρχή της α οί θεοί συνέρχονται στόν 'Ολυμπο καί ή 'Αθηνά έγείρει τό πρόβλημα του 'Οδυσσέα. 'Ο Δίας άποφασίζει νά σταλεί ό 'Ερμής στήν 'Ωγυγία για νά πεί στήν Καλυψώ νά τον άφήσει καί ή 'Αθηνά νά πάει στήν 'Ιθάκη για νά ένθαρρύνει τον Τηλέμαχο. Στήν άρχή της ε οί θεοί συνέρχονται πάλι καί – μετά άπό πολύ πιο σύντομη συζήτηση – άποφασίζουν νά στείλουν τον 'Ερμή στήν 'Ωγυγία. Στο πλήρες ποίημα αυτό είναι άναντίρρητα προβληματικό. 'Αν δεχτούμε ότι οί δύο συνελεύσεις είναι διαφορετικές, πρέπει νά διερωτηθούμε γιατί χρειάστηκε δεύτερη συνέλευση για νά ξαναπάρει μίαν ήδη παρμένη άπόφαση· άν δεχτούμε ότι πρόκειται για τήν ίδια, πρέπει νά διερωτηθούμε γιατί ή δεύτερη εισάγεται μέ λέξεις πού δείχνουν ότι είναι νέα. Μία πιθανή λύση είναι ότι ή δεύτερη συνέλευση παρουσιαζόταν ως έναλλακτική της πρώτης για τίς περιπτώσεις πού ό ποιητής έπρεπε νά άρχίσει τήν άφήγησή του όχι άπό τήν κατάσταση στήν 'Ιθάκη μά άπό τίς περιπλανήσεις του 'Οδυσσέα. 'Οτι οί άκροατές θά ζητούσαν αυτό είναι πλήρως εύνόητο· καί χωρίς μίαν τέτοια άρχή ή ιστορία θά ξεκινούσε πολύ παράτυπα καί πολύ άπότομα.

Γνωρίζουμε πολύ λίγα σχετικά με την πρώτη καταγραφή των ποιημάτων για να είμαστε σέ θέση να υποθέσουμε πώς ή γιατί άμφοτέρες οί συνελεύσεις έχουν εισαχθεϊ στό κείμενο. Ίσως όμως να αίσθάνονταν ότι, άφου μέ την άναχώρηση από την Ώγυγία άρχίζει ένα έντελώς νέο τμήμα, χρειαζόταν εισαγωγή και ή δεύτερη συνέλευση κάλυψε αυτή την άνάγκη.

Έάν μερικές από τίς άντιφάσεις και άσυνέπειες στά Όμηρικά έπη είναι δυνατό να έξηγηθοϋν από τίς συνθήκες της προφορικής σύνθεσης και άπαγγελίας, μπορούμε κάλλιστα να διερωτηθοϋμε αν τελικά άποτελοϋν άσφαλή βάση για θεωρίες πολλαπλής πατρότητας. Έάν δεχτοϋμε τούτη την έξήγησή τους, ακολουθοϋμε έναν ισχυρό κανόνα κριτικής άντιμετωπίζοντας ένα έργο τέχνης σύμφωνα μέ τούς νόμους και την τεχνική πού άρμόζουν στην εποχή του και στίς περιστάσεις. Έάν, άφετέρου, εφαρμόσουμε τά δικά μας σύγχρονα κριτήρια σ' αυτόν τόν διαφορετικό και άσυνήθιστο σέ μās τύπο, πρέπει να εφαρμόσουμε τά ίδια κριτήρια όταν προσπαθοϋμε να έξηγήσουμε γιατί έχουν προκύψει τέτοιες άντιφάσεις. Η δυσκολία τότε είναι να δείξουμε πώς γίνονταν προσθήκες και άλλαγές οί όποιες ίσως ήταν άκατάλληλες και μπορεί άκόμη να κατέστρεφαν κάτι πού ήδη ύπήρχε. Τοϋτο, βέβαια, μπορεί να έχει συμβεί. Φαίνεται όμως πιθανότερο πώς ό,τι θεωροϋμε άντιφάσεις είναι στην πραγματικότητα αναπόφευκτο στοιχείο της προφορικής σύνθεσης. Θά ήταν όντως υπερβολικό να πιστεύουμε ότι τά Όμηρικά μας κείμενα είναι σχεδόν τά ίδια μέ τά αρχικά πρωτότυπα· και πρέπει άναμφίβολα να υποθέσουμε ότι έχουν μετατοπιστεί ή έχουν μετασχηματιστεί ή έχουν παρεμβληθεί χωρία. Άλλά, έκτός από τίς προφανείς περιπτώσεις πού έχουμε έξετάσει, αυτό είναι πιθανότερο να άληθεϋει για μικρότερα και λιγότερο σημαντικά χωρία παρά για μεγαλύτερα και πιο έντυπωσιακά. Η άπουσία όριστικών και άποφασιστικών έπιχειρημάτων για την πολλαπλή πατρότητα έκαστου ποιήματος πρέπει να συνεκτιμηθεί μέ τά δύο ισχυρά έπιχειρήματα για την ένότητά τους, τό κεντρικό και κυρίαρχο σχέδιο έκαστου ποιήματος και την άξιοσημείωτα συνεπή χρήση των λογοτύπων σ' αυτά. Τό πρώτο δείχνει έναν ποιητή στην κάθε περίπτωση πού έλέγχει άπόλυτα τό ύλικό του και είναι άπίθανο να είναι κάποιος έκδότης ή συρραφείας. Τό δεύτερο άναμφίβολα δείχνει ένα προσωπικό άγγιγμα, καθώς, αν και ή παράδοση πρόσφερε πολλά λογότυπα, ύπήρχε όπωσδήποτε δυνατότητα έπιλογής άνάμεσά τους· και ή άυστηρή πειθάρχησή τους στα ποιήματα ύποδηλώνει έναν ποιητή πού έχει κάνει τή δική του έπιλογή και έπέμεινε σ' αυτήν.

Αυτό δέν συνεπάγεται άναγκαστικά ότι τά δύο έπη είναι έργο ενός ποιητή· και ύποστηρικτές άκόμα της ένότητας μερικές φορές άρνοϋνται τοϋτο. Η άπόδοση και των δυό στον Όμηρο από τούς Έλληνες δέν είναι

σέ τελευταία ανάλυση πολύ έντυπωσιακή, όταν θυμηθούμε ότι τό ὄνομά του ἦταν εὐχρηστή σφραγίδα γιά κάθε ἀρχαῖο ἥρωικό ποίημα. Οὐτε ἀποδεικνύεται ἡ κοινή πατρότητα ἀπό τόν τρόπο πού ἡ Ὀδύσσεια προϋποθέτει τήν Ἰλιάδα καί θεωρεῖ μιά γνωριμία της ὡς δεδομένη. Ἀναμφίβολα φαίνεται σάν νά ἔχει συντεθεῖ μετά τήν Ἰλιάδα· αὐτό ὅμως δέν σημαίνει ὅτι πρέπει νά ἀποτελεῖ ἔργο τοῦ ἴδιου ἀνθρώπου. Ἀκόμη κι ἂν ἡ *Μικρά Ἰλιάς*, ἡ *Ἰλίου πέρις* καί οἱ *Νόστοι* ἔχουν συντεθεῖ γιά νά καλύψουν τό κενό μεταξύ τῆς Ἰλιάδας καί τῆς Ὀδύσσειας, αὐτό δέν ἀποδεικνύει τίποτε περισσότερο ἀπό τό ὅτι ἡ Ὀδύσσεια ἦταν ὀνομαστή σέ μιά πρώιμη χρονολογία καί τῇ θεωροῦσαν ἀπό κάποιαν ἄποψη ὡς συνέχεια τῆς Ἰλιάδας.

Δέν μπορούμε νά ἀρνηθοῦμε πῶς ὑπάρχουν προφανεῖς διαφορές ἀνάμεσα στήν Ἰλιάδα καί τήν Ὀδύσσεια. Ἡ Ἰλιάδα μιλά γιά τόν πόλεμο μέ πνεῦμα λιγότερο ἢ περισσότερο ρεαλιστικό· ἡ Ὀδύσσεια συνδυάζει ρομαντικές καί θαυμάσιες περιπέτειες στήν ἄκρη τῆς γῆς μέ μιάν ἄγρια σφαγή σέ βασιλικά ἀνάκτορα. Ἡ διαφορά στό θέμα συμβαδίζει μέ μιά διαφορά στό κλίμα τοῦ ἔργου. Ἡ ψυχική διάθεση μέ τήν ὁποία σκοτώνει τόν Ἑκτορα ὁ Ἀχιλλέας εἶναι πιο παράφορη καί πιο ἀληθινά ἥρωική ἀπό τήν ψυχρή ἀποφασιστικότητα μέ τήν ὁποία ὁ Ὀδυσσεύς σκοτώνει τοὺς μνηστήρες. Ἡ Ἰλιάδα δέν ἔχει μεταβολές στή μορφή σάν αὐτές πού βρισκουμε στήν Ὀδύσσεια καί περιορίζει τά ἐξωλογικά της στοιχεῖα σέ μερικές ἐξαιρετικές περιπτώσεις, ὅπως ὅταν μιλά τό ἄλογο τοῦ Ἀχιλλέα, ἐνῶ ἡ Ὀδύσσεια τά καθιστᾷ πρώτην ὕλη γιά μερικά ἀπό τά λαμπρότερα της ἐπεισόδια. Ἡ Ἰλιάδα δέν ἔχει ὄντως τραγικό τέλος, ἀλλά κυριαρχεῖται ἀπό ἕνα τραγικό πνεῦμα, μέσα στό ὁποῖο ἡ βραχύτητα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καθιστᾷ τήν ὀργή τοῦ Ἀχιλλέα πιο ὀδυνηρή, γιατί ἐπιφέρει τόν θάνατο τοῦ Πατρόκλου, καί ἡ πτώση τοῦ Ἑκτορα σημαίνει τήν πτώση τῆς Τροίας· ἡ Ὀδύσσεια ὅμως, παρά τήν αἵματοχυσία της, ἔχει εὐχάριστο τέλος, ἐνῶ μεγάλο μέρος τῆς ἱστορίας της εἶναι ὄντως, ὅπως λέει ὁ «Λογγίνος» (*Περὶ ὕψους* ix. 15) *οἷονεὶ κωμωδία τις ἠθολογουμένη*, μιά κωμωδία ἠθῶν. Ἐντούτοις αὐτές οἱ διαφορές μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν ἀπό τή διαφορά μεταξύ τῶν δύο θεμάτων, πού ἀμφότερα ἦταν ἐξίσου παραδοσιακά καί ἀμφότερα ἀναμένονταν νά ἐπιδείξουν συγκεκριμένο κλίμα καί συγκεκριμένο χαρακτήρα. Ἡ παράδοση ἀφήνει τά ἔχνη της στίς ἱστορίες καί ἐπιμένει ὅτι ἀνήκουν σέ ὀρισμένες κατηγορίες. Θά μπορούσε λοιπὸν κάλλιστα νά ἀπαιτοῦσε νά λεχθεῖ ἡ ἱστορία τῆς Ἰλιάδας μ' ἕναν τρόπο καί τῆς Ὀδύσσειας μ' ἕναν ἄλλο. Ὑπάρχει πραγματικά κάποια ἀλληλοεπικάλυψη μεταξύ τῶν δύο· ὑπάρχουν ὀρισμένες σκηνές οἰκογενειακοῦ βίου στήν Ἰλιάδα πού θυμίζουν τήν Ὀδύσσεια καί μάχης στήν Ὀδύσσεια πού θυμίζουν τήν Ἰλιάδα. Ἀλλὰ τό κλίμα τῶν δύο ποιημάτων εἶναι ἀναμφίβολα

διαφορετικό· κι αυτό μπορεί εξίσου νά εξηγηθεί ἂν ἀποδεχτοῦμε τήν ὑπαρξή εἴτε δύο ποιητῶν εἴτε δύο τρόπων μέ τούς ὁποίους μπορούσε κανεῖς νά ἀφηγηθεῖ παραδοσιακές ἱστορίες.

Δέν εἶναι ἐξάλλου εὐκολο νά ἀποφύγουμε τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ ποιητική ἔνταση τῆς *Ὀδύσσειας* εἶναι λιγότερο ἰσχυρή ἀπό ἐκείνην τῆς *Ἰλιάδας*. Ἡ *Ὀδύσσεια* ὄντως ἀσχολεῖται μέ πολλά θέματα πού δέν ἀπαιτοῦν τέτοιαν ἔνταση· ὅταν ὅμως ἀγγίζει ἓνα ἀληθινά δραματικό θέμα ὅπως ἡ σφαγή τῶν μνηστήρων, μπορεί νά νοιώσουμε ὅτι τῆς λείπει ἡ πυκνότητα πού θά ὀδινε ἡ *Ἰλιάδα* σ' αὐτό. Τοῦτο ὀφείλεται ἐνμέρει στήν πιο ἀδίαστη κλίμακα τῆς διηγήσεως καί στή φροντίδα μέ τήν ὁποία δίνεται ἡ ἐξέλιξη μιᾶς καταστάσεως. Ἐντούτοις αὐτό θά μπορούσε ἀναμφίβολα νά εξηγηθεῖ ἂν ἡ *Ὀδύσσεια* εἶχε συντεθεῖ ἀπό τόν ποιητή τῆς *Ἰλιάδας* σέ μεταγενέστερο στάδιο τῆς ζωῆς του. Καθώς ἀπομακρύνθηκε ἀκόμη περισσότερο ἀπό τήν τεχνική τοῦ σύντομου ἄσματος καί ἀπό τά ἀναμφισβήτητα ἥρωικά θέματα τοῦ πολέμου, ἦταν φυσικό νά δοκιμάσει νέους τρόπους ἐντυπωσιασμοῦ, νά κάνει τίς περιγραφές του πιο λεπτομερειακές καί νά δώσει μεγαλύτερη προσοχή σέ δευτερεύοντα θέματα. Ὑπάρχει κάτι ἀκόμα πού πρέπει νά λεχθεῖ γιά τήν ἀποψη τοῦ «Λογγίνου» ὅτι ὁ Όμηρος ἔγραψε τήν *Ἰλιάδα* στό ἀποκορύφωμα τῆς ἔμπνευσης του καί τήν *Ὀδύσσεια* στά γεράματα του, *ὅθεν ἐν τῇ Ὀδυσσεΐα παρεικάσαι τις ἂν καταδομένῳ τὸν Ὀμηρον ἡλίῳ, οὗ δίχα τῆς σφοδρότητος παραμένει τὸ μέγεθος* (ix. 13): ὅτι σέ ὀρισμένες περιπτώσεις ὑπάρχει μία περιστολή τῆς δύναμης πού δέν μπορούμε νά ἀρνηθοῦμε, ἀλλά σέ ἄλλες περιπτώσεις ἐξερευνοῦνται νέες περιοχές τῆς ποίησης· καί αὐτό ἐπιτέλους πρέπει νά ἀναμένεται σ' ἓναν ποιητή ὁ ὁποῖος περνᾷ ἀπό ἓνα θέμα βασικά δραματικό καί συγκλονιστικό σ' ἓνα ἄλλο πού ἀπαιτεῖ μιάν πιο ἡρεμὴ καί λιγότερο φλογερή τέχνη. Ἐντούτοις, κι ἂν ἀκόμη ἡ *Ὀδύσσεια* εἶναι ἔργο γεροντικῆς ἡλικίας (καί ἐπιτέλους αὐτό δέν εἶναι παρὰ μία εἰκασία), *γῆρας δ' ὅμως Ὀμήρου*.

Θά μπορούσαμε νά ἐλπίσουμε ὅτι μιὰ πιο ἀποφασιστική ἀπάντηση εἶναι δυνατό νά βρεθεῖ στή σύγκριση τῆς γλώσσας τῶν δύο ποιημάτων· ἐδῶ ὅμως θρῖσκόμαστε μπροστά σ' ἓνα αἰνιγματικό φαινόμενο. Ἀπό τή μιὰ πλευρά, ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς λογοτύπων εἶναι κοινός σ' ἀμφότερα τά ποιήματα καί ἐμφανίζει μιάν κανονικὴ ὁμοιομορφία παντοῦ, εἴτε πρόκειται γιά συνδυασμούς οὐσιαστικοῦ – ἐπιθέτου εἴτε γιά τυπικούς στίχους εἴτε γιά τυπικές σκηνές. Πρὸς μεγαλύτερη ἐκπληξή μας, μερικές ἀπὸ τίς σπάνιες περιπτώσεις μὴ κανονικῶν λογοτύπων εἶναι ἐπίσης κοινές στά δύο ποιήματα. Ἔτσι, ἀντὶ τῶν κανονικῶν *πολυφλοίσβοιο θαλάσσης, νεφεληγερέτα Ζεύς, κλυτὸς Ἐννοσίγαιος*, βρίσκουμε ἐπίσης τά σπάνια *θαλάσσης εὐρυπόροιο, Ζεὺς τερπικέραννος, κρείων Ἐννοσίχθων*¹⁸. Αὐτὸ φαίνε-

ται νά δείχνει μιάν προσωπική γεύση ή ιδιοσυγκρασία ενός μοναδικού ποιητή πού ἐργάστηκε ὁμοιότροπα σ' ἀμφοτέρω τὰ ποιήματα. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ὑπάρχουν ὄχι λιγότερο ἀξιοσημείωτες διαφορές. Μολονότι τὰ διαφορετικά θέματα τῶν δύο ποιημάτων σημαίνουν ὅτι πολλές λέξεις πού χρησιμοποιοῦνται στό ἓνα δέν χρησιμοποιοῦνται στό ἄλλο, ὑπάρχουν ἀναντίρρητα καί λέξεις καί τυπικές ἐκφράσεις πού εὐλόγα θά περιμέναμε νά ὑπάρχουν καί στά δύο, καθὼς εἶναι ἀναμφίβολα χρήσιμες, ἀλλά δέν συμβαίνει τοῦτο. Μὲ τίς μεμονωμένες λέξεις αὐτό ἴσως δέν εἶναι πολύ ἐνοχλητικό· καί μπορεῖ νά μὴν ἔχει μεγάλη σημασία ὅτι μόνη ἡ Ὀδύσσεια χρησιμοποιεῖ λέξεις ὅπως *θασίλεια*, *δέσποινα*, *δημοσεργός*, *ἐλπωρή*, *δύη*, *χρήματα*, *πρῆξις*, *φήμη*, *ὕμνος*, *ἐξῆς*, *ὄνομα*, *ἐλπίς*¹⁹. Εἶναι ὅμως σημαντικότερο τό γεγονός ὅτι ἡ Ὀδύσσεια ἔχει ἓναν ἀριθμό τυπικῶν ἐκφράσεων πού θά ἦταν εὐχρηστες στήν Ἰλιάδα μὰ δέν ἀνευρίσκονται σ' αὐτήν, ὅπως *φρεσὶ* (*κακὰ*) *δυσοδομεύων*, *τετληότι θυμῷ*, *ἤρχετο μύθων*, *πολυκλύστῳ ἐνὶ πόντῳ*, *γόνον δ' ὠίετο θυμός*, *Κακοίλιον οὐκ ὀνομαστήν*, *μοῖρ' ὅλοῃ καθέλῃσι*, *τερψιμβρότου ἡελίοιο*²⁰. Ὅσο πολύ κι ἂν ἐντυπωσιαζόμαστε ἀπὸ τήν ὁμοιόμορφη χρήση τῶν λογοτύπων στά δύο ποιήματα, πρέπει νά παραδεχτοῦμε πὼς ὑπάρχουν ἐπίσης διαφορές πού ζητοῦν ἐξήγηση.

Ἡ λύση πού θά δώσουμε στό πρόβλημα πρέπει νά βασίζεται σ' ὅ,τι ἐννοοῦμε μὲ τὸν ὄρο ποιητική παράδοση καί στόν θαυμὸ ἐλευθερίας πού αὐτὴ ἐπιτρέπει σ' ὅσους ἐξασκοῦνται σ' αὐτήν. Ἄν ὁ ποιητὴς εἶχε ἐκπαίδευτὴ μὲ διδλῖα κι εἶχε συνθέσει τὰ ποιήματά του πάνω σέ χαρτί, ἢ γλωσσική διαφορὰ ἀνάμεσα στά δύο ποιήματα δέν θά μᾶς ἐνοχλοῦσε, καθὼς ἓνας λόγιος ποιητὴς συνήθως ἀλλάζει τό λεξιλόγιο καί τό ὕφος του μὲ τήν πάροδο τοῦ χρόνου καί ἐνσωματώνει νέες λέξεις καί νέες φράσεις ἀπὸ ὅσα διαβάζει ἢ ἀκούει. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στήν Ἰλιάδα καί τήν Ὀδύσσεια δέν εἶναι τόσο μεγάλη ὅσο ἐκεῖνη ἀνάμεσα στά ἔργα *Τίτος Ἀνδρόνικος* καί *Τρικυμία* ἢ ἀνάμεσα στά *Κῶμος* καί *Σαμψών ἀγωνιστής*. Ἐπειδὴ ὅμως τὰ Ὀμηρικά ἔπη πηγάζουν ἀπὸ μιὰ προφορική παράδοση, δέν μποροῦμε νά ἐφαρμόσουμε σ' αὐτὰ κανόνες ἀπὸ γραπτὰ κείμενα. Πρέπει νά τὰ κρίνουμε τοποθετημένα μέσα στόν δικό τους χῶρο μιᾶς παραδοσιακῆς, βασισμένης στά λογότυπα τέχνης, ὅπου δυστυχῶς τὰ παράλληλα δέν προσφέρουν μεγάλη βοήθεια. Ἄν τὰ ποιήματα τῆς Γιουγκοσλαβίας καί τῆς Ρωσίας ἀνήκουν σέ μιὰ κλειστὴ σχολή πού ἐπιτρέπει ἢ ἐνθαρρύνει λίγες γλωσσικὲς καινοτομίες, αὐτό δέν ἀληθεύει γιὰ τοὺς Ἀσιάτες Τατάρους, τῶν ὁποίων τό ἔργο στόν παρόντα αἰῶνα διαφέρει σέ πολλὰ ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ περασμένου αἰῶνα. Κανονικά πρέπει νά περιμένουμε ἀπὸ τήν ἑλληνικὴ παράδοση νά 'ναι αὐστηρή, ἐπειδὴ ἀκριβῶς τό δακτυλικὸ ἑξάμετρο ἀπαιτεῖ μεγάλον ἀριθμὸ προσεκτικὰ ἐπινοημένων φράσεων καί οἱ καινοτομίες εἶναι λιγό-

τερο πιθανές, ως λιγότερο εύκολες, απ' όσο σ' ένα πιο ελεύθερο και πιο εύκολο μέτρο. Άν επιμείνουμε πώς αυτή ή παράδοση επέτρεψε λίγες καινοτομίες, τό σωστό συμπέρασμα είναι ότι ή Όδύσσεια προέρχεται από έναν κλάδο της διαφορετικό εκείνου της Ίλιάδας και ότι οί διαφορές στη γλώσσα σημαίνουν δύο ποιητές πού εργάζονται σέ διαφορετικές σχολές, πού καθεμιά τους έχει τούς δικούς της έκφραστικούς τρόπους και τίς δικές της προτιμήσεις. Μιά τέτοια διαφορά μπορεί νά χει προσδιοριστεί από τόν χρόνο ή τόν τόπο ή άπλως τήν ενάσκησή της Ότι άμφότερα τά ποιήματα πηγάζουν τελικά από τήν ίδια παράδοση είναι σαφές από τίς πολλές τους όμοιότητες. Αυτή όμως ή παράδοση ίσως έχει δώσει περισσότερους από έναν κλάδους· και τά δύο ποιήματα ίσως άντικαθρεφτίζουν μίαν τέτοια διαίρεσή της.

Αυτή ή άποψη στηρίζεται σέ δύο ύποθέσεις: πρώτο, ότι από τή στιγμή πού κάποιος άοιδός έχει διαμορφώσει έναν τρόπο έκφρασεως δέν τόν μεταβάλλει· και δεύτερο, ότι μιά ποιητική παράδοση όπως ή έλληνική ήταν τόσο σταθερά διαμορφωμένη ώστε και μικρές άκόμα γλωσσικές διαφορές πρέπει νά ύποδηλώνουν πραγματική διαφορά προελεύσεως. Καμμιά από τίς ύποθέσεις αυτές δέν μπορεί νά άποδειχτεί και πραγματικά καμμιά δέν είναι λογικά πολύ πιθανή. Μιά προφορική παράδοση όπως ή έλληνική πρέπει για αιώνες νά δημιουργούσε νέα λογότυπα και νά υίοθετούσε νέες λέξεις για νά παραμένει έκσυγχρονησμένη Ό ποιητής της Όδύσσειας μπορεί κάλλιστα νά άντικατοπτρίζει τίς άπόψεις της δικής του γενιάς όταν βάζει τόν Τηλέμαχο νά λέει στήν Πηνελόπη:

*τήν γάρ άοιδήν μάλλον επικλείουσ' άνθρωποι,
ήτις ακουόντεσσι νεωτάτη άμφιπέληται.* (α 351 - 2)

Όπωσδήποτε δέν φαίνεται νά εργάστηκε στά πλαίσια μιās παράδοσης τόσο άπολιθωμένης ώστε τίποτε τό καινούριο δέν μπορούσε νά γίνει μ' αυτήν. Τά νέα θέματα άπαιτούν νέα λογότυπα· και είναι σχεδόν βέβαιο πώς ό ποιητής μας έμαθε ή προσάρμοσε ή σχημάτισε νέες φράσεις καθώς έκανε πιο ώριμη τήν τέχνη του και κινήθηκε σέ νέα και παρθένα θέματα. Ούτε φαίνεται νά ήταν ή έλληνική παράδοση, όπως τή γνωρίζουμε από τά Όμηρικά έπη, τόσο άλύγιστη και μονολιθική ώστε νά άποκλείει τήν ποικιλία. Όντως, όπως έχουμε δεϊ, επιτρέπει στήν πραγματικότητα κάποιες έναλλακτικές επιλογές και σέ επαναλαμβανόμενους στίχους και σέ συνδυασμούς ούσιαστικού - επιθέτου· κι άν συμβαίνει αυτό, ή διαφορά στη γλώσσα μεταξύ της Ίλιάδας και της Όδύσσειας δέν πρέπει άπαραίτητα νά ύποδηλώνει διάφορη προέλευση ή πατρότητα. Μπορεί νά μή σημαίνει

τίποτε περισσότερο από τό ὅτι καί μιά διαμορφωμένη σέ τόσο ὑψηλά ἐπίπεδα τεχντροπία, σάν αὐτή, ἦταν ἀκόμα ἱκανή νά ἐγκολπωθεῖ νέα στοιχεῖα, ὅπως πρέπει νά ἔχει συμβεῖ στους προηγούμενους αἰῶνες, ὅταν διαμορφωνόταν γιά τίς πολύπλευρες ἀποστολές της.

Μία ἄλλη, ὄχι λιγότερο σημαντική, δυσκολία μπορεῖ νά ἐντοπιστεῖ στον τρόπο μέ τόν ὁποῖο τά δύο ποιήματα ἀντιμετωπίζουν τούς θεούς. Ἵσως δέν ἔχει μεγάλη σημασία τό γεγονός ὅτι ἡ Ὀδύσσεια περιορίζει τίς σκηνές της στον Ὀλυμπο σέ δύο συνελεύσεις καί στήν ἱστορία πού ψάλλει ὁ Δημόδοκος, ἐνῶ ἡ Ἰλιάδα βρίθεται ἀπ' αὐτές, ἡ ὅτι οἱ σχέσεις τῆς Ἀθηνᾶς μέ τόν Ὀδυσσεά – στενές, πνευματώδεις καί ἀδιάπτωτα πιστές – δέν ἔχουν κανένα σαφές παράλληλό τους στήν Ἰλιάδα, ὅπου ἡ Ἀφροδίτη μεταχειρίζεται τήν Ἑλένη μέ τυραννική ἰσχυρογνωμοσύνη καί ὁ Ἀπόλλωνας ἐγκαταλείπει τόν Ἑκτορά τήν ὥρα τῆς ἀνάγκης. Πιό ἐντυπωσιακή εἶναι ἡ προφανής διαφορά στή στάση πού παίρνουν οἱ θεοί ἀπέναντι στίς ἐνέργειες τῶν ἀνθρώπων. Ὄταν ὁ Ἀγαμέμνωνας μιλά γιά τή συμπεριφορά του ἀπέναντι στον Ἀχιλλέα, δέν ψέγει τόν ἑαυτό του μά τίς ἀνώτερες δυνάμεις:

*ἐγὼ δ' οὐκ αἰτιός εἰμι,
ἀλλὰ Ζεὺς καὶ Μοῖρα καὶ ἡεροφοῖτις Ἑρινύς,
οἳ τέ μοι εἰν ἀγορῇ φρεσὶν ἔμβαλον ἄγριον ἄτην. (Τ 86 - 8)*

Ὄταν οἱ θεοί συζητοῦν τή δολοφονία τοῦ Ἀγαμέμνονα ἀπό τόν Αἴγισθο, ὁ Δίας λέει:

*ὦ πόποι, οἶον δὴ νῦ θεοὺς βροτοὶ αἰτιόωνται.
ἐξ ἡμέων γάρ φασι κάκ' ἔμμεναι· οἳ δὲ καὶ αὐτοὶ
σφῆσιν ἀτασθαλίῃσιν ὑπὲρ μόρον ἄλγε' ἔχουσιν. (α 32 - 4)*

Τό δεύτερο χωρίο ἀντιφάσκει μέ ὅσα ὑπονοεῖ τό πρῶτο καί φανερώνει μίαν ἄποψη διαφορετική σχετικά μέ τήν ὑπευθυνότητα τῶν ἀνθρώπων γιά ὅ,τι τούς συμβαίνει. Μποροῦμε βέβαια νά προβάλουμε τό ἐπιχείρημα ὅτι δέν πρέπει νά περιμένουμε νά ἔναι πολύ συνεπεῖς οἱ θρησκευτικές καί ἠθικές ἀντιλήψεις καί ὅτι, ἐνῶ ὁ Ἀγαμέμνωνας προσπαθεῖ ἀπλῶς νά δικαιολογήσει τόν ἑαυτό του, ὁ Δίας μπορεῖ νά θεωρηθεῖ πῶς ἀντιπροσωπεύει τήν προσωπική ἄποψη τοῦ ποιητῆ. Αὐτό θά ἦταν ἀποδεκτό ἂν ἡ διαφορά αὐτή δέν φαινόταν νά προχωρεῖ βαθυτέρα καί νά ἐπηρεάζει τή βασική δομή ἀμφότερων τῶν ποιημάτων.

Ἐνῶ ἡ Ὀδύσσεια εἶναι στηριγμένη στήν ἀντίληψη ὅτι οἱ μνηστήρες τιμωροῦνται γιά τήν κακοήθειά τους καί, ὅπως λέει ἡ Πηνελόπη, δι' ἀτα-

σθαλίας έπαθον κακά (ψ 67), ή *Ίλιάδα* δέν έχει τέτοιο προφανές μήνυμα. Μολονότι ό ποιητής καθιστά τήν όργή του *Άχιλλέα* άληθινά τραγική δύναμη ώς αίτία τής όδύνης του γιά τόν θάνατο του Πατρόκλου καί μολονότι άποκαλεί τόν τρόπο μέ τόν όποιο ό ήρωας σχεδιάζει νά μεταχειριστεί τόν νεκρό του *Έκτορα* *άεικέα έργα*, δέν τόν καταδικάζει ούτε κάνει όποιαν-δήποτε νύξη ήθικοϋ περιεχομένου σχετικά μ' αυτόν. Δέν τόν ένδιαφέρει τό άν οι πράξεις του είναι καλές ή κακές αλλά ή έναγώνια δυστυχία του σύντομου χρόνου πού έχει στή διάθεσή του. Άν ό ίδιος ό *Άχιλλέας* έχει κάποιαν άποψη γιά τό θέμα, είναι πώς οι θεοί μεταχειρίζονται τούς ανθρώπους όπως τούς άρέσει, δίνοντας καί άγαθά καί βάσανα σέ μερικούς ανθρώπους, σέ άλλους μόνο βάσανα (Ω 525 κέ.). *Η Ίλιάδα* άναμφίβολα δίνει τήν έντύπωση πώς οι θεοί άσχολοϋνται λιγότερο μέ τήν όρθότητα τών ανθρώπινων ενεργειών άπ' όσο στήν *Οδύσσεια*. Έντούτοις ή διαφορά αύτή είναι ίσως μικρότερη άπ' όσο φαίνεται. *Ο* εϋθυμος τόνος τών σκηνών του *Όλύμπου* στήν *Ίλιάδα* δέν άποκλείει άπαραίτητα ένα θεϊκό ένδιαφέρον γιά τό όρθό καί τό λάθος· οι σκηνές αυτές άνήκουν στήν παράδοση καί είναι αναγκαίες σ' ένα ποίημα αίματοχυσίας γιά νά δημιουργήσουν μιάν αντίθεση ανάμεσα στους θεούς μέσα στήν άνεμελιά τους καί στους ανθρώπους μέσα στά βάσανά τους, ανάμεσα στή θεική άθανασία μέ όλη της τήν ασφάλεια καί τήν ανθρώπινη θνησιμότητα μέ τήν ύποχρέωσή της νά γεμίσει τή ζωή μέ μεγάλα κατορθώματα. Δέν είναι οι θεοί άδιάφοροι γιά τίς πράξεις τών ανθρώπων. *Ο* ποιητής έχει τουλάχιστο τή δική του έξήγηση γιά τήν καταστροφή τής Τροίας καί όλα τά δεινά πού επιφέρει, τήν όποία καί άποκαλύπτει πρós τό τέλος του ποιήματος. Είναι ή Κρίση του Πάρι, πού έπέσυρε τό άσβεστο μίσος τής *Άθηνᾶς* καί τής *Έρας* γιά τήν Τροία:

Άλεξάνδρου *ένεκ'* *άτης*,
 ός νείκεσσε θεάς, *ότε* *οί μέσσαυλον* *ϊκοντο*,
τήν δ' ήγησ' ή *οί πόρε μαχλοσύνην* *άλεγεινήν*. (Ω 28 - 30)

Αυτό έξηγεί γιατί ή *Άφροδίτη* πολεμά γιά τήν Τροία, ένώ ή *Άθηνᾶ* καί ή *Έρα* άμείλικτα ρέπουν πρós τήν καταστροφή της. Άλλά κάνει κάτι περισσότερο άπ' αυτό. *Υποδηλώνει* μιάν ήθική κρίση. *Η λέξη* *μαχλοσύνη* είναι μιá σκληρή λέξη· καί ό ποιητής προβάλλει ως δική του άποψη ότι αύτή ήταν τελικά υπεύθυνη γιά τήν πτώση τής Τροίας²¹.

Έπάρχει, λοιπόν, ίσως λιγότερο βασική διαφορά ανάμεσα στίς θεολογικές καί ήθικές αντιλήψεις τών δύο ποιημάτων άπ' όση θά νομίζαμε. Μολαταύτα ύπάρχει μιá διαφορά, άν όχι ως πρós οϋσιώδεις αντιλήψεις.

τουλάχιστον ως προς τήν εμφαση. Ἡ Ὀδύσσεια ἀναμφίβολα στηρίζεται σ' ἓνα πιό ἐμφανῶς ἠθικό σχέδιο ἀπ' ὅ,τι ἡ Ἰλιάδα. Αὐτό μπορεί, βέβαια, νά ὀφείλεται στή διαφορετική πατρότητα, κυρίως ἐπειδὴ ἡ ἀντίληψη ὅτι οἱ θεοὶ ἐνδιαφέρονται γιὰ τίς πράξεις τῶν ἀνθρώπων ἀναπτύχθηκε ἰσχυρά τὸν ἔβδομο αἰῶνα²². Ἀφετέρου, ἂν τέτοιες ἰδέες κυκλοφοροῦσαν ἤδη, εἶναι πιθανόν πῶς ἓνας ποιητής, πού ἤδη τίς εἶχε υἱοθετήσει σέ κάποιαν ἔκταση, τίς ἔκανε πιό διαυγεῖς καί τίς ἐνδυνάμωσε μεγάλωνοντας. Σ' ἐτοῦτο τό σημεῖο, ὅπως καί σ' ἄλλα, ἡ διαφορὰ μεταξύ Ἰλιάδας καί Ὀδύσσειας μπορεί νά ἐξηγηθεῖ εἴτε μέ τήν ἐξέλιξη τῶν ἀντιλήψεων ἐνός μόνο ποιητῆ σέ μιὰ χρονική περίοδο εἴτε μέ τήν ὑπαρξή δύο ποιητῶν, ἀπό τοὺς ὁποίους ὁ δεύτερος ἦταν καλὰ ἐξοικειωμένος μέ τό ἔργο τοῦ πρώτου, πού ἀνῆκε στήν ἴδια παράδοση, καί διδάχτηκε πολλὰ ἀπ' αὐτόν, ἀλλά ἔκανε τίς δικές του ἀλλαγές στήν τεχνική καί στίς ἀντιλήψεις ὥστε νά ταιριάζουν μέ τίς δικές του κλίσεις. Ἐδῶ ἴσως πρέπει νά ἀφήσουμε τό πρόβλημα. Γιά ὅσους ἔχουν τήν αἴσθησι ὅτι τά δύο ἔπη ἀνήκουν στόν ἴδιο ποιητή, ἡ ἀποψή τους εἶναι τουλάχιστο δάσιμη· γιὰ ὅσους αἰσθάνονται ὅτι οἱ διαφορές εἶναι πολύ μεγάλες γιὰ νά 'ναι τοῦτο πιθανόν, ἀπομένει ἡ παρηγοριά ὅτι ἀμφότερα τά ποιήματα προέρχονται ἀπό τήν ἴδια παράδοση καί ἀντικαθρεφτίζουν τόν ἴδιο κόσμο τῆς ἥρωικῆς φαντασίας. Σέ ὁποιαδήποτε ἀπόφασι κι ἂν καταλήξουμε, θά 'ναι στό τέλος ἐνμέρει ὑποκειμενική καί προσδιορισμένη ἀπό τήν αἴσθησή μας γιὰ τήν ποιητική ποιότητα. Μερικοὶ ὅμως ἀπό μᾶς μπορεί νά σκέφτονται πῶς ἀπό τά ποιήματα ἀναδύεται μιὰ προσωπικότητα, ἀτόμακρη πραγματικά καί δυσπρόσιτη μὰ ἀτομική καί πολύ χαρακτηριστική γιὰ νά ἀνήκει σέ δύο διαφορετικούς ποιητές ἢ νά 'ναι τό ἀποτέλεσμα μιᾶς σύνθετης παράδοσης.

Ἡ πρώτη καί πιό ἀξιοσημείωτη ὁμοιότητα μεταξύ τῶν δύο ποιημάτων βρίσκεται στόν ζωντανό ρεαλισμό τῶν χαρακτήρων τους. Μπορεῖ πράγματι νά εἶναι ἀδρῆ καί ἀπλή ἡ ποιητική σύλληψή τους· εἶναι ὅμως ζωντανοί ὑπό τήν ἔννοια ὅτι ἀσκοῦν μιάν προσωπική γοητεία σέ μᾶς καί τοὺς σκεφτόμαστε σάν ἀνθρώπους ζωντανούς. Ἀποκαλύπτουν τόν ἑαυτό τους ἐνμέρει μέ τά λόγια τους, ἐνμέρει μέ τή συμπεριφορά τους, σπάνια σέ κάποιο σχόλιο, ὁσοδήποτε ὑπαινικτικό, ἀπό τόν ποιητή. Ἡ Ὀδύσσεια παρουσιάζει μιάν ἐκθεση χαρακτήρων μικρότερη ἀπό ἐκείνη τῆς Ἰλιάδας, ἀλλά οἱ χαρακτήρες της δέν εἶναι λιγότερο ζωντανοί. Σέ ἀμφότερα τά ποιήματα ὁ γνώμονας δίνεται ἀπό τοὺς κύριους ἥρωες, οἱ ὅποιοι διατηροῦν μιάν ὑψηλοφροσύνη καί εὐγένεια ἀκόμη καί στίς πιό δύσκολες περιστάσεις, εἴτε πρόκειται γιὰ τόν Ἀχιλλέα πού ὑποδέχεται τοὺς ἀπεσταλμένους τοῦ Ἀγαμέμνονα εἴτε γιὰ τόν Ὀδυσσεά πού πλησιάζει τῇ Ναυσικά στή γύμνια του. Εἶναι ἐξαιρετικά εὐαίσθητοι σέ κάθε προσβολή τῆς τι-

μῆς τους, εἴτε πρόκειται γιὰ τόν Ἀχιλλέα πού θίγεται ἀπό τόν Ἀγαμέμνονα εἴτε γιὰ τόν Ὀδυσσεά πού χλευάζεται ἀπό τόν Εὐρύαλο. Οὐτε ἀποκλείει ἡ ἀπλότητα τῆς παρουσιάσεως μιάν ἀξιόλογη διορατικότητα ἢ ἀκόμη καί ὀξύνοια. Ἡ Ἑλένη κάνει λίγες ἐμφανίσεις στήν *Ἰλιάδα*, ἀλλά στήν καθεμίᾳ ἀποκαλύπτει κάτω νέο στόν χαρακτήρα της· τή γοητευτική σχέση της μέ τόν γέρο Πρίαμο, τήν ἥρεμη καί καρτερική ἀδυναμία της μπροστά στήν Ἀφροδίτη, τή θλίψη της γιὰ τόν Ἑκτορα. Ἡ Πηνελόπη ἐμφανίζεται πολύ περισσότερο στήν *Ὀδύσσεια*· κι αὐτή ὁμως ἔχει τίς ἐκπλήξεις της γιὰ μᾶς, ὅταν διαμέσου τῆς μακρόχρονης ἐξοικειώσεώς της μέ τά δάσανα ἀποστρέφεται κάθε πιθανότητα ἡ ἰδέα βίας ἢ ἀρνιέται νά ἀναγνωρίσει τόν ἄντρα της μέχρις ὅτου οἱ ἀποδείξεις εἶναι πολύ ἰσχυρές γιὰ νά ἀντισταθεῖ. Ἄν τό πρόσωπο πού δείχνει τή μεγαλύτερη ἐξέλιξη στήν *Ἰλιάδα* εἶναι ὁ Ἀχιλλέας, καθώς περνᾷ ἀπό τή μιᾷ κρίση στήν ἄλλη καί στήν καθεμίᾳ ἀποκαλύπτει κάποια διαφορετική πλευρά τῆς ἥρωικῆς του προσωπικότητας, στήν *Ὀδύσσεια* εἶναι ὁ Τηλέμαχος, πού ξεκινᾷ σάν ἄπειρο ἀγόρι, ἀνίκανο νά ἀντιμετωπίσει τήν κατάσταση στήν ὁποία βρίσκεται, ἀλλά τερματίζει σάν ἀληθινός γιός τοῦ πατέρα του, στό πλευρό τοῦ ὁποίου μάχεται μέ ψυχραιμία καί ἀποφασιστικότητα. Ὅποιαδήποτε πληροφορία ἢ δοθήεια κι ἂν ἔδωσε ἡ παράδοση στόν ποιητή γιὰ τούς χαρακτήρες του, ὑπάρχει ἀναμφοισθήτητα ἢ προσωπική σφραγίδα στή δημιουργία τους· κι αὐτή ἡ σφραγίδα φαίνεται νά ἔναι ἡ ἴδια καί στήν *Ἰλιάδα* καί στήν *Ὀδύσσεια*.

Ἡ ἄποψη αὐτή ἐνισχύεται ἀπό τήν ἀπεικόνιση τῶν προσώπων πού ἐμφανίζονται σέ ἀμφοτέρω τά ποιήματα. Ὁ Ὀδυσσεύς στήν *Ὀδύσσεια* εἶναι δέκα χρόνια μεγαλύτερος ἀπ' ὅ,τι στήν *Ἰλιάδα*, ἀλλά τό θάρρος, ἡ ἐπινοητικότητα, ἡ εὐγένεια, οἱ σφριγηλές ὀρέξεις καί ἡ ἱκανότητά του νά χειρίζεται ἄλλους ἀνθρώπους παραμένουν ἀναλλοίωτα. Στήν *Ὀδύσσεια* ἡ Ἑλένη ἔχει ἐπιστρέψει στόν πρῶτο της ἄντρα καί ἔχει ἀφήσει τήν Τροία πίσω της, ἀλλ' ἔχει τήν ἴδια φευγαλέα ἀπομάκρυνση ἀπό ἐκείνους πού τήν περιδᾶλλουν, τό ἴδιο γρήγορο ἐνστικτο γιὰ τά αἰσθήματά τους γι' αὐτήν, τήν ἴδια αἴσθηση ὅτι ἔχει φέρει ἀνείπωτα κακά στόν κόσμο καί τήν ἴδια ἥρεμία καί καρτερικότητα μέ τήν ὁποία ἀποδέχεται αὐτό. Σέ ἀμφοτέρω τά ποιήματα ὁ Νέστορας εἶναι ἐξίσου φλύαρος, εὐγενικός, μέ πολλές ἀναμνήσεις, γεμάτος αὐτοπεποίθηση καί, ἐπιπλέον, ἔτοιμος πάντοτε νά ἀνακαλέσει στή μνήμη τά κατάλληλα προηγούμενα καί νά δώσει τή σωστή συμβουλή. Στή λ. ραψωδία τῆς *Ὀδύσσειας* τά φαντάσματα τοῦ Ἀγαμέμνονα καί τοῦ Ἀχιλλέα εἶναι ἀκόμα οἱ παλιοί τους ἑαυτοί, ὁ Ἀγαμέμνωνας μέ τόν σφοδρό ἐγωισμό του, πού τώρα παίρνει τή μορφή δίψας γιὰ ἐκδίκηση τῆς δολοφονίας του, καί ὁ Ἀχιλλέας μέ τή νοσταλγία του γιὰ τή γεμάτη

δράση ζωή, πού τήν ἔχει χάσει πιά, καί τή χαρά του ὅταν ἀκούει γιά τήν ἀνδρεία τοῦ γιοῦ του. Μιά τέτοια διάσταση ζωῆς καί προσωπικότητας δέν εἶναι ἀπαραίτητη στίς μορφές τῆς ἡρωϊκῆς ποίησης καί εἶναι ὄντως σπάνια ἀνάμεσά τους. Τό ὅτι ἀμφότερα τά ποιήματα ἐμμένουν σταθερά σ' αὐτό ἀποτελεῖ ἐπιχείρημα γιά στενή συνάφειά τους.

Τό ἴδιο ἐνδιαφέρον γιά τίς ἀνθρώπινες ὑπάρξεις μπορούμε νά δοῦμε σέ ἐντελῶς ἀσήμαντα πρόσωπα, πού εἰσάγονται γιά νά ἐξυπηρετήσουν μιὰ στιγμιαία ἀνάγκη καί ὅμως φωτίζονται ἀπό ἕνα σύντομο, ζωντανό δείγμα περιγραφῆς· ὅπως ὁ Ἄξυλος, πού ζεῖ στήν Ἀρίσθη καί φιλεῖ ὅλους τούς διαδάτες (Ζ 13 - 5)· ὁ Αἰσηπος καί ὁ Πήδαςος, τούς ὁποίους γέννησε μιὰ νύμφη ἀνάμεσα στά πρόβατα στό βουνό (Ζ 21 κέ.)· ὁ Μέγης, πού φορᾷ ἕναν θώρακα ἀπό τήν Ἑφύρα (Ο 529 κέ.)· ὁ Ἰφιτίων, πού γεννήθηκε σέ μιάν πλούσια περιοχή στούς πρόποδες τοῦ χιονισμένου Τμώλου (Υ 382 κέ.)· ἡ ἱέρεια Θεανώ, πού ἀνατρέφει τόν νόθο γιό τοῦ ἄντρα της (Ε 70)· ὁ Αἰγύπτιος, ὁ ὁποῖος εἶναι σκεδρός ἀπ' τά γεράματα καί τοῦ ὁποῖου ὁ γιός φαγώθηκε ἀπό τόν Κύκλωπα (β 15 κέ.)· καί ὁ Ἰκμάλιος, πού κατασκεύασε τό ἀνάκλιτρο τῆς Πηνελόπης ἀπό ἐλεφαντόδοντο καί ἀσήμι (τ 56 - 7). Μέ τόν ἴδιο τρόπο σύντομα ρεαλιστικά ἀγγίσματα δίνουν ζωή σέ γεγονότα πού ὁ ποιητής θά μπορούσε κάλλιστα νά παραλείπει ἀλλά προφανῶς τόν γοητεύουν. Τό δεῖπνο στή σκηνή τοῦ Ἀχιλλέα (Ι 205 - 21) μοιάζει πολύ μ' ἐκεῖνο στήν καλύδα τοῦ Εὐμαιου (ξ 443 - 56)· ὅταν ὁ Εὐρύμαχος μικρός κάθεται στά γόνατα τοῦ Ὀδυσσεά (π 443 κέ.), θυμίζει τόν μικρό Ἀχιλλέα στά γόνατα τοῦ Φοίνικα (Ι 488 - 91)· τό κτύπημα πού δίνει ὁ Ὀδυσσεάς στόν Θερσίτη (Β 265 - 9) καί τό λάκτισμα πού δέχεται ὁ ἴδιος ἀπό τόν Μελάνθιο (ρ 233) εἶναι ἐξίσου αἰφνιδιαστικά καί δίαια. Ἀναμφίβολα τά λογότυπα πρόσφεραν μεγάλη βοήθεια σέ τέτοια θέματα, ἀλλ' ἦταν ἔργο τοῦ ποιητῆ νά κάνει καλή χρῆση τους· καί σέ τέτοιες περιπτώσεις μπορούμε νά δοῦμε πῶς τό κατορθώνει.

Ὁ ποιητής, βέβαια, ἦταν ὑποχρεωμένος νά μιλήσει γιά ἕνα μακρινό παρελθόν, ὅταν οἱ ἄντρες ἦταν ἰσχυρότεροι καί γενναϊότεροι ἀπ' ὅσο στίς μέρες του. Ἡ *Ἰλιάδα* καί ἡ *Ὀδύσσεια* ἀποδέχονται αὐτή τήν ὑποχρέωση ὄχι μόνο κάνοντας τά κύρια πρόσωπά τους νά ζοῦν σύμφωνα μ' ἕνα ἡρωϊκό ἰδεῶδες ἀλλά καί καταφρονώντας ἐκείνους, ὅπως ὁ Θερσίτης καί ὁ Μελάνθιος, πού βρῖσκονται σέ κατώτερο ἐπίπεδο. Ἀλλ' αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ὁ ποιητής δέν ἐνδιαφερόταν γιά τούς κοινούς ἄντρες καί γυναῖκες ἢ ἦταν ἀναγκασμένος νά τούς ἀποκλείσει ἀπό τά ἔπη του. Ἄν οἱ πιστοὶ ὑπηρέτες ὅπως ἡ Εὐρύκλεια καί ὁ Εὐμαιοῦς εἶναι ἀρκετά κοινοί στήν ἡρωϊκή ποίηση, ὁ ποιητής μας εἶχε στή διάθεσή του ἄλλον ἕνα δρόμο γιά νά δείξει τό ἐνδιαφέρον του γιά τούς ἀνθρώπους καί τόν ἐκμεταλλεύτηκε

πλήρως. Πρόκειται για τήν παρομοίωση. Οί όμηρικές παρομοιώσεις δείχνουν πόσο βαθιά αισθανόταν τίς αξιώσεις τών κοινών ανθρώπων· καί δέν μπορούμε νά άμφιβάλλουμε πώς άντλησε μεγάλο μέρος του ύλικού του από όσα έδλεπε γύρω του, όπως ή μάνα πού διώχνει τίς μύγες μακριά από τό παιδί της (Δ 130 κέ.), οί θεριστές στό χωράφι μέ τά σιτηρά (Δ 67 κέ.), ή γυναίκα πού παλεύει μέ τό μαλλί της για νά γλυτώσει τά παιδιά της από τή φτώχεια (Μ 433 κέ.), τό παιδί πού γκρεμίζει μέ χέρια καί πόδια τόν πύργο του στήν άμμο (Ο 362 κέ.), ό ταξιδιώτης πού δέν είναι βέβαιος για τήν πορεία του (Ο 80 κέ.), ό άπειρος γελαδάρης πού δέν μπορεί νά διώξει ένα λιοντάρι (Ο 631 κέ.), ό ψαράς μέ τό σύρμα καί τό άγκίστρι του (ε 432 κέ.), ό τεχνίτης πού χύνει χρυσάφι άπάνω στό άσχημ (ζ 232 κέ.), ή γυναίκα πού ό άντρας της σκοτώνεται σόν πόλεμο καί πού ή ίδια σύρεται στή σκλαβιά (θ 522 κέ.), ό ναυπηγός πού τρυπά μαδέρι καραδιού (ι 384 κέ.), ό σιδεράς πού σκληραίνει έναν πέλεκυ δουτώντας τον στό νερό (ι 391 κέ.), ό άντρας πού παρακολουθεί έναν άοιδό νά τραγουδά (ρ 518 - 9). Οί όμηρικές παρομοιώσεις άποκαλύπτουν ένα προσωπικό ένδιαφέρον για τίς ανθρώπινες ύπάρξεις πού 'ναι έξω από τόν όρίζοντα τής ήρωικής αφήγησης· καί μ' αυτές ό ποιητής αναμφίβολα δείχνει τή δική του πλατιά συμπάθεια καί κατανόηση

Ένας ποιητής πού άσχολείται μέ ανθρώπινα όντα αναπόφευκτα επιλέγει όρισμένα θέματα πού τόν έλκύουν καί απορρίπτει άλλα πού δέν τόν γοητεύουν. Όσοδήποτε πλατιές κι άν είναι οί συμπάθειές του, θά ύπάρχουν θέματα πού άποστρέφεται, γιατί τόν αναστατώνουν ή τόν τρομάζουν. Πολλοί έλληνικοί μύθοι περιείχαν ώμά ή άποτροπιαστικά στοιχεία, πού γνωρίζουμε από τή μεταγενέστερη ποίηση καί τέχνη καί πού πρέπει νά έχουν γεννηθεί μέσα στήν ποιητική παράδοση ως γνήσια τμήματα του καταλόγου της. Η θυσία τής Ίφιγένειας, ή αίμομιξία του Οιδίποδα, τό καννιβαλιστικό συμπόσιο του Θυέστη καί πολλές άλλες παρόμοιες ιστορίες λέγονταν σέ μεταγενέστερους χρόνους, αλλά δέν εμφανίζονται στά Όμηρικά έπη. Στήν αφήγηση τής συγκεντρώσεως στήν Αϋλίδα τίποτε δέν αναφέρεται για τήν Ίφιγένεια, καί άν, πράγμα πού δέν είναι βέβαιο, αυτή είναι ή ίδια μέ τήν Ίφιάνασσα, πού ό Άγαμέμνωνας προσφέρει στόν Άχιλλέα για γάμο (Ι 145), ή ιστορία τής θυσίας της δρίσκεται σέ σιωπηρή αντίφαση· ή μοίρα του Οιδίποδα περιορίζεται σέ μιάν άπλή καί άσαφή μνεία του θανάτου του στή Θήβα (Ψ 679)· στίς διάφορες αφηγήσεις στήν Όδύσσεια για τήν εκδίκηση του Όρέστη ούτε λέξη δέν λέγεται ότι αυτός σκότωσε τή μάνα του· ό έρωτας Άχιλλέα καί Πατρόκλου απορρίπτεται σιωπηρά (Ι 636 - 8)· τίποτε περισσότερο δέν λέγεται για τόν Γανυμήδη από τό ότι έγινε οίνοχόος του Δία για τήν όμορφιά του (Υ 234 - 5).

Μερικές φορές ὄντως ἡ παράδοση ἐπέβαλλε κάποιο ὠμό ἢ δυσάρεστο θέμα στόν ποιητή, πού τότε τό περνοῦσε ὅσο πιο γρήγορα μποροῦσε, ὅπως ὅταν ὁ Φοῖνικας κοιμᾶται μέ τήν παλλακίδα τοῦ πατέρα του καί σκέφτεται νά τόν σκοτώσει, ἀλλά δέν τό κάνει (I 451 κέ.). Ἡ παράδοση ἔλεγε ὅτι ὁ Ἀλκίνοος νυμφεύτηκε τήν ἀδελφή του Ἀρήτη καί ὁ ποιητής τήν καταγράφει, ἀλλά ἐξηγεῖ ὅτι στήν πραγματικότητα ἦταν ἀνεψιά του (η 54 κέ.). Σ' ἓνα σημεῖο ὄντως ἐκπλησσόμαστε ἀκούοντας γιά ἀνθρωποθυσία, ὅταν ὁ Ἀχιλλέας σκοτώνει δώδεκα Τρῶες στήν πυρά τοῦ Πατρόκλου. Αὐτό ἴσως ἀποτελεῖ πραγματικά μιάν πολύ παλιά ἀνάμνηση, μιά κι ἔχει ἀρχαιολογικό παράλληλο στόν βασιλικό τάφο στά Δενδρά, ὅπου βρέθηκαν ὁστά ἀνθρώπων καί ζώων σ' ἓναν λάκκο δίπλα στόν κανονικό τάφο. Στήν *Ἰλιάδα* ὅμως ἀναφέρεται γιά νά δείξει τήν ἐκδικητική ὀργή πού κατέχει ἀκόμη τόν Ἀχιλλέα· καί ὁ ποιητής δέν κρύβει τόν ἀποτροπιασμό του, ἀλλά σχολιάζει: *κακά δέ φρεσὶ μῆδετο ἔργα* (Ψ 176). Ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ λεπτότητα αὐτή ὀφείλεται σέ μεταγενέστερη ἐκκαθάριση τῶν ποιημάτων, πού κάποτε περιεῖχαν τέτοιο ὕλικό²³. Ἀλλά φαίνεται πιθανότερο ὅτι ἀντιπροσωπεύει μιάν προσωπική ἀπέχθεια γιά τίς φρικαλεότητες, τήν ὁποία πρέπει νά περιμένουμε ἀπό ἓναν ποιητή πού δέν ἀφήνει τόν Ἀχιλλέα νά ἀκρωτηριάσει τό σῶμα τοῦ Ἑκτορα. Δέν μποροῦμε νά τήν ἀποδώσουμε στήν παράδοση, ἀφοῦ εἶναι σαφές ὅτι μερικοί ποιητές τουλάχιστο δέν τήν συμμερίζονται.

Μιά παρόμοια προσωπική σφραγίδα μπορεῖ νά παρατηρηθεῖ ἐπίσης σέ μερικά δευτερεύοντα σημεία τεχνικῆς, πού ὄντως προέρχονται ἀπό τήν παράδοση ἀλλά δείχνουν μιὰ προσεκτική, ἐκλεκτική διακριτικότητα στή χρήση τους. Πρῶτο, καθὼς ὁ ποιητής συνθέτει σέ πιθανῶς ἀσυνήθιστα μεγάλη κλίμακα καί ἔχει νά ἀσχοληθεῖ μέ μιὰ μεγάλη χρονική περίοδο γεγονότων, τό ποίημα τονίζει ὁρισμένα κύρια σημεία προλέγοντάς τα. Αὐτό ἴσως γίνεται ἀπλῶς γιά νά μᾶς κρατήσῃ λιγότερο ἢ περισσότερο ἐνήμερους γιά ὅ,τι πρόκειται νά συμβεῖ, ὅπως ὅταν ἡ Ἀθηνᾶ λέει στόν Ἀχιλλέα πῶς θά λάβει τριπλάσιαν ἀποζημίωση γιά τήν ὑδριστική συμπεριφορά τοῦ Ἀγαμέμνονα ἀπέναντί του (Α 213 κέ.) ἢ ὅταν ὁ ἴδιος ὁ ποιητής λέει πῶς ἦρθε ὁ καιρός νά ἐπιστρέψῃ ὁ Ὀδυσσεύς στό σπίτι του (α 15 κέ.). Ἡ μπορεῖ νά μήν προλέγει γεγονότα τόσο μακρινά σάν αὐτά, ἀλλά νά ἀναφέρεται σέ κάτι πού ἀφορᾷ τό ἄμεσο μέλλον, ὅπως ὅταν ἀκοῦμε ὅτι ὁ Ἑκτορας θά δάλει φωτιά στά πλοῖα τῶν Ἀχαιῶν (Ο 596 κέ.) ἢ ὅταν ἡ Πηνελόπη προσεύχεται νά σωθεῖ ὁ γιός της καί ὁ ποιητής προσθέτει: *θεὰ δέ οἱ ἔκλυεν ἀρχῆς* (δ 767). Ἀντίστροφα, μερικές φορές οἱ ἐλπίδες τῶν ἀνθρώπων ἐμφανίζονται ἀπό τήν ἀρχή ὡς μάταιες. Καί ὅταν ὁ Ἀγαμέμνωνας ἐκφράζει τήν ἐλπίδα νά καταλάβῃ τήν Τροία στή διάρκεια τῆς ἐπόμε-

νης μέρας (Β 413 κέ.) καί όταν τόσο οἱ Ἀχαιοὶ ὅσο καὶ οἱ Τρῶες ἐλπίζουν ὅτι ἡ μονομαχία Μενέλαου καὶ Πάριθ θά τερματίσει τόν πόλεμο (Γ 302 κέ.), ἡ διάψευση τέτοιων ἐλπίδων ἐκφράζεται συνοπτικά μέ τίς λέξεις οὐδ' ἄρα πώ οἱ (σφιν) ἐπεκραίαινε Κρονίων. Πιό ἐντυπωσιακά, τά κεντρικά γεγονότα ἀμφοτέρων τῶν ποιημάτων, ὁ θάνατος τοῦ Πατρόκλου καὶ ἡ σφαγή τῶν μνηστήρων, προαναγγέλονται ἀμφοτέρα περισσότερες ἀπό μία φορές· καί ἡ κάθε περίπτωση προσθέτει κάτι στήν τραγική ἢ δυσοίωνη φύση αὐτοῦ πού πρόκειται νά συμβεῖ. Γιά τή συμφορά τῶν μνηστήρων γίνεται ἡ πρώτη νύξη ὅταν ἡ Ἀθηνᾶ λέει ὅτι ὁ Ὀδυσσεύς ὅπως ὅποτε θά ἐπιστρέψει (α 203)· προλέγεται ρητά στή συνέλευση τῆς Ἰθάκης, ὅταν ὁ οἰωνοσκόπος Ἀλκίθερος τή βλέπει νά προδιαγράφεται ἀπό τίς κινήσεις τῶν πτηνῶν (β 167 κέ.)· ὁ Μενέλαος λέει ὅτι θά ἐπέλθῃ (δ 333 κέ.)· ὁ Θεοκλύμενος βλέπει ἕναν οἰωνό γι' αὐτήν σ' ἕνα ἀετό πού κρατᾷ ἕνα περιστέρι (ο 525 κέ.) καί τήν προφητεύει μέ σκοτεινές καί μυστηριώδεις λέξεις ὅταν οἱ μνηστές καταλαμβάνονται ἀπό προσωρινή παραφροσύνη μέσα στό μεθύσι τους (υ 351 κέ.). Ὁ θάνατος τοῦ Πατρόκλου προλέγεται γιά πρώτη φορά ὅταν, ἀκούοντας τόν Ἀχιλλέα πού τόν φωνάζει, βγαίνει ἀπό τή σκηνή του, *κακοῦ δ' ἄρα οἱ πέλεν ἀρχή* (Λ 604). Ἀργότερα, ὅταν παρακαλεῖ τόν Ἀχιλλέα νά τόν ἀφήσῃ νά μπεῖ στή μάχη, ὁ ποιητής εἶναι ἀκόμα πιό σαφής:

*ὧς φάτο λισσόμενος μέγα νήπιος· ἦ γὰρ ἔμελλεν
οἷ αὐτῷ θάνατόν τε κακὸν καὶ κῆρα λιτέσθαι. (Π 46 - 7)*

Καί τελικά, ὅταν ὁ Ἀχιλλέας προσεύχεται στόν Δία νά ἀπωθηθοῦν οἱ Τρῶες ἀπό τά πλοῖα καί νά γυρίσῃ πίσω σῶος ὁ Πάτροκλος, ἀκούμε ὅτι ὁ Δίας συγκατανεύει στό πρῶτο μέρος τῆς προσευχῆς μά ὄχι στό δεύτερο (Π 248 - 52). Αὐτή ἡ τέχνη τῆς προαναγγελίας ὄχι μόνο συντελεῖ στή συνοχή μιᾶς μακροσκελοῦς ἱστορίας ἀλλά, προσεγγίζοντας ἕνα γεγονός ἀπό διαφορετικές γωνίες, τό καθιστᾷ πιό δραματικό καί πιό συναρπαστικό ὅταν ἐπέρχεται.

Μιά δεύτερη ἐπινόηση πού μοιάζει μέ προσωπική σφραγίδα εἶναι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ὁ ποιητής ἐμφανίζει τοὺς ἥρωες του νά γνωρίζουν μερικά πράγματα πού δέν θά μπορούσαν ἀκριβῶς νά γνωρίζουν. Αὐτό τοῦ εἶναι χρήσιμο γιατί τοῦ ἐπιτρέπει νά κρατᾷ τήν ἀφήγησή του ἀπλή καί ἀνεμπόδιστη ἀπό ἐξηγήσεις ἀνυπόφορες καί διασπαστικές. Τό ἀκροατήριο, χωρίς νά τό ξέρεῖ, γεμίζει αὐτόματα τό κενό καί συμπληρώνει τήν πληροφορία πού θά περιμέναμε νά δώσῃ ὁ ποιητής. Ἔτσι, μολονότι ὁ Ἀχιλλέας δέν ἔχει τά μέσα γι' αὐτό, γνωρίζει ὅτι ὁ Χρύσης ἔχει προσευχή-

θεϊ στόν Ἀπόλλωνα (Α 380 κέ.), ἐπειδὴ τό ἔχει ἀναφέρει ὁ ποιητής (Α 35 κέ.)· ὁ Σαρπηδὼν ἔχει κάνει τὴν πρώτη ἐπιτυχὴ ἐπίθεση στό τεῖχος τῶν Ἀχαιῶν (Μ 385 κέ.) καί ὁ Πάτροκλος, πού δέν ἔχει ἀκούσει γι' αὐτή, μιλά γι' αὐτή (Π 558)· ὁ Αἴας φοβᾶται ὅτι τό σῶμα τοῦ Πατρόκλου θά ριχτεῖ στά σκυλιά (Ρ 240 κέ.), ἀλλά εἴμαστε ἐμεῖς, καί ὄχι αὐτός, πού ξέρουμε ὅτι αὐτή εἶναι ἡ πρόθεση τοῦ Ἑκτορα (Ρ 125 κέ.)· ἡ Πηνελόπη γνωρίζει ὅτι ὁ Ἀντίνοος ἔχει κτυπήσει μ' ἓνα σκαμνί τόν Ὀδυσσεά (ρ 500 κέ.), μολονότι δέν εἶδε νά συμβαίνει αὐτό οὔτε τῆς μίλησε κανεῖς γι' αὐτό. Πιό ἀπλά, ὁ ποιητής μπορεῖ νά παραλείπει κάτι, ἀκριβῶς ἐπειδὴ θά ἦταν ἐνοχλητικό νά τό ἀναφέρει πολύ συχνά. Ἔτσι ὁ Δίας πληροφορεῖ τόν Ἑρμῆ πῶς ὁ Ὀδυσσεάς θά κατασκευάσει μιά σχεδία (ε 33), ἀλλά ὁ Ἑρμῆς δέν ἀναφέρει τίποτε σχετικό στήν Καλυψώ, μολονότι αὐτή τό μεταφέρει στόν Ὀδυσσεά σάν μέρος τοῦ μηνύματος πού τῆς ἔχει δώσει ὁ Ἑρμῆς (ε 112). Μ' ἓναν τρόπο σχεδόν παρόμοιο μερικὲς φορές ὁ ποιητής δημιουργεῖ στήν ἀφήγησή του αὐτό πού στήν κυριολεξία εἶναι ἀνακολουθία μέ σκοπό νά κρατήσῃ τὴ διήγησή του διαυγῆ. Ὁ Εὐμαιοσ λέει στήν Πηνελόπη ὅτι ὁ ζητιάνος ἔχει περάσει τρεῖς μέρες καί τρεῖς νύχτες μαζί του στήν καλύδα του (ρ 515 κέ.)· ἂν ὅμως κοιτάξουμε προσεκτικά, ὁ ἀριθμὸς θά ἔπρεπε νά ᾖ καὶ τρεῖς ἀλλὰ τέσσερις. Θυμόμαστε τίς τρεῖς νύκτες γιατί ἡ καθεμιά ἔχει τὰ δικά της γεγονότα καί τόν δικό της χαρακτήρα· δέν θυμόμαστε τὴν τέταρτη. Ὁ ποιητής ὑπολογίζει ἐμᾶς καί προσηλώνεται στά βασικὰ σημεῖα τῆς ἀφηγήσεως. Τό φάντασμα τῆς Ἀντίκλειας μιλά γιὰ τόν Τηλέμαχο σάν νά εἶναι κιόλας ἐνηλικιωμένος (λ 185 - 7). Ἔτσι εἶναι ὄντως ὅπως τόν ἔχουμε δεῖ στήν Ἰθάκη· ὅταν ὅμως αὐτή μιλά, ὁ Τηλέμαχος δέν μπορεῖ νά εἶναι παρὰ ἓνα παιδί. Μιά ἀλλιώτικη μεταχείρισή του θά ἀποτελοῦσε γιὰ μᾶς ἐνόχληση στιγμιαία σ' ἓνα θέμα γιὰ τό ὅποιο ἡ σαφήνεια εἶναι σημαντικότερη ἀπὸ τὴν ἀκρίβεια. Ἡ προφορική ἀφήγησις ἐπιβάλλει τοὺς δικούς της νόμους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους προέχει ἡ ἀνάγκη νά κρατιέται ὁ λόγος εὐθύς καί ἀδιάστος. Ὁ ποιητής μας πετυχαίνει αὐτό μέ πολλοὺς τρόπους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους αὐτός ὁ σεβασμὸς τῶν ἀκροατῶν του εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς πιό λεπτούς.

Τρίτο, μιά προσωπικὴ σφραγίδα μπορεῖ ἀναμφίβολα νά ἀναγνωριστεῖ στήν τοποθέτησι τῶν παρομοιώσεων. Ἡ *Ἰλιάδα* ἔχει τετραπλάσιες ἀπὸ τὴν *Ὀδύσεια*, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἀσχολεῖται μέ σκηνὲς μάχης, ὅπου χρειάζονται γιὰ νά σπάει ἡ μονotonία· καί γι' αὐτόν τόν λόγο 164 παρομοιώσεις τῆς βρίσκονται σέ πολεμικὲς σκηνὲς καί 38 μόνο στό ὑπόλοιπο ποίημα. Πιό διαφωτιστικός γιὰ τό θέμα μας εἶναι ὁ τρόπος μέ τόν ὅποιο χρησιμοποιοῦνται γιὰ νά σημειώσουν σταθμούς στὴ δράσις ἢ μεταβολὲς σ' αὐτήν. Ὅταν ὁ Διομήδης ἀρχίζει τίς περιπέτειές του, ἡ κεφαλὴ του εἶναι

σάν τό λαμπρό ἄστρο τοῦ φθινοπώρου (Ε 5)· ὅταν ὁ Ἕκτορας καί ὁ Πάρις πᾶν νά σμίξουν μέ τούς Τρῶες, ἔρχονται σάν οὐριος ἄνεμος στούς κουρασμένους ναυτικούς (Η 4 - 6)· ἡ πρεσβεία στόν Ἀχιλλέα ἀρχίζει παραβάλλοντας τίς σπαρασσόμενες καρδιές τῶν Ἀχαιῶν μέ θάλασσα πού ἀνεμοδέρνεται (Ι 4 - 7)· ἡ μοιραία περιπέτεια τοῦ Πατρόκλου ξεκινᾷ μέ τά δάκρυά του νά πέφτουν σάν ρυάκι ἀπό βράχο (Π 3 - 4)· ἡ τελευταία μονομαχία Ἀχιλλέα καί Ἕκτορα προλογίζεται μέ τούς Τρῶες νά φεύγουν σάν τρομαγμένα ἐλάφια (Χ 1)· ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ Ὀδυσσεά ἀπό τήν Ὠγυγία ἀρχίζει μέ τόν Ἑρμῆ νά πετᾷ σάν θαλασσοπούλι (ε 51 - 3)· τό πρωταντίκρουσμα τοῦ νησιοῦ τῶν Φαιάκων ἀπό τόν Ὀδυσσεά τόν χαροποιεῖ ὅπως τά παιδιά ἄρρωστου πατέρα χαίρονται ὅταν αὐτός ἀρχίζει νά συνέρχεται (ε 394 - 7)· ἡ ἐναρξη τῶν ἄθλων τοῦ Εὐμαιοῦ μέ τόν Τηλέμαχο μοιάζει μέ τή συνάντηση πατέρα μέ γιό πού ἔταν γιά μεγάλο χρονικό διάστημα στά ξένα (π 17 - 9)· ὅταν ὁ Ὀδυσσεάς ἀρχίζει τήν τελική δράση του ἐνάντια στούς μνηστήρες, στριφογυρίζει στό μυαλό τίς σκέψεις του μιά ἔτσι καί μιά ἄλλιως, ὅπως ὅταν ἓνας ἄντρας γυρίζει στή φωτιά κοιλιά ξεχειλὴ ἀπό αἶμα (υ 25 - 7)· ὅταν φτάνει, τέλος, τό κρίσιμο σημεῖο, τεντώνει τό μεγάλο τόξο ὅπως ἓνας τραγουδιστής τεντώνει τή χορδή τῆς φόρμιγγας του (φ 406 - 8).

Μέ τόν ἴδιο τρόπο χρησιμοποιοῦνται παρομοιώσεις στό τέλος σκηνῶν τόσο μεγάλων ὅσο καί μικρῶν. Τά κατορθώματα τοῦ Διομήδη τελειώνουν μέ τό αἶμα του νά ξηραίνεται ὅπως τό γάλα πού πῆζει (Ε 902 - 3). Τό πρῶτο μέρος τῆς πολεμικῆς δραστηριότητος τοῦ Ἀχιλλέα πού καταδιώκει τόν Ἕκτορα τελειώνει μέ σύγκρισή του μέ ἀδηφάγο πῦρ καί μέ ταύρους πού ἀλωνίζουने κριθάρι (Υ 490 - 7). Ἡ πρώτη ἐπίθεση τοῦ Ἕκτορα ἐναντίον τῶν Ἀχαιῶν λήγει μέ τίς φωτιές στά φυλάκια τῶν Τρῶων σάν τ' ἀστέρια γύρω ἀπ' τό φεγγάρι (Θ 555 - 9). Τό ταξίδι τοῦ Ὀδυσσεά πάνω στή σχεδία τελειώνει μέ τά κομμάτια τῆς νά σκορπίζονται σάν τ' ἄχυρα (ε 268 - 9). Ὅταν κοιμᾶται στούς θάμνους μετά τήν ἐπίπονη πάλη του μέ τά κύματα, μοιάζει μέ ἄνθρωπο πού χώνει δαυλό στήν αἰθάλη (ε 488 - 90). Ἡ μακρόχρονη παραμονή του στή χώρα τῶν Φαιάκων κλείνει μέ παραλληλισμό τῆς ἐπιθυμίας του γιά ἀναχώρηση πρὸς τήν ἀνακούφιση πού νοιώθει κατὰ τή δύση τοῦ ἡλίου ἓνας ἄντρας μετά ἀπό ὁλόήμερο ὄργωμα (ν 314). Ἡ σφαγή τῶν μνηστῆρων καί τῶν συνεργατῶν τους χαρακτηρίζεται ἀπό τήν παρομοίωση τῶν ἀπιστῶν ὑπηρετριῶν πού ἀπαγχονίζονται μέ τσίχλες ἢ περισσότερες πού πιάστηκαν στά βρόχια (χ 468 - 70). Αὐτός δέν εἶναι ὁ μόνος τρόπος χρήσεως τῶν παρομοιώσεων, ἀλλ' εἶναι ἀρκετά ἀξιοσημείωτος γιά νά ὑποδηλώσει ὅτι εἶναι ἔτσι τοποθετημένες ἐπειδὴ ὁ

ποιητής αισθάνεται πώς πρέπει νά τονίσει τά σημεία τῆς ἀρχῆς καί τοῦ τέλους, κι ἔχει ἓνα πρόσφορο μέσο γι' αὐτό.

Τέταρτο, ὁ ποιητής δείχνει μερικές φορές πώς ἐπινοεῖ μιά λεπτομέρεια πού φαίνεται νά ἀναφέρεται σέ κάποιαν ἱστορία ἔξω ἀπό τό ἄμεσο θέμα του ἀλλά στήν πραγματικότητα ἀποτελεῖ ἐπινόηση πού εἰσάγεται γιά νά ἐξυπηρετήσῃ μιάν προσωρινή ἀνάγκη. Μέ αὐτό ὑποδηλώνει ὅτι ὑπάρχουν πολύ περισσότερα σέ μιά κατάσταση ἀπ' ὅσα παίρνει τό μάτι καί δίνει σ' αὐτήν ἓνα αὐξημένο ἐνδιαφέρον. Οἱ κριτικοί, φυσικά, ἔχουν ὑποθέσῃ ὅτι αὐτό ὀφείλεται στήν πολλαπλή πατρότητα ἢ στήν ἐκδοτική ἀναστάτωση. Ἡ ἀπλούστερη ὁμως ἐξήγηση εἶναι πῶς πιθανή, ὅτι δηλαδή ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἓνα μέσο γιά νά δοθεῖ βάρος σέ ἄλλες ὄχι πολύ σημαντικές πράξεις. Ἔτσι, πρὶν ἀπὸ τὴ μονομαχία του μέ τὸν Πάρι, ὁ Μενέλαος ἐπιμένει νά δώσῃ ὄρκον ὁ Πριάμος γιὰτί οἱ γιοί του δέν εἶναι νά τοὺς ἐμπιστευτεῖ κανεὶς (Γ 106). Τό θέμα δέν ἐμφανίζεται πούθενά ἄλλου καί δέν ὑπάρχει λόγος νά ὑποθέσουμε ὅτι πίσω του κρύβεται ἓνας χαμένος μῦθος. Ὁ προσορισμός του εἶναι ἀπλῶς νά καταστήσῃ τὸν ὄρκον πῶς ἐντυπωσιακό καί νά δώσῃ μιά καλὴ αἰτιολογία γιά ὅ,τι ἄλλιῶς θά ἔμενε ἀπλό τυπικό θέμα. Πάλι, στὸν Ὀλυμπο ἢ Ἡρα μιᾶ γιὰ τὸν κόπο τῆς νά μαζέψῃ στρατό γιά νά πολεμήσῃ ἐναντίον τοῦ Πριάμου (Δ 25 κέ.) Αὐτό, βέβαια, μπορεῖ νά ἀναφέρεται στὸν δεσμό τῆς Ἡρας μέ τὸ Ἄργος καί νά προέρχεται ἀπὸ ἄλλον κύκλο, ἀλλά στὴ θέση πού θρῖσκεται ἐξηγεῖται ἱκανοποιητικά ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νά ἐνισχυθεῖ ἢ ἐκκλησῇ τῆς γιὰ βοήθεια ἐναντίον τῶν Τρώων. Παρόμοιες περιστασιακές ἐπινοήσεις μπορούμε νά δοῦμε ὅταν ἡ Ἀνδρομάχη λείει στὸν Ἐκτορα πῶς οἱ Ἀχαιοὶ ἔχουν ἐπιτεθεῖ ἐναντίον τῆς Τροίας τρεῖς φορές σ' ἓνα ὀρισμένο σημεῖο (Ζ 435 κέ.)· ὅταν ὁ Αἰνείας μένει πίσω γιὰτί εἶναι συνεχῶς ὀργισμένος μέ τὸν Πρίαμο (Ν 459 κέ.)· ὅταν ὁ Ἀχιλλέας λείει πῶς ἡ μητέρα του πρόβλεψε τὸν θάνατο τοῦ Πατρόκλου (Σ 9 κέ.)· ὅταν τὸ πλοῖο τῶν Φαιάκων βρῖσκει τὸ λιμάνι τοῦ Φόρκυνα γιὰτί οἱ ναῦτες εἶχαν βρεθεῖ προηγουμένως ἐκεῖ (ν 113)· ὅταν ὁ Ἀντίνοος λείει πῶς ὁ ξητιάνος δέν μπορεῖ νά εἶναι ὁ Ὀδυσσεύς ἐπειδὴ τὸν θυμᾶται ἀπὸ μικρός (φ 95). Οἱ ἀφηγηματικοὶ ποιητές, βέβαια, ἐπινοοῦν πολλές λεπτομέρειες γιά νά προσδώσουν ἀληθοφάνεια στὶς ἱστορίες τους· ἀλλά στὰ Ὀμηρικά ἔπη ἀγγίσματα σὰν αὐτὰ φαίνονται νά ἀποσκοποῦν σὸ νά δημιουργήσουν τὴν ἐντύπωση ἑνὸς ὁλόκληρου, πολυπληθοῦς κόσμου γεγονότων πίσω ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ἱστορία.

Τέλος, ἀξίζει νά σημειώσουμε ὅτι καί στήν Ἰλιάδα καί στήν Ὀδύσεια ὁ ποιητής προβάλλει, ἀθόρυβα εἶναι ἀλήθεια καί χωρὶς ἔμφαση, τὴν προσωπικὴ του θεωρία γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὰ ἀνθρώπινα δάσανα καί τὸ

τραγουδι. "Όταν ή Έλένη αποκαλύπτει στον Έκτορα τήν όδύνη της και τό συναίσθημα ένοχής πού νιώθει και μιλά για τή συμφορά πού όφείλεται σ' αυτήν και τόν Πάρη, δέν τήν αποδίδει άπλώς στον Δία αλλά εξηγεί και τόν λόγο του γι' αυτό:

*οἷσιν ἐπὶ Ζεὺς θῆκε κακὸν μόρον, ὥς και ὀπίσσω
ἀνθρώποισι πελώμεθ' αἰοίδιμοι ἐσσομένοισι.* (Z 357 - 8)

"Όταν ό Άλκίνοος αναφέρεται στό πῶς κλαίει ό Όδυσσέας άκούοντας τό τραγούδι τοῦ Δημόδοκου για τά βάσανα τῶν Άχαιῶν, λέει:

*τὸν δὲ θεοὶ μὲν τεύξαν, ἐπεκλώσαντο δ' ὄλεθρον
ἀνθρώποις, ἵνα ᾗσι και ἐσσομένοισιν αἰοιδῇ.* (θ 579 - 80)

Αὐτή εἶναι ή πιό κοντινή προσέγγιση μέσα στά Όμηρικά ἔπη σέ μία θεωρία τῆς ποιήσεως. Έκφράζοντας τήν πίστη του ὅτι τά βάσανα στέλλονται από τούς θεούς ὥστε οἱ ἄνθρωποι νά ἔχουν θέματα νά τραγουδήσουν, ό ποιητής αποκαλύπτει τήν ὕψηλή του αἴσθηση για τήν τέχνη του, πού εἶναι ὅτι ό μοναδικός τρόπος επιδίωξης, ἄλλος άπ' ὅ,τι σάν σκιές ανάμεσα σέ σκιές, τόν ὁποῖο οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νά περιμένουν μεταθανάτια εἶναι στά χεῖλη και σ' αὐτιά τῶν ἀνθρώπων. Αὐτό τούς αποζημιώνει για τά βάσανά τους και δίνει μιάν εξήγηση γι' αὐτά. Μιά τέτοια πίστη εἶναι και πολύ πειραματική και πολύ ασυνήθιστη για νά άποτελεῖ κοινοτυπία, και σ' αὐτήν μποροῦμε αναμφίβολα νά δοῦμε μιάν προσωπική ὑπεράσπιση τῆς τέχνης του από τόν ποιητή και τό ενδιαφέρον του για τίς θλίψεις και τίς κακουχίες τῶν ἀνθρώπων.

Οἱ λεπτομέρειες αὐτές μπορεῖ νά μήν εἶναι πολύ σημαντικές καθαυτές, αλλά ἔχουν κάποια ἀξία για τή συζήτηση τῆς πατρότητας τῶν Όμηρικῶν ἑπῶν, ἐπειδή εἶναι σέ τέτοια μικρά θέματα πού ἕνας ποιητής αποκαλύπτει τόν ἑαυτό του και τίς προσωπικές του προτιμήσεις, ιδίως ἄν ἐργάζεται μέσα σ' ἕνα παραδοσιακό, συμβατικό πλαίσιο. Αὐτό δέν τοῦ ἐπιτρέπει νά δημιουργήσῃ τόσο καταπληκτικές καινοτομίες, ὅπως ἕνας λόγιος ποιητής μπορεῖ, για νά δείξῃ τήν πρωτοτυπία του. Εἴμαστε λοιπόν ὑποχρεωμένοι νά ἀναζητήσουμε ἄλλοῦ τήν προσωπική του σφραγίδα. Θέματα αὐτοῦ τοῦ εἶδους γεννιοῦνται πραγματικά μέσα από τήν παράδοση, πού ὅμως δέν διδάσκει τόν ποιητή πού ή πῶς μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν ἄριστα. Έξάλλου τά περισσότερα άπ' αὐτά εἶναι τόσο δύσκολο νά τά προσέξῃ κανείς, πού εἶναι ἀπίθανο νά τά χρησιμοποίησαν περισσότεροι από ἕναν ποιητής μέ τόσο ἐντυπωσιακά συνεπή τρόπο. Φανερώνουν ἕναν ποιητή

πού ήταν τέτοια αὐθεντία στήν τέχνη του ὥστε μπόρεσε νά μετατρέψει τά πιό ταπεινά εὐρήματα σέ στόχους ἀπρόσμενους. Τά ἔχει ὑπό τόν πλήρη ἔλεγχό του καί τά χρησιμοποιεῖ γιά νά κρατεῖ τήν ἱστορία του λαμπρά διαυγή καί νά ἔχει τό ἐνδιαφέρον τῶν ἀκροατῶν του στραμμένο σέ κάθε ἐπεισόδιο ὅπως τό ἀφηγεῖται. Ἄν οἱ συνθήκες τῆς προφορικῆς ποίησης τοῦ ἐπέβαλλαν ὀρισμένες ὑποχρεώσεις καί ἡ παράδοσή του, διαμορφωμένη κατά τή διάρκεια πολλῶν αἰώνων, σήμαινε ὅτι μερικές φορές ἦταν ἀσυνεπής στή χρήση τῶν λεπτομερειῶν τοῦ ὕλικου, ἦταν ὅμως ἐλεύθερος νά ὀδηγήσει σέ ὕψιστα ἐπίπεδα τήν τεχνική του καί νά τήν ἐφαρμόσει ὅπως νόμιζε πιό κατάλληλα στά διάφορα στοιχεῖα τῆς ἀφήγησής του. Γνώριζε τίς δυσκολίες της καί μιά φορά τουλάχιστο μιλά γι' αὐτές:

ἀργαλέον δέ μοι ταῦτα θεὸν ὧς πάντ' ἀγορεύσαι· (M 176)

εἶχε ὅμως πίσω του τά τεράστια ἀποθέματα πού εἶχε κάνει κτῆμα του κατά τή μαθητεία του καί ὅσα κέρδιζε ἀπό τήν ἔμπνευση τῶν Μουσῶν κατά τή συγκεκριμένη παρουσίαση. Ὅταν ἔβαζε τόν Φῆμιό του νά λέει

*αὐτοδίδακτος δ' εἰμί, θεὸς δέ μοι ἐν φρεσὶν οἶμας
παντοίας ἐνέφυσεν, (X 347 - 8)*

δύσκολα θά περίμενε νά πιστέψει κανεὶς πῶς ἦταν αὐτοδίδακτος· ἀλλά θά μπορούσε δίκαια νά ἰσχυριστεῖ πῶς ἕνας θεός τοῦ ἔχε ἐμφυσήσει ὅλους τούς τρόπους τραγουδιοῦ καί πῶς αὐτός τούς ἀκολούθησε ὅμοια στοὺς μύθους του, στή γλώσσα του καί στά πολλά του ποιητικά εὐρήματα.

Μεγάλο ὄντως μέρος ἀπὸ τή γοητεία πού ἀσκοῦν ἐπάνω μας τά ποιήματα ὀφείλεται στήν παράδοση πού βρίσκεται πίσω τους. Ἡ πλούσια, ποικιλόμορφη, ἀνεξάντλητη γλώσσα, οἱ πολλοὶ τρόποι μέ τούς ὁποίους μιά ἱστορία μπορεῖ νά καταστεῖ πιό δραματική ἢ πιό ἀνθρώπινη, ἡ ἱκανότητα νά συνδυάζεται ἡ συμβατικότητα μέ τήν ἐκπληξη, ἡ αἴσθηση ἑνός ἥρωικου κόσμου καί τοῦ μεγαλείου τῶν γενναίων κατορθωμάτων, ἡ εἰκόνα τῶν θεῶν καί τό μοναδικό χρῶμα πού παίρνει ἡ ἀνθρώπινη ζωή ὄντας τοποθετημένη μπρὸς στή σκοτεινιά τοῦ θανάτου, ὅλα αὐτά ὀφείλονται σέ μεγάλο βαθμὸ στήν παράδοση· καί εἶναι πιθανὸ πῶς, ἂν δέν εἶχαμε τήν *Ἰλιάδα* καί τήν *Ὀδύσσεια* ἀλλὰ μόνο τό ἔργο ἑνὸς μὴ δημιουργικοῦ αἰοίδου πού θά 'ταν πλήρως στηριγμένος στό παραδοσιακὸ ὕλικό, μπορεῖ κάλλιστα νά ἐντυπωσιαζόμασταν καί νά γοητευόμασταν ἀπ' αὐτό. Ἐντούτοις ἔχοντας ἐγκρίνει πλήρως αὐτό, πρέπει ἀκόμα νά αἰσθανόμαστε ὅτι ὑπάρχει κάτι ἄλλο, πού δέν προσδιορίζεται εὐκολα καί εἶναι σέ τελευταία

ἀνάλυση ἀδύνατο νά περιγραφεῖ ἀκριβῶς, τό ὁποῖο ἀποκαλύπτει τή σφραγίδα ἐνός μεγάλου ποιητῆ. Βρίσκεται σέ μεγάλο βαθμό στήν ιδέα του γιά τόν ἄνθρωπο, πού τόν βλέπει σχεδόν πάντα μέ στοργή, μερικές φορές μέ συμπάθεια, ἄλλες μέ θαυμασμό καί ἄλλες μέ εὐθυμη διάθεση. Οἱ ἄντρες αὐτοί καί οἱ γυναῖκες μᾶς φαίνονται ζωντανοί γιατί εἶναι ἐσωτερικά ἀπεικονισμένοι. Ἡ ἀνθρώπινη φύση ἔδωσε στόν ποιητή τήν κύρια ἐμπνευσή του καί τόν ἔκανε νά ἐπεκτείνει τίς ἱστορίες του πέρα ἀπό τό ἄμεσο θέμα τους ὥστε νά περιλάβουν ἕναν δλόκληρο κόσμο ἀληθινῶν προσώπων. Ἀλλά τά πρόσωπα αὐτά εἶναι τοποθετημένα σέ περιβάλλον ἐξίσου πραγματικό. Εἶναι εἰδωμένοι τόσο ἀπό τήν ἐξωτερική τους ὅσο καί ἀπό τήν ἐσωτερική τους ὄψη καί δροῦν σέ σκηνές πού ὁ ποιητής ἀγαπᾷ σχεδόν ὅσο κι αὐτούς καί τίς περιγράφει μέ στοργική φροντίδα, ἀπό τοῦς ἀστερισμούς καί τίς θάλασσες ὡς τά πουλιά καί τά ἄνθη καί τά ἔντομα. Ἄν αὐτό χρειάζεται ὡς πλαίσιο γιά τά πολυάριθμα γεγονότα του, ἔχει ἐπίσης τή δική του αὐτόνομη ζωή καί τή δική του γοητευτική πραγματικότητα. Εἶναι βέβαια δυνατό περισσότερο ἀπό ἕναν ποιητές νά συνδυάσουν αὐτά τά χαρίσματα καί νά τά χρησιμοποιήσουν ἀποτελεσματικά· ἀλλά φαίνεται λιγότερο πιθανό ὅτι θά μπορούσαν νά συνεργαστοῦν μέ μιάν τόσο σίγουρη σφραγίδα καί μιάν τόσο πηγαία ἐμπνευση. Παρ' ὅλα τά ἐπιχειρήματα γιά τό ἀντίθετο, εἶναι εὐλογο νά πιστέψουμε πῶς ἕνας μοναδικός ποιητής συνέθεσε καί τήν Ἰλιάδα καί τήν Ὀδύσσεια· καί ἀφοῦ οἱ Ἕλληνες εἶπαν πῶς τό ὄνομά του ἦταν Ὀμηρος καί δέν ὑπάρχει κανένα ἄλλο ὄνομα μέ τό ὁποῖο μπορούμε νά τόν ἀποκαλοῦμε, πρέπει ἴσως νά ἱκανοποιηθοῦμε μ' αὐτό.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 3

- 1 G. Buchner καί C. F. Russo, «La coppa di Nestore», *Rend. Linc.* x (1955), 215 - 34
- 2 U. von Wilamowitz - Moellendorff, *Sappho und Simonides*, 273 - 4
- 3 Γιά μιὰ διαφορετική ἀποψη βλ. E. R. Dodds στό *Fifty Years of Classical Scholarship*, 15 κέ.
- 4 C. M. Bowra, *Homer and his Forerunners*, 9 - 13
- 5 U. von Wilamowitz - Moellendorff, *Homerische Untersuchungen*
- 6 Ὁ D. L. Page, *The Homeric Odyssey*, 102 - 11, [Ἡ Ὀμηρική Ὀδύσσεια, μετάφρ. ΚΡΙΤ ΠΑΝΗΓΥΡΗ, Ἀθήναι 1980 (ἐκδ. Δ. ΠΑΠΑΔΗΜΑ), 132 κέ.], κάνει τή μέγιστη δυνατή χρήση τέτοιων ἐπιχειρημάτων
- 7 Γιά μιὰ διαφορετική ἀποψη πδ. A. Shewan, *The Lay of Dolon*
- 8 W. Leaf, *The Iliad* (2η ἐκδ.), 1 370.
- 9 Ὀπ. 1 297
- 10 E. Bethe, *Homer*, 1 206 κέ
- 11 Leaf, ὁπ. 1 117 - 18
- 12 Page, ὁπ. 9 - 12

- 13 W J Woodhouse, *The Composition of Homer's Odyssey*, 216 - 17
- 14 Leaf, ὄ π ι 296 - 7
- 15 U von Wilamowitz - Moellendorff, *Die Ilias und Homer*, 92 - 115
- 16 Για μία διαφορετική άποψη βλ Page ὄ π 83 - 8
- 17 H T Wade - Gery, *The Poet of the Iliad*, 2 - 6
- 18 M Parry, *L' Epithete traditionnelle dans Homère*, 238 - 40
- 19 D B Monro, *Homer's Odyssey*, ιι 334 - 5
- 20 Page, ὄ π 151 - 2
- 21 K Reinhardt, *Von Werken und Formen*, 11 - 36
- 22 E R. Dodds, *The Greeks and the Irrational*, 28 κέ {Οἱ Ἕλληνες καὶ τὸ παράλογο, μετάφρ Γ
ΓΙΑΤΡΟΜΑΝΩΛΑΚΗ, Ἀθήναι 1978² (έκδ Μ ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ), 41 κέ }
- 23 G Murray, *The Rise of the Greek Epic*, 125 - 40

4.

L. R. Palmer

Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΟΜΗΡΟΥ

μετάφραση:

Ἀνδρέας Κατσούρης

ΠΡΟΛΟΓΙΣΜΑ

Μέσα στά ὅρια αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου δέν εἶναι δυνατό νά προσφέρουμε μιά ἐξαντλητική γραμματική τῆς ὁμηρικῆς γλώσσας. Ἡ συμβολή μας πού ἀκολουθεῖ ἀντιπροσωπεύει ἐπομένως ἕνα ὁμηρικό συμπλήρωμα σέ μιά ἀττική γραμματική, ἐνῶ οἱ διαφορές ἀπό τήν ἀττική χρήση, ἔχουν ἐξηγηθεῖ, ὅσο εἶναι δυνατό, μέ μιά συγκριτική καί ἱστορική ἐξέταση. Ὁ μελετητής θά δεῖ ὅτι ἡ κατανόηση τῆς μορφολογίας ἰδιαίτερα διευκολύνεται μέ τή γνώση ὀρισμένων φιλολογικῶν δεδομένων καί ἀρχῶν. Αὐτά τά θέσαμε στήν ἀρχή ὡς 'προκαταρκτικές παρατηρήσεις' πού διακρίνονται μέ ρωμαϊκοῦς ἀριθμούς. Σ' αὐτούς ἀναφέρονται τέτοιες ἐνδείξεις στό κείμενο ὅπως «(IV)».

Οἱ γραμματικές πού κυρίως συμβουλευτήκα εἶναι D. B. Monro, *A Grammar of the Homeric Dialect* (1891), Kühner - Gerth, *Grammatik der griechischen Sprache*, ii: *Satzlehre* (1898 - 1904) καί J. v. Leeuwen, *Encheiridion dictionis epicae* (1894). Ἀπό τό βιβλίο τοῦ C. Mohrmann, *Homerische Sprachleer* (Nijmegen, 1933) πῆρα μερικές ἀξιόλογες ἀπόψεις γιά τήν ἐπιλογή καί τήν ταξινόμηση τῶν δεδομένων. Θεώρησα ὅμως σκόπιμο νά ἀφιερῶσω σημαντικά περισσότερο χῶρο στή σύνταξη ἀπό ὅτι ὁ Ὁλλανδός μελετητής πού ἔχει μόνο δεκαέξι σελίδες.

Αὐτό τό κεφάλαιο πῆρε τήν πρώτη του μορφή πρὶν ἀπό τήν ἐμφάνιση τοῦ τόμου πού εἶναι ἀφιερῶμένος στή σύνταξη τοῦ E. Schwyzler, *Griechische Grammatik* (1950) ἢ τοῦ P. Chantraine, *Grammaire homérique* (i, 1942, ii, 1953). Κατέστη ὅμως δυνατό νά ὠφεληθῶ λόγω τῆς καθυστέρησης στή

δημοσίευσή του καί νά κάνω μιὰ βασική ἀναθεώρηση κάτω ἀπό τό φῶς αὐτῶν τῶν θεμελιωδῶν μελετῶν. Ἦταν ἀκόμα ἀναγκαῖο νά κάνω μιὰ ἐπανεκτίμηση τῆς γένεσης τῆς ἐπικῆς διαλέκτου κάτω ἀπό τό φῶς τῶν πινακίδων τῆς Γραμμικῆς Β πού ἀποκρυπτογραφήθηκαν προσφάτως. Ὡστόσο, ὅπως ἀποδεικνύεται λεπτομερῶς πιά κάτω, ἡ σημασία τῶν νέων μαρτυριῶν γιά τίς ὁμηρικές σπουδές ἔχει ὑπερβολικά ἐξογκωθεῖ.

Ἡ ἀναφορά σέ εἰδικά θέματα διευκολύνεται μέ τή σύνοψη πού ἀκολουθεῖ

ΣΥΝΟΨΗ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ 4ου ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

I ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗ-	Ἐγκλίσεις	156
ΡΗΣΕΙΣ	1 Προστακτική	156
Φωνολογία	2 Ὑποτακτική	156
Μορφολογία	3 Εὐκτική	157
II ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΙ	Ρηματικά Οὐσιαστικά	158
Τά χαρακτηριστικά τῆς Ἀττικῆς	1 Ἀπαρέμφατο	158
- Ἰωνικῆς	2 Μετοχή	158
Τά χαρακτηριστικά τῆς Αἰολικῆς	VI Η ΣΥΝΤΑΞΗ ΤΗΣ ΟΜΗΡΙΚΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΥ	159
Τά χαρακτηριστικά τῆς Ἀρκαδο-Κυπριακῆς	A Ὄνομα	159
Οἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν ἐλληνικῶν διαλέκτων	Ἀριθμός ..	159
III ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΦΘΟΡΑ	Πτώσεις	159
IV Η ΣΥΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΟΜΗΡΙΚΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΥ	Τό ἄρθρο	167
V Η ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΟΜΗΡΙΚΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΥ	Ἀντωνυμίες	170
A Τό οὐσιαστικό - Καταλήξεις	Προθέσεις	171
Φωνηεντόληκτα σέ -α	B Τό ρῆμα	177
Φωνηεντόληκτα σέ -ο	Διαθέσεις	177
Τρίτη κλίση	Οἱ Χρόνοι	178
Ἐπίθετα	1 Παρατατικός	179
Ἀριθμητικά	2 Ἀόριστος	180
Ἀντωνυμίες	3 Ὁ Παρακείμενος	181
B Τό ρῆμα - Ἀναδιπλασιασμός	Οἱ Ἐγκλίσεις	145
Αὕξηση	Ὑποτακτική καί Εὐκτική	145
Προσωπικές καταλήξεις (βλ. 103 XII)	Γ Σύνθετος Λόγος	188
Σχηματισμός τῶν ρηματικῶν θεμάτων	Παράταξη	188
1 Τό Ἐνεστωτικό θέμα	Ἐξαρτημένες δευτερεύουσες προτάσεις	190
2 Ἐπαναληπτικά καί παρατατικός σέ -ισκω	1 Οἱ ἐγκλίσεις	190
3 Ἀόριστος	2 Πλάγιες προτάσεις κρίσεως	190
4 Μέλλοντας	3 Πλάγιες ἐρωτήσεις	191
5 Παρακείμενος καί Ὑπερσυντέλικος	4 Οἱ αἰτιολογικές προτάσεις	192
	5 Συμπερασματικές προτάσεις	192
	6 Τελικές προτάσεις	192
	7 Οἱ ὑποθετικοὶ λόγοι	195
	8 Ἀναφορικές προτάσεις	200
	9 Ἡ σύνταξη τῶν χρονικῶν προτάσεων	204
	Τά μόρια	207

I. ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

ΦΩΝΟΛΟΓΙΑ

I. Τό αρχικό $\tilde{a}$ γίνεται η στην Ἀττική - Ἰωνική: ἔτσι στά *μάτηρ*, *δᾶμος* κλπ. τῆς Δωρικής, κλπ. ἀντιστοιχοῦν στήν Ἀττική τό *μήτηρ*, *δῆμος* κλπ. Αὕτῃ ἡ μεταβολή, γενική στήν Ἰωνική, περιορίστηκε στήν Ἀττική στίς περιπτώσεις πού προηγεῖται ρ , ι ἢ ϵ : ἔτσι τύποι ὅπως *χώρη*, *οἰκία* κλπ. διακρίνουν τήν Ἰωνική ἀπό τήν Ἀττική, ὅπου ἔχουμε *χώρα*, *οἰκία*, κλπ.

II. Ἡ Ἀττική διακρίνεται ἀπό ἄλλες διαλέκτους ἀπό τή συχνή συναίρεση τῶν φωνηέντων πού στίς ἄλλες ἔμειναν ἀσυναίρετα. Ἔτσι τό *εα*, *εο* καί *εω* παραμένουν ἀσυναίρετα στήν Ἰωνική, ὥστε τά ἀττικά *γένη*, *γένους*, *πυλῶν* νά ἀντιτίθενται στά ἰωνικά *γένεα*, *γένεος*, *πυλέων*.

III. Ἡ Ἀττική - Ἰωνική διακρίνεται ἐπίσης ἀπό τίς ἄλλες διαλέκτους ἀπό τό φαινόμενο πού εἶναι γνωστό ὡς *ἀντιμεταχώρηση*, δηλ. μιὰ τροχαϊκή ἀκολουθία φωνηέντων σέ χασμωδία γίνεται ἱαμβική, π.χ. *ηο* > *εω*. Ἔτσι ἓνας κοινός ἑλληνικός τύπος *νᾶός* ἔγινε (σύμφωνα μέ τό I) *πρώτα* *ηός* καί μετά, ἀπό ἀντιμεταχώρηση, ἔγινε *νεός*. Ἀλλά παρόμοια παραδείγματα εἶναι *λᾶός* > *ληός* > *λεός*, *ἱλᾶός* > *ἱληός* > *ἱλεός*. Αὕτῃ ἡ ἀλλαγή εἶναι σημαντική γιά νά κατανοήσουμε τή γενική ἐνικοῦ τῶν ἀρσενικῶν ὀνομάτων τῆς πρώτης κλίσης. Ἔτσι ἡ πρώτη γενική μιᾶς λέξης ὅπως π.χ. *πολίτας* ἦταν *πολίτᾱ-ο*, ἓνας τύπος τῆς γενικῆς πού τόν βρῖσκουμε στίς αἰολικές διαλέκτους· *πολίτᾱο* στήν Ἰωνική > *πολίτηο* > *πολίτεω*. Οἱ γενικές *Πηληιάδεω* κλπ. στόν Όμηρο εἶναι συνεπῶς ἰωνικοί τύποι. Ἡ ἀντιμεταχώρηση ἐπηρεάζει ἐπίσης τά πρῶτα ἑλληνικά -*ηο-*, -*ηα-* στήν Ἀττική - Ἰωνική, ὥστε *δασιλῆος*, *θήομεν* κλπ. γίνονται *δασιλέως* καί *θέωμεν*, κλπ., καί *δασιλῆα* γίνεται *δασιλέᾱ*.

IV. Τό Ἰνδοευρωπαϊκό (IE) y στήν ἀρχή μιᾶς λέξης ἐμφανίζεται εἴτε ὡς ζ εἴτε ὡς *δασεία*. Ἔτσι τό λατινικό *iugum* = ζυγός. Ἀλλά τό λατινικό *iēci* ἀντιστοιχεῖ μέ τό ἥκα.

Τό y μεταξύ τῶν φωνηέντων ἀποβάλλεται καί τά φωνήεντα συναιροῦνται. Ἔτσι τό σανσκριτικό *trayas* = * *τρέγες* > *τρέις*. Σέ συνδυασμό μέ σύμφωνα τό y προκαλεῖ διάφορες ἀλλαγές. Ὅπως: (1) κ , χ + y > σ : π.χ. **φυλάκ* - yw > *φυλάσσω*, **ταράχ* - yw > *ταράσσω*. (2) δ , γ + y > jz **ἐλπίδ* - yw > *ἐλπίζω*, **μέγ* - ywn > *μέζων*. (3) ρ + y > rr στήν αἰολική, οἱ ἄλλες ὁμως διάλεκτοι ἐκτείνουν τό προηγούμενο φωνῆεν: **φθέρ* - yw δημιουργεῖ τό αἰολικό *φθέρρω*, ἀλλά τό ἀττικό *φθείρω*.

V. A. Τό w δίγαμμα (F) καταργήθηκε πρῶτα στήν Ἀττική - Ἰωνική. Σέ ἄλλες διαλέκτους διατηρεῖται ἰδιαίτερα στήν ἀρχή μιᾶς λέξης πρὶν ἀπό

ένα φωνήεν. Ἔτσι τό παράλληλο τοῦ ἀγγλικοῦ *work* εἶναι στή Δωρική *Φέργον*· ἄλλα παραδείγματα εἶναι: *Φοῖδα* (πρὸλ. *vidi*), *Φοῖνον* (πρὸλ. *vinum*), *Φοῖκος* (πρὸλ. *vicus*) κλπ. Θά συζητήσουμε πιό κάτω τό πρόδλημα τοῦ δίγαμμα στό κείμενο τοῦ Ὀμήρου.

B. Ἡ μεταχείριση τοῦ συμπλέγματος *νF*, *ρF* καί *λF* μᾶς παρέχει ένα ἀξιόλογο κριτήριο γιά τή διάκριση τῆς Ἰωνικῆς ἀπό τίς ἄλλες διαλέκτους, γιατί, ἐνῶ στίς ἄλλες διαλέκτους τό δίγαμμα ἐξαφανίζεται χωρίς κανένα ἶχνος, στήν Ἰωνική προκαλεῖ τήν ἔκταση τοῦ προηγουμένου φωνήεντος. Ἔτσι τό *κόρFα* στήν Ἀττική γίνεται *κόρη*, ἐνῶ στήν Ἰωνική *κούρη*. Καί ἔτσι ἡ ἀντίθεση μεταξύ τῶν ἰωνικῶν *μοῦνος*, *οὔρος*, *οὔλος*, *ξεῖνος*, *κᾶλός*, κλπ. καί τῶν ἀττικῶν *μόνος*, *οῖρος*, *οἶλος*, *ξένος*, *κᾶλός* κλπ. ὀφείλεται στήν ὑπαρξη τοῦ δίγαμμα στους ἀρχικούς τύπους *μόνFος*, *οῖρFος*, *οἶλFος*, *καλFός*, κλπ.

VI. *m*, *n*. Αὐτοί οἱ φθόγγοι, ὅταν εἶναι συλλαβικοί ὅπως στό ἀγγλικό *seven* (*sevn*), *rhythm* (*ridm*), συνήθως παριστάνονται ἀπό τούς Ἰνδοευρωπαϊστές ὡς *ṃ*, *ṇ*. Αὐτοί πού καλοῦνται ἡχηρά ἔρρινα τῆς Ἰνδοευρωπαϊκῆς στήν Ἑλληνική ἐμφανίζονται ὡς *α*: π.χ. **dekṃ* (λατινικό *decem*) > δέκα· τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τήν κατάληξη τῆς αἰτιατικῆς ἐνικοῦ τῶν συμφωνολήκτων: **φύλακ - ῃ* (πρὸλ. *udic - em*) > *φύλακ - α*. Ἡ ἀντίστοιχη ἀντιπροσώπευση τοῦ *ṇ* φαίνεται στή μετοχή ἀορίστου τοῦ **ien*, «ἀπλώνω» (ὁ ἐνεστώτας **τέν - ῃω* > *τείνω*): **iṇtos* > *τατός*.

VII. Τά ἡχηρά ὑγρά *γ* καί *λ* ἐμφανίζονται ὡς *ρα*, *αρ* καί *λα*, *αλ*: π.χ. *ἔδρακον* (< **drk* τήν ἀσθενή ρίζα τοῦ **derk*)· *καρδία* καί *κραδίη* (< **krd*)· *ἔσταλται* (< **stl*, τήν ἀσθενή ρίζα τοῦ **stel*)· πρὸλ. *πί - πλα - μεν* = *σανσκριτικό pi - pr - mas*.

VIII. Χειλικά - οὐρανικά. Ἴσως οἱ πιό σημαντικές φωνητικές ἀλλαγές πού ἐπισκοτίζουν τήν ἐτυμολογική σχέση ἑλληνικῶν λέξεων μέ τίς συγγενικές τους τῶν ἄλλων γλωσσῶν, εἶναι ἐκεῖνες πού ἀφοροῦν τά ΙΕ χειλικά - οὐρανικά. Αὐτά ἦταν λαρυγγικοί ἄφωνοι ἦχοι (*k*, *g*, *gh*) πού προφέρονταν μέ προεξοχή τῶν χειλέων καί παριστάνονται ὡς *q*, *g* καί *gh*. Στήν Ἀττική γίνονται ὀδοντικά (*τ δ θ*) πρὶν ἀπό τά φωνήεντα *ι ε η* καί χειλικά (*π β φ*) πρὶν ἀπό τά φωνήεντα *α ο ω* καί τά σύμφωνα, μέ τήν ἐπιφύλαξη ὅτι, ὅταν γειτνιάζουν μέ τόν ἦχο *υ*, ἐμφανίζονται ὡς καθαρά λαρυγγικά (*κ γ χ*). Αὐτή τήν ἐξέλιξη μπορούμε νά τή δοῦμε στους τύπους τῆς ἐρωτηματικῆς / ἀόριστης ἀντωνυμίας **q/īs* (λατινικό *quis*, *quod* κλπ.). Ἔτσι στήν Ἀττική πρὶν ἀπό τά φωνήεντα *ι ε η* ἔχουμε *τις*, πρὶν ἀπό τά φωνήεντα *α ο ω* ἔχουμε *ποῦ*, *πόθεν* κλπ. καί ὅταν γειτνιάζει μέ τόν ἦχο *υ* ἔχουμε *οὐκί*.

Ἄλλα παραδείγματα εἶναι τά ἑξῆς:

		όδοντικά	χειλικά	σύμφωνο
qu	*q uel	τέλομαι	πόλος	περι-πλόμενος
gu	*g uel	δέλλω (Ἀρκαδικό)	βάλλω, θόλος	ἐδλήθην
gu	*g uhen	θείνω (θέν-γω)	φόνος	ἔ-πε-φν-ον

Ἡ Αἰολική ὁμως διακρίνεται ἀπὸ τὴν Ἀττική στό ὅτι δέν κάνει διάκριση στήν μεταχείρισή τους πρὶν ἀπὸ τὰ φωνήεντα *ε ι η* καί *α ο ω*, ἀλλὰ ἔχει χειλικά ἀκόμα καί πρὶν ἀπὸ τὰ *ι* καί *ε*. Ἔτσι ἔχουμε, γιά παράδειγμα, *πέλομαι* στήν Αἰολική, ἀλλὰ *τέλομαι* στήν Ἀττική. Αὐτό εἶναι, ὅπως θά δοῦμε, ἓνα ἀπὸ τὰ κυριότερα χαρακτηριστικά τῆς αἰολικῆς διαλέκτου.

IX. *s* – A. Αὐτός ὁ φθόγγος στήν ἀρχή μιᾶς λέξης πρὶν ἀπὸ ἓνα φωνῆεν ἐμφανίζεται στήν Ἑλληνική σά δασεία (ἡ ὁποία χάθηκε στίς διαλέκτους τῆς Μικρασίας καί σποραδικά καί σέ ἄλλες): ἔτσι ἔχουμε *sex* = ἔξ, *septem* = ἔπτα (< **sept-m*, βλ. VI). Μεταξὺ δυό φωνηέντων αὐτό τό *h* ἐξαφανίζεται καί στήν Ἀττική ἡ χασμωδία πού δημιουργεῖται θεραπεύεται μέ συναίρεση (II): *γένος*, **γένεσος*, **γένεσα*, κλπ., γίνονται στίς μὴ ἀττικές διαλέκτους *γένεος*, *γένεα*, κλπ. Παρόμοια καί οἱ τύποι τοῦ δευτέρου προσώπου ἐνικοῦ τῆς μέσης φωνῆς τοῦ ρήματος, οἱ ὁποῖοι ἀρχικά ἦσαν **λύεσαι* (πρβλ. *λύεται*), **ἐλύεσο* (πρβλ. *ἐλύετο*), **ἐλύσατο* (πρβλ. *ἐλύσατο*), κλπ., ἐγιναν *λύει*, *ἐλύεο*, *ἐλύσαο* ἀντίστοιχα, καί στήν Ἀττική ὕστερα ἀπὸ συναίρεση ἐγιναν *λύη*, *ἐλύου*, *ἐλύσω* κλπ. Οἱ ἀσυναίρετοι τύποι, ὅπως θά δοῦμε, βρίσκονται στόν Όμηρο.

B. Σέ συνδυασμό μέ τὰ ἡχηρά καί ἔρρινα (*r*, *l* *m*, *n*) τό *s* πῆρε διάφορους μετασχηματισμούς. Στά συμπλέγματα *-ns* - καί *-ms* - τό *s* ἐξαφανίστηκε μέ ἀποτελεσμα τὴν ἔκταση, ἡ ὁποία στήν Αἰολική πῆρε τὴ μορφὴ διπλασιασμοῦ τοῦ συμφώνου, σέ ἀντίθεση μέ τὴν ἔκταση τοῦ φωνήεντος στίς ἄλλες διαλέκτους. Ἔτσι ἔχουμε τούς ἐξῆς ἐντελῶς διαφορετικούς διαλεκτικούς τύπους:

**ἔ - μεν - σα* > Αἰολικό *ἔμεννα* Ἀττικό - Ἰωνικό *ἔμεινα*

**ἔ - νεμ - σα* > Αἰολικό *ἐνεμνα* Ἀττικό - Ἰωνικό *ἐνειμα*

Παρόμοια μεταβολὴ ἐγινε στά συμπλέγματα *-sm* -, *-sn* -, *-sl* -, *-sr* -: αἰολικό *φαεννός* (**φαεσ-νός*, πρβλ. *φάος*), *ἐρεθεννός* (**ἐρεθεσ-νός*), *ἀργεννός* (**ἀργεσ-νός*), *ἐμμί* (**ἐσ-μί*), κλπ. Στὴν Ἀττική - Ἰωνική ἔχουμε *φαεινός*, *ἐρεθεινός*, *ἀργεινός*, *εἰμί* κλπ. Αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ ἐγινε ἐπίσης καί στό πρῶτο καί δεύτερο πρόσωπο πληθυντικοῦ τῆς προσωπικῆς ἀντωνυμίας, πού θά συζητήσουμε ἀμέσως παρακάτω.

Γ. Οἱ τύποι τῆς αἰτιατικῆς πού σημαίνουν «ἐμᾶς» καί «ἐσᾶς» θά πρέτει νά βρίσκονται στά **ᾶσμε* (**ns* - *me*) καί **γυσ* - *με* (σανσκριτικό *vi-*

smān) ἀντίστοιχα. Σύμφωνα μέ ὅσα εἴπαμε πιό πάνω, αὐτοί θά ἔπρεπε νά δώσουν τούς αἰολικούς τύπους *ἄμμε*, *ῥμμε* καί τούς ἄττικούς - ἰωνικούς **ῥμε* (< **ἄμε*) καί **ῥμε*. Στήν πραγματικότητα οἱ ἄττικοί - ἰωνικοί τύποι πῆραν νέες καταλήξεις *ῥμᾶς* καί *ῥμᾶς* (ἰωνικοί *ῥμέας*, *ῥμέας*), ἀλλά ἡ χαρακτηριστική μεταχείριση τοῦ συμπλέγματος - *σμ* - σίς διαφορετικές διαλεκτικές ομάδες μᾶς δίνει τά ἑξῆς κριτήρια γιά τή διάκριση τῶν διαλέκτων.

	Αἰολική	Ἀττική - Ἰωνική
Ὀν.	<i>ἄμμες ῥμμες</i>	<i>ῥμεῖς ῥμεῖς</i>
Αἰτ.	<i>ἄμμε ῥμμε</i>	<i>ῥμᾶς (-έας), ῥμᾶς (-έας)</i>
Γεν.	<i>ἄμμέων ῥμμέων</i>	<i>ῥμῶν (-έων), ῥμῶν (-έων)</i>
Δοτ.	<i>ἄμμι(ν), ῥμμι(ν)</i>	<i>ῥμῖν, ῥμῖν</i>

Δ. Τά συμπλέγματα *sm-*, *sn-*, κλπ. στήν ἀρχή μιᾶς λέξης ἀπλῶς ἀποβάλλουν τό *s*, ἔτσι ὥστε *νίφα* (**sn-*) ἀντιτίθεται στό *ἀγά* - *ννιφος* Α 420, τό ὁποῖο ἔχει τόν αἰολικό διπλασιασμό τοῦ συμφώνου. Παρόμοια καί τό (*σ*)*νέω*, «ὑφαίνω», σχηματίζει τόν ἀόριστο *ἔννεον* Φ 11 καί τό σύνθετο *ἐύνητος* Σ 596. Αὐτή ὅμως ἡ «ἐσωτερική» μεταχείριση τοῦ *- sm* -, κλπ., δέν περιορίζεται μόνο στό ἐσωτερικό ἀπλῶν λέξεων: ἴχνη της βρίσκουμε καί σέ σφικτοδεμένες λεκτικές ἐνότητες, ὅπως οἱ φράσεις μέ προθέσεις. Ἔτσι βρίσκουμε τή φράση *κατὰ μοῖραν* Π 367· πρβλ. ἀκόμα *ὥς τῇ νιφάδες, περὶ δὲ ῥόος*, κλπ., θά πρέπει ὅμως νά προσθέσουμε ὅτι μιὰ καθαρά μετρική ἔκταση γίνεται καί πρὶν ἀπὸ λέξη, ὅπου δέν ὑπῆρχε ποτέ *s* πρὶν ἀπὸ τά ἀρχικά *m* καί *n*.

Ε. Γιά τήν ἀπλοποίηση στήν Ἀττική - Ἰωνική τοῦ *-σσ* - (ἀπὸ τό *σ* - *σ* - *τσ* -, *τί*, κλπ.) βλέπε πιό κάτω.

ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ

Χ. *Ρίζα*, *πρόσφυμα*, *θέμα*, *κατάληξη*. - Ἡ δομή μιᾶς ἐλληνικῆς (ἢ ἰνδοευρωπαϊκῆς) λέξης μπορεῖ νά ἀναλυθεῖ σὰ ἐξῆς μέρη: *Ρίζα* εἶναι τό σταθερό στοιχεῖο πού βρίσκουμε σέ μιὰ ομάδα ἐτυμολογικά συγγενῶν λέξεων, π.χ. *δί* - *δω* - *μι*, *ἔ* - *δω* - *κα*, *δῶ* - *ρον*, *δω* - *τήρ*, *δῶ* - *τωρ*, *δω* - *τίνη*, κλπ. Σέ ἕνα ὄνομα ἢ ρῆμα, ἐπιπλέον, βρίσκουμε τίς καταλήξεις πού φανερώνουν τή σχέση πού αὐτή ἡ λέξη ἔχει μέ τήν ὑπόλοιπη πρόταση. Ἔτσι στοὺς τύπους *δωτῆρ* - *ος*, *δωτῆρ* - *α* κλπ. τά στοιχεῖα *-ος*, *-α* κλπ. εἶναι πτωτικές καταλήξεις, πού ἂν τίς ἀφαιρέσουμε, βρίσκουμε τό *θέμα*. Ἔτσι

από τή ρίζα *δω* μπορούμε νά σχηματίσουμε ένα ονομαστικό θέμα (τοῦ ἐνεργοῦντος προσώπου) μέ τήν προσθήκη τοῦ προσφύματος - *τηρ*. Στά ρήματα ἐπίσης, ὅπως τό *δίδωμι*, λέμε ὅτι τό ἐνεστωτικό θέμα *δί-δω* - σχηματίζεται μέ ἀναδιπλασιασμό, ὅτι ὁ ἀόριστος *ἔ - δο - μεν* ἔχει ριζικό θέμα (*δο* χωρίς τήν προσθήκη ὁποιουδήποτε προσφύματος). Ἀπεναντίας τό *δείκ - νυ - μι* σχηματίζει τό ἐνεστωτικό του θέμα ἀπό τή ρίζα μέ τήν προσθήκη τοῦ προσφύματος -*νυ*, ἐνῶ ὁ ἀόριστος *ἔ - δεικ - σ - α* ἔχει πρόσφυμα - *σ*: αὐτός εἶναι ὁ καλούμενος σιγματικός ἀόριστος. Ἐπιπλέον, τά *λα - ν - θ - ἄν - ω, μα - ν - θ - ἄν - ω* κλπ. σχηματίζουν τό ἐνεστωτικό θέμα τους ἀπό τή ρίζα μέ τήν παρεμβολή ἑνός ἐρρίνου *ν* πρὶν ἀπό τόν χαρακτήρα τους (*λα - ν - θ*) καί μέ τήν προσθήκη τοῦ προσφύματος -*αν*· αὐτά τά ρήματα ἔχουν τόν ἀόριστο μέ ριζικό θέμα *ἔ - λαθ - ον, ἔ - μαθ - ον*, κλπ.

ΧΙ. *Θεματικά καί ἀθεματικά*. – Ἄν ἐξετάσουμε ένα ρήμα, ὅπως τό *λύω*, *λύ - ο - μεν, λύ - ε - τε*, παρατηροῦμε ὅτι ένα φωνήεν *ο / ε* παρεμβάλλεται μεταξύ τῶν καταλήξεων -*μεν, -τε*, κλπ., καί τοῦ θέματος, ἐνῶ στά *δείκνυ - μεν, δείκνυ - τε*, κλπ. δέν βρίσκουμε τέτοιο φωνήεν. Αὐτό τό φωνήεν ὀνομάζεται θεματικό φωνήεν, καί τά ὀνόματα καί τά ρήματα πού τό ἔχουν καλοῦνται *θεματικά*, ἐνῶ ὅσα δέν τό ἔχουν καλοῦνται *ἀθεματικά*. Ἡ διάκριση αὕτη εἶναι σημαντική, ἐπειδή οἱ ἀθεματικοί χρόνοι τῶν ρημάτων σχηματίζουν τήν ὑποτακτική, εὐκτική καί τό ἀπαρέμφατο διαφορετικά ἀπό ὅτι οἱ θεματικοί χρόνοι. Ἐπιπλέον, οἱ ἀθεματικοί τύποι ἐμφανίζουν *μετάπτωση* τοῦ θέματος (βλέπε τό ἐπόμενο κεφάλαιο).

Α. Ἡ *ὑποτακτική* ἑνός ἀθεματικοῦ ρηματικοῦ χρόνου ἀρχικά σχηματιζόταν μέ τήν προσθήκη τοῦ θεματικοῦ φωνήεντος: ἔτσι τό *ἵμεν*, «πηγαίνομε», εἶχε ὑποτακτική *ἵομεν* «νά πᾶμε». Αὕτη ἡ ὑποτακτική μέ βραχύ φωνήεν ἦταν κάποτε χαρακτηριστική ὅλων τῶν ἀθεματικῶν ρημάτων, ἡ Ἀττική ὅμως γενέκευσε τόν τύπο τῆς ὑποτακτικῆς μέ μακρό φωνήεν, ἡ ὁποία ἦταν ἀρχικά κατάλληλη γιά τούς θεματικούς τύπους: *ἴωμεν* κλπ., ὅπως τό *λύωμεν*.

Β. *Εὐκτική*. – Τό ἐγκλιτικό σημάδι τῶν θεματικῶν χρόνων εἶναι ένα ἀμετάβλητο - *ι* -, πού συνδέεται μέ τό θεματικό φωνήεν *ο* καί δημιουργεῖ τό - *οι* - πού χαρακτηρίζει, γιά παράδειγμα, τήν εὐκτική τοῦ *λύω*: *λύ - οι - μι, λύ - οι - ς, λύ - οι*. Τό ἐγκλιτικό φωνήεν τῆς εὐκτικῆς τῶν ἀθεματικῶν χρόνων, ὥστόσο, ἐμφανίζεται ἐναλλακτικά ὡς *ιῆ | ι* ἔτσι ἀπό τό ρῆμα **es*, «εἶναι», ἔχουμε **es - ιῆ - m*, πληθυντικό **es - ἰ - men > εἶην, εἶμεν*.

Γ. Ἡ *ἀπαρέμφατο*. – Ἡ κατάληξη τοῦ ἀπαρεμφάτου τῶν ἀθεματικῶν χρόνων εἶναι στήν Ἀττική - Ἰωνική -*ναι*, ἐνῶ στίς ἄλλες διαλέκτους -*μεν* καί -*μεναι*. Ἐτσι τό ρῆμα **es* σχηματίζει τό ἀττικό ἀπαρέμφατο *ἔσ - ναι*, πού συμφωνά μέ τό IX Β γίνεται *εἶναι*, μέ τήν ἀποβολή τοῦ - *ς* - καί τήν

ἀντέκταση. Στή Λεσβιακή, ἀπεναντίας, ἔχουμε *ἐμ - μεναι* ἀπό τό **ἔσ - μεναι*, μέ τόν αἰολικό διπλασιασμό τοῦ συμφώνου πού εἶδαμε πιο πάνω.

Οἱ πιο πολλές ἀπό τίς ἄλλες διαλέκτους (συμπεριλαμβανομένων τῶν αἰολικῶν διαλέκτων τῆς Θεσσαλίας καί τῆς Βοιωτίας) ἔχουν τόν τύπο *-μεν*: *ἔμμεν, ἤμεν*, κλπ.

XII. *Βασικές καί δευτερεύουσες καταλήξεις στή ρηματική συζυγία.* – Οἱ καλούμενοι βασικοί τύποι τοῦ ρήματος (ἐνεστώτας, μέλλοντας, ὑποτακτική) σέ μερικά πρόσωπα ἔχουν διαφορετικές καταλήξεις ἀπό ὅτι οἱ δευτερεύοντες τύποι (παρατατικός, ἄοριστος, εὐκτική). Οἱ πιο σημαντικές διαφορές εἶναι:

Ἐνεργητική φωνή

1 πρόσ. ἐνικοῦ	Βασικές - <i>ω</i> (θεματικά), <i>-μι</i> (ἀθεματικά)
Δευτερεύουσες - <i>m</i> (πού γίνεται - <i>ν</i> μετά ἀπό φωνῆεν καί σέ - <i>α</i> (< <i>m</i> , βλ. VI) μετά ἀπό σύμφωνο).
2 πρόσ. ἐνικοῦ	Βασική - <i>σι</i> (ἴσως - <i>s</i> , βλ. σελ. 118).
Δευτερεύουσα - <i>s</i>
3 πρόσ. ἐνικοῦ	Βασική - <i>τι</i> (πού γίνεται - <i>σι</i> στήν ἀνατολική Ἑλληνική).
Δευτερεύουσα - <i>ι</i> (πού ἀποβάλλεται στήν Ἑλληνική).
3 πρόσ. πληθ.	Βασική - (<i>e/o</i>) <i>ντι</i> , - <i>ντι</i> (μετά ἀπό σύμφωνο).
Δευτερεύουσα - (<i>e/o</i>) <i>ντι</i> , - <i>ντι</i> (μετά ἀπό σύμφωνο).

Μέση φωνή

1 πρόσ. ἐνικοῦ	Βασική - <i>μαι</i> · Δευτερεύουσα - <i>mān</i>
2 πρόσ. ἐνικοῦ	Βασική - <i>σαι</i> · Δευτερεύουσα - <i>so</i> .
3 πρόσ. ἐνικοῦ	Βασική - <i>ται</i> · Δευτερεύουσα - <i>to</i>
3 πρόσ. πληθ.	Βασική - <i>νται</i> , <i>νται</i> Δευτερεύουσα - <i>ντο</i> , <i>ντο</i> .

XIII. *Μετάπτωση ἢ διαβάθμιση τοῦ ριζικοῦ φωνήεντος.* – Ἐνα σημαντικό μορφολογικό στοιχεῖο τῆς ΙΕ ἦταν ἡ ἐναλλαγή φωνηέντων σάν αὐτή πού διέπουμε, γιά παράδειγμα, στό ἀγγλικό *drive, drove, driven*, μιά ἀλλαγὴ στήν ὁποία ἔχουμε ἓνα παράλληλο στό ἑλληνικό *πείθω, πέποιθα, ἐπιθον*. Αὐτό τό φαινόμενο, γνωστό ὡς *μετάπτωση*, τό συναντοῦμε τόσο στά ὀνοματικά ὅσο καί στά ρηματικά συστήματα, π.χ. *a drove, a drift· πειθῶ, πίστις* (= *πίθ - τισ*). Ἐν ἐξετάσουμε αὐτές τίς ἐναλλαγές, θρῖσκουμε ὅτι ἡ μιά βαθμίδα περιέχει τό φωνῆεν *e*, μιά ἄλλη τό φωνῆεν *o*, καί σέ μιά ἄλλη τό φωνῆεν ἐξαφανίζεται: π.χ. *ἔχω, ὄχος, ἔ - σχ - ον* (πού ἀντιπροσωπεύουν τίς βαθμίδες *e*, *o*, καί ἐκμηδενισμένη βαθμίδα τῆς ρίζας **segh*). Ἐν

ή ρίζα περιέχει μιά δίφθογγο, τότε στην έκμηδενισμένη βαθμίδα, τό δεύτερο στοιχείο της διφθόγγου γίνεται συλλαβικό: π.χ. *λείπω*, *λιπεῖν*, *κλέφομαι*, *κλυτός*. Όπου τό δεύτερο στοιχείο της διφθόγγου είναι ἡχηρό (*m*, *n*, *r*, *l*), στην έκμηδενισμένη βαθμίδα συμβαίνουν οί μεταβολές πού ἀναπτύξαμε στό VI καί VII. Έτσι βρίσκομε τίς ἐξῆς περιπτώσεις τῆς μετάπτωσης:

βαθμίδα E	βαθμίδα O	ἐκμηδενισμένη βαθμίδα
ἀγείρω (*ἀγέρ - <i>ιω</i>)	ἀγορά	ἀγρ - όμενος
(F)εῖκω	(F)έ(F)οικα	(F)ε(F)ίκ - <i>την</i>
Feίδομαι	Foῖδα	Fίδμεν
λείπω	λέλοιπα	ἔλιπον
δέρομαι	δέδορκα	ἔδρακ - <i>ον</i> (* <i>drk</i>)
μείρομαι (* <i>smer</i> - <i>ιομαι</i>)	μοῖρα	εῖμαρτο (< * <i>se</i> - <i>smr</i> - <i>ιο</i>)
πένθος	πέπονθα	ἔπαθον (<i>pn</i>)
μένος	μέμονα	μεμαFώς, μέ - <i>μα</i> - <i>μεν</i>
πέρθω	πολί - πορθος	ἔπραθον
θείνω	φόνος	ἔ - <i>πε</i> - <i>φν</i> - <i>ον</i> <i>πε</i> - <i>φα</i> - <i>νται</i>

Τέτοια μετάπτωση τῆς ρίζας βλέπουμε ἐπίσης καί στην κλίση τοῦ ρηματικού χρόνου ἢ στην κλίση ἑνός ὀνόματος ὅπου οί ἐναλλαγές τῶν φωνηέντων ἴσως προκλήθηκαν ἀπό τίς ἀλλαγές στή θέση τοῦ τόνου: *εἶμι*, *ἔμεν*, γιά παράδειγμα, ἀντιστοιχοῦν μέ τά σανσκριτικά *émi*, *imás*, ὅπου μπορούμε ἀκόμα νά δοῦμε τήν ἀρχική μετάθεση τοῦ τόνου στόν πληθυντικό ἀπό τή ρίζα στην κατάληξη. Τέτοια ἀλλαγή βλέπουμε ἀκόμα στούς ὁμηρικούς παρακείμενους, ὅπως *μέμονα*, *μέ - μα - μεν* (πού ἀντιπροσωπεύει τή μηδενική βαθμίδα *mn*), *πέπονθα*, *πέπασθε* (ὅπου **πηθ* - *θε* > *πάσθε* σύμφωνα μέ τόν κανόνα πού ἀναφέραμε πιό πάνω, σελ. 103). Καί στό ὄνομα ἐπίσης ἡ IE παρουσιάζει παρόμοιες ἐναλλαγές: στή Σανσκριτική, γιά παράδειγμα, *rājā*, ‘*βασιλιάς*,’ σχηματίζει τήν αἰτιατική ἐνικοῦ *rajan - am* μέ τόν ἰσχυρό τύπο τοῦ θέματος, ἐνῶ ἡ γενική ἐνικοῦ καί ἄλλες πλάγιες πτώσεις ἔχουν *rajan - as*, κλπ., μέ τό ἀσθενές θέμα. Τέτοια ἐναλλαγή βλέπουμε καί στά ἑλληνικά *ἀνῆρ*, *ἀνέρα*, **ἀντρός* κλπ. Αὕτη ὅμως ἡ πρωτόγονη ἀνωμαλία στην κλίση τῶν ρημάτων καί τῶν ὀνομάτων ἐπενεργεῖ πάνω σέ μιά δυναμική διαλυτική δύναμη - τήν ἀναλογία, ἕνα φαινόμενο πού θά ἐξετάσουμε στή συνέχεια.

XIV. Ἀναλογία. – Ὑπάρχει μιά γενική γλωσσική τάση οἱ λέξεις πού ἔχουν παρόμοια λειτουργία νά παίρνουν τήν ἴδια μορφή. Ἡ λέξη *height*, γιά παράδειγμα, γίνεται *heightn* ἐξαιτίας τῆς λειτουργικῆς σχέσης τῆς μέ τῆ

λέξη *depth*, κλπ. Αὐτή ἡ ἐνοποιητική δύναμη, πού εἶναι γνωστή μέ τόν κάπως ἀόριστο ὄρο ἀναλογία, εἶναι ἰδιαίτερα ἰσχυρή στό νά δημιουργεῖ ἐνότητα μέσα σέ μιά δεδομένη κλίση τοῦ ρήματος ἢ τοῦ ὀνόματος: π.χ. *οἶδα, οἶσθα, ἴσμεν, ἴστε*, κλπ., ἔγιναν στούς ἐλληνιστικούς χρόνους *οἶδα, οἶδας, οἶδαμεν, οἶδατε* κλπ. Τέτοια ἐνοποίηση, πού εἶναι μιά εἰδική μορφή τῆς ἀναλογίας, θά τήν ὀνομάσω *ὀλοκλήρωση*. Τή βλέπουμε καθαρά στήν ὁμηρική κλίση τῶν ὀνομάτων μέ χαρακτήρα γ, ὅπως τό *ἀνήρ*. Εἶδαμε νά ὑπάρχουν δυό θέματα, τό *ἀνερ* - καί *ἀνρ*- (*ἀνδρ* -), ἀπό τά ὁποῖα τό πρῶτο εἶναι κατάλληλο γιά τίς ὀρθιες πτώσεις (αἰτιατική ἐνικοῦ καί ὀνομαστική πληθυντικοῦ· σημειώστε ὅτι ἡ ὀνομαστική ἐνικοῦ ἔχει τόν ἰσχυρό τύπο τοῦ θέματος), καί τό δεύτερο στίς ἄλλες πλάγιες πτώσεις τοῦ ἐνικοῦ καί τοῦ πληθυντικοῦ (παραβλέπουμε πρὸς τό παρόν τόν δυϊκό). Ἔτσι οἱ ἀρχικές καταλήξεις ἦσαν αὐτές πού βλέπουμε στίς κεντρικές στήλες τοῦ πίνακα πού ἀκολουθεῖ. Ἡ «ὀλοκλήρωση» ἐπομένως ἐπηρέασε αὐτές τίς ἀρχικές καταλήξεις μέ δυό τρόπους: γενικεύθηκε ὁ τύπος *ἀνερ* - ἢ ὁ τύπος *ἀνρ* -. Ἔτσι βρίσκουμε τούς ἐξῆς τύπους στόν Ὁμηρο:

Ἐνικός		Πληθυντικός	
Ὄν.	<i>ἀνήρ</i>	<i>ἄνδρες</i>	<i>ἀνέρες</i>
Κλ.	<i>ἄνερ</i>		
Αἰτ.	<i>ἄνδρα</i>		<i>ἄνδρας</i> <i>ἀνέρας</i>
Γεν.	<i>ἄνδρός</i> <i>ἀνέρος</i>		<i>ἄνδρων</i>
Δοτ.	<i>ἀνδρί</i> <i>ἀνέρι</i>		<i>ἀνδράσι(ν)</i>

Παρόμοια βρίσκουμε *θυγατέρα, θυγατρός* κλπ., ἀλλά καί *θύγατρα, θυγατέρος, θυγατέρι, θυγατέρες* καί *θύγατρες, θυγατέρας* καί *θύγατρας*· *πατέρος* καί *πατρός, πατέρι* καί *πατρί, πατέρων* καί *πατρῶν*· *μητέρος* καί *μητρός, μητέρι* καί *μητρί*. Ἡ δοτική πληθυντικοῦ, ὅπως τό *πατράσι*, κλπ., εἶναι νόμιμη ἀπόγονος τοῦ ΙΕ **pairsi*· γιά τίς νέες αἰολικές δοτικές σέ -εσσι (*θυγατέρ - εσσι*) βλέπε πιό κάτω (σελ. 107).

II. ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΙ

Στή μετα-Μυκηναϊκή Ἑλλάδα ἡ πολιτική διαίρεση ταίριασε ἐπίσης μέ τόν γλωσσικό κατατεμαχισμό, γιὰ τό κάθε κράτος χρησιμοποίησε στά ἐπίσημά του ἔγγραφα μιά γλῶσσα πού ἀντικατοπτρίζει περισσότερο ἢ λιγώτερο πιστά τήν τοπική διάλεκτο. Ὡστόσο ἡ πολλαπλότητα αὐτῆ τῶν

διαλέκτων μπορεί νά μπει καθαρά σέ τρεῖς ἢ τέσσερις μεγαλύτερες ομάδες (βλ. τό χάρτη, εἰκ. 1).

(1) Ἡ Ἀττική - Ἰωνική, ὅπως φανερώνει καί τό ὄνομα, περιλαμβάνει τίς διαλέκτους πού μιλοῦνται στήν Ἀττική (καί τή γειτονική Εὐβοία) καθῶς καί τίς διαλέκτους τῶν ἰωνικῶν ἀποικιῶν πού βρίσκονται στό νοτιοδυτικό μέρος τῆς Μικρασίας καί σέ μερικά νησιά.

(2) Ἡ Αἰολική, πού περιλαμβάνει τίς διαλέκτους πού μιλοῦνται στή Βοιωτία καί στή Θεσσαλία (πού καί οἱ δύο τους χρωματίζονται ἔντονα ἀπό στοιχεῖα τῆς δυτικῆς Ἑλληνικῆς πού διείσδυσαν σ' αὐτές) καί σέ καθαρότερη μορφή τή διάλεκτο τῆς Λέσβου καί μιᾶς παρακειμένης λωρίδας τῆς Μικρασίας.

(3) Ἡ Ἀρκαδο - Κυπριακή, πού ἀντιπροσωπεύει τήν ὑποτιθεμένη ἀρχαιότερη μορφή πού πρέπει νά ἀναζητήσουμε γιά νά ἐξηγήσουμε τήν ταυτότητα τῶν διαλέκτων τῆς Ἀρκαδίας καί τῆς Κύπρου στούς μετα - μυκηναϊκοῦς χρόνους.

(4) Ἡ δυτική Ἑλληνική, πού περιλαμβάνει τίς καλούμενες βορειοδυτικές ἑλληνικές διαλέκτους τῆς Αἰτωλίας, τῆς Φωκίδας, τῆς Λοκρίδας, μέ τήν διάλεκτο τῆς Ἡλείας σά γέφυρα πού ὁδηγεῖ στίς δωρικές διαλέκτους πού μιλοῦνται στήν Πελοπόννησο (μέ τήν ἐξαίρεση τῆς Ἀρκαδίας) καί σέ μιᾶ νοτιώτερη ομάδα ἀπό νησιά πού περιλαμβάνει τήν Κρήτη καί τή Ρόδο. Θά πρέπει νά προσθέσουμε ἀκόμη τίς δυτικές ἀποικίες, στή Σικελία καί στή Μεγάλη Ἑλλάδα.

Αὕτη ἡ τελευταία κατηγορία δέν ἔπαιξε κανένα ρόλο στή διαμόρφωση τῆς ἐπικῆς διαλέκτου, καί δέν θά ἀσχοληθοῦμε ἄλλο μ' αὐτή. Θά περιοριστοῦμε ἐπομένως σέ μιᾶ ἐξέταση τῆς καλούμενης ομάδας τῶν ἀνατολικῶν Ἑλληνικῶν διαλέκτων, πού περιλαμβάνει τίς τρεῖς πρῶτες ἀπό τίς πῖο πάνω κατηγορίες καί νά σημειώσουμε ἀπλῶς μιᾶ σημαντική διάκριση μεταξὺ τῆς ἀνατολικῆς καί τῆς δυτικῆς: τό τι διατηρήθηκε σέ ὅλες τίς διαλέκτους τῆς δυτικῆς Ἑλληνικῆς, ἀλλά γίνεται *σι* στήν ἀνατολική Ἑλληνική, ὥστε τό δωρικό *δίδωσι* ἀντιτίθεται στό *δίδωσι* τῆς ἀνατολικῆς Ἑλληνικῆς. Ἡ σπουδαιότητα αὐτοῦ τοῦ διαλεκτικοῦ συνόρου («ἰσογλωσσία») ἐτέθη πρόσφατα ὑπό ἀμφισβήτηση (βλ. πῖο κάτω, σελ. 110 κέ.).

ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ - ΙΩΝΙΚΗΣ

1. $\tilde{a} > \eta$: δῆμος (βλ. 1).
2. Καμιά ἄλλη διάλεκτος δέν ἔχει τό εὐφωνικό - ν -: ἔλυσε(ν), κλπ.
3. Οἱ προθέσεις δέν ἀποκόπτονται (βλ. σελ. 172): ἔτσι ἔχουμε πάντοτε *κατά*, ποτέ *κάτ*.

4. Τό ἀθεματικό ἀπαρέμφατο σχηματίζεται σέ -ναι (βλ. XI).
5. Ἡ δευτερεύουσα κατάληξη στό 3ο πρόσωπο πληθυντικοῦ, ὅπως στό *ἔθε - ν ἐμφανίζεται ὡς ἔθε - σαν* (βλ. σελ. 148).
6. Τό δυνητικό μόριο εἶναι *ἄν*, ἐνῶ ἡ αἰολική ἔχει *κε* καί ἡ δυτική Ἑλληνική *κά*.
Ἡ Ἰωνική διακρίνεται ἀπό τήν Ἀττική ἀπό τά ἐξῆς:
1. Τήν πλήρη μεταβολή τοῦ *ᾱ > η*: *χώρη* (βλ. I).
2. Τήν ἀπουσία συναίρεσης στά -εα, -εο καί -εω (βλ. II).
3. Τή μεταχείριση τοῦ - νF -: *ξεῖνος* σέ ἀντίθεση μέ τό *ξένος* (βλ. V).
4. -εω στή γενική ἑνικοῦ τῶν ἀρσενικῶν σέ -α (βλ. III).
5. -εων στή γενική πληθ. τῶν ὀνομάτων σέ -α: *πυλέων*. Αὐτό ἀντιπροσωπεύει βράχυνση τοῦ -ηων (< -ᾱων).
6. Τίς ἀναλογικές γενικές *βασιλέος* ἀντί *βασιλέως* (ἀπό ἀντιμεταχώρηση τοῦ *βασιλῆος*: βλ. III).
7. *ἦν* = ἀττικό, *ἔάν*, *ἄν*.

ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΙΟΛΙΚΗΣ

1. Τά χειλικά - οὐρανικά ἐμφανίζονται ὡς χειλικά ἀκόμα καί πρὶν ἀπό τά *ι ε η* (βλ. VIII): *πέμπε* = ἀττικό *πέντε* (< * *penque*).
2. Τό διπλασιασμό τῶν συμφώνων, σέ ἀντίθεση μέ τήν ἀντέκταση στήν Ἀττική - Ἰωνική, *ἐμμί*, *ἀργεννός*, κλπ. (βλ. IX B).
3. Χρησιμοποιεῖται τό πατρωνυμικό ἐπίθετο ἀντί τῆς γενικῆς τοῦ πατρικοῦ ὀνόματος: *Τελαμώνιος* ἀντί (*Αἴας*) *Τελαμῶνος*.
4. *ἴα* ἀντί *μία*.
5. Ἡ δοτική πληθ. τῶν τριτοκλίτων τελειώνει σέ -εσσι, τύπος πού δημιουργήθηκε ἀπό τά σιγμόληκτα οὐδέτερα, ὅπως *ἔπεσ - σι*: ἀπό ἐκεῖ μεταφέρθηκε καί σέ ἄλλα ὀνόματα, ὅπως *ἄνδρεσσι*, *πολίεσσι*, κλπ.
6. Διατηρεῖ τό - σσ - καί τό ἀρχικό (ὅπως στό *ἐτέλεσσα*, κλπ.) καί αὐτό πού προήλθε ἀπό τό *τj*, *θj*, - δσ -, κλπ. (*ῥσσοσ*, *μέσσοσ*, *ἐκόμισσα*), ἐνῶ ἡ Ἀττική τό ἀπλοποίησε σέ - σ -. Οἱ ἐπόμενοι ὁμηρικοί τύποι θά πρέπει ἐπομένως νά θεωρηθοῦν αἰολικοί: *ἐτέλεσσα*, *ζέσσε*, *ἔσσεται*, *ῥσσοσ*, *δάσασσθαι*, κλπ.
7. Τό ἀθεματικό ἀπαρέμφατο τελειώνει σέ -μεναι, -μεν: *ἔμμεναι*, *δόμεν*, κλπ. (βλ. XI Γ).
8. Ἡ μετοχή παρακειμένου τῆς ἐνεργητικῆς ἔχει τήν κατάληξη τῆς μετοχῆς τοῦ ἐνεστώτα: *ἐληλύθων*, -οντος.
9. Τό δυνητικό μόριο εἶναι *κε*.
10. Τήν κατάληξη - *μι* στά συνηρημένα ρήματα: *φίλημι*.

ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΡΚΑΔΟ - ΚΥΠΡΙΑΚΗΣ

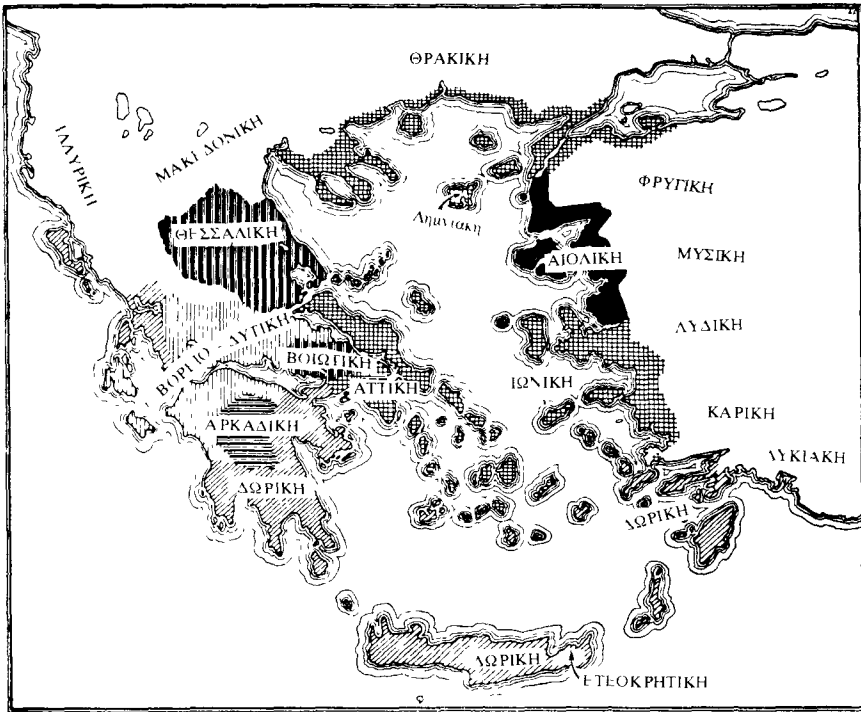
1. Τό τελικό ο έχει την τάση νά τρέπεται σέ -υ, έτσι ώστε, γιά παράδειγμα, ή γενική ένικοῦ σέ -αο ἐμφανίζεται ὡς αυ, καί οἱ ρηματικοί τύποι σέ -το ἐμφανίζονται ὡς -τύ.
2. Ἡ πρόθεση - ἐπίρρημα πού ἀντιστοιχεῖ στό πρός εἶναι πός (μιά διαφορετική λέξη!).
3. κάς ἀντί καί.
4. σίς ἀντί τίς (ἀπό τό quis).
5. Ἡ δοτική μετά ἀπό προθέσεις πού σημαίνουν “ἀπό”, ὅπως ἀπό, ἐξ κλπ.

ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ

Ὁ χάρτης (εἰκ. 1) φανερώνει μιά παράξενη πραγματικότητα γλωσσικῆς κατανομῆς. Ἡ διάλεκτος πού μιλιόταν στήν Ἀρκαδία, τό ὄρεινό κέντρο τῆς Πελοποννήσου, ἄν καί οὐσιαστικά ἡ ἴδια μέ αὐτή πού μιλιόταν στήν Κύπρο, τό πιό ἀκραῖο ἀνατολικό σημεῖο τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας μέχρι τούς ἐλληνιστικούς χρόνους καί τήν ἐπέκταση τοῦ Ἑλληνισμοῦ, περιβάλλεται ἀπό παντοῦ ἀπό περιοχές, ὅπου μιλιόταν ἡ δωρική διάλεκτος. Μέ βάση αὐτό τό γεγονός οἱ φιλόλογοι πρὶν ἀπό πολλά χρόνια ἔβγαλαν τό συμπέρασμα ὅτι οἱ διάλεκτοι τοῦ Ἀρκαδικοῦ τύπου εἶχαν κάποτε ἐπεκταθεῖ στίς ἀκτές τῆς Πελοποννήσου, ἀπό ὅπου οἱ ἀποικοι εἶχαν ἀποπλεύσει στήν Κύπρο πρὶν ἀπό τήν κάθοδο τῶν Δωριέων. Αὐτοί ἀργότερα κατέλυσαν τό μεγαλύτερο μέρος τῆς Πελοποννήσου περιορίζοντας τούς ἄλλους Ἑλλήνες στά ὄρενά τους καταφύγια. Μέ ἄλλα λόγια ὑποστηρίχτηκε ὅτι κάτω ἀπό τή Δωρική τῆς Πελοποννήσου ὑπῆρχε ἕνα ὑπόστρωμα τῆς Ἀρκαδο - Κυπριακῆς.

Αὐτό τό συμπέρασμα ἐπιβεβαιώθηκε μέ τήν ἀνακάλυψη καί ἀποκρυπτογράφηση τῶν πινακίδων τῆς Γραμμικῆς γραφῆς Β ἀπό τήν Πύλο καί τίς Μυκῆνες, γιά νά μήν ἀναφέρουμε ἐκεῖνες τῆς Κνωσοῦ στήν Κρήτη πού πιστεύεται ὅτι χρονολογοῦνται ἀπό τόν 15ο αἰ. π.Χ. Ἡ διάλεκτος πού ἀποκαλύφτηκε ἀπό τό σπουδαῖο ἔργο τοῦ Δρ. Michael Ventris δείχνει τά πιό πολλά ἀπό τά κύρια χαρακτηριστικά τῆς ὑποτιθέμενης Ἀρκαδο-κυπριακῆς. Πιό ἀξιοπαρατήρητες εἶναι οἱ βασικές καταλήξεις τῆς μέσης φωνῆς σέ -τω, ὅπως *e - u - ke - to* (= *εὔχεται*), πού ἐναρμονίζεται μέ τό *e - ke* (= *ἔχει*), καί τή σύνταξη μέ δοτική μετά ἀπό προθέσεις πού σημαίνουν «ἀπό», ὅπως *pa - ro* (= *παρό*).

Ὅπως θά περιμέναμε σέ κείμενα ἀπό μιά τόσο παλιά ἐποχή, ὑπάρχουν

Πιν. 1 Γλωσσικός χάρτης τοῦ Αἰγαίου στα κλασικά χρόνια

ἀρχαιομοί πού δέν ἐμφανίζονται πιά σέ κείμενα τῆς Ἀρκαδικῆς καί τῆς Κυπριακῆς, πού εἶναι νεώτερα ὀκτακόσια περίπου χρόνια. Μποροῦμε νά ἐπισημάνουμε τή γενική ἐνικοῦ σέ -ο-ιο (πού ἀργότερα τή συναντοῦμε στή Λεσβιακή καί τήν ὁμηρικὴ διάλεκτο) καί τήν κατάληξη τῆς ὀργανικῆς -τοπικῆς (καί ἀφαιρετικῆς;) πτώσης σέ -πι (= -φι, βλ. σελ. 133, 134).

Προτοῦ προχωρήσουμε στήν ἀξιολόγηση τῶν νέων μαρτυριῶν, θά πρέπει νά ξεκαθαρίσουμε ἓνα θέμα ἀρχῆς. Ἀρκαδο - Κυπριακή εἶναι ἀπλῶς ἡ ὀνομασία πού δόθηκε σέ μιά ομάδα γλωσσικῶν χαρακτηριστικῶν πού εἶναι κοινά στίς διαλέκτους τῆς μετα - μυκηναϊκῆς Ἀρκαδίας καί τῆς Κύπρου; αὐτά εἶναι τόσο ξεχωριστά, ὥστε οἱ ὁμοιότητες πολὺ πιθανόν ἐξηγοῦνται, ἂν δεχτοῦμε ὅτι ἀνῆκαν σέ μιά προγονικὴ γλωσσικὴ κοινότητα ἀπὸ τὴν ὁποία κατάγονται καί οἱ δύο τους. Αὐτὸ ὅμως δέν σημαίνει ὅτι εἶχαμε μιά ἐντελῶς ὁμοιόμορφη γλώσσα στή μυκηναϊκὴ Πελοπόννησο. Μὲ ἄλλα λόγια μιά κοινὴ φυσιολογία δέν ἀποκλείει ἰδιαίτερα χαρακτηρι-

στικά. Πράγματι οί γραπτές μαρτυρίες τῆς Ἀρκαδίας καί τῆς Κύπρου φανερώνουν τοπικές διαφοροποιήσεις. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις καί γιά τό *ἀνά* (ἀνά) καί γιά τό *ὄν* (ὄν). Στήν Τεγέα καί στήν Μαντινεία τά χειλικά - οὐρανικά ἀντιπροσωπεύονται μέ (s), ἄλλου μέ r. Τά ἀπαρέμματα στήν Τεγέα τελειώνουν σέ -εν, στή Λυκοσούρα σέ -ην (*-εεν) Γι' αὐτό θά πρέπει νά ἀναμένουμε ὅτι θά βροῦμε στίς μυκηναϊκές ἐπιγραφές τύπους πού εἶναι διαφορετικοί ἀπό τήν Ἀρκαδο - Κυπριακή ὅχι διότι εἶναι ἀρχαιώτεροι, ἀλλά διότι ἀντιπροσωπεύουν μιά ποικιλία τῆς Μυκηναϊκῆς, πού ἀπό μιά ἄποψη εἶναι διαφορετική ἀπό τή διάλεκτο ἢ διαλέκτους ἀπό ὅπου ἀργότερα προήλθαν ἡ Ἀρκαδική καί ἡ Κυπριακή. Ἐτσι καί οἱ δύο αὐτές διάλεκτοι ἔχουν τήν ὀνομαστική τοῦ τύπου *ἱερῆς* καί αὕτη ἡ ὁμοιότητα εἶναι πολύ ἰδιάζουσα, ὥστε νά ἀποδοθεῖ σέ ἀνεξάρτητη ἐξέλιξη μετά τόν χωρισμό τους. Καί ὅμως οἱ πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β δείχνουν σταθερά πολλά παραδείγματα τοῦ τύπου *ἱερεῦς*. Ἄλλα παραδείγματα ἐξαιρετικῆς σημασίας γιά τήν ἐκτίμηση τῆς συγγένειας τῆς Μυκηναϊκῆς (πρὸλ. τῇ μεταχείριση τῶν χειλικῶν - οὐρανικῶν, τό ὄνομα *Ποσειδάων*, τό ρῆμα *δούλομαι*) θά τά συζητήσουμε πιό κάτω.

Οἱ μελετητές ἔχουν ἀπό καιροῦ δείξει ὅτι ἡ Ἀρκαδο - Κυπριακή ἔχει μερικές κτυπητές ὁμοιότητες μέ τήν Αἰολική. Αὐτές εἶναι οἱ προθέσεις *ἀπύ* καί *ὄν*, ἡ τάση νά ἐμφανίζεται τό φωνῆεν *ο* ἀντί τοῦ *α* στά ἤχηρά ὑγρά καί ἔρρινα (ὥστε, γιά παράδειγμα, τό r ἐμφανίζεται ὡς *ορ* ἀντί τοῦ Ἀττικοῦ - Ἰωνικοῦ *αρ/ρα*), καί ἡ κλίση τῶν συνηρημένων ρημάτων σάν τά ἀθεματικά (παράδειγμα τοῦ τύπου αὐτοῦ τό *φίλημι*).

Τώρα ἡ νέα μυκηναϊκή μαρτυρία ἐπιβεβαίωσε τήν πρόθεση *ἀπύ* καί ἔδειξε τελειωτικά ὅτι αὐτό δέν θά πρέπει νά ἐξηγηθεῖ σάν μιά ἀπλή φωνητική ἐξέλιξη τοῦ *ἀπό*, ἀλλά, ὅπως πολλοί μελετητές εἶχαν ὑποστηρίξει, ὅτι εἶναι μιά ἄλλη λέξη σύνθετη ἀπό τό *ἀπ* + *ν* (τό τελευταῖο ἐπιρρηματικό πρόσφυμα μαρτυρεῖται γιά τήν Κυπριακή καί τήν Μυκηναϊκή), ἐνῶ τό δεύτερο στοιχεῖο τῆς *ἀπό* εἶναι τό ἐπίρρημα *ὀ* (πού τό βρῖσκουμε στό *ὀ* - *κέλλω*, *ὀ* - *τρύνω*, κλπ.).

Λέξεις τῆς Γραμμικῆς Β τοῦ τύπου *to - pe - za* (τόρπεζα), δείχνουν πάλι ὅτι ἡ διαφοροποίηση ἀπό τόν Ἀττικό - Ἰωνικό τύπο *τράπεζα* εἶχε κιόλας γίνεи στοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους.

Ἀπό αὐτά «τά ἀξιοπαρατήρητα σημεῖα συμφωνίας μεταξύ τῆς Ἀρκαδο - Κυπριακῆς καί τῆς Αἰολικῆς . . . πού δέν μπορεῖ νά εἶναι τυχαία» ὁ Buck ἔβγαλε τό συμπέρασμα ὅτι «εἶναι πιθανό πῶς οἱ σχέσεις μέ τήν Αἰολική ἀντικατοπτρίζουν μιά μακρινή περίοδο γεωγραφικῆς γειτνίασης μέ αἰολικοὺς λαούς στή βόρειο Ἑλλάδα ἢ ἀκόμα πρὶν ἀπὸ τὴ μετανάστευση στήν Ἑλλάδα».

Πρόσφατα, ὅμως, αὐτὴ ἡ ἀνάλυση καὶ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα τέθηκαν ὑπὸ ἀμφισβήτηση καὶ ἔχουν γίνεи προσπάθειες νὰ φέρουν τὴν Μυκηναϊκὴ καὶ τὴν Ἀρκαδο - Κυπριακὴ σὲ στενὴ σχέση μετὰ τὴν Ἀττικὴ - Ἰωνικὴ. αὐτὲς οἱ διάλεκτοι, ὑποστηρίζουν, σχημάτισαν μιὰ νοτιο - Ἑλληνικὴ ἐνότητα διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν πρωτο - Αἰολικὴ, καὶ αὐτὴ ἡ ἐνότητα ἀντιπροσωπεύει τὴν μητρικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὴν ὁποία προήλθε ἀργότερα ἡ Ἀττικὴ - Ἰωνικὴ. Αὐτὴ ἡ νέα ὑπόθεση, ὥστόσο, δὲ λαμβάνει ὑπόψη τῆς ὀρισμένα γεγονότα.

Κατ' ἀρχὴν ἔχουμε στὴν Ἀρκαδο - Κυπριακὴ μιὰ πολὺ ἀξιόλογη συντακτικὴ καινοτομία: οἱ προθέσεις πού σημαίνουν «ἀπὸ», ὅπως *ἀπύ*, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ σύνταξί τους, παίρνουν τὴ δοτικὴ ἀντὶ τῆς γενικῆς. Ἐπειδὴ καὶ ἡ Ἀρκαδικὴ καὶ ἡ Κυπριακὴ ἔχουν αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικό, μποροῦσε κανεὶς νὰ βγάλει τὸ σίγουρο συμπέρασμα ὅτι αὐτὸ χαρακτηρίζεи τὴν διάλεκτο τῆς Πελοποννήσου μέχρι πού οἱ Κύπριοι ἀποικοικοῖ ἐγκατέλειψαν τὶς ἀκτὲς τῆς. Οἱ πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β μαρτυροῦν τὴν ἴδια σύνταξη. Ἐπομένως αὐτὴ ἡ διάλεκτος εἶχε κιόλας ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν πιὸ συντηρητικὴ Ἀττικὴ - Ἰωνικὴ ἤδη ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα.

Οὔτε καὶ μποροῦμε νὰ βγάλουμε μιὰ Ἀττικὴ - Ἰωνικὴ πρόθεση ἀπὸ ἀπὸ τὸ «νοτιο - ἑλληνικό» *ἀπύ*. Μποροῦμε νὰ προσθέσουμε τὴ μαρτυρία ἀπὸ μιὰ ἄλλη πρόθεση. Ἡ Ἀρκαδο - Κυπριακὴ ἔχει *πός*, ἐνῶ ἡ Ἀττικὴ - Ἰωνικὴ *πρός*. Ἡ Μυκηναϊκὴ δίνει *po - si*. Κάποια σύγχυση δημιουργήθηκε στὴν ἐκτίμηση αὐτοῦ τοῦ φαινομένου. Πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι ἡ λέξη *πός* περιέχει ἓνα διαφορετικὸ θέμα ἀπὸ τὴ λέξη *πρός*. Ἡ καθεμιὰ ἐκτείνεται μετὰ τὶς καταλήξεις - *s* ἢ -*τι*, ἔτσι ὥστε ὁ ἑλληνικὸς διαλεκτικὸς χάρτης μᾶς προσφέρει τέσσερις διαφορετικὲς λέξεις πού σημαίνουν «πρός»: *πός*, *ποτί*: *πρός*, *προτί* (βλ. C. D. Buck, *Greek Dialects*³, σελ. 107 κέ)^α. Ἡ βασικὴ διαίρεση στηρίζεται στὸ λεξιλόγιο, δηλ. σὲ περιοχές πού χρησιμοποιοῦν τὴ λέξη *πο-* καὶ χρησιμοποιοῦν τὴ λέξη *προ-*. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη ἐπίσης, ἡ Ἀρκαδο - Κυπριακὴ καὶ ἡ Ἀττικὴ - Ἰωνικὴ ἀνήκουν σὲ διαφορετικούς γλωσσικούς κόσμους· δὲν εἶναι σωστὸ νὰ τὶς ταξινομοῦμε μαζί μετὰ τὴν τὸ τελικὸ - *s* τοῦ *πός* καὶ τοῦ *πρός* καὶ νὰ παραγνωρίζουμε ἕξ ὁλοκλήρου τὸν μυκηναϊκὸ τύπο *ποσί*.

Ὑπάρχει ἓνα μορφολογικὸ χαρακτηριστικὸ πού διακρίνει τὴν Ἀρκαδο - Κυπριακὴ ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες Ἑλληνικὲς διαλέκτους: αὐτὸ εἶναι οἱ βασικὲς καταλήξεις τῆς μέσης -*τοι*, -*ντοι* (παράδειγμα τὸ *λύετοι*). Ἐχουμε δεῖ ὅτι αὐτὸ εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὸ τῆς Μυκηναϊκῆς. Ἐπομένως ἡ νέα ὑπόθεση μπορεῖ μόνο νὰ σταθεῖ ὑπὸ τὴν προυπόθεση ὅτι ἡ Ἀρκαδο - Κυπριακὴ, μακριὰ ἀπὸ καινοτομίες, εἶναι ἡ μόνη γλωσσικὴ ἐνότητα σὲ ὅλο τὸν Ἰνδοευρωπαϊκὸ κόσμο πού διέσωσε τὶς ἀρχικὲς καταλήξεις τῆς

προγονικής γλώσσας. Καί όμως αν αποστείλουμε τούς έρευνητές τών διαλέκτων σέ κάθε γωνιά καί άκρη τοῦ έλληνικοῦ κόσμου, από τήν Αἰτωλία στή Λέσβο καί από τόν Τάραντα στή Ρόδο, θά δοῦμε ὅτι ὅλες οἱ διάλεκτοι ἐκτός τῆς Ἀρκαδο - Κυπριακῆς ἔχουν *λύεται* καί ὄχι *λύετοι*. Ἄν τό δεύτερο εἶναι ὁ ἀρχαϊσμός, τότε ἡ ἀξιοπαρατήρητη αὐτή κοινή καινοτομία πού παρατηροῦμε σέ ὅλες τίς ἄλλες Ἑλληνικές διαλέκτους, ἂν θέλουμε νά μείνουμε πιστοί στίς ἀρχές μας, θά πρέπει νά ἐκληφθεῖ ὡς μαρτυρία ὅτι κάποτε ὑπῆρχε μιὰ γλωσσική ἐνότητα, ἀπό τήν ὁποία ἀποκλείονταν μόνο ὅσοι μιλοῦσαν τήν Ἀρκαδο - Κυπριακή. Μέ ἄλλα λόγια ὁδηγοῦμαστε στό συμπέρασμα γιά μιὰ ἐνότητα πού συμπεριλάμβανε τούς Ἑλληνες τῆς δυτικῆς Ἑλλάδας, τούς Αἰολεῖς καί τούς Ἴωνες. Οἱ ὑποστηρικτές τῆς νέας αὐτῆς θεωρίας κρατήθηκαν μακριά ἀπό αὐτό τό συμπέρασμα καί προσπάθησαν νά διασώσουν τήν θεωρία τους μέ τήν ὑπόθεση ὅτι ἡ καινοτομία - *ται* πρῶτα ἐμφανίστηκε στούς Ἑλληνες τῆς δυτικῆς Ἑλλάδας πρὶν ἀπό τήν κάθοδο τῶν Δωριέων καί ὅτι τήν ἐπέδωξαν στούς Αἰολεῖς καί τούς Ἴωνες πρὶν ἀπό τήν ἀντίστοιχη μετανάστευσή τους ἀνατολικά διασχίζοντας τό Αἰγαῖο ἀλλά ὅταν οἱ πρῶτο - Ἴωνες εἶχαν χωριστεῖ ἀπό τούς συγγενεῖς τους τῆς νότιας Ἑλλάδας. Ἔτσι οἱ πρῶτο - Ἴωνες τῆς Ἀττικῆς, πού ἀπέκρουσαν τούς Δωριεῖς, ὑπέκυσαν στήν ἐπίδραση τῆς δυτικῆς Ἑλληνικῆς σ' αὐτό μόνο τό σημεῖο. Ἡ νέα θεωρία ὁδηγεῖται ἔτσι στό συμπέρασμα ὅτι οἱ μόνοι Ἑλληνες πού ἀντιστάθηκαν στούς παντοδύναμους Ἑλληνες τῆς δυτικῆς Ἑλλάδας ἀπό αὐτή τήν ἀποψη ἦταν οἱ Ἀρκαῖδες, πού ἦσαν ἐντελῶς περικυκλωμένοι ἀπό αὐτούς. Αὐτό μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σάν ἓνα κλασικό παράδειγμα μιᾶς ὑπόθεσης κατασκευασμένης *ad hoc*. Θά ἦταν λογικό σέ τέτοια λεπτά ζητήματα ἐρμηνείας νά καθοδηγοῦμαστε ἀπό τήν ἐπιστημονική ἀρχή τῆς οἰκονομίας τῶν ὑποθέσεων. Δέν θά πρέπει νά παραγνωρίζουμε τήν συντριπτική βαρύτητα τῆς μαρτυρίας γιά τήν ἀρχαιότητα τῶν καταλήξεων - *ται*, -*νται*. Τό Ἀρκαδο - Κυπριακό - *τοι* πολύ ἀπλά θεωρεῖται μιὰ ἀρκαδο - κυπριακή καινοτομία δομικῆς προελεύσεως: σχηματίστηκε ἀπλά μέ τήν προσθήκη του -*ι*, χαρακτηριστικοῦ τῶν βασικῶν καταλήξεων, στή δευτερεύουσα κατάληξη - *το*, ἀκριβῶς ὅπως ἡ βασική κατάληξη τῆς ἐνεργητικῆς -*ει* ξεχωρίζει διά τῆς ἀντιθέσεως ἀπό τή δευτερεύουσα κατάληξη -*ε*. Αὐτή, ἡ παλιά ἐρμηνεία, εἶναι γλωσσικά εὐλογη καί δέν χρειάζεται καμιά σωτήρια ὑπόθεση τόσο ἀπίθανη ἱστορικά σάν αὐτή πού κρίναμε πιό πάνω. Ἀλλά, ὅπως ἔχουμε δεῖ, ἡ Μυκηναϊκή δείχνει αὐτή τή σημαντική μορφολογική καινοτομία. Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη ἐπίσης τό γλωσσικό χάσμα μεταξύ τῆς Ἀρκαδο - Κυπριακῆς καί τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν διαλέκτων ὑπῆρχε ἤδη ἀπό τόν 13ο αἰώνα.

Ἔχοντας αὐτό ὑπόψη μποροῦμε νά ἐπανεξετάσουμε ἓνα ἄλλο σημαν-

τικό διαλεκτικό ὄριο ἢ «ισόγλωσσο». Θά θυμόμαστε ὅτι στοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους οἱ περιοχές τῆς δυτικῆς Ἑλλάδας, τῆς Αἰολίδας καὶ τῆς Ἰωνίας (Ἀττικῆς), διαφοροποιοῦνται σαφῶς ἀπὸ τό *κα*, *κε*, καὶ τό *ἄν* ἀντίστοιχα Ἡ Ἀρκαδο - Κυπριακὴ πάλι παρουσιάζει ἓνα πρόβλημα. Ἡ νησιώτικη ἀποικία, ἀπομονωμένη ὅπως εἶναι καὶ γι' αὐτό πιό κατάλληλη νά διατηρήσει ἀρχαϊσμούς, ἔχει *κε*, ἢ Ἀρκαδικὴ ὁμως ἔχει *ἄν*. Ὅπως ὁμως γράφει ὁ Buck (134. 2α) «ἡ Ἀρκαδικὴ κάποτε εἶχε *κε*, ὅπως ἡ Κυπριακὴ, καὶ ἓνα ἀπομεινάρι ἀπὸ αὐτό μποροῦμε νά δοῦμε στὸ *κ'* πού ἐμφανίζεται ἐκεῖ ὅπου διαφορετικὰ θά εἶχαμε χασμωδία μεταξύ τοῦ *εἰ* καὶ ἐνός *ἄν* πού ἀκολουθεῖ, τὸ ὁποῖο κανονικὰ ἀντικατέστησε τὸ *κε* σάν ἓνα καθοριστικὸ στοιχεῖο». Ὁ Buck ἀναφέρεται σέ τέτοια παραδείγματα ὅπως *εἰκ ἄν διελαννόμενα τύχη* (Τεγέα), ὅπου εἶναι αὐθαίρετο νά τὸ χωρίσουμε διαφορετικὰ ἀπὸ *εἰ καν*. Ἔτσι ἡ Ἀρκαδο - Κυπριακὴ μαρτυρία γι' αὐτὰ τὰ μόρια ταξινομεῖ ὡς κυπριακὸ τὸ *κε*, ἀρκαδικὸ τὸ *κ(αν)*.

Ἡ συζήτηση τῶν σχέσεων μεταξύ αὐτῶν τῶν διαφορετικῶν μορίων ἐπισκιάστηκε ἀπὸ τὴν παρείδυση ἐτυμολογικῶν φαντασιώσεων. Τὸ *ἄν* ταυτίστηκε μὲ τὸ Λατινικὸ καὶ Γοτθικὸ *an*, πού δέν χρησιμοποιεῖται ὥστόσο οὔτε στὴ μιά οὔτε στὴν ἄλλη περίπτωση ὡς δυνητικὸ μόριο. Αὐτὴ ἡ ταύτιση προϋποθέτει ὅτι ἓνα Ἰνδοευρωπαϊκὸ *an* μὲ ἄγνωστη λειτουργία διατηρήθηκε μέσα ἀπὸ τὴν κοινὴ πρωτο - Ἑλληνικὴ περίοδο καὶ ἐπέζησε μόνο στὴν Ἀττικὴ - Ἰωνικὴ καὶ Ἀρκαδικὴ (καὶ ὄχι στὴν Κυπριακὴ!), καὶ χρησιμοποιήθηκε γιὰ νά διακρίνουν τὴν ὑποτακτικὴ τοῦ προσδοκωμένου καὶ τὴν δυνητικὴ εὐκτική, ἐνῶ οἱ ἄλλες διαλεκτικὲς ομάδες τῆς Ἑλληνικῆς, παρόλο πού οὐσιαστικὰ ἔκαναν τὴν ἴδια συντακτικὴ διαφοροποίηση (πού εἶναι βασικὸ κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὅλων τῶν ἑλληνικῶν διαλέκτων), χρησιμοποίησαν μιὰ ἄλλη λέξη. Αὐτὴ ἡ διαδικασία παραβιάζει τὸν πρῶτο νόμο τῆς ἐτυμολογίας, πού διατυπώθηκε ὡς ἐξῆς: «Ψάξε γιὰ λατινικὲς ἐτυμολογίες πρῶτα στὸν Τίβερη». Θά εἶναι ἐπομένως λογικὸ νά μὴ ἀντιμετωπίσουμε τὸ πρόβλημα τῆς προέλευσός τους, παρὰ μόνο ἀφοῦ παρατηρήσουμε πρῶτα μὲ ἀκρίβεια τὰ γεγονότα

Ἡ γεωγραφικὴ κατανομὴ τους ἔχει ὡς ἐξῆς:

Δυτικὴ Ἑλληνικὴ <i>κᾱ</i>	Αἰολικὴ <i>κε</i>	
		Ἀττικὴ-Ἰωνικὴ <i>ἄν</i>
Ἀρκαδικὴ (<i>κ</i>) <i>αν</i>		Κυπριακὴ <i>κε</i>

Θά πρέπει τώρα νά προσθέσουμε σ' αὐτὰ τὴν ὁμηρικὴ μαρτυρία Ἐδῶ

έχουμε δυό μόρια μέ τήν ἴδια λειτουργία, τό *κεν* καί τό *άν*, ἀπό τά ὅποια τό πρῶτο εἶναι τρεῖς μέ τέσσερις φορές συχνότερο ἀπό τό δεύτερο. Σημαντική εἶναι ἡ παρατήρηση ὅτι «στῖς ἀποφατικές προτάσεις ὑπάρχει μιὰ κτυπητή προτίμηση τοῦ *άν*». Αὐτό τό τελευταῖο εἶναι ἕνα γεγονός μέ μεγάλη σημασία: κάθε ἐρμηνεία θά πρέπει νά λάβει ὑπόψη της αὐτή τήν ἰδιάζουσα κατανομή.

Ἀκολουθώντας τήν παραπάνω ἀρχή προτίθεμαι νά ἀποπειραθῶ μιὰ ἐρμηνεία⁶ ἡ ὁποία ἀποφεύγει τίς ἀναφορές σέ δεδομένα ἔξω ἀπό τήν Ἑλληνική καί ἐξηγεῖ ὅλα τά γνωστά δεδομένα τῆς Ἑλληνικῆς, συμπεριλαμβανομένης καί τῆς κατανομῆς τοῦ *άν* στά πιό πρῶιμα λογοτεχνικά μας κείμενα. Εὐρίσκω τήν προέλευση τοῦ δυνητικοῦ μορίου στό ἀρκετά γνωστό δεικτικό θέμα *κε* -. Ὁ πλήρης τύπος *κεν* ἔχει ἕνα ἐπιρρηματικό πρόσφυμα - ν μέ κλητική λειτουργία: *κεν* σημαίνει ἐπομένως «σ' αὐτή τήν περίπτωση». Τό παράδειγμα τοῦ λατινικοῦ *si*, πού ἀνάγεται στό ἀρχαῖκό Λατινικό *sei*, τήν τοπική πτώση τοῦ δεικτικοῦ θέματος *so-*, ἔρχεται ἀμέσως στή σκέψη σάν ἕνα παράλληλο γεγονός. Αὐτό τό μόριο μπορεῖ νά ὑπάρξει καί στά δυά μέρη τῶν συσχετισμένων προτάσεων, ἀπό τά ὅποια τό ἕνα περιέχει τόν πλήρη τύπο *κεν* καί τό ἄλλο τόν ἀσθενή τύπο *κη* (πρβλ. τό θεσσαλικό *μέν*: *μά*, τό δεύτερο ἀπό τό *mn*). Ἡ ἀσθενής μορφή του θά ἐμφανιζόταν στήν Ἑλληνική ὡς *κα* πρίν ἀπό σύμφωνα καί ὡς *καν* πρίν ἀπό φωνήεντα. Αὐτό μᾶς δίνει τούς τύπους *κεν*: *κα*, *καν*. Ἀπό αὐτές τίς δυνατότητες οἱ διάφορες Ἑλληνικές διάλεκτοι γενίκευσαν τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τύπο. Ὑπάρχει μαρτυρία, ὅπως εἶδαμε, στήν Ἀρκαδική γιά τόν τύπο *καν*⁷. Ὅσον ἀφορᾷ τό αἰολικό *κε*, ὑπάρχουν δυό δυνατές ἐρμηνεῖες. Εἴτε εἶναι τό καθαρό δεικτικό θέμα χωρίς τό ἐπιρρηματικό - ν ἢ (κι αὐτή τήν ἐρμηνεία τήν προτιμῶ) ἡ ἀντίθεση *κεν*: *κα* ἔγινε κατ' ἀναλογία *κεν*: *κε*. Ἀπομένει τό Ἀττικό - Ἰωνικό *άν*. Ἐδῶ ἀγνοοῦμε μέ εὐθύνη μας τά δεδομένα τῆς κατανομῆς του πού σχετίζονται μέ τήν ἐμφάνισή του μετά ἀπό ἀποφατικές προτάσεις. Προτείνω ὡς ἐρμηνεία ὅλων αὐτῶν τῶν δεδομένων τήν ὑπόθεση ὅτι ἕνα ἀρχικό *άν* οὐ *κάν* *τις* (μέ τόν προφωνηεντικό τύπο) χωρίστηκε λανθασμένα σέ οὐκ *άν* *τις*. Ἐνα ἄμεσο παράλληλο γεγονός πρὸς αὐτό εἶναι ἡ δημιουργία τοῦ λατινικοῦ *ubi* ἀπό τό **cubi* (ὅπως στό *alicubi*) μετά ἀπό λανθασμένη διαίρεση τοῦ *si cubi*. Ὁ τονισμός τοῦ Ἀττικοῦ - Ἰωνικοῦ *άν* εἶναι δευτερογενής καί ὀφείλεται στή συχνή ἐμφάνιση τῶν φράσεων οὐ *κάν* *τις*, οὐ *κάν* *τι*, κλπ.

Αὐτή ἡ ἐρμηνεία θά πρέπει νά προτιμηθεῖ ἀπό αὐτή πού ὑπῆρχε διότι (1) ἀναφέρεται μόνο σέ ἑλληνικά δεδομένα· (2) φέρνει σέ ἀρμονία τά δεδομένα τῆς Ἀρκαδικῆς καί τῆς Κυπριακῆς, χωρίς τήν ἀνάγκη τῆς *ad hoc* ὑπόθεσης ὅτι τό *κε* τῆς Κυπριακῆς εἶναι ἕνα αἰολικό «δάνειο» (3) ἀπε-

λευθερώνει τήν Ἀττική - Ἰωνική ἀπό τήν παράξενη ἀπομόνωσή της ἀπό τίς ἄλλες ἑλληνικές διαλέκτους καί τή σύνδεσή της μέ τή Λατινική καί τή Γοτθική, καί ἐπιπλέον ἐρμηνεύει τή σχέση τοῦ ἄν μέ τήν ἄρνηση· (4) ἐξηγεῖ τή λειτουργία πού διαγνώσαμε ὡς «σ' αὐτή τήν περίπτωση».

Ὅρισμένες σημαντικές συνέπειες ἀπό αὐτό εἶναι: φέραμε, γιά ἄλλη μιὰ φορά τήν Κυπριακή (καί πιθανόν τήν Ἀρκαδική) σέ σημαντική σχέση μέ τήν Αἰολική. Φανερώσαμε ὅτι τό ἄν εἶναι μιὰ ἐξαιρετική καινοτομία τῆς Ἀττικῆς - Ἰωνικῆς καί τίποτε δέν ὑπάρχει πού νά προϋποθέτει ὅτι αὐτό ἐγινε «πρόσφατα». Προβάλλει ἕνα ἀκόμα σοβαρό ἐμπόδιο σ' ὅσους ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ Ἀττική - Ἰωνική ἐξελίχθηκε ἀπό μιὰ νότιο-ἑλληνική συγγενή στή γλῶσσα πού μᾶς ἀποκάλυψαν οἱ πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β καί στήν μεταγενέστερη Ἀρκαδο - Κυπριακή.

Τώρα πού ἐπαναθεβαιώσαμε τούς συνδετικούς κρίκους μεταξύ τῆς διαλέκτου τῆς μυκηναϊκῆς Πελοποννήσου καί τῆς Αἰολικῆς, μπορούμε νά δοῦμε μερικές ἀκόμα λεπτομέρειες πού τό ἀποτελέσματά τους θά εἶναι συσσωρευτικό. Οἱ πινακίδες τῆς Πύλου ἔχουν ἕνα ρῆμα *te - re - ja*, τρίτο πρόσωπο ἐνικοῦ τοῦ ἐνεστώτα, μέ ἕνα ἀντίστοιχο ἀπαρέμφατο *te - re - ja - e*. Ἡ σημασία τῆς ρίζας αὐτῆς εἶναι ἀβέβαιη, ἀλλά ἡ μορφολογία ἐξηγεῖται μόνο ἄν δεχτοῦμε ἕνα ἀθεματικό ρῆμα μέ φωνηεντικό χαρακτήρα. Αὐτό ἐξάλλου προτείνουν καί οἱ Ventris καί Chadwick. Ἄν δεχτοῦμε αὐτό σάν ἕνα δεδομένο τῆς διαλέκτου τῆς μυκηναϊκῆς Πύλου, θά πρέπει νά ψάξουμε γιά παρᾶλληλα. Ἡ μόνη Ἑλληνική μετα - μυκηναϊκή διάλεκτος πού κλίνει μέ αὐτό τόν τρόπο τά ἀθεματικά ρήματα μέ φωνηεντικό χαρακτήρα εἶναι ἡ Λεσβιακή. Ὁ Buck γράφει (155.3): «Στή Λεσβιακή τό ἀπαρέμφατο τοῦ ἐνεστώτα τῶν ρημάτων μέ φωνηεντικό χαρακτήρα ...τελειώνει σέ - ν ὅχι σέ -μεναι, π.χ. *δίδων, κέρναν...*». Προφανῶς αὐτό τό σημαντικό μορφολογικό στοιχεῖο θά πρέπει νά ἀποδοθεῖ στοὺς ἀρκαδο - κυπριακοὺς καί αἰολικοὺς δεσμούς.

Στήν Αἰολική, ὅπως εἶδαμε, τά χειλικά - οὐρανικά παριστάνονται μέ χειλικά ἀκόμα καί πρὶν ἀπὸ τά *ι ε η*. Ἡ κατάσταση στήν Ἀρκαδο - Κυπριακή εἶναι πάλι συγκεχυμένη. Σέ μερικές λέξεις ἐμφανίζεται τό συριστικό (ἀρκαδικό *σίς* καί κυπριακό *σίς*). Ἡ Κυπριακή ὁμως δίνει ἀκόμα τόν τύπο *πέσει* πού ὁ σχηματισμός του ἔχει ἐρμηνευτεῖ κατ' ἀναλογία. Ἡ Γραμμικὴ Β ἔχει μιὰ εἰδική σειρὰ γιά τά χειλικά - οὐρανικά, ἡ φωνηεντικὴ τους ὁμως ἀξία μᾶς εἶναι ἄγνωστη. Ἐκεῖνο πού μπορούμε νά πούμε εἶναι ὅτι φωνηεντικά διακρίνονταν ἀκόμα ἀπὸ τά χειλικά καί τά ὀδοντικά ὕπαρχουν ὁμως μερικές ἐναλλαγές στὸν συλλαβισμό τους πού ὑποδηλώνουν ὅτι οἱ ἀλλαγές στὰ χειλικά - οὐρανικά γίνονται πρὸς τήν κατεύθυνση τῶν χειλικῶν: *qe - re - qo - ta | pe - re - qo - ta, o - pe - pa | o - qe - pa2, i - po - po*

- qo - ι | ι - qo Αυτό θά ἐνίσχυε τήν ἄποψη ὅτι ἡ μυκηναϊκή διάλεκτος πού βλέπουμε στίς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β εἶχε κατά κάποιον τρόπο πιά στενές σχέσεις μέ τήν Αἰολική παρά μέ τήν Ἀρκαδική ἢ τήν Κυπριακή.

Καί ἄλλες μαρτυρίες ὁδηγοῦν στήν ἴδια κατεύθυνση. Ἔτσι μιά φράση *e - re - ι .| .| qe - ro - me - no* πολύ πιθανόν ἐρμηνεύεται ὡς *ἐρεεν γελομενοι*, «θέλουν νά κωπηλατήσουν.» *Βέλλομαι* εἶναι ὁ τύπος αὐτοῦ τοῦ ῥήματος πού βρίσκουμε στή Θεσσαλική, ἐνῶ ἡ Ἀρκαδική, ἡ Κυπριακή καί ἡ Λεσβιακή ἔχουν τό - ο - στό ῥημα, ὅπως καί ἡ Ἀττική - Ἰωνική. Τά θηλυκά ὀνόματα τῆς πρώτης κλίσης σέ - α ἐπίσης ἔχουν τόν δυϊκό μέ - ο: *to - pe - za*, «τραπέζι», *to - pe - zo*, «δυό τραπέζια». Τό μοναδικό παράλληλο πού ἔχουμε σέ μεταγενέστερα κείμενα εἶναι τό ἡσιοδικό *καλυψαμένω*, καί ὁ Ἡσίοδος εἶναι Βοιωτός ποιητής. Ἔτσι αὐτό τό γεγονός μπορεῖ νά προσθέσει τή λίγη βαρύτητά του στή θεωρία πού προτείνουμε.

Ἡ λέξη πού μεταγράφεται συμβατικά σέ *su - za* γίνεται τώρα γενικά δεκτό ὅτι σημαίνει *συκία* «συκιές», ἡ σειρά μέ *z* τῆς Γραμμικῆς Β ἐκφράζει στήν πραγματικότητα τά ἄφωνα πού ἔγιναν οὐρανικά. Ἡ Ἰωνική, πού θεωρεῖται στενός συγγενής αὐτῆς τῆς διαλέκτου, ἔχει *συκή* καί πιά συχνά τόν συνηρημένο τύπο *συκῆ*. Γιά ἄλλη μιά φορά βρίσκουμε ἕνα ἀπόηχο στήν Αἰολική: βρίσκουμε τό *συκία* σέ μιά ἐπιγραφή τῆς Μιτυλήνης. Τέλος τό *to - so - ne* φαίνεται νά εἶναι τό δεικτικό, στό ὁποῖο βρίσκουμε ἕνα ἀκριβές ἀντίστοιχο στό θεσσαλικό *ὄνε*, ἄν καί ἡ Ἀρκαδική ἔχει *ὄνι* καί ἡ κυπριακή *ὄνν*. Τώρα ἔχουμε ἀπό τήν Κύπρο καί *τόν(νε)* [βλ. T.B. Mitford, *Minos* VI (1958) 40].

Ἔτσι ἂν πάρουμε τίς μαρτυρίες σημεῖο πρὸς σημεῖο εὐνοοῦν σέ ὑπερβολικό βαθμό τήν ἄποψη πού ἐπικράτησε ἀπό παλιά ὅτι ἡ Αἰολική καί ἡ Ἀρκαδο - Κυπριακή (πρόσθεσε τώρα καί τίς μυκηναϊκές μαρτυρίες) ἀνήκουν σέ μιά μεγαλύτερη ἐνότητα στήν ὁποία ἔχει δοθεῖ τό ὄνομα «Ἀχαική». Αὐτές τίς γλωσσικές συγγένειες δέν θά πρέπει νά τίς παραδλέπει κανεῖς, ὅταν προσπαθεῖ νά ἀνασυνθέσει τήν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς ἀποίκησης. Ἀλλά ἂν οἱ σχέσεις μεταξύ τῶν ἐλληνικῶν διαλέκτων ἐξακολουθοῦν νά χρησιμοποιοῦνται γι' αὐτό τό σκοπό, μπορεῖ κανεῖς νά ἐπιμείνει σέ ἕνα γεγονός πού θά ἐπηρεάσει τή σχετική χρονολογική κλίμακα. Οἱ διαφορές μεταξύ τῶν ἐλληνικῶν διαλέκτων εἶναι συγκριτικά μηδαμινές καί δέν φαίνεται νά χρειάστηκε μακρά χρονική περίοδος γιά τήν διαφοροποίησή τους. Ὅπως μᾶς ὑπενθύμισε ὁ E. Risch, στά μεσαιωνικά χρόνια δέν ὑπῆρχε διάλεκτος τῶν Γερμανόφωνων Ἑλβετῶν πού νά ξεχώριζε ἀπό τή διάλεκτο τῶν Σουάβων καί τῶν Ἀλσατῶν. Ἐπομένως θά ἦταν ἄρκετό νά δεχτοῦμε ὅτι πέρασαν μερικές ἑκατοντάδες χρόνια, γιά νά φτάσουν οἱ ἐλληνικές διάλεκτοι στό σημεῖο διαφοροποίησης πού παρατηροῦμε. Οἱ

γλωσσικές μαρτυρίες δέν δικαιολογοῦν τήν παλαιά υπόθεση ὅτι ὑπῆρξαν τρία διαδοχικά κύματα Ἑλλήνων. Οὔτε καί ἀπαιτεῖται νά πάει κανεῖς τόσο πίσω ὅσο στή μεσο - Ἑλλαδική εἰσβολή τοῦ 1900 π.Χ., γιά νά ἐξηγηθεῖ τή διαλεκτική διάκριση τῆς πρωτο - Ἰωνικῆς. Ἄν λοιπόν τό δεχτοῦμε αὐτό σάν τήν ἐλάσσονα υπόθεση, γιά νά ἐξηγήσουμε τήν οὐσιαστική «ἐλληνικότητα» ὅλων τῶν Ἑλληνικῶν διαλέκτων, ἀξίζει, μέσα σ' αὐτά τά πλαίσια τῆς μόνης εἰσβολῆς φύλων πού μιλοῦσαν τήν Ἑλληνική, νά προσπαθήσουμε νά μεταφέρουμε αὐτά τά μεταλλασσόμενα πρότυπα τῶν διαλεκτικῶν ὁμοιοτήτων στήν ἱστορική πραγματικότητα τοῦ ἀποικισμού καί τῆς μετανάστευσης. Καταρχήν κάποιος θά πρέπει νά εἶναι προσεκτικός στό νά ἀποδώσει μιὰ μονολιθική ἐνότητα στήν πρωτο - Ἀχαική ἢ τήν πρωτο - Αἰολική. Γιά ἄλλη μιὰ φορά ἐπιμένουμε ὅτι αὐτοί οἱ ὄροι εἶναι ἀπλῶς τά ὀνόματα πού οἱ φιλόλογοι δίνουν σέ μιὰ δεδομένη ὁμάδα γλωσσικῶν χαρακτηριστικῶν πού ἡ κατανομή τους στίς διάφορες διαλέκτους ἐξηγεῖται μέ τήν ἀπόδοσή τους σέ μιὰ προγονική γλωσσική κοινότητα. Αὐτή ὅμως ἡ ὑποτιθέμενη κοινότητα ἀναμφίβολα εἶχε διαλεκτικές διαφοροποιήσεις, πού ἴσως ἀντικατοπτρίζονται στίς διαλέκτους πού προήλθαν ἀπό αὐτήν. Ἔτσι ἡ «πρωτο - Ἀχαιική», πού τήν ὑπαρξή της ὑπόθεσαν μερικοί γλωσσολόγοι, γιά νά ἐρμηνεύσουν τίς ἐντυπωσιακές ὁμοιότητες μεταξύ τῆς Ἀρκαδο - Κυπριακῆς καί τῆς Αἰολικῆς, ἴσως συνίστατο ἀπό ἕνα ἀριθμό ὑπο - ὁμάδων, πού ἀπλώνονταν, ἄς ποῦμε, στή Θεσσαλία καί στή Βοιωτία. Οἱ ἀποικοὶ τῆς Πελοποννήσου ἴσως ξεκίνησαν ἀπό τό νότιο τμήμα αὐτῆς τῆς περιοχῆς καί αὐτοί οἱ ἀποικοὶ θά ἦσαν τότε κοντινοὶ γείτονες μέ τοὺς Μυκηναίους τῆς Ἀττικῆς. Ἀλλά τό σχεδιάγραμμα τῶν διαλεκτικῶν ὁμοιοτήτων πού ἀναλύσαμε πιο πάνω προϋποθέτει ὅτι σχετίζονταν πιο στενά μέ ὅσους μιλοῦσαν τήν πρωτο - Αἰολική. Οἱ ἐξαιρετικές διαλεκτικές ἰδιομορφίες τῆς Ἀρκαδο - Κυπριακῆς ἀναπτύχθηκαν μετά τήν ἐγκατάστασή τους στήν Πελοπόννησο. Ὅπως μπορούμε τώρα νά δοῦμε, οἱ πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β μᾶς δίνουν ἕνα *terminus ante quem*.

α Ὁ Ὁμηρος ἔχει *πρός*, *πρὸς* καί *ποτί*. Τό τελευταῖο τό βρίσκουμε στή Θεσσαλική καί στή Βοιωτική ἀλλά καί σέ ὅλες τίς δυτικό - Ἑλληνικές διαλέκτους (πλὴν τοῦ κρητικοῦ *πορτί*). Τό ὁμηρικό *ποτί* χωρὶς τήν τροπή του *τ* σέ συριστικό (ἕνα χαρακτηριστικό τῆς δυτικῆς Ἑλληνικῆς) εἶναι προβληματικό. Ἰσως ὑποκρύπτει τό *ποσί*, πού ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τό πιο γνωστό *ποτί* ὅταν εἶχε ἐξαφανιστεῖ ἀπὸ τίς καθομιλούμενες διαλέκτους.

β Μιὰ σχεδόν ταυτόσημη ἐρμηνεία δίνει καί ἡ K. Forbes στό *Glossa* 37 (1958) 179 κέ

γ. Τό *κᾶ* τῆς δυτικῆς Ἑλληνικῆς εἶναι ἕνας ἐπιρρηματικός τύπος τοῦ τύπου *ταυτᾶ* (πού τό βρίσκουμε ἐπίσης στή δυτική Ἑλληνική). Βασικά σημαίνει «οὐ αὐτή τήν περίπτωσι».

III. ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΦΘΟΡΑ

Προτού αποτολμήσουμε μιά ανάλυση της όμηρικής διαλέκτου κάτω από τό φῶς τῶν παραπάνω κριτηρίων, θά πρέπει πρῶτα νά ἐξετάσουμε τήν κατάσταση τοῦ κειμένου πού εἶναι ἡ πηγή μας γιά τή γνώση αὐτῆς τῆς διαλέκτου. Αὐτό τό συζητοῦμε πιό διεξοδικά στό κεφ. 6, καί δέν ἀπαιτεῖται παρὰ νά θυμηθοῦμε ὅτι τό κείμενο πού μᾶς δίνει τό καλύτερο χειρόγραφο, Venetus A, σέ τελευταία ανάλυση ἀνάγεται στίς ἐκδόσεις πού ἔκαναν Ἀλεξανδρινοί φιλόλογοι. Οἱ μετρικές μελέτες ὁμως, σέ συνδυασμό μέ τήν γλωσσική ανάλυση, ἔχουν κάνει φανερό ὅτι αὐτό τό Ἀλεξανδρινό κείμενο περιέχει πολλούς τύπους πού θά πρέπει νά θεωρηθοῦν ὡς ἐκνεωτερισμοί ἢ φθορές τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου.

Στό στίχο A 344, γιά παράδειγμα, διαβάζουμε τήν εὐκτική πληθυντικού *μαχείοιντο*. Ἡ κατάληξη ὁμως *-οιντο* μαρτυρεῖται μόνο γιά τήν Ἀττική, καί ἀκόμα καί σ' αὐτή τή διάλεκτο εἶναι μιά σχετικά πρόσφατη καινοτομία πού συναγωνίζεται τήν ἀρχική κατάληξη *-οιατο* στή διάρκεια τοῦ 5ου αἰ. Ἐπομένως, ἐκτός ἂν εἴμαστε διατεθειμένοι νά δεχτοῦμε ὅτι αὐτό τό χωρίο στό ὁποῖο συναντοῦμε αὐτό τόν τύπο παρενεβλήθηκε ἀπό ἓνα μεταγενέστερο χέρι, πού ἂν ὄχι ἀττικό τουλάχιστο ἦταν ἐκτεθειμένο σέ ἀττική ἐπίδραση, θά πρέπει νά ἀρνηθοῦμε σ' αὐτόν τόν τύπο τῆς εὐκτικῆς μιά θέση στήν όμηρική γραμματική καί νά υἱοθετήσουμε τή διόρθωση *μαχείοιαι* ἢ *μαχεόνται*. Μεταγενέστερο ἐπίσης εἶναι τό *ἦντο* ἀντί τοῦ ἀρχικοῦ *ἦατο*. Ἐνας ἄλλος ἀμφισβητούμενος τύπος τῆς εὐκτικῆς εἶναι τό *σταίησαν*, πού βρίσκουμε στό P 732 (*ῥτε... σταίησαν*). Αὐτό εἶναι τό μοναδικό παράδειγμα εὐκτικῆς τρίτου προσώπου πληθυντικοῦ σέ *-ιησαν*, τύπος πού, ἐπιπλέον, εἶναι σπάνιος ἀκόμα καί στήν μεθομηρική Ἑλληνική. Ἄς προστεθεῖ ἀκόμα ὅτι δέν ὑπάρχει καμιά δυνατότητα γιά ἐπαναλαμβανόμενη δράση σ' αὐτό τό χωρίο, ὥστε νά ὑποψιαζόμαστε τήν εὐκτική ἀκόμα καί γιά λόγους συντακτικούς. Ἐλάχιστη ἀμφιβολία ὑπάρχει ἐπομένως ὅτι ἡ ὀρθή γραφή εἶναι *ἔστησαν* ἢ κάποιος ἄλλος ἰσοδύναμος τύπος. Μποροῦμε ἐπίσης νά δοῦμε μέ ὑποψία τίς εὐκτικές *φοροίη* (ι 320) καί *φιλοίη* (δ 692), γιατί αὐτός ὁ τύπος τῆς εὐκτικῆς στά συνηρημένα ρήματα εἶναι ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό τῆς Ἀττικῆς, ἀκόμα καί ἡ Ἰωνική πού σχετίζεται στενά μαζί της ἔχει τόν κανονικό τύπο *φορέοι*, κλπ. Στήν Αἰολική ὁμως, ὅπως εἶδαμε, τά συνηρημένα ρήματα κλίνονται, ὅπως τά ἀθεματικά (*φίλημι*), καί ὁ Όμηρος ἔχει πράγματι τό ἀθεματικό ἀπαρέμφατο *φορήμεναι*. Ἐφ' ὅσον λοιπόν ἔτσι ἔχει τό πρᾶγμα, εἶναι πιθανό ὅτι οἱ αὐθεντικοί τύποι ἦσαν **φορείη*, **φιλείη*, καί ἐξαττικίστηκαν σύμφωνα μέ τήν ἀττική παράδοση σέ *φοροίη*, *φιλοίη*.

Τό κείμενό μας περιέχει ἀκόμα δύο τύπους τῆς γενικῆς τῶν ὀνομάτων σέ ο: -οιο καί -ου. Τήν αὐθεντικότητα τῆς δεύτερης κατάληξης τήν ἐγγυᾶται *inter alia* καί ἡ γραφή *παρὰ μηροῦ* στό τέλος τοῦ στίχου. Εἶναι ὅμως δυνατό μέ βάση ἄλλες μαρτυρίες νά προσδώσουμε ἀκόμα ἓνα κλιτικό τύπο στήν ὁμηρικὴ γλῶσσα. Μερικοὺς στίχους μπορούμε νά τοὺς μετρήσουμε, μόνο ἂν ἀναλύσουμε τό -ου σέ -οο, ἀπὸ τό ὅποιο θά πρέπει νά προέρχεται ἀπὸ συναίρεση: π.χ. στό *θῆν εἰς Αἰόλου κλυτὰ δώματα* (κ 60) μπορούμε νά ἀπαλλαχτοῦμε ἀπὸ τόν ἀπίθανο κρητικό τύπο *Αἰόλου*, ἂν τόν διορθώσουμε σέ *Αἰόλοο*. Μερικές φορές αὐτὴ ἡ λανθασμένη εἰσαγωγή τοῦ συνηρημένου -ου στό κείμενο ἐπιφέρει σά συνέπεια καί ἄλλες ἀλλαγές. Γνωστά παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι τό *ἐπιδημίου ὀκρυόεντος* (I 64) καί *κακομηχάνου ὀκρυοέσης* (Z 344), ὅπου μιά λανθασμένη διαίρεση τῶν λέξεων, πού ὀφείλεται σέ παρερμηνεία τοῦ ΕΠΙΔΕΜΙΟΟ, κλπ., κατέληξε στή διαστρέβλωση τοῦ *κρυόεντος* σέ *ὀκρυόεντος*. Ἡ ὀρθὴ γραφή εἶναι ἐπομένως *κακομηχάνοο* καί *ἐπιδημίοο*. Ἡ φράση *ἀδελφείου κταμένοιο* ἴσως πάλι ὀφείλεται σέ λανθασμένη ἐρμηνεία τῆς γραφῆς ΑΔΕΛΦΕΟ ΚΤΑΜΕΝΟΙΟ, πού ἀποδίδεται σωστά ὡς *ἀδελφεόο κταμένοιο*. Παρόμοια καί τό *δου κλέος* σὲ B 325 (πρὸβλ. α 70) θά πρέπει νά διορθωθεῖ σέ *δο*. Εἶναι ὅμως ἀξιοσημείωτο ὅτι κατ' ἀναλογίαν πρὸς τό *οὔ*· ὅπου, δημιουργήθηκε ἓνα ἐντελῶς τεχνητὸ *ἔης* ἀπὸ τό *ῆς*. Ἔτσι ἔχουμε τρεῖς τύπους τῆς γενικῆς ἐνικοῦ τῶν ὀνομάτων σέ ο, -οιο, -οο καί -ου, πού ἀντιπροσωπεύουν μιά χρονολογικὴ σειρὰ καί ἀποτελοῦν μιά ἀνεκτίμητη ἔνδειξη γιὰ τὰ διάφορα γλωσσικά στρώματα πού μπορούμε νά ἀποκαλύψουμε στήν ὁμηρικὴ γλῶσσα.

Μιά ἄλλη διαστρέβλωση πού ἡ παράδοση δημιούργησε στήν ὁμηρικὴ γλῶσσα εἶναι ἡ λεγόμενη ἐπικὴ διέκταση. Στούς τύπους τῶν ρημάτων σέ -αω, ὅπως π.χ. *ὀράεις, ὀράει, ὀράοντες, ὀράεσθαι*, ἀντιστοιχοῦν στήν Ἀττικὴ οἱ συνηρημένοι τύποι *ὀράς, ὀρᾷ, ὀρῶντες, ὀρᾷσθαι*. Ὅσο ὁ στίχος ἀπλῶς ἀπαγγελλόταν καί δέν γραφόταν, οἱ ραψῳδοὶ μπορούσαν νά κάνουν παραχωρήσεις στή σύγχρονή τους προφορὰ χωρὶς διατάραξη τοῦ μέτρου ἀπλῶς μέ τό νά προφέρουν τὰ συνηρημένα -αι - καί -ῶ - σέ δύο συλλαβές. Ὅταν ὅμως τὰ ποιήματα καταγράφηκαν, ἡ ἀκεραιότητα τοῦ μέτρου ἀποκαταστάθηκε τυπικά μέ τίς γραφές *ὀράας, ὀράα, ὀράασθαι, ὀρόωντες*. Ἐντελῶς παρόμοια περίπτωση ἔχουμε στή λέξη *φῶς*, πού ἀντιπροσωπεύει μιά ἐπανεκταση τοῦ *φῶς*, τῆς συνηρημένης λέξης ἀπὸ τό *φάφος*. Ἐλάχιστη ἀμφιβολία ὑπάρχει ὅτι οἱ ἀσυναίρετοι τύποι ἦσαν κατὰλληλοι γιὰ τὴ γλῶσσα στήν ὁποία δημιουργήθηκαν τὰ ἐπικά ποιήματα. ἀλλὰ τό κατὰ πόσο αὐτοὶ οἱ ἀσυναίρετοι τύποι εἶναι αἰολικά στοιχεῖα ἢ ἦσαν ἐπίσης χαρακτηριστικά τῆς πρῶιμης Ἀττικῆς - Ἰωνικῆς εἶναι ἀδύ-

νατο νά ξέρουμε, δεδομένου ότι οί επιγραφικές μαρτυρίες πού έχουμε είναι συγκριτικά πολύ μεταγενέστερες

Τό παραδοσιακό κείμενο δέχτηκε μιá άλλη διαστρέβλωση στή διάρκεια τοῦ λεγόμενου *μεταγραμματισμοῦ*. Ἡ Ἑλληνική εἶχε κληρονομήσει ἀπό τήν Ἰνδο - Εὐρωπαϊκή δύο φθόγγους γιά τό *ε*: τό βραχύ *ε*, ὅπως στό *ἐστί*, καί τό μακρό *η*, ὅπως στό *ἔθηκα*. τό δεύτερο ἦταν ἕνας ἦχος πιά ανοικτός σχεδόν ἰσοδύναμος μέ τό φωνήεν στό ἀγγλικό *dare*. Καί τό ἕνα καί τό ἄλλο ἀπό αὐτά τά δύο φωνήεντα, τά βρίσκουμε σάν τά πρῶτα συνθετικά διφθόγγων: *ει* καί *ηι*. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τό φθόγγο *ο*. Ἡ Ἑλληνική διάκρινε τό βραχύ *ο* ἀπό τό πιά ανοικτό *ω*. Στά πρῶιμα ἀλφάβητα, ὥστόσο, δέν γινόταν διάκριση μεταξύ τῶν βραχέων καί τῶν μακρῶν φωνηέντων, Ε καί Ο χρησιμοποιοῦνταν γιά νά ἐκφράσουν καί τίς δύο περιπτώσεις ἀντίστοιχα. Τό ἰωνικό ὅμως ἀλφάβητο, πού ἀργότερα υἰοθετήθηκε καί στήν Ἀθήνα καί ἄλλοῦ, εἶχε διαφορετικά ψηφία γιά τά μακρά. Η καί Ω. Ἐνα ἀκόμα ραφινάρισμα ἦταν ἡ χρήση τοῦ συμπλέγματος ΕΙ, γιά νά δηλώσει τό μακρό *ε*. Αὐτός ἦταν ἕνας νέος ἦχος στήν Ἑλληνική καί προήλθε ἀπό τή συναίρεση τοῦ *εε* σέ χασμωδία (ὅπως π.χ. *ἐλύει* ἀπό τό *ἐλύεε*) ἢ ἀπό τήν ἀντέκταση τοῦ *ε* (ὅπως π.χ. *εἰμι* ἀπό τό **εσ-μί*). Τό μακρό *ε* εἶχε μιá πιά κλειστή προφορά ἀπό τό ἀρχικό μακρό *ε* πού κληρονομήθηκε: ἔμοιαζε πιά πολύ μέ τό πρῶτο στοιχεῖο στή δίφθογγο τοῦ ἀγγλικοῦ *day*. Ἡ χρήση τοῦ ΕΙ δημιουργήθηκε ὡς ἐξῆς. ΕΙ ἀρχικά χρησιμοποιήθηκε γιά νά δηλώσει τή δίφθογγο *ε + ι*, ἀλλά στήν ἰωνική προφορά αὐτό ἐξελίχθηκε σέ ἕνα μακρό φωνήεν. πού ἔμοιαζε ποιοτικά μέ τή σκωτσέζικη προφορά τοῦ *day* ὡς [de:]. Μιά ἀκριβῶς παράλληλη ἐξέλιξη δημιούργησε τή χρήση τοῦ *ου* γιά νά ἐκφράσει τό μακρό κλειστό *ο* (ὅπως στό ἀγγλικό *bone*) πού τελικά ἔγινε [u:] (ὅπως στό *boon*)

Τώρα μπορούμε νά φανταστοῦμε τίς δυσκολίες πού εἶχε νά ἀντιμετωπίσει ἕνας γραφέας, πού εἶχε νά μεταγράψει κείμενα γραμμένα μέ τό παλιό ἀλφάβητο ὅπου τό *ε* καί τό *ο* ἀντιπροσώπευαν τό καθένα τρεῖς διαφορετικούς ἦχους. Βασικά τό πρόβλημα ἦταν πού νά γράψουν Η ἢ ΕΙ καί Ω ἢ ΟΥ

Οἱ γραφεῖς δέν ἀντιμετώπισαν καμιá δυσκολία ὅσο μπορούσαν νά καθοδηγηθοῦν ἀπό τή σύγχρονή τους καθομιλούμενη γλῶσσα. Ὅταν ὅμως συναντοῦσαν λέξεις καί τύπους ἄγνωστους στήν καθομιλούμενη, συχνά αἰσθάνονταν ἀμηχανία στό νά ἀποφασίσουν ἂν τό Ε θά ἔπρεπε νά εἶναι ΕΙ ἢ Η καί ἂν θά ἔπρεπε νά μεταγράψουν τό Ο σέ ΟΥ ἢ Ω. Στό στίχο η 107, γιά παράδειγμα, τό κείμενο μᾶς δίνει *καιροσέων δ' ὀθονέων*. Τό ἐπίθετο ὅμως παράγεται ἀπό τό *καῖρος*, ὥστε ἡ σωστή γραφή εἶναι *καιρουσέων* (μέ συνίχιση τοῦ *-έων*). Ἐχοντας νά ἀντιμετωπίσει τόν ἄγνωστό του τύπο

ΚΑΙΡΟΣΕΟΝ (ἔχουμε ἓνα παράλληλο τῆς ἀρχαίας γραφῆς στό ΤΕΙΧΙΟ-ΣΗΣ ἀπό τή Μίλητο), ὁ γραφέας παραπλανήθηκε ἀπό τό μέτρο θεωρώντας τόν πρῶτο πόδα ὡς δάκτυλο καί μετρώντας τό ΟΣ ὡς βραχεία συλλαβή, καί ἔτσι ἔγραψε *καιροσέων*. Ἐνας ἄλλος παρεξηγημένος τύπος ἦταν τό ΘΕΟΔΕΣ πού θά πρέπει νά μετρηθεῖ ὡς υ --, ὅπου τό μακρό στή δεύτερη συλλαβή ὀφείλεται σέ ἀρχικό δίγαμμα (βλ. πιό κάτω) στό *θεοδφεής*. Ἀγνοώντας αὐτό τό γεγονός οἱ γραφεῖς δήλωσαν ὅτι αὐτή ἡ συλλαβή εἶναι μακρά γράφοντας *ου* ἀντί *ο*, καί ἔτσι τό βρῖσκουμε ὡς *θεουδής*. Ἀπό τήν ἄλλη, στό *ἔδ(F)εισεν* ἡ ἔκταση τῆς πρώτης συλλαβῆς δηλώθηκε μέ διπλασιασμό τοῦ συμφώνου -- *ἔδδεισεν*, μέ τό ὁποῖο σύγκρινε τό *δείδιμεν* ἀντί *δέδ(F)ιμεν*. Ἀκόμα πιό ἀξιοπαρατήρητο εἶναι ὁ φανερά ἐνεστωτικός τύπος *δείδω*, ὁ ὁποῖος ὑποκρύπτει τό *δέδFω*, πού εἶναι ὁ ἀσθενής τύπος τοῦ *δέδFοα*, ὁ ὁποῖος ἀνάγεται στό *δέ - δFοι - α*, τόν κανονικό παρακεῖμενο τῆς ρίζας *dwei* σύμφωνα μέ τό *λέ - λοιπ - α* παρακεῖμενο τῆς ρίζας *λείπ -*. Ἡ μορφολογική του διαύγεια ἐπισκοτίστηκε πρῶτα μέ τήν ἀποβολή τοῦ - ι - καί μετά, πολύ ἀργότερα, μέ τήν ἀπώλεια τοῦ δίγαμμα καί τή συναίρεση στήν Ἰωνική.

Παρόμοιες παρερμηνεῖς συμβαίνουν ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀντιμεταχώρηση (III) κατέστησε τοὺς νεότερους τύπους μετρικῶς ἀδύνατους. Ἔτσι τό *ῆος* (ἀπό τό *ἄος*) μπορεῖ νά ὑπάρξει στήν ἀρχή τοῦ στίχου, ἐκεῖ ὅπου τό νεότερο *ἔως* εἶναι ἀδύνατο. Ἐπομένως, ὅπου τό μέτρο ἀπαιτοῦσε μακρό στήν πρώτη συλλαγή τοῦ ΕΟΣ, αὐτό παραστάθηκε ὡς *εῖως* πρῖν ἀπό σύμφωνο, ὅπου τό θέσει μακρό τῆς δεύτερης συλλαβῆς μπορούσε νά ἐπιτρέψει τή μεταγραφή τοῦ Ο σέ ω, καί *εῖος* πρῖν ἀπό φωνήεν: π.χ. *εῖως Πηνελόπειαν*, δ 800, *εῖος ἐγώ*, δ 90. Ἀκριβῶς παρόμοιες παρεξηγήσεις βρῖσκουμε σέ ὑποτακτικές, ὅπως π.χ. *θήομεν, στήομεν*, πού σέ μεταγενέστερους χρόνους ὕστερα ἀπό ἀντιμεταχώρηση πῆραν τή μορφή *θέωμεν, στέωμεν*, κλπ. Ἐδῶ ἐπίσης οἱ γραφεῖς ἀντελήφθησαν τό ΕΟ ὡς -ειο, ἔτσι ὥστε τύποι, ὅπως π.χ. *θείομεν* καί *στείομεν* παραμόρφωσαν ἀρκετό διάστημα τήν ὁμηρική γραμματική. Μέ τή γραφή *ει* καί *ου* οἱ μεταγενέστεροι ἐκδότες δήλωσαν καθαρά μετρικές ἐκτάσεις, ὅπως π.χ. *εἶν* καί *οὔνομα*, ὅπου δέν ὑπῆρχε ἱστορικός λόγος γιά τή μακρά συλλαβή. Ἡ ἀντικατάσταση τοῦ ε μέ τό ει καί τοῦ ο μέ *ου* διευκολύνθηκε ἀπό τό ὅτι τά ἰωνικά *ξεῖνος* (ἀπό τό *ξένFος*) καί *μοῦνος* (ἀπό τό *μόνFος*) ἀντιστοιχοῦσαν στά ἀττικά *ξένος* καί *μόνος* (βλ. V).

IV. Η ΣΥΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΟΜΗΡΙΚΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΥ

Μετά από αυτή την προκαταρκτική λεπτομερή εξέταση των γλωσσικών δεδομένων στο κείμενο του Όμηρου, θά προχωρήσουμε τώρα στην εξακρίβωση των διαλεκτικών συστατικών της ομηρικής γλώσσας κάτω από το φως των κριτηρίων που απαριθμήσαμε πιο πάνω. Έκ πρώτης όψεως ή μεταχείριση του ᾶ φανερώνει ότι ἡ διάλεκτος βασικά είναι ἡ Ἰωνική, μιά ἐντύπωση που ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τήν παρουσία ὄλων τῶν χαρακτηριστικών γνωρισμάτων αὐτῆς τῆς διαλέκτου που ἀναφέραμε πιο πάνω. Μποροῦμε ὁμως ἐπίσης νά ἀποδείξουμε τήν παρουσία ὀρισμένων ἀναμφισβήτητα αἰολικῶν στοιχείων:

1. *πίσυρες, πελώριον, πέλομαι*, κλπ. (μέ π ἀπό τό q , βλ. σελ. 100).
2. *ἄμμε, ὕμμε, ἀργεννός*, κλπ. (βλ IX B, Γ).
3. Δοτική σέ -εσσι.
4. Ἡ μετοχή παρακειμένου *κεκλήγοντες* (ὑπάρχουν ἀκόμα μερικοί τεχνητοί τύποι σέ -ῶτας, κλπ., που ἴσως ὑποκρύπτουν τήν ἀρχαϊκότερη κατάληξη -όντας, κλπ.)
5. Ἀπαρέμφατα σέ -μεναι -μεν.
6. Πατρωνυμικά, ὅπως π.χ. *Τελαμώνιος Αἴας*.
7. Ἡ ἀποκοπή τῶν προθέσεων (βλ. σελ. 172).
8. Τρίτο πληθυντικό, ὅπως π.χ. *ἤγερθεν* ἀντί *ἠγέρθη* - *σαν*.
9. Ἀθεματική κλίση τῶν συνηρημένων ρημάτων (*φορήμεναι*).

Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ἐπίσης εἶχαν χαρακτηρίσει τήν ομηρική γλώσσα ὡς ἀνάμικτη: «οὐ μόνον ἐξὸν αὐτῷ τὰς ἄλλας γλώττας μιγνύειν τὰς τῶν Ἑλλήνων καὶ ποτὲ μὲν αἰολίζειν ποτὲ δὲ δωρίζειν, ποτὲ δὲ ἰάζειν, ἀλλὰ καὶ διαστὶ διαλέγεσθαι» (Δίων Χρυσ. *Or* XI. 13). Μὲ τό *caveat* ὅτι δέν ὑπάρχει ἴχνος δωρικῆς, γιά νά μὴ ποῦμε τίποτε γιά τή «γλώσσα τοῦ Δία», μπορούμε τώρα νά θέσουμε τό πρόβλημα, πῶς ἐγίνε αὐτή ἡ διαλεκτική ἀνάμιξη στὸν Όμηρο.

Μποροῦμε ἀμέσως νά ἀποκλείσουμε τήν ὑπόθεση ὅτι μιά τέτοια διαλεκτική ἀνάμιξη ἀντιπροσώπευε τήν καθομιλούμενη γλώσσα σέ μιά ἱστορική ἐλληνική κοινότητα. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἔχουμε μιά ἐπέκταση τῶν Ἰώνων πρὸς τὰ δόρεια καὶ τήν κατάκτηση πόλεων που ἀρχικά ἦσαν αἰολικές, ὅπως π.χ. τῇ Σμύρῃ. Εἶναι ἐπίσης ἀλήθεια ὅτι οἱ διαλεκτικές ἐπιγραφές τῆς Χίου παρουσιάζουν λεσβιακά χαρακτηριστικά, ὅπως π.χ. *πρήξοισι* ἀντί *πρήξουσι*. Οἱ διάλεκτοι τῆς Βοιωτίας καὶ τῆς Θεσσαλίας εἶναι ἐπίσης ἓνα ἀξιοπρόσεκτο μίγμα ἀπὸ στοιχεῖα τῆς δυτικῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς

αἰολικῆς διαλέκτου. Ἀλλά γιὰ τόν τύπο τοῦ μίγματος πού βρίσκουμε στὸν Ὅμηρο δὲν μπορούμε νὰ δώσουμε κανένα παράλληλο σέ μιὰ καθομιλούμενη γλῶσσα. Πράγματι εἶναι δύσκολο νὰ πιστέψουμε ὅτι μιὰ ζωντανή διάλεκτος μπορούσε νὰ ἔχει σέ μιὰ δεδομένη ἐποχὴ τόσες πολλές γενικές ἐνικοῦ γιὰ ἓνα ὀνομαστικό τύπο, -οιο -οο καί -ου, τόσο πολλούς καί διαφορετικούς τύπους τῶν προσωπικῶν ἀντωνυμιῶν, ἔμμε, ὑμέας, ὑμᾶς, κλπ. ἢ ὅτι θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιήσῃ τόν τύπο ἐλέλιχθεν σέ μιὰ πρόταση καί τόν τύπο ἐλέλιχθησαν στήν ἐπόμενη. Ὁ πρῶτος στίχος τῆς Ἰλιάδας περιέχει τό ὄνομα Πηληιάδεω, ὅπου ἔχουμε ἓναν τύπο μέ τήν ἀντιμεταχώρηση α, πού ἀκολουθεῖται ἀπό τό Ἀχιλλῆος, ὅπου ἡ ἀντιμεταχώρηση δὲν ἔγινε. Μιά παρόμοια συνύπαρξη διαφορετικῶν τύπων παρατηροῦμε στό πολυφλοίσβοιο (αἰολικό) θαλάσσης (ἰωνικό)· ἐπίσης ἔχουμε κύνεσσιν στό στίχο 4, ἀλλά πᾶσι στό στίχο 5· καί ἀγορήνδε (ἰωνικό) καλέσσατο λαόν (αἰολικό) στόν στίχο 54. Στό λόγο τοῦ Ἀχιλλέα (59 κέ) ὑπάρχουν οἱ αἰολισμοί ἄμμε, κε, ἱερῆα, τόσσον, στό τέλος ὅμως ἔχουμε τό ἰωνικό ἀπαρέμφατο ἀμῦναι. Ὁ λόγος τοῦ Κάλχα (74 κέ.) περιέχει τούς αἰολισμούς ἐκατηβέλεταο, ὁμοσσον, χολωσέμεν, τελέσση, ἀλλά ἐπίσης καί τούς ἰωνικούς τύπους ἔπεσι καί χερσίν. Μιά ιδιαίτερη σημείωση ἀξίζει τό στήθεσσιν (83). Ὁ τύπος τῆς δοτικῆς εἶναι βέβαια αἰολικός, ἀλλά τό ἐφελκυστικό -ν «εἶναι ἓνα κύριο χαρακτηριστικό τῆς Ἰωνικῆς - Ἀττικῆς, ὅπου ἐμφανίζεται ἀπό τίς πιό πρώιμες ἐπιγραφές μέ αὐξανόμενη συχνότητα, τόσο πρὶν ἀπό φωνήεντα ὅσο καί πρὶν ἀπό σύμφωνα... Μόνο στή δοτική πληθυντικοῦ τῇ βρίσκουμε καί σέ ἄλλες διαλέκτους, ἀλλά ἀκόμα καί ἐδῶ μόνο στή Θεσσαλική (χρῆμασι) καί στήν Ἡρακλειώτικη» (Buck, *Greek Dialects*², 78). Τό εὐφωνικό -ν εἶναι ἐπομένως ἓνα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τῆς Ἀττικῆς - Ἰωνικῆς, ἔτσι ὥστε μέσα στήν ἴδια λέξη στήθεσσιν μπορούμε νὰ ἀποδείξουμε διαφορετικά διαλεκτικά στοιχεῖα. Τό ὅτι ἡ γλῶσσα τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων εἶναι τεχνητή δὲν μπορεῖ νὰ καταδειχτεῖ καλύτερα μέ ἄλλο πιό ἐντυπωσιακό τρόπο.

Μερικοί μελετητές ἀμφισβήτησαν τήν ἀξία τῆς μαρτυρίας τέτοιων τύπων, ὅπως π.χ. Ἀχιλλῆος, ἱκέταο, λαόν, πολέμοιο κλπ. Ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ Ἰωνική τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων ἀνάγεται σέ μιὰ πολύ ἀρχαιότερη ἐποχὴ ἀπὸ αὐτὴ τῶν πιό πρώιμων ἐπιγραφῶν, ὥστε τό -οιο, γιὰ παράδειγμα. ὁ προγονος τῆς -οο καί -ου, ἴσως νὰ ὑπῆρχε στήν πρωτο - ἰωνική καί νὰ μὴ εἶναι ἴσως ἀναγκαῖο νὰ θεωρηθεῖ ἓνα ιδιαίτερο αἰολικό στοιχεῖο. Παρόμοια καί τό ἱκέταο, σύμφωνα μέ τήν ἴδια ἄποψη, ἴσως νὰ εἶναι ἰωνικό καί νὰ ἀνήκει σέ μιὰ ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τήν μεταβολή του α > η καί τήν ἀντιμεταχώρηση ηο > εω. Ὁ Μοῖρο ἀμφισβήτησε ἀκόμα καί ἂν ἡ κατάληξη -εσσι ἦταν ἓνα χαρακτηριστικό μόνο τῆς Αἰολικῆς. Ἐδείξε ὅτι αὐτὴ ἡ δοτικὴ

βρίσκεται όχι μόνο στην Αιολική, αλλά επίσης και σε όρισμένες διαλέκτους της δυτικής Έλληνικής και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι υπήρχε μία γενική τάση για αυτούς τους τύπους, ώστε η διάλεκτος του Όμηρου ίσως συμμερίστηκε αυτή την τάση, χωρίς μ' αυτό να σημαίνει ότι δεν είναι Ίωνική. Ωστόσο, η ύπαρξη του -εσσι στην Πελοπόννησο και αλλού, από μόνη της δεν μπορεί να είναι μαρτυρία για μία γενική τάση: γιατί υπάρχει σήμερα γενική συμφωνία ότι ένα «ἀρχαϊκό» γλωσσικό υπόστρωμα βρίσκεται κάτω από τις δωρικές διαλέκτους αυτής της περιοχής (βλ. πιο πάνω). Μπορούμε να συμπεράνουμε επομένως ότι ακόμα και αν κάνουμε τις πιο μεγάλες παραχωρήσεις στους αρχαιστές, παραμένει ακόμα επίμονα ένας πυρήνας από τύπους που τά παράλληλά τους βρίσκονται μόνο σε αιολικές διαλέκτους των ιστορικών χρόνων. Κι αυτοί είναι οι ιδιαίτερα αιολικές καινοτομίες, όπως η δοτική σε -εσσι, ή μετοχή παρακειμένου σε -ων και τά συνηρημένα σε -μι (φορημένοι). Δεν υπάρχει μαρτυρία ότι υπήρχαν και στίς ιωνικές διαλέκτους.

Ο August Fick, σέ μία προσπάθεια νά ἐξηγήσει τήν ἀναμφισβήτητη διαλεκτική ἀνάμειξη στόν Όμηρο, ὑποστήριξε τή θεωρία ὅτι αὐτά τά ποιήματα συντέθηκαν ἀρχικά στήν Αἰολική καί ὅτι ἀργότερα μεταφράστηκαν στήν Ἰωνική καί ὅτι σ' αὐτή τήν μεταφορά τους ἀπό τή μία διάλεκτο στήν ἄλλη διατηρήθηκαν οἱ αἰολικοί τύποι ἄν δέν ἦσαν μετρικά ἰσοδύναμοι μέ ἀντίστοιχους ἰωνικούς τύπους. Ἐκτός ἀπό τίς γλωσσικές μαρτυρίες, παρατήρησε ὅτι ἡ ἱστορία τῆς *Ἰλιάδας* ἐξελίσσεται γύρω ἀπό ἕναν αἰολικό ἥρωα, τόν Ἀχιλλέα ἀπό τή Φθία τῆς Θεσσαλίας, καί ὅτι οἱ ἰωνικές περιοχές μέ τίς ὁποῖες ἡ παράδοση συνέδεσε τό ὄνομα τοῦ Όμήρου γειτνιάζαν σέ αἰολικές περιοχές, ἐνῶ ἡ Σμύρνη ἦταν κάποτε αἰολική πόλη πρὶν ἀπό τήν κατάληψή της ἀπό τοὺς Ἴωνες. Αὐτή ἡ θεωρία ὅμως δέν μπορεῖ νά συμφωνήσῃ μέ τά γεγονότα σέ δύο σημεία: ὑπάρχουν αἰολισμοί, ὅπως π.χ. *πέλομαι*, *ἄμμιν*, πού εὐκόλα θά μπορούσαν νά ἀντικατασταθοῦν μέ ἀντίστοιχους ἰωνικούς τύπους (*ἤμιν* πρὶν ἀπό φωνῆεν, *ἤμῖν* πρὶν ἀπό σύμφωνο), ἐνῶ ὑπάρχουν πολλοί ἰωνισμοί πού δέν εἶναι μετρικά ἰσοδύναμοι μέ τοὺς αἰολικούς τύπους: στό στίχο Ζ 106 ἔχουμε τό *ἐλέλιχθησαν* καί τόν αἰολικό τύπο *ἐλέλιχθεν* μετὰ ἀπό τρεῖς στίχους. Ἀκόμα καί τό συγκριτικά ἀπλό ζήτημα τοῦ μορίου *ἄν* εἶναι ἐμπόδιο στήν ἀνοικοδόμηση τοῦ ὑποτιθέμενου αἰολικοῦ κειμένου, ἐπειδή, ὅπως ἔδειξε ὁ Μονρο, εἶναι ἀδύνατο νά κάνουμε ὁποιαδήποτε ἀλλαγὴ, γιά παράδειγμα, σέ τέτοιες φράσεις, ὅπως *οὐδέ γάρ ἄν* (Ω 566), γιατί τό *οὐδέ γάρ κε* θά δημιουργοῦσε ἕναν κρητικό καί τό *οὐδέ κε γάρ* παρουσιάζει μιὰ ἀδύνατη λεκτική διάταξη. Δέν ὑπάρχει ἄλλη ἐκλογή ἀπό τό νά δεχτοῦμε ὅτι ἡ διαλεκτική ἀνάμειξη εἶναι ἕνα χαρακτηριστικό τῆς γλώσσας στήν ὁποία τά

ὁμηρικά ποιήματα πράγματι συντέθηκαν. Πῶς δημιουργήθηκε μιά τέτοια τεχνητή γλῶσσα εἶναι ἓνα ζήτημα γιά εἰκασίες. Εἶναι πιθανόν ὅτι ἦταν τό δημιούργημα μιᾶς μακρᾶς παράδοσης τῆς προφορικῆς ποίησης, πού πέρασε ἀπό ἓνα ἀρχαϊκό σέ ἓνα ἰωνικό περιβάλλον, καί σ' αὐτό τό πέρασμα ὁρισμένα ἀρχαϊκά στοιχεῖα, πού διατηρήθηκαν ἰδιαίτερα σέ στερεότυπες φόρμουλες, μεταδόθηκαν ἀπό τή μιά γενιά τῶν ἐπαγγελματιῶν ραψωδῶν στήν ἄλλη ὡς γραφικά, παραδοσιακά στοιχεῖα σέ ἓνα «ποιητικό λεκτικό». Τό ὅτι οἱ αἰολικές προσωπικές ἀντωνυμίες, γιά παράδειγμα, καί τά ἐπίθετα, ὅπως π.χ. *ἀργίοεις*, *φαιδιμόεις* κλπ., χρησιμοποιήθηκαν μέ τέτοιον πολυπύρο καί συνειδητό τρόπο, ἔχουμε δεῖξει ὅτι εἶναι πιθανόν. Μποροῦμε ἐπίσης νά δοῦμε παρόμοια ἀρχαϊκά - ποιητικά τεχνάσματα στή χρήση τοῦ δυϊκοῦ καί τοῦ δίγαμμα.

Ὁ δυϊκός ἐξαφανίστηκε σταδιακά ἀπό ὅλες τίς ἑλληνικές διαλέκτους, μεταξύ τῶν ὁποίων ἡ Ἀττική ἔδειξε ἀναφορικά μ' αὐτό τήν μεγαλύτερη συντηρητικότητα, ἐνῶ στήν Ἰωνική ὁ δυϊκός εἶχε ἐξ ὁλοκλήρου καταργηθεῖ. Στόν Ὅμηρο ἐπίσης ἡ παρακμή του εἶναι φανερή ἀπό τό γεγονός ὅτι ἀκόμα καί ὁ δυϊκός *χεῖρε*, μιά ἔκφραση ὅπου θά περίμενε κανεῖς ὅτι ὁ δυϊκός θά ἐπιζοῦσε πιά πολύ, εἶναι λιγώτερο συχνός ἀπό τόν πληθυντικό *χεῖρες*. Ἀκόμα καί ἐκεῖ ὅπου χρησιμοποιεῖται ὁ ἀρχαϊσμός *χεῖρε*, συχνά συνδυάζεται μέ ἓνα ἐπίθετο πληθυντικοῦ ἀριθμοῦ, π.χ. *χεῖρε πετάσας ἀμφοτέρας*, Φ 115. Ἀλλά τέτοια χωρία σάν αὐτά πού ἀναφέρουμε στή σελίδα 159 μᾶς ἀποκαλύπτουν τήν καθαρά συμβατική - παραδοσιακή χρήση τοῦ δυϊκοῦ στά ὁμηρικά ποιήματα καί ἀποτελοῦν ἀδιάψευστες ἐνδείξεις γιά τό ὅτι ἡ ὁμηρική γλῶσσα εἶναι βασικά τεχνητή.

Τώρα θά στρέψουμε τήν προσοχή μας γιά μιά ἀκόμη φορά στό δίγαμμα. Αὐτός ὁ φθόγγος πού, ὅπως εἶδαμε, ἰσοδυναμοῦσε μέ τό ἀγγλικό *w*, ἐξαφανίστηκε σέ μιά πρῶιμη ἐποχή ἀπό τήν Ἀττική - Ἰωνική. Τά ὁμηρικά κείμενα δέν περιέχουν καμιά ἐνδειξη γι' αὐτό τό φθόγγο, ἡ παρουσία του ὁμως στήν ὁμηρική γλῶσσα ἐπιβεβαιώνεται ἀπό ἀδιάψευστους μετρικούς λόγους. Ἡ χασμωδία στό τελικό βραχύ φωνήεν, γιά παράδειγμα, εἶναι πολύ σπάνια πρὶν ἀπό λέξη πού ἀρχίζει μέ ἓνα φωνήεν ἢ μέ δασεία πού προῆλθε ἀπό ἓνα ἀρχικό ἀπλό *s* - Ἀπό τήν ἄλλη, πρὶν ἀπό λέξεις πού ἀρχίζαν ἀπό ἓνα *F* - ἢ *sF* - ὑπάρχουν πιά πολλά ἀπό 2.000 παραδείγματα, ὅπου μποροῦμε νά ἄρουμε τήν χασμωδία μέ τήν προσθήκη τοῦ *F*: π.χ. *Ἀτρεΐδης τε Φάναξ* (Α 7), *θαρήσας, μάλα Φειπέ* (Α 85), *οἷσετε Φάρν' ἕτερον* (Γ 103), *αἰμά τε Φαρῶν* (Δ 158). Σέ ἄλλους στίχους μιά φαινομενικά βραχεία συλλαβή γίνεται θέσει μακρά, ὅπως ἀπαιτεῖ τό μέτρο, ἂν προστεθεῖ τό *F*: *ἐς δίφρῶν Φάρνας* (Γ 310) Πιά ἀξιοπαρατήρητα εἶναι παραδείγματα, ὅπως *φίλε ἔκνυρ* καί *πατερεῖ ὦι*, ὅπου ἡ ἑκταση τοῦ βραχέος

φωνήεντος στή χασμωδία ὀφείλεται στό διπλό δίγαμμα FF - τοῦ προήλθε ἀπό ἓνα ἀρχικό *sw* στό **swekuros* καί **swos*. Τέτοια ὅμως μεταχείριση δέν εἶναι καθόλου σταθερή, γιατί ὑπάρχουν πολλές περιπτώσεις ὅπου ἀγνοεῖται ἡ ὑπαρξη τοῦ δίγαμμα, ἔτσι ὥστε ἓνα φωνήεν νά ἐκθλίβεται καί μιὰ βραχεία συλλαβή νά μή ἐκτείνεται σέ θέση μακρά. Μιά περίπτωση ἐκθλίψης εἶναι ἡδ' ἄρ' ἐκέλευον (Γ 119), παρόλο πού, ὅπως εἶδαμε λίγο πρίν, *Φάρνα*, κλπ., ἀπαιτεῖται συχνά ἀπό τό μέτρο. Ἐπιπλέον τό δίγαμμα δέν λαμβάνεται ὑπόψη γιά νά δημιουργήσῃ μιὰ συλλαβή θέσῃ μακρά στό μένος καί θυμόν ἐκάστον. Ἐνας ὁρισμένος ἀριθμός ἀπό αὐτές τίς περιπτώσεις μπορεῖ νά διορθωθεῖ μέ ἀσήμαντες ἀλλαγές στό στίχο: π.χ. στό ἐν χερσὶν ἐκηδόλον Ἀπόλλωνος μποροῦμε νά ἀποβάλουμε τό ἐφελκυστικό - ν καί νά προσθέσουμε τό δίγαμμα. Ἀντί χειρὸς ἐλοῦς ἐπέεσσι προσηύδα Ε 30 μποροῦμε νά γράψουμε ἐλοῦσα *Ἐπέεσσι*· στήν πραγματικότητα εἶναι πιθανό ὅτι ὁ τύπος *ἐπέεσσι* εἶναι ἓνας καθαρά ραψωδικός τύπος πού δημιουργήθηκε ἀπό τή φαινομενική μετρική ἀνωμαλία. Παρόμοια καί ὁ φαινομενικός κρητικός στό *μειλιχίοισ' ἔπεσσι* ἀποφεύχθηκε μέ τήν ἀλλαγὴ σέ *μειλιχίοισ' ἐπέεσσι*, ἐνῶ ἡ ὀρθή γραφή εἶναι *μειλιχίοισι Ἐπέεσσι*. Ἀλλά ἀφοῦ ἐξαντλήσουμε ὅλη μας τήν ἐφευρετικότητα παραμένει ἓνας ὄχι ἀσημαντος ἀριθμός περιπτώσεων, ὅπου τό δίγαμμα ἀντιμετωπίζεται σάν ἀνύπαρκτο. Πράγματι ἔχει ὑπολογιστεῖ ὅτι σέ 3354 περιπτώσεις, ὅπου ἡ ἐπίδραση τοῦ δίγαμμα μαρτυρεῖται ἀπό τό μέτρο, ἀντιστοιχοῦν 617 περιπτώσεις ὅπου ἡ ὑπαρξη του ἀγνοεῖται. Ἐχουμε ἐπομένως ἀκόμα ἓνα παράδειγμα χρονολογικά ἢ διαλεκτικά διαφορετικῶν στοιχείων στήν ὀμηρική γλῶσσα. Ἡ ἐξήγηση γιά μιὰ τέτοια ἀσυνέπεια βρίσκεται στίς ποιητικές παραδόσεις πού κληρονόμησε ὁ Όμηρος. Στίς πρῶμες περιόδους τό δίγαμμα ἀποτελοῦσε ἓνα στοιχεῖο τῆς καθομιλουμένης καί δημιουργήθηκαν φράσεις καί φόρμουλες, ὅπου τό F ἔπαιζε τό ρόλο του ὡς σύμφωνο. Μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου ὅμως τό F ἀποβλήθηκε στήν Ἰωνική, ἔτσι ὥστε ἐνῶ ἡ προηγούμενη ποιητική παράδοση συνεχιζόταν, ἡ ὀμιλουμένη γλῶσσα ἄρχισε νά ἐπηρεάζεται μέ τήν παραγνώριση τοῦ δίγαμμα. Μποροῦμε νά καταλήξουμε στό συμπέρασμα ὅτι τό F, ὅπως καί οἱ ἀρχαϊσμοί πού συζητήσαμε πρίν, ἀποτελοῦσε ἀπλῶς ἓνα «ποιητικό» χρῶμα στήν παλέττα τοῦ ὀμηρικοῦ τεχνίτη.

Ἀπομένει νά δοῦμε ποιά τροποποίηση χρειάζεται αὐτή ἡ εἰκόνα τῆς γένεσης τῆς ἐπικῆς διαλέκτου, κάτω ἀπό τό φῶς τῶν πρόσφατα ἀποκρυπτογραφημένων μυκηναϊκῶν κειμένων. Ὁ Ventris καί ὁ Chadwick ἔγραψαν: «Ἄν αὐτή ἦταν ἡ γλῶσσα τοῦ Νέστορα καί τοῦ Ἀγαμέμνονα, τότε αὐτή ἦταν πιθανῶς καί ἡ γλῶσσα τοῦ Δημόδοκου καί τῶν ποιητῶν ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Δέν θά πρέπει νά συμπεράνουμε ὅτι τό αἰολικό ὑπόστρωμα

πού τόσο φανερά βρίσκεται κάτω ἀπό τό ὁμηρικό κείμενο δέν εἶναι τό αἰολικό τῆς Λέσβου, ἀλλά μιὰ πολύ παλαιότερη ἀχαική γλωσσική μορφή πού εἶχε ἤδη θέσει τίς συμβατικότητες τοῦ ἐπικοῦ στίχου κατὰ τή δεύτερη χιλιετηρίδα π.Χ.;

Ἔχουν τονιστεῖ οἱ ὁμοιότητες ιδιαίτερα στό λεξιλόγιο τῆς κυπριακῆς καί τοῦ Ὀμήρου. Ἀλλά τό νά ὑποθέσουμε δυό μεταφορές, πρῶτα ἀπό τήν Ἀχαική στήν Αἰολική καί μετὰ ἀπό τήν Αἰολική στήν Ἰωνική, δέν εἶναι πολύ πειστικό. Ἄν τό ἀρχικό ὑπόστρωμα ἦταν αὐτός ὁ τύπος τῆς ἀρχαϊκῆς Μυκηναϊκῆς, πολλές δυσκολίες ἐξαφανίζονται»^α.

Γιατί οἱ μελετητές ἐπιμένουν ὅτι ὑπάρχουν αἰολικά στοιχεῖα στήν ἐπική γλῶσσα; Ἀπλῶς ἐπειδὴ ὁρισμένα χαρακτηριστικά βρίσκονται μόνο στήν Αἰολική τῆς Λέσβου καί ὑπάρχουν ἐνισχυτικές μαρτυρίες ἀπό τίς διαλέκτους τῆς Θεσσαλίας καί τῆς Βοιωτίας πού σχετίζονται στενά μαζί τῆς Παίρνουμε μερικά δοκιμαστικά παραδείγματα, γιά νά δοῦμε, ἂν τώρα μπορούμε νά ἀπαλλαγούμε ἀπό τήν «αἰολική» φάση. Οἱ νέες ἐπιγραφές δέν περιέχουν ἀπαρέμφата σέ -μεναι. Ἄν ἐξετάσουμε τή χαρακτηριστική δοτική πληθυντικοῦ σέ -εσσι πάλι δέν κερδίζουμε τίποτα. Ἐδῶ οἱ νέες μαρτυρίες εἶναι ὁριστικά ἀρνητικές, γιατί ἡ δοτική πληθυντικοῦ τῶν ἀθεματικῶν ὀνομάτων τελειώνει σέ -σι καί δέν ὑπάρχει ἴχνος ἀπό τήν αἰολική καινοτομία. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν μετοχή παρακειμένου σέ -ων, γιατί στήν Πύλο καί στήν Κνωσσό βρίσκουμε τίς πολύ ἀρχαϊκές καταλήξεις -wos, πληθυντικός -wo - e, -wo - a. Μπορούμε νά προσθέσουμε κι ἄλλα, ἀλλά αὐτό εἶναι ἀρκετό, γιά νά δείξει ὅτι οἱ νέες μαρτυρίες ὄχι μόνο δέν μᾶς δίνουν τή δυνατότητα νά ἐξουδετερώσουμε τήν αἰολική ὡς ἓνα παράγοντα στή γένεση τῆς ὁμηρικῆς γλώσσας, πράγματι μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπό τή θεωρητική δυνατότητα ὅτι τέτοια χαρακτηριστικά ἴσως κληρονομήθηκαν ἄμεσα ἀπό μιὰ μυκηναϊκή παλαιά Ἀχαική καί καθιστᾷ φανερό ὅτι τά κύρια χαρακτηριστικά πού μόλις ἐξετάσαμε εἶναι μιὰ καινοτομία τῆς Αἰολικῆς ἢ τῆς «δόρειας Ἀχαικῆς».

Ποιά εἶναι λοιπόν ἡ συμβολή τῶν νέων μαρτυριῶν; Ὅπως εἶδαμε, ἔχουν ἐπιβεβαιώσει αὐτό πού ὅπωςδήποτε τό θεωρούσαμε σχεδόν βέβαιο – ὅτι δηλαδή ἡ προγονική μορφή τῆς Ἀρκαδο - Κυπριακῆς ἦταν ἡ γλῶσσα πού μιλοῦσαν στή μυκηναϊκή Πελοπόννησο. Ἐχει αὐξήσει τόν ἀριθμό τῶν ἀρκαδο - κυπριακῶν λέξεων στό ἐπικό λεξιλόγιο· ἡ λέξη *φάσγανον*, γιά παράδειγμα, βρίσκεται σέ καταγραφές ξιφῶν καί μπορεῖ νά προστεθεῖ στίς λέξεις πού ἀναφέραμε προηγουμένως ὅτι ἀνήκουν σ' αὐτή τή διάλεκτο: *κέλευθος*, *λεύσσω*, *ἀπύω*, *ἀνώγω*, *ἔλος*, *κασίγνητος*, κλπ.

Αυτό όμως δεν αποδεικνύει ότι αυτές οι λέξεις μπηκαν στο έπικό λεξιλόγιο άπευθείας από άρκαδο - κυπριακές πηγές. Αυτό πού προϋποθέτει είναι μόνο ότι λέξεις σέ κοινή χρήση στή μυκηναϊκή Έλλάδα σά σύνολο συνέβη νά έπιζήσουν στήν καθημερινή χρήση μόνο στήν Άρκαδική καί τήν Κυπριακή. Τό γεγονός ότι ή «ποιητική» λέξη *delve* είναι σέ κοινή χρήση, πχ. από τούς κηπουρούς του Cheshire, δέν έχει σημασία για τήν προέλευση τών ποιημάτων πού κατά προτίμηση χρησιμοποιούν αυτή τή λέξη αντί τής κοινής άγγλικής λέξης *dig*. Αυτό μπορεί νά τό δείξουμε καί μέ τό ρήμα *άσαι* τό ρήμα αυτό δρέθηκε σέ μία εισαγωγική φόρμουλα από τήν Πύλο όπου καταγράφονται *σίαιοι*. Έκφράζονται δέβαια άμφιβολίες για τήν ταύτισή του, αλλά ή μεγάλη άρχαιότητα του ρήματος μέ αυτή τήν τεχνική τής Άνατολίας πού χρησιμοποιούνταν στή Μικρά Άσία στή διάρκεια τής δεύτερης χιλιετηρίδας π.Χ. Έδω βρίσκουμε τό *has* - μέ τήν ίδια άκριδώς σημασία, πού έχει τόσο τό όμηρικό όσο καί τό μυκηναϊκό ρήμα· ύπάρχει έπίσης καί τό παράγωγο ουσιαστικό *hasas*, «άφθονία» πού είναι άνάλογο μέ τό έλληνικό *άση*. Έπομένως βλέπουμε ότι, άν καί ή πρωιμότερη έπιγραφική μαρτυρία για τό ρήμα μας προέρχεται από μία πελοποννησιακή πηγή, μπορεί συγχρόνως μέ σιγουριά νά άποδοθεί έπίσης καί στό λεξιλόγιο τής «δόρειας Άχαικής».

Οι νέες μαρτυρίες έπομένως έλάχιστα δοήθησαν στό νά τροποποιήσουν τίς ύποθέσεις πού ύπάρχουν σχετικά μέ τή γένεση τής έπικής διαλέκτου. Βασικά είναι ή Ίωνική, παρουσιάζει ώστόσο καλά καθιερωμένους αϊολισμούς πού χρησιμοποιούνται συχνά. Όπως έχει γράψει πρόσφατα ό P. Chantraine: «Les traits éoliens de la langue homérique apparaissent donc moins importants qu' on ne l' avait cru du temps de Fick, mais ils restent, quand même, bien établis sur certain points». Άπό τήν άλλη δέν ύπάρχει κανένα διάχυτο χαρακτηριστικό τής έπικής διαλέκτου πού μās άναγκάζει νά προσθέσουμε τήν ύπόθεση ότι κάποτε ή «νότια Άχαική» επηρέασε τό σχηματισμό τής όμηρικής γλώσσας. Έδω έπίσης ή έπιστημονική άρχή τής οίκονομίας τών ύποθέσεων θά πρέπει νά μās καθοδηγεί.

Συμπερασματικά ό φιλόλογος θά διερωτηθεί ποιά σχέση έχει ή άνάλυσή του μέ τό πρόβλημα τής «ένότητας» τών όμηρικών έπών. Κοινή είναι ή αντίληψη μεταξύ τών γλωσσολόγων ότι «χρειάστηκαν αιώνες έπικής παράδοσης προτού ή γλώσσα του έλληνικού έπους πάρει τή μορφή πού έχει.» Έλάχιστοι θά άμφισβητούσαν τήν αλήθεια ότι μία συνεχής παράδοση φορμουλαϊκής ποίησης φθάνει ώς τά μυκηναϊκά χρόνια. Άλλά οι πιό άποφασιστικοί άναλυτικοί φιλόλογοι άναγκάστηκαν νά παραδεχτούν ότι ύπάρχει ίωνική επίδραση άκόμα καί στά πρωιμότερα ύποστρώματα τής *Ίλιάδας*. Μέχρι πρόσφατα οι φιλόλογοι γενικά συμφωνούσαν μέ τή

γενική τάση τῶν «ἐνωτικῶν» πού ἔγινε πρόδηλη στό «Ὅμηρικό ζήτημα» ἀπό τίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα. Ὁ Mazon ἀρχίζει τήν ἀνάλυσή του μέ μιά πραγματική ἄρνηση τῆς σημασίας πού ἔχουν οἱ γλωσσικές μαρτυρίες. Οἱ δικές μου ἀπόψεις, ὅπως τίς διατύπωσα τό 1939 ἦσαν· «Ἐνῶ εἶναι δυνατό νά στιγματίζουμε μεμονωμένους στίχους ἢ χωρία ὡς μεταγενέστερα μέ βάση τή μορφή τους, ὅπως π.χ. τό ἀναμφισβήτητα ἀττικό ἦντο στό Γ 153, πάνω στό θέμα τῆς καλλιτεχνικῆς ἐνότητος ἢ πολλαπλότητος τῶν ποιημάτων ὡς συνόλου μέ τή μορφή πού μᾶς παραδόθηκαν ὁ φιλόλογος ὡς φιλόλογος δέν μπορεῖ νά ἐκφέρει γνώμη».

Κάποιο πρόσφατα ἔργα ὁμως κατέστησαν δύσκολο νά κρατήσω αὐτή τή στάση οὐδετερότητας καί μή - ἐπέμβασης. Ὁ Καθηγητής G. P. Shipp προέβη σέ μιά συστηματική μελέτη στήν *Ἰλιάδα* γιά τήν κατανομή τῶν τύπων πού χαρακτηρίζονται μεταγενέστεροι στήν *Ὅμηρική Γραμματική* τοῦ P. Chantraine. Βρῆκε ὅτι ἀπαντοῦν κυρίως στίς παρομοιώσεις, στίς παρεκδόσεις, καί στά «σχόλια». Ἄν τώρα δεχτοῦμε τήν παραπάνω ἄποψη ὅτι ἡ ἐπική «γλωσσική παλέττα» ἦταν οὐσιαστικά συμπληρωμένη ὡς τόν 8ο αἰῶνα καί ὅτι ὁ «Ὅμηρος» εἶχε τήν ἐλευθερία νά διαλέξει ὅποιο «χρῶμα» ἤθελε, πρῶμο ἢ μεταγενέστερο, ἀνάλογα μέ τίς ἐπιθυμίες καί τίς ἀνάγκες του, τότε, ἂν σχεδιάσουμε τοὺς «πρῶιμους» καί τοὺς «μεταγενέστερους» τύπους μέ διαφορετικά χρώματα στό ὁμηρικό κείμενο, θά περιμέναμε νά δοῦμε μιά σχετικᾶ ἴση κατανομή τους. Ἄν δεχτοῦμε τά συμπεράσματα τοῦ Shipp, ἡ ἄνιση κατανομή τους εἶναι ἓνα γεγονός πού δέν μποροῦμε νά τό ἀγνοήσουμε. Μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ μέ μιά ἀναφορά στίς συμβατικότητες τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας πού ποικίλλει τή γλῶσσα τῆς ἀνάλογα μέ τό λογοτεχνικό εἶδος. Τό ὁμηρικό χρῶμα στίς ἀγγελικές ρήσεις τῆς τραγωδίας εἶναι ἓνα πολύ γνώριμο παράδειγμα. Ἐτσι μπορεῖ κανεῖς νά ὑποστηρίξει ὅτι ἓνας πιό μοντέρνος γλωσσικός τόνος ἐθεωρεῖτο ὡς πιό κατάλληλος στίς παρομοιώσεις πού προέρχονταν ἀπό τή σύγχρονη ζωή. Μεταγενέστεροι ὁμως γλωσσικοί τύποι βρίσκονται ἐπίσης, γιά παράδειγμα, καί στήν ἐπίσκεψη τῶν Τρωάδων στό ναό τῆς Ἀθηνᾶς στό Z 264 κέ. Καί αὐτή ἡ θεωρία τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν δέν μπορεῖ ἐπίσης νά ἐξηγήσει, γιατί τά χωρία μέ τόν Νέστορα, πού θά συζητήσουμε πιό κάτω, εἶναι μεταγενέστερα.

Ὁ καθηγητής M. Leumann ἐξέτασε τό θέμα τῆς «στρωμάτωσης» ἀπό διαφορετική ἄποψη. Ὅπως εἶδαμε, οἱ παραδοσιακές φόρμουλες διέσωσαν λέξεις καί γραμματικούς τύπους πού δέν χρησιμοποιοῦνταν πιά στήν καθομιλουμένη, καί μερικές ἀπό αὐτές ἀνάγονται στήν μυκηναϊκή ἐποχή. Αὐτές οἱ λέξεις εἶναι εὐκολο νά παρερμηνευθοῦν. Ἐνα κτυπητό παράδειγμα ἀπό τήν ἑλληνιστική ποίηση εἶναι τό ψευδο - Θεοκρίτειο *σῆτα*

(Συρ. 14), «γυναίκα», πού ὀφείλεται σέ λανθασμένο χωρισμό τοῦ *διαστήτην ἐρίσαντε* στό Α 6 σέ *διά στήτην ἐρίσαντε*, «ἐξ αἰτίας μιᾶς γυναίκας». Ὁ Leumann ἀποκάλυψε τέτοιες παρερμηνεῖες στά ὁμηρικά ποιήματα. Ἐν αὐτά τά παραδείγματα εἶναι ἐπιβεβαιωμένα, θά ἦταν εὐλογο νά ὑποθέσουμε ὅτι κανένας ποιητής δέν θά παρερμήνευε ἔτσι τὰ δικά του ποιήματα. Σέ αὐτή τήν περίπτωση θά πρέπει νά ἔχουμε μιᾶ ἀδιαμφισβήτητη μαρτυρία ὅτι τὰ χωρία τοῦ τύπου *στήτα* συντέθηκαν ἀπό ἓνα διαφορετικό ποιητή ἀπό ἐκείνους πού συνέθεσαν τόν τύπο τοῦ «ὀρθοῦ» *διαστήτην*.

Γιά μιᾶ ἐπεξηγήση μπορούμε νά ἀρχίσουμε μέ τήν τεχνική λέξη *παρήορος*. Στό Π 470 κέ. φαίνεται ὅτι χρησιμοποιεῖται μέ τήν κυριολεκτική της σημασία «αὐτός πού εἶναι συναρτημένος μέ κάτι ἄλλο» (καί λέγεται γιά ἓνα πρόσθετο ἄλογο πού μαζί μέ ἄλλα σύρουν ἓνα ἄρμα). Αὐτό τό πρόσθετο ἄλογο κτυπήθηκε καί προκλήθηκε σύγχυση: τὰ δύο ἄλλα ἄλογα χωρίστηκαν, ὁ ζυγός ἔσπασε καί τό χαλινάρι μπερδεύτηκε *ἐπεὶ δὴ κείτο παρήορος ἐν κονίῃσι*, «ἀφοῦ ὁ *παρήορος* ἔπεσε στή σκόνῃ». Ἐδῶ ἔχουμε μιᾶ αὐθεντική λεπτομέρεια ἀπό ἓνα ἐπεισόδιο πού προφανῶς προέχεται ἀπό μιᾶ μυκηναϊκή ἀρματομαχία. Ἐν, τώρα, στραφοῦμε στό Η 154 κέ. διαβάζουμε τὰ ἑξῆς: *καὶ μαχόμεν οἱ ἐγὼ, δῶκεν δέ μοι εὖχος Ἀθήνη. | τὸν δὴ μήκιστον καὶ κάρτιστον κτάνον ἄνδρα· | πολλὸς γάρ τις ἔκειτο παρήορος ἔνθα καὶ ἔνθα*, «πάλεψα καί πολέμησα μαζί του καί ἡ Ἀθηνᾶ ἐκπλήρωσε τήν προσευχή μου. Γιατί ἦταν ὁ ψηλότερος καί δυνατότερος ἄντρας πού σκότωσα. Καί ξαπλωμένος βρισκόταν φαρδύς πλατύς τεράστιος στό σῶμα». Εἶναι φανερό ὅτι ἡ φράση *κεῖτο παρήορος* τοῦ πρώτου χωρίου παρερμηνεύτηκε ἐντελῶς. Αὐτός πού μιᾶ εἶναι ὁ Νέστορας. Μποροῦμε νά προσθέσουμε μιᾶ ἄλλη γλωσσική παρατήρηση: «Ὁ συνδυασμός *πολλὸς τις* εἶναι συχνός στόν Ἡρόδοτο, ἀλλά δέν τόν βρίσκουμε πουθενά ἄλλοῦ στόν Ὅμηρο» (Leaf, *ad loc.*).

Ἡ ἔρευνά μας μπορεῖ τώρα νά μεταφερθεῖ στοὺς ἀγῶνες στό Ψ 602 κέ. Ὁ Μενέλαος λέει *νῦν μὲν τοι ἐγὼν ὑποείξομαι αὐτός | χωόμενος, ἐπεὶ οὐ τι παρήορος οὐδ' ἀεσίφρων | ἦσθα πάρος*, «ἐγὼ ὁ ἴδιος θά ὑποχωρήσω, ἂν καί εἶμαι ὀργισμένος, γιατί δέν ἦσουνα προηγουμένως *παρήορος* ἢ *ἀεσίφρων*». Ἐδῶ πάλι ἡ λέξη *παρήορος* χρησιμοποιεῖται μέ μιᾶ σημασία ἐντελῶς διαφορετική ἀπό τήν προηγούμενη. Ὁ ἄντρας στόν ὁποῖο ἀπευθύνονται αὐτά τά λόγια εἶναι ὁ Ἀντίλοχος, ὁ γιός τοῦ Νέστορα.

Μιᾶ ἄλλη τεχνική λέξη παρουσιάζει παρόμοια διαστρέβλωση. Τά ἀκόλουθα χωρία περιέχουν τή λέξη *κύμβαχος*:

κύμβαχον ἀκρότατον νύξ' ἔγχει ὀξυόεντι (Ο 536)

ἔκπεσε δίφρου... κύμβαχος ἐν κονίῃσι. (Ε 585 - 6)

Παρατηροῦμε ὅτι καί στίς δύο περιπτώσεις ἓνας ἄνθρωπος ἔχει κτυπηθεῖ στό κεφάλι καί σωριάζεται στή σκόνῃ. Στό πρῶτο ὁμῶς χωρίο *κύμβαχος* εἶναι προφανῶς ἡ τεχνική λέξι γιά ἓνα μέρος τῆς περικεφαλαίας, ἐνῶ στό δεύτερο εἶναι ἐπίθετο καί σημαίνει περίπου «κατακέφαλα». Ἡ παρερμηνεία αὐτή μοιάζει μέ ἐκείνῃ τοῦ *παρήγορος*, καί στίς δύο μιά τεχνική λέξι τοῦ στρατιωτικοῦ ὀπλισμοῦ ἔχει ἐρμηνευτεῖ ὡς ἐπίθετο. Ἀπομένει νά προσθέσουμε ὅτι ὁ ἥρωας τοῦ δεύτερου κατορθώματος εἶναι ὁ Ἀντίλοχος, ὁ γιός τοῦ Νέστορα.

Μποροῦμε τώρα νά στραφοῦμε στήν ἐξέταση μιᾶς λανθασμένης χρονικῆς ποσότητος. Τό ἐπίθετο *φοινικόεις* ἀπό τό οὐσιαστικό *φοινῖκ* - βρίσκεται στά ἐξῆς χωρία:

ἀπό δὲ χλαῖναν βάλε φοινικόεσσαν, (Ξ 500)

ὅπου ὁ Ὀδυσσεύς διηγεῖται πῶς ἐξασφάλισε τή χλαῖνα τοῦ Θόα μιά κρύα νύχτα μπροστά στήν Τροία.

ἧ καὶ ἀπ' ὤμοιν χλαῖναν βάλε φοινικόεσσαν. (φ 118)

Αὐτό ἀναφέρεται στὸν Τηλέμαχο στό περίφημο χωρίο μέ τὰ τσεκούρια.

ἀμφὶ δ' ἄρα χλαῖναν περονήσατο φοινικόεσσαν. (Κ 133)

Ἀναφέρεται στὸν Νέστορα.

Νέστωρ δ' ἐν χείρεσσι λάβ' ἡνία φοινικόεντα (Θ 116)

Ἐδῶ τό *φοινικόεντα* εἶναι μιά παραλλαγή στό *σιγαλόεντα*. Ἀναφέρεται πάλι στὸν Νέστορα.

σμῶδιγγες... αἵματι φοινικόεσσαι ἀνέδραμον. (Ψ 716 - 7)

Αὐτό τό χωρίο προέρχεται ἀπὸ τὴν πάλῃ στοὺς Ἀγῶνες.

Ὁ τύπος *φοινικόεσσα* μέ τή λανθασμένη χρονικὴ ποσότητα εἶναι μιά ραψωδικὴ μεταμόρφωση τοῦ μυκηναϊκοῦ *φοινίκFεσσα* ποὺ δίνει δύο σπονδεῖους καί μπορεῖ νά πάρει τὴν τελευταία θέση στό στίχο. Ἀργότερα αὐτὰ τὰ παράγωγα σέ - *Fεντ* - ἀπὸ ἀθεματικά ὀνόματα πῆραν τό θεματικὸ φωνῆν ο καί αὐτὸ ὁδήγησε ἀναγκαστικά στή λανθασμένη χρονικὴ μέτρηση τῆς προηγούμενης συλλαβῆς. Ὡστόσο, εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ

λέξη βρίσκεται στο τέλος του στίχου πάντοτε, εκτός από την τελευταία περίπτωση, και ο φορμουλαϊκός της συσχετισμός με το *χλαῖνα* είναι φανερός. Ἀξιοπρόσεκτο είναι ότι τα δύο από τα τρία χωρία της *Ἰλιάδας* αναφέρονται στον Νέστορα. Το χωρίο από τους Ἀγώνες είναι το μόνο, όπου το επίθετο είναι απελευθερωμένο από τον φορμουλαϊκό συσχετισμό του και αυτό μπορεί να θεωρηθεί σά μιὰ ἐνδειξη ότι είναι μεταγενέστερο.

Καί τώρα μιὰ ιδιομορφία στην ὀρθογραφία. Τό ρῆμα *ὀφείλω* ἀπαντᾷ μέ δύο μορφές. Στην *Ὀδύσσεια* βρίσκεται ὁ αἰολικός τύπος *ὀφέλλω* μέ τό διπλό σύμφωνο, ἐνῶ ἡ *Ἰλιάδα* ἔχει τρία παραδείγματα τοῦ ἰωνικοῦ τύπου *ὀφείλω*, πού ὅλα προέρχονται ἀπό τό Λ. Αὐτή ἡ κατανομή προβληματίσε τούς φιλόλογους Ὁ Chantraine τό θεωρεῖ «αἰνιγματικό», ἐνῶ ὁ Wackernagel παραδέχεται ὅτι βρίσκεται σέ ἀμηχανία, ἰδιαίτερα ἐπειδή ὁ ἰωνικός (δηλ. «μεταγενέστερος» τύπος) ἀπαντᾷ στήν *Ἰλιάδα*. Ὅπως ὁμως παρατηρεῖ ὁ Shipp, ὅλα τά παραδείγματα ἀπό τήν *Ἰλιάδα* προέρχονται ἀπό τόν Ἡλειακό πόλεμο τοῦ Νέστορα. Καί θά πρέπει νά εἰσέδυσαν μετά τόν ὑποτιθέμενο μεταγραμματισμό. Πρίν ἀπό αὐτόν δέν θά ὑπῆρχε ὀρθογραφική διαφορά, γιατί καί στίς δύο διαλέκτους θά εἶχαμε ΟΦΕΛΟ. Ἡ ιδιομορφία στην κατανομή τῶν τύπων μέ τή διαφορετική ὀρθογραφία ἐξηγεῖται μόνο, ἂν συμπεράνουμε ὅτι αὐτό τό ἐπεισόδιο μέ τόν Νέστορα, πού χαρακτηρίζεται μέ τή παρεκκλίνουσα ὀρθογραφία, ἦταν μιὰ μεταγενέστερη προσθήκη στό κείμενο τῆς *Ἰλιάδας*. Στην Ἀττική οἱ ἐπιγραφές τοῦ 5ου αἰ. ἐξακολουθοῦν νά τηροῦν τή διαφορά ἀνάμεσα στήν κληρονομημένη δίφθογγο πού γράφεται ὡς ΕΙ καί τοῦ ἐκτεταμένου ἔ πού γράφεται ὡς Ε. Ἡ γραφή μέ τόν μοντέρνο τύπο καθιερώθηκε κανονικά ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. ἂν καί ἀπαντοῦν σποραδικά παραδείγματά της καί προηγουμένως: τό *ὀφείλοντες* ἀναφέρεται ἀπό τό 428 π.Χ.

Ἡ χρονολογία πού προϋποθέτει ἡ ὀρθογραφία ἰσχύει μόνο στήν προσθήκη αὐτοῦ τοῦ ἐπεισοδίου στό κείμενο τοῦ κανόνα καί ὄχι στή χρονολογία τῆς σύνθεσής του. Ὡστόσο, ἂν ἡ συγκέντρωση τόσο μεγάλου ἀριθμοῦ διαφορετικῶν ἐπιχειρημάτων ἐνισχύουν τήν ἄποψη ὅτι μερικά χωρία μέ τόν Νέστορα εἶναι μεταγενέστερα, εἶναι νόμιμο νά διερωτηθοῦμε *cui bono*; Τό γεγονός ὅτι ὁ Πεισίστρατος διεκδικοῦσε ὅτι καταγόταν ἀπό τή γενιά τοῦ Νηλέα τῆς Πύλου μπορεῖ τώρα νά θεωρηθεῖ ὡς ἐνισχυτικό τοῦ ἐπιχειρήματος γιά μιὰ Πεισιστράτεια ἔκδοση.

V. Η ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΟΜΗΡΙΚΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΥ

Α ΤΟ ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΟ – ΚΑΤΑΛΗΞΕΙΣ

Στὴν Ἑλληνική οἱ ἀρχικά ὀκτώ ΙΕ πτώσεις μειώθηκαν σέ πέντε, ἀφοῦ ἡ γενική πῆρε καί τίς λειτουργίες τῆς ἀρχικῆς γενικῆς καί τῆς ἀφαιρετικῆς, ἐνῶ ἡ δοτική, πού τυπικά εἶναι ἐν μέρει δοτική καί ἐν μέρει τοπική, λειτουργεῖ ὡς δοτική, τοπική καί ὀργανική (βλ. Σύνταξη).

Γενική ἐνικοῦ: Στὴ δευτέρα κλίση ἔχουμε τίς καταλήξεις -οιο, -οο καί -ον (πολέμοιο, ἀνεψίοο, μηροῦ) πού σχηματίζουν μιά χρονολογική σειρά. Ἡ -οιο ἀνάγεται στὴν ΙΕ - *asyo* (πρβλ. τό σανσκριτικό *ásnasya*, «τοῦ ἀλόγου»). Ἡ -οο θεωρεῖται ὀρθότερα σά μιά μεταγενέστερη χρονολογική φάση (βλ. πιο πάνω)· μερικοὶ ὅμως μελετητές παραδέχονται μιά ἀνεξάρτητη κατάληξη -ο-*so*, συγκρίνοντας τό τέο μέ τό παλαιό βουλγαρικό *česo* (ΙΕ *queso*).

Γενική πληθυντικοῦ: Ἡ ἐπίδραση τοῦ δεικτικοῦ φαίνεται καί στὴν κατάληξη τῶν πρωτοκλίτων. Ἡ παλαιότερη μορφή -άων (αἰολικό), πού διασώζεται κυρίως στό τέλος τοῦ στίχου, προῆλθε ἀπό τήν ἀντωνυμική *tā(σ)ων* (πρβλ. τό λατινικό *is - tarum*, σανσκριτικό *tasam*). Μέ τήν ἀλλαγὴ τοῦ α σέ η στὴν Ἰωνική (Ι), καί μέ τήν βράχυνση τοῦ μακροῦ παίρνουμε τὴ γενική σέ -έων (*θυρέων, ὀπλέων, βουλέων*).

Δοτική πληθυντικοῦ: Μιά παλαιὰ τοπική κατάληξη - *si, - su* διατηρεῖται στὴν κατάληξη -οισι, πού βρίσκουμε καί σέ ἄλλες διαλέκτους, συμπεριλαμβανομένης τῆς Ἰωνικῆς καί τῆς πρώιμης Ἀττικῆς, ἐνῶ τό -οι προῆλθε τελικά ἀπό τήν ἀντωνυμική *τοῖσι* (ἐκεῖ πού σέ ἄλλες γλῶσσες ἔχομε -οισι). Ὁ ἄλλος τύπος σέ -οις ἴσως νά προῆλθε ἀπό ἐκθλιψὴ τοῦ τύπου -οισ' ἢ εἶναι ἴσως ἀπόγονος τῆς ὀργανικῆς σέ -οις (π.χ. τό σανσκριτικό *devais*). Πρέπει ὅμως νά σημειώσουμε ὅτι ὁ τύπος -οις εἶναι πιο συχνός στὴν Ὀδύσσεια παρὰ στὴν Ἰλιάδα καί ὅτι οἱ πιο πολλές περιπτώσεις στὴν Ἰλιάδα βρίσκονται σέ «μεταγενέστερα» χωρία. Στό δυκὸ τό δισυλλαδικό -οιν ἀντὶ τοῦ Ἀττικοῦ -οιν φαίνεται νά ὀφείλεται σέ ἀναλογικὴ ἐπίδραση τῆς ἐνικῆς κατάληξης σέ -οιο. Γιά τὴν ἀντιμεταχώρηση σέ λέξεις ὅπως π.χ. *νάός, κλπ.*, βλ. σελ. 98 κέ. Στὴν πρώτη κλίση βλέπουμε τὸν ἀρχικὸ τύπο τῆς κατάληξης στό παλαιό Ἀττικὸ Ἀθήνη -σι· τό -ησι ὅμως ἐγινε -ηισι μέ τὴν ἐπίδραση τοῦ -οισι, καί μετασχηματίστηκε ἐπιπλέον σέ -αισι σύμφωνα μέ τὴν ἀναλογία -οι· -οισι· -αι· -αισι. Ἡ κατάληξη -ησι εἶναι ἡ πιο συχνή στὸν Ὀμηρ. Οἱ λίγες βέβαιες περιπτώσεις σέ -ης πρὶν ἀπὸ σύμφωνο ἢ στό τέλος τοῦ στίχου ἴσως προῆλθαν ἀπὸ ἐκθλιψὴ. Ἡ -αις βρίσκεται στὴν

Αιολική, τὰ ὁμηρικά ὅμως παραδείγματα μέ αὐτή τήν κατάληξη ἴσως νά ὀφείλονται σέ ἀπτικοποίηση τοῦ κειμένου. Ἡ αιολική κατάληξη - εσσι συνήθως πιστεύεται ὅτι προήλθε ἀπό σιγμόληκτα οὐδέτερα, μπορεῖ ὅμως νά ἐξηγηθεῖ ὡς προσθήκη τοῦ -σι, στήν κατάληξη τῆς ὀνομαστικῆς πληθυντικού -ες. Τή βρίσκουμε στήν Αἰολική καί στά φωνηεντόληκτα καί στά συμφωνόληκτα τῆς τρίτης κλίσης: *πολλέεσι, ἀνδρέεσι*.

- *φι*, -*θεν*, - *δε*, - *θι*. – Αὐτές οἱ πτωτικές καταλήξεις φανερώνουν τή διαδικασία κατά τήν ὁποία ἕνα ἐπίρρημα τοποθετημένο μετά ἀπό ἕνα ὄνομα γίνεται κλιτική κατάληξη – ἴσως ὅλες οἱ καταλήξεις προήλθαν μέ αὐτό τόν τρόπο. Τό - *φι* συναντιέται μέ μιά ποικιλία λειτουργιών: σάν κατάληξη τοῦ ἐνικοῦ καί τοῦ πληθυντικοῦ (*ναῦφι*, *ὀστεόφι*, *ὄρεσφι*)· σάν ὀργανική (*ἴφι*, *δίηφι*, κλπ.), ἀφαιρετική (*παρά ναῦφι*), τοπική (*ὄρεσφι*) καί σπανιότερα γενική (*Ἰλίοφι κλυτά τείχεα*) καί δοτική (*φρήτορηφι*, Β 363). Σέ συνδυασμό μέ τό θεματικό φωνήεν τῆς δεύτερης κλίσης ἐμφανίζεται ὡς -*οφι*, κάποτε μάλιστα καί σέ ὀνόματα ἄλλων κλίσεων: *κοτυληδονόφιν*, *δακρυόφι*.

Τό μόριο - *δε* δήλωνε κίνηση σέ μιά ὀρισμένη κατεύθυνση καί εἶχε τό δικό του ἀνεξάρτητο τόνο σά μιά πρόθεση τοποθετημένη μετά τό ὄνομα: *οἶκον δέ, ἀγορὴν δέ* κλπ. Συνήθως τονίζεται *οἶκόνδε* κλπ. Βρίσκουμε ἀκόμα αὐτό τό ἐπίρρημα στούς τύπους *οἶκαδε*, *Ἀθήναζε* (= *Ἀθήνας* - *δε*), ὅπου χάθηκε τό γλωσσικό αἶσθημα γιά τήν ὑποκείμενη αἰτιατική *οἶκα* (θέμα *οἶκ-*) καί *Ἀθήνας*. Στό *Ἀἰδόσδε* βρίσκουμε τό - *δε* μαζί μέ μιά γενική σέ ἕνα τύπο ὅπως τό ἀπτικό *εἰς Ἀἶδου*. Τό -*θεν* φανεώνει κίνηση ἀπό μιά κατεύθυνση καί σάν τέτοιο σχηματίζει ἀφαιρετικές πτώσεις: *Τροίηθεν*, *οἶκοθεν*, *ἐμέθεν*, *σέθεν*, *ἐθεν*, κλπ. Ἀλλά μέ τή συγχώνευση τῆς ἀφαιρετικῆς καί τῆς γενικῆς στήν Ἑλληνική, χρησιμοποιοῦντο καί ἐπίσης καί σέ λειτουργίες τῆς γενικῆς, ἰδιαίτερα μέ ἀντωνυμίες.

Ἡ θέση σέ κάποιο τόπο μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ μέ τήν προσθήκη τοῦ μορίου - *θι*: *Κορινθόθι οἰκία ναίων*, *Ἰλιόθι πρό*, *οὐρανόθι πρό*, *ῥῶθι πρό*.

ΦΩΝΗΕΝΤΟΛΗΚΤΑ ΣΕ -Α

1. Γιά τή διατήρηση τοῦ μακροῦ α σέ αιολικούς τύπους βλ. σελ. 99. Γιά τούς τύπους σέ -*ᾶων*, -*ησι*, -*ηισι* καί -*αις* βλ. πιό πάνω.

2. Τά ἀρσενικά στήν ΙΕ κλίνονταν ἀκριδῶς ὅπως καί τά θηλυκά (πρβλ. τό λατινικό *nauta*, κλπ.). Στήν Ἑλληνική ὅμως ἀναλογικές ἐπιδράσεις τῆς δεύτερης κλίσης προκάλεσαν ἀλλαγές: (α) στήν ὀνομαστική ἐνικοῦ, πού ἔγινε -*ᾶ* - *ς*, -*η* -*ς*· (β) στή γενική ἐνικοῦ, πού ἔγινε -*ᾶ* - *ο* (καί γιά τίς παραπέρα ἀλλαγές > -*ηο* > -*εω* βλ. ΙΙΙ).

3. Ὁ Ὅμηρος διασώζει μερικές ἀρχαϊκές ὀνομαστικές (καί πιό σπάνια κλητικές) σέ -ᾶ: *ἰππότα Νέστωρ, νεφεληγερέτα Ζεὺς, ἰππηλάτα Πηλεὺς, μητιέτα, εὐρύοπα*, κλπ. Ἴσως εἶναι ἀπολιθωμένες κλητικές ἐνσωματωμένες σέ παραδοσιακές φόρμουλες πού ἀνήκουν στά ἀρχαικώτατα στρώματα τῆς ἐπικῆς παράδοσης. Οἱ μεταγενέστεροι ἐπικοί ποιητές τίς χρησιμοποίησαν ἀκόμα καί ὡς ἄκλιτα: *πατρί τε κυανοχαῖτα*.

4. Στὴν κλητική ἀξιοσημεῖωτο εἶναι τὸ *νύμφα* πού ὅπως τὰ ἀρσενικά *τοξότα*, κλπ., ἀντιπροσωπεύει τὴν ΙΕ κατάληξη -e. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά Ἀτρεΐδῃ, Ἑρμεῖᾳ εἶναι κατ' ἀναλογίαν καινοτομίες.

ΦΩΝΗΝΤΟΛΗΚΑ ΣΕ -Ο

Οἱ μόνοι τύποι πού ἀξίζει νά σχολιασθοῦν εἶναι οἱ καταλήξεις τῆς γενικῆς σέ -οιο, -οο, καί -ου. Γιά τὴν καταγωγή τους βλ. σελ. 133. Ἄν καί εἶναι συχνά δυνατὸ νά ἀντικαταστήσουμε τὸ -οο μέ τὸ -ο-ιο (μέ τὸ ἡμίφωνο -ι) καί τὸ -ου μέ τὸ -οι' (μιά γενικὴ ἐνικοῦ σέ -οι ἔχουμε στὴ Θεσσαλική), ἐλάχιστη ἀμφιβολία ὑπάρχει ὅτι οἱ τρεῖς ὁμηρικὲς καταλήξεις δίνουν μιά χρονολογικὴ σειρά, ὅπου τὸ -οιο εἶναι ἡ ἀρχαικώτερη κατάληξη καί τὸ -οο ἀντιπροσωπεύει τὴ μεταβατικὴ φάση στό συντηρημένο (ἀττικό) -ου (βλ. σελ. 107). Γιά τὴ δοτικὴ πληθυντικοῦ σέ -οισι, -οις βλ. σελ. 133.

Μαρτυρεῖται ἐπίσης ἡ δυϊκὴ κατάληξη -οῖν: π.χ. *ἱπποῖν, ὦμοιν, ὀφθαλμοῖν, δλεφάροιν*, κλπ. Αὐτὴ ἡ κατάληξη ἴσως ἀντικατοπτρίζεται σέ ὀρισμένους μυκηναϊκοὺς τύπους σέ -ο-ι.

ΤΡΙΤΗ ΚΛΙΣΗ

1. *Συμφωνόληκτα μέ χαρακτήρα R καί N*. – Γιά τὴ μετάπτωση σέ αὐτὰ τὰ ὀνόματα βλ. σελ. 104.

2. *Σιγμόληκτα*. – Ἡ κλίση τῶν ὀνομάτων, ὅπως π.χ. *γένος, γένεσ -ος, γέρας, γέρασ -ος*, ἔγινε πολυπλοκώτερη μέ τὴν ἀποβολὴ τοῦ -σ- καί στὴν Ἀττικὴ μέ τὴν συναίρεση πού ἀκολούθησε (βλ. σελ. 100). Οἱ τύποι, ὅπως π.χ. *γένεος, γέρασ*, κλπ. διασώζουν τοὺς μη-ἀττικούς ἀσυναίρετους τύπους. Ἡ μεταγενέστερη Ἰωνικὴ γενικὴ σέ -ευσ πού συναντοῦμε σέ λίγες λέξεις (*θέρευσ, θάμβευσ*, κλπ.) θά πρέπει νά διορθωθεῖ σέ -εος καί νά προφέρεται μέ συνίζηση. Παρόμοια ἀκριδῶς φαινόμενα εἶναι οἱ αἰτιατικές, ὅπως π.χ. *ἀκλέα, δυσκλέα*, πού τὰ χφφ κάποτε δίνουν, ἀλλὰ πάντοτε πρὶν ἀπὸ φωνῆν. Ἡ κλίση τῶν συνθέτων σέ -*κλεFος* εἶναι -*κλε(F)ης*, -*κλε(F)εα*, -*κλε(F)εος*, κλπ. Ἐπομένως οἱ παραπάνω τύποι θά πρέπει νά διορθωθοῦν σέ *ἀκλεέ'*, *δυσκλεέ'*, κλπ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη στά *εὐκλέος, εὐκλεί*

κλπ. έχουμε ύφαίρεση, όπου τό ένα από τά τρία συνεχόμενα σύμφωνα, όπως -εεο, -εεα, κλπ. αποβλήθηκε. Τά παράγωγα επίθετα σέ -ης φανερώνουν τήν αναμενόμενη αιτιατική πληθυντικού σέ -ας, ενώ ή άττική κατάληξη πού βρίσκουμε, π.χ. στό *εὐγενεῖς*, εἶναι μιά καινοτομία. Γιά τήν αἰολική δοτική *γένεσσι* καί τίς ραψωδικές διαστρεβλώσεις *γενέεσσι*, βλ. σελ. 123, 126).

Ἑνικ	Ον	Αἰτ	γένος	Πληθ	γένεα
	Γεν		γένεος		γενέων
	Δοτ		γένει		γένεσσι, γενέεσσι

Τά οὐδέτερα σέ -ας φανερώνουν τούς ἀσυναίρετους τύπους: *γήραος*, *γήραι*, κλπ. (<**γήρασος*, **γήρασι*, κλπ.). Ἡ λέξη *κρέας* βρίσκει ἐπίσης τήν ἴδια μεταχείριση σάν νά ἀνῆκε σ' αὐτή τήν κατηγορία, ἄν καί στήν πραγματικότητα ἔχει διαφορετική προέλευση. Ἡ γενική πληθυντικού *κρειῶν* ὀφείλεται προφανῶς σέ μεταγραμματισμό τοῦ ΚΡΕΟΝ πού ὑποκρύπτει ἕνα ἀρχαϊκό *κρεάων*. Ὁ πληθυντικός κάποτε ἔχει βραχύ φωνήεν *κρέα*, πού ἴσως ἀντιπροσωπεύει τό ἀρχικό **κρεFα*, ἕνα ριζικό οὐσιαστικό χωρίς πρόσφυμα

Τά ὀνόματα *γέλως* καί *ἔρως* ἔχουν τούς θεματικούς διπλούς τύπους *γέλος* καί *ἔρος* πού εἶναι αἰολικοί τύποι

3. Ὀδοντικόληκτα. – Γιά τή δοτική πληθυντικού σέ -σσι (<τ -σι), βλ. σελ 133. Σημειώστε τήν αιτιατική ἐνικού τῶν μή - ἄττικῶν βαρυτόνων σέ -ις καί -υς: *ἔριδα*, *κόρυθα*.

4. Φωνηεντόληκτα σέ -ι καί -υ: Ἡ ἀρχική μετάπτωση (βλ. XIII) αὐτῶν τῶν θεμάτων .ει καί *eu* διατηρεῖται στήν ἐναλλαγή τοῦ *ι* : *ε* καί *υ* : *εF* πού χαρακτηρίζει τήν ἑλληνική κλίση αὐτῶν τῶν ὀνομάτων (*πόλις*, *πόλεις* < **πόλε(ι)* -ες), *πήχυς*, *πήχεος* (< **πήχε(F)*ος). Αὐτή ἡ ἐναλλαγή ὁμως διατηρεῖται καλύτερα στά ὀνόματα μέ χαρακτήρα *υ*, ἐπεὶ στά ὀνόματα μέ χαρακτήρα *ι* τό *ι* διατηρήθηκε σέ ὅλες τίς πτώσεις ἐκτός ἀπό τήν Ἀττική: π.χ. *πόλις*, *πόλιν*, *πόλιος*, *πόλῖ* (< -ῖ + *ι*), *πόλιες*, *πόλῖς* (< **πόλι* -υς), ἀλλά καί *πόλιας*, *πολίων*, *πολί* - *εσσι* (αἰολικό). Ὁ τύπος τοῦ θέματος πού βλέπουμε στό ἀττικό *πόλεως* (ἀρχαιότερο *πόλῃος*, βλ. III) προήλθε ἀπό τήν τοπική *πόλημ*. Στόν Ὅμηρο βρίσκεται στά *πόλῃες*, *πόλῃας*. Στήν Ἰωνική ἡ γενική *πόλεως* ἀντικαταστάθηκε μέ τόν ἀνάλογο τύπο *πόλεος*. Ἡ ὁμηρική κλίση αὐτῶν τῶν ὀνομάτων εἶναι ἐπομένως ἡ ἀκόλουθη:

Ἐνικ	Ὀν	πόλις	Πληθ	πόλιες, πόληες
	Κλ	πόλι		πόλιες
	Αἷτ	πόλιν		πόλῖς, πόλιας, πόληας
	Γεν	πόλεος, πόλιος, πόληος		πολίων
	Δοτ	πόλει, πόλει, πόλῖ, πόλης		πολίεσσι

Στὴν ΙΕ ὑπῆρχε ἓνας ἄλλος τύπος ὀνομάτων μέ χαρακτήρα ι καὶ υ πού δέν διακρινόταν ἀπὸ τὴ μετάπτωση τοῦ θέματος. Μπορεῖ νά φανεῖ στὴ λέξη πού σημαίνει «πρόδατο»: *οῠι -s, *οῠι -m, *οῠι -os κλπ. ὅπου ἀντιστοιχοῦν τὰ ἐλληνικά *ὄφις*, *ὄφιν*, *ὀίος* (*ὄφιός), κλπ. Προσέξτε τὴ δοτικὴ πληθυντικοῦ ὄ -εσσι, ὅπου ἓνα νέο θέμα ὄ -προφανῶς προήλθε ἀπὸ τὴν αἰτιατικὴ πληθυντικοῦ ὄ -ις.

Τὰ φωνηεντόληκτα σέ υ παρουσιάζουν μικρότερη ποικιλία. Ἡ αἰτιατικὴ πληθυντικοῦ ἦταν ἀρχικά -υς (ἀπὸ τό -υνης), ἀλλὰ κατ' ἀναλογία, μέ τὴν ὀνομαστικὴ πληθυντικοῦ σέ -ε(F)ες δημιουργήθηκε ἡ νέα κατάληξη -εας: *εὐρέας*, κλπ. καὶ αὐτὴ μέ τὴ σειρὰ τῆς δημιουργήσε τὴ νέα αἰτιατικὴ ἑνικοῦ *εὐρέα* ἀντὶ *εὐρύν*. Ἐπιπλέον ὑπάρχει ἡ αἰολικὴ δοτικὴ *εὐρέεσσι*, κλπ.

Ἐνικ			Πληθ					
Ἄρσ	Ὀν	εὐρύς	Οὐδ	εὐρύ	Ἄρσ	εὐρέες	Οὐδ	εὐρέα
	Αἷτ	εὐρύν, εὐρέα		εὐρύ		εὐρέας		εὐρέα
	Γεν	εὐρέος				εὐρέων		
	Δοτ	εὐρέι				εὐρέεσσι		

Μεταμφιεσμένα φωνηεντόληκτα σέ -υ εἶναι τὰ γόνυ καὶ δόρυ. Στίς πλάγιες πτώσεις ἔχουμε ἔκταση τοῦ ριζικοῦ φωνήεντος σύμφωνα μέ τό V: *γουνός*, *γουνί*, κλπ. < *γονFός, *γονFi, κλπ. Ἡ παράλληλη κλίση σέ γούνατος, κλπ., σχηματίζεται σύμφωνα μέ τὰ οὐδέτερα, ὅπως π.χ. τό *ὄνομα*.

Ἐνικ		Πληθ	
Ὀν	Αἷτ	γόνυ	γούνατα
	Γεν	γουνός, γούνατος	γούνων
	Δοτ	(γουνί, γούνατι)	γούνεσσι

5. Ὀνόματα σέ -ῖ καὶ -ῦ. – Ἡ ἀρχαϊκὴ αἰτιατικὴ ἑνικοῦ τοῦ *Fīs Fīν*, πού ἀντιστοιχεῖ ἀκριδῶς στό λατινικὸ *vim*, ἀπαντᾷ τρεῖς φορὲς καὶ πάντοτε πρὶν ἀπὸ φωνήεν, ὅπου τὰ χφφ δίνουν *ῖν*. Παρόμοιο εἶναι καὶ τό *λῖν* Λ 480. Ἀπὸ τὰ εἰς -υ, ἐκτός ἀπὸ τὸν παλαιότερο τύπο τῆς αἰτιατικῆς πληθυντικοῦ *ἰχθύας*, *νεκύας*, κλπ, δρῖσκουμε τοὺς μεταγενέστερους ἀναλογικοὺς τύπους *σῦς*, *ὄφρυς*, *νεκῦς*, κλπ., πού βασίζονται στοὺς τύπους τοῦ ἑνικοῦ *σῦν*, κλπ. Προσέξτε τὴ δοτικὴ πληθυντικοῦ *νέκυσσι*, *γένυσσι* πού ἴσως εἶναι ἡ γραφικὴ παράσταση (βλ. σελ. 120 γιὰ τό *NEKYΣΙ, κλπ. Γιὰ τὴν αἰολικὴ δοτικὴ *νεκῦεσσι*, κλπ. βλ. πιό πάνω.

6. Ἑτερόκλητα ὀνόματα σέ -ν: *νίός*. – Ἡ πολύπλοκη ὁμηρική κλίση αὐτῆς τῆς λέξης ἐξηγεῖται ὡς ἑξῆς. Ἡ ΙΕ λέξη γιά τό «γιό» ἐμφανίζεται μέ ἓνα πρόσφυμα -ι, **sui* - *us* > *νίύς*, τό ὁποῖο μέ τήν ἐξαφάνιση τοῦ ἡμίφωνου -ι - κλίνεται ὡς ἑξῆς:

Ἑν. Ὀν. * <i>sui</i> u - <i>s</i> > <i>ύς</i>	Πληθ. Ὀν. * <i>sui</i> eu - <i>es</i> > <i>ύέFες</i> , <i>ύέες</i>
Κλ. * <i>sui</i> u > * <i>ύ</i>	
Αἰτ. * <i>sui</i> u - <i>m</i> > <i>ύν</i>	Αἰτ. * <i>sui</i> u - <i>ns</i> > <i>νίFας</i> , <i>νίας</i>
Γεν. * <i>sui</i> u - <i>os</i> > <i>νίFός</i> , <i>νίός</i> , κλπ.	Γεν. * <i>sui</i> u - <i>om</i> > <i>νίFῶν</i> , <i>νίων</i>

Οἱ ἀνωμαλίες αὐτῆς τῆς πρωτόγονης κλίσης ὑποβλήθηκαν σέ ἀναλογικές ἐπιδράσεις μέ διάφορους τρόπους: (1) Τό θέμα *νί* - γενικεύτηκε ὅπως στό *νίύς*, *νίέες*, κλπ. (2) Ὁ θεματικός τύπος *ύε* - γενικεύτηκε, ὅπως στό *ύέ* - *ος*, κλπ. (3) βρῖσκουμε μιά συγχώνευση τῶν δύο θεματικῶν τύπων στό *νιέος*. (4) μέ βάση τή γενική πληθυντικοῦ *νίων* μιά νέα ὀνομαστική *νίός* σχηματίστηκε, πού κλίνεται κανονικά ὅπως τά ὀνόματα σέ -ο. (5) μιά νέα δοτική *νιάσι* ἀντικαθιστᾷ τόν τύπο **ύ(ι)ύσι* κατ' ἀναλογία πρός ἄλλες σχετικές λέξεις, ὅπως π.χ. *πατράσι*. Ὡς ἡ κλίση αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος στόν Όμηρο εἶναι μιά ἀνάμιξη παλαιῶν καί νέων .

Ἑν. Ὀν. <i>νιός</i>	Δυικός <i>νίε</i>	Πληθ. <i>νιέες</i> , <i>νιείς</i> , <i>νίες</i>
Κλ. <i>νιέ</i>		
Αἰτ. <i>νιόν</i> , <i>νία</i> , <i>νιέα</i> (;)		<i>νιέας</i> , <i>νίας</i>
Γεν. <i>νιού</i> (;), <i>νιέος</i> , <i>νίος</i>		<i>νίων</i>
Δοτ. <i>νιέι</i> , <i>νιεί</i> , <i>νίι</i> (;)		<i>νιόισιν</i> , <i>νιάσι</i>

Ἡ κλίση τοῦ *πολύς* παρουσιάζει μιά ποικιλία τύπων. Οἱ τύποι *πολύν*, *πολέος*, *πολέες*, *πολέας*, *πολέων*, *πολέσι* ἀκολουθοῦν τήν κλίση τῶν ὀνομάτων σέ -ι, ὅπως π.χ. τό *εὐρύς*. Ἄλλες βασίζονται σέ ἓνα θεματικό θέμα *πολλός*, *πολλή*. Τό πλήρες κλιτικό του σύστημα ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἄρσ.	Οὐδ.	Θηλ.
Ἑν. Ὀν <i>πολύς</i> , <i>πολλός</i>	<i>πολύ</i> , <i>πολλόν</i>	<i>πολλή</i>
Αἰτ. <i>πολύν</i> , <i>πολλόν</i>	<i>πολύ</i> , <i>πολλόν</i>	<i>πολλήν</i>
Γεν. <i>πολέος</i>	<i>πολέος</i>	<i>πολλῆς</i>
Δοτ. <i>πολλῶ</i>	<i>πολλῶ</i>	<i>πολλῇ</i>

Ἄρσ.	Οὐδ.	Θηλ.
Πληθ. ὄνομ. πολέες, πολλοί	πολλά	πολλαί
Αἰτ. πολέας, πολλούς	πολλά	πολλάς
Γεν. πολέων, πολλῶν	πολλῶν	πολλάων, πολλέων
Δοτ. πολέσι, πολέσσι	πολλοῖσι	πολλῇσι
πολέεσσι, πολλοῖσι		

7. Ὀνόματα μέ διφθογγικό χαρακτήρα: (i) βασιλεύς. – Ἡ κανονική κλίση αὐτοῦ τοῦ τύπου ἦταν βασιλεύς, βασιλεῦ, βασιλῆFa, κλπ, βασιλῆ-Feσσι ἢ βασιλεῦσι. Στήν Ἀττική ὕστερα ἀπό ἀντιμεταχώρηση ἢ αἰτιατική καί γενική ἑνικοῦ ἐγίναν βασιλέᾱ καί βασιλέως. Στήν Ἰωνική καί τή δυτική Ἑλληνική ἡ γενική σέ -εος προῆλθε ἀπό τή βράχυνση τοῦ η σέ χασμωδία. Αὐτός ὁ τύπος βρίσκεται στό ὁμηρικό Ἀτρέος, κλπ.

Θά πρέπει νά σημειωθεῖ, ὥστόσο, ὅτι αὐτή ἡ γενική μέ βραχύ ο ἀνήκει σέ ὀνόματα μέ τήν πρώτη συλλαβή μακρά. Ἐπομένως ἴσως προσαρμόστηκαν στό μέτρο, μιά καί τό – υ – εἶναι ἀδύνατο στόν ἐξάμετρο.

Ἔνικ. Ὀν βασιλεύς	Πληθ. βασιλῆ(F)ες
Κλ. βασιλεῦ	βασιλῆ(F)ες
Αἰτ. βασιλῆ(F)α, Τυδέα	βασιλῆ(F)ας
Γεν. βασιλῆ(F)ος, Τυδέος	βασιλῆ(F)ων
Δοτ. βασιλῆ(F)ι, Τυδέι	βασιλεῦσι, (ἀριστή(F)εσσι)

(ii) Ὀνόματα μέ θέμα -ωι. – Οἱ ἀσυναίρετοι τύποι εἶναι πιά συχνοί: Λητώ(ι), Λητοῖ, Λητό(ι)-α, Λητό(ι)-ος, Λητό(ι)-ι. Ὁ συνηρημένος τύπος τῆς γενικῆς (Λητούς) ἀπαιτεῖται ἀπό τό μέτρο στό Α 9, Ξ 327, τῆς δοτικῆς (Πυθοῖ) στό Ι 405, θ 80.

(iii) Ζεῦς. – Ἡ ΙΕ κλίση *dieus, *diem, *diuos, κλπ. διατηρεῖται στά ἑλληνικά Ζεῦς, Ζῆν, Δι(F)ός, κλπ. Ἡ ἀναλογική ἰσοπέδωση ἐγίνε μέ δύο τρόπους: (1) ἡ αἰτιατική Ζῆν (πού τή βρῖσκουμε στό τέλος τοῦ στίχου καί μόνο ὅταν ὁ ἐπόμενος ἀρχίζει ἀπό φωνήεν) ἐγίνε κανονικά Ζῆνα καί τό θέμα Ζην - μεταφέρθηκε σ' ὅλες τίς κλιτικές πτώσεις του: Ζηνός, κλπ. (2) τό θέμα ΔιF- χρησιμοποιήθηκε καί γιά τήν αἰτιατική, Δί(F)α, τύπος πού βρίσκεται ἑνδεκα φορές στόν Ὅμηρο.

(iv) δοῦς. – Ἡ αἰτιατική ἑνικοῦ δῶν (μέ τή σημασία «ἀσπίδα») Η 238 προῆλθε κανονικά ἀπό τό ΙΕ *gʷom καί εἶναι παράλληλος τύπος τοῦ Ζῆν. Ὁ Ἀττικός τύπος δοῦν εἶναι μιά μεταμόρφωση αὐτοῦ τοῦ ἀρχαικοῦ τύπου τῆς αἰτιατικῆς μέ τό φωνηεντισμό τῆς ὀνομαστικῆς ἑνικοῦ. Τό ὑπόλοιπο

στήν όμηρική κλίση είναι όπως στην άττική μέ την έξαιρεση τής αίτιατικής πληθυντικού *θόας* (τό άττικό *θοῦς* σχηματίζεται όπως ή αίτιατική ένικού) καί τής αϊολικής δοτικής *δό-εσσι*.

(ν) *ναῦς*. – Τό ΙΕ **naus*, **nau - m*, **nau - os*, κλπ., θά έπρεπε νά είναι στην ἙΑττική - Ἰωνική, πρίν από τό φαινόμενο τής αντιμεταχώρησης, *ναῦς*, *νήα*, *νηός* κλπ. Ἡ όμηρική όνομαστική ένικού *νηῦς* παίρνει τό θέμα της από τίς άλλες πτώσεις. Παρόμοια βρίσκουμε τή δοτική πληθυντικού *νηυσί* αντί τοῦ κανονικοῦ *ναυσί* (πρβλ. *ναυσίκλητος*). Οἱ ἰωνικοί τύποι μέ βραχύ θεματικό φωνήεν, π.χ. *νεός*, *νέες*, *νέας* (καί μέ τήν αϊολική κατάληξη, *νέ - εσσι*) είναι σπανιότεροι στόν Όμηρο.

Ἑν. Ὀν. <i>νηῦς</i>	<i>νήες</i> , <i>νέες</i>
Αἰτ. <i>νήα</i> , <i>νέα</i>	<i>νήας</i> , <i>νέας</i>
Γεν. <i>νηός</i> , <i>νεός</i>	<i>νηών</i>
Δοτ. <i>νηϊ</i>	<i>νηυσί</i> , <i>νήεσσι</i> , <i>νέεσσι</i>

8. Ἑτερόκλητα οὐδέτερα. – Έναν πολύ παλαιό όνοματικό τύπο βλέπουμε στά οὐδέτερα τά όποια στην όνομαστική καί αίτιατική ένικού λήγουν σέ ένα ἤχηρό (*i*, *u*, *r*, *l*) πού αντικαθίσταται σίς πλάγιες πτώσεις από ένα *-n* π.χ. τό λατινικό *femur*, *feminis*. Αὐτά τά προσφύματα συχνά έκτείνονται μέ συμφωνικά στοιχεῖα *t/d*, *k/g*, όπως εμφανίζονται π.χ. στή σανσκριτική λέξη πού αντιστοιχεῖ μέ τό *iecur. yakr - t*, γενική ένικού *yakn - as*. Αὐτό τό συμφωνικό στοιχεῖο εμφανίζεται στά ελληνικά όνόματα, όπως π.χ. τό *ἥπαρ* (< -r), *ἥπατος* (*-n -t-ος). Τέτοια όνόματα βρίσκουμε στόν Όμηρο όπως:

- (i) μέ - i: *ἄλφι*, *ἄλφι - τ - α*, *μέλι*, *μέλι - τος*.
- (ii) μέ - u: *γόνυ*, *γούνατος* (βλ. όμως π. 137).
- (iii) μέ - r: *ἥμαρ*, *ἥματος*, *οὔθαρ*, *οὔθατος*, κλπ.

Τό *φρείατα* Φ 197 είναι ή γραφική παράσταση (σελ. 120) τοῦ *φρήφατα* από τό *φρήφαρ*, πού στην άττική ὕστερα από αντιμεταχώρηση (III) έγινε *φρέαρ*, *φρέατος*.

Ἡ λέξη γιά τό «κεφάλι» εμφανίζεται σέ μία ποικιλία μορφών. Μπορούμε νά αρχίσουμε από τή ρίζα **ker*, **kr*, πού στην ελληνική εμφανίζεται ως *κάρ*. Αὐτή ή ρίζα επεκτείνεται μέ ποικίλα προσφύματα: ἔτσι τό *κράατος* πηγάζει από τό **kr - s - ntos* καί εμφανίζεται καί μέ τόν συνηρημένο τύπο *κράατος*· ή λέξη *κάρηνα*, σύμφωνα μέ μία πρόσφατη ανάλυση, περιέχει τήν έκτεταμένη βάση **Ker - as* (από όπου *κέρας*) στή μηδενική βάση **kr - es* συνδυασμένη μέ τό πρόσφυμα *n*, **kres - no* - πού δίνει έντελώς κανονικά *κάρηνο* -· από τήν άλλη τό *κάρᾱ* θά πρέπει νά έρευνηθεῖ στό **kr - as - n* > **κάρασα* καί μέ τήν απώλεια τοῦ - s - μεταξύ δύο φωνηέντων καί τή

συναίρεση $aa > a$. Μεταμορφωμένο σέ *κάρη*, μέ τήν ἐπίδραση τοῦ *κάρηνα*, ἔγινε ἡ βάση γιά μιὰ ἄλλη ἀκόμα σειρά τύπων – *καρήατα*, κλπ. Μιά μυκηναϊκή κλίση σέ - $\tilde{a}$ ἀπαιτεῖται γιά νά ἐξηγήσει τήν ὀργανική πληθυντικοῦ *ka - ra - a - ri*, τόν δυνικό *ka - ra - o - i*. Αὐτό θά εἶναι τό σιγμόληκτο *karas* - ἐκτεταμένο μέ ἓνα -*a* μέ ἀπώλεια τοῦ *s* μεταξύ τῶν φωνηέντων: *καρα(h)ā*.

ΕΠΙΘΕΤΑ

Συγκριτικά. Τό πρόσφυμα - *tero* - χρησιμοποιεῖται γιά δύο συγκρινόμενα μέρη σέ πολλές ΙΕ γλῶσσες: π.χ. *magister, minister, dexter, sinister*, πρῶλ. *δεξιτερός, ἀριστερός*. Αὐτό τό πρόσφυμα μπορεῖ νά προστεθεῖ σέ οὐσιαστικά: π.χ. *ἀγρότερος* σέ ἀντίθεση μέ τό *ὀρέστερος· θεώτερος*, «αὐτός πού ἀνήκει στούς θεούς» (καί ὄχι στούς θνητούς), *κουρότερος*, «νέος» (σέ ἀντίθεση μέ τό γέρος), *κύντερος, βασιλεύτερος*. Ἀπό αὐτή τή χρήση ἀναπτύχθηκε ὁ συγκριτικός. Ἡ «ἀντιθετική» λειτουργία του εἶναι ἀκόμα φανερή στό *ἐλαφρότεροι πόδας εἶναι ἢ ἀφνειότεροι* α 164, «νά εἶναι γρήγοροι στά πόδια μᾶλλον παρά πλούσιοι».

-*ων*. Τό θέμα τοῦ συγκριτικοῦ πού σχηματιζόταν μέ αὐτή τήν κατάληξη ἦταν ἀρχικά τό *ἰσχυρό*, ἐνῶ τό *ἀσθενές* (XIII) ἦταν χαρακτηριστικό τοῦ ὑπερθετικοῦ. Γι' αὐτό ἔχουμε *κρατύς κρέσσων, κράτιστος*. Ἡ ἀναλογική ἰσοπέδωση, ὥστόσο, στίς πιό πολλές περιπτώσεις κατήργησε αὐτή τήν ἀρχαία διάκριση, πού κατά ἓνα μέρος ἀποκαταστάθηκε μέ μιὰ δευτερεύουσα ἔκταση τῶν φωνηέντων στά *ἐλάσσων, θάσσων, μᾶλλον* καί στά ἀττικά *μείζων, κρείττων* - (*μέζων* καί *κρέσσων* στίς ἄλλες διαλέκτους).

Τά συγκριτικά αὐτοῦ τοῦ τύπου συχνά συσκοτίζονται μέ τό συνδυασμό τοῦ - *i* - μέ τό τελικό σύμφωνο τοῦ θέματος (IV): π.χ. *ταχύς, θάσσων* (< **θαχ - ίων*), *μακρός, μάσσων* (< **μακ-ίων*) Μή ἀττικά συγκριτικά αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι *δράσσων (δραχύς), πάσσων (παχύς)*.

Τό συγκριτικό *λῳίων* στήν πραγματικότητα εἶναι ἓνα οὐδέτερο οὐσιαστικό *λῳιον*, πού ἔχει τήν ἴδια σχέση μέ τό ρῆμα *λῆν*, «θέλω, ἐπιθυμῶ», ὅπως τό *ζῳίος* μέ τό *ζῆν*. Τό *ἀμείνων* ἐπίσης βασίζεται σέ ἓνα οὐδέτερο οὐσιαστικό *ἄμεινον*, καί τό ὁμηρικό *χέρειον* ἴσως νά εἶναι ἓνα οὐδέτερο τοῦ *χέρειος*. Ἄλλοι τύποι αὐτοῦ τοῦ συγκριτικοῦ στόν Ὀμηρο εἶναι *χείρων* καί *χειρότερος*. Τό *ἀρείων* εἶναι ἓνα παράγωγο ἀπό τό οὐδέτερο *ἄρος*, «χρήση, κέρδος, βοήθεια» (ἀρχικά, «κτήση»).

Οἱ τύποι τῶν συγκριτικῶν σέ -*ων* στίς πλάγιες πτώσεις εἶναι συνήθως -*ονα, ονος*, κλπ., ἐνῶ οἱ ἀρχαϊκοί (ἀττικοί) τύποι σέ -*ω, -ους*, κλπ. (πού εἶναι συνηρημένα ἀπό τό -*ο(-σ)α, -ο(σ)ος*, κλπ) εἶναι ἐξαιρετικά σπάνιοι

καί συνήθως συναντιούνται στον τελευταίο πόδα – μιά περιβόητη αποθήκη από αρχαισμούς.

ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΑ

Ἀπόλυτα. – Γιά τούς αἰολικούς τύπους ἴα = μία, πῖσυρες = τέσσαρες, πέμπε (στό πεμπώβολα) βλ. σελ. 167.

Καί τό δύο καί τό δύω συναντιούνται καί εἶναι ἄκλιτα στόν Όμηρο, ὅπως καί τό ἄμφω. Τό πρῶτο εἶναι ἴσως τό παλαιότερο, ἐνῶ τό δεύτερο δέχτηκε τήν ἐπίδραση τοῦ δυικοῦ τῶν ὀνομάτων σέ - ο. Ἐκτός ἀπό αὐτά ἔχουμε τά περιληπτικά δοιῶ, δοιοί (πρβλ. ἐν δοιῇ = *in dubio* I 230). Αὐτά εἶναι ἐπιθετικά παράγωγα: *δFo - ιος.

Γιά τό τέσσαρες ἔχουμε τό ἀσθενές θέμα στό τρω - φάλεια.

Ἐνέα. Ὑπάρχουν στήν ΙΕ δυό διαφορετικοί τύποι γι' αὐτό τό ἀριθμητικό: (1) *neun > *novem* (ἀναλογικά ἀντί **novem*), κλπ. (2) **enun* > ἑλληνικό ἐνFa, πού στήν Ἰωνική ἔγινε εἶνα- (V) ὅπως στό εἰνάινυχες. Στά ὁμηρικά σύνθετα ἐννεάβοιος, ἐννεόργγιος, ἐννέωρος, ἐννήμαρ, κλπ. βλέπουμε τόν ἴδιο τύπο, ὅπως καί στήν Ἀττική ἐν - νέ(F)α, ὅπου ἔχουμε ἕνα πρόθεμα ἐν- πού φανερώνει «πλήρη ἀριθμό» (πρβλ. ἐν - ἐνήκοντα).

Ἐείκοσι(ν). Τό ἀρχικό θέμα τό βλέπουμε στό δωρικό Fī - κατι < *wi - knti. Τό ἀττικό εἴκοσι ἀντιπροσωπεύει τό ἐ-Fίκοσι, πού ἴσως εἶναι ὁ τύπος πού τό ὁμηρικό ἐ(F)εἴκοσι προσπαθεῖ νά παραστήσει. Μιά ἄλλη ἐκδοχή εἶναι ὅτι μπορεῖ νά ἀποτελεῖ παραλλαγή τοῦ εἴκοσι κατ' ἀναλογία πρὸς τό εἶπον, ἔειπον (βλ. σελ. 145).

Τακτικά. – Τό ἑλληνικό πρῶτος, ὅπως τό γερμανικό *erst* καί τό λατινικό *primus*, κλπ. εἶναι ὑπερθετικός. Στόν Όμηρο βρίσκουμε ἕνα ἐπιπρόσθετο ὑπερθετικό πρόσφυμα: πρῶτιστος. Οἱ ἄλλοι μή - ἀττικοί παράλληλοι τύποι, ὅπως π.χ. τρίτατος, ἐβδόματος, ὀγδόατος, ὀφείλουν τήν κατάληξη -ατος στήν ἐπίδραση τοῦ τέτρατος (μέ -ρα - ἀπό τό r) καί ἐνFa - τος (μέ a ἀπό τό n)

ΑΝΤΩΝΥΜΙΕΣ

Προσωπικές ἀντωνυμίες

Ον	ἐγώ(ν)	σύ, τύνη	
Αιτ.	ἐμέ, με	σε	ἐ(F)ε, (F)ε
Γεν.	ἐμέο (ἐμεῖο), μεῦ, μεν, ἐμέθεν	σέο (σεῖο), σεῦ, σευ, σέθεν, τεοῖο	ἐο(εῖο), εὔ, ἔθεν
Δοτ.	ἐμοί, μοι	σοί, τοι, τεῖν	ἐοῖ, οῖ

Δυικός

νῶϊ	σφῶϊ, σφώ	
νώ, νῶϊ	σφῶϊ, σφώ	σφωέ
νῶϊν	σφῶϊν, σφῶν	σφωῖν
νῶιν	σφῶιν, σφῶν	

Πληθ.

ἄμμες, ἡμεῖς	ὔμμες, ὑμεῖς	σφέ, σφας, σφέας
ἄμμε, ἡμέας, ἥμεας	ὔμμε, ὑμέας	σφέων, σφείων
ἄμμεων, ἡμέων (ἡμείων)	ὔμμεων, ὑμέων (ὑμείων)	σφῶν
ἄμμιν, ἡμῖν, ἥμιν, ἡμιν	ὔμμι(ν), ὑμῖν, ὕμιν, ὕμιν	σφίσιν(ν), σφί(ν)

Παρατηρήσεις. Οἱ ἀκόλουθοι τύποι κληρονομήθηκαν ἀπό τήν ΙΕ:

1. ἐγώ(ν), (ἐ)με, μοι (πρβλ. *ego, me*), νώ (αιτ.).
2. τύ, τεFe, τFe^a, τοι (πρβλ. *tu, te, tuos*), σφώ.
3. ἐFe, Fe, ἐFoi, οἱ (πρβλ., *se, sonos*).

Γιά τούς αἰολικούς τύπους ἄμμες, ἄμμε, ὕμμες, ὕμμε, βλ. σελ. 101. Ὁ ἐνισχυμένος τύπος τύνη θρίσκεται ἐπίσης καί στίς δωρικές διαλέκτους. Οἱ γενικές ἐμε, τεFe, ἐFe μέ τούς ἀντίστοιχους ἐγκλιτικούς τύπους με, τFe, hFe ἀρχικά ἦσαν ἄκλιτες, ἀλλά πῆραν τήν κατάληξη τῆς γενικῆς: (1) ἐμέ - ο, σέ - ο, ἀπό ὅπου ἐμεῖο, κλπ., μέ μετρική ἔκταση, ἐμεῦ, κλπ. (ἰωνικό), καί ἐμοῦ (ἀπτικό) ἀπό συναίρεση· (2) -αεν (βλ. πῖο πάνω): ἐμέ -θεν, κλπ.· (3) τεοῖο εἶναι ἡ γενική τοῦ κτητικοῦ τεFός, πού χρησιμοποιήθηκε σάν ἡ γενική τῆς ἀντωνυμίας (πρβλ. τό λατινικό *mei, tui*, κλπ.). Τά χφφ ἔχουν τούς παράλληλους τύπους ἐμοῖο, σοῖο, ἐνῶ τό ἐοῖο θρίσκεται στόν Ἀπολ-

λώνιο Ρόδιο. Οί δοτικές *ἄμμι(ν)*, κλπ., έχουν τό ἀρχικό βραχύ φωνῆεν, ἐνῶ τό *-ῖν* τῆς ᾽Αττικῆς εἶναι μιά δευτερεύουσα ἔκταση. Οί δοτικές *τε(F)ίν*, *νῶϊν*, *σφωίν* σχηματίζονται ὅπως τό *ἄμμιν*, κλπ. Ἡ ὀνομαστική *νῶ(F)μι* εἶναι ἕνας συνδυασμός τῆς παλαιᾶς ὀνομαστικῆς *F_i (= “we”) καί τό θέμα τῆς αἰτιατικῆς *νῶ*. Οί τύποι τοῦ πληθυντικοῦ σέ *σφ* - δέν συναντιοῦνται στίς συγγενικές γλώσσες. Εἶναι δυνατό νά προῆλθαν ἀπό τούς πτωτικούς τύπους *σ-φει*, *σ-φι(ν)*, στούς ὁποίους μιά αἰτιατική *σφέ* δημιουργήθηκε κατ’ ἀναλογία πρὸς τό *ἔμμι(ν)*: *ὑμμε*.

Τό *μιν* εἶναι αἰτιατική, πού χρησιμοποιεῖται γιά ὅλα τά γένη, τόσο σάν ἀναφορική ὅσο καί σάν αὐτοπαθής. Προῆλθε ἀπό ἕνα ἀναδιπλασιασμένο τύπο τῆς αἰτιατικῆς τῆς *ις* **imim* (πρὸβλ. τό παλαιό λατινικό *emet*), πού ἔγινε ἀπό ἀνομοίωση **mim*, ἀπό ὅπου τό ἑλληνικό *μιν*.

Κτητικές ἀντωνυμίες. – Οί τεός, ἐός (ἀπό τά **tevos*, **seivos*) ἀντιστοιχοῦν ἀκριδῶς στά λατινικά *ionos*, *sonos*. Οί παράλληλοι τύποι *σός*, *ὅς* περιέχουν τήν ἀσθενή ρίζα *τF-*, *σF* (γιά τίς φωνητικές ἐξελίξεις βλ. σελ. 125 κέ.). Οί Δωρικοί τύποι *ἄμός* καί *ὑμός*, πού εὐκαιριακά δίνουν τά *χφφ*, θά πρέπει νά ἀντικατασταθοῦν μέ τά αἰολικά *ἄμμος*, *ὑμμος*. Κατ’ ἀναλογία μέ αὐτούς τούς τύπους σχηματίστηκε καί τό *σφός*. Στόν πληθυντικό θρῖσκουμε ἕνα ἄλλο πρόσφυμα - *tero* (πρὸβλ. *noster*, κλπ.), πού συζητήσαμε πιο πάνω: *ἡμέτερος*, *ὑμέτερος*, *νωίτερος*, *σφέτερος*, *σφωίτερος*.

Δεικτικές ἀντωνυμίες. – Θά πρέπει νά προσεχτοῦν τά ἑξῆς σημεία:

1. Οί *ὁ*, *ἡ*, τό χρησιμοποιοῦνται ὡς δεικτικά, π.χ. *ὁ γάρ νοῦσον... ὤρσεν* A 9 (βλ. Σύνταξη). Ἡ ὀνομαστική σέ *-ς*, *ὅς*, ἔχει μιά πιο πλατιά ἐφαρμογή ἀπό ὅτι στήν ᾽Αττική, ὅπου περιορίζεται σέ τυπικές φράσεις (*ἢ δ’ ὅς*)
2. Ἡ ὀνομαστική πληθυντικοῦ *τοί*, *ταί* εἶναι οἱ IE τύποι πού διασώθηκαν ἐπίσης καί στίς διαλέκτους τῆς δυτικῆς Ἑλληνικῆς. Τό *οἱ* καί *αἱ* εἶναι ἀναλογικοί τύποι μέ τή δασεία τῆς ὀνομαστικῆς ἐνικοῦ.
3. Γιά τή γενική *τοῖο*, *τάων* καί τή δοτική *τοῖσι*, *ταῖσι* βλ. πιο πάνω (σελ. 133 κέ.).
4. Στή δοτική πληθυντικοῦ τοῦ *ὅδε*, πού εἶναι σύνθετο ἀπό τό *ὁ* + τό ἐγκλιτικό μόριο *-δε*, κάποτε θρῖσκουμε νά κλίνονται καί τά δύο συνθετικά *τοῖσδεσσι*, *τοῖσδεσι* (πρὸβλ. τό θεσσαλικό *τό-νε*, *τοῖ-νεος*, *τοῦν-νεουν*)

Ἀναφορικές ἀντωνυμίες. – Ὁ τύπος τῆς γενικῆς *ὁ-ο* συναιρέθηκε στήν ᾽Αττική σέ *οὔ*, πού μέ τή σειρά του ἐπανεκτάθηκε (βλ. σελ. 119) σέ *δου* γιά μετρικούς λόγους. Κατ’ ἀναλογία μέ τό *οὔ*· *ὅπου* ἔχουμε ἐπίσης *ἐης* ἀντί *ἧς*.

Στούς τύπους μέ συνθετικό τό *ὁς-* καί *ὁ* - τό πρῶτο στοιχεῖο εἶναι συχνά

ἄκλιτο: *ὅτινα, ὅττεο, ὅτεφ, ὅτεων, ὀτέοισι*. Στὴν αἰτιατική ὁμως καὶ τὰ δύο μέρη μπορεῖ νά κλίνονται.

Ἐρωτηματική – Ἀόριστή ἀντωνυμία. – Ὁ τύπος τοῦ θέματος στή δοτική *τέφ*, τή γενική πληθυντικοῦ *τέων*, τή δοτική πληθυντικοῦ *ὀτέοισι*, προήλθε ἀπὸ τή γενική ἐνικοῦ *τέο* (βλ. γι' αὐτό σελ. 133). Τό *τῷ* καί *τοῖσι* εἶναι συνηρημένοι τύποι. Τό οὐδέτερο πληθυντικοῦ *σσα* (τ. 218) εἶναι ὁ νόμιμος φωνητικός ἀπόγονος τῆς I.E. **quie*, πού ἐμφανίζεται ἐπίσης καί στό λατινικό *quia*. εἰπέ μοι, ὅπποῖ' ἄσσα περὶ χροί' εἴματα ἔστο. Τό ὀπποῖα *σσα* ἀργότερα λανθασμένα χωρίστηκε σέ *ὀπποῖ' ἄσσα*.

Β ΤΟ ΡΗΜΑ – ΑΝΑΔΙΠΛΑΣΙΑΣΜΟΣ

Ὁ ἀναδιπλασιασμός στό I.E. ρῆμα ἐκφράζει ἔνταση ἢ ἐπανάληψη τῆς δράσης. Τόν βρίσκουμε στό θέμα τοῦ ἐνεστώτα, τοῦ ἀορίστου καί τοῦ παρακειμένου καί παίρνει τίς ἐξῆς μορφές: (α) ἐπαναλαμβάνεται ὅλο τό θέμα, π.χ. ἐν.: *θαμβαίνω* (= *θαν - θαν - ίω*), *καρκαίρω*, *μορμύρω*, *μαρμαίρω*, κλπ.· ἀόρ.: *ἄγ - αγ - εἶν*· παρακ.: *ἐλ - ἤλ - ατο*, *ὄδ - ωδ - α*, *ὄρ - ωρ - ε*, κλπ.· (β) ἐπαναλαμβάνεται τό πρῶτο σύμφωνο μέ τό φωνήεν ι, μιὰ διαδικασία πού περιορίζεται στό ἐνεστωτικό θέμα. *δί - θας*, *λι - λαίομαι*, *δί - δωμι*, *τι - ταίνω*, *τι - τύσκομαι*, κλπ.· (γ) Στόν παρακειμένο καί στόν θεματικό ἀόριστο τό φωνήεν τοῦ ἀναδιπλασιασμοῦ εἶναι ε. Ἡ συχνότητα αὐτῶν τῶν ἀναδιπλασιασμένων ἀορίστων εἶναι ἕνα χαρακτηριστικό γνώρισμα τοῦ ὁμηρικοῦ ρηματικοῦ συστήματος. Σημειώστε ὅτι ἡ ρίζα σέ τέτοιους σχηματισμούς ἔχει τήν ἐξασθενημένη ἢ ἀσθενή μορφή τῆς (βλ. XIII): *πείθω*, ι - *τέ - πιθ - ον*, *κήδω*, κε - *καδ - ών*, *πάλλω*, πε - *παλ - ών*, *τέρπω*, τε - *τάωπ - ετο*. Ὁ ἐνεστώτας τοῦ *ἔ - τε - τμ - ον*, «ἔφθασα», *τέμει*, βρίσκεται στό N 707 καί εἶναι σχεδόν σίγουρα αὐθεντικός παρόλο τό στριφνό στή σύνταξη. Τό νόημα τοῦ χωρίου εἶναι: «ὅπως δύο βόδια σταματοῦν, ὅταν φτάσουν στήν ἄκρη τοῦ χωραφιοῦ (*τέλσον*), ἔτσι αὐτοί οἱ δύο στάθηκαν».

Στίς ρίζες πού ἀρχίζουν ἀπὸ *F* ἢ *s*, ὁ ἀναδιπλασιασμός συχνά συσκοτίζεται λόγω φωνητικῶν ἐξελιξέων (βλ. σελ. 125 κέ.).

<i>Feλ</i>	<i>Fe-Feλ-μένος</i>	>	<i>εἰλμένος</i>
<i>Feργ</i>	<i>Fe-Forγα</i>	>	<i>ῥοργα</i>
<i>Feπ</i>	<i>ἔ-Fe-Feπ-ον</i>	>	<i>ἔειπον</i>
<i>ser</i>	<i>σε-σερ-μέ-νος</i>	>	<i>ἐιρμένος</i>
<i>sλαqu</i>	<i>σέ-σλαφα</i>	>	<i>εἰληφα</i>

ΑΥΞΗΣΗ

Ἡ αὐξηση ἀρχικά ἦταν ἓνα ἀνεξάρτητο ἐπίρρημα πού δέν ἦταν ἓνα ἀναγκαῖο καί ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ ρήματος, ὅπως ἀργότερα. Αὐτή ἡ πρῶτη γονη κατάσταση διατηρεῖται στόν Ὅμηρο, ὅπου ἡ αὐξηση εἶναι προαιρετική: π.χ. *πλάγχθη* ἀλλά καί *ἔπερσεν* α 2, *ἶδεν* ἀλλά καί *ἔγνω* α 3, *πάθεν* α 4, *φύγον* α 11, *ἔσαν* α 12, κλπ. κλπ. Τό *ἦκα* ἀπό τήν ἄλλη μπορεῖ νά εἶναι τό συνηρημένο τοῦ *ἔηκα* (ὅπως τό Α 48) ἢ μπορεῖ νά εἶναι ἀναύξητο.

Ἡ αὐξηση ἐμφανίζεται μέ τήν ἐκτεταμένη της μορφή -*η* πρίν ἀπό ὀρισμένες ρίζες πού ἀρχίζουν ἀπό *F*: π.χ. *ἀπήνρα* < **ἀπ* - *ἦ* - *Fρα*, ἢ - *Feῖδη*. Οἱ ἀττικοί τύποι ὅπως τό *ἑώρων* προήλθαν ἀπό ἀντιμεταχώρηση: < **ἦ* - *Fόρα* - *ον*· τά ὁμηρικά ὅπως *ἑφνοχόει*, *ἐφκει* καί *ἑώργει* ἴσως εἶναι ἐξαπτικισμένοι τύποι ἀντί τοῦ *ἐφοινοχόει*, *φεφοίκει*, καί (ἐ)*φεφόργει*.

ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΚΑΤΑΛΗΞΕΙΣ (ΒΛ. XII)

Διακρίνουμε (1) τίς βασικές καταλήξεις, δηλ. τίς καταλήξεις τῶν ἀρκτικῶν χρόνων καί τῆς ὑποτακτικῆς· (2) δευτερεύουσες καταλήξεις, δηλ. τίς καταλήξεις τοῦ παρατατικοῦ, τοῦ ἀορίστου καί τῆς εὐκτικῆς· καί (3) τίς καταλήξεις τοῦ παρακειμένου.

Α. Ἑνεργητική φωνή

Πρῶτο πρόσωπο ἐνικοῦ. - (α) βασική: ἡ ἀθεματική κατάληξη -*μι* εἰσχωρεῖ ὄχι μόνο στήν εὐκτική (ὅπως στό ἀττικό *φέρω* - *ι* - *μι*), ἀλλά καί στήν ὑποτακτική: *ἐθέλωμι*, *ἀγάγωμι*, *εἵπωμι*, κλπ.

(β) δευτερεύουσα: ἡ ΙΕ κατάληξη - *m* μετά ἀπό ἓνα φωνῆεν γίνεται κανονικά - *m* (*ἔλυσ* - *ν*, κλπ.)· μετά ὅμως ἀπό ἓνα σύμφωνο, ὁπότε τό *m* γίνεται ἡχηρό, σέ -*α* (VI) (**ἔλυσ* - *m* > *ἔλυσ*α). Αὐτό μπορούμε νά τό δοῦμε στό *ἦα*, «ἦμουν» (**ἔ* - *εσ* - *m*), ἀπό ὅπου ἔχουμε τό *ἔα* ἀπό ἀντιμεταχώρηση (III) καί στό *ἦια* ἀπό τό **ἔ* - *ει* - *m*.

(γ) Παρακειμένος: -*α* ὅπως στό *οἶδα*, κλπ. Ὑπάρχουν λόγοι νά υποθέσουμε τήν ὑπαρξη ἑνός ΙΕ - *ha*

Δεύτερο πρόσωπο ἐνικοῦ. - Στήν Ἑλληνική, μέ ἐξαίρεση τό *ἑσσί*, ἡ βασική κατάληξη εἶναι πάντοτε - *ς*: *τίθη* - *ς*, *φέρει* - *ς*, *φέρει* - *ς*, κλπ. Ἕνας παράξενος τύπος *εἶς*, «εἶσαι», συναντιέται περίπου εἴκοσι φορές στόν Ὅμηρο, δεκαενιά ἀπ' αὐτές βρῖσκονται πρίν ἀπό ἓνα φωνῆεν. Ἡ ἐξήγηση πού δίνεται εἶναι ὅτι στό *εἶ* (ἀπό τό **ἔ*σ - *ι*) προστέθηκε τό - *ς* τοῦ δευτέρου ἐνικοῦ προσώπου. Τά δεδομένα, ὡστόσο, μᾶς κάνουν νά υποθέσουμε ὅτι αὐτός ὁ τύπος εἶναι μιᾶ ἀρχαϊκή ἐπιβίωση μᾶλλον παρά μιᾶ βραχυρόνια

ἀναλογική καινοτομία, καί εἶναι πιά πιθανόν ὅτι τό *εἶς* εἶναι ἀπλῶς ἡ γραφική παράσταση (βλ. πιά πάνω) μιᾶς μακρᾶς συλλαβῆς ΕΣ = *ἐσ* - *ς* (πρβλ. τόν τύπο *ess* στόν Πλαῦτο), ὥστε τό ρῆμα «εἶναι» κλίνεται ἀκριβῶς ὅπως ὅλα τά ρήματα σέ -*μι*: **ἐσ* - *μί*, *ἐσ* - *ς*, *ἐστί*, ὅπως τό *τίθη* - *μι*, *τίθη* - *ς*, *τίθη* - *τι*. Ἄν αὐτό εἶναι σωστό, τότε τό *ἐσσί* θά πρέπει νά ἐξηγηθεῖ σάν ἕνας μετασχηματισμός τοῦ **ἐς* μέ τήν ἐπίδραση τοῦ *ἐστί*. Ἀκριβῶς παρόμοιος, ἀλλά παρεξηγημένος, τύπος εἶναι τό ἡσιοδικό *εἶ* - *ς*, «πηγαίνεις».

Μιά ἄλλη ἰδιομορφία τοῦ ὁμηρικοῦ ρήματος εἶναι ἡ συχνότητα τοῦ - *θα* στό δεύτερο πρόσωπο τοῦ ἐνικοῦ. Αὕτη ἡ κατάληξη ἀρχικά περιοριζόταν στόν παρακείμενο: *οἶσ* - *θα* < **οἶδ* - *θα*. Στόν παρατατικό τοῦ ρήματος «εἶναι», ὡστόσο, δημιουργήθηκε σύγχυση λόγω τῆς φωνητικῆς ταυτότητος τοῦ **ῆσ* - *ς* καί τοῦ **ῆσ* - *τ*, ἐπειδή καί τό ἕνα καί τό ἄλλο ἐγίνε *ῆς*. Γι' αὐτό εἰσήχθη τό -*θα* στό δεύτερο πρόσωπο γιά νά ξαναδημιουργήσει μιᾶ οὐσιαστική διάκριση: *ῆσ* - *θα*. Ἀρχίζοντας ἀπό αὐτό ἦταν μετά δυνατό νά προστίθεται τό - *θα* προαιρετικά στό δεύτερο πρόσωπο ἐνικοῦ, στήν Ἀττική στούς παραχωρημένους χρόνους, ὅπως π.χ. *ἔφησθα*, καί στήν Αἰολική στήν ὀριστική, τήν ὑποτακτική καί τήν εὐκτική ὅλων τῶν χρόνων. Στόν Ὀμηρο ἐπίσης τέτοιοι τύποι εἶναι συχνοί: *τίθησθα*, *διδοῖσθα*, *ἐθέλῃσθα*, *βάλοισθα*, κλπ. Ὡστόσο δέν εἶναι σωστό νά μιλάμε γιά μιᾶ κατάληξη -*σθα*· ἡ κατάληξη -*ς* ἐκτάθηκε μέ τή βοήθεια τοῦ -*θα*. Τό *διδοῖσθα* εἶναι διαφωτιστικό ἀπό αὐτή τήν ἀποψη, γιατί ἐδῶ τό -*θα* προστίθεται στόν ἰωνικό συνηρημένο τύπο *διδῶς*.

Στήν Ἰωνική καί στήν κοινή τό -*θα* ἀντικαταστάθηκε ἀκόμα καί στόν παρακείμενο ἀπό τό -*ας*. Τό πρωιμότερο παράδειγμα αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης εἶναι τό ὁμηρικό *οἶδας* (α 337).

Τρίτο πρόσωπο ἐνικοῦ. – Ἡ ἀθεματική κατάληξη -*σι* (- *τι*), ὅπως καί τό -*μι*, ἐμφανίζεται ἐπίσης καί στήν ὑποτακτική: *φέρῃ* - *σι*, *ῖῃ* - *σι*, *ἀνέχῃ* - *σι*, κλπ.

Δεύτερο πρόσωπο πληθυντικοῦ. – Ἡ κατάληξη εἶναι πάντοτε - *τε*. Ἡ μόνη φανερή ἐξαίρεση εἶναι τό *πέπασθε* (ἔτσι ὁ Ἀρίσταρχος στό Γ 99), πού εἶναι ὡστόσο ἀπλῶς ἡ κανονική φωνητική ἐξέλιξη τοῦ **πέ* - *παθ* - *τε* (βλ. σελ. 103).

Τρίτο πρόσωπο πληθυντικοῦ. – (α) Βασική. Ἡ ἀρχική κατάληξη *ε/ο* - *ντι* (δυτική Ἑλληνική *δίδοντι*) συσκοτίστηκε στήν ἀνατολική Ἑλληνική λόγω τῆς μετατροπῆς τοῦ - *τι* σέ - *σι* καί τίς φωνητικές περιπλοκές πού προκύπτουν ἀπό τόν συνδυασμό -*νσ* - (βλ. IX). Ἐτσι τό *φέρουντι* ἐγίνε στήν Ἀττική *φέρουσι* καί στή λεσβιακή *φέροισι*. Οἱ ὁμηρικοί τύποι *διδούσι*, *τιθεῖσι*, *ἰσῑάσι* ἐπομένως (ἐκτός ἀπό τόν τόνο, γιά τόν ὁποῖο βλ. πιά κάτω, σελ. 150) εἶναι οἱ νόμιμοι φωνητικοί ἀπόγονοι τοῦ *δίδοντι*, *τίθεντι*,

ἴσταντι. Ἀπό τήν ἄλλη, μετά ἀπό ἓνα σύμφωνο τό - *νι* ἔγινε - *ατι* > *ασι* , (Δ. ἐλλάδα) π.χ. *λελόγγασι* λ 304. Σέ μερικές διαλέκτους τό -*ατι* μετασχηματίστηκε σέ -*αντι*, γιατί τό - *νι* θεωρήθηκε ὡς τό χαρακτηριστικό τοῦ τρίτου πληθυντικοῦ προσώπου. Ἀπό τό -*αντι* (> - *ανσι*) ἐξελίχθηκε τό ἄττικό -*ᾶσι*: ἀπό ὅπου ἔχουμε ἴσ - *ᾶσι* (ἀντί *ἴδασι μέ τό *ἴσ-* ἀπό τό ἴστε < *ἴδ - *τε*), καί μετά, μέ ἀναλογική ἔκταση κατά τό ἴσμεν: ἴσασιν, ἴμεν: ἴᾶσι, δείκνυ - *μεν*: δεικνύ - *ᾶσι* καί ἀκόμα τό ὁμηρικό ἔσμεν: ἔᾶσι, θέβα - *μεν*: θεβά - *ᾶσι*, μέμα - *μεν*: με - *μά* - *ᾶσι*.

(β) Δευτερεύουσα κατάληξη. – Ἡ ΙΕ κατάληξη - *νι* ἀποβάλλει τό τελευταῖο σύμφωνο στήν Ἑλληνική: *ἔφεροντ > ἔφερον. Μέ μιά ἀκόμα ἀλλαγὴ ἓνα μακρὸ φωνῆεν ἀκολουθούμενο ἀπὸ ἓνα ἥχηρό + ἓνα σύμφωνο (*ι, υ, ρ, λ, μ, ν, π*, + σύμφωνο) βραχύνεται, ἔτσι ὥστε *ἔβᾶντ, *ἔστᾶντ, *ἔφθᾶντ, *ἔθηντ, κλπ. > ἔβᾶν, ἔσταν, ἔφθαν, ἔθεν, κλπ. Στήν Ἀττική αὐτοὶ οἱ τύποι ἀντικαταστάθηκαν μέ νέους τύπους σέ -*σαν* ἀπὸ τὸν σιγματικό ἀόριστο: ἔδη - *σαν*, κλπ. Στόν Όμηρο βρῖσκουμε καί τοὺς δυὸ τύπους· ἔβαν, ἔσταν, ἔκταν, ἔτλαν, φθάν, ἐλέλιχθεν, κλπ., πού προφανῶς εἶναι αἰολικά στοιχεῖα· ἔδησαν, ἔστησαν, ἐλελίχθησαν, κλπ.

Ὁ τύπος ἴσαν, «γνώριζαν» (Σ 405, δ 772) εἶναι ἀξιοσημείωτος τόσο γιὰ τὴ μορφὴ τοῦ θέματος ἴσ - (ἀλλοῦ ἢδ - στόν ὑπερσυντέλικο), ὅσο καί γιὰ τὴν κατάληξη. Πολύ πιθανόν ὀφείλεται σέ μιά ἀναλογική ἐξέλιξη, κατὰ τὴν ὁποία μέ πρότυπο τό *φᾶσί* : *φάν* ἴσασι δημιούργησε τό ἴσαν.

Δυικός: Σημειώστε τὴν κατάληξη - *τον* (γιὰ τό μέτρο ἀντὶ τῆς Ἀττικῆς - *την*) στόν παρατατικό *διώκετον* Κ 364, *ἐτεύχετον* Ν 346, *λαφύσσετον* Σ 583. Τὰ φωνήεντα τῆς παραλήγουσας στό *συναντήτην* π 333, *ἀπειλήτην* λ 313, *συλήτην* Ν 202 δέν εἶναι ἄττικά ἀλλὰ αἰολικά, καί προτάθηκε ἡ ἄποψη ὅτι αὐτὰ εἶναι αἰολικά στοιχεῖα πού ἦρθαν στοὺς Ἴωνες μέ τὴ μορφὴ -*ητᾶν* καί μετά ἐξιωνίστηκαν σέ -*ητην*, ὅπου τό φωνῆεν τῆς παραλήγουσας ἔμεινε ἀμετάβλητο, γιατί δέν ὑπῆρχε Ἰωνικός τύπος σέ -*εἰτην*, -*ᾶτην*, πού θὰ ἦσαν οἱ ἀναμενόμενοι ἰωνικοὶ συνηρημένοι τύποι τοῦ *ε* - *ετην* καί *α* - *ετην*.

Β. Μέση φωνή

Δεύτερο πρόσωπο ἐνικοῦ. – (α) Βασική. – Ἡ ἀρχική κατάληξη -*σαι* συσκοτίστηκε μέ τὴν ἀπώλεια τοῦ μεσοφωνηεντικοῦ - *σ* - καί ἐπιπλέον στήν Ἀττικὴ μέ τὴν συναίρεση πού ἀκολούθησε (βλ. σελ. 100): *λύεσαι > λύεαι > καί στήν Ἀττικὴ λύη. Στόν Όμηρο ἔχουμε *δούλσαι*, *ὄψαι*, *ἴκναι*, κτλ. Τό - *σ* - ἀποβλήθηκε ἐπίσης καί στὰ ἀθεματικά ρήματα. π.χ. *δίζναι*.

ἐδῶ ὁμως τό - σ - ἀποκαταστάθηκε κατ' ἀναλογία μέ τά θέματα πού τελειώνουν σέ σύμφωνο. Ἔτσι μέ πρότυπο τό *ῥσαι*: *ῥσαι* δημιουργήθηκε τό *κεῖσαι* ἀπό τό *κεῖται*. Ἔτσι στόν Ὅμηρο βρίσκουμε ἐπίσης *δύνασαι*, *δαίνυσαι*, *δάμνασαι*, *παρίστασαι*, κλπ. Στόν παρακείμενο ἐπίσης τό παρὰ-δειγμα τοῦ *λέλειπται*: *λέλειπαι*, κλπ., ἀκολουθήθηκε ἀπό τό *δέδοται* *δέδοσαι*, *μέμνημαι*: *μέμνησαι*, κλπ.

(6) Δευτερεύουσα. – Τό - σ - τῆς ἀρχικῆς κατάληξης - σο ἀποβλήθηκε ἐπίσης: **ἐλύσεσο* > *ἐλύσεο* > *ἐλύσουν*· **ἐλύσατο* > *ἐλύσαο* > *ἐλύσω*. Αὐτό τό - σ - σπάνια ἀποκαταστάθηκε στούς δευτερεύοντες χρόνους, ὅπου τό -εο, -αο, κλπ., εἶναι οἱ κανονικές ὁμηρικές καταλήξεις. Σημειώστε ὡστόσο τό *κεῖσο* (Σ 178, κλπ.) καί τό *παρίστασο* (Κ 291), καί τά δύο προσταγές (δηλ ἀναύξητοι ἀόριστοι πού λειτουργοῦν ὡς προστακτικές).

Πρῶτο πρόσωπο πληθυντικοῦ. – Ὁ τύπος -μεσθα ἀντί -μεθα, μέ τό -σθα κατ' ἀναλογίαν μέ τό -σθε τοῦ δευτέρου προσώπου, ἴσως κατασκευάστηκε γιά χάρη τοῦ μέτρου μέ σκοπό νά ἀποφευχθεῖ μιά ἀκολουθία τριῶν ὁραχέων -ομεθα. Ἄν ὁμως λάβουμε ὑπόψη τίς νέες χετταικές μαρτυρίες, μπορεῖ νά εἶναι μιά γνήσια ΙΕ κατάληξη.

Τρίτο πρόσωπο πληθυντικοῦ. – (α) Βασική. – Ἡ -νται μετά ἀπό σύμφωνο ἔγινε -αται (< νται). Αὐτή τήν κατάληξη τή βρίσκουμε κανονικά στήν ἰωνική, στόν παρακείμενο ἀκόμα καί μετά ἀπό φωνήεν. ὅπου θά περιμέναμε κανονικά -νται: ἔτσι ἔχουμε τά ὁμηρικά *δεβλήγεται*, *κεκλίεται*, *εἰρύεται*, *ῥγεται* (< ῥσ - ῥται), *πεποτήγεται*, κλπ. Γιά τό ἄττικό *ῥνται* βλ σελ. 118. Μιά παράξενη σύνθετη κατάληξη -δεται ἔχουμε στό *ἐρράδαται* ν 354 (Πρβλ. *ἐλγλάδατο*, η 86). Ἡ προέλευσή της εἶναι ἄγνωστη.

(6) Δευτερεύουσα. – Ἡ -ντο ἔγινε -ατο μετά ἀπό σύμφωνο, ἀλλά καί ἐδῶ βρίσκουμε ἀναλογική ἐπέκταση: *ἐτετράφατο*, *ὀρωρέχατο*, *ῥατο*, *δεβλήατο*, *πενθοίατο*, *ἐλασαίατο*, κλπ. Γιά τήν εὐκτική *μαχέοιντο* βλ σελ 118.

Πρῶτο πρόσωπο δυικοῦ. – Τό *περιδῶμεθον* Ψ 485 εἶναι μιά ἑλληνική καινοτομία, ἡ ἀναλογική ἐξέλιξη τῆς ὁποίας φαίνεται στήν φόρμουλα *λύεσθε*: *λύεσθον*· *λυόμεθα*: *λυόμεθον*.

ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΡΗΜΑΤΙΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ

1. Το ἐνεστωτικό θέμα

Στά ἀθεματικά ρήματα (XI) σημειώστε τίς μεταπτωτικές ἐναλλαγές μέ τό ἰσχυρό θέμα στόν ἐνικό καί τά ἀσθενή θέματα στόν δυικό καί πληθυντικό τῆς ἐνεργητικῆς καί στή μέση φωνή.

(α) *Ριζικός ένεστώτας*: *εἶμι, ἔμεν· φημί, φαμέν, κλπ.* Μερικές ιδιομορφίες τοῦ *εἶμι* τίς ἔχουμε συζητήσει πιό πρίν: *εἶς, ἐσσί* (βλ. σελ. 147), *ἔ - ᾱσι* (σελ. 148), *ῆα, ἔᾱ* (σελ. 146). Τό τρίτο πρόσωπο ἐνικού τοῦ παρατατικού ἦεν τυπικά εἶναι πληθυντικός πού πήρε τή θέση τοῦ ἀσαφοῦς *ῆσ - τ (σελ. 147) *Ῥ ἀναύξητος τύπος εἶναι ἔεν* (ἄλλιως *ἔην*) καί ἡ συνηρημένη μορφή του *ῆν*, ἐνῶ τό *ἔην* (ἄλλιως *ῆην*) εἶναι ἕνας φτιαχτός συγκερασμός τῶν δυό αὐτῶν τύπων. Λίγοι μόνο τύποι κλίνονται ὅπως τά θεματικά ρήματα: ἡ μετοχή ἐνεστώτα *ἑών*, τό πρῶτο πρόσωπο ἐνικού τοῦ παρατατικού *ἔον* (Λ 762, κλπ.) καί ἡ εὐκτική *ἔοις* (I 284), *ἔοι* (I 142, κλπ.).

εἶμι: Γιά τό *ἱᾱσι* βλ. σελ. 148· γιά τό *ἴσαν* αὐτόθι.

κεῖμαι: σημειώστε τό τρίτο πρόσωπο πληθυντικού *κέαται* (Λ 659), *κεῖαται* (Ω 527) < * *κει - νται*. Τό *κέονται* (X 510, κλπ.) εἶναι θεματικό. Γιά τήν ὑποτακτική *κεῖται* βλ. πιό κάτω.

ῆμαι: Γιά τίς καθαρά γραφικές παραστάσεις τοῦ τρίτου πληθυντικού προσώπου *εἵαται, εἵατο* ἀντί τοῦ *ῆαται, ῆατο*, βλ. σελ. 120.

Μερικά ρήματα κυμαίνονται μεταξύ τῆς ἀθεματικῆς καί τῆς θεματικῆς κλίσης: *δέχεται (- νται)* M 147, *δέγ - μενος* B 794, κλπ., *δέξο* T 10, *δέχθαι* A 23· *φέρ - τε* (I 171), πρβλ. τό λατινικό, *fers, ferit*

(β) *ἐνεστώτας μέ ἀναδιπλασιασμό: ἴσθιμι, ἴσταμεν, πίμπλημι, πίμπλαμεν, τίθιμι, τίθεμεν, κλπ.* Στήν Ἰωνική αὐτά τά ρήματα τείνουν νά περάσουν στήν κατηγορία τῶν *verba contracta*. Τέτοιους τύπους θρῖσκουμε καί στό ὁμηρικό κείμενο, ἰδιαίτερα στό τρίτο πληθυντικό πρόσωπο: *τιθεῖσι, διδοῦσι*, κλπ. Εἶναι ὥστόσο ἀμφίβολο κατά πόσο αὐτός ὁ τονισμός εἶναι αὐθεντικός, μιά καί ἡ κανονική κλίση αὐτῶν τῶν ρημάτων – **τίθεντι*, **δίδοντι* – μετά ἀπό μιά κανονική φωνητική ἐξέλιξη θά ἔδινε **τίθενσι*, **δίδονσι* > *τίθεισι, δίδουσι* (δίδοισι στήν Αἰολική). Παρόμοια καί οἱ τύποι *ἀνιεῖς, μεθιεῖς, διδοῖς, ἐδίδους, ἐδίδον*, κλπ., ἴσως εἶναι μεταγενέστερα ὑποκατάστατα τῶν *ἀνίης, δίδως*, κλπ. Τό *δίδημι* (ἡ προστακτική *διδέντων* μ 54) εἶναι ἕνας νέος ἀναλογικός σχηματισμός ἀπό τόν ἀόριστο *ἔδησα*. Τό *διθάς* εἶναι ὁ μόνος μαρτυρημένος τύπος ἐνός ἀθεματικού ρήματος καί σ' αὐτόν βασίζεται τό ἀττικό *διθάζω*.

(γ) *Θέματα σέ - νῦ, - νῦ*: Αὐτή ἡ ἐναλλαγή ἀντικατέστησε τό ἀρχικό *IE - neu, - nu* Ὁ Όμηρος ἔχει πολλά τέτοια ρήματα πού δέν τά θρῖσκουμε ἄλλοῦ: *ὄρνυμι, δαίνυμι, ἄγνυμι, στόρνυμι, ἐέργνυμι, τάννυμι, γάννυμαι*, κλπ. Τό τρίτο πληθυντικό πρόσωπο αὐτῶν τῶν ρημάτων εἶχε ἀρχικά τόν τύπο, ὅπως π.χ. τό *δεικνύουσι* (< - *οντι*), κλπ, ὁ ὁποῖος στήν Ἀττική ἀντικαταστάθηκε ἀπό τό *δεικνύᾱσι* (< - *αντι*), καί στήν Ἰωνική ἀπό τό *δεικνῦσι*. Ἔτσι οἱ ὁμηρικοί τύποι, ὅπως π.χ. *ὄρηνῦσι* εἶναι πιό πρόσφατοι παρά ὁ τύπος *τανύουσι*, ὁ ὁποῖος ἐπειδή ἦταν ὁ ἴδιος στήν κατάληξη μέ τή θεμα-

τική συζυγία, ἔκανε νά δημιουργηθοῦν κι ἄλλοι θεματικοί τύποι, ὅπως π.χ. ὤμνυε καί ὀμνύετω.

Σημειώστε τό ἦνυτο (ε 243) ἀπό τό * ἄννυμι, ἀλλά καί τούς θεματικούς τύπους ἦνον γ 496, ἄνεται Κ 251 (γιά τόν ὑποτιθέμενο τύπο τῆς εὐκτικῆς ἄνοιτο δλ. πιό κάτω).

(δ) Θέματα σέ -νᾶ, νᾶ: δάμνησι, δάμνεται, πίννεται, μάρνεται, κλπ

Στή μεταγενέστερη Ἰωνική καί στήν κοινή τά ρήματα σέ -μι πέρασαν στήν θεματική συζυγία. Στόν Ὅμηρο βρίσκουμε φανερά μερικά πρώιμα παραδείγματα αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης, ἀλλά οἱ τύποι ὅπως π.χ. ἀνιεῖς, μεθιεῖς, διδοῖς, ἵειν, ἵεις, κλπ., ἐτίθει, ἐδίδους, ἴσως βρίσκονται στή θέση τοῦ ἀνίης, δίδως, ἵην, ἐτίθη, κλπ., ἐνῶ γιά τό τρίτο πρόσωπο ἐνικοῦ ἰεῖ, τιθεῖ, διδοῖ, κλπ., μπορούμε νά ἔχουμε τούς αἰολικούς τύπους ἴη, τίθη, δίδω, κλπ.

2. Ἐπαναληπτικά καί παρατατικός σέ -ισκω

Ἡ ΙΕ εἶχε μιά κατηγορία ρημάτων πού διακρίνονταν ἀπό τό πρόσφυμα -σκ (πού διασώζεται στό ἀγγλικό *wash, wish*). Αὐτά τά ρήματα εἶχαν μιά δύναμη νά ἐκφράζουν ἐπανάληψη - διάρκεια, καί ἀπό αὐτά ἀναπτύχθηκε στήν Ἰωνική ἓνας παρωχημένος χρόνος πού ἐξέφραζε ἐπανάληψη - συνέχεια, καί χαρακτηριζόταν ἀπό τό -σκ. Τέτοιοι τύποι μπορούσαν νά σχηματιστοῦν μέ τά κάθε μορφῆς θέματα τοῦ παρατατικοῦ καί τοῦ ἀορίστου καί μέ ὅλα τά θέματα τοῦ ἐνεστώτα ἐκτός βέβαια ἀπό ἐκεῖνα σέ -σκω

Θέματα τοῦ ἐνεστώτα: ἔσκειν, παρεκέσκετο, φεύγεσκε, ἔδεσκε, ἔχεσκες, πωλέσκεο, κλπ., κλπ. Σημειώστε τό γοάσκειν (θ 92), περάσκει (ε 480) κλπ., ἀντί τοῦ γοάεσκεν, κλπ.

Θέματα τοῦ ἀορίστου: δόσκον, εἵπεσκε, ἴδεσκε, στάσκεν, προβάλεσκε, εἴξασκε, γενέσκετο, κλπ

3. Ἀόριστος

Διακρίνουμε τόν ἀθεματικό σιγματικό ἀόριστο (ἔλυσσ), τόν θεματικό ἀόριστο (ἔλιπον, ἀρᾶρῶν) τόν ἀθεματικό ἀσιγματικό ἀόριστο (γέντο) καί τόν παθητικό ἀόριστο σέ -ην, -ηθην.

(α) Ὁ σιγματικός ἀόριστος ἔχει -σα στό πρῶτο πρόσωπο προέρχεται ἀπό τό -sm (VI), καί αὐτό τό -α ἀπλώθηκε κατ' ἀναλογία σέ ὅλη τήν κλίση. Ἡ ἐπική ἐλληνική ὥστόσο ἔχει ἓνα ἀριθμό ἀρχαϊκῶν μέσων τύπων πού δέν περιέχουν αὐτό τό ἀναλογικό -α, ἔτσι ὥστε τό -σ τοῦ θέματος. Μεταξὺ δύο συμφῶνων, ἀποβλήθηκε: ἔτσι ἔχουμε ἄλ - το, ἄλ - μενος (<

**άλίομαι*, πρβλ *salio*) Ἀκόμη δέκ - το, ἐλέλικτο, λέκτο, ἐλέγμην, μίκτο, ὦρτο (< ὄρνυμι) πέρθαι (< *πέρθ - σ - θαι). Εἶναι ὁμως ἐξίσου δυνατό νά θεωρήσουμε αὐτούς τούς τύπους ὡς ἀθεματικούς ριζικούς ἀόριστους (βλ. πιό κάτω).

Στά θέματα πού λήγουν σέ -ς ἢ ἔνα ὀδοντικό ψιλό, αὐτό τό τελικό σύμφωνο ἐνώνεται μέ τό σ τοῦ ἀορίστου γιά νά δώσει -σσ-. ἐτέλεσ - σα, *ἐδατ- *σάμην* > *ἐδασσάμην*. Αὐτό τό -σσ- ἀπλοποιήθηκε στήν Ἀττική, διατηρήθηκε ὁμως στήν Αἰολική, ὅπου ἐπεκτάθηκε κατ' ἀναλογία καί σέ φωνηεντόληκτα θέματα· π.χ. ὁμόσσαι, ἐλάσσαι, δαμάσσαι, κλπ. (βλ. σελ. 107) Στά θέματα πού λήγουν σέ ἔνα ὑγρό ἢ ἑρρινο, τά συμπλέγματα ρσ, λσ, μσ καί νσ δέχτηκαν τίς φωνητικές μεταβολές πού σκιαγραφήσαμε στό IX B (π.χ. *ἔφθερρα*, *ἔφθειρα*, κλπ.). Σέ μερικά ρήματα τό -λσ- καί -ρσ- διατηρήθηκαν γιά ἄγνωστους λόγους ἐνέκυρσε, κέρσαι, πέρσαι, κλπ.

(6) Ὁ θεματικός ἀόριστος

(1) χωρίς ἀναδιπλασιασμό Ἐδῶ ἔχουμε τό ἀσθενές θέμα: ἤγρετο (ἀγείρω), ἔλιπον, ἔδρακον (δέρκ-), ἤρυγε (ἐρεύν-), εὔαδον (< ἔ - σFαδ - ον), ἄμπνυε (πνιF-), περι - πλ - ὄμενος (q el-), ἐπ - ἐ - σπον (*sep-, ἐφέπω), σπέσθαι (*seq), ἔ - σχ - ον (< *segh), κλπ.

(2) μέ ἀναδιπλασιασμό (βλ. πιό πάνω, σελ. 145 κέ): δέ - δα - ε, ἔειπον (< ἔ - Fε - Fπ - ον), τεταγών, ἔ - πε - φν - ον (*gFhen - θείνω), ἔ - τε - τμ - ον, κεκαδών, κέκλετο, λέλαθον, πεπιθεῖν, τετάρπετο, πεφιδέσθαι.

(γ) Ὁ ἀθεματικός ἀσιγματικός ἀόριστος. Διακρίνουμε:

(1) ρίζα μέ βραχύ φωνῆεν (π.χ. χεF-), πού εἶναι τό ἀσθενές θέμα: ἔ - χν - το, ἔ - φθι - το, ἔσσν - το, ἔ - κτα - μεν (κιν, ἀσθενές θέμα τοῦ κτεν-), ἀπ - ἐ - κτα - το.

(2) ἀπό τίς ρίζες μέ μακρό φωνῆεν ἄλλες παρουσιάζουν μεταπτωτικές ἐναλλαγές κι ἄλλες ὄχι

(α) μέ μετάπτωσι: ἔθηκα, ἔ - θε - μεν^α, κλπ.· ἔφην, ἔφαμεν· ἔθην, θάτην· ἔφθην, φθάζ.

(β) χωρίς μετάπτωσι: ἔστην, ἔστημεν· ἔθην, ἔθήμεν· ἔτλην, τλή - το Σχεδόν ὅλον αὐτοί οἱ τύποι εἶναι ἀμετάβατοι, π.χ. ἔσθη, «σθήστηκε», ἀλλά μεταβατικό ἔσθεσα· συμβλήτην, «συναντήθηκαν».

(3) μετά ἀπό σύμφωνο τό m τοῦ πρώτου ἐνικοῦ προσώπου ἐμφανίζεται ὡς -α, καί ἀπλώθηκε σέ ὅλη τήν κλίση Ἐδῶ ἀνήκουν τά ὁμηρικά - ιωνικά (ἔνεικα (πού προέρχεται ἀπό τή ρίζα *seik καί ἐντελῶς διαφορετικό ἀπό τό ἦν - εγκον), εἶπα (ἀλλά καί ἔειπον, βλ. πιό πάνω), ἔκηα (< *ἐκηFm), χεῦα, ἔσσευα, ἡλεύατο (μέ τό αἰολικό -εν-).

(δ) Σέ αὐτή τήν κατηγορία μποροῦμε νά ἐντάξουμε τούς ἀόριστους ἄλσο, γέντο (< *gem «πιάνω»), δέκτο, λέκτο, κλπ., τούς ὁποίους μερικοί

μελετητές θεωροῦν ὡς σιγματικούς ἀόριστους μέ φωνητική ἀποβολή τοῦ χαρακτηριστικοῦ σίγμα

(ε) Ὑπάρχει ἓνας ἀριθμός ἀπό τοὺς λεγόμενους *μικτούς* ἀόριστους, πού συνδυάζουν τό σίγμα μέ τή θεματική κλίση: *ἄξετε, λέξεο, οἷσε, οἷσετε, ὄρσοο, πελάσσετον*. Ὡς ὅμως θά πρέπει μᾶλλον νά θεωρηθοῦν ὡς μέλλοντες (βλ. πιό κάτω).

(3) Παθητικός ἀόριστος σέ -η-, -θη-· ἡ ΙΕ δέν εἶχε ξεχωριστοὺς τύπους γιὰ τόν παθητικό καί στόν Ὅμηρο ὁ μέσος ἀόριστος μπορεῖ ἀκόμα νά λειτουργεῖ ὡς παθητικός (βλ. Σύνταξη). Τό χαρακτηριστικό γνώρισμα τοῦ νέου ἑλληνικοῦ παθητικοῦ ἀορίστου, τό -η-, ἦταν ἀρχικά ἓνα πρόσφυμα σά ἀμετάβατα: π.χ. *ὄνῃ*, «κυλοῦσε», *ἐχάρῃ*, «χάρηκε», (*κατα*)*ἐκάῃ*, «κάηκε», κλπ. Σημαντική εἶναι ἡ παρατήρηση ὅτι σχεδόν ὅλοι οἱ «παθητικοί» σέ -η- στόν Ὅμηρο χρησιμοποιοῦνται ὡς ἀμετάβατα, ἐνῶ περίπου ἓνα τέταρτο ἀπό τοὺς ἀορίστους σέ -θη- εἶναι καθαρά παθητικοί. Τό -θη- προῆλθε ἀπό ἓνα συνδυασμό τοῦ προσφύματος -θ-, πού ἐκφράζει μιὰ κατάσταση (π.χ. *τελέθω*), μέ τό πρόσφυμα -η-

4. Μέλλοντας

Γιὰ τήν παλαιά ἀθεματική ὑποτακτική πού λειτουργεῖ ὡς μέλλοντας, ὅπως π.χ. *ἔδομαι*, «θά φάω», βλ. σελ. 157. Ὁ κανονικός ἑλληνικός μέλλοντας σχηματίζεται μέ τό παλαιό πρόσφυμα ἐπιθυμίας -ς-, πού διατηρήθηκε ἢ ἀποκαταστάθηκε μεταξύ φωνηέντων, ὅπως στό *λύσω*, ἐξαίτιας τῆς ἐπίδρασης τῶν συμφωνόληκτων θεμάτων, ὅπως π.χ. τό *δεῖξω*, κλπ. Σημειώστε ἐπίσης τόν μέλλοντα μέ ἀναδιπλασιασμό (πού ἀρχικά ἦταν ἀνεξάρτητος ἀπό τόν ἀναδιπλασιασμένο ἀόριστο καί παρακείμενο) Στόν Ὅμηρο βρῖσκουμε τοὺς ἑξῆς τετελεσμένους μέλλοντες: *δεδέξομαι, κεχολώσεται, πεφήσεται* (πού στό P 155 σημαίνει «θά ἐμφανιστεῖ» καί ἐπομένως βασίζεται στόν παρακείμενο *πέφη· ἐφάνῃ*, πού διασώζει ὁ Ἡσύχιος), *εἰρήσεται, κεκλήσῃ*.

«Ἀοριστικός» μέλλοντας· *κεκαδησόμεθα* (καί ἐπίσης ἐνεργητικός *κεκαδήσει*), *πεφιδήσεται, πεπιθήσω*. Τό *τετεύξεται* ὅμως δέν προῆλθε οὔτε ἀπό τόν ἀόριστο οὔτε ἀπό τόν παρακείμενο, ἀλλά ἔχει τό ἴδιο θέμα ὅπως καί ὁ μέλλοντας *τεύξεται*.

Στίς δισυλλαβικές ρίζες σέ -ε καί -α (*καλε-*, *δαμα-*) βρῖσκουμε νά σχηματίζεται ὁ μέλλοντας σέ -έσω καί -άσω, πού μετά τήν ἀποβολή τοῦ -σ- ἔγιναν ταυτόσημοι μέ τόν ἐνεστώτα: *καλέω*. Αὐτός ὁ τύπος τοῦ μέλλοντα ἐπεκτάθηκε καί σέ θέματα πού λήγουν σέ ὑγρό ἢ ἑρρινο: *θενῶ, κτενέω, στελέω, κερέω, μενέω*, κλπ. Στήν Ἀττική - Ἰωνική, ἐπιπλέον, αὐτός ὁ συνηρημένος

μέλλοντας είναι χαρακτηριστικό τῶν ρημάτων σέ -ίζω. Ὁ Ὅμηρος, ὡστόσο, ἔχει ὄχι μόνο αὐτό τόν τύπο (κομιῶ, κτεριῶ, ἀγλαίεισθαι, κλπ.), ἀλλά ἐπίσης καί τόν αἰολικό τύπο σέ -ισσω (ἐρίσσειται, ἐφοπλίσσουσι, ξεινίσσουσι) καί ἀκόμα παραδείγματα ἀπό τόν κατ' ἐξοχήν δυτικό - ἐλληνικό τύπο σέ -ξω (μέ ἀναλογία πρὸς τό στηρίζω: στηρίξα, κλπ.), πολεμίζω, ἐναρίζω, κτερείζω, δνοπαλίζω.

Ὅταν αὐτά τὰ δισυλλαδικὰ ρήματα ἔχουν σιγματικό ἀόριστο σέ -σσα, τότε δέ βρίσκουμε μόνο μέλλοντες σέ -εω, -αω, ἀλλά ἐπίσης καί τύπους σέ -εσ(σ)ω, -ασ(σ)ω: ὀλεῖται καί ὀλέσσει, δαμάα καί δαμάσσειται. Ἀλλά ἐξαιτίας τῆς ἀδεβαιότητας γύρω ἀπὸ τή γραφή τους σέ πολλές περιπτώσεις καί τήν ταυτότητα μερικῶν τύπων τοῦ μέλλοντα καί τῆς ὑποτακτικῆς μέ βραχύ φωνήεν (σελ. 157), εἶναι δύσκολο νά ἀποφανθοῦμε ποιοί μέλλοντες σέ -σ(σ)ω μαρτυροῦνται στὸν Ὅμηρο (βλ. Monro², 57 κέ). Τό ἔσομαι θεωρεῖται ὑποτακτική μέ βραχύ φωνήεν, ἐνῶ τό ἔσομαι σχηματίζεται μέ τό πρόσφυμα ἐπιθυμίας -σο-.

Ἕνας ἄλλος τύπος τοῦ μέλλοντα σέ -σε- (ἴσως ἓνας συγκερασμός τοῦ -σω καί -ε(σ)ω) εἶναι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικός τῶν δωρικῶν διαλέκτων. Στόν Ὅμηρο βρίσκουμε μόνο τό ἐσσεῖται, αὐτό ὅμως ἐξηγήθηκε σάν ἓνας συγκερασμός τοῦ ἔσσειται καί τοῦ *εῖται < *ἔσεται.

Τὰ παραδείγματα τοῦ λεγόμενου «μικτοῦ ἀόριστου» (βλ. πῖό πάνω), ὅπως π.χ. οἶσε, οἰσέτω, δύσειο, λέξεο, κλπ., εἶναι ἀρχικά μέλλοντες. Ὁ μέλλοντας οἶσετε χρησιμοποιεῖται σάν μιὰ εὐγενική προσταγή στό Γ 103, κλπ., καί τό οἶσε εἶναι ἀπλῶς ἓνας σχηματισμός πού προήλθε ἀπὸ αὐτόν κατ' ἀναλογία μέ τό ἐλθέ, ἔλθετε. Ἀπὸ τήν ἄλλη δύσετο δ' ἡέλιος εἶναι ἀοριστικός μέλλοντας καί = *occasurus erat* καί τό ἴδιο ἴσως ἰσχύει καί γιά τό θήσετο. Ὁ ἀόριστος ὅμως ἔξε εἶμαι μᾶλλον ἓνας δευτερεύων μετασχηματισμός τοῦ ἴκε.

Ὁ παθητικός ἀόριστος σέ -θήσομαι δέν ἀπαντᾶται στὸν Ὅμηρο καί τὰ δύο καί μοναδικὰ παραδείγματα σέ -ησομαι (δαήσεται γ 187 καί μιγήσεται Κ 365) εἶναι ἀμετάβατα (βλ. πῖό πάνω).

5. Παρακείμενος καί Ὑπερσυντέλικος

Ὁ παρακείμενος ἀρχικά σέ πολλά ρήματα εἶχε τή θεματική βαθμίδα ο στή μετάπτωσι στὸν ἐνικό καί τή μηδενική βαθμίδα στό δυικό καί στὸν πληθυντικό: πέποιθα, ἐ - πέ - πιθ - μεν· μέμονα, μέ - μα - μεν (μα < μη), με - μα - (F)ώς. Ἀλλὰ παραδείγματα μέ τήν ἐξασθενημένη θεματική βαθμίδα, πού ὅμως δέν εἶναι ἐμφανῆ λόγῳ φωνητικῶν ἐξελίξεων, εἶναι τό εἴμαρτο (< **ve - smr - to*), πέφα - νται (< πέ - φη - νται, ρίζα θεν-, φον-, φν-), ἔικτον

(*Φέ* - *Foik* - α, *Φέ* - *Fik* - τον), *ἐκγεγάτην* (207 γ) (*γέγονα*, **γέ* - *γη* - *την*), *πέπασθε* (*πέπονθα*, **πέ* - *πηθ* - *θε*).

Τό *δείδω* εἶναι ἕνας ραψωδικός τύπος πού ἀντιπροσωπεύει τό **δέ* - *δFoi* - α, πού μετά τήν ἀπώλεια τοῦ μεσοφωνηεντικοῦ - ι - καί τή συναίρεση πού ἀκολούθησε ἔγινε *δέδFω*. Ἡ ἐξασθενημένη βαθμίδα ἦταν *δέ* - *δFi* - *μεν*, πού ἀντιπροσωπεύεται ὡς *δείδι* - *μεν*, καί ἀπό αὐτό τόν τύπο διήλθε ἕνα νέο θέμα *δειδι*-, πού τό βλέπουμε στό *δείδιε*. Ὑπάρχει ἐπίσης ἕνας δευτερεύων τύπος τοῦ παρακειμένου πού χαρακτηρίζεται ἀπό τό -κ-: *δέ* - *δFoi* - κ - α (βλ. πῶ κάτω).

Σημειώστε ὅτι ἡ ἐπέκταση τοῦ -α ἀπό τό πρῶτο ἐνικό πρόσωπο σέ τύπους, ὅπως τό *πεποίθ* - α - *μεν*, εἶναι μεθομηρική. Στή μέση, ὡστόσο, βρίσκουμε ἕνα θεματικό φωνῆν πού μερικές φορές παρενεβλήθηκε γιά νά ἐξουδετερώσει δυσκολίες στήν προφορά: ὁρῶρεται ἀντί ὁρῶρ-ται, μέμβλεται ἀντί **μέ* - *μλ* - *ται*, κλπ. Ὁ παρακειμένος σέ -κ εἶναι μιὰ ἐλληνική καινοτομία στόν Ὅμηρο τή βρίσκουμε μόνο, ὅταν ἕνα μακρό φωνῆν ἢ δίφθογγος προηγεῖται τοῦ -κ, καί, ἐπιπλέον, ἐκτός ἀπό μερικές ἐξαίρεσεις, μόνο στόν *ἐνικό τῆς *ὀριστικῆς καί τῆς *ὑποτακτικῆς: *ἔστηκα*, *δείδοικα*, *πέφυκε*, *βέβηκα*, *βέβληκα* *κέκμηκας*, κλπ., ἀλλά *ἐστάσιν*, *θεβάασιν*, *πεφύασιν*, κλπ.

Ὁ παρακειμένος ἀρχικά ἦταν ἀμετάβατος (π.χ. *ἔστηκα*), ἀλλά ἡ αὔξηση τῆς μεταβατικῆς χρήσης ὁδήγησε στή δημιουργία νέων ἀμετάβατων (μέσων) τύπων. Γι' αὐτό ἔχουμε *κεκορηότε* καί *κεκορημένος*, *τετιηώς* καί *τετιημένος*, *πεφευγώς* καί *πεφυγμένος*, κλπ.

Γιά τόν ὑπερσυντέλικό μπορούμε νά διακρίνουμε τρεῖς τύπους:

(1) *μέ* (προαιρετική) αὔξηση καί δευτερεύουσα κατάληξη: *μέ* - *μα* - *σαν*, *ἐ* - *δείδιμεν*, *βέβα* - *σαν*, κλπ.· καί στή μέση *ἐπέπυστο*, *ἐτέτυκτο*, *ἠλήλατο*.

(2) *μέ* θεματικό φωνῆν (τό βρίσκουμε στόν Ὅμηρο καί στίς «ἀχαικές» διαλέκτους: *ἄνωγον*, *ἐμέμηκον* (τρίτο πληθ.), *ἐπέπληγον*, *γέγωνε*.

(3) τούς ἀττικούς - ἰωνικούς τύπους σέ -*εα* (-*η*), -*εας* (-*ης*), -*εε* (-*ει*), -*εμεν*, -*ετε*, -*εσαν*· *πεποίθεα*, *ἠνώγεα*, *ἐπεποίθει*, *ἐοίκεσαν*. Τό *ἠίδα* θ 366, κλπ. βρίσκεται στή θέση τοῦ **ἠFίδα*, ὅπου ἡ ἐξασθενημένη θεματική βαθμίδα ἀρῆθηκε ἀπό τόν πληθυντικό. Ἀπό τήν ἄλλη, τό *ἠείδης* X 280 περιέχει μιὰ ἐκτεταμένη μορφή τοῦ θέματος, *F(ε)ιδη* - *η*-, πού τή βλέπουμε στόν μέλλοντα *εἰδήσω* καί στό λατινικό *vid* - *e* - *re*· ἐπομένως ἀρχικά δέν ἦταν ὑπερσυντέλικος. Τό τρίτο ἐνικό - *ει*, πού εἶναι συχνό στόν Ὅμηρο, ἴσως ὑποκρύπτει ἕνα ἀρχικό ὑπερσυντέλικό σέ -*η*.

ΕΓΚΛΙΣΕΙΣ

1. Προστακτική

Γυμνό τό θέμα λειτουργεῖ ὡς προστακτική στήν ΙΕ. Σ' αὐτό τό θέμα προστέθηκαν διάφορα μόρια καί προσωπικές καταλήξεις. Σημειῶστε τό θεματικό *φέρε*, ἀλλά καί τό ἀθεματικό *φέρ - τε*.

Τό *τῇ Ξ 219* εἶναι ἕνα ἐπίρρημα πού χρησιμοποιεῖται ὡς προστακτική, «ἐδῶ νά». Τόν πληθυντικό τύπο *τῇ - τε* τόν βρίσκουμε στόν Σώφρονα· πρβλ. ἀκόμα *δεῦρο*, *δεῦ - τε* καί τό λατινικό *cedo, cette*.

Ἡ ἔκταση μέ τή βοήθεια τῆς κατάληξης - *σο* εἶναι μιὰ ἑλληνική καινοτομία: *ἔσ - σο*, *φάο*, *μάρναο*, *δέξο*, *λέξο* κλπ. Γιά τόν τύπο - *(σ)εο* βλ. πιό πάνω.

Ἡ κατάληξη - *θι*, πού εἶναι κατάλληλη στό ἀθεματικό δεύτερο ἐνικό πρόσωπο (π.χ. *ἴθι*, *ἴσθι*, *γνώθι*, κλπ.), ἐμφανίζεται σάν ἕνα προαιρετικό στοιχεῖο στό *ᾄμνυθι* (ἀλλά *δαῖνυ*) *δίδωθι*, *ἐμπίμπληθι*. Σημειῶστε ἀκόμα τούς παρακειμένους *ἄνωχθι*, *τέτλαθι*, *δείδιθι*, *τέτναθι* καί τόν «ἀμετάβατο» ᾄριστο *φάνηθι*. Τό *κέκλυθι* (καί *κέκλυτε*) δέν εἶναι ὅμως παρακείμενοι, ἀλλά ἔχουν τό πρόθεμα *κε-* πού τό βλέπουμε στό λατινικό *cedo*, κλπ. Ἀλλά εἶναι δυνατό ἐπίσης νά ἀναλυθοῦν ὡς ἀναδιπλασιασμένοι ᾄριστοι μέ τή μηδενική θεματική βαθμίδα - *κλυ -*.

Τό τρίτο πρόσωπο τῆς προστακτικῆς χαρακτηρίζεται ἀπό τό -*τω* (ἀρχικά ἡ ἀφαιρετική πτώση τοῦ δεικτικοῦ **tod* πού χρησιμοποιεῖται γιά τό σχηματισμό τῆς προστακτικῆς τοῦ μέλλοντα, ὅπως στή λατινική, καί σημαίνει «κάνε αὐτό καί ἐκεῖνο ἀπό αὐτό τό σημεῖο»). Αὐτοί οἱ τύποι ἦταν καί στόν ἐνικό καί στόν πληθυντικό, ἀλλά ἡ Ἑλληνική ἀνέπτυξε ἕνα ἀριθμό πληθυντικῶν τύπων, ὅπως π.χ. -*νω*, -*των*, -*νων*. Ὁ τελευταῖος τύπος εἶναι συχρός στόν Ὅμηρο: *ἀγειρόντων*, *καιόντων*, *φιλεόντων*, *ἀγγελλόντων*, κλπ. Ἐκτός ἀπό αὐτούς βρίσκουμε μόνο ἕνα ἄλλο τύπο: -*των* στό *ἔσ - των* (α 273)

Παρόμοια δημιουργήθηκαν διάφοροι πληθυντικοί τύποι τοῦ μέσου - *σθω*: π.χ. -*σθων*, -*νσθω*, -*νσθων*, κλπ. Ὁ Ὅμηρος ἔχει μόνο τόν τύπο -*σθων*: *λεξάσθων*, *ἐπέσθων*, *πιπέσθων*.

2. Ὑποτακτική

Ἡ ἐπική διάλεκτος, ὅπως καί πολλές ἑλληνικές διαλέκτοι, ἔχει μιὰ ὑποτακτική πού δέν διατηρήθηκε στήν Ἀττική, δηλ. τόν τύπο μέ τό βραχύ φωνήεν *ε/ο*, πού ἦταν κατάλληλη γιά τήν ἀθεματική ᾄριστική, ἰδιαίτερα τόν ἀσιγματικό ᾄριστο (βλ. XI Α).

Π.χ. σιγματικοί ᾄριστοι. *ἐρύσσομεν*, *τείσομεν*, *ἱλασόμεθα*, *ἀμείψεται*, κλπ., κλπ.

Ἄλλοι τύποι: ἴομεν (ὄριστ. ἴ - μεν), εἶδομεν (ὄριστ. ἰδ - μεν), χεύομεν (ὄριστ. ἔχεναι), φθίεται (ὄριστ. φθί - το), πεποίθομεν (ὄριστ. πέποιθα).

Μερικές ἀπό αὐτές τίς ὑποτακτικές λειτουργοῦν ὡς μέλλοντες (βλ. Σύνταξη): ἔδομαι, πίομαι.

Αὐτός ὁ τύπος τῆς ὑποτακτικῆς βαθμιαῖα ἀντικαταστάθηκε μέ τό θεματικό τύπο τῆς ὑποτακτικῆς μέ τό μακρό φωνήεν *η/ω*. Ἔτσι στόν Ὅμηρο βρίσκουμε ἀπό τή μιὰ *κεῖται* (= *κει - εται*) Ω 554, *κέεται* T 32, *κατακείομεν*, κλπ., καί ἀπό τήν ἄλλη *κέηται* (καί συνηρημένο *κῆται*). Παρόμοια ἐπίσης καί *θή - ομεν*, *δή - ομεν*, *στή - ομεν* (πού εἶναι γραμμένο ὡς *θείομεν*, κλπ.), καθὼς καί *θήης*, *θήη*, *στήης*, *στήωσι*, *δαμήω*, κλπ. Στόν τελευταῖο τύπο ἔχουμε ἀκόμα εἴτε δρώχυνση τοῦ πρώτου φωνήεντος (*στέωμεν*, *ἔωμεν*, *θέωμεν*, *ἄφέρνη*) ἢ συναίρεση (*γνώμεν*, *θῆσι*, *θῆ*, *δῶσι*, κλπ.).

Γιά τίς προσωπικές καταλήξεις *-μι*, *-(σ)θα*, *-σι* στήν ὑποτακτική, βλ. πῶ πάνω.

3. Εὐκτική

Πρέπει νά διακρίνουμε δύο τύπους: (1) τήν ἀθεματική εὐκτική, ὅπου τό ἐγκλιτικό χαρακτηριστικό φωνήεν παρουσιάζει μετάπτωση: *ιε*, *ι* (ὅπως τό λατινικό *siem*, *simus*, καί τό ἐλληνικό *ἐ(σ) - ιή - ν*, *-ἐ(σ) - ί - μεν*). (2) τή θεματική εὐκτική, ὅπου τό μή ἐναλλασσόμενο ἐγκλιτικό φωνήεν *-ι-* συνδυάζεται μέ τό θεματικό φωνήεν γιά νά δώσει τό *-οι*.

Στό (1) ὁ ἰσχυρός τύπος *-ιη-* ἐμφανίζεται στόν ἐνικό τῆς ἐνεργητικῆς, ἐνῶ τό *-ι-* εἶναι κατάλληλο γιά τό δυικό καί τόν πληθυντικό τῆς ἐνεργητικῆς καί γιά τή μέση φωνή. Στήν Ἰωνική ὥστόσο τό *-ιη-* συχνά ἐπεκτείνεται καί στόν πληθυντικό (*εἴημεν*, κλπ.)· στόν Ὅμηρο ὁμως τό μοναδικό παράδειγμα εἶναι τό *σταίησαν* P 733 (γιά τό ὁποῖο βλ. σελ. 118).

Σέ μερικούς τύπους οἱ φωνητικές ἐξελίξεις ἐξάλειψαν τό ἐγκλιτικό χαρακτηριστικό φωνήεν: π.χ. *δαινῦτο* Ω 665 ἀντί τοῦ **δαινύιτο*· παρόμοια καί τό τρίτο πληθυντικό *δαινύατο* σ. 248 καθὼς καί τά *αἰνῦτο*, *δύη*, *ἐκδῦμεν*, *λελῦτο*, *φθίτο*. Σημειώστε ἐπίσης τή διείσδυση τοῦ θεματικοῦ τύπου στό *ἔοις*, *ἔοι* καί *ἴοι*. Ἐκτός ἀπό τόν τελευταῖο τύπο τό *εἴμι* ἔχει ἓνα ἀριθμό διαφορετικῶν τύπων. Τό ΙΕ *-*ι* - *ιε* - *ι* θά ἔπρεπε νά γίνει στήν Ἑλληνική *-*ῖη*· αὐτό ἐμφανίζεται ὡς *εἴη* Ω 139 μέ τήν ἀποκατάσταση τῆς ἰσχυρῆς θεματικῆς βαθμίδας *ει* (πρβλ. *ἐ(σ)ίην*, ὅπου τό σασκρετικό *syam* καί τό λατινικό *s-iem* διατηροῦν ἀκόμα τή μηδενική βαθμίδα *s-*). Τό *εἴη* ὁμως ἦταν ὁμώνυμο μέ τό *εἴη* τοῦ *εἰμί*, καί γιά νά ἀποφευχθεῖ αὐτό σχηματίστηκε τό *ῖ* - *εἶη* T 209.

Τά συνηρημένα ρήματα ἔχουν τούς ἀναμενόμενους θεματικούς τύπους: *καλέοι*, *φιλέοι*, κλπ. Στήν Ἀττική αὐτοί ἀντικαταστάθηκαν ἀπό τό *φιλοί-*

ην, κλπ., πού δημιουργήθηκαν κατ' ἀναλογία μέ τό διδοῖμεν: διδοῖην: μισθοῖμεν: μισθοῖην. Στόν Όμηρο μόνο δυό τέτοιοι τύποι μαρτυροῦνται: φιλοῖη δ 629 καί φοροῖη ι 320, πού μποροῦν νά θεωροῦνται ὡς ἀττικισμοί (βλ. πιό πάνω, σελ. 118).

ΡΗΜΑΤΙΚΑ ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΑ

1. Ἀπαρέμφατο

Γιά τή διαλεκτική κατανομή τῶν ἀθεματικῶν τύπων σέ -μεν, -μεναι καί -ναι βλ. σελ. 103. Θά πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ὅλοι αὐτοί οἱ τύποι συναντοῦνται σέ ὅλους τούς χρόνους τῶν θεματικῶν ρημάτων ἐκτός ἀπό τόν παρακείμενο, ὅπου μαρτυροῦνται μόνο οἱ τύποι σέ -μεν, -μεναι.

Ἡ κατάληξη -μεν προστέθηκε ἐπίσης καί στούς θεματικούς τύπους στίς αἰολικές διαλέκτους βοιωτική καί θεσσαλική· αὐτό συμβαίνει καμιά φορά καί στόν Όμηρο τόσο μέ τό -μεν (ἀγέμεν, φερέμεν, σχέμεν, εἰπέμεν, κλπ.), ὅσο καί μέ τό -μεναι (ἀγινέμεναι, ἀγορεύμεναι). Τό θεματικό φωνήεν τό βρίσκουμε ἀκόμα καί στό ἀπαρέμφατο ἀορίστου *κελευσέμεναι*.

Σημειώστε ὅτι τό *ἔμμεναι* καί *ἔμμεν* μερικές φορές συναντοῦνται καί χωρίς τό διπλό σύμφωνο πού εἶναι τό ἀναμενόμενο ἀποτέλεσμα στήν Αἰολική τοῦ συμπλέγματος -σμ-: *ἔμεναι* καί *ἔμμεν*.

Ἀπό τήν ἄλλη, ἄν καί ἡ ἀθεματική κλίση τῶν συνηρημένων (*φίλημι*, κλπ.) εἶναι ἕνα χαρακτηριστικό τῆς Αἰολικῆς, ἡ Λεσβιακή (212) ἐντελῶς ἀνάποδα ἔχει τό θεματικό ἀπαρέμφατο γι' αὐτά τά ρήματα (*κάλην*). Στόν Όμηρο, ὥστόσο, βρίσκουμε τά ἀναμενόμενα ἀθεματικά ἀπαρέμφατα σά συνηρημένα ρήματα: *γοήμεναι*, *καλήμεναι*, *φορήμεναι*, κλπ.

Ὁ θεματικός τύπος σέ -ειν εἶναι συνηρημένος τύπος τοῦ -ε(σ)εν. Τό *ιδέειν* Γ 236, κλπ. *θαλέειν* Β 414 εἶναι ἴσως ραψωδικοί τύποι, συγχώνευση τοῦ *ιδεῖν*, κλπ. καί τοῦ ἀσυναίρετου *ἴδε* - *εν*, κλπ., πού μπορεῖ ὥστόσο νά ἀντικαταστήσει στό στίχο τό *ιδέειν*, κλπ.

2. Μετοχή

Γιά τίς αἰολικές μετοχές τοῦ παρακειμένου σέ -ων -οντος καί τούς ραψωδικούς τύπους σέ -ωτος βλ. πιό πάνω.

VI. Η ΣΥΝΤΑΞΗ ΤΗΣ ΟΜΗΡΙΚΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΥ

Α ΟΝΟΜΑ

ΑΡΙΘΜΟΣ

Ὁ Ὅμηρος παραδαίνει συχνά τή συνήθεια κατά τήν ὁποία ἓνα οὐσιαστικό οὐδέτερο πληθυντικοῦ ἀριθμοῦ παίρνει ἓνα ρῆμα στόν ἐνικό: π.χ. *λύντο δέ γνῖα*, Η 16, *ἄρματα* («τό ἄρμα»!) «...ἐπέτρεχον» Ψ 503 κέ., *τόσσ' ἄρα τοῦ ἐκάτερθεν ἔσαν περὰ* Ω 319, κλπ.

Ἡ χρήση τοῦ πληθυντικοῦ στά ὀνόματα πού ἐκφράζουν μιά μάζα, ἓνα πλῆθος, ὅπως π.χ. *ἄλεις*, *πυροί*, *ζεαί*, *ξύλα*, *ψάμαθοι*, εἶναι ἀρκετά γνωρίζη, ὅπως εἶναι καί ὁ πληθυντικός σέ ὀνόματα πού φανερώνουν ἀντικείμενα μέ πολύπλοκη σύνθεση, ὅπως π.χ. *πύλαι*, *θύραι*, *ὄχρα*, *ἄρματα*. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ συμπαγής ομάδα πληθυντικῶν ἀφηρημένων οὐσιαστικῶν πού φανερώνουν ἀνθρώπινα προτερήματα καί ἐλαττώματα: *πολυκερδείησι*, *ἀεσιφροσύνησι*, *αἰδορείησι*, *μεθημοσύνησι*, *νηπιέησι*, *ποδωκείησι*, *προθυμίησι*.

Μετρικοί λόγοι συχνά καθορίζουν τήν ἐπιλογή τοῦ ἐνικοῦ ἢ τοῦ πληθυντικοῦ, π.χ. *ἄλφιτα* ἢ *ἄλφιτον*. Ὡστόσο, ὅταν ὁ ποιητής ἔχει τή δυνατότητα νά χρησιμοποιήσῃ ἐνικό ἢ πληθυντικό, ἡ χρήση τοῦ πληθυντικοῦ κάνει τήν ἐκφραση πιό συγκεκριμένη καί χειροπιαστή. Ὁ «ποιητικός πληθυντικός», μέ μιά λέξη, εἶναι πιό ζωντανός, ὅπως παρατήρησε ὁ Ἀριστοτέλης, δίνει στό ὕφος μεγαλύτερο *ὄγκον*.

Στή χρήση ἐπίσης τοῦ δυϊκοῦ, πού σταδιακά καταργήθηκε στήν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ἡ Ἀττική ἀποδεικνύεται πιό ἀρχαϊκή ἀπό τόν Ὅμηρο καί ἀκόμα περισσότερο ἀπό τή στενά συγγενική της Ἰωνική, ἡ ὁποία κατήργησε ἐντελῶς τό δυικό. Τό ὅτι ἡ ὁμηρικὴ χρήση τοῦ δυικοῦ εἶναι τεχνητή (βλ. σελ. 125) φαίνεται καί ἀπό τά ἐξῆς παραδείγματα: *ὥς τώ γ' ἀντιβίοισι μαχεσσαμένω ἐπέεσσιν ἀνστήτην*, *λύσαν δ' ἀγορὴν παρὰ νηυσιν Ἀχαιῶν* Α 304 κέ.· *τὼ μὲν ταρβήσαντε καὶ αἰδομένω βασιλῆα στήτην*, *οὐδέ τί μιν προσεφώνεον οὐδ' ἐρέοντο* Α 331 κέ.· πρβλ. Γ 340 κέ., Χ 145 κ.ε., κλπ., κλπ.

Ὁ δυϊκός βρίσκεται σέ πλήρη ἀκμή στά μυκηναϊκά κείμενα: *io - pe - zo*, «δύο τραπέζια», *ko - io - no* «δύο κτοῖναι», *i - qi - jo* «δύο ἱππῖαι», *a - mo - te* «δύο ἄρματα».

ΠΤΩΣΕΙΣ

Ἡ Ἑλληνικὴ διατήρησε (ἐκτός ἀπὸ λίγα κατάλοιπα ὅπως π.χ. ἡ ἀφαιρετικὴ *οἴκω*) μόνο πέντε ἀπὸ τίς ἀρχικά ὀκτώ ΙΕ πτώσεις, τῶν ὁποίων οἱ λειτουργίες κατανεμήθηκαν ὡς ἐξῆς:

Λειτουργία	ΙΕ	Ἑλληνικά
	Ὄνομαστική	Ὄνομαστική
	Κλητική	Κλητική
→	Αἰτιατική	Αἰτιατική
⊙	Γενική	Γενική
→	Ἀφαιρετική	
↓	Δοτική	
↑	Τοτική	
→ ←	Ὄργανική	Δοτική

1. Ἡ ὀνομαστική συχνά χρησιμοποιεῖται ἀντί τῆς κλητικῆς. (1) ὅταν προσφωνοῦνται δύο πρόσωπα, ἡ ὀνομαστική χρησιμοποιεῖται γιὰ τό δεύτερο: Ζεῦ πάτερ. . Ἡέλιος θ' Γ 276 κέ.· (2) στό ἐπίθετο ἐνός οὐσιαστικοῦ πού βρίσκεται στήν κλητική: φίλος ὦ Μενέλαε Δ 189 (σημειώστε ὅμως τή γραφή τῶν χφφ οὐλε ὄνειρε Β 8, πάτερ ὦ ξεῖνε θ 408, Θέτι τανύπεπλε Σ 385, ὅπου τό μέτρο ἀπαιτεῖ ἀποκατάσταση τῆς ὀνομαστικῆς)· (3) στήν προσφώνηση δύο ἀνθρώπων· γαμβρός ἐμός θυγάτηρ τε τ 406.

Κοντά σ' αὐτή τήν κλητική χρήση εἶναι ἡ ἐπιφωνηματική ὀνομαστική φράση, ὅπως π.χ. δημοδόρος βασιλεύς, ἐπεὶ οὐτιδανοῖσιν ἀνάσσεις Α 231.

Ἡ χρήση τοῦ εἰσαγωγικοῦ μορίου ὦ διαφέρει ἀπό τήν Ἀττική: στόν Ὅμηρο δίνει ἕνα τόνο ἀπότομο, ἀνυπόμονο, οἰκείο, κλπ. Ἔτσι οἱ θεοί καί οἱ ἀνώτεροι (π.χ. οἱ σύζυγοι) προσφωνοῦνται χωρίς τό ὦ.

Γιά τήν ὀνομαστική *pendens* προβλ. σελ. 189 σχετικά μέ τό ἀνακόλουθο.

2 Ἡ αἰτιατική. – Ἡ λειτουργία αὐτῆς τῆς πτώσης μπορεῖ νά καθοριστεῖ ὡς τό τέλος, ὁ σκοπός, τό ἀποτέλεσμα πρὸς τό ὁποῖο ἡ δράση ἐξελίσσεται ἢ κατευθύνεται. Μπορεῖ νά παρασταθεῖ ὡς ἐξῆς: Ἡ φύση τῆς κίνησης ἢ κατεύθυνσης («κάτω στό», «πάνω στό», «πρὸς», κλπ.) μπορεῖ νά φανερωθεῖ ἀκριδέστερα μέ τήν παρεμβολή ἀνεξάρτητων ἐπιρρημάτων (εἰς, ἐπί, κατά, κλπ.) Αὐτά τὰ ἐπιρρήματα μέ τή σταθερή τους χρήση μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου θεωρήθηκαν ἀπαραίτητα συμπληρώματα καί ἔτσι ἐξελίχθηκαν σέ προθέσεις ἀπό τίς ὁποῖες ἐξαρτιόντουσαν οἱ πτώσεις πού τίς ἀκολουθοῦσαν (βλ. σελ. 171 κέ.) Στόν Ὅμηρο, ὡστόσο, βρῖσκουμε ἀκόμα τή βασική πτωτική λειτουργία μέ πολλή ἀπό τήν ἀρχική ἀνεξαρτησία της: ὅς δέ κ' ἀνῆρ ἀπὸ ὧν ὀχέων ἔτερ' ἄρμαθ' ἵκηται, «...ἔρθει σέ ἄλλο ἄρμα» Δ 306· ἡ δὲ ξυνάγουσα γεραιὰς νηδὺν Ἀθηναίης, «συγκεντρώνοντας τίς γριές γυναῖκες στό ναό τῆς Ἀθηνᾶς» Ζ 87 - 8· νῦν δὲ σὺ μὲν Αἰδαο δόμους... ἔρχεαι, «τώρα θά ἔρθεις στά παλάτια τοῦ Ἀδῆ» Χ 482, κλπ.

Αὐτός ὁ τύπος τῆς αἰτιατικῆς στό πεύθετο γὰρ Κύπρονδε μέγα κλέος Α

21 θά πρέπει νά ἐξηγηθεῖ σάν μιὰ συγχώνευση τοῦ «ή φήμη ἔφτασε στήν Κύπρο» καί τοῦ «ἄκουσε τή φήμη στήν Κύπρο»

Ἄξιοσημείωτη εἶναι ἡ λειτουργία (ΙΕ προέλευσης) τήν ὁποία ἔχει τό ρηματικό πρόθεμα νά κάνει μεταβατικό ἓνα ρῆμα. *ἀνεδύσετο κύμα*, ἀναδύθηκε ἀπό τή θάλασσα» Α 496. Ἀκόμα πιό παράξενο γιά τή δική μας αἴσθηση εἶναι τό *κατέβαιν' ὑπερώια*, «κατέθηκε ἀπό τό ἀνώγι» σ 206, σέ ἀντίθεση μέ τό *θάλαμον κατεβήσεται*, «κατέθηκε στό κελλάρι».

Οἱ στόχοι, τά ἀντικείμενα ἢ τά ἀποτελέσματα τῆς ρηματικῆς ἐνέργειας μποροῦν νά ταξινομηθοῦν ποικιλότροπα ἀνάλογα μέ τό νόημα τοῦ ρήματος· π χ στή φράση «σκάβω τό χῶμα», ὅπου τό «χῶμα» δέχεται τήν ἐνέργεια τοῦ σκαψίματος, ἔχουμε τό λεγόμενο ἐξωτερικό ἀντικείμενο· ἀλλά στή φράση «σκάβω ἓνα ὄρυγμα», τό «ὄρυγμα» ἐκφράζει τό ἀποτέλεσμα στό ὁποῖο ἡ ἐνέργεια κατευθύνεται. Αὐτές οἱ αἰτιατικές εἶναι γνωστές ὡς *ἐσωτερικά ἀντικείμενα*. Ὁ Ὅμηρος μᾶς δίνει μερικά περιεργα παραδείγματα. *γεφύρωσεν δέ κέλευθον*, «ἔκτισε μιὰ ὑπερυψωμένη ὁδó» Ο 357· *ἀγγελίην ἐλθόντα* (ὁμως Γ 205) Λ 140 «πηγαίνοντας σέ μιὰ ἀποστολή» μέ μιὰ αἰτιατική, ὅπως τό ἀγγλικό «*running an errand*» Αὐτός ὁ τύπος τῆς αἰτιατικῆς συνδυάζεται μέ ἓνα παράξενο τρόπο μέ μιὰ ἐξωτερική αἰτιατική στό *ἤγαγε Σιδονίηθεν.. τήν ὁδὸν ἣν Ἑλένην περ ἀνήγαγεν* Ζ 291 - 2, ὅπου ἡ φράση *ὁδὸν ἀνάγειν* εἶναι ἀπλῶς μιὰ ἐπέκταση τῆς συνήθειας πού βλέπουμε στό *ἀγγελίην ἐλθεῖν καί ἤλθον .. ὁδόν*, ὁμοίως ζ 164, *ὁδὸν οἴχεσθαι*. Πρὸβλ. τὸν.. *ἀνώγεα αὐτὴν ὁδὸν ἠγήσασθαι* κ 263, ὅπως στό ἀγγλικό «*lead the way*»

Ἡ ἐπιρρηματική αἰτιατική εἶναι μιὰ ιδιαίτερη ἐξέλιξη τῆς ἐσωτερικῆς αἰτιατικῆς ὅπως καί στά Λατινικά. εἶναι ιδιαίτερα συχνή στό οὐδέτερο ἐνικοῦ καί πληθυντικοῦ τῶν ἀντωνυμιῶν καί ἐπιθέτων. Τέτοιες αἰτιατικές ἀποτελοῦν ἓνα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τῆς ὁμηρικῆς γλώσσας, ἡ ὁποία δέν παρουσιάζει πολλά παραδείγματα μέ ἐπιρρήματα σέ -ως: *τάδε μαίνεται* Ε 185, *τόδ' ἰκάνεις* Ξ 298, *αἶν' ὀλοφνρόμεναι* χ 447, *ἄλληκτον πολεμίζειν* Β 452, *ὄξεα κεκλήγως* Β 222, *εὐρύ ρέοντος* Β 849, *μεγάλα κλάζοντε* Π 429 (πρὸβλ. *οὐλον κεκλήγοντες*), ἄ... *πείσεσθαι* «νά ὑπακούει σ' ὅποιοεσδήποτε διαταγές» Α 289 κλπ

Ἐπίσης τό λεγόμενο *σύστοιχο ἀντικείμενο* εἶναι ἀπλῶς μιὰ ἄλλη περίπτωση τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀντικειμένου, ὅπου τό ἀντικείμενο εἶναι ἐτυμολογικά συγγενικό μέ τό ρῆμα· *μάχην μάχεσθαι*.

Συχνά θρῖσκουμε ἓνα διπλό τέρμα ἢ κατεύθυνση τῆς ρηματικῆς ἐνέργειας: *τόν ῥ' Ὀδυσσεὺς ἐτάροιο χολωσάμενος βάλε δουρὶ κόρησιν*. . *τόν δὲ σκότος ὄσσε κάλυψε* Δ 501 κέ, «Ὁ Ὀδυσσεὺς τόν κτύπησε (καί πιό συγκεκριμένα) στὸν κρόταφο». Αὐτὴ ἡ δευτέρα αἰτιατική μπορεῖ νά «δια-

τηρηθεῖ» καί ὅταν τό ρῆμα εἶναι παθητικό: *χερμαδίῳ γὰρ βλήτο... κνήμην δεξιτερὴν* Δ 518 - 19. Ἀπό αὐτὴ τὴ χρῆση ἀναπτύχθηκε ἡ αἰτιατικὴ τῆς ἀναφορᾶς, ὅπως τὴ βλέπουμε στὸ *χεῖρα καμείται* Β 389. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ γνήσιες αἰτιατικὲς τῆς ἀναφορᾶς, ὅπως π.χ. *ὄνομα, μῆκος*, κλπ. εἶναι παραδείγματα μιᾶς ΙΕ συνήθειας ποὺ ἀνθρσε ἰδιαίτερα στὴν Ἑλληνικὴ. Ἐνα ἀξιοσημεῖωτο παράδειγμα εἶναι τὸ *οἱ περὶ μὲν βουλὴν Δαναῶν* Α 258 «ἐσὺ ποὺ εἶσαι ἀνώτερος ἀπὸ τοὺς (καλύτερους) τῶν Ἑλλήνων στὴ γνώμη». Στὸ Γ 158 ἡ αἰτιατικὴ ἐνισχύεται μὲ τὴν πρόθεση *εἰς*, πράγμα ποὺ δείχνει καθαρά ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶχαν τὴν αἴσθησι ὅτι αὐτὴ ἡ αἰτιατικὴ ἐκφράζει κατεύθυνσι «ἀναφορικὰ σέ...», ἀκριδῶς ὅπως ἡ μεταγενέστερη χρῆσι τοῦ ἀπὸ μὲ γενικὴ συγκριτικὴ ἐκφράζει τὴν οὐσιαστικὴ ἀφαιρετικὴ τῆς δυνάμει· *αἰνῶς ἀθανάτησι θεῇς εἰς ὧπα ἔοικεν* Γ 158.

3. Ἡ ἑλληνικὴ γενικὴ, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ παραπάνω σχῆμα, ἐκπληρώνει τίς λειτουργίες τόσο τῆς γενικῆς, ὅσο καὶ τῆς ΙΕ ἀφαιρετικῆς. Θὰ συζητήσουμε ἐπομένως τίς λειτουργίες τῆς μέσα σ' αὐτὲς τίς δύο κατηγορίες. Ἡ Χετταϊκὴ ἔχει μιὰ ἀφαιρετικὴ σέ *-is*. Αὐτὴ θὰ γινόταν *-s* στὴν Ἑλληνικὴ. Ἔτσι ἡ συγχώνευσι τῆς ἀφαιρετικῆς καὶ τῆς γενικῆς ἴσως νὰ ὀφείλεται σέ φωνητικούς λόγους.

1. Ἡ καθαρά γενικὴ. – Α. Στὴν ΙΕ ἡ γενικὴ θεωρήθηκε ἀπὸ μερικούς ὅτι ἦταν μιὰ πτώσι ποὺ ἐξαρτιόταν ἀπὸ ἓνα ρῆμα, ἐνῶ ἡ σχέση τῆς μὲ ὀνόματα ἦταν μιὰ δευτερεύουσα καὶ στενὰ περιορισμένη ἐξέλιξι. Ἄν ὅμως περιορίσουμε τὴν ἀνάλυσί μας μόνο στὰ ἑλληνικὰ δεδομένα, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ βασικὴ λειτουργία τῆς γενικῆς, ὅταν συντάσσεται μὲ ἄλλο ὄνομα, εἶναι νὰ ἐκφράσει τὴ σφαῖρα ἢ τὰ πλαίσια μέσα στὰ ὅποια τοποθετεῖται τὸ ὄνομα ἀπὸ τὸ ὅποιο ἐξαρτᾶται. Μπορεῖ νὰ παρασταθεῖ ὡς ἐξῆς: Π.χ. *πόλεμος Ἀχαιῶν* εἶναι ὁ πόλεμος ποὺ καθορίζεται ἢ περιγράφεται ἀπὸ τὴν ἔννοια «Ἀχαιοί»: δηλαδὴ ἓνας πόλεμος ποὺ ἀφορᾶ τοὺς Ἀχαιοὺς, ἓνας «ἀχαιικός πόλεμος». Κατὰ πόσο εἶναι ἓνας πόλεμος ποὺ γίνεται ἀπὸ, ἐναντίον ἢ ἐξ ὀνόματος τῶν Ἀχαιῶν μπορούμε νὰ τὸ δοῦμε μόνο ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα. Παρόμοια στὸ *ἢ νῦ τοι οὗ τι μέλει Τρώων πόνοσ*, ἡ φράσι μὲ τὴ γενικὴ θὰ πρέπει νὰ μεταφρασθεῖ «κόποι, προσπάθειες ἀναφορικὰ μὲ ἡ κατευθυνόμενες ἐναντίον τῶν Τρώων». Αὐτὴ εἶναι στὴν πραγματικότητι ἡ γνωστὴ ὡς ἀντικειμενικὴ γενικὴ. Ὡσαύτως, τὸ *ἔρκος πολέμοιο* εἶναι ἓνα «πολεμικὸ ὀχύρωμα», δηλαδὴ ἓνας φραγμός ἐναντίον τοῦ πολέμου· μὲ αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ συγκρίνει τὸ *σκέπας... ἀνέμοιο*, «ἀνεμοθραύστις» ε 443· ἐξ ἄλλου τὸ *ἔρκος ὀδόντων* «ὀδοντικός φραγμός», εἶναι φραγμός ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δόντια, δηλ. ἡ γενικὴ ἐδῶ εἶναι ποιοτικὴ, χρῆσι ποὺ μπορεῖ νὰ

συγκριθεῖ μέ τήν παραθετική γενική *τέκμωρ Ἰλίου* «ὁ σκοπός πού εἶναι τό Ἰλίων». Ἀλλά οἱ εἰδικοί αὐτοί ὄροι ὡς ὑποκειμενική, ἀντικειμενική, ποιητική, διαιρετική, κτητική, κλπ., μέ τούς ὁποίους οἱ γραμματικοί ἐπιγράφουν τίς διάφορες κατηγορίες τῆς γενικῆς δέ θά πρέπει νά ἀποκρύπτουν τήν οὐσιαστική ἐνότητα τῆς γενικῆς, νά ἐκφράζει τή σφαῖρα, τό στρώμα ἢ τό περιβάλλον μέσα στό ὁποῖο τοποθετεῖται ἕνα ὄνομα ἢ μέσα στό ὁποῖο πραγματοποιεῖται μιά ρηματική ἐνέργεια. Ἔτσι π.χ. δέν ὑπάρχει ἰδιαίτερη συντακτική δυσκολία γιά τό Β 356 *τείσασθαι δ' Ἑλένης ὁρμήματά τε στοναχάς τε* = «νά ἐκδικηθεῖ τίς προσπάθειες καί τούς στεναγμούς πού σχετίζονται μέ τήν Ἑλένη». Ἡ γνησιότητα αὐτοῦ τοῦ στίχου ἀμφισβητεῖται· ἦταν ὅμως γραμμένος ἀπό ἕνα Ἕλληνα πού ἤξερε τή γλῶσσα του καί ἔτσι ἀπαιτεῖ συντακτική ἐξήγηση.

Ἡ ἰδιαίτερη κατηγορία τῆς γενικῆς τῆς ποιότητος, πού βρῖσκουμε στή λατινική γενική τῆς ἀξίας ἢ τοῦ τιμήματος, δέν ἀναπτύχθηκε καί πολύ στήν ἀρχαία Ἑλληνική (γιά περιστασιακές ἐπιρρηματικές χρήσεις αὐτῆς τῆς γενικῆς βλ. παρακάτω).

Β. Ἐπιρρηματικές λειτουργίες: Πάλι ἐδῶ ὁ κεντρικός πυρήνας τῆς χρήσης της μπορεῖ νά προσδιοριστεῖ ἡ σφαῖρα τῆς ρηματικῆς ἐνέργειας. Μπορεῖ νά εἶναι ἡ σφαῖρα *μέσα στήν ὁποία* πραγματοποιεῖται ἡ ρηματική ἐνέργεια: *διέπρησσαν πεδίῳ Γ 14* «ἔτρεξαν γρήγορα πάνω ἢ μέσα ἀπό τήν πεδιάδα»· πρβλ. *πόλεος πεδίῳ θεούσαι Δ 244*· *νέφος δ' οὐ φαίνετο πάσης γαίης οὐδ' ὀρέων Ρ 372* «δέν φαινόταν κανένα νέφος πάνω ἀπό ὅλη τή γῆ καί τά βουνά»· *λοεσσάμενος ποταμοῖο Φ 560*, κλπ. Μιά καθαρά τοπική χρήση μέ τήν ἔννοια «στήν περιοχή τοῦ, κοντά στό» βλέπουμε στό *ἀντίον ἴξεν... τοίχον τοῦ ἑτέρου Ι 218 - 9*, πρβλ. *Ω 598*, *ψ 90*. Παρόμοιες εἶναι καί οἱ *γενικές τοῦ χρόνου*, ὅπως λόγου χάρι *τοῦδ' αὐτοῦ λυκάβαντος τ 306* «αὐτό τό μήνα», *ὁπώρας Χ 27* «τό φθινόπωρο», *οὐδέ... χειματος οὐδέ θέρεως η 118*, *νηνεμῆς Ε 523* «σέ νηνεμία», *τῶν προτέρων ἐτέων* «τά προηγούμενα χρόνια», κλπ.

Ἡ ἐνέργεια μπορεῖ νά κατευθύνεται πρὸς ἢ νά ἀναφέρεται σέ μιά σφαῖρα. Αὐτή ἡ χρήση ἦταν κιόλας στήν ΙΕ καί ἐπομένως ἡ ἐξήγηση τῆς προέλευσής της μπορεῖ μόνο νά πάρει τή μορφή ὑποθέσεων. Εἶναι εὐλόγο νά βλέπουμε τήν ἀρχή της σέ διαιρετικές, ὅπως π.χ. *ὑδατος πίνειν*, ἀπό ὅπου μέ ἕνα φυσικό συσχετισμό αὐτή ἡ σύνταξη ἀπλώθηκε σέ ἐκφράσεις, ὅπως π.χ. «νά θέλω νά πιῶ νερό», «νά διψῶ γιά νερό» (τά *ρήματα διψῆν καί πεινῆν* μποροῦν καί τά δύο νά πάρουν γενική) «ἐπιθυμῶ νερό» (*οὐδεὶς ποτοῦ ἐπιθυμεῖ*), κλπ. Σ' αὐτό τό χωρὸς τῆς ἐπέκτασης βρῖσκουμε τά *ρήματα* πού σημαίνουν ἐπιθυμία, στόχευση, ἀπόπειρα, ἐπιτυχία, ἀφή καί τά παρόμοια. Τά ὁμηρικά παραδείγματα εἶναι τά ἑξῆς: *οἷστευσον Μενελάου Δ*

100, οὗ παιδὸς ὀρέξατο φαίδιμος Ἔκτωρ Z 466, σέθεν ἀντιάσαιμεν H 231 (παρόμοια ἐπίσης καὶ τὸ ἀντιάαν πολέμοιο, ἀντιόων ἐκατόμβης, κλπ.). Ἔλλα παραδείγματα τῆς ἴδιας κατηγορίας λιγώτερο ὅμως ἐμφανῆ εἶναι τὸ ἀλλήλων ἀφίκοντο καὶ τὸ τύχε γάρ ῥ' ἀμάθοιο βαθείης «ἔπεσε στή θαθιά ἄμμο», πού ὁ Μοῖρο τὴν κατατάσσει ὡς «quasi partitive», δηλ. «σάν διαιρετική». Οἱ γενικές πού βρίσκουμε μετὰ ἀπὸ ρήματα πού ἐκφράζουν συγκίνηση, ὅπως π.χ. οἰκτίρειν, χολοῦσθαι, κλπ., μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὅτι ἐνσωματώνουν γενικές πού ἐκφράζουν τὴν περιοχὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ἡ ρηματική ἐνέργεια. Ἀλλά, εἶναι δύσκολο νά διακρίνουμε αὐτὴ τὴν χρῆση ἀπὸ τὶς γενικές τῆς περιοχῆς πού ἀναφέρεται συχνά μετὰ τὰ *verba indicabilia* Ἔνα καλὸ παράδειγμα τέτοιας «ἀναφορικῆς» γενικῆς αὐτῆς τῆς περιοχῆς εἶναι τὸ τί μοι ἔριδος καὶ ἀρωγῆς Φ 360 «τί σχέση ἔχω ἐγὼ μέ τὴν ἔριδα καὶ τὴ βοήθεια». Οἱ γενικές μέ τὰ ρήματα πού σημαίνουν αἴσθηση καὶ μάθηση ἐπίσης μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν ποικιλότροπα ὅτι σημαίνουν τὴ σφαῖρα ἀπὸ τὴν ὁποία, ἢ μποροῦν νά ἐνταχθοῦν στὴν κατηγορία τῆς διαιρετικῆς γενικῆς πού εἶναι συνηθισμένη μετὰ ἀπὸ τὰ ρήματα πού σημαίνουν «γεμίζω, μοιράζομαι, δοκιμάζω» κλπ. Ἀκολουθοῦν ἐντελῶς φυσικά τὶς σειρές πού συζητήσαμε πρὶν πάνω. ρήματα πού ἐκφράζουν ἀφιξη, ἀφή, πιάσιμο, ἀντίληψη, κατανόηση. Δέν εἶναι ὅμως σκόπιμο νά μοιράζουμε μιά λογικὴ ἐνότητα καὶ νά κατανέμουμε τὰ μέρη τῆς σ' αὐτὴ ἢ τὴν ἄλλη κατηγορία: ἡ ἐπιρρηματικὴ γενικὴ ἀναφέρει μιά ρηματικὴ ἐνέργεια ἀόριστα σέ μιά σφαῖρα καί, ὅπως συμβαίνει καὶ μέ τὴν ὀνοματικὴ γενικὴ, ἡ ἀκριβοῦς σχέση τῆς θά πρέπει νά προσδιοριστεῖ ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα. Οἱ κατηγορίες στὶς ὁποῖες οἱ γραμματικοὶ προσάπτουν τὶς διάφορες ὀνομασίες δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ οἱ συνδετικές ὁμάδες ἢ τὰ λεγόμενα «μαγικά δακτυλίδια» (fairy rings) μέσα στὰ ὁποία ἐμπίπτουν φυσικά οἱ λέξεις ἐξαιτίας τοῦ νοήματός τους. Τὰ ἀκόλουθα παραδείγματα εἶναι ἀξιοσημεῖωτα: διδασκόμενος πολέμοιο Π 811 «μαθαίνοντας τὴν πολεμικὴ τέχνη» καὶ πολέμοιο δαήμεναι Φ 487, ἔχουν τὴ σύνταξη τῶν ρημάτων πού σημαίνουν αἴσθηση, μνήμη, κλπ. (Σημειώστε ὡστόσο τὴν ἀπροσδόκητὴ αἰτιατικὴ στό Τυδέα δ' οὐ μέμνημαι Z 222). Τὸ ἦλυθε... ἀγγελίης Γ 206 καὶ Ν 252 καὶ τὸ ἀγγελίης οἴχνεσκε Ο 640 εἶναι γενικές τῆς ἀναφορᾶς πού ἔρχονται σέ ἀντίθεση μέ τὴ σύνταξη τῆς ἐσωτερικῆς αἰτιατικῆς ἀγγελίην ἔλθειν πού συζητήσαμε πρὶν πάνω. Πρὸβλ. ἀκόμα τὰ παραδείγματα τῆς «ἀναφορικῆς» γενικῆς: εἴτ' ἄρ' ὃ γ' εὐχολῆς ἐπιμέμφεται ἡδ' ἐκατόμβης Α 65 καί, ἀκόμα πρὶν ἀξιοπαρατήρητο, εἰπέ δέ μοι πατρός τε καὶ νιέος δν κατέλειπον λ 174. Τὸ τελευταῖο ὅμως παράδειγμα ἴσως εἶναι μιά ἐπέκταση τῆς διαιρετικῆς, ὅπως στό τῶν ἀμόθεν γε... εἰπέ καί ἡμῖν α 10.

Μιά ἀπὸ τὶς πρὶν ἀναπτυγμένες λειτουργίες τῆς τοπικῆς γενικῆς εἶναι

νά ἐκφράσει τό ὅλο ἀπό τό ὁποῖο ἓνα μέρος λαμβάνεται, χρησιμοποιεῖται, δοκιμάζεται, κλπ. Ἔνα λιγώτερο γνωστό παράδειγμα εἶναι τό *μῆ τάχα ἄστν πυρός δηίοιο θέρηται* Z 331 «μήπως ἡ πόλη καεῖ ἀπό καταστρεπτική φωτιά», ὅπου ἡ γενική ἀφενός σχετίζεται μέ τίς διαιρετικές, ὅπως π.χ. *χεῖλεα φύρσω αἵματος* σ 21 κέ. καί ἀφετέρου μέ τίς τοπικές γενικές, ὅπως π.χ. *ποταμοῖο λοεσσάμενος*. Μέ τό *λοῦσθαι* βρίσκουμε ἐπίσης καί τή σύνταξη μέ τοπική δοτική. Ἡ ἐρμηνεία τῆς γενικῆς ὡς διαιρετικῆς εἶναι ἡ πιό ἐλκυστική λύση στό *ἀλλ' οὗ πη χροδς εἶσατο* N 191 «ἀλλά δέ φαινόταν πουθενά τό σῶμα», πρβλ. τό *φαίνεται... λαυκανίης* X 324 - 5 «ὁ λαιμός φαινόταν ἐν μέρει».

Ἡ γενική τῆς ἀξίας προέρχεται ἀπό τήν παλαιά γενική τῆς ποιότητος: π.χ. *λόγου ἐλαχίστου ἐστί, res est mille denarium*, κλπ. Σημειώνουμε μερικές ιδιόρρυθμες ἀναλογικές ἐπεκτάσεις αὐτῆς τῆς χρήσης: *ὦ ποτ' Ἀχιλλεύς... ἔλυσεν ἀποίνων* Λ 104 κέ. «τούς ὁποίους ὁ Ἀχιλλεὺς ἀπελευθέρωσε ἀντί λύτρων»· *ἦ τρίποδος περιδώμεθον ἤε λέβητος* Ψ 485 «ἄς δάλουμε στοίχημα ἓνα τρίποδα ἢ ἓνα λέβητα». Σέ παρόμοιο τύπο ἀνήκουν οἱ γενικές πού ἐξαρτῶνται ἀπό ρήματα πού σημαίνουν «ἀνταλλάσσω»: *ἦ χρυσὸν φίλου ἀνδρὸς ἐδέξατο* λ 327 «πού πήρε χρυσάφι μέ ἀντάλλαγμα τόν ἄντρα τῆς»· *τεῦχε' ἄμειβε χρύσεα χαλκείων* Z 235 κέ. «ἀντάλλαξε τά χρυσά του ὅπλα μέ χάλκινα».

II. Ἡ ἀφαιρετική γενική. – Ἡ IE ἀφαιρετική φανέρωνε τό σημεῖο τῆς ἀφετηρίας, τήν προέλευση τῆς ἐνέργειας. Τήν παριστάνουμε μέ τό σύμβολο: →. Αὐτή ἡ πτώση στήν ἀρχική τῆς χρήση δέν ἀπαιτοῦσε ἐπίσης γιά ὑποστήριξη τῆς πρόθεσης, γι' αὐτό στόν Ὁμηρο βρίσκουμε σύνταξη, ὅπως τήν ἀκόλουθη: *ἀλλὰ τὰ μὲν πολίων ἐξεπράθομεν* A 125 «τά πράγματα πού λεηλατήσαμε καί πήραμε ἀπό τίς πόλεις»· *ὥς ὅτε μήτηρ παιδὸς ἐέργη μυῖαν* Δ 130 κέ. «ὅπως ἡ μητέρα πού διώχνει τή μύγα ἀπό τό παιδί τῆς»· μετὰ ἀπό ρήματα πού σημαίνουν χωρισμό, στέρηση, ἀπόσταση (*λείπομαι*). ἔλλειψη (*δεδύομαι*): *διώκετο οἷο δόμοιο* σ 8 «διώχτηκε ἀπό τό σπίτι του»· *πυλῶν χάσσασθαι* M 171 - 2 «νά ἀποσυρθεῖ ἀπό τήν πύλη»· *ἀτεμβόμενος ἴσης* Λ 705, πρβλ. Ψ 445 «γελασμένος ἀπό τό μερτικό του». Ἡ γενική μετὰ ἀπό ρήματα πού σημαίνουν «ἀρχίζω» μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς ἀφαιρετική, ὅπως π.χ. στό *σεῦ δ' ἄρξομαι* I 97, ἀλλά συνδέονται πολύ στενά μέ τά ρήματα πού σημαίνουν τό ἀντίθετο, «παύω»: *λῆξαν δὲ φόνοιο* Z 107 Αὐτή ἡ γενική τοῦ χωρισμοῦ βρίσκεται ἐπίσης καί μέ τό ρήμα *ἀμύνω*: *ἀμυνόμεν οὐκ ἐθέλουσι νηῶν ὠκυπόρων* N 109 κέ. «δέν θέλουν νά τούς ἀπομακρύνουν ἀπό τά ταχύπλοα καράδια», (δηλαδή νά ὑπερασπίσουν τά καράδια) πρβλ. τό *ὁ δ' οὐδ' οὗ παιδὸς ἀμύνει* Π 522.

Ἡ συχνή χρήση τῆς γενικῆς, γιά νά ἐκφράσει τήν αἰτία ἢ τήν πηγή ἑνός

συναισθήματος, μπορεί επίσης εν μέρει να είναι και αυτή αφαιρετική ως προς την προέλευση: *ἐτάροιο χολωσάμενος* Δ 501, *ἱρῶν μηνίσας* Ε 178 (ὥστόσο είναι πιο πιθανό να είναι καθαρά γενική τῆς ἀναφορᾶς, βλ. πιο πάνω στό *εὐχολῆς ἐπιμέμφεται*). Ἡ γενική συγκριτική είναι επίσης αφαιρετική ἀρχικά και ἀντιπροσωπεύει τὴν ἄποψη ἢ τὴ θέση ἀπὸ τὴν ὁποία κρίνεται ὅτι μιά ποιότητα είναι ὑπερβολική ἢ κατώτερη. Τὴ βρίσκουμε μετὰ τὸ ἐπίρρημα *περὶ* «ὑπερβολικά» στό *οἷ περὶ μὲν βουλὴν Δαναῶν* Α 258· *πρὸλ γυναικῶν περιέειμι* τ 325 - 6.

4. Ἡ δοτική: → Σύμφωνα μέ τὸ παραπάνω σχῆμα θά πρέπει νά διακρίνουμε τὴν καθαρά δοτική, τὴν τοπική καὶ τὴν ὀργανική.

Α. Ἡ καθαρά δοτική. – Ἡ ἀρχική λειτουργία τῆς καθαρᾶς δοτικῆς ἦταν νά δηλώσει τὸ πρόσωπο πού ἀφορᾷ ἢ μέ τὸ ὁποῖο ἐμπλέκεται ἡ ρηματική ἐνέργεια ἢ ἡ κατάσταση τῶν πραγμάτων. Ἡ ἐπέκταση στά προσηγορικά ὀνόματα ἦταν μεταγενέστερη. Ἡ ἀναφορά εἶναι ἀσαφής καὶ σημαίνει ὅτι τὸ πρόσωπο ἐπηρεάζεται ἑμμεσα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐνέργεια, εὐνοϊκά, μέ δυσμένεια ἢ ἀπλᾶ σάν ἕνας ἐνδιαφερόμενος παρατηρητής. Μποροῦμε νά τὴν παραστήσουμε. → Συχνά ἰσοδυναμεῖ μέ κτητική γενική (πρὸλ. τὸ λατινικό *mihi est*): *κυκῆθησαν δὲ οἱ ἵπποι* ὅπως τὸ γερμανικό *Die Pferde liefen ihm davon*. Αὐτὴ ἡ πρακτική ἐξίσωση τῆς γενικῆς μέ τὴ δοτικὴ ἐξηγεῖ τὴ σύνταξη κατὰ τὸ νοούμενο, ὅπως π.χ. *τοῦ δέ τ' ἐρητύεται κραδίη καὶ θυμὸς ἀγῆνωρ ποινὴν δεξαμένῳ* Ι 635 κέ. «ἡ καρδιά του κι ἡ περήφανη ψυχὴ του συγκρατιοῦνται, ὅταν ἔχει πάρει τὰ λύτρα».

Σημειώστε ἀκόμα τὴ δοτικὴ τοῦ κρίνοντος προσώπου στό *πᾶσι δέ κε Τρώεσσι χάριν καὶ κῦδος ἄροιο* Δ 95 «θά κερδίσεις εὐνοια καὶ δόξα στά μάτια ὅλων τῶν Τρώων». Οἱ δοτικὲς τῆς κατεύθυνσης, ὅπως π.χ. *στίς φράσεις ψυχᾶς Ἄϊδι προΐαψεν* Α 3, *τρήρωνες, ταί τ' ἀμβροσίην Διὶ πατρὶ φέρουσι* μ 63, *Αἰθίκεσσι πέλασσαν* Β 744, κλπ., εἶναι ἀπλῶς ἐξελίξεις τῆς προσωπικῆς χαριστικῆς δοτικῆς μετὰ ἀπὸ ῥήματα πού σημαίνουν «δίνω». Ἔνα ὄχι καὶ τόσο φανερό παράδειγμα, παρεξηγημένο ἀπὸ μερικούς ἐκδότες, εἶναι τὸ χωρίο αὐτός δ' ἐννοσίγαιος ἔχων χεῖρεσσι τρίαιναν ἡγεῖτ', ἐκ δ' ἄρα πάντα θεμέλια κύμασι πέμπε Μ 27 κέ. «ὁ κοσμοσεΐστης, κρατώντας τὴν τρίαινα στά χέρια του, ἔβγαλε ὅλα τὰ θεμέλια ἔξω στή θάλασσα».

Β. Ἡ ὀργανικὴ δοτικὴ δέν ὀνομάζεται κατάλληλα, μιά καὶ χρησιμοποιεῖται καὶ γιὰ νά ἐκφράσει σχέση, σύνδεσμο ἢ συνεργασία προσώπων ἢ πραγμάτων. Τὴν παριστάνουμε μέ τὸ σύμβολο: →←

Ἀξίζει νά ἀναφέρουμε τίς ἐξῆς χρήσεις:

Ἡ δοτική μπορεῖ νά ὑπάρχει χωρίς καμιά πρόθεση: *ἦ νῦν δὴ Τροίηθεν ἀλώμενος ἐνθάδ' ἱκάνεις νηϊ τε καὶ ἐτάροισι* λ 160 - 1, κλπ.

Συχνή εἶναι ἐπίσης ἡ ὀργανική πού ἐκφράζει τίς συνοδεύουσες περιστάσεις: *σε κακῇ αἴσῃ τέκον* Α 418· *νῶϊ δέ τ' ἄψορροι κίομεν κεκοτηότι θυμῷ* Φ 456, κλπ. Τέτοιες ὁμως ὀργανικές δοτικές συμπίπτουν μέ τίς αἰτολογικές χρήσεις τῆς δοτικῆς: *οἱ δ' ἄλλοι φιλότῃτι νεώτεροι ἄνδρες ἔπονται* γ 363 «οἱ ἄλλοι, οἱ νεώτεροι, τόν ἀκολουθοῦν ἀπό φιλία», πρβλ. Γ 453· *θηλύτεραι δὲ θεαὶ μένον αἰδοῖ οἴκοι ἐκάστη* θ 324, «οἱ θεές ἔμειναν στό σπίτι ἀπό αἰδῶ».

Ἐξ ἄλλου ἔχουμε, ὅπως καί στή Λατινική, τή Σανσκριτική, κλπ., μιά ὀργανική δοτική τοῦ τιμήματος μέ τό ὅποιο κάτι ἀποκτάται: *τήν ποτε Λαέρτης πρίατο κτεάτεσσιν ἐοῖσιν* α 430. Λιγότερο ἐμφανῆ παραδείγματα τῆς κανονικῆς ὀργανικῆς δοτικῆς εἶναι: *γαῖα φάνεσκε ψάμμῳ κυανέῃ* μ 242 κέ· μπορεῖ ὁμως ἡ γραφή νά ἦταν *κυανέη*, καί σ' αὐτή τήν περίπτωση τό *ψάμμῳ κυανέῃ* εἶναι παρόμοιο μέ τό *τεύχεσι παμφαίνων* Ζ 513.

Ἐδῶ θά ἤθελα ἐπίσης νά κατατάξω τή δοτική πού ἐκφράζει τό χρόνο πού χρειάζεται γιά νά γίνει κάτι (δηλ. βασικά = μέσα): π.χ. *ω 118 μῆνι δ' ἄρ' οὐλῳ πάντα περήσαμεν εὐρέα πόντον*. Αὐτή ἡ ἐρμηνεία βρῖσκει ὑποστήριξη ἀπό τό *ἐν οὐλῳ* τοῦ Ἀριστάρχου.

Γ. Ἡ τοπική δοτική χρησιμοποιεῖται συχνά χωρίς πρόθεση: *τόξ' ὤμοισιν ἔχων* Α 45· πρβλ. *ἀργῷ* Ε 137, *Ἄργει μέσσω* Ζ 224, *στάς μέσω ἔρκει* Ω 306, κλπ. κλπ. Ἐδῶ ἐπίσης θά πρέπει νά κατατάξουμε τέτοιες περιπτώσεις, ὅπως τό *δο κράτος ἔσκε μέγιστον πᾶσι Κυκλώπεσσι*, δηλ. «μεταξύ τῶν Κυκλώπων» α 70 κ.ε· *ἐπεὶ οὐτιδανοῖσιν ἀνάσσεις* Α 231. Σχηματικά μπορούμε νά ἐντάξουμε σ' αὐτή τήν κατηγορία τά ρήματα πού σημαίνουν «προεξέχω (ἀνάμεσα)», «κυβερνῶ», «διατάσσω» καί τά παρόμοια, ἃν καί ἀνήκουν συγχρόνως σέ διάφορα σχετικά «μαγικά δακτυλίδια». Ἡ σαφῆς χρήση τῆς πρόθεσης στό *ἐν ὀφθαλμοῖσι δρᾶσθαι* Γ 306 μᾶς κάνει νά πιστεύουμε ὅτι πιθανόν οἱ Ἕλληνες αἰσθάνονταν τίς δοτικές, ὅπως π.χ. *θυμῷ, φρεσί, ὀφθαλμοῖς*, κλπ., ὡς τοπικές μᾶλλον παρά ὀργανικές. Βρῖσκουμε ὁμως μιά ὀργανική δοτική μέ τήν πρόθεση *ἐν* στή μεταγενέστερη Ἑλληνική, π.χ. *γράφει ἐν ἡλῳ κυπρίνῳ* «γράφει μέγάλκινο καρφί», πού βρῖσκεται σέ ἓνα μαγικό πάπυρο. Βρῖσκουμε ἐπίσης καί τοπικές τοῦ χρόνου, ὅπως *ῶρη, νυκτὸς ἀμολγῶ, τῇδε... νυκτί*, κλπ.

ΤΟ ΑΡΘΡΟ

Τό ἄρθρο τῶν κλασικῶν χρόνων δέν ἦταν ἀρχικά τίποτε περισσότερο ἀπό μιά ἐξασθενημένη μορφή τοῦ δεικτικοῦ *ὁ, ἡ, τό* (πρβλ. τήν ἐξέλιξη τοῦ

νεο - λατινικοῦ ὀριστικοῦ ἄρθρου ἀπό τό λατινικό *illum illam*) Στόν Ὅμηρο τό *ὁ* ἢ τό διατηρεῖ ἀκόμα σέ μεγάλο βαθμό τήν ἀρχική δεικτική του δύναμη καί ἀνεξαρτησία: μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ ὡς οὐσιαστικό, ἐπίθετο καί ὡς ἀναφορική ἀντωνυμία.

1. Ὡς οὐσιαστικό· ὁ γάρ. ὤρσε A 9· ὁ γάρ ἦλθε 12 *τὴν δ' ἐγὼ οὐ λύσω* 29· τοῦ δ' ἔκλυε Φοῖβος Ἀπόλλων 43· ὁ δ' ἦγε 47· τῷ γάρ ἐπὶ φρεσὶ θῆκε θεὰ λευκώλενος Ἥρη 55· τοῖσι δ' ἀνιστάμενος 58, κλπ

Τέτοια δεικτικά χρησιμοποιοῦνται γιὰ νά φανερώσουν μιὰ ἀντίθεση εἴτε ἐκεῖ πού ὑπάρχει ἀλλαγὴ ὑποκειμένου εἴτε ὅπου τό ἴδιο ὑποκείμενο ἐμπλέκεται σέ ἀντιθετικές δραστηριότητες: *Θέτις δ' οὐ λήθετ' ἐφετμέων παιδὸς εὐῶ, ἀλλ' ἢ γ' ἀνεδύσετο κῦμα θαλάσσης* A 495 κέ· *τοῦ μὲν ἄμαρθ', ὁ δὲ Λεῦκον...* *βεβλήκει* Δ 491, ὅπου δέν ὑπάρχει ἀντίθεση μεταξύ τοῦ τοῦ καί τοῦ ὁ, ἀλλὰ μεταξύ τῶν ἐνεργειῶν, τῆς ἀστοχίας καί τῆς εὐστοχίας τοῦ ἴδιου ὑποκειμένου ὁ (*Ἄντιφος*)· *πρὸβλ. στήθεσσι λασίοισι διάνδιχα μερμήριζεν, ἢ ὅ γε φάσανον ὀξὺ ἐρυσσάμενος παρὰ μηροῦ τοὺς μὲν ἀναστήσειεν, ὁ δ' Ἀτρεΐδην ἐναρίζοι...* A 189 κέ, ὅπου σημειώστε τὴ διπλὴ ἀντίθεση στίς ἐνέργειες *ἀναστήσειεν καί ἐναρίζοι* (ὑποκείμενα ὁ γε.. ὁ δέ) καί *στά ἀντικείμενα τοὺς μὲν...* *Ἀτρεΐδην*. Ἡ χρῆση τοῦ δεικτικοῦ μέ ἓνα μόριο (*ἀλλ' ὁ, ὁ δέ, κλπ.*) γιὰ νά δηλώσει μιὰ ἀλλαγὴ τοῦ ὑποκειμένου δέ χρειάζεται νά τό δεῖξουμε: *... οὐδ' ἀπίθησε μύθῳ Ἀθηναίης. ἢ δ' Οὐλυμπόνδε βεβήκει* A 220, κλπ., κλπ. Ἡ ἀντίθεση πού ὑπάρχει μέσα σέ μιὰ πρόταση συχνά ἐκφράζεται ἀποτελεσματικά μέ τήν τοποθέτηση δυό δεικτικῶν: *ἦος ὁ τὸν πεδίοιο διώκετο πυροφόροιο* Φ 602· *πρὸ δ τοῦ ἐνόησεν* K 224.

Σάν ἓνα βῆμα πρὸς τήν καθαρὴ ἐπιθετικὴ χρῆση τοῦ ἄρθρου βρῖσκουμε τό δεικτικό σέ παρὰθεση μέ ἓνα οὐσιαστικό πού ἀκολουθεῖ καί τό ἐπεξηγεῖ (αὐτὴ ἴσως εἶναι ἡ προέλευση τῆς ἐπιθετικῆς χρήσης, ἢ ὅποια ὥστόσο εἶναι ἐπίσης ἰνδο-εὐρωπαϊκὴ, ὥστε κάθε προσπάθεια γιὰ μιὰ ἱστορία τῆς ἐξέλιξής του εἶναι ἀπλῶς μιὰ ὑπόθεση) *αὐτὰρ ὁ βοῦν ἰέρευσεν ἄναξ ἀνδρῶν Ἀγαμέμνων πίονα πενταέτηρον ὑπερμενέι Κρονίῳνι* B 402 κέ., ὅπου τό βασικὸ σχῆμα τῆς πρότασης ὑπάρχει στό *ὁ βοῦν ἰέρευσεν*, πού μετά συμπληρώνεται καί ἐπεξηγεῖται – «θυσίασε ἓνα ταῦρο, δηλαδή ὁ Ἀγαμέμνων, ἓναν παχύ, πεντάχρονο, στόν παντοδύναμο Κρονίωνα». *Πρὸβλ. Δ 502 ἢ δ' ἐτάροιο διὰ κροτάφοιο πέρρησεν αἰχμὴ χαλκείη*, «διαπέρασε καί τόν ἄλλο κροτάφο, ἢ χάλκινη αἰχμή» Ὅταν τό δεικτικό ἀκολουθεῖται ἀμέσως ἀπὸ ἓνα οὐσιαστικό ὡς παρὰθεση, εἶναι δύσκολο νά τό διακρίνουμε ἀπὸ τό μεταγενέστερο ἄρθρο. Σημειώστε ὅμως *στό παῖδα δ' ἐμοὶ λύσαιτε φίλην, τά δ' ἄποινα δέχεσθαι* A 20 «μακάρι νά ἀπελευθερώσετε τό ἀγαπητό μου παιδί καί νά πάρετε αὐτά τά λύτρα πού φέρω», σέ ἀντίθεση μέ τό *ἐνθ'* ἄλλοι μὲν πάντες *ἰτινημήσαν Ἀχαιοὶ αἰδεῖσθαι θ'* *ἱερῆα καί ἀγλαὰ δέχθαι ἄποινα* 22 κέ.

όπου ή Ἀττική θά απαιτοῦσε νά πάει τό ἄρθρο μέ τό ἄποινα, γιατί εἶναι κιόλας γνωστό στόν ὁμιλητή (παρόμοια καί στό στ. 95).

Αὐτή ἡ παραθετική χρήση δέν εἶναι διαφορετική ἀπό τήν προληπτική του χρήση, ὅπου ἀκολουθεῖται ἀπό μιὰ ἐπεξηγηματική πρόταση:

(1) ἀναφορική τὰ γὰρ φρονέεις, ἃ τ' ἐγὼ περ Δ 361· πρβλ. κείνοισι δ' ἂν οὐ τις τῶν οἱ νῦν θροτοί εἰσιν, ἐπιχθόνιοι μαχέοιτο Α 271 κέ «κανένas ἀπό αὐτοῦς πού . »· τήν γὰρ αἰοιδήν . ἥ τις ἀκούνοντεσσι νεωάτη ἀμφιπέληται α 351 κέ.

Σέ αὐτές τίς συντάξεις τό δεικτικό συχνά τοποθετεῖται πιό κοντά στό ἀναφορικό, μετά τό οὐσιαστικό· ὁπότε κεν καί ἐγὼ μεμαῶς πόλιν ἐξαλαπάξαι τήν ἐθέλω ὅθι τοι φίλοι ἄνδρες ἐγγεγάσι Δ 40 κέ· οὐδ' υἱὸς Καπανῆος ἐλήθετο συνθεσιῶν τάων ἃς ἐπέτελλε θοήν ἀγαθὸς Διομήδης Ε 319 κέ· ἢ τ' ἐφάμην σέ περὶ φρένας ἔμμεναι ἄλλων τῶν ὅσσοι Λυκὴν ἐριθῶλακα ναιετάουσι Ρ 171 κέ.

(2) Ὀνοματική πρόταση πού εἰσάγεται μέ τό ὅ, ὅτε, ὅτι, κλπ.: λεύσσετε γὰρ τό γε πάντες, ὅ μοι γέρας ἔρχεται ἄλλη Α 120· ἢ ἄρ τι τόδ' ἀμφοτέροισιν ἄρειον ἔπλετο... ὅτε νῶϊ... μενεήναμεν Τ 56 κέ.

(3) Εἰσάγει ἐπεξηγηματικό ἀπαρέμφατο· τό δὲ ῥίγιον αὖθι μένοντα βουσὶν ἐπ' ἄλλοτρίησι καθήμενον ἄλγεα πάσχειν, υ 220 κέ· παρόμοια καί ἀνὴρ καὶ τό φυλάσσειν πάννυχον ἐγρήσσοντα υ 52, πού εἶναι τό πλησιέστερο παράδειγμα στό ἔναρθρο ἀπαρέμφατο πού ἔχουμε στόν Ὅμηρο (βλ. πιό κάτω, σελ. 187 κέ).

(4) Τό δεικτικό μπορεῖ νά ἀκολουθεῖται ἀπό μιὰ πρόταση, χωρὶς νά φαίνεται καθαρά ἡ ἐξάρτηση: ἀλλὰ τὸ θαυμάζω· ἴδον ἐνθάδε Μέντορα δῖον .. δ 655.

2. Ὡς ἐπίθετο. – Ὅρισμένες ἀπτικές χρήσεις ἐμφανίζονται κιόλας στόν Ὅμηρο:

(1) φανερώνει μέρη καὶ ὑποδιαίρεσεις. τοὺς μὲν τέσσαρας αὐτὸς ἔχων ἀτίταλλ' ἐπὶ φάτῃ, τὼ δὲ δύ' Αἰνεία δῶκεν Ε 271.

(2) Τὰ οὐσιαστικοποιημένα ἐπίθετα, ἐπιρρήματα, κλπ.: τὸν ἄριστον Ἀχαιῶν Ε 414, τὸν ὁμοῖον Π 53, τῶν τότε Ι 559, τά γ' ὀπισθε Λ 613

(3) μέ ἐπιθετικό προσδιορισμό, μέ ἐπίρρημα, κλπ.: τα μακρότατα ἔγχεα, οἱ ἔνερθε θεοί, Αἴας ὁ μέγας, κλπ.

(4) κάποτε μέ κτητική σημασία: ὡς ἂν μοι τὸν παῖδα... ἐξαγάγοις Τ 331 κέ. (ἀντιπαράβαλε ὁμως τό λυσόμενός τε θύγατρα Α 13· πρβλ. ἐπίσης στ. 20 95, κλπ.)· οὐδ' ἂν μοι τήν γαστέρ' ὄνειδίζων ἀγορεύοις σ 380.

Ἐχοντας ὑπόψη ὥστόσο τήν καθαρά δεικτική δύναμη πού τό ἄρθρο εἶχε ἀκόμα διατηρήσει, δέν θά πρέπει νά μᾶς ἐκπλήσσει, ὅταν δέν τό βρίσκουμε

ἐκεῖ πού στήν Ἀττική θά ἦταν απαραίτητο: π.χ. *βουλή* A 5, *Διὸς νιός* A 9, *λαοί* A 10, *νῆας* A 12, *θύγατρα* A 13, *Πριάμοιο πόλιν* A 19, *ἱερῆα* A 23, *Δανάων* A 56, κλπ., κλπ. Μὲ συντομία μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι τὸ «ἄρθρο» ἔχει μιὰ πιὸ ἐπίμονη δύναμη στὸν Ὅμηρο ἀκόμα καὶ ἐκεῖ ὅπου δέν εἶναι πιά αὐστηρά δεικτικό. Κατευθύνει τὴν προσοχή μας σὲ μιὰ ἀντίθεση ἢ μιὰ ἰδιορρυθμία, συχνά μὲ μιὰ δόση καταφρόνιας.

Παραμένουν ὥστόσο ὅχι λίγα παραδείγματα ὅπου ἡ ἀρχικὴ δεικτικὴ σημασία ἔχει τόσο πολὺ ἐξασθενήσει, ὥστε νά μὴν ἔχουμε ἄλλη λύση ἀπὸ τὸ νά τὰ κατατάξουμε στὴν κατηγορία τοῦ «ἄρθρου». Τέτοιες περιπτώσεις εἶναι πιὸ συχνές στὴν *Ὀδύσσεια* παρὰ στὴν *Ἰλιάδα* ὅπου κυρίως βρίσκονται ιστίς ραψωδίες K, Ψ καὶ Ω (Chantraine P, *Grammaire homérique*, II. 164).

3. Ἀναφορικό. – Ἡ χρῆση τοῦ «ἄρθρου» ὡς ἀναφορικῆς ἀντωνυμίας ἐξελίχθηκε ἀπὸ τὴ δεικτικὴ του χρῆση. Σὲ μιὰ πρόταση, ὅπως π.χ. *Ἀπόλλωνι ἄνακτι, τὸν ἡὔκομος τέκε Λητώ*, ἡ παρενθετικὴ ἢ παρατακτικὴ δεικτικὴ πρόταση «αὐτὸν γέννησε ἡ Λητώ» γίνεται μὲ μιὰ μεταβολὴ τοῦ ρυθμοῦ καὶ τῆς ἔμφασης «τὸν ὁποῖο γέννησε ἡ Λητώ» (πρβλ. τὴν παρόμοια ἐξέλιξη τοῦ *θαί* στὰ ἀγγλικά). Τέτοιες περιπτώσεις βρίσκουμε σοποραδικά: *μαντοσύνην τὴν οἱ πόρε Φοῖβος Ἀπόλλων* A 72: *τά μὲν πολίων ἐξεπράθομεν, τὰ δὲ δέδασται* A 125· *ναὶ μὰ τόδε σκῆπτρον, τὸ μὲν οὐ ποτε φύλλα καὶ ὄξους φύσει* A 234· *Νέστωρ... τοῦ καὶ ἀπὸ γλώσσης μέλιτος γλυκίων ῥέεν αὐδὴ* A 247 κλπ.

ΑΝΤΩΝΥΜΙΕΣ

1 ὅς

Ἀξίζει νά σημειώσουμε τὴ χρῆση τῆς δεικτικῆς ὅς, πού διασώζεται στὴν ἀττική στερεότυπη ἐκφραση *ἢ δ' ὅς: μὴδ' ὅς φύγοι* Z 59· *ἀλλὰ καὶ ὅς δέδοικε* Φ 198· *ὅς κέν τοι εἴπῃσιν ὁδόν* δ 389· *ὥς ὁ τὸν οὐ δύνατο μάρψαι ποσίν, οὐδ' ὅς ἀλύξαι* χ 201· *ἀλλ' ὅς μὲν θ'... ἐλίσσεται* Ψ 319.

2. ὅδε, οὗτος, ἐκεῖνος

Ἡ ἀρχικὴ διάκριση στὴ σημασία αὐτῶν τῶν ἀντωνυμιῶν (ὅδε = αὐτός ἐδῶ, δικός μου, οὗτος = αὐτός (δικός σου) (*isie*), ἐκεῖνος = ἐκεῖνος (πού δέν εἶναι παρὼν χρονικά ἢ τοπικά) ἐμφανίζεται καθαρὰ στὴν ὁμηρικὴ γλῶσσα: *Φόρκυνος μὲν ὅδ' ἐστὶ λιμὴν... τοῦτο δέ τοι σπέος εὐρύ...* ν 345 κέ. «(αὐτὸ τὸ λιμάνι (ἐδῶ κοντά)... αὐτὴ ἡ σπηλιά (ἐκεῖ πιὸ μακριά)... εἴματα ταῦτ' ἀποδὺς σχεδὴν ἀνέμοισι φέρεσθαι κάλλιπ'... τῇ δέ, τόδε κρήδεμνον ὑπὸ στέρνοιο γάνυσσαι... ε 343 κέ. «θγάλε τὰ ροῦχα σου... ἅπλωσε τὸν κεφαλόδεσμό

μου»· *πρὸβλ. τοῦδ' ἔνεκα* A 110 «ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς ἐνέργειάς μου»· ὁμως *τῇνδε θεῶ πρόες* A 127 «ἄφησε αὐτό (τό δικό σου) κορίτσι».

Κεῖνος: *δεῦρ ἴθ'· Ἀλέξανδρός σε καλεῖ οἴκόνδε νέεσθαι. Κεῖνος ὁ γ' ἐν θαλάμῳ* Γ 390 κέ· *κεῖνος ὁ γε...* ἦσται *ὀδυρόμενος ἔταρον* T 344.

Μεταξύ τῶν γραμματικῶν - μεταφορικῶν χρήσεων πού ἀναπτύχθηκαν ἀπό τίς καθαρά δεικτικές λειτουργίες μπορούμε νά σημειώσουμε τίς ἑξῆς:

(1) *τό ὅδε* μπορεῖ νά ἀναφέρεται σέ αὐτό πού ἀκολουθεῖ, ἐνῶ *τό οὗτος* ἀναφέρεται σ' αὐτό πού προηγήθηκε: *ταῦτα μὲν οὕτω δὴ τελέω, γέρον, ὥς σὺ κελεύεις· ἀλλ' ἄγε μοι τόδε εἰπέ* δ 485· *πρὸβλ. ὁμως εἰ δ' ἄγε δή μοι τοῦτο, θεά, νημερτές ἐνίσπες*, μ 112, ὅπου δὲν ὑπάρχει ἀντίθεση μέ *τό ὅδε*.

(2) Σέ συσχετισμό τοῦ δεικτικοῦ μέ τήν ἀναφορική ἀντωνυμία, βρίσκουμε *τό οὗτος*, πού ἡ δεικτική του σημασία εἶναι λιγότερο δυνατή ἀπό *τό ὅδε* καί *τό ἐκεῖνος*. Τό *οὗτος* ὥσπότες πολύ συχνά χρησιμοποιεῖται ἀναφορικά, δηλ. σέ σχέση πρὸς ἓνα ὄνομα πού ἔχει ἤδη μνημονευθεῖ ἢ πού ὑποτίθεται ὅτι εἶναι γνωστό. (α) *Σέ πρόληψη τοῦ ἀναφορικοῦ*: *τοῦτο δέ τοι ἐρέω ὃ μ' ἀνείρεαι* Γ 177 «θά σοῦ πῶ αὐτό πού μέ ρωτᾷς»· *οὐκ ἔσθ' οὗτος ἀνὴρ... ὅς κεν... ἵκηται* ζ 201 κέ. (β) *ἀναφορικό*: *ἡμῖν μὲν τόδ' ἔφηνε τέρας μέγα μητίετα Ζεὺς... ὥς οὗτος κατὰ τέκνων' ἔφαγε ὥς... πτολεμίξομεν...* B 324 κέ. «Ὁ Δίας μᾶς ἀποκάλυψε τό μεγάλο σημάδι. Ὅπως αὐτός (*οὗτος*) κατέφαγε τά παιδιὰ του... ἔτσι κι ἐμεῖς θά πολεμήσουμε» *πρὸβλ. οὗτος δ' αὖ Λαερτιάδης πολὺμητις Ὀδυσσεύς* Γ 200 «ὁ ἄνθρωπος πού ἀναφέρεις [ἀντιπαράβαλε τό καθαρά δεικτικό *ὅδε* στό Γ 192] εἶναι ὁ Ὀδυσσεύς». Παρόμοια καί στό Γ 229· *κλήρω νῦν πεπάλασθε διαμπερές, ὅς κε λάχῃσιν· οὗτος γάρ δὴ ὀνήσει...* Ἀχαιοὺς H 171 κέ. Θά πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ἡ ἀττική χρήση τοῦ *οὗτος* μέ φημισμένα ἢ κακόφημα πρόσωπα ἢ πράγματα (*τούτους τοὺς συκοφάντας*) δὲν συναντᾶται στὸν Ὅμηρο, ὁ ὅποιος χρησιμοποιεῖ ἀντίθετα *τό ἄρθρο* (βλ. πιό πάνω).

ΠΡΟΘΕΣΕΙΣ

1. *Οἱ προθέσεις ὡς ἐπιρρήματα*. – Αὐτός ὁ τίτλος, ἂν καί μᾶς εἶναι βολικός, ἀντιστρέφει τῇ χρονολογικῇ σειρά τῶν γεγονότων, γιατί, ὅπως εἶδαμε, οἱ προθέσεις ἀναπτύχθηκαν ἀπὸ ἀνεξάρτητα ἐπιρρήματα πού ἀπλῶς χρησιμοποιήθηκαν γιὰ νά ὑπογραμμίσουν καί νά δώσουν ἀκρίβεια στίς πτωτικές καταλήξεις. Ὁ Ὅμηρος χρησιμοποιεῖ ἀκόμα αὐτά τὰ ἐπιρρήματα μέ κάποια ἀπὸ τήν ἀρχική ἀνεξαρτησία τους καί τήν ἐλευθερία στήν τοποθέτησή τους στήν πρόταση.

ἀμφὶ δὲ Ἀθηναῖοι Δ 328 «γύρω του ἦσαν οἱ Ἀθηναῖοι».

- ἐν: πολέες γὰρ ἄμ' αὐτῷ λαοὶ ἔποντ', ἐν δ' αὐτὸς ἀριστεύεσκε
μάχεσθαι Π 550 κέ. «καὶ ἀνάμεσά τους αὐτὸς ξεχώριζε...».
- μετά: τεῖχος μὲν ῥ' ἄλοχοί τε φίλαι καὶ νήπια τέκνα ῥύατ' ἐφεσταό-
τες, μετὰ δ' ἄνδρες οὖς ἔχε γῆρας Σ 514 κέ. «καὶ μαζί τους...».
- παρά: παρὰ δὲ χρυσόθρονος Ἥρη Α 611 «καὶ κοντά του...».
- περί: πολλοὶ περὶ κτείνοντο Δ 538 «πολλοὶ σκοτώνονταν γύρω»·
πέρι μὲν πολέμῳ ἐνὶ καρτερός ἐσσι Ι 53· οἱ περὶ μὲν βουλὴν
Δαναῶν Α 258.
- πρὸ, ἐπί: ὥς Τρῶες πρὸ μὲν ἄλλοι ἀρηρότες, αὐτὰρ ἐπ' ἄλλοι Ν 800
«μπροστά... πίσω», κλπ., κλπ.

Όταν αὐτά τὰ ἐπιρρήματα προσδιορίζουν ἓνα ρῆμα διατηροῦν τὴν ἐλευθερίαν τους στὴν τοποθέτησή τους, ἐνῶ στὴν κλασικὴ Ἑλληνικὴ προτάσσονται καὶ προστίθενται στό ρῆμα Ἄν δοῦμε τὴν ὁμηρικὴ χρήση ἀπὸ τὴν ὀπτική γωνία τῆς κλασικῆς Ἑλληνικῆς, τότε ἡ ὁμηρικὴ χρήση μᾶς φαίνεται σὰ χωρισμός τῆς πρόθεσης ἀπὸ τὸ ρῆμα. Γι' αὐτὸ οἱ μεταγενέστεροι γραμματικοὶ μιλοῦν γιὰ *τιμῇσιν*, ὅρος πού εἶναι τὸ ἴδιο παραπλανητικός, ὅπως καὶ ὁ ὅρος «πρόθεση». Τέτοιες περιπτώσεις βρίσκουμε σέ κάθε ὁμηρικὴ σελίδα: *Σμινθεῦ, εἴ ποτέ τοι χαρίεντ' ἐπὶ νηὸν ἔρεψα, ἢ εἰ δὴ ποτέ τοι κατὰ πίονα μηρί' ἔκηα* Α 39 κέ., ὅπου τὸ κλασικὸ ρῆμα θὰ ἦταν *ἐπερέφω*, *κατακαίω*. Ἡ σχετικὴ ὁμως χαλαρότητα στὴ σύνδεσή τους ἀκόμα καὶ στοὺς κλασικοὺς χρόνους φανερώνεται ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ αὔξησις γίνεται ἐσωτερικά, δηλ. μεταξύ τῆς πρόθεσης καὶ τοῦ ρήματος.

2 Ἀποκοπή. – Στὶς ἄλλες διαλέκτους ἐκτός ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ οἱ προθέσεις ἔχουν μιὰ συντομευμένη μορφή, ὅπως π.χ. *κάτ, πάρ, ἄπ, ἄν*, κλπ. Αὐτό τὸ φαινόμενο εἶναι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸ τῆς θεσσαλικῆς – μιᾶς αἰολικῆς διαλέκτου. Στόν Όμηρο ἐπίσης ἔχουμε πολλές περιπτώσεις, ὅπου παρατηροῦμε ὅτι τὸ τελικὸ σύμφωνο τῆς συντομευμένης πρόθεσης ἀφομοιώνεται μέ τὸ ἀρχικὸ σύμφωνο τῆς λέξης πού ἀκολουθεῖ: π.χ. *κάθθαλε* (ἀντί *κάτ - θαλε*), *κάρ ῥοόν, καμ - μονίη, κάγ γόνν, κάλ - λιπε, καπ - πεδίον*, κλπ. Μαρτυροῦνται οἱ ἐξῆς ἀποκομμένες προθέσεις: *ἄν, ἀπ-, ὑπ-, κατ-, πάρ*

3. Διαλεκτικοὶ τύποι. – *πρός, προτί* καὶ *ποτί*, ὅλοι αὐτοὶ οἱ τύποι βρίσκονται στόν Όμηρο. Αὐτοὶ ἀντιπροσωπεύουν δυὸ ξεχωριστές ομάδες (1) μέ τὸ *ρ*, *πρός* καὶ *προτί*, καὶ (2) χωρὶς τὸ *ρ*, *ποτί* καὶ *πός* (αὐτὸ τὸ τελειταῖο δὲν ὑπάρχει στόν Όμηρο). Ἡ *πρός* εἶναι ὁ Ἀττικὸς - Ἰωνικὸς τύπος ἐνῶ τὸ *προτί* ἐκτός ἀπὸ τὸν Όμηρο βρίσκεται στὴν Κρητικὴ πού

εἶναι, μιλώντας γενικά, μιὰ δωρική διάλεκτος μέ ἀχαικό υπόστρωμα· τό *ποτί*, ἀπό τήν ἄλλη, εἶναι θεσσαλικό καί βοιωτικό (δηλαδή ἴσως αἰολικό) καί βρίσκεται καί στή δυτική Ἑλληνική.

Εἶναι περίεργο ὅτι τό *πεδά* πού εἶναι ἡ «κατ' ἐξοχήν» αἰολική πρόθεση δέν συναντιέται πουθενά ἄλλου μέσα στόν Ὅμηρο. Ἴσως ἐδῶ νά ἰσχύει ἡ ὑπόθεση τοῦ Fick ὅτι τό *πεδά* ἀντικαταστάθηκε παντοῦ ἀπό τό μετρικό ἰσοδύναμό του *μετά*. Οἱ τύποι *ὑπεῖρ* καί *εἰν* εἶναι ἀπλῶς γραφικές παραστάσεις τῆς μετρικῆς ἔκτασης (βλ. σελ. 121).

4. *Χρήσεις*. – Οἱ ἐξῆς χρήσεις μέ προθέσεις ἀξίζει νά σχολιαστοῦν.

(1) *ἀμφί*, ἀρχικά «κι ἀπό τίς δύο πλευρές», μετά «γύρω». συχνά ἐνισχύει μιὰ τοπική δοτική: Ἀχαιοὶ ἔστασαν ἀμφὶ Μενoitιάδῃ P 266 - 7· αὐτὰρ ὃ γ' ἀμφ' ὅμοισιν ἐδύσετο τεύχεα καλὰ Γ 328, κλπ., κλπ. Ἀργότερα, ὅπως τό Ἀγγλικό «to fight over», ἀνέπτυξε μιὰ αἰτιολογική σημασία *ἀμφ'* Ἑλένης καὶ κτήμασι πᾶσι μάχεσθαι Γ 70 «νά πολεμήσει ὑπέρ (γιά) τῆς Ἑλένης καὶ ὅλης τῆς περιουσίας της»· μετά, μέ ἀκόμα πιό ἀσαφές νόημα (ὅπως τό καθημερινό «about the matter we spoke of, I've already seen to it»): *ἀμφὶ δὲ νεκροῖσιν κατακαίμεν οὗ τι μεγαίρω*, «ἀναφορικά μέ τούς νεκρούς...» H 408. Βρίσκουμε ἀκόμα ὀρισμένες περιπτώσεις τοῦ *ἀμφί* μέ γενική, ἐκεῖ ὅπου ὁ μεταγενέστερος πεζός λόγος θά εἶχε *περί*: *μάχεσθον πίδακος ἀμφ' ὀλίγης* Π 824 - 5 (πρβλ. θ 267). Ἡ γενική ἐδῶ εἶναι τῆς ἀναφορᾶς: «ἀναφορικά μέ», κλπ. (βλ. πιό πάνω).

(2) Ἡ *ἀνά* συνοδεύει τή γενική πτώση *νηός* σέ τρεῖς περιπτώσεις στήν Ὀδύσεια: *ἄν δ' ἄρα Τηλέμαχος νηός θαῖν'* β 416 (πρβλ. ι 177, ο 284), ὅπου ἡ γενική πρέπει νά εἶναι τοπική μέ τή σημασία «μέσα στό πλοῖο». Ἡ ἀλληλοεξάρτηση αὐτῶν τῶν τριῶν περιπτώσεων, πού ὅλες ἀναφέρονται στήν ἐπιβίβαση καί στή λύση τῶν *πρυμνησίων*, εἶναι φανερή.

Ἡ *ἀνά* χρησιμοποιεῖται ἐπίσης μέ τοπική δοτική. *στέμματα' ἔχων. χρυσέω ἀνά σκήπτρῳ* A 14 - 15· *ἄρματα δ' ἄμ' ὁμοῖσι τίθει* θ 441. πρβλ. Ξ 352, Σ 177, κλπ.

(3) Ἡ *ἀπό* χρησιμοποιεῖται ὄχι μόνο μέ τήν κλασική σημασία της πού ἐκφράζει κίνηση μακριά ἀπό κάτι, ἀλλά καί μέ τή σημασία «μακριά ἀπό» *ἀπολέσθαι ἀπ' Ἀργεος* N 227 «νά χαθεῖ μακριά ἀπό τό Ἄργος»· *μένων ἀπὸ ἧς ἀλόχοιο* B 292. Σάν τέτοιο ἡ *ἀπό* ἐνισχύει ἐπιρρήματα, ὅπως στούς συνδυασμούς *τῆλε ὅπό, νόσφιν ἀπό, ἐκτός ἀπό*. Ἡ ὀργανική σημασία σέ δύο χωρία πού ἀναφέρονται στό θάνατο μέ θέλη προφανῶς ἀναπτύχθηκε ἀπό τήν ἀφαιρετική χρήση τῆς αἰτίας ἢ τῆς πηγῆς: *τόξον ἀπο κρατεροῦ Τρώων ὀλέκοντα φάλαγγας* Θ 279· *τούς μὲν Ἀπόλλων πέφνεν ἀπ' ἀργυροεοιο διοῖο* Ω 605.

(4) Ἡ *διά*, πού ἀρχικά σήμαινε «στά δυό», χρησιμοποιήθηκε στο συμπληρωματικό σημασιολογικό πεδίο «μέσω» καί «χωρίς». Μέ τή γενική ἔχει πάντοτε τοπική σημασία· δηλαδή, ἀλλά ἀποσκοπεῖ στο νά ἐνισχύσει τίς τοπικές γενικές, ὅπως π.χ. *πεδίοιο*, κλπ. (βλ. πῶ πάνω).

Μέ τήν αἰτιατική ἐπίσης εἶναι συνήθως τοπική: *διά δώματα* A 600, *διὰ στόμα* K 375, *δι' ἄκριας* κ 281, κλπ. Ἀκόμα καί στή στερεότυπη φράση *διὰ νύκτα* ἡ ἔννοια πού κυριαρχεῖ εἶναι ἡ τοπική: «μέσα στό σκοτάδι». Κάποτε ὅμως χρησιμοποιεῖται γιά νά ἐκφράσει τό μέσο ἢ τό ὄργανο *διὰ μαντοσύνην* A 72, *διά...* Ἀθήνην θ 520. Μπορεῖ ἀκόμα νά ἐκφράζει τό αἷτιο ἢ τήν περίσταση πού ἐγινε κάτι: *Χλῶριν... τήν ποτε Νηλεὺς γῆμεν ἐδὸν διὰ κάλλος* λ 281 κέ. «πού τήν παντρεύτηκε ὁ Νηλεὺς γιά τήν ὁμορφιά της» Ἰτυλον φίλον, ὃν ποτε χαλκῷ κτεῖνε δι' ἀφραδίας τ 522 κέ. «πού τόν σκότωσε ἐξαιτίας τῆς ἀνοησίας του».

(5) Ἡ *ἐπί*, ὅπως εἶπαμε καί παραπάνω, ἐκτός ἀπό τό «πάνω» σημαίνει ἐπίσης «κοντά, πλησίον, μετά, στή συνέχεια, ἐπιπροσθέτως». Αὐτή εἶναι ἡ σημασία της στά σύνθετα ἐπιρρήματα *ἐπ - εἰτα*, *ἐπ - ὑπερθεν*.

Ἡ *ἐπί* συντάσσεται μέ:

(α) τήν τοπική δοτική (π.χ. *ἐπὶ χθονί*) μέ μεταφορικές σημασίες, ὅπως π.χ. *ἐπὶ Πατρόκλῳ* «γιά χάρη τοῦ Π », *ἐπ' ὅεσσι* «(προσέχοντας) τά πρόβωτα», *ἐπ' αὐτῷ ἡδὺ γέλασαν* «γέλασαν γιά [δηλ. εἰς βάρος] αὐτόν». Ἡ ἔννοια τῆς ἐγγύτητας εἶναι φανερή στο *ἐπὶ νηυσί*, μαζί μέ τό ὅποιο μποροῦμε νά κατατάξουμε τό *ἐπὶ ἱστορι πεῖραρ ἐλέσθαι* «...μέ τήν παρουσία τοῦ [θά λέγαμε «ἐνώπιον»] δικαστοῦ». Ἡ στενή σχέση μεταξύ τῆς σημασίας «πάνω» καί «μετά» φαίνεται καθαρά στο *ὄγχην ἐπ' ὄγχην γηράσκει, μῆλον δ' ἐπὶ μῆλῳ* η 120 «τό ἓνα ἀχλάδι μετά τό ἄλλο μεστώνει, τό ἓνα μῆλο μετά τό ἄλλο». Ἀπό αὐτή τή χρήση ἡ *ἐπί* χρησιμοποιήθηκε μετά ἀπό ἓνα συγκριτικό. *οὐ γάρ τι στυγερεὴ ἐπὶ γαστέρι κύντερον ἄλλο ἔπλετο* η 216 - 217 «τίποτε δέν ὑπάρχει πῶ βρωμερό ἀπό τήν μισητή κοιλιά». Ἀναφορικά μέ αὐτό θά πρέπει νά ὑπενθυμίσω ὅτι τό Ἀγγλικό «*than*» δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό μιά ἐξειδίκευση τοῦ «*then*».

Ἡ χρονική σημασία ὅπως στο *ἐπὶ νυκτί* Θ 529, *ἐπ' ἡματι* T 229, συναντᾶται στήν ποίηση καί στή μεταγενέστερη πεζογραφία

(β) Ἡ τοπική γενική (*ἐπὶ χθονός*, *ἐπ' ἀγροῦ*, *ἐφ' ἵππων* «μέσα στό ἄρμα»). Μέ ῥήματα πού σημαίνουν κίνηση, *ἐπὶ νηός ἔβαινον*, κλπ , ἡ γενική ἀρχικά ἐξέφραζε τήν κίνηση «πρός τήν κατεύθυνση, πρὸς», ἀλλά ἀκόμα καί στόν Όμηρο ἡ διάκριση μεταξύ αὐτῆς τῆς χρήσεως καί τῆς πῶ ἀκριβοῦς σύνταξης της μέ αἰτιατική, πού ἐκφράζει ὅτι ἔχει φτάσει κανεῖς στόν προορισμό του, ἔχει χαθεῖ. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ *ἐπί* μέ γενική συμπίπτει μέ τή

σύνταξή της μέ δοτική στό νά φανερώνει τό τέρμα μιᾶς ἐνέργειας (κατέθηκεν ἐπὶ χθονός Γ 293, κατέθηκεν ἐπὶ χθονί Ζ 473).

Ἡ σύνταξή της μέ γενική προσώπου μέ τήν ἔννοια «μέ τήν παρουσία τοῦ» δρῖσκεται μόνο στή φράση ἐφ' ὑμείων Η 195 «(προσευχηθεῖτε σιωπηρά) μόνοι σας».

Ἡ σύνταξή της μέ χρονική γενική εἶναι σπάνια: ἐπ' εἰρήνης Β 797, Ι 403, Χ 156, ἐπὶ προτέρων ἀνθρώπων Ψ 332.

(γ) Ἡ σύνταξή της μέ αἰτιατική τῆς κατεύθυνσης δέν χρειάζεται ἐπεξήγηση. Ἡ ἐπὶ ἐνισχύει ἐπίσης τήν αἰτιατική πού ἐκφράζει ἔκταση: ἐπὶ οἶνοπα πόντον «πάνω ἀπό τή θάλασσα» Η 88, ἐπ' ἐννέα κεῖτο πέλεθρα λ 577, ὅσσον τ' ἐπὶ οὐρα πέλονται ἡμιόνων Κ 351 - 2. Μέ αἰτιατική τοῦ προσώπου τῇ δρῖσκουμε μέ τή σημασία «μεταξύ, σ' ὅλη τή διάρκεια» στή φράση πάντας ἐπ' ἀνθρώπους Κ 213, Ω 535 καί α 299 (πρβλ. Ω 202, ψ 125, ω 201), πού εἶναι μιὰ σημαντικά «μεταγενέστερη» χρήση.

(6) Ἡ μετά διατηρεῖ ἀκόμα σέ μεγάλο βαθμό τήν ἀρχική σημασία της. Μέ τή δοτική εἶναι κατ' ἐξοχήν ἐπική σύνταξη πού ἐνισχύει μιὰ τοπική δοτική μέ τή σημασία «μεταξύ», «στό μέσο τοῦ»: μετὰ δὲ τριτάτοισιν ἄνασσαν Α 252 «ἦταν βασιλιάς στήν τρίτη γενιά»· ζῶει... Πηλεὺς μετὰ Μυρμιδόνεσσιν Π 15, κλπ, κλπ.

Μέ αἰτιατική ἢ μετά σημαίνει (1) «στό μέσο τοῦ»: νεκροὺς ἔρυσαν μετὰ λαὸν Ἀχαιῶν Ε 573 «ἔσυραν τά πτώματα στό μέσο τῶν Ἀχαιῶν»· ἡ αἰτιατική ἐκφράζει ἔκταση μᾶλλον παρὰ κατεύθυνση σέ τέτοιες περιπτώσεις, ὅπως π.χ. καὶ δουλῇ μετὰ πάντας ὁμήλικας ἔπλεν ἄριστος Ι 54. (2) «πᾶν πρὸς», «πίσω ἀπό» (μέ ἐχθρική σημασία): ἐπαίξαι μεθ' ἐὸν θέλος Ν 513 πλεῖν μετὰ χαλκόν α 183 - 4· ἵνα θᾶσσον ἴκηαι ἐς Πύλον ἡγαθήν μετ' ἀγανοῦ πατρὸς ἀκουήν β 307 κέ. «.. ἐπιδιώκοντας νά μάθει νέα γιά τόν πατέρα σου»· βῆ δὲ μετὰ Ξάνθον Ε 152 «ὄρμησε ἐναντίον τοῦ Ξάνθου» (3) «μεταξύ» ἔφερον. ἄρμα μετὰ Τρῶας καὶ Ἀχαιοὺς Λ 533.

Ἡ πρόθεση αὐτή δέν ἔχει ποτέ τή χρονική σημασία «μετά».

Υπάρχουν δύο καθαρές περιπτώσεις ὅπου συντάσσεται μέ γενική, καί οἱ δύο τους δρῖσκονται στήν Ὀδύσεια: μετὰ δμῶων τ' ἐνὶ οἴκῳ πίνε καὶ ἦσθε π 140 - 1· μετ' ἄλλων λέξο ἐταίρων κ 320.

Ἀπό τίς περιπτώσεις πού συναντοῦμε στήν Ἰλιάδα, τό Ν 700 (μετὰ Βοιωτῶν ἐμάχοντο) πιθανόν εἶναι μιὰ μεταγενέστερη προσθήκη· τό Φ 458 (μεθ' ἡμέων) δρῖσκεται στήν ἐκκληση τοῦ Ποσειδῶνα πρὸς τόν Ἀπόλλωνα. ὁ ὁποῖος μετά συγκρίνει τούς ἀνθρώπους «πού σάν τά φύλλα εἶναι γεμάτοι φλόγα καὶ τρῶνε τούς καρπούς τῆς γῆς». Ω 400 τῶν μετὰ παλλόμενος κλήρω λάχον ἐνθάδ' ἔπεσθαι «καί τόν κλῆρον σάν ρίξανε ὅλοι, ἐγώ ἔλαχα» μπορεῖ

νά συγκριθεῖ μέ τό *παλλομένων* δέ *λαγχάνει ἐκ πάντων Βαγαῖος* ὁ Ἀρτόν-
τεω τοῦ Ἡροδότου, iii 128.

(7) Ἡ *περί* μπορεῖ νά εἶναι πτώση ενός παλαιοῦ οὐσιαστικοῦ *per* πού σημαίνει «σύνορο», «ὄριο» Συντάσσεται μέ τρεῖς πτώσεις Μέ *αἰτιατική* συντάσσεται, γιά νά δηλώσει κίνηση ἢ ἐνέργεια «γύρω ἀπό» «κοντά σέ» ἕνα ἀντικείμενο *περὶ τέρμαθ' ἐλίσσέμεν* Ψ 309 «νά στρίψουν γύρω ἀπό τό τέρμα»· οἱ πολλοὶ *περὶ βόθρον ἐφοίτων* λ 42 «πού μαζεύτηκαν γύρω ἀπό τήν τάφρο», κλπ, κλπ Μέ *τοπική δοτική* ἐξ ἄλλου (περίπτωση σπάνια στήν ἀττική πεζογραφία) ἀρχικά δήλωνε μιά περισσότερο ἢ λιγότερο στα-
τική ἐνέργεια γύρω ἀπό ἕνα σημεῖο. Ἡ διάκριση εἶναι σαφῆς μεταξύ τοῦ *μαρνάμενοι περὶ ἄστρ* Ζ 256 καί τοῦ *μάρναντο περὶ Σκαιῇσι πύλῃσι* Σ 453 Ὅπως παρατηρήσαμε καί γιά τό *ἀμφί*, ἀναπτύχθηκε καί ἐδῶ μιά μεταφο-
ρική σημασία μέ τήν ἔννοια «γιά» «ἀναφορικά» *ἀνῆρ περὶ οἷσι μαχιόμε-
νος κτεάτεσσιν* ρ 471· *περὶ γάρ δῖε νηυσὶν* Ι 433· *ἔδεισεν δὲ περὶ ξανθῷ
Μενελάῳ* Κ 240· *ῥφρα φίλῳ περὶ παιδὶ μάχης ὀλοὸς πόνος εἶη* Π 568
(πρβλ. τό *ἀμφί νέκυι κατατεθνηῶτι μάχεσθαι* Π 565)

Μέ τή *γενική* βρίσκουμε τήν *περί* μόνο δυό φορές μέ *τοπική* σημασία ἢ
δ' αὐτοῦ *τεινύντο περὶ σπείους γλαφυροῖο ἡμερὶς ἡθώωσα* ε 68-69 «γύρω
ἀπό τή σπηλιά», καί στήν ἴδια ραψωδία *τὸν μὲν ἐγὼν ἐσάωσα, περὶ τρώ-
πιος θεθαῶτα οἶον* 130 - 1 «καθισμένο στήν καρίνα» Ἡ μεταφορική ση-
μασία «γιά», «ἀναφορικά» εἶναι βέβαια συχνή καί κοινός ἰδιωματισμός
στήν πεζογραφία. Σημειώστε ὡστόσο τήν ἀναλογική ἐπέκταση αὐτῆς τῆς
σύνταξης στό *ἡμὲν ἐμαρνάσθην ἔριδος πέρι θυμοδόροιο* Η 301. Σέ μιά
πρόταση, ὅπως π.χ. *περὶ νηὸς μάχοντο* «πολέμησαν γιά ἕνα καράβι», τό
περὶ νηὸς μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σάν ἡ αἰτία τῆς συμπλοκῆς. Ἐτσι μπορούμε
νά μεταφράσουμε τήν πρόταση πού ἀναφέραμε πιο πάνω «οἱ δυό τους
πολέμησαν ἐξαιτίας μιᾶς ψυχοδόρας φιλονεικίας». Ἐχοντας ὑπόψη τή
βαθμιαία προσέγγιση τοῦ *ὑπέρ* καί τοῦ *περί* μέ αὐτή τή μεταφορική σημα-
σία, εἶναι ἐνδιαφέρον νά συγκρίνουμε αὐτή τήν περίπτωση μέ μιά ἄλλη
ἀπό τήν Ἀνδρομάχη τοῦ Εὐριπίδη, στ 490: *κτείνει δὲ τὴν τάλαιναν
δύσφρονος ἔριδος ὑπερ*.

Γιά τήν *περί* μέ συγκριτική γενική μέ τή σημασία «πιο πολύ ἀπό»
«περισσότερο ἀπό», βλ. πιο πάνω.

(8) *πρό*. – Ἡ *τοπική* σημασία «προστά ἀπό» ἐξελίσσεται στήν ἔννοια
«γιά ὑπεράσπιση τοῦ» *μάχεσθαι... πρό τε παίδων* Θ 56 - 7. Στό Ρ 667 ἡ
τρό ἐνισχύει μιά ἀφαιρετική γενική που δηλώνει τήν πηγή ἢ τήν αἰτία.
πρὸ γόδοιο ἔλωρ... λίποιεν. Μέ χρονική σημασία τή βρίσκουμε μόνο στήν
Ὀδύσεια καί τή μεταγενέστερη ραψωδία Κ τῆς Ἰλιάδας *πρὸ ὁ τοῦ ἐν-
όησε* Κ 224 «ὁ ἕνας τό κατάλαβε πρὶν ἀπό τόν ἄλλο»

(9) Ἡ *πρός* ἐνισχύει τὴν τοπικὴ δοτικὴ («κοντά σέ», «πρός τό μέρος τοῦ»)· *ποτὶ γαίῃ* (πρβλ. *ποτὶ πέτρῃ*, *πρὸς οὐδὲι*) εἶναι μιὰ στερεότυπη ἔκφραση. Ἡ σύνταξίς της μέ αἰτιατικὴ πού δηλώνει κατεύθυνση δέ χρειάζεται ἐπεξήγηση.

Ἡ σημασία τῆς σύνταξίς της μέ γενικὴ ἐξηγεῖται καλύτερα ὡς ἀφαιρετικὴ τῆς προέλευσης «προχωρώντας σέ μᾶς ἀπό», φραστικός τύπος πού εἰδικεύεται στή δήλωση τοῦ προσανατολισμοῦ: *αὐτὸς δὲ ποτὶ πόλιος πέτετ' αἰεὶ* X 198 «ἔτρεχε πάντοτε πρὸς τό μέρος τῆς πόλης»· πρβλ. *πρὸς βορέαιο... πρὸς νότον* ν 110 κέ. Οἱ φράσεις πού δηλώνουν τὴν πηγὴ ἢ τὴν ἐξουσία εἶναι ἐπίσης ἀφαιρετικές: *οἳ τε θέμιστας πρὸς Διὸς εἰρύεται* A 238 - 9. Στενά συνδεδεμένες μέ αὐτές εἶναι οἱ γενικὲς πού φανερώουν τὴν ἐξουσία πού ἐπικαλούμαστε στοὺς ὅρκους: *οὐδ' ἐπιρκήσω πρὸς δαίμονος* T 188.

(10) Ἡ *ὑπέρ* συντάσσεται, ὅπως καὶ στήν Ἀττικὴ, καὶ μέ γενικὴ καὶ μέ αἰτιατικὴ. Σημειώστε τὴ σημασία «πέρα ἀπό», «καθ' ὑπέρβαση τοῦ» στή σύνταξίς της μέ αἰτιατικὴ: *πειρᾶν δ' ὥς κε Τρῶες ὑπερκύδαντας Ἀχαιοὺς ἄρξωσι πρότεροι ὑπὲρ ὅρκια δηλήσασθαι* Δ 66 κέ. «κατὰ παράβαση τῶν ὀρκῶν τους»· *Αἰνεῖα, πῶς ἂν καὶ ὑπὲρ θεὸν εἰρύσσαισθε Ἴλιον αἰπεινήν*; P 327 - 8 «ἀκόμα καὶ ἀψηφώντας τό θεό!». Παρόμοια εἶναι καὶ τὰ *ὑπὲρ αἶσαν*, *ὑπὲρ μοῖραν*, κλπ.

(11) Ἡ *ὑπό* ἐνισχύει τὴν τοπικὴ δοτικὴ. Ἀξιοσημείωτες εἶναι οἱ περιπτώσεις πού φανερώουν τό αἶτιο, προφανῶς μιὰ ἐξέλιξη τῆς ἀρχικῆς τοπικῆς σημασίας «κάτω ἀπὸ (ἐνα βασιλιά, ἐνα στρατηγό, κλπ.)», *ὥς δ' ὑπὸ λαίλαπι πᾶσα κελαινὴ βέβριθε χθών* Π 384· *τὸν ὑπ' Ἀδμήτῳ τέκε δῖα γυναικῶν* B 714.

Οἱ συνδυασμοὶ της μέ μιὰ τοπικὴ γενικὴ, ὅπως π.χ. *ἤχι δάθιστον ὑπὸ χθονός ἐστι θέρεθρον* Θ 14 διακρίνονται καθαρά ἀπὸ τίς ἀφαιρετικὲς συντάξεις, ὅπως π.χ. *ὑπὸ θρόνον ὦρτο* χ 364, *ὑπ' ἀπήνης ἡμόνους ἔλυνον* η 5 - 6, κλπ.

Τέτοιες ἀφαιρετικὲς τῆς προέλευσης βρίσκονται πίσω ἀπὸ τὴν πολὺ γνωστὴ σύνταξίς πού ἐκφράζει τὴν αἰτία, τό μέσο, κλπ.

B ΤΟ ΡΗΜΑ

ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ

Ἡ κύρια ἀντίθεση στὴ φωνὴ στό ΙΕ ρῆμα ἦταν μεταξύ τῆς ἐνεργητικῆς καὶ τῆς μέσης, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ τελευταία φανέρωνε τό ἰδιαίτερο ἐνδιαφέ-

ρον του ὑποκειμένου για τό γεγονός στό όποιο ἀναφέρεται τό ρῆμα ἢ ότι ἡ ἐνέργεια γίνεται στό πρόσωπο του ὑποκειμένου.

Ἡ διάκριση τῆς παθητικῆς φωνῆς στίς ΙΕ γλῶσσες ἀναπτύχθηκε ἀπό τή χρήση του ἀμετάβατου μέσου ρήματος. Ἀκόμα καί στήν κλασική Ἑλληνική δέν ὑπῆρχαν ιδιαίτερα παθητικοί τύποι για τόν ἐνεστώτα. Ἡ ὁμηρική Ἑλληνική προχώρησε ἀκόμα λιγότερο στή δημιουργία ιδιαίτερων παθητικῶν τύπων. Δέν ὑπάρχουν ἀκόμα παθητικοί μέλλοντες σέ -(θ)ήσομαι, ἀλλά ὁ ἴδιος τύπος χρησιμοποιεῖται καί για τήν παθητική καί τή μέση: πόλις... πέρσεται ω 728 - 9· τρώσσεσθαι μ 66, κλπ., κλπ. Ἀπό τήν ἄλλη ὁ μέσος ἀόριστος μέ παθητική σημασία εἶναι σπάνιος καί ὅλες οἱ περιπτώσεις ἐπίπτουν στόν παλαιότερο τύπο του ἀορίστου: ἐδλήμην, ἐκτάμην καί ἐσχόμην, π.χ. πρὶν βλῆσθαι Μενέλαον Δ 115, ἀπέκτατο πιστός ἐταῖρος Ο 437, πᾶν δ' ἐξηράνθη πεδίον σχέτο δ' ἀγλαδὸν ὕδωρ Φ 345 (ἀλλά σημειώστε τό ἀμετάβατο δὴν δέ μιν ἀμφασίη ἐπέων λάβε· πῶ δέ οἱ ὄσσε δακρυόφι πλησθεν, θαλερῇ δέ οἱ ἔσχετο φωνή δ 704 κέ.). Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι δέν χρησιμοποιεῖται ὁ μέσος σιγματικός ἀόριστος μέ παθητική σημασία, πού φανερώνει ὅτι οἱ πιό πάνω περιπτώσεις εἶναι στερεότυπες ἐπιδιώσεις. Ἐνα παράλληλο φαινόμενο εἶναι ὁ σχηματισμός του ἀορίστου στά ἀποθετικά ρήματα· γιατί ἀκόμα καί ἐδῶ βρῖσκουμε μιὰ βαθμιαία ἐπέκταση του παθητικοῦ τύπου εἰς βάρος του μέσου. Ἐτσι βρῖσκουμε ὄχι μόνο ἡδέσθην, ὁ Ἀττικός ἀόριστος του αἰδέομαι, ἀλλά καί ἡδε(σ)άμην, ἐνῶ για τό ἡδομαι, ἔραμαι, ἄγαμαι ὁ Όμηρος ἔχει μόνο ἡσάμην, ἡρασάμην, ἡγασάμην, ἐνῶ ἡ Ἀττική ἦσθην, ἡράσθην, ἡγάσθην.

Ἀπομένει νά ἀναφέρουμε μιὰ ιδιομορφία τῆς ὁμηρικῆς γλῶσσας – τήν τάση στά ρήματα πού ἐκφράζουν ἀντίληψη νά παίρνουν τή μέση φωνή, π.χ. ὀρώμαι, ἀκούομαι. Αὐτή ἡ χρήση ὑπογραμμίζει τό ἐνδιαφέρον του ὑποκειμένου για τήν ἐνέργεια καί μπορεῖ νά συσχετιστεῖ μέ ἓνα ἀκόμα πιό πλατιά διαδεδομένο φαινόμενο του ἑλληνικοῦ ρηματικοῦ συστήματος – δηλ. τήν τάση νά σχηματίζει τόν μέλλοντα στή μέση φωνή. Αὐτό ἀναμφίβολα ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι ὁ μέλλοντας σχηματίστηκε ἀπό ἐκφράσεις θέλησης καί ἐπιθυμίας (βλ. σελ. 153), ὅπου ἦταν φυσικό νά τονισθεῖ τό ἐνδιαφέρον του ὑποκειμένου.

ΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Ἡ ΙΕ, μέ τή βοήθεια τῶν χρονικῶν θεμάτων διάκρινε τρεῖς τύπους ρηματικῆς προοπτικῆς τῆς δράσης. (1) Τά χρονικά θέματα του ἐνεστώτα περιγράφουν τή δράση ὡς διαδικασία πού βρῖσκεται στήν ἐξέλιξή της: *φεύγει*. Θά τό ἀποκαλέσουμε αὐτό «ἡ διαρκῆς προοπτική». (2) Ὁ ἀόρι-

στος ἀναφέρεται στή δράση σάν ἓνα ὁλοκληρωμένο γεγονός, μιὰ ἱστορική μονάδα: *ἀπέθανε*. Θά τό ἀποκαλέσουμε «ἡ στιγμιαία ἢ ἡ τυπική προοπτική». (3) Ὁ παρακείμενος ἐκφράζει τήν κατάσταση πού εἶναι τό ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐνέργειας: *τέθνηκε, ἀμφιδέδηκας, προδέδουλα, κέκευθε*. Αὐτές οἱ διακρίσεις πού γίνονται στίς φιλολογικές θεωρίες πού ἐπικρατοῦν δέν ἐξηγοῦν πλήρως τά δεδομένα πού παρατηροῦμε στήν ὁμηρική καί στή μεταγενέστερη ἑλληνική γλώσσα. Ἕνα παράδειγμα ἀπό τόν Πλάτωνα θά δείξει καλύτερα αὐτό πού λέμε.

Οἱ φίλοι τοῦ Σωκράτη, ἀκούοντας ὅτι ἡ «Σαλαμινία» ἔφτασε στό λιμάνι, συγκεντρώνονται ἔξω ἀπό τή φυλακή. Ὁ φρουρός θγαίνει καί τούς λέει νά περάσουν μέσα. Ἡ σκηνή περιγράφεται μέ τούς ἀορίστους (*συνελέγγμεν... ἐξήλθομεν... ἐπυθόμεθα... παρηγγείλαμεν... εἶπεν... μή... παριέναι...*). Ὁ Φαίδων συνεχίζει «Μπήκαμε καί θρήκαμε τό Σωκράτη πού μόλις εἶχε λυθεῖ καί τή Ξανθίππη νά κάθεται δίπλα του». Γιά τό ρῆμα «θρίσκω» χρησιμοποιεῖ τό *καταλαμβάνω*, ὅπου τό πρόθεμα *κατα-* δίνει στό ρῆμα μιὰ καθαρή σημασία συμπλήρωσης ἢ ἀποτέλειωσης, ἔτσι ὥστε νά σημαίνει «πιάνω» «ξαφνιάζω», κλπ. Σάν τέτοιο μπορεῖ νά ἀναφέρεται μόνο σέ γεγονότα μέ μιὰ στιγμιαία διάρκεια. Καί ὅμως σέ αὐτό τό χωρίο τοῦ *Φαίδωνα* (60 A) ὁ Πλάτων χρησιμοποιεῖ τόν παρατατικό *κατελαμβάνομεν*, πού ἀποκαλεῖται ἀπό τούς σύγχρονους θεωρητικούς «ἀτελειωτικός» (infective), παρόλο πού ὑπάρχει μιὰ ἐπιτυχημένη συμπλήρωση τῆς δράσης καί καμιά διαδικασία δέ θρίσκεται σέ ἐξέλιξη γύρω ἀπό τό «νά ρίξει κανεῖς τή ματιά του» σέ ἓνα πρόσωπο. Ἡ διάκριση μεταξύ τοῦ θέματος τοῦ ἀορίστου καί τοῦ ἐνεστώτα δείχνει μᾶλλον ὅτι ἐνῶ ὁ πρῶτος ἀναφέρεται σέ ἓνα γεγονός σφαιρικά καί ἄχρωμα, ὡς ἓνα ἱστορικό γεγονός ἄσχετα ἀπό τήν ἀντικειμενική του διάρκεια, ὁ «ἐνεστώτας» μᾶς φέρνει πρόσωπο μέ πρόσωπο μπροστά σέ μιὰ σκηνή. Εἶναι ἡ προοπτική τοῦ παρόντος, τοῦ αὐτόπτη μάρτυρα, τῆς κινηματογραφικῆς ταινίας, τῆς ἐπικαιρότητας. Προτείνω νά τό ἀποκαλέσουμε «αὐτοπτικό». Ἐτσι ἓνα καί τό αὐτό γεγονός μπορεῖ νά περιγραφεῖ μέ τή χρήση τοῦ ἀορίστου ἢ τοῦ «ἐνεστωτικού - αὐτοπτικού» σύμφωνα μέ τούς ὑφολογικούς σκοπούς τοῦ συγγραφέα. Στόν Ὁμηρο μποροῦμε ἀκόμα νά προσθέσουμε τούς μετρικούς λόγους.

1. Παρατατικός

Οἱ παραπάνω σκέψεις μποροῦν νά ἐρμηνεύσουν προβληματικές ἐναλλαγές τοῦ ἀορίστου καί τοῦ παρατατικοῦ στόν Ὁμηρο, πού ἐμφανίζονται νά ἔχουν τήν ἴδια λειτουργία καί σημασία: π.χ. *ἵππους δὲ Τρῶνους ὕπαγε*

ζυγὸν Ψ 291, ἀλλὰ ὑπὸ ζυγὸν ἤγαγεν ὠκέας ἵππους, τρεῖς στίχους πιό κάτω. Πρβλ. Ἄτρεὺς δὲ θνήσκων ἔλιπεν πολὺαρον Θυέστη, αὐτὰρ ὁ αὐτε Θυέστ' Ἀγαμέμνονι λείπε φορῆναι Β 106 κέ. ἵππους δ' οἷς ἐτάροισι δίδου μετὰ νῆας ἐλαύνειν Ε 165, ὅπου τό δίδου δέν σημαίνει «προσέφερε»· ἐν δ' ἐτίθει δύο κῆρε τανηλεγέος θανάτοιο Χ 210· καί ἡ ἐκπληκτικὴ ἐναλλαγὴ τῶν χρόνων στήν περιγραφὴ τῆς τουαλέττας τῆς Ἥρας στοὶ Ξ 178 κέ.: ἀμφὶ δ' ἄρ' ἀμβρόσιον ἐάνον ἔσαθ', ὃν οἱ Ἀθήνη ἔξυσ' ἀσκήσασα, τίθει δ' ἐνὶ δαίδαλα πολλά. χρυσεῖης δ' ἐνετῆσι κατὰ στήθος περονᾶτο. ζώσατο δὲ ζώνη ἑκατὸν θυσάνοις ἀραρνίη, κλπ. Στὴν περιγραφὴ ἐπίσης τοῦ Ἀγαμέμνονα πού ὀπλίζεται στοὶ Β 42 κέ. βρískουμε διαδοχικὰ ἔνδυνε, βάλλετο, ἐδόησατο, βάλετο.

2. Ἀόριστος

Καὶ αὐτός ὁ χρόνος χρησιμοποιεῖται συχνά μέ τέτοιο τρόπο πού ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται νά ἀντιθαίνει στή βασικὴ λειτουργία του: π.χ. *κάτθαν' ὁμῶς ὃ τ' ἀεργὸς ἀνὴρ ὃ τε πολλὰ ἐοργῶς* Ι 320· *ξυνὸς Ἐννάλιος καί τε κτανέοντα κατέκτα* Σ 309· πρβλ. *τὸ παθὼν δέ τε νήπιος ἔγνω* τοῦ Ἡσιόδου. Αὐτὲς εἶναι περιπτώσεις ἀπὸ τὸν λεγόμενο *γωνιμὸ ἀόριστος*, ὅπου αὐτός ὁ χρόνος, ὅχι μόνο δέν ἀναφέρεται σέ ἕνα μοναδικὸ στιγμιαῖο γεγονὸς. ἀλλὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ νά ἐκφράσει γενικὲς ἀλήθειες. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ χρῆση αὐτὴ εἶναι ἐπέκταση τοῦ ἀορίστου πού θά μπορούσε νά χρησιμοποιηθεῖ σέ ἀρνητικὰ γωνιμὰ τοῦ τύπου «ἀδύνατη καρδιά δέ κέρδισε ποτέ ὁμορφὴ κοπέλλα». Θά πρέπει νά σημειωθεῖ, ὡστόσο, ὅτι ὁ ἀόριστος σέ τέτοιες ἐκφράσεις, ὅπως ἡ πιό πάνω, πάντοτε ἀναφέρεται στή στιγμή πού ἀρχίζει ἢ τελειώνει μιὰ πράξη: «ὁ θάνατος ἐρχεται...», «ὁ Ἐννάλιος θανατώνει...», «τό νά ὑποφέρεις σοῦ ἀνοίγει τὰ μάτια...», κλπ., ἔτσι ὥστε αὐτὲς οἱ περιπτώσεις νά μποροῦν νά θεωρηθοῦν σάν ἐπιβίωση μιᾶς κατάστασης, ὅπου ἡ ὀριστικὴ ἀορίστου δέν ἐξέφραζε χρόνο, ὅπως συμβαίνει ἀκόμα καί μέ τίς ἄλλες ἐγκλίσεις στήν κλασικὴ Ἑλληνικὴ, καί χρησιμοποιήθηκε ἀπλῶς γιὰ νά ἐκφράσει τὸν τύπο τῆς ἐνέργειας. Σέ στενὴ σχέση μέ αὐτὲς τίς περιπτώσεις εἶναι ὁ ἀόριστος πού βρískουμε στίς παρομοιώσεις: π.χ. *ὥς δ' ὅτε τίς τε δράκοντα ἰδὼν παλίνορσος ἀπέστη οὔρεος ἐν βήσσης, ὑπὸ τε τρόμος ἔλλαβε γυνῖα, ἅψ τ' ἀνεχώρησεν, ὥχρος τέ μιν εἶλε παρειάς* Γ 33 κέ. «ὅπως, ὅταν κάποιος δεῖ ἕνα φίδι, πετιέται πίσω καί λυγίζουν τὰ γόνατά του ἀπὸ τὸν τρόμο καί κιτρινίζουν τὰ μάγουλά του»· *ὥς δὲ θεὸς ναύτησιν ἐλδομένοισιν ἔδωκεν οὔρον, ἐπεὶ κε κάμωσιν ἐνξέστης ἐλάτῃσι... ἐλαύνοντες* Η 4 κέ. «καί ὅπως ὁ θεὸς δίνει εὐνοικὸ ἄνεμο στοὺς κουρασμένους ἀπὸ τὴν κωπηλασία ναῦτες». Αὐτὲς οἱ περι-

πτώσεις μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν μέ δύο τρόπους. Μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ὁμιλητής ἔχει στό μυαλό του ἓνα ἰδιαίτερο συγκεκριμένο γεγονός «ὁ θεός ἔστειλε εὐνοϊκό ἄνεμο...» ἢ μποροῦμε ἐδῶ ἐπίσης νά θεωρήσουμε ὅτι ὁ ἀόριστος ἐκφράζει μιὰ στιγμιαία ἐνέργεια: «ὁ τρόμος τοῦ λυγίζει τὰ γόνата», «ὀπισθοχωρεῖ» κλπ., ὅπου ὁ ἀόριστος τῆς ὀριστικῆς δέ φανερῶνει χρόνο καί ὁ ἀποφασιστικός παράγοντας γιά τήν ἐπιλογή τοῦ χρόνου εἶναι ἡ στιγμιαία φύση τοῦ γεγονότος ἢ ἡ ἀποτελείωση τοῦ γεγονότος.

Αὐτό τό οὐσιαστικό ἀχρονικό στοιχεῖο τοῦ ΙΕ ἀορίστου φαίνεται καί σέ μιὰ ἄλλη σειρά ἀπό περιπτώσεις, ὅπου στά Ἀγγλικά μποροῦμε νά ἔχουμε ἀδιάφορα ἀόριστο, ἐνεστώτα καί ἀκόμα μέλλοντα. Ἡ μάλα δὴ *τινα Κύπρις Ἀχαιῶδων ἀνιῆσα Τρωσὶν ἅμα σπέσθαι, τοὺς νῦν ἔκπαγλα φίλησε* Ε 422 - 3· πρὸβλ. *μή μ' ἔρεθε, σχετλήη, μή χωσαμένη σε μεθείω, τὼς δὲ σ' ἀπεχθῆρω ὥς νῦν ἔκπαγλα φίλησα* Γ 414 κέ. Αὐτές οἱ περιπτώσεις διαφέρουν ἐλάχιστα ἀπὸ ἐκεῖνες τίς περιπτώσεις ὅπου ὁ ἀόριστος ἀναφέρεται σέ ἓνα γεγονός πού μόλις ἐγίνε καί πού νοιώθουμε ἀκόμα τὰ ἀποτελέσματά του, καί πού ὁ ἀόριστος στήν πραγματικότητα σχεδόν δέν διαφέρει ἀπὸ τὸν παρακείμενο: *οὔτε σὺ τούτῳ ἔσσει, Ἔκτορ, ὄνειρα, ἐπεὶ θάνες* Χ 485 κέ. «οὔτε ἐσύ θά τοῦ χρησιμεύσεις, Ἔκτορα, ὄνειρα, ἐπεὶ νεκρός». *νῦν μὲν γὰρ Μενέλαος ἐνίκησεν* Γ 439. Συναντοῦμε ἀκόμα ἀορίστους πού ἀναφέρονται στό μέλλον, σέ προτάσεις, ὅπως π.χ. *εἴπερ γὰρ τε καὶ αὐτίκ' Ὀλύμπιος οὐκ ἐτέλεσεν, ἔκ τε καὶ ὀψὲ τελεῖ, σὺν τε μεγάλῳ ἀπέτεισαν* Δ 160 κέ. «ἀκόμα καί ἂν δέν τό ἐκπληρώσει ἀμέσως.... καί θά πληρώσουν ἀκριβὰ γι' αὐτό»· *εἰ μὲν γ' αὖθι μένων Τρώων πόλιν ἀμφιμάχωμαι, ὅλετο μὲν μοι νόστος, ἀτὰρ κλέος ἄφθιτον ἔσται* Ι 412 κέ. «ἂν μείνω ἐδῶ καί πολεμήσω ... θά ματαιωθεῖ ὁ γυρισμός μου». Αὐτὴ τὴ χρήση τοῦ ἀορίστου θρῖσκεται, ὥστόσο, μόνο σέ ὑποθετικό λόγο, ὅπου ἡ ἀναφορά στό μέλλον εἶναι ἐμφανῆς καί ὁ ἀόριστος ἴσως προτιμήθηκε γιά νά δοθεῖ ἔμφαση στήν ἀποψη πού ἐκφράζει.

Σέ ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις ὁ ἀόριστος τῆς ὀριστικῆς εἶναι τό ἴδιο ἀχρονικός ὅπως καί τό ἀπαρέμφατο *σπέσθαι* ἢ ἡ μετοχή *νοστήσαντα* στή φράση *ἄφρ' ἔμπεδον αὖθι μένοιεν νοστήσαντα ἄνακτα* Ν 37 κέ. «γιά νά περιμένουν τήν ὥρα πού θά γυρίσει ὁ ἀφέντης τους». Ὁ μόνος κοινός συντελεστής εἶναι ὅτι ἡ ἐνέργεια αὐτὴ θεωρεῖται ἓνα ἀπλό γεγονός, ἓνα ξαφνικό ἢ ὀλοκληρωτικό συμβάν.

3. Ὁ *Παρακείμενος*, ὅπως εἶδαμε, ἐκφράζει τήν κατάσταση πού εἶναι τό ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐνέργειας. Σέ πολλοὺς ὁμηρικοὺς παρακειμένους μποροῦμε ἀκόμα νά δοῦμε μιὰ ἄλλη ἀκόμα λειτουργία – τήν ἐμφαντική - ἐπαναληπτικὴ δύναμη πού εἶναι φυσικό νά ἐκφράζει ὁ ἀναδιπλασιασμός

(βλ. πιο πάνω, σελ. 145). Αυτό είναι φανερό, γιά παράδειγμα, στους παρακειμένους πού φανερώνουν:

1. θορύβους: *τέτριγα, θέδρυχα, μέμηκα, μέμυκα*, κλπ., κλπ.
2. συναισθήματα: *κέκηδα, γέγηθα, τετηώς, κεκοτηώς*.
3. αίσθήσεις: *δέδορκε, ὄπωπα*.
4. φυσικές καταστάσεις καί χειρονομίες: *τέθηλα, τέθηπα, θέδριθα, ἔργιγα, κέκμηκα, κέχηνα, θέθηκε*.

Ὁ ὁμηρικός παρακείμενος, ὥστόσο, ὑπόκειται σέ ἕνα σημαντικό περιορισμό πού δέν ἰσχύει στήν Ἀττική: δέν μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ γιά μιὰ ἐνέργεια πού τά ἀποτελέσματά της ἐκφράζονται στό *ἀντικείμενο*. Μέ ἄλλα λόγια εἶναι βασικά ἀμετάβητος. Ἔτσι ἐνῶ ἡ φράση *σπάργα λέλυνται* «τά σχοινιά λύθηκαν» ἐμφανίζεται ἄρκετά συχνά, δέ βρίσκουμε ποτέ τόν τύπο *λέλυκε σπάργα*, πού εἶναι μιὰ μεταγενέστερη ἐνεργητική ἀπόδοση τῆς παθητικῆς σύνταξης. Γιατί ἐδῶ εἶναι στήν κατάσταση τοῦ ἀντικειμένου πού τό ἀποτέλεσμα τῆς ἐνέργειας ἐξακολουθεῖ καί ὅπου θά πρέπει νά παρατηρηθεῖ. Ἀπό τήν ἄλλη, ἀφοῦ ἡ βασική σημασία τοῦ παρακειμένου εἶναι δεδομένη, εἶναι εὐκόλο νά δοῦμε πῶς ὁ *ἐνεργητικός* παρακείμενος, γιά παράδειγμα, ἑνός ῥήματος πού ἐκφράζει ἀντίληψη, τοῦ *δέρκομαι*, μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ, γιατί εἶναι στό ὑποκείμενο τοῦ *δέδορκε* πού ἡ ἐμπειρία καί ἡ γνώση, πού προέρχεται ἀπό τήν ἐνέργεια τῆς ὄρασης, ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει. Ἔτσι ὁ παρακείμενος τῆς ΙΕ ρίζας *weid*, «βλέπειν», χρησιμοποιεῖται γιά νά ἐκφράσει τήν ἔννοια «γνωρίζω»: *Φοῖδα*.

ΟΙ ΕΓΚΛΙΣΕΙΣ

Ὑποτακτική καί Εὐκτική

Στήν Ἑλληνική μπορούμε νά παρατηρήσουμε μιὰ πρόχειρη παραλληλία στή χρήση τῶν δυό αὐτῶν ἐγκλίσεων, πού ἡ καθεμίᾱ τους μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ μέ δυό διαφορετικούς τρόπους: (1) ἡ βουλητική ὑποτακτική ἐκφράζει τή θέληση αὐτοῦ πού μιᾷ ἀναφορικά μέ τό σχετικό γεγονός: *ἴδωμ' ἅτιν' ἔργα τέτυκται*, «θέλω νά δῶ...». Ἡ ἀντίστοιχη λειτουργία τῆς εὐκτικῆς εἶναι νά ἐκφράσει ἐπιθυμία. (2) ἡ μελλοντική ὑποτακτική φανεώνει τήν *προσδοκία* αὐτοῦ πού μιᾷ ὅτι θά γίνει κάτι. Εἶναι, μιλώντας γενικά, σχεδόν ἰσοδύναμη μέ τή λατινική περίφραση μέ τή μετοχή τοῦ μέλλοντα μέ τίς ποικίλες σημασιολογικές ἀποχρώσεις της, τῆς δυνατότητας, τῆς προσδοκίας καί τοῦ σκοποῦ. Σέ αὐτή ἡ εὐκτική ἀντιστοιχεῖ μέ τήν πολύ γνωστή μας δυνητική χρήση πού ἐκφράζει τή *δυνατότητα* ἑνός γεγονότος. Μέ ἄλλα λόγια ἡ ὑποτακτική ἐκφράζει *προσδοκία* γιά ἕνα γεγονός

καί μερικές φορές τήν ἐπιθυμία αὐτοῦ πού μιλά γι' αὐτό τό γεγονός, ἔτσι ὥστε τό *γένηται*, γιά παράδειγμα, μπορεῖ νά σημαίνει «θά γίνει» καί «θέλω νά γίνει». Παρόμοια καί ἡ εὐκτική ἐκφράζει μιὰ δυνατότητα καί / ἢ μιὰ ἐπιθυμητή δυνατότητα, ἔτσι ὥστε τό *γένοιτο* μπορεῖ νά σημαίνει «μπορεῖ νά γίνει» ἢ «εἴθε νά γίνει». Αὐτή ἡ διάκριση εἶναι συχνά λεπτή καί γι' αὐτό δέν ἐκπλήσσει ὅτι στήν αὐστηρά κλασική τῆς χρήσις ἡ δυνητική εὐκτική διακρίνεται ἀπό τήν εὐχετική εὐκτική μέ τήν προσθήκη τοῦ μορίου *άν*, πού τό αἰολικό του ἀντίστοιχο εἶναι *κε*. Ἡ Ἀττική ἐγκατάλειψε τήν χρήσις τῆς μελλοντικῆς ὑποτακτικῆς, ἔτσι ὥστε δέν ὑπῆρχε τό πρόβλημα τῆς διακρίσεώς της. Στόν Ὅμηρο ὅμως βρίσκουμε τό *κε* καί τό *άν* νά διαφοροποιοῦν τήν μελλοντική ἀπό τή βουλητική ὑποτακτική. Θά πρέπει, ὡστόσο, νά σημειώσουμε ἀμέσως ὅτι ἡ διάκρισις δέν εἶναι πάντοτε καθαρή. Ἰδιαίτερα στό πρῶτο πρόσωπο, ὅπου αὐτός πού θέλει ἢ ἐπιθυμεῖ εἶναι συγχρόνως καί ὁ φορέας τῆς ἐνέργειας, ὑπάρχει μιὰ τάσις γιά σύγχυσις, πού εἶναι γνωστή καί στήν Ἀγγλική μεταξύ τῶν διαφορῶν ἐκφραστικῶν τρόπων «I shall, I should» καί «I will, I would». Σχετικά μέ αὐτή τήν ἀβεβαιότητα καί χαλάρωσις ὁ Ὅμηρος συνδέεται μέ τίς μεταγενέστερες χρήσεις τῆς καθομιλουμένης. Μέ αὐτές τίς ἐξηγήσεις καί τίς προειδοποιήσεις θά ἐξετάσουμε μερικές ἰδιομορφίες τῆς ὁμηρικῆς χρήσις τῶν ἐγκλίσεων.

1 Ὑποτακτική (ἄρνησις μή)

Α. *Βουλητική*. – Αὐτή ἡ χρήσις, ὅπως καί στήν Ἀττική, περιορίζεται οὐσιαστικά στό πρῶτο πρόσωπο. Στόν ἐνικό κατά κανόνα εἰσάγεται μέ κάποιο προτρεπτικό μόριο, ὅπως π.χ. *εἰ δ' ἄγε*, κλπ.· *δεῦτε, δύω, μοι ἔπεσθον, ἴδωμ' ὅτιν' ἔργα τέτυκται* 450· *ἀλλ' ἄγεθ', ὑμῖν τεύχε' ἐνείκω θωρηχθῆναι* χ 139· *ἀλλ' ἄγε οἱ καί ἐγὼ δῶ ξείνιον* υ 296. Εἶναι εὐκόλο νά δοῦμε πῶς ἀναπτύχθηκε αὐτή ἡ χρήσις στίς τελικές προτάσεις (βλ. πιό κάτω, σελ. 192).

5 Αποτελεῖ ὡστόσο, ἓνα σταθερά ἐπαναλαμβανόμενο φαινόμενο ὅτι οἱ ἐκφράσεις «θέλησις» τείνουν νά ἐξασθενήσουν καί νά γίνουν ἀπλές ἐκφράσεις τοῦ μέλλοντος. Μπορεῖ κανεῖς νά θυμηθεῖ τήν ἀνάπτυξιν τοῦ λατινικοῦ μέλλοντος, ὅπως π.χ. *faxso* ἀπό τήν ὑποτακτική τοῦ ἀορίστου καί ἀκόμα τήν χρήσις τοῦ *θέλω ἵνα* (θά) στή νεοελληνική γιά νά ἐκφράσῃ τό μέλλον. Στόν Ὅμηρο ἐπίσης βρίσκουμε μιὰ ἀντίστοιχον χρήσις τῆς ὑποτακτικῆς πού οὐσιαστικά δέν μποροῦμε νά τή ξεχωρίσουμε ἀπό τόν μέλλοντα (πρβλ. ἔλθω «θά ῥθῶ», στή μεταγενέστερη δημώδη Ἑλληνική): *οὐ γάρ τις με δίη γε ἐκὼν ἀέκοντα δίηται* Η 197 «κανένας δέν θά μέ ἀναγκάσῃ νά τό δάλλω» στά

πόδια»· οὐκ ἔσθ' οὗτος ἀνὴρ οὐδ' ἔσσεται οὐδὲ γένηται π 437 «δέν ὑπάρχει, δέν θά ὑπάρξει καί δέν θά γεννηθεῖ»· καί νύ τις ὥδ' εἴησι κακώτερος ἀντιβολήσας ζ 275 «θά πεί»· Αὕτη εἶναι γνωστή ὡς μελλοντική ὑποτακτική. Ἡ δυσκολία στή διάκριση μεταξύ τῆς βουλευτικῆς καί τῆς μελλοντικῆς ὑποτακτικῆς εἶναι φανερή κυρίως στό πρῶτο πρόσωπο, ὅπου μάλιστα ἡ ἔννοια «μᾶλλον νομίζω ὅτι θά» εὐκόλα γίνεται «θέλω νά», καί ἀντιθέτως Ἔτσι τό οὐδέ ἴδωμαι Α 262 «δέν περιμένω νά δῶ» εἶναι ὅπωςδήποτε διαφορετικό ἀπό τό ἴδωμαι χ 450 «θέλω νά δῶ». Τό δεύτερο εἶναι στήν πραγματικότητα ἕνα ἀκριβές παράλληλο τοῦ ἐγὼ δέ κ' ἄγω Βρισηίδα Α 184. «ἔχω πρόθεση νά πάρω τή Βρισηίδα». πού ὅμως ταξινομήθηκε ἀπό τόν Delbrück ὡς μελλοντική ὑποτακτική. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἀπό τήν ἀρχική σημασιολογική ἐνότητα τῆς ὑποτακτικῆς προήλθαν βαθμιαία αὐτές οἱ δύο τυπικές λειτουργίες τῆς θέλησης καί τῆς προσδοκίας, ὅτι ἡ δεύτερη χρήση διακρίθηκε ἀπό τήν πρώτη μέ τήν προσθήκη τῶν «δυνητικῶν» μορίων κε (ἄν), ἀλλά ὅτι, ὅπως πάντα στή γλῶσσα, ὑπάρχουν ἀμφιλεγόμενες περιπτώσεις καί στερεότυποι ἀρχαϊσμοί πού διαταράσσουν τήν ἰδανική συμμετρία τοῦ γραμματικοῦ. Μέ αὐτή τήν ἐπιφύλαξη μποροῦμε νά θέσουμε μερικούς γενικούς κανόνες πού ἔχουν σχετικά πλατιά ἐφαρμογή

Β Ἡ μελλοντική ὑποτακτική (ἄρνηση οὐ), διακρίνεται μέ τό κε (ἄν) Ἐξαιρέσεις· καί ποτέ τις εἴησιν ἰδὼν κατὰ δάκρυ χέουσας Ζ 459, «κάποιος θά πεί, περιμένω (πιστεύω). ». μέ τό ὅποιο μποροῦμε νά παραβά- λουμε τό, ὥς ποτέ τις ἐρέει, στό τέλος τοῦ ἰδίου λόγου, 462· οὐ γάρ πω τοίους ἴδον ἀνέρας οὐδὲ ἴδωμαι Α 262 «δέν εἶδα καί δέν περιμένω νά δῶ».

Μέ τό κε (ἄν): ἥς ὑπεροπλήσι τάχ' ἄν ποτε θυμὸν ὀλέσση Α 205. «θά χάσει, πιστεύω, τή ζωή του»· τήν (sc. νῆα) δέ κέ τοι πνοίη Βορέας φέρησιν κ 507· ἄλλον κ' ἐχθαίρησιν θροτῶν, ἄλλον κε φιλοίη δ 692 «(ἕνας βασιλιάς) θά μισεῖ τόν ἕνα, θά ἀγαπᾷ τόν ἄλλο», ἕνα παράδειγμα πού φανερώνει τή στενή σχέση μεταξύ τῆς μελλοντικῆς ὑποτακτικῆς καί τῆς δυνητικῆς εὐκτικῆς (βλ. πιό κάτω, σελ. 195).

2. Εὐκτική

Α. Εὐχή (ἄρνησημή). – Ἀντίθετα ἀπό ὅ,τι στήν Ἀττική (μέ ἐξαίρεση τό ὡς ὀλοῖτο), ἡ εὐκτική μπορεῖ νά ἐκφράσει ἀνεκπλήρωση εὐχῆ. (1) πού ἀναφέρεται στό παρόν αἴθ' ὅσον ἦσσαν εἰμί, τόσον σέο φέρτερος εἶην Π 722· εἴθ' ὡς ἡβώοιμι δίη δέ μοι ἐμπεδος εἶη Α 670· πρβλ. Η 132 κέ., Ψ 629, ξ 468, ὅπου ἡ ὁμοιότητα τῆς φόρμουλας μαρτυρεῖ ὅτι αὐτή ἡ χρήση εἶναι στερεότυπος ἀρχαϊσμός. Ὑπάρχουν πολὺ λίγα παραδείγματα στόν Όμηρο πού ἡ εὐχետική εὐκτική ἀναφέρεται στό παρελθόν: νῦν μὲν μήτ' εἶης, θοι-

γαίε, μήτε γένοιτο σ 79 «μακάρι νά μή ζοῦσες καυσησιάρα καί ποτέ νά μήν εἶχες γεννηθεῖ», μιά κατάρα δηλαδή παρόμοια μέ τό Ἀττικό *ὡς ὄλοιτο*. Ἡ ἐξαιρετική ἐπιμονή αὐτῶν τῶν ἐκφράσεων εἶναι φανερή ἀπό τό ὅτι *τόμή γένοιτο* σώζεται ἀκόμα καί σήμερα, παρόλο πού ἡ εὐκτική ἐξαφανίστηκε ἀπό τήν καθομιλουμένη στήν ἑλληνο - ρωμαϊκή περίοδο.

Ἡ χρήση τῆς εὐχετικής εὐκτικῆς γιά νά ἐκφράσει μιά εὐγενική διαταγή, προτροπή ἢ παραχώρηση, δέν εἶναι βέβαια ἄγνωστη στήν Ἀττική: *ἀλλά τις ὀτρυνῶς Δολίον καλέσειε γέροντα* δ 735 «ἄς φωνάξει κάποιος γρήγορα τό Δόλιο»· *ἀλλ' εἴ μιν ἀεικισσαίμεθ' ἐλόντες τεύχεά τ' ὦμοιν ἀφελοίμεθα* Π 559 κέ. «ἄς τόν πιάσουμε, ἄς τόν ντροπιάσουμε καί ἄς τοῦ δγάλουμε τήν πανοπλία»· *κτῆματα δ' αὐτὸς ἔχοις καί δώμασι σοῖσιν ἀνάσσοις* α 402 «ἄς ἔχεις καί ἄς εἶσαι κύριος τοῦ σπιτιοῦ σου»· *λῆγ' ἔριδος, Τρῶας δέ καί αὐτίκα δῖος Ἀχιλλεύς ἄστεος ἐξελάσειε*· *«τί μοι ἔριδος καί ἀρωγῆς* Φ 396 κέ ἄς τούς διώξει ὁ Ἀχιλλέας ἔξω ἀπό τήν πόλην.

Β. *Ἡ δυνητική εὐκτική* (ἄρνηση οὐ). – Ὅπως καί στήν μελλοντική ὑποτακτική τό μόριο *κε* (ἄν) δέν ἔγινε ἀκόμα ὑποχρεωτικό. *χερμάδιον... μέγα ἔργον, δοῦ δύο γ' ἄνδρε φέροιεν, οἷοι νῦν θροτοί εἰσί* Ε 303 - 5 «πού δέν θά μπορούσαν νά σηκώσουν δύο ἄνδρες»· *ῥεῖα θεός γ' ἐθέλων καί τηλόθεν ἄνδρα σαῶσαι* γ 231 «θά μπορούσε νά σώσει»· *τούτον γ' ἐσπομένοιο καί ἐκ πυρὸς αἰθομένοιο ἄμφω νοστήσαιμεν, ἐπεὶ περιόιδε νοῆσαι* Κ 246 κ.ε. «θά μπορούσαμε νά γυρίσουμε»· *ὦ γέρον, οὔ τις κείνον ἀνὴρ ἀλαλήμενος ἐλθὼν ἀγγέλλων πείσειε γυναῖκά τε καί φίλον υἱόν* ξ 122 κέ. «δέν θά μπορούσε νά πείσει τή γυναῖκα του»· *ἐγγὺς ἀνὴρ... ὅς μοι ἐταῖρον ἔπεφνε τετιμημένον· οὐδ' ἄρ' ἔτι δὴν ἀλλήλους πτώσσοιμεν ἀνὰ πτολέμοιο γεφύρας* Υ 425 κέ. «δέν θά ἀποφύγουμε ὁ ἕνας τόν ἄλλο», ὅπου ἡ εὐκτική εἶναι σχεδόν ἰσοδύναμη μέ μιά μελλοντική ὑποτακτική ἢ μέ μέλλοντα ὀριστικῆς· σημειώστε ὅμως τήν παραλλαγή *οὐδ' ἄν...* ἀντὶ *οὐδ' ἄρ'...*· *οὐ μὲν γάρ τι κακώτερον ἄλλο πάθοιμι* Τ 321 «δέ θά μπορούσα νά ὑποφέρω»

Ἐνα ἄλλο ἐνδιαφέρον σημεῖο εἶναι ὅτι ἡ δυνητική εὐκτική, ὅπως καί ἡ εὐχετική εὐκτική, εἶναι ἀχρονική, ἔτσι ὥστε μπορεῖ νά ἀναφέρεται στίς φανταστικές καταστάσεις (1) τοῦ παρόντος καί (2) τοῦ παρελθόντος πού ἡ Ἀττική θά χρησιμοποιοῦσε τό *ἄν* μέ παρατατικό καί ἀόριστο ὀριστικῆς ἀντίστοιχα: (1) *εἰ μὲν γὰρ μὴ δῶρα φέροι, τὰ δ' ὀπισθ' ὀνομάζοι Ἀτρεΐδης, ἀλλ' αἰὲν ἐπιζαφελῶς χαλεπαῖνοι, οὐκ ἄν ἐγὼ γέ σε μῆνιν ἀπορρίψαντα κελόιμην* Ἀργείοισιν ἀμυνέμεναι Ι 515 κέ. «ἀλλά ἄν δέν ἔφερνε δῶρα ὁ Ἀτρεΐδης καί δέν ἀπαριθμοῦσε ἄλλα, καί δέν ἦταν πάντοτε ὀργισμένος. δέν θά σέ παρακαλοῦσα...» ἢ *μὲν καὶ νέος ἐσσί, ἐμὸς δέ κε καί πάις εἶης* Ι 57 «θά μπορούσες νά ἦσουν γιός μου» (2) *καὶ νῦ κεν ἔνθ' ἀπόλοιτο ἄναξ ἀνδρῶν Αἰνείας, εἰ μὴ ἄρ' ὅξυν νόησε Διὸς θυγάτηρ Ἀφροδίτη* Ε 311 - 312

«θά χανότανε ὁ Αἰνείας, ἂν δέν τό ἔπαιρνε εἶδηση ἡ Ἐφροδίτη»· ὥς οἱ μέν πονέοντο κατὰ κρατερήν ὑσμίνην· Τυδεΐδην δ' οὐκ ἂν γνοίης ποτέροισι μετῇ Ε 84 κέ. «δέν θά μπορούσες νά καταλάβεις μέ ποιούς ἦταν ὁ Τυδεΐδης»· ἔνθ' οὐκ ἂν βρίζοντα ἴδοις Ἐγαμέμνονα Δ 223 «δέν θά ἔδλεπες τόν Ἐγαμέμνονα νά ἔλαφροκοιμᾶται», κλπ. (βλ. ὑποθετικούς λόγους).

Παρατηρήσαμε πιό πρίν ὅτι ἡ διάκριση μεταξύ τῆς βουλευτικῆς καί τῆς μελλοντικῆς ὑποτακτικῆς τείνει νά ἐξαλειφθεῖ ἰδιαίτερα στό πρῶτο πρόσωπο. Ἀκριβῶς στό πρῶτο πρόσωπο εἶναι ὅπου ἐπίσης ἔχουμε τίς πιό πολλές περιπτώσεις, ὅπου ἡ εὐχητική καί ἡ δυνητική εὐκτική συμπίπτουν. Στό Χ 252, γιά παράδειγμα, νῦν αὐτέ με θυμὸς ἀνῆκε στήμεναι ἀντία σείο· ἔλομ' ἢ κεν ἄλοϊν, μπορούμε νά ἐρμηνεύσουμε τήν τελευταία φράση εἴτε σά μιά παραχωρητική σημασία τῆς εὐχητικῆς εὐκτικῆς ἢ σά μιά δυνητική εὐκτική (δῆλεπε τή σχετική σημείωση τοῦ Leaf) πρὸβλ. αὐτίκ', ἐπεὶ κε κείνος ἰὼν ἐὰ δώμαθ' ἵκηται, ἔσσαι με χλαῖνάν τε χιτῶνά τε, εἵματα καλά· πρίν δέ κε, καί μάλα περ κεχρημένος, οὔτι δεχοίμην Ξ 153 κέ. «προηγούμενος, ἂν καί τό ἔχω μεγάλη ἀνάγκη, δέν θά δεχόμουν»· εἰ μέν κεν πατρὸς δίστον καὶ νόστον ἀκούσω, ἢ τ' ἂν, τρυχόμενός περ, ἔτι τλαίην ἐνιαυτόν θ 218 κέ· καὶ δέ κεν αὐτὸς ἐγὼ τοῦ τόξου πειρησαίμην φ 113 «θά ἤθελα νά δοκιμάσω τό τόξο». Πρὸβλ. μ 387, ο 313, σ 166, τ 579, υ 326, κλπ., ὅπου τό πρῶτο πρόσωπο τῆς εὐκτικῆς μέ τό ἂν (κε) ἔχει τή σημασία «θά ἤθελα νά» ἢ ἴσως σά μιά δοκιμαστική ἐρώτηση «θά μπορούσα ἴσως...».

3. Τόν μέλλοντα, πού ὅπως εἶδαμε προήλθε ἀπό βουλευτικές ἐκφράσεις, μπορούμε πιό εὐκόλα νά τόν μεταχειριστοῦμε σά μιά ἐγκλιση παρὰ σάν ἕνα χρόνο, καί μάλιστα γιατί στόν Ὅμηρο ἔχει τήν πιό μεγάλη σχέση μέ τήν ὑποτακτική. Καταρχήν, μαζί μέ τή μελλοντική ὑποτακτική (μέ ἢ χωρίς τό ἂν, κε) βρίσκουμε μιά ἀντίστοιχη χρήση τοῦ κε (ἂν) μέ τόν μέλλοντα: ὁ δέ κεν κεχολώσεται ὃν κεν ἴκωμαι Α 139 «θά θυμώσει, αὐτὸς πού θά πάω κοντά του»· καί κέ τις ὥδ' ἐρέει Τρώων ὑπερηννορέοντων Δ 176 «θά πεῖ, πιστεύω»· ἔπειτα δέ κ' αὐτὸς ὀνήσεται, αἶ κε πίρσθα Ζ 260 «θά ὠφεληθεῖς, ἂν θά πιεῖς», κλπ. Αὐτή ἡ χρήση εἶναι ἰδιαίτερα συχνή στίς ἀναφορικές προτάσεις (βλ. σελ. 200).

Ἡ ἀρχική βουλευτική σημασία διατηρεῖται ἀκόμα καί στήν Ἀττική (τραγωδία), ὅπως π.χ. τί λέξεις; «τί θέλεις νά πῆς;», «τί ἐννοεῖς;». Στόν Ὅμηρο βρίσκουμε ἐπίσης νά εἶναι φανερὴ αὐτὴ ἡ βουλευτικὴ σημασία σέ ἐκφράσεις πού φανερώνουν ἐπιδίωξη, ἀναγκαιότητα καί τά παρόμοια. Στό Ι 60 κέ., ἀλλ' ἄγ' ἐγὼν, ὃς σεῖο γεραίτερος εὐχόμεαι εἶναι, ἐξείπω καὶ πάντα δείξομαι, γιά παράδειγμα βρίσκουμε ἕνα μέλλοντα ὀριστικῆς παρατακτικῆς συνδεδεμένο μέ μιά βουλευτικὴ ὑποτακτική. Πρὸβλ. ἐπίσης οὐδὲ γυνὴ ποδὸς

ἄψεται ἡμετέροιο τ 344· ἀτὰρ ἡῶθέν γε τὰ σὰ ῥάκεα δνοπαλίξεις ξ 512· ἀλλ' ἄγε δὴ καὶ δουρὸς ἀκωκῆς ἡμετέροιο γεύσεται Φ 60 κέ., κλπ.

4. Τό Ἀπαρέμφατο

Τὰ ἀπαρέμφατα τῆς Ἑλληνικῆς εἶναι ἀρχικά πτώσεις ρηματικῶν οὐσιαστικῶν (βλ. σελ. 158). Μποροῦμε νά διακρίνουμε σύστοιχα ἀντικείμενα σέ τέτοιες ἐκφράσεις, ὅπως π χ *θάν δ' ἔμεν*, «πῆρσαν τό δρόμο τους», μιά μορφή πού τή βρίσκουμε σέ ἀναρίθμητες ἀπαρεμφατικές φράσεις τοῦ τύπου *ἔδαν... νέεσθαι*. Μιά αἰτιατική τῆς ἀναφορᾶς εἶναι φανερή στὸν παραλληλισμὸ *περὶ μὲν δουλὴν Δαναῶν, περὶ δ' ἐστὲ μάχεσθαι* Α 258 «ἀνώτερος στή συμβουλή καὶ στή μάχη». Ἡ δοτική χρῆση μπορεῖ νά φανεῖ στίς πολλές περιπτώσεις τῶν τελικῶν καὶ συμπερασματικῶν χρήσεων.

Α. *Τελική σημασία*: *ὥς ὅτε τίς τ' ἐλέφαντα γυνὴ φοῖνικι μίηνῃ... παρήιον ἔμμεναι ἱππων* Α 141 κέ. «γιά νά εἶναι παρωπίδα στά ἄλογα»· *νῆι μελαίνῃ, ἥ ῥ' ἐν μεσσάτῳ ἔσκε γεγωνέμεν ἀμφοτέρωσσε* Λ 6 «γιά νά φωνάζουν κι ἀπό τίς δυὸ πλευρές»· *πίτυς... τὴν τ' οὔρεσι τέκτονες ἄνδρες ἐξέταμον πελέκεσσι, νεήκεσι νῆιον εἶναι* Ν 390 κέ. «γιά νά εἶναι καραδόξυλο». Αὐτό τό ἀπαρέμφατο τό βρίσκουμε μετὰ τό *ἐπέσσυτο*. *ἔνθα δέ μοι μάλα πολλὸν ἐπέσσυτο θυμὸς ἀγῆνωρ... κτήμασι τέρπεσθαι* Ι 398 κέ. Πρβλ. τὴν παρόμοια σύνταξη πού εἰσάγεται μέ τό *ὥς τε*. *εἰ δέ τοι αὐτῷ θυμὸς ἐπέσσυται ὥς τε νέεσθαι* Ι 42, ἐνῷ στό Ζ 361 κέ. τό *ἐπέσσυται* συντάσσεται μέ μιά τελική πρόταση πού εἰσάγεται μέ τό *ὅφρα*: *ἤδη γάρ μοι θυμὸς ἐπέσσυται ὅφρ' ἐπαμύνω Τρώεσσι*.

Β *Συμπερασματική σημασία*: *ἐπεὶ οὐ σφι λίθος χρῶς οὐδὲ σίδηρος χαλκὸν ἀνασχέσθαι* Δ 510 κέ. «γιατί τό σῶμα τους δέν εἶναι πέτρα ἢ σίδηρο, ὥστε νά ἀντισταθεῖ στὸν μπροῦντζο»· πρβλ. καὶ τό γε... *ὥσεν ὑπὲκ δίφροιο ἐτώσιον αἰχθῆναι* Ε 853 κέ. Μιά ἰδιαίτερα τολμηρὴ χρῆση αὐτῆς τῆς σύνταξης ἔχουμε στό Β 291: *ἧ μὴν καὶ πόνοσ ἐστὶν ἀνιηθέντα νέεσθαι* «ὑπάρχει στ' ἀλήθεια τόσος κόπος ὥστε ὁ ἄνθρωπος νά ἀπογοητευτεῖ καὶ νά γυρίσει».

Γ *Στίς προσταγές* ἡ χρῆση τοῦ ἀπαρεμφάτου εἶναι πλατιά διαδεδομένη στίς ΙΕ γλώσσες. Τό ἀπαρέμφατο σ' αὐτές τίς περιπτώσεις συνήθως εἶναι ἰσοδύναμο μέ τό δεῦτερο πρόσωπο τῆς προστακτικῆς, μολονότι βέβαια κάποτε τό βρίσκουμε καὶ γιά τό τρίτο πρόσωπο: *τεύχεα συλῆσας φερέτω κοίλας ἐπὶ νῆας, σῶμα δὲ οἴκαδ' ἐμὸν δόμεναι πάλιν* Η 78 κέ. «ἀφοῦ μοῦ βγάλει τά ὅπλα, ἅς τά πάρει στά βαθουλὰ καράβια, ἀλλὰ ἅς δώσει πίσω στοὺς δικούς μου τό σῶμα μου»· *εἰ μὲν κεν Μενέλαον Ἀλέξανδρος καταπέφνη, αὐτὸς ἔπειθ' Ἑλένην ἐχέτω... εἰ δέ κ' Ἀλέξανδρον κτείνῃ. . Μενέ-*

λαος, Τρῶας ἔπειθ' Ἑλένην... ἀποδοῦναι Γ 281 κέ. «...οἱ Τρῶες νά δώσουν πίσω τήν Ἑλένη». Δυό σημεία θά πρέπει νά τονιστοῦν ἀναφορικά μέ αὐτά τά παραδείγματα· κάθε φορά πρὶν ἀπό τό ἀπαρέμφατο προηγείται μιὰ προστακτική τρίτου προσώπου (*φερέτω, ἐχέτω*) καί τό ὑποκείμενο τοῦ ἀπαρεμφάτου εἶναι σέ αἰτιατική πτώση. Ὅταν ὁμως τό ἀπαρέμφατο ἀντιπροσωπεύει μιὰ προστακτική δευτέρου προσώπου, τό ὑποκείμενο βρίσκεται στήν ὀνομαστική: ἀλλὰ σὺ τόν γ' ἐπέεσσι καθάπτεσθαι μιλακοῖσι Α 582· τῷ νῦν μή ποτε καί σὺ γυναικί περ ἥπιος εἶναι λ 441 «νά μήν εἶσαι ποτέ εὐγενικός μέ τή γυναίκα σου».

Δ. Ἡ χρήση τοῦ ἀπαρεμφάτου γιά νά ἐκφράσει μιὰ εὐχή σέ δυό χωρία τῆς Ὀδύσσειας ἴσως ὀφείλεται σέ συμφυρμό μέ τή σύνταξη αἴθ' ὥφελον. Συγχρόνως θά πρέπει νά ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι ἡ διάκριση μεταξύ προσταγῆς καί ἐπιθυμίας εἶναι συχνά ἀσαφής. Αὐτές οἱ περιπτώσεις εἶναι: αἶ γάρ ... παῖδα τ' ἐμὴν ἐχέμεν καί ἐμὸς γαμβρὸς καλέεσθαι η 311 κέ. «μακάρι νά ἔχεις τήν κόρη μου γιά γυναίκα σου καί νά σέ ὀνομάζω γαμβρὸ μου» – μιὰ εὐχή πού ἀναφέρεται στό μέλλον· αἶ γάρ... τεύχε' ἔχων ὥμοισιν ἐφεστάμεναι καί ἀμύνειν ἀνδρας μνηστῆρας ω 376 κέ., «μακάρι νά στεκόμουν κοντά σου ὀπλισμένος καί νά ἀπέκρουα τούς μνηστῆρες», μιὰ εὐχή πού ἀναφέρεται στό παρελθόν. Κάπως διαφορετικές εἶναι οἱ εὐχαιτικές συντάξεις, ὅπου θά πρέπει νά ἐννοήσουμε ἓνα ρῆμα, ὅπως π.χ. τό δός ἢ τό ρῆμα εὕχομαι: Ζεῦ ἄνα, Τηλέμαχόν μοι ἐν ἀνδράσιν ὄλβιον εἶναι καί οἱ πάντα γένοιθ' ὅσσα φρεσὶν ἦσι μενοινᾶ ρ 354, ὅπου τό εἶναι εἶναι παρατακτικά συνδεδεμένο μέ τήν εὐκτική γένοιτο· Ζεῦ... μὴ πρὶν ἐπ' ἠέλιον δῦναι καί ἐπὶ κνέφας ἐλθεῖν Β 442 κέ. «μακάρι νά μὴ δύσει ὁ ἥλιος καί νά μὴ ἔρθει τό σκοτάδι», κλπ

Γ ΣΥΝΘΕΤΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΠΑΡΑΤΑΞΗ

Ἀποτελεῖ ἀξίωμα τῆς ἱστορικής σύνταξης τό ὅτι οἱ προτάσεις μέ τήν περίπλοκη σύνταξη, πού βρίσκουμε π.χ. στόν πολύ ἀναπτυγμένο πεζό λόγο τοῦ Κικέρωνα ἢ τοῦ Δημοσθένη, ἀναπτύχθηκαν ἀπό ἀπλούστερες μορφές, ὅπου τά διάφορα μέρη ὑπῆρχαν παράλληλα τό ἓνα κοντά στό ἄλλο, χωρίς καμιά καθαρὴ σχέση ἢ ὑπόταξη τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τό ἄλλο. Αὐτὴ ἡ ἀπλοϊκὴ σύνταξη εἶναι χαρακτηριστικό γνώρισμα τοῦ ἀρχαικοῦ ὕφους καί τοῦ ὕφους τῆς καθομιλουμένης. Οἱ ἐπιστολές τοῦ Κικέρωνα, γιά παράδειγμα, καί οἱ κωμωδίες τοῦ Πλάτου ἔχουν ἓνα πλῆθος ἀπὸ ἐκφράσεις, ὅπως

faxso adferat, ὅπου μιά παλαιά ὑποτακτική ἀορίστου πού χρησιμοποιεῖται σά μέλλοντας ἀκολουθεῖται ἀπλά χωρίς κανένα σύνδεσμο ἀπό μιά προτερπτική ὑποτακτική: «θά δῶ· ἄς τό φέρει» Αὐτή ἡ παράταξη, ὅπως ὀνομάζεται, εἶναι ἓνα χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς ζωντάνιας καί τῆς ἀμεσότητας τοῦ ὁμηρικοῦ ὕφους. Στό *μή μιν ἐγὼ μὲν ἴκωμαι ἰών· ὁ δέ μ' οὐκ ἐλεήσει* X 123, γιά παράδειγμα, ἔχουμε μιά ἀπλή παράταξη «ἄς μή τὸν πλησιάσω» καί «δέ θά μέ λυπηθεῖ», ὅπου ἡ λογική σχέση τῶν μερῶν (τό δεύτερο εἶναι καθαρά αἰτολογικό) ἀφήνεται στόν ἀκροατὴ ἢ γίνεται φανερὴ μέ τὴν παύση καί τὸν τονισμό. Πρβλ. ἀκόμα *νῆσος δενδρῆσσα, θεά δ' ἐνὶ δώματα ναίει* α 51 «ἓνα νησί γεμάτο δάση, μιά θεά κατοικεῖ σ' αὐτό», ὅπου σέ ἓνα πιο ἀναπτυγμένο ὕφος θά εἴχαμε μιά ἀναφορική πρόταση Πρβλ. ἀκόμα *δυσμενέες δ' ἄνδρες σχεδὸν ἦται· οὐδέ τι ἴδμεν· μή πως καὶ διὰ νύκτα μενοινήσῃσι μάχεσθαι* K 100 κέ. «οἱ ἔχθροί βρῖσκονται κοντά· δέν ξερούμε τίποτε· ἴσως τοὺς ἔρθει ἡ ὄρεξη νά πολεμήσουν ἀκόμα καί τὴ νύκτα», ὅπου ἡ στίξη δημιούργησε πολλές δυσκολίες στοὺς ἐκδότες (βλ. Leaf, *ad loc*). Τό χωρίο αὐτό, ὡστόσο, θά πρέπει νά θεωρηθεῖ ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ προτάσεις πού ἀκριδῶς μέ τό ἀσύνδετό τους ἐκφράζουν ἀποτελεσματικά τὴν ταραχὴ τοῦ Ἀγαμέμνονα. Ἕνα παρόμοιο χωρίο εἶναι τό *θάπτε με ὅττι τάχιστα· πύλας Ἀίδαο περήσω* Ψ 71 «θάψε με το γρηγορότερο θέλω νά περάσω τίς πύλες τοῦ Ἀδη», ὅπου στή χαλαρὴ προσκόλλησι μιᾶς βουλητικῆς ὑποτακτικῆς βλέπουμε τό σπέρμα τῆς δευτερεύουσας τελικῆς πρότασης πού εἰσάγεται μέ ἓνα σύνδεσμο, ὅπως π.χ. *τό ὥς, ὅπως*, κλπ. Ἕνα ἄλλο φανερό παράδειγμα παράταξης, πού εἶναι ὁ πρόδρομος μιᾶς πολὺπλοκης συντακτικῆς μορφῆς βλέπουμε στό *ἀλλ' εἵ μοι τι πίθοιο· τό κεν πολὺν κέρδιον εἶη* Η 28 «μακάρι νά μέ ὑπακούσεις· αὐτό θά ἦταν πολὺ καλύτερο», ὅπου μιά εὐχετική σύνταξη, βρίσκεται σέ ἀντιπαράθεση μέ μιά δυνητικὴ εὐκτική – ἓνας συνδυασμός ἀπὸ τὸν ὁποῖο προήλθε ὁ ὑποθετικός λόγος τοῦ τύπου «ἂν μέ ἄκουες, θά ἦταν καλύτερα».

Δέν εἶναι μόνο στὴν παρατακτικὴ σύνταξη αὐτοῦ τοῦ τύπου πού φανερώνεται ἡ ἀρχαϊκὴ καί καθημερινὴ φύση τῆς ὁμηρικῆς σύνταξης. Δέν ἔχουμε ἐπίσης τὴ λογικὴ καί τὴ συνέπεια τοῦ ἐπιμελημένου πεζοῦ λόγου. Ἔτσι ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχουν ἐναλλακτικά ἐκφραστικά μέσα, ἡ πρόταση μπορεῖ νά ἀρχίζει μέ τὸν ἓνα τρόπο καί νά τελειώνει μέ ἓνα ἄλλο. Αὐτὴ εἶναι ἡ φύση τοῦ ἀνακόλουθου – ἓνα φαινόμενο τόσο κοινὸ καί αὐτονόητο πού δέ χρειάζεται νά ἐπεξηγηθεῖ. Μιά ἀξιοσημείωτη περίπτωση εἶναι τό *ἀλλ' εἵ τίς μοι ἀνὴρ ἄμ' ἔποιτο καὶ ἄλλος· μᾶλλον θαλπωρὴ καὶ θαρσαλεώτερον ἔσται. σύν τε δὺ' ἐρχομένῳ, καὶ τε πρὸ ὁ τοῦ ἐνόησεν ὅπως κέρδος ἔη* K 222 κέ.· καὶ στό *Αἰνείας δ' υἷδς μὲν ἀμύμονος Ἀγχίσαιο εὐχεται ἐκγεγάμεν, μήτηρ δέ οἷ ἔστ' Ἀφροδίτη* E 247 κέ., ὅπου ἡ ἀδεξιότητα ἐνὸς μακροῦ

πλαγίου λόγου αποφεύγεται μέ τό νά ἐπανεέλθει στή δεύτερη πρόταση στήν ἄμεση διήγηση: «ὁ Αἰνείας καυχιότανε ὅτι εἶναι γιός τοῦ ἄσπιλου Ἄλγισι, καί μητέρα του εἶναι ἡ Ἀφροδίτη».

ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

1. Οἱ ἐγκλίσεις

Τό συμπέρασμα ἀπό ὅσα εἶπαμε πιοῦ πρίν εἶναι ὅτι οἱ λειτουργίες τῶν ἐγκλίσεων στίς ἐξαρτημένες προτάσεις θά πρέπει νά προῖλθαν ἀπό τή χρήση τους στίς κύριες προτάσεις. Ἐπομένως, παρόλο πού ἡ ἀναλογική ἀνάπτυξη ἔχει συσκοτίσει καί περιπλέξει τίς ἀρχικές διακρίσεις, θά προσπαθήσουμε παρακάτω νά ταξινομήσουμε τίς ἐγκλιτικές χρήσεις κάτω ἀπό τίς κατηγορίες πού δώσαμε καί πρίν: τίς βουλευτικές καί μελλοντικές σημασίες τῆς ὑποτακτικῆς καί τίς εὐχeticές καί δυνητικές σημασίες τῆς εὐκτικῆς.

2. Πλάγιες προτάσεις κρίσεως

Ἡ ἄττική μορφή τοῦ πλαγίου λόγου μέ τήν ἐγκλιτική ἀκολουθία καί τή διατήρηση τοῦ χρόνου τοῦ εὐθέως λόγου εἶναι ἄγνωστη στόν Όμηρο, ὅπου οἱ ἀγγελιαφόροι ἀπλῶς μεταφέρουν τά μηνύματά τους ὡς προσωπικές ἐμπειρίες. Πρὸλ. π.χ. τά λόγια τοῦ Ἀγαμέμνονα στό I 127 κέ. μέ τήν ἀναφορά τοῦ Ὀδυσσεά στό 269 κέ.

...ὅσσα μοι ἠνείκαντο
ἀέθλια μώνυχες ἵπποι.
δώσω δ' ἐπτά γυναικάς
ἀμύμονα ἔργα ἰδυίας
Λεσβίδας, ὅς ὄτε Λέσβον
εὐκτιμένην ἔλεν αὐτὸς
ἐξελόμην, αἶ κάλλει
ἐνίκων φῦλα γυναικῶν.
τὰς μὲν οἱ δώσω, μετὰ δ'
ἔσσεται ἦν τότε ἀπηύρων,
κούρη Βρισηῖος· ἐπὶ δὲ
μέγαν ὄρκον ὁμοῦμαι...

...ὅσσ' Ἀγαμέμνωνος ἵπποι
ἀέθλια ποσσὶν ἄρροντο.
δώσει δ' ἐπτά γυναικάς
ἀμύμονα ἔργα ἰδυίας
Λεσβίδας, ὅς ὄτε Λέσβον
εὐκτιμένην ἔλες αὐτὸς
ἐξέλεθ', αἶ τότε κάλλει
ἐνίκων φῦλα γυναικῶν.
τὰς μὲν τοι δώσει, μετὰ δ'
ἔσσεται ἦν τότε ἀπηύρα,
κούρη Βρισηῖος· ἐπὶ δὲ
μέγαν ὄρκον ὁμεῖται...

Βλέπει κανείς ὅτι αὐτός ὁ λόγος εἶναι μιά «ἐγωκεντρική» διήγηση τοῦ Ὀδυσσεά, ὅπου τὰ ἀρχικά λόγια τοῦ Ἀγαμέμνοντα διατηροῦνται ὅσο τὸ δυνατό καλύτερα, καί γίνονται μόνο μικρές προσαρμογές σύμφωνα μέ τίς ἀπαιτήσεις τοῦ μέτρου. Τά προστακτικά ἀπαρέμφата νηήσασθαι 279 καί ἐλέσθαι 281 ἐπελέγησαν ὡς μετρικά ἰσοδύναμα μέ τό νηήσασθω 137 καί ἐλέσθω 139

Οἱ πλάγιες προτάσεις κρίσεως εἰσάγονται μέ τά μόρια ὅ, ὅ τε, ὅτι, ὡς καί οὖνεκα. Ἄς σημειωθεῖ, ὥστόσο, ὅτι αὐτές οἱ προτάσεις εἶναι πολύ πιό συχνές μετά ἀπό ῥήματα πού σημαίνουν «γνωρίζω, ἀκούω, θυμᾶμαι», κλπ., παρά μετά ἀπό ῥήματα πού σημαίνουν «λέγω».

3. Πλάγιες ἐρωτήσεις

Αὐτές εἰσάγονται (ἐκτός ἀπό τήν κάπως σπάνια χρήση ἐρωτηματικῶν ἀντωνυμιῶν, ἐπιρρημάτων, κλπ.) μέ τά μόρια εἰ (ἄν) καί ἦ. Ἡ ἐγκλιση εἶναι ἡ ἴδια, ὅπως στήν εὐθεία ἐρώτηση. Ἔχουμε:

Α. Τήν μελλοντική ὑποτακτική (μέ ἡ χωρίς τό κε, ἄν): γνώση ἔπειθ' ὅς θ' ἡγεμόνων κακός, ὅς τέ νυ λαῶν ἡδ' ὅς κ' ἐσθλὸς ἔησι Β 365 κέ. «θά δεῖς ποιός ἀπό τούς καπετάνιους εἶναι δειλός καί ποιός εἶναι γενναῖος»· ὄφρα καί Ἔκτωρ εἴσεται ἦ ῥα καί οἶος ἐπίσταιται πολεμίζειν ἡμέτερος θεράπων Π 242 κέ.

Β. Βουλευτική ὑποτακτική: μητρὶ δ' ἐμῇ δίχα θυμὸς ἐνὶ φρεσὶ μερμηρίζει, ἡ αὐτοῦ παρ' ἐμοί τε μένη καί δῶμα κομίζη,... ἦ ἤδη ἄμ' ἔπεται... π 73 κέ. «ἡ μητέρα μου θρῖσκόταν σέ δίλημμα, νά μείνει κοντά μου καί νά φροντίζει τό σπίτι ἢ νά ἀκολουθήσει...»· μερμήριζε κατὰ φρένα ὡς Ἀχιλλῆα τιμῆσῃ Β 3 κέ. «σκεφτόταν πῶς νά τιμήσει τόν Ἀχιλλέα».

Μιά ἄλλη ὑποτακτική πού ὁ Μοῖρο τή θεωρεῖ ὡς τελική, ἀναμφίβολα ἀνήκει ἐδῶ: μάρνασθ' ὀπποτέροισι πατὴρ Ζεὺς κῦδος ὀρέξῃ Ε 33 «πολεμεῖστε (γιά νά ἀποφασίσει) σέ ποιόν ἀπό τούς δυὸ σας θά δώσει τή νίκη ὁ Δίας».

Γ. Ἡ εὐκτική τοῦ πλαγίου λόγου ἀναπτύχθηκε ἐντελῶς στίς πλάγιες ἐρωτήσεις, παρόλο πού ὅπως εἶδαμε αὐτή ἡ σύνταξη δέν ἐπεξετάθη καί στίς πλάγιες προτάσεις κρίσεως. ἀλλήλους τ' εἶροντο τις εἶη καὶ πόθεν ἔλθοι ρ 368· μερμήριξε... ἡδὲ ἕκαστα εἰπεῖν ὡς ἔλθοι καὶ ἴκοιτ' ἐς πατρίδα γαίαν ω 235 κέ.· οἷχετο πενσόμενος μετὰ σὸν κλέος εἶ που ἔτ' εἶης ν 415· δίζε γὰρ ἡ ἐ μάχοιτο... ἦ λαοὺς ἐς τείχος ὁμοκλήσειεν ἀλῆναι Π 713 κέ· κλήρους... πάλλον... ὀππότερος... ἀφείη Γ 316. Πρὸβλ. ἐπίσης λ 331, Ξ 507, Ζ 177, κλπ.

Σέ μιά περίπτωση αὐτή ἡ εὐκτική συνοδεύεται ἀπό τό κε· ὀρμαίνων ἦ

κεν θάνατον φύγοι ἢ κεν ἀλώη ο 300. Ὁ ἀντίστοιχος τύπος στὸν εὐθύ λόγο φαίνεται στὸ νῦν αὐτὲ με θυμὸς ἀνῆκε στήμεναι ἀντία σεῖο· ἔλοιμί κεν ἢ κεν ἀλόϊην X 252 κέ., ἓνα χωρίο πού συζητήσαμε πιὸ πρὶν (σελ. 186 κέ.).

4. Οἱ αἰτιολογικὲς προτάσεις εἰσάγονται μέ τό ὅ, ὅτι, ὅ τε, οὐνεκα (βλ. πιὸ κάτω). Ἡ εὐκτική τοῦ πλαγίου λόγου σ' αὐτές τίς προτάσεις εἶναι ἄγνωστη στὸν Ὅμηρο. Μετά ἀπὸ μιὰ ἐρώτηση ἢ αἰτιολογικὴ πρόταση συχνά ἐκφράζει τό λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο γίνεται ἡ ἐρώτηση: τί νύ σε Πριάμος Πριάμοιό τε παῖδες τόσσα κακὰ ῥέξουσιν ὅτ' ἀσπερχές μενεαίνεις Ἰλίου ἐξαλαπάξαι ἐνκείμενον πολίεθρον Δ 31 κέ. Αὐτός ὁ ἰδιωματισμός πού ἀναμφίβολα προῆλθε ἀπὸ μιὰ διπλὴ ἐρώτηση («γιατί ἐπιθυμεῖς νά ἐκπορθήσεις τήν πόλη; Τί κακό σοῦ κάναμε;») εἶναι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικός στὸ ὁμηρικό ὕφος: οὐ νυ καὶ ἡμῖν οἴκοι ἔνεσι γόος, ὅτι μ' ἥλθετε κηθήσονταις Ω 239 κέ. «δέν ἔχετε καὶ σεῖς στά σπίτια σας δικό σας θρῆνο; γιατί ἤρθετε νά μέ φαρμακώσετε;».

5. Συμπερασματικὲς προτάσεις. – τό ὥς τε μέ τό ἀπαρέμφατο ὑπάρχει μόνο δυὸ φορές στὸ Ὅμηρο. Τό θυμὸς ἐπέσσεται ὥς τε νέεσθαι I 42, τό συζητήσαμε πιὸ πρὶν (σελ. 187). Ἡ ἄλλη περίπτωση εἶναι οὐ γὰρ ἐπὶ σταθμοῖσι μένειν ἔτι τηλίκος εἰμί, ὥς τ' ἐπιτελαιμένῳ σημάντορι πάντα πιθέσθαι ρ 20 κέ., «γιατί δέν εἶμαι πιά σέ τέτοια ἡλικία, γιὰ νά μένω στά μαντριά καὶ νά ὑπακούω σέ ὅλα ὅσα προστάζει ὁ ἀφέντης». Ἐκτός ἀπὸ αὐτό, δυνατό ἢ ἐπιδιωκόμενο ἀποτέλεσμα ἐκφράζει καὶ τό ἀπλό ἀπαρέμφατο Ἄγνωστη εἶναι ἢ ἀπτική σύνταξη τοῦ ὥστε μέ ὀριστική, γιὰ νά δηλώσει κάτι τό πραγματικό. Ἀντί γι' αὐτὴ βρίσκουμε μιὰ χαλαρὰ συνδεδεμένη κύρια πρόταση, πού ἡ λογικὴ της σύνδεση παραμένει ἀδήλωτη: ὁ γὰρ βασιλῆι χολωθείς νοῦσον ἀνὰ στρατὸν ὥρσε κακὴν, ὀλέκοντο δὲ λαοὶ A 9 κέ.· ἐκ γάρ τοι τούτων φάτις ἀνθρώπους ἀναδαίνει ἐσθλή, χαίρουσιν δὲ πατήρ καὶ πότνια μήτηρ ζ 29 κέ.

6. Οἱ τελικὲς προτάσεις εἰσάγονται μέ τό ὅφρα, κλπ., ἐνῶ οἱ ἀναφορικές καὶ χρονικὲς προτάσεις ἔχουν συχνά τελικὴ σημασία (πρὸβλ. τὴ λατινικὴ σύνταξη τοῦ *qui*, *dum*, *donec*, *prisuquam*, κλπ.). Σέ μιὰ τελικὴ πρόταση αὐτός πού μιλά ἢ διηγεῖται ἀναφέρεται σέ ἓνα γεγονὸς πού εἶναι τό ἐπιδιωκόμενο ἢ ἐπιθυμητό ἀποτέλεσμα τοῦ γεγονότος ἢ τῆς ἐνέργειας πού ἀναφέρεται στὴν κύρια πρόταση. Τὴ θέληση, τὴν προσδοκία καὶ τὴν ἐπιθυμία, ὅπως εἶδαμε, μποροῦσε νά τίς ἐκφράσει στὴν Ἑλληνικὴ μέ διαφορετικούς τρόπους ἢ ὑποτακτικὴ (ἢ βουλευτικὴ καὶ ἢ μελλοντικὴ), ἡ εὐκτικὴ (εὐχετικὴ καὶ δυνητικὴ) καὶ ἡ ὀριστικὴ τοῦ μέλλοντα. Στὸν Ὅμηρο βρί-

σκουμε παραδείγματα γιά ὅλους αὐτοὺς τοὺς ἐκφραστικούς τρόπους στὶς τελικὲς προτάσεις.

Α. Ἡ ὑποτακτικὴ πού χρησιμοποιεῖται σ' αὐτὲς τίς προτάσεις μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀνάλογα βουλευτικὴ (χωρὶς τό κε, ἄν) ἢ μελλοντικὴ (μέ τό κε, ἄν) ὡς πρὸς τὴν προέλευσή της· ἡ διάκριση ὁμως πού πάντοτε εἶναι λεπτὴ ἐξαφανίστηκε μέ τὴν ἀναλογικὴ ἐπέκταση. Ὑπάρχει, ὠστόσο, μιὰ ἀξιοσημείωτη συντακτικὴ διαφορὰ μέ τοὺς διαφορετικούς συνδέσμους: τὸ ἵνα ποτέ δέν παίρνει τὸ δυνητικὸ μόριο κε, ἄν· τὸ ὡς σπάνια θρῖσκεται χωρὶς τὸ δυνητικὸ μόριο· ἐνῶ τὸ ὅφρα ἔχει τὸ κε μόνο σέ ἐλάχιστες περιπτώσεις. Ἡ προέλευση τῆς ὑποτακτικῆς σ' αὐτὲς τίς συντάξεις μπορεῖ νά φανεῖ στὴν παρτακτικὴ σύνταξη μέ τὴν μορφὴ ἄλλ' ἄγε νῦν ἐπίμεινον, ἀρήια τεύχεα δύω Ζ 340 «ἔλα τώρα περίμενε, θέλω νά ντυθῶ τὸν ὄπλισμό μου», πού σταδιακὰ ἐξελισσεται στὸ «περίμενε ὥσπου νά ντυθῶ», «περίμενέ με νά ντυθῶ», κλπ. Πρὸβλ. ἀκόμα τὸ ἄλλ' ἄγε νῦν ἰθὺς κίε Νέστορος ἱπποδάμοιο· εἶδομεν ἦν τινα μῆτιν ἐνὶ στήθεσσι κέκευθεν γ 17 κέ «ἔλα τώρα, πῆγαινε ἴσια στὸν ἀλογοδαμαστὴ Νέστορα· θέλουμε νά μάθουμε πιά συμβουλή κρύβει στὰ στήθια του». Μετά ἔχουμε: αὐτὰρ ἐγὼν Ἰθάκην ἐσελεύσομαι ὅφρα οἱ νῖδὸν μᾶλλον ἐποτρύνω α 88 κέ. βουλὴν δ' Ἀργείους ὑποθησόμεθ' ἢ τις ὀνήσει ὡς μὴ πάντες ὄλονται Θ 36 κέ.. ὅπου ἡ ἄρνηση μὴ καθαρά τονίζει τὴ βουλευτικὴ φύση τῆς ὑποτακτικῆς

Σέ ἄλλες περιπτώσεις ἡ μελλοντικὴ ὑποτακτικὴ (μέ τό κε, ἄν) γίνεται ὀλοφάνερη. Ἡ ἀντίθεση εἶναι ἰδιαίτερα σαφὴς στὸ ἄλλ' ἄγε μοι δότε νῆα θοὴν καὶ εἵκοσ' ἐταῖρους ὅφρα μιν αὖτις ἰόντα λοχῆσσομαι... ὡς ἂν ἐπισμυγερῶς ναυτίλεται εἵνεκα πατρός δ 669 κέ. «δῶσε μοι ἕνα καράβι γιὰ νά τοῦ στήσω ἐνέδρα [βουλευτικὴ]... ὥστε σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση νά κάνει θλιβερό ταξίδι» [μελλοντικὴ]. Ἴσως αὐτός εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὅποιο ὁ σύνδεσμος ὡς κατὰ προτίμηση ἔχει τὸ δυνητικὸ μόριο· γιατί, ὅπως εἶδαμε, τὸ ὡς σημαίνει «ἔτσι», ἐνῶ τὸ κεν, ἄν προῆλθαν ἀπὸ τὴ δεικτικὴ ρίζα κεκαί σήμαιναν «σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση», «ἔτσι». Ὡστόσο, ἕνα ἀναμενόμενο ἀποτέλεσμα ἀνεπαίσθητα πέφτει σέ ἕνα ἐπιδιωκόμενο ἀποτέλεσμα, ὥστε τίς «τελικές» προτάσεις μπορούμε νά τίς ἀναγάγουμε σέ αὐτὲς τίς δύο πηγές. Ἐξακολουθοῦν νά ἀφήνουν τὰ ἴχνη τους, ὠστόσο, στὴ διαφορετικὴ προτίμηση τῶν διαφορετικῶν συνδέσμων γιὰ τὸ δυνητικὸ μόριο.

Πολλὲς περιπτώσεις πού ἀπὸ μερικούς γραμματικούς θεωροῦνται ὡς τελικὲς βουλευτικὲς θά πρέπει καλύτερα νά θεωρηθοῦν ὡς μελλοντικὲς: ἔσσεται ἡμαρ ὅτ' ἂν ποτ' ὀλώλῃ Ἴλιος ἰρὴ Ζ 448 «θὰ ἔρθει ἡ μέρα πού θὰ χαθεῖ» ἔσται μὰν ὅτ' ἂν αὐτε φίλῃν γλανκώπιδά εἴπῃ Θ 373 «θὰ ἔρθει καιρὸς πού θὰ μέ πεῖ πάλι ἀγαπητὴ λαμπρομάτα του»· ἄλλ' ἴθι, μὴ μ' ἐρέθιζε· σαώτερος ὥς κε νέηαι Α 32, σύνταξη πού μπορεῖ νά θεωρηθεῖ

παρατακτική· «ἔλα, σταμάτα νά μέ προκαλεῖς· ἄν θές νά φύγεις ἀσφαλῆς».

Αὐτές οἱ μελλοντικές ὑποτακτικές συχνά εἰσάγονται μέ τό *εἰ (αἰ) + ἄν* (κε): *ἔρχεο πευσόμενος πατρός δὴν οἰχομένοιο ἦν τίς τοι εἴπῃσι* α 281 κέ. «πήγαινε νά ρωτήσεις γιά τόν πατέρα σου πού λείπει καιρό, μήπως καί σοῦ πεῖ κάποιος»· πρβλ. *πατρός ἐμοῦ κλέος εὐρὸν μετέρχομαι, ἦν πον ἀκούσω* γ 83· *αὐτάρ τοι πυκινῶς ὑποθησόμεθ', αἶ κε πίθῃαι* Φ 293 «θά σοῦ κάνουμε μιά συνετή πρόταση πού θά τήν ἀκούσεις»· *θάλλ' οὕτως, αἶ κέν τι φόως Δαναοῖσι γένῃαι* Θ 282 «ἔτσι κτύπα, γιά νά γίνεις...»· *καί οἱ ὑποσχέσθαι δυοκαίδεκα βοῦς... ἱερευσέμεν, αἶ κ' ἐλεήσῃ ἄστν τε καὶ Τρώων ἀλόχους καὶ νήπια τέκνα, ὥς κεν Τυδέος νιδὸν ἀπόσχη Ἴλιον ἱρῆς* Ζ 93 κέ. «καί νά ὑποσχεθῇτε ὅτι θά θυσιάσετε δώδεκα βόδια, μήπως καί σπλαχνιστεῖ τήν πόλη καί τίς γυναῖκες τῶν Τρώων καί τά μικρά παιδιά τους· σ' αὐτή τήν περίπτωση θά κρατήσῃ μακριά ἀπὸ τήν πόλη τό γιό τοῦ Τυδέα»· Αὐτή ἡ σύνταξη εἶναι παράλληλη μέ ἐκείνη τοῦ λατινικοῦ *si forte*, καί ἡ ὑποτακτική ἐκφράζει ἐλπίδα, μεγάλη προσδοκία, μιά σκέψη πού, ὅπως εἶδαμε, προσεγγίζει στενά τήν ἐπιθυμία. Ἡ ἔννοια στό πρῶτο παράδειγμα, ὅπως εἶδαμε πιό πάνω, ἐκφρασμένη παρατακτικά εἶναι «πήγαινε καί ρώτησε γιά τόν πατέρα σου· ἔτσι ἴσως κάποιος σοῦ πεῖ», πού μεταβαίνει στό «ἐλπίζω κάποιος νά σοῦ πεῖ». Μιά χαλαρά προσκολλημένη πρόταση αὐτοῦ τοῦ τύπου, ἔχουμε στό Α 66 κέ. *αἶ κέν πως ἄρνων κνίσσης αἰγῶν τε τελείων βούλεται ἀντιάσας ἡμῖν ἀπὸ λοιγὸν ἀμῦναι*, «μέ τήν ἐλπίδα ὅτι θά μᾶς ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τό λοιμό», ὅπου τό βούλεται εἶναι ὑποτακτική μέ βραχύ φωνήεν

Τήν ἴδια σύνταξη βρίσκουμε ἐπίσης καί χωρὶς τό *ἄν*, κε· π.χ. *τιμὴν δ' Ἀργείοις ἀποτινέμεν ἦν τιν' ἔοικεν, ἥ τε καὶ ἐσσομένοισι μετ' ἀνθρώποισι πέληται* Γ 286 κέ., «νά ἀποδώσουμε τέτοια τιμὴ στοὺς Ἀργεῖους πού ταιριάζει καί τέτοια πού θά ἐπιζήσῃ στίς γενιές πού θά ἔρθουν». Ἀλλά στό *μάρνασθ' ὀπποτέροισι πατὴρ Ζεὺς κῦδος ὀρέξῃ* Ε 33, δέν εἶναι καθόλου ἀναγκαῖο νά ἐρμηνεύσουμε τήν παράλειψη τοῦ *κεν* (ἄν) ὅτι σημαίνει «τήν ἀοριστία τοῦ μελλοντικοῦ γεγονότος πού σκέφτεται, δηλαδή τήν ἐπιθυμία νά ἀποφύγῃ τήν ἀναφορά σέ μιά συγκεκριμένη περίπτωση» (Μονρο², 258) Ἡ ὑποτακτική θά πρέπει καλύτερα νά θεωρηθεῖ ὡς βουλευτική (βλ. πιό πάνω), μέ τήν ὁποία τό *ἄν* δέν εἶναι ἀπαραίτητο

Β. Μετά ἀπὸ ἱστορικό χρόνο, ὅπως καί στήν Ἀττική, χρησιμοποιεῖται τόσο ἡ εὐκτική, ὅσο καί ἡ ὑποτακτική, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ πρώτη εἶναι τέσσερις φορές πιό συχνή ἀπὸ τή δεύτερη. Οἱ ἐξῆς τελικές - χρονικές προτάσεις ἔχουν αὐτή τήν εὐκτική· *δέγμενος... ὁπότε λήξειεν ἀείδων* Ι 191 «περιμένοντάς τον νά τελειώσει»· *μοχλὸν ὑπὸ σποδοῦ ἤλασα πολλῆς, ἥος θερμαίνοιτο* ι 375 κέ. «ἔσπρωξα τό δοκάρι μέσα στήν πολλή καρδουινιά.

ὥσπου νά ξεσταθεῖ» (βλ. πιο κάτω γιά τίς προτάσεις πού εἰσάγονται μέ τό «ἔως ὅτου, ὥσπου»).

Τήν *εὐκτική* τή βρίσκουμε κάποτε καί *ὑστερα ἀπό ἀρκτικό χρόνο*. Αὐτή ὁμως δέν εἶναι καθαρά *εὐκτική* τοῦ πλαγίου λόγου· προήλθε ἀπό μιὰ παρατακτική *εὐχετική* σύνταξη, πού, ὅπως ἀναφέραμε πιο πάνω, βρίσκει-ται σέ στενή ψυχολογική σχέση μέ τή βουλευτική ὑποτακτική. Παραδείγματα: *ἐν δ' αὐτοῖσι πύλας ποιήσομεν εὖ ἀραρυίας, ὄφρα δι' αὐτῶν ἱππηλασίῃ ὁδὸς εἴη* Η 339 κέ. «ἄς φτιάξουμε σ' αὐτούς πύλες καλοφτιαγμένες, γιά νά μποροῦν τά ἄρματα νά χρησιμοποιοῦν τό δρόμο πού περνᾶ μέσα ἀπό αὐτές»· *τόν ποτ' ἐγὼν ἐπὶ νηὸς ἐνσέλωμοιο μελαίνης ἄξω τῆλ' Ἰθάκης, ἵνα μοι βίοντον πολὺν ἄλφοι* ρ 249 κέ.

Ἀπό τήν ἄλλη πάλι βρίσκουμε τήν *εὐκτική* μέ τό *ἂν* μετά ἀπό ἓνα ἀρκτικό χρόνο. Αὐτή τή σύνταξη μποροῦμε νά τή βροῦμε σέ παρατακτικές *δυνητικές* *εὐκτικές*. Παραδείγματα: *ἡγείσθω φιλοπαίγμονος ὀρχηθμοῖο, ὥς κέν τις φαίη γάμον ἔμμεναι ἐκτὸς ἀκούων* ψ 134 κέ. «ἄς σύρει τό λεβέντικο χορό· ἔτσι πού κάποιος πού ἀκούει ἀπ' ἔξω θά ἔλεγε πὼς ἔχουμε γάμο»· *ἀλλ' ἐρέω μὲν ἐγὼν, ἵνα εἰδότες ἢ κεν θάνωμεν ἢ κεν ἀλεύαμενοι θάνατον καὶ κῆρα φύγομεν* μ 156 κέ., μιὰ περίπτωση ὅπου ἡ μελλοντική ὑποτακτική ἐναλλάσσεται μέ τό ἀντίθετό της (βλ. σελ. 184) τή *δυνητική* *εὐκτική*. Αὐτό εἶναι τό μοναδικό παράδειγμα στόν Ὅμηρο, ὅπου μιὰ τελική πρόταση πού εἰσάγεται μέ τό *ἵνα* ἔχει τό *δυνητικό* μόριο. Ὡστόσο, θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τό νόημα δέν εἶναι «θά πῶ σέ ὅλους, ὅτι μπορεῖ νά πεθάνουμε ἢ νά γλυτώσουμε τό θάνατο» ἀλλά «γιά νά γνωρίσουμε ὅλοι » Ἔτσι ἡ ὑποτακτική μέ τό *κε* εἶναι μελλοντική· ἡ *εὐκτική* μέ τό *κεν* ἐκφράζει μιὰ ἀπομακρυσμένη δυνατότητα. Αὐτή τήν *εὐκτική* τή βρίσκουμε ἐπίσης μετά ἀπό ἱστορικό χρόνο· *ὔε δ' ἄρα Ζεὺς συνεχές, ὄφρα κε θᾶσσον ἀλίπλοα τείχεα θεῖη* Μ 25 κέ., «ἔβρεχε συνέχεια ὁ Δίας, γιά νά κατακλύσει τά τεῖχη τό γρηγορώτερο μέ θάλασσα»

Γ. Συζητήσαμε πιο πάνω τίς σχέσεις μεταξύ τῶν διαφόρων τρόπων μέ τούς ὁποίους γίνεται ἀναφορά στό μέλλον – τῆς ὑποτακτικῆς, τῆς *εὐκτικῆς* καί τοῦ μέλλοντα τῆς ὀριστικῆς. Στίς τελικές προτάσεις βρίσκουμε ἐπίσης τήν *ὀριστική* τοῦ μέλλοντα· *θέλγει ὅπως Ἰθάκης ἐπιλήσεται* α 57 «τόν δελεάζει, γιά νά ξεχάσει τήν Ἰθάκη». Αὐτή εἶναι ἡ μοναδική περίπτωση στόν Ὅμηρο, ὅπου ἔχουμε τήν ἀπτική σύνταξη τοῦ *ὅπως* μέ ὀριστική μέλλοντα ὑστερα ἀπό ῥήματα πού σημαίνουν «σχεδιάζω, προσπαθῶ», κλπ Ἐκτός ἀπό αὐτή ἔχουμε πάντοτε ὑποτακτική ἢ *εὐκτική*.

7. Οἱ *ὑποθετικοί λόγοι*, ὅπως ἀναπτύξαμε προηγουμένως, προήλθαν ἀπό τήν παράταξη *δυό ἀνεξάρτητων προτάσεων*. ἀπό τίς ὁποῖες ἡ πρώτη ἐκφράζει μιὰ κατάσταση ἢ ἓνα γεγονός καί ἡ δευτέρα τή συνέπεια μιᾶς

τέτοιας προϋπόθεσης. Τέτοια σχέση στήν πιό απλή μορφή της έχουμε στή φράση «δέ δουλεύεις: δέν τρῶς», ὅπου ἡ κατάσταση πού ἐκφράζει ἡ πρώτη εἶναι ἀχρονική. Μπορεῖ ὅμως νά περιέχει μιὰ ἀναφορά στό μέλλον, στό παρόν καί στό παρελθόν, καί θά εἶναι πιό εὐκολο νά συζητήσουμε τούς ὁμηρικούς ὑποθετικούς λόγους κάτω ἀπό τήν ἀποψη τῆς χρονικῆς τους ἀναφορᾶς.

Α. *Μέλλον*. – Συζητήσαμε κιόλας τή σχέση καί τήν ἀλληλεπίδραση τῶν διαφόρων τρόπων μέ τούς ὁποίους γίνεται ἀναφορά στό μέλλον – τό γεγονός, ἡ θέληση, ἡ εὐχή, ἡ προσδοκία καί μιὰ φανταστική δυνατότητα ἐκφράζονται ἀντίστοιχα μέ τήν ὀριστική τοῦ μέλλοντα, τή βουλευτική ὑποτακτική, τήν εὐχετική εὐκτική, τή μελλοντική ὑποτακτική καί τή δυνητική εὐκτική Ἡ ἀστάθεια αὐτῶν τῶν διακρίσεων φαίνεται καθαρότατα στούς ὁμηρικούς ὑποθετικούς λόγους πού ἀναφέρονται στό μέλλον. Δέν δρίσκουμε κατά τό μᾶλλον ἢ ἥττον αὐστηρή διάκριση σέ *ἐναργή μέλλοντα* ἢ *τελικό* (ἐάν + ὑποτακτική πού ἀκολουθεῖται ἀπό ὀριστική μέλλοντα) καί σέ *μέλλοντα ἀσαφῆ* ἢ *δυνητικό* (εἰ + εὐκτική πού ἀκολουθεῖται ἀπό δυνητική εὐκτική + ἄν). Ἀντίθετα ὅλοι αὐτοί οἱ τρόποι ἀναφορᾶς στό μέλλον μποροῦν νά ἐναλλάσσονται τόσο στήν πρόταση ὅσο καί στήν ἀπόδοση, καί τό *κε* (ἄν) μπορεῖ νά χρησιμοποιεῖται ἢ νά μή χρησιμοποιεῖται Ἐτσι ὅλοι οἱ ἀκόλουθοι συνδυασμοί μποροῦν θεωρητικά νά ὑπάρχουν: *εἰ* (κε) *κελεύσει, κελεύη* (κελεύση), *κελεύοι* (κελεύεσθε) + (κε) *ποιήσει, ποιήση, ποιήσετε*· καί δέν καταβάλλεται καμιὰ προσπάθεια γιά συνέπεια μέσα σέ μιὰ καί τήν ἴδια πρόταση: π.χ. ἡ γάρ *κεν δειλός τε καί οὐτιδανός καλεοίμην, εἰ δὴ σοί πᾶν ἔργον ὑπέιξομαι...* Α 293 κέ. «θά μέ ἔλεγαν δειλό καί τιποτένιο, ἄν ὑποχωρῶ γιά κάθετι σέ σένα» *εἰ δέ κεν εὐπλοίην δώῃ κλυτὸς ἐννοσίγαιος, ἡματί κε τριτάτῳ Φθίην ἐρίθωλον ἰκοίμην* Ι 362 κέ. «ἄν μᾶς δώσει εὐπλοια..., θά φθάσω τήν τρίτη μέρα στή Φθία». Ἀκολουθοῦν μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα τῶν διάφορων συνδυασμῶν.

Μέλλοντας ὀριστικῆς + μέλλοντας ὀριστικῆς: *εἰ γάρ Ἀχιλλεὺς οἶος ἐπὶ Τρώεσσι μαχεῖται, οὐδὲ μίννῃθ' ἔξουσι ποδώκεα Πηλεΐωνα* Υ 26 κέ.

Μέλλοντας + (μελλοντική) ὑποτακτική: *εἰ δέ μοι οὐ τίςσουςι βοῶν ἐπιεικέ ἀμοιβήν, δύσομαι εἰς Ἀἴδαο καί ἐν νεκύεσσι φαείνω* μ 382 κέ.

Μέλλοντας + εὐκτική (κεν.): *εἴη κεν καὶ τοῦτο τεὸν ἔπος, ἀργυρότοξε, εἰ δὴ ὁμῆν Ἀχιλῆϊ καὶ Ἐκτορι θήσετε τιμὴν* Ω 56 κέ. *Εὐκτική χωρὶς τό κεν*: *μηκέτ' ἔπειτ' Ὀδυσῆϊ κάρη ὥμοισιν ἐπέιη...* *εἰ μὴ ἐγὼ σε λαβὼν ἀπὸ μὲν φίλα εἶματα δύσω...* Β 259 κέ.

Μέλλοντας (κε) + μέλλοντας: *σοὶ μὲν δὴ, Μενέλαε, κατηφείη καὶ ὄνειδος ἔσσεται, εἴ κ' Ἀχιλλῆος ἀγανοῦ πιστὸν ἐταῖρον τείχει ὕπο Τρώων ταχέες κύνες ἐλκήσουσιν* Ρ 556 κέ.

Μέλλοντας (κε) + ὑποτακτική: δέν συναντοῦμε καμιά περίπτωση. Τό ἴδιο καί γιά τόν τύπο μέλλοντας (κε) + δυννητική εὐκτική· ἔχουμε ὁμως μέλλοντα (κε) + εὐχετική εὐκτική: εἰ δέ κε νοστήσω καὶ ἐσόψομαι ὀφθαλμοῖσι πατρίδ' ἐμήν... αὐτίκ' ἔπειτ' ἀπ' ἐμεῖο κάρη τάμοι ἀλλότριος φώς, εἰ μὴ ἐγὼ τάδε τόξα φαεινῶ ἐν πυρὶ θείην (μέ διπλὴ πρόταση) Ε 212 κέ.

Ὑποτακτική + μέλλοντας: εἴ περ γάρ σε κατακτάνη, οὗ σ' ἔτ' ἐγὼ γε κλαύσομαι ἐν λεχέεσσι Χ 86 κέ. Αὕτῃ ἡ ὑποτακτική ἀκολουθεῖται ἐπίσης ἀπὸ μιᾶ προστακτική (Α 341) καὶ ἀπὸ τό βούλομαι (μ 348), ἀλλά, ὅπως φαίνεται, ποτέ ἀπὸ τὴν ὑποτακτική ἢ τὴν εὐκτική. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, θρῖσκουμε πολλοὺς συνδυασμούς μέ τὴν ὑποτακτική + κε.

Ὑποτακτική (κε) + μέλλοντας: Αὕτῃ εἶναι, βέβαια, (μέ τό ἄν) ἡ κανονική Ἀττική σύνταξη: αὐτὰρ Ἀχαιοὶ τριπλῇ τετραπλῇ τ' ἀποτείσομεν, αἶ κε ποθὶ Ζεὺς δῶσι πόλιν Τροίην ἐϋτείχεον ἐξαλαπάξαι Α 127 κέ.

Ὑποτακτική (κε) + ὑποτακτική (κε): εἰ δέ κε μὴ δώωσιν, ἐγὼ δέ κεν αὐτὸς ἔλωμαι ἢ τεὸν ἢ Αἴαντος ἰὼν γέρας Α 137 κέ.

Ὑποτακτική (κε) + ὑποτακτική: εἰ δέ κε τεθνηῶτος ἀκούσω μῆδ' ἔτ' ἐόντος, νοστήσας δὴ ἔπειτα φίλην ἐς πατρίδα γαῖαν σῆμά τέ οἱ χεύω... β 220 κέ.

Ὑποτακτική (κε) + εὐκτική (ἄν): εἰ μὲν κεν πατρὸς δίτονον καὶ νόστον ἀκούσω, ἢ τ' ἄν, τρυχόμενός περ, ἔτι τλαίην ἐνιαυτόν β 218 κέ. Στό παράδειγμα πού ἀκολουθεῖ ἔχουμε:

Ὑποτακτική (κε) + ἀόριστος (πού ἀναφέρεται στό μέλλον) + μέλλοντας + δυννητική εὐκτική: εἰ δέ κεν οἶκαδ' ἵκωμι φίλην ἐς πατρίδα γαῖαν, ὤλετό μοι κλέος ἐσθλόν, ἐπὶ δηρὸν δέ μοι αἰὼν ἔσσεται, οὐδὲ κέ μ' ὥκα τέλος θανάτοιο κιχείη Ι 414 κέ.

Εὐκτική + μέλλοντας: ἀλλ' εἴ τίς μοι ἀνὴρ ἄμ' ἔποιτο καὶ ἄλλος, μᾶλλον θαλπωρὴ καὶ θαρσαλέωτερον ἔσται κ 222 κέ.

Εὐκτική + μέλλοντας (κεν): εἰ δ' Ὀδυσσεὺς ἔλθοι, καὶ ἵκοιτ' ἐς πατρίδα γαῖαν, αἰψά κε σύν ᾧ παιδὶ βίας ἀποτίσεται ἀνδρῶν ρ 539 κέ.

Εὐκτική + ὑποτακτική (κεν): εἰ μὲν δὴ ἀντίδιον σὺν τεύχεσι πειρηθείης, οὐκ ἄν τοι χραίσμησι διὸς καὶ ταρφέες ἰοί Λ 386 κέ.

Εὐκτική + μέλλοντας + ὑποτακτική (ἄν): πληθὺν δ' οὐκ ἄν ἐγὼ μυθήσομαι οὐδ' ὀνομήνω, οὐδ' εἴ μοι δέκα μὲν γλῶσσαι, δέκα δὲ στόματ' εἶεν... Β 488 κέ.

Εὐκτική + εὐκτική (κεν): εἰ δέ σύ γ'... ὦμὸν δεδρῶθις Πριάμον... τότε κεν χόλον ἐξακέσαιο Δ 34 κέ.

Εὐκτική + εὐκτική: εἰ δ' αὖ πως τόδε πᾶσι φίλον καὶ ἡδὺ γένοιτο, ἢ τοι μὲν οἰκέοιτο πόλιν Πριάμοιο ἄνακτος Δ 17 κέ.

Εὐκτική (κεν) + εὐκτική (κεν): εἰ τούτω κε λάβοιμεν, ἀροίμεθά κε

κλεὸς ἐσθλόν E 273. Πρβλ. I 141, Θ 196, τ 589, κλπ. *Εἴ χ' ὑμεῖς γε φάγοιτε, τάχ' ἂν ποτε καὶ τίσις εἶη* β 76 (μέ τό κε... ἄν).

Εὐκτική (κεν) + μέλλοντας (κεν): *εἰ δέ κεν εἰς Ἰθάκην ἀφικοίμεθα, πατρίδα γαῖαν, αἰψά κεν Ἡελίῳ Ὑπερίονι πίονα νηὸν τεύξομεν* μ 345 κέ.

Ἡ πολλαπλή ποικιλία τῶν «ἀναμιγμένων» ὑποθετικῶν λόγων πού φάνηκε παραπάνω δέ σημαίνει ὅτι αὐτοὶ οἱ ἐκφραστικοὶ τρόποι εἶναι σημασιολογικά ἰσοδύναμοι. Οἱ νοηματικές ἀποχρώσεις πού διακρίνουν τή βουλητική ἢ μελλοντική ὑποτακτική ἀπὸ τή μιὰ ἀπὸ τήν εὐχετική καὶ δυνητική εὐκτική ἀπὸ τήν ἄλλη δέν χάνουν τή σημασία τους. Τέτοια ὁμως χρωματική ἐναλλαγή καὶ ἐκφραστική ποικιλία εἶναι χαρακτηριστικό τοῦ σφριγηλοῦ καὶ ἐνεργητικοῦ ὁμηρικοῦ ὕφους. Ἀπὸ τήν ἄλλη, μόνο ἓνας γενναῖος ὑποκειμενισμός θά εὗρισκε σημεία συνέπειας καὶ ἀσυνέπειας στή χρήση ἢ τήν παράλειψη τῶν δυνητικῶν μορίων *κε(ν)* καὶ ἄν.

Β. Τό ἀντίθετο τοῦ πραγματικοῦ. – Ὁ ἀόριστος τῆς ὀριστικῆς μέ τό *κε* (ἄν) χρησιμοποιεῖται, ὅπως καὶ στήν Ἀττική γιά νά ἐκφράσει τό ἀπραγματοποίητο (ἀνεκπλήρωτη ὑπόθεση): *καί νύ κεν ἔνθ' ὁ γέρων ἀπὸ θυμὸν ὄλεσεν εἰ μὴ ἄρ' ὁξὺ νόησε δοὴν ἀγαθὸς Διομήδης* Θ 90 κέ «θά ἔχανε τή ζωή του, ἂν δέν τόν ἐπαιρνε εἰδηση ὁ Διομήδης». Ἡ ἀντίστοιχη χρήση ὁμως τοῦ παρατατικοῦ τῆς ὀριστικῆς γιά νά ἐκφράσει τό ἀπραγματοποίητο στό παρόν (*diceret si adesset*) φαίνεται νά μὴν εἶναι ὁμηρική. Ὑπάρχουν τρεῖς ἀμφισβητούμενες περιπτώσεις: ...*εἰ νῶιν ὑπεῖρ ἄλα νόστον ἔδωκε νηυσὶ θοῇσι γενέσθαι Ὀλύμπιος εὐρύοπα Ζεὺς, καὶ κέ οἱ Ἄργει νάσσα πόλιν καὶ δώματ' ἔτευξα... καὶ κε θάμ' ἐνθάδ' ἐόντες ἐμισγόμεθ'* οὐδέ κεν ἡμέας ἄλλο διέκρινεν φιλέοντέ τε τερπομένω τε δ 172 κέ. «...ἂν ὁ Δίας τόν δοηθοῦσε νά γυρίσει... καὶ θά εἶχαμε συναντηθεῖ συχνά καὶ τίποτε δέ θά μᾶς χώριζε» (ὥς τό θάνατο), ὅπου εἶναι δυνατό τό ἐμισγόμεθα νά σημαίνει «θά συναντιόμασταν συχνά». Στό Ω 220 ἐπίσης *εἰ μὲν γάρ τίς μ' ἄλλος ἐκέλευεν* μπορεῖ νά σημαίνει «ἂν κάποιος μέ διάταζε». Εἶναι ὁμως ἐξίσου δυνατό νά σημαίνει «ἂν κάποιος μέ εἶχε διατάξει». Ἐκτός ἀπὸ αὐτό ὁ παρατατικός σ' αὐτές τίς περιπτώσεις ἔχει τήν κανονική του σημασία, νά φανερώνει δηλ. διάρκεια μιᾶς ἐνέργειας στό παρελθόν: *καί νύ κε δὴ ξιφέσσ' αὐτοσχεδὸν οὐτάζοντο, εἰ μὴ κήρυκες... ἤλθον* Η 273 κέ. «θά κτυπιόντουσαν μέ τά ξίφη, ἂν δέν εἶχαν ἔρθει οἱ κήρυκες»· *οὐ δ' ἂν πω χάζοντο κελεύθου δῖοι Ἀχαιοί, εἰ μὴ Ἀλέξανδρος... παῦσεν ἀριστεύοντα Μαχάονα* Λ 504 κέ.

Μιὰ ἄλλη ὁμηρική ἰδιομορφία εἶναι ἡ χρήση τῆς δυνητικῆς εὐκτικῆς σέ ἀναφορά σέ ἓνα γεγονός τοῦ παρόντος ἢ τοῦ παρελθόντος (βλ. πῶς πάνω, σελ. 185): *εἰ μὲν νῦν ἐπὶ ἄλλῳ ἀεθλεύομεν Ἀχαιοί, ἦ τ' ἂν ἐγὼ τὰ πρῶτα λαβὼν κλισίηνδε φεροίμην* Ψ 274 κ.ε. «ἂν κάναμε ἀγῶνες γιά νά τιμήσουμε

κάποιον ἄλλο, σίγουρα θά ξπαιρνα τό πρῶτο βραβεῖο καί θά τό ἔφερνα στή σκηνή μου» (κι αὐτό εἶναι τό μοναδικό παράδειγμα, ὅπου ἔχουμε εὐκτική καί στήν πρόταση καί στήν ἀπόδοση). Μέ διπλή ἀπόδοση ἔχουμε τό οὐκ ἂν τόσσα θεοπροπέων ἀγόρευες, οὐδέ κε Τηλέμαχον κεχολωμένον ὧδ' ἀνιείης β 184 κέ. «(ἂν εἶχες πεθάνει), ποτέ δέν θά εἶχες ξεστομίσει τέτοιες προφητεῖες οὔτε καί θά ἐνοχλοῦσες τόν ὀργισμένο Τηλέμαχο» καί νύ κεν ἔνθ' ἀπόλοιτο ἄναξ ἀνδρῶν Αἰνείας, εἰ μὴ ἄρ' ὀξὺ νόησε Διὸς θυγάτηρ Ἀφροδίτη E 311 κέ.· πρβλ. ἔνθα κε ῥεῖα φέροι κλυτὰ τεύχεα Πανθοῖδοι Ἀτρεΐδης, εἰ μὴ οἱ ἀγάσσατο Φοῖβος Ἀπόλλων P 70 κέ.

Γ. Ἡ ἐπανάληψη καί ἡ ἐκφραση μιᾶς γενικότητος στό παρόν χαρακτηρίζεται, ὅπως καί στήν Ἀττική, μέ τή χρήση τῆς ὑποτακτικῆς + ἂν (κε), ἂν καί τό μόριο αὐτό πολύ συχνά ἀντικαθίσταται ἀπό τό γενικευτικό τε (βλ. πῶς κάτω, σελ. 210)· εἶπερ γάρ τε χόλον γε καί αὐτῆμαρ καταπέψη, ἀλλά τε καί μετόπισθεν ἔχει κότον... A 81 κέ. «γιατί καί ἂν ἀκόμα καταπιεῖ γιά μιὰ στιγμή τό θυμό του, φυλάει τήν ὀργή του καί μετά» Αὐτό τό γενικευτικό τε θρίσκεται στούς ὑποθετικούς λόγους στό E 262, K 226, Λ 116, M 239, Π 263, X 191, κλπ., ἀλλά, ὅπως φαίνεται, ποτέ στήν Ὀδύσεια.

Συναντοῦμε τήν ἀπλή ὑποτακτική σέ τέσσερα χωρία: εἶπερ γάρ φθάμενός μιν ἢ οὐτάση ἢ ἐθάλησιν ἀλλά τε καί περὶ δουρὶ πεπαρμένη οὐκ ἀπολήγει ἀλκῆς Φ 576 κέ. «ἀκόμα κι ἂν τήν κτυπήσει καί τήν πληγώσει κάποιος, δέν σταματᾷ νά ἀγωνίζεται»· πρβλ. η 204 κέ., ξ 372 κέ., π 97 κέ. Δυό ἄλλα χωρία πού ὁ Goodwin τά κατατάσσει ἐδῶ δέν ἀνήκουν στήν ἴδια κατηγορία: νῦν δ' ὁ μὲν ὡς ἀπόλωλε κακὸν μόρον, οὐδέ τις ἡμῖν θαλπωρή, εἴ περ τις ἐπιχθονίων ἀνθρώπων φῆσιν ἐλεύσεσθαι α 166 κέ., πού μπορεῖ νά εἶναι ἓνας ὑποθετικός λόγος πού ἀναφέρεται στό μέλλον τοῦ ἴδιου τύπου μέ αὐτό πού συζητήσαμε πῶς πάνω «οὔτε καί θά εἶναι κάποια παρηγόρια, ἂν κάποιος θνητός μᾶς πεῖ ὅτι θά γυρίσει». Στό δεύτερο χωρίο αὐτοῦ δ' ἰχθυάα, σκόπελον περιμαίμωσα, δελφίνας τε κύνας τε καί εἴ ποθι μείζον ἔλῃσι μ 95 κέ., ἡ ὑποτακτική εἶναι μελλοντική, τοῦ ἴδιου τύπου μέ αὐτό πού συζητήσαμε πῶς πάνω (σελ. 193): «κι ἐκεῖ ψαρεύει, ἀναζητώντας γύρω ἀπό τό βράχο (ἐλπίζοντας) νά πιάσει δελφίνια», κλπ. Ἐκτός ἀπό αὐτές τίς περιπτώσεις θρίσκουμε δυό ἀκόμα χωρία μέ τήν ὑποτακτική + ἦν: ἦν ποτε δασμὸς ἴκηται, σοὶ τὸ γέρας πολὺν μείζον A 166 κέ. «ἂν καμιά φορὰ ὑπάρχει μοιρασιά, τό μερίδιό σου εἶναι πολὺ πῶς μεγάλο». Πρβλ. λ 159· δυό περιπτώσεις μέ τό εἴ κε, καί οἱ δυό στήν Ἰλιάδα: ἦτ' ἄλλως ὑπ' ἐμείο, καί εἴ κ' ὀλίγον περ ἐπαύρη, ὅξὺ θέλος πέλεται Λ 391 κέ.· πρβλ. M 302· καί τέλος μιὰ περίπτωση μέ τό εἴ περ ἂν: μάλα γάρ τε κατεσθίει (μέ τό γενικευτικό τε), εἶπερ ἂν αὐτὸν σεύωνται ταχέες τε κύνες θαλεροί τ' αἰζηοί Γ 25 κέ. Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι τό εἴ κε (ἂν) τό συναντοῦμε πέντε φορές σ'

αυτούς τούς υποθετικούς λόγους, τό *εἰ* καί ἀπλή ὑποτακτική τέσσερις φορές, ἐνῶ τό *εἴ* τε ἑφτά φορές.

Στήν ἐπανάληψη στό παρελθόν ἡ χρήση τῆς εὐκτικῆς εἶναι μεθοδική, μέ ἐξαίρεση ἓνα χωρίο ἀπό τό τέλος τῆς *Ἰλιάδας*: ἀλλ' *εἴ τις με καὶ ἄλλος ἐνὶ μεγάροισιν ἐνίσποι... ἀλλὰ σὺ τόν γ' ἐπέεσσι παραιφάμενος κατέρυκες* Ω 768 κέ. «ἀλλὰ ὅσες φορές κάποιος στό σπῖτι μέ μάλλωνε, τόν ἐμπόδιζες...». Ἡ εὐκτική ἀπό μόνη της δέν ἦταν «ἐπαναληπτική»: τό νόημα ἦταν «ὑπόθεσε ὅτι κάποιος μέ μαλλώνει [γι' αὐτή τήν ἀχρονική σημασία τῆς εὐκτικῆς βλ. πιό πάνω], τότε ἐσύ θά τόν ἐμπόδιζες».

8. Ἀναφορικές προτάσεις

Α. Τελική σημασία. – Ἐνῶ στήν Ἀττική αὐτές οἱ προτάσεις συντάσσονται μέ ὀριστική τοῦ μέλλοντα, ὁ Όμηρος χρησιμοποιεῖ τήν ὑποτακτική (συνήθως μέ τό *κε*, *ἄν*), ὅταν ἐξαρτῶνται ἀπό ἀρκτικό χρόνο, καί τήν εὐκτική (χωρίς τό *κε*, *ἄν*), ὅταν ἐξαρτῶνται ἀπό ἱστορικό χρόνο. Τῇ σημασίᾳ τῶν ἐγκλίσεων σ' αὐτή τή σύνταξη τήν ἔχουμε ἐξετάσει πιό πρῖν, σελ. 192 κέ.

Ὑποτακτική: ἔλκος δ' *ιητήρ* ἐπιμάσσεται ἡδ' ἐπιθήσει *φάρμαχ'*, ἃ *κεν* παύσῃσι *μελαινάων ὀδυνάων* Δ 190 κέ., «ὁ γιατρός ἐξετάζει τήν πληγή καί δάζει φάρμακα, γιά νά σταματήσουν οἱ τρομεροί πόνοι»· πρβλ. I 165 κλπ Σέ ἓνα ἄλλο χωρίο παραλείπεται τό *ἄν*: *τιμὴν ἀποτινέμεν ἦν τιν' ἔοικεν*, ἥ *τε καὶ ἐσσομένοισιν μετ' ἀνθρώποισι πέληται* Γ 459 κέ. «τέτοια τιμή νά ἀποδώσετε πού θά μείνει καί στίς γενιές πού θάρθουν». Ἀλλά αὐτή εἶναι μελλοντική ὑποτακτική (σ. 252). *μή τις τοι τάχα Ἴτρον ἀμείνων ἄλλος ἀναστή, ὅς τις σ' ἀμφὶ κάρη κεκοπῶς χερσὶ στιβαρῇσι δώματος ἐκπέμψῃσι...* σ 334 κέ. «(κοίταξε) μήπως κάποιος ἄλλος, καλύτερος ἀπό τόν Ἴτρο, σηκωθεί καί... σέ διώξει ἀπό τό σπῖτι...», ὅπου ἡ ὑποτακτική εἶναι ἀναμφίβολα μελλοντική. Ὁ Μοῖρο θεωρεῖ ἐπίσης τό *μάρνασθ'* ὀπποτέρωσι *πατήρ Ζεὺς κῦδος ὀρέξῃ* Ε 33 ὅτι ἔχει τελική σημασία, ἀλλά ὅπως εἶδαμε πιό πρῖν (σελ. 194), ἡ ὑποτακτική ἐδῶ εἶναι βουλευτική. Μελλοντική εἶναι ἐπίσης ἡ «γενική» ὑποτακτική πού εἰσάγεται μέ μιὰ ἀρνητική πρόταση πού προηγεῖται: *οὐκ ἔσθ' οὗτος ἀνὴρ διεργὸς βροτὸς οὐδὲ γένηται, ὅς *κεν* Φαιήκων ἀνδρῶν ἐς γαῖαν ἵκηται* ζ 201 κέ. «δέν ὑπάρχει οὔτε θά ὑπάρξει θνητός, πού θά φτάσει στή χώρα τῶν Φαιάκων»· καί, χωρίς τό *κε*: *νῦν δ' οὐκ ἔσθ' ὅς τις θάνατον φύγῃ* Φ 103, «τώρα δέν ὑπάρχει κανένας, πού θά ἀποφύγει τόν θάνατο».

Σέ μιὰ σύνταξη, ὅπως ἡ παραπάνω, ἡ Ἀττική χρησιμοποιοῦσε τόν μέλλοντα τῆς ὀριστικῆς, ἐνῶ στήν ποίηση βρῖσκουμε κάποτε καί τήν εὐ-

κτική. Ὁ πυρήνας καί γιά τίς δυό αὐτές συντάξεις βρίσκεται στὸν Ὀμηρο, γιατί, ὅπως ἔχουμε ἐπανειλημμένα τονίσει (βλ. πῶς πάνω, σελ. 195 κέ.), οἱ τρόποι τῆς ἀναφορᾶς στό μέλλον ὡς ἓνα βαθμὸ ἀνταλλάσσονται μεταξύ τους, ἂν καί δέν εἶναι ἀκριβῶς ἰσοδύναμοι. Ἔτσι βρίσκουμε τὴν ὀριστική τοῦ μέλλοντα μέ τό κε: *πάρ' ἔμοιγε καὶ ἄλλοι οἳ κέ με τιμήσουσι* A 174 κέ. «κοντά μου ἔχω κι ἄλλους πού θά μέ τιμήσουν»· *κηδεμόνες δέ οἳ ἐνθάδ' ἀολλέες αὖθι μενόντων, οἳ κέ μιν ἐξοίσουνσι* Ψ 674 κέ. «ἄς μείνουν ἐδῶ ὅλοι μαζί οἳ συγγενεῖς τοῦ γιὰ νά τὸν πάρουνε», κλπ.

Ἡ χρησιμοποίησις τῆς *εὐκτικῆς* μετὰ ἀπὸ μιά ἀρνητική πρόταση πού προηγεῖται δημιούργησε μεγάλη συζήτηση γιὰ τὴν καταγωγή καί τό χαρακτηριστὴρ αὐτῆς τῆς ἐγκλίσεως σ' αὐτές τίς προτάσεις. Στὸν Ὀμηρο ἔχουμε τίς ἐξῆς περιπτώσεις: (1) *οὐκ ἔσθ' ὅς σῆς γε κύνας κεφαλῆς ἀπαλάλκοι, οὐδ' εἴ κεν δεκάκις τε καὶ εἰκοσινήριτ' ἅποινα στήσωσ' ἐνθάδ' ἄγοντες, ὑπόσχωνται δὲ καὶ ἄλλα, οὐδ' εἴ κέν σ' αὐτὸν χρυσῷ ἐρύσασθαι ἄνωγοι Δαρδανίδης Πρίαμος* X 348 κέ., «δέν ὑπάρχει κανένας πού θά διώξει μακριὰ ἀπὸ τό κεφάλι σου τὰ σκυλιά, οὔτε κι ἂν ἔρθουν ἐδῶ καὶ φέρουν δέκα καὶ εἴκοσι φορές πῶς πολλὰ λύτρα καὶ ὑποσχεθοῦν κι ἄλλα, οὔτε κι ἂν προσφέρει νά σέ ἀνταλλάξουν μέ ἰσόβαρο χρυσάφι ὁ Πρίαμος». Σ' αὐτό τό χωρίο ἔχουμε ἓνα σαφές παράδειγμα μέ ἐναλλαγή τῶν τρόπων ἀναφορᾶς στό μέλλον, ὅπως εἶδαμε στοὺς ὑποθετικούς λόγους, καί δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ μελετητές πού θεωροῦν αὐτὴ τὴν *εὐκτική* δυνητική χωρὶς τό ἂν ἔχουν δίκαιο. (2) Τό ἄλλο ὁμηρικό παράδειγμα ἔχει τό *κεν*: *οὐδέ οἳ ἄλλοι εἶσ' οἳ κεν κατὰ δῆμον ἀλάλκοιεν κακότητα* δ 166 κέ., «δέν ἔχει ἄλλους γιὰ νά τὸν προστατέψουν, ἀπὸ τὴν κακία τῶν ἀνθρώπων». Αὐτὴ ὅμως ἡ δυνητική *εὐκτική* μέ τό *κε* (ἂν) δέν εἶναι ἀσυνήθιστη μετὰ ἀπὸ μιά καταφατική πρόταση πού προηγεῖται: *ἀλλ' ἄγε δὴ τινα μάντιν ἐρείομεν ἢ ἱερῆα... ὅς κ' εἴποι* A 62 κ'ε, «ἔλα τώρα, ἄς ρωτήσουμε κάποιον μάντη ἢ ἱερέα... γιὰ νά μᾶς πεῖ»· *ὀρύξομεν ἐγγύθι τάφρον, ἢ χ' ἵππους καὶ λαὸν ἐρυκάκοι ἀμφὶς ἐοῦσα* H 341 κέ. «ἄς σκάψουμε κοντά μας μιά τάφρο, γύρω μας, γιὰ νά κρατᾷ μακριὰ τὰ ἄλογα καὶ τοὺς πολεμιστές». Τελικὰ βρίσκουμε αὐτὴ τὴν *εὐκτική* καὶ μετὰ ἀπὸ ἓνα ἱστορικό χρόνο καὶ ἀντιπροσωπεύει τὴ μέλλοντική ὑποτακτική μετὰ ἀπὸ ἓνα ἀρκτικό χρόνο: *οὐ γὰρ ἔην ὅς τις σφιν ἐπὶ σίτῃς ἡγήσαιο* B 687, «γιατί δέν ὑπῆρχε κανένας, γιὰ νά τοὺς ὀδηγήσει στὰ σίφη τῶν στρατιωτῶν». Αὐτὴ ἡ *εὐκτική* θά πρέπει ἐπίσης νά θεωρηθεῖ δυνητική (χωρὶς τό μόριο), γιατί, ὅπως εἶδαμε πῶς πρὶν (σελ. 185), αὐτὴ ἡ ἐγκλίσις ἀρχικὰ ἦταν ἀχρονική καὶ μποροῦσε νά ἐκφράσει μιά πιθανή (δυνατὴ) κατάστασις ἢ γεγονὸς στό παρελθόν, στό παρὸν ἢ στό μέλλον.

Ἡ καθαρά τελική σημασία τῆς *εὐκτικῆς* στίς ἀναφορικές προτάσεις

είναι σπάνια, όπου ο κανονικός τρόπος έκφορᾶς τους είναι μέ οριστική μέλλοντα. Ένα παράδειγμα είναι τό *καί τότ' ἄρ' ἄγγελον ἤκαν, δς ἀγγείλειε γυναικί* ο 458. Τά πιό πολλά ὁμως ὁμηρικά παραδείγματα πού δίνει ὁ Μοῖρο χρωματίζονται ἐλαφρά ἀπό τή δυνητική σημασία: (ή Ἀθηνά φρόντισε) *ὥς Ὀδυσσεὺς ἐγροίτο, ἴδοι τ' εὐώπιδα κούρην, ἥ οἱ Φαιήκων ἀνδρῶν πόλιν ἡγήσαιτο* ζ 113 κέ. «νά ξυπνήσει ὁ Ὀδυσσεύς καί νά δεῖ τήν ὁμορφη κόρη, πού θά τόν ὀδηγοῦσε στήν πόλη τῶν Φαιάκων», πού εἶναι τό ἴδιο στή μορφή μέ τό Β 687 πού ἀναφέραμε πιό πάνω. Πρβλ. ἀκόμα Ξ 107, ε 240. Ἀπό τήν ἄλλη, τόσο ἡ ὑποτακτική στό Ε 33, ὅσο καί ἡ εὐκτική στό ι 332, Γ 316, Ξ 507, κλπ., πού ταξινομοῦνται ἀπό τόν Μοῖρο ὡς τελικές, εἶναι πλάγιες ἐρωτηματικές (βλ. πιό πάνω, σελ. 191).

Β. Οἱ ἀόριστες ἀναφορικές προτάσεις (στίς ὁποῖες συμπεριλαμβάνονται αὐτές πού ἀναφέρονται στό μέλλον) στήν Ἀττική συντάσσονται μέ ὑποτακτική + *ἂν* μετά ἀπό ἀρκτικό χρόνο καί μέ εὐκτική χωρίς τό *ἂν* μετά ἀπό ἱστορικό χρόνο. Ἡ ὁμηρική σύνταξη, ὅπως θά περιμέναμε, δέν εἶναι τόσο κανονική καί τυποποιημένη: συχνά βρῖσκουμε τήν ὑποτακτική χωρίς τό *κε* (*ἂν*), ἐνῶ ἡ εὐκτική κάποτε συνοδεύεται ἀπό τό δυνητικό μόριο.

Καθαρή ὑποτακτική: ἀλλά μάλ' εὐκηλος τὰ φράζειαι ἄσ' ἐθέλησθα Α 554 «ἀλλά μέ τήν εὐκολία σου αὐτά πές πού θά θελήσεις»· *οὐ δηναῖος δς ἀθανάτοισι μάχηται* Ε 407, «δέ ξεῖ γιά πολύ ὅποιος τά βάλει μέ τούς θεούς»· *ῥεῖα δ' ἀρίγνωτος Διὸς ἀνδράσι γίγνεται ἀλκή, ἡμὲν ὀτέοισιν κῦδος ὑπέρτερον ἐγγυαλίξῃ, ἥδ' ὅτινας μινύθῃ* Ο 490 κέ. «ἡ βοήθεια τοῦ Δία στους θνητούς εὐκολα φαίνεται καί σ' αὐτούς πού δίνει πιό μεγάλη δόξα καί σ' αὐτούς πού ταπεινώνει». Πρβλ. α 351, 415, λ 428, μ 40, κλπ. κλπ.

Στή θέση τοῦ *ἂν* βρῖσκουμε κι ἐδῶ, ὅπως καί στίς ὑποθετικές προτάσεις (βλ. πιό πάνω), τό γενικευτικό *τε*: *ἀντί νυ πολλῶν λαῶν ἐστὶν ἀνὴρ δν τε Ζεὺς κῆρι φιλήσῃ* Ι 116 κέ. «ἀξίζει πολλούς ἀνθρώπους αὐτός πού ἀγαπᾷ ὁ Δίας»· *ἀντί κασιγνήτον ξεῖνός θ' ἱκέτης τε τέτυκται ἀνέρι, δς τ' ὀλίγον περ ἐπιψαύῃ πρᾶπίδεσσι* θ 546 κέ. «ἴσος μέ ἀδελφὸ εἶναι ὁ ξένος καί ὁ ἱκέτης γιά τόν ἄντρα ἔχει του ἔστω καί λίγο νοῦ.

Ἡ συχνή χρήση αὐτῆς τῆς ὑποτακτικῆς (καί τοῦ *τε*) στίς παρομοιώσεις εἶναι ἀπλῶς μιά ἰδιαίτερη περίπτωση τοῦ ἀόριστου - ἀναφορικοῦ: *ἀστέρ' ὀπωρινῷ ἐναλίγκιον, δς τε μάλιστα λαμπρὸν παμφαίνοι* Ε 5 κέ. «σά φθινοπωρινὸ ἀστέρι, πού φέγγει πολύ λαμπρά»· *ὁ δ' αὐτ' ἔπεσεν μελή ὧς, ἥ τ' ὄρεος κορυφῇ... χαλκῷ ταμινομένη τέρενα χθονὶ φύλλα πελάσση* Ν 178 κέ. «κι αὐτὸς ἔπεσε σάν τό δέντρο στήν κορυφή τοῦ βουνοῦ πού τό κόβουν καί ἀπλώνει στή γῆ τά τρυφερά του φύλλα»· πρβλ. Ρ 110, κλπ., κλπ. Αὐτὴ ἡ ὑποτακτικὴ στίς παρομοιώσεις, θά πρέπει νά σημειωθεῖ, χρησιμοποιεῖται μόνο σέ ἐξαιρετικές καταστάσεις καί γεγονότα· ὅπου γίνεται σύγκριση μέ

συνηθισμένα καί καθημερινά φαινόμενα, μέ τά φυσικά χαρακτηριστικά τοῦ ἀνθρώπου ἢ τοῦ ζώου, χρησιμοποιεῖται ἡ ὀριστική: π.χ. *ἤντε μυιάων ἀδινάων ἔθνεα πολλὰ αἷ τε κατὰ σταθμὸν ποιμνήιον ἡλάσκουσιν* Β 469 κέ.

Γιὰ τίς ἀναφορικές προτάσεις πού εἰσάγονται μέ ἀρνητικά, ὅπως π.χ. *οὐδείς ἔστι...* βλ. *Ἀναφορικές προτάσεις: Α. Τελική σημασία.*

Στόν Ὅμηρο βρίσκουμε ἐπίσης καί στήν *εὐκτική χωρίς τό ἄν* σίς ἀόριστες ἀναφορικές προτάσεις: *ὄν τινα Τυδεΐδης ἄορι πλήξειε παραστάς, τὸν δ' Ὀδυσσεὺς μετόπισθε λαβὼν ποδὸς ἐξερύσασκεν* Κ 489 κέ., «ὅποιον πλησίαζε καί κτυποῦσε μέ τό ξίφος του ὁ Τυδεΐδης, αὐτόν δ' Ὀδυσσεύς τὸν ἔπιανε ἀπὸ τὰ πόδια καί τὸν τραβοῦσε μακριά»· *ὅς τις δὲ Τρώων κοίλῃς ἐπὶ νηυσὶ φέροιτο σὺν πυρὶ κηλείῃ...* τὸν δ' Αἴας οὐτάσκε Ο 743, «ὅποιος ἀπὸ τούς Τρῶες ἔτρεχε στά καράδια κρατώντας τή φωτιά... αὐτόν τὸν κτυποῦσε ὁ Αἴας»· *οὐ τινα γάρ τίεσκον ἐπιχθονίων ἀνθρώπων, οὐ κακὸν οὐδὲ μέν ἐσθλόν, ὅτις σφέας εἰσαφίκοιτο* χ 414 κέ. «δέν τιμοῦσαν κανένα θνητό, οὔτε καλόν οὔτε κακόν, πού θά ἔφτανε σ' αὐτούς».

Ἐκτός ἀπὸ αὐτὴ τή χρήση μετὰ ἀπὸ ἐπαναληπτικούς τύπους σέ - σκ - (βλ. σελ. 151 κέ.) βρίσκουμε τήν *εὐκτική* (πού εἶναι καθαρά *δυνητική* στή σημασία καί στήν προέλευσή της) μετὰ ἀπὸ μιὰ *εὐκτική* στήν πρόταση πού προηγεῖται (*δυνητική* καί *εὐχετική* ἢ, σάν ὑποκατάστατό της, τήν *προστακτική*).

Χωρὶς τό ἄν: *ὥς ἀπόλοιτο καὶ ἄλλος ὅτις τοιαῦτά γε ῥέζοι* α 47 «ἔτσι ἄς χαθεῖ καί ἄλλος πού θά ἔκαμνε τὰ ἴδια»· *πρβλ. λ 490, κλπ.*· *ὅς τὸ καταδρόξιεν, ἐπεὶ κρητῆρι μιγείῃ, οὐ κεν ἐφημέριός γε βάλοι κατὰ δάκρυ παρειῶν* δ 222 κέ., «ὅποιος τὸ καταδρόχιζε... δέν θά ἔχυνε δάκρυα...» (ἐδῶ ἡ *εὐκτική* ἔχει καθαρά *δυνητική* σημασία).

Μέ τό ἄν (κε): *ἐς οἶκον ἀπεργίγασι νέεσθαι Ἰκαρίου, ὥς κ' αὐτὸς ἐδ-νώσαιτο θύγατρα, δοίῃ δ' ᾧ κ' ἐθέλοι* β 52 κέ., «δέν πῆγαν ἀπὸ τό φόβο τους στό σπίτι τοῦ Ἰκάρου, γιὰ νά μπορέσει νά παντρεύει τήν κόρη του καί νά τή δώσει σέ ὅποιον θέλει»· *ἡ δέ κ' ἔπειτα γήμαιθ' ὅς κε πλεῖστα πόροι καὶ μόρσιμος ἔλθοι* φ 161 κέ., «κι αὐτὴ θά παντρευόταν ὅποιον θά ἔφερνε πιό πολλά δῶρα καί θά τῆς ἦταν τυχερό». Ἐπίσης μετὰ ἀπὸ μιὰ *προστακτική* στήν προηγούμενη πρόταση: *δῶρον δ' ὅττι κέ μοι δοίῃς, κειμήλιον ἔστω* δ 600, «ὅποιο δῶρο κι ἄν μοῦ δώνεις, ἄς εἶναι *κειμήλιο*».

9. Ἡ σύνταξη τῶν *χρονικῶν προτάσεων* εἶναι σχεδόν ἐντελῶς ἡ ἴδια μέ αὐτὴ τῶν ἀναφορικῶν προτάσεων ἀπὸ τίς ὁποῖες, βέβαια, προήλθαν. Ἔτσι ἔχουμε:

Α. Τελική σημασία, πού τή συζητοῦμε πιό κάτω μαζί μέ τίς προτάσεις πού εἰσάγονται μέ τό «ἔως».

Β. Ἀόριστες χρονικές προτάσεις:

Ἵποτακτική μέ τό ἄν: οὐ μέν σοί ποτε ἴσον ἔχω γέρας, ὀππότ' Ἀχαιοὶ Τρώων ἐκπέρσωσ' εὖ ναιόμενον πτολίεθρον Α 163 κέ. «...ὅσες φορές καταλάβουν μιά πόλη»· ἀλλ' ὅτε δὴ καὶ λυγρὰ θεοὶ μάκαρες τελέσωσι, καὶ τὰ φέρει ἀεκαζόμενος τετληότι θυμῷ σ. 134 κέ.· αἰεὶ γὰρ τὸ πάρος γε θεοὶ φαίνονται ἐναργεῖς ἡμῶν, εὖτ' ἔρδωμεν ἀγακλειτὰς ἐκατόμβας η 201 κέ.· ἦμος δ' ἡέλιος μέσον οὐρανὸν ἀμφιβεβήκη, τῆμος ἄρ' ἐξ ἁλὸς εἴσι γέρων ἄλιος νημερτῆς δ 400 κέ.

Ἵπάρχουν πολλές περιπτώσεις πού ἔχουν μεγάλη ὁμοιότητα μέ τίς πιό πάνω, ὅπου τό κε(ν) ἢ τό ἄν συνοδεύει τό ρῆμα. Παρόμοιο μέ τό Α 163 εἶναι τό ἐγὼ δ' ὀλίγον τε φίλον τε ἔρχομ' ἔχων ἐπὶ νῆας ἐπεὶ κε κάμω πολέμιζων Α 167 κέ. καί ἀκόμα τό ἀλλὰ τὸ μέν καὶ ἀνεκτον ἔχει κακὸν ὀππότε κέν τις ἡματα μὲν κλαίῃ... νύκτας δ' ὕπνον ἔχῃσι υ 83 κέ. «ἀλλά, αὐτό τό κακό εἶναι ὑποφερτό, ὅταν κανεῖς κλαίει τή μέρα καί κοιμᾶται τή νύχτα». Αὐτά τά παραδείγματα δείχνουν ὅτι ἐλάχιστη διαφορά ὑπάρχει ἂν ἀποκλείεται ἢ ὄχι τό κε(ν) ἢ ἄν, ἂν καί ὀρισμένοι μελετητές πιστεύουν ὅτι τό κε(ν) ἐκφράζει ἓνα ἰδιαίτερο γεγονός ἢ μιὰ στιγμή. Ὅτι τό κεν ἐτυμολογικά σημαίνει «σ' αὐτή τήν περίπτωση», τό εἶπαμε πιό πρῖν.

Κι ἐδῶ τό γενικευτικό τε μπορεῖ νά πάρει τή θέση τοῦ ἄν: Διὶ ὧς τερπικεραίνῃ χωμένῃ, ὅτε τ' ἀμφὶ Τυφωεῖ γαῖαν ἰμάσση Β 781 κέ. «σάν τόν τερπικέραυνο ὀργισμένο Δία, ὅταν κτυπᾷ τή γῇ γύρω ἀπό τόν Τυφωέα». Πρβλ. Δ 259.

Εὐκτική χωρὶς τό ἄν: ἀλλ' ὅτε δὴ πολύμητις ἀναΐξειεν Ὀδυσσεύς, στάσκειν Γ 216 κέ., «ἀλλά κάθε φορά πού θά πηδοῦσε μπροστά ὁ Ὀδυσσεύς, σταματοῦσε»· πρβλ. Γ 233. Πρβλ. παρόμοια σύνταξη μέ τό κε: οὕτω καὶ τῶν πρόσθεν ἐπευθόμεθα κλέα ἀνδρῶν ἡρώων, ὅτε κέν τιν' ἐπιζάφελος χόλος ἴκοι Ι 524 κέ. «ἔτσι ἀκούσαμε καί γιά παλιούς ἥρωες, ὅταν τούς ἐπιανε ὁ θυμός». Ἡ εὐκτική χρησιμοποιεῖται ἀκόμα καί σέ ἀναφορά στό μέλλον, καί θεωρεῖται ὡς δυνητική. σὺν δέ πλεῖον δέπας αἰεὶ ἔστηχ' ὧς περ ἐμοὶ πιέειν ὅτε θυμὸς ἄνωγοι Δ 262 «τό ποτήρι σου εἶναι πάντοτε γεμάτο, γιά νά πιεῖς ὅποτε τό πεθυμήσει ἡ καρδιά σου». Στό παράδειγμα πού ἀκολουθεῖ, ὅπου τό ἐπὶν... ἀναφέρεται σέ ἓνα ἀόριστο μέλλον, ἡ εὐκτική ὀφείλεται σέ ἔλξη ἀπό τήν εὐκτική πού προηγεῖται: αὐτίκα γάρ με κατακτείνειεν Ἀχιλλεὺς ἀγκὰς ἐλόντ' ἐμὸν νιόν, ἐπὶν γόοι ἐξ ἔρον εἶην Ω 226 κ.ε. «τὴν ἴδια στιγμή ἄς με σκοτώσει ὁ Ἀχιλλεὺς, πού θά ἀγκαλιάσω τό γιό μου καί θά χορτάσω τό κλάμα» (γι' αὐτή τήν ἔλξη τῆς ἐγκλισης βλ. τό ἀντίστοιχο τμῆμα στίς Ἀναφορικές προτάσεις). Πρβλ. ἀκόμα τοιοῦτῳ δέ ἔοικας, ἐπεὶ λούσαιτο φάγοι τε, εὐδέμεναι μαλακῶς ω 254 κέ. ὅπου βέβαια ἡ εὐκτική ὅπωςδήποτε εἶναι δυνητική. Ἐνα ἄλλο παράδειγμα εἶναι

τό νῦν γάρ χ' Ἔκτορ' ἔλοις, ἐπεὶ ἂν μάλα τοι σχεδὸν ἔλθοι I 304 «τώρα θά μπορούσες νά σκοτώσεις τόν Ἔκτορα, ὅταν σέ πλησιάσει»

Γ. Οἱ προτάσεις πού εἰσάγονται μέ τό «ἔως» συνδυάζουν τή χρονική καί τήν τελική σημασία (πρὸλ. *donec, dum, priusquam*, κλπ. στά λατινικά) καί ἀξίζουν μιὰ εἰδική ἐξέταση. Μέ τήν καθαρά χρονική ὁμασία ἡ Ἀττική χρησιμοποιοῖ τή μελλοντική ὑποτακτική + ἄν, ὅταν ἀναφέρεται στό μέλλον, καί τόν ἀόριστο ὀριστικῆς, ὅταν ἀναφέρεται στό παρελθόν· π.χ. ἀλλ' ἀναχασσάμενος νῆχον πάλιν ἦος ἐπῆλθον ἐς ποταμόν η 280 κέ. «κολύμπησα πίσω, ὥσπου ἔφτασα σ' ἓνα ποτάμι»· μίνετε πάντες, ἐνκνήμιδες Ἀχαιοί, αὐτοῦ, εἰς ὃ κεν ἄστυ μέγα Πριάμοιο ἔλωμεν B 331 κέ. «μείνετε ἐκεῖ, ὥσπου πάρουμε...»· αὐτὰρ ἐγώ... μαχίσσομαι... ἦός κε... κιχείω Γ 290 κέ. «θά πολεμήσω... ὥσπου φτάσω», κλπ.

Βρίσκουμε ὅμως καί τήν ὑποτακτική χωρίς τό ἄν· ἔχει κόνον ὄφρα τελέσῃ A 82 «κρατᾷ τήν ὀργή του ὥσπου τήν ξεπληρώσει» (πρὸλ. π. 204)· κοιμήσας δ' ἀνέμους χέει ἔμπεδον, ὄφρα καλύψῃ ὑψηλῶν ὀρέων κορυφὰς καί πρόνοας ἄκρους M 281 κέ. «... ὥσπου νά σκεπάσει...»· ὁ δ' ἀσφαλέως θέει ἔμπεδον ἦος ἵκηται ἰσόπεδον N 141 κέ. «καί τρέχει... ὥσπου νά φτάσει στήν πεδιάδα»· τό ἔως καί τό εἰς ὃ ὅμως πάντοτε συντάσσονται μέ ὑποτακτική + κε (ἄν).

Σ' αὐτές τίς προτάσεις συναντοῦμε ἀκόμα καί τήν εὐκτική + κε (ἄν), ὅταν ἡ πρόταση ἀπό τήν ὁποία ἐξαρτῶνται περιέχει μιὰ εὐκτική: τόφρα γάρ ἂν κατὰ ἄστυ ποτιπυνθοίμεθα μύθῳ χρήματ' ἀπαιτίζοντες, ἔως κ' ἀπὸ πάντα δοθείη β 77 κέ. «ἔτσι θά σοῦ ζητοῦμε ἐπίμονα μέ λόγια σ' ὅλη τήν πόλη ἀπαιτώντας τά χρηματά μας, ὥσπου μᾶς ἀποδοθοῦν ὅλα»· ἐκ τοῦ δ' ἄν τοι ἔπειτα παλίωξιν παρὰ νηῶν αἰὲν ἐγὼ τεύχοιμι διαμπερές, εἰς ὃ κ' Ἀχαιοὶ Ἰλιον αἰπὺν ἔλοιεν O 69 κέ. «... ὥσπου νά πάρουν οἱ Ἀχαιοὶ τήν Τροία». Ἐκτός ἀπὸ αὐτές τίς περιπτώσεις τό ἀκόλουθο παράδειγμα εἶναι τό μοναδικό, ὅπου ἔχουμε εὐκτική + ἄν σέ μιὰ πρόταση πού εἰσάγεται μέ τό «ἔως», χωρίς νά ὑπάρχει εὐκτική στήν κύρια πρόταση: δὴ τότε κεῖτ'... ἐν πολλῇ κόπρῳ, ἣ οἱ προπάροιθε θυράων ἡμιόνων τε βοῶν τε ἄλις κέχυτ', ὄφρ' ἂν ἄγοιεν δμῶες Ὀδυσσεὺς τέμενος μέγα κοπρήσοντες ρ 296 κέ., ὅπου, ὥστόσο, ἡ σημασία δέν εἶναι βέβαια τελική, ἀλλὰ ταλαντεύεται μεταξὺ τοῦ «ἢ κόπρος εἶχε συγκεντρωθεῖ ἐκεῖ ὥσπου οἱ ὑπηρέτες τήν πάρουν μακριά» καί «... γιὰ νά τήν πάρουν μακριά οἱ ὑπηρέτες» Ἡ χρήση τῆς εὐκτικῆς μέ τό ἄν σέ καθαρά τελικές προτάσεις συζητήθηκε π. 195 (σελ. 195).

Ἡ χρήση τοῦ ἔως ἀξίζει ἰδιαίτερη προσοχή: στήν Ὀδύσεια τό βρίσκουμε σέ πέντε χωρία μέ μιὰ καθαρά τελική σημασία μέ μικρή ἢ καθόλου χρονική ἀπόχρωση: ὥρσε δ' ἐπὶ κραιπνὸν βορέην, πρὸ δὲ κύματ' ἔαξεν,

ἦος δ' Φαιήκεσσι φιληρέτμοισι μιγείη διογενῆς Ὀδυσσεύς ε 385 κέ., «ξεσήκωσε τό βοριά καί τά κύματα, γιά νά φτάσει ὁ Ὀδυσσεύς στούς Φαίακες». Πρβλ. ζ 79, δ 799, ι 375, τ 367.

Δ *πρίν*. Στόν Όμηρο κυριαρχεῖ ἡ σύνταξή του μέ ἀπαρέμφατο Δέ βρίσκουμε κανένα παράδειγμα τῆς ἀττικῆς σύνταξης τοῦ *πρίν* μέ ὀριστική, ὅταν ἡ πρόταση μέ τό *πρίν* φανερώνει τό τέρμα στό ὁποῖο καταλήγει ἡ ἐνέργεια τῆς κύριας πρότασης. π.χ. οὐδέ τι θυμῷ τέρετο, πρίν πολέμου στόμα δύμεναι αἱματόεντος Τ 312 κέ. «δέ χαιρότανε, παρὰ μόνο ὅταν ἔμπαινε στόν αἱματηρό πόλεμο»· οὐ δ' ἀπολήγει πρίν χροὸς ἀνδρομέοιο διελθέμεν Υ 99 κέ. «δέ σταματᾷ παρὰ ἀφοῦ διαπεράσει τό σῶμα». Ἡ ἐγγύτερη προσέγγιση στή σύνταξη τοῦ *πρίν* μέ ὀριστική ὑπάρχει σ' ἐκεῖνες τίς προτάσεις ὅπου τό *πρίν γ'* εἰσάγει μιὰ πρόταση μέ τό *ὅτε* δῆ ὥς μὲν τῶν ἐπὶ ἴσα μάχῃ τέτατο πτόλεμός τε, πρίν γ' ὅτε δῆ Ζεὺς κῦδος ὑπέρτερον Ἑκτορι δῶκε Μ 436 κέ. «ἔτσι ἡ μάχη καί ὁ πόλεμος ἦταν ἰσόπαλος, μέχρι πού ὁ Δίας ἔδωσε μεγαλύτερη δόξα στόν Ἑκτορα»· ἤμεθ' ἀνυζόμεναι... πρίν γ' ὅτε δῆ με σὸς νιὸς ἀπὸ μεγάρουιο κάλεσεν Ψ 42 κέ.. «καθόμασταν στενοχωρημένες μέχρι πού ὁ γιός σου μέ κάλεσε ἀπὸ τό παλάτι». Σέ αὐτές τίς ἐκφράσεις εἶναι φανερὴ ἡ παρατακτικὴ προέλευση αὐτῆς τῆς σύνταξης: «ἦταν ἰσόπαλη ἡ μάχη τουλάχιστο ὥς τῇ στιγμῇ πού ὁ Δίας...» Τῇ μελλοντικῇ ὑποτακτικῇ τῇ βρίσκουμε στό δ 374 (*πρίν γ' ὅτ' ἄν. . γένηται*) καί τὴν ἀντίστοιχη εὐκτικῇ σέ ἀναφορὰ στό παρελθόν στό Ι 488 κέ (*πρίν γ' ὅτε* δῆ... ἄσαιμι).

Όταν τό *πρίν* ἀναφέρεται στό μέλλον, ἡ σύνταξή του μέ ὑποτακτικὴ εἶναι συχνή, ἀλλὰ ἐνῶ στήν Ἀττικὴ τό δυνητικό μόριο ἂν συνοδεύει κανονικά τὴν ὑποτακτικὴ, δέν τό βρίσκουμε ποτέ στόν Όμηρο. Αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ ὑποτακτικὴ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση προήλθε ἀπὸ τὴ βουλευτικὴ, ὅπως γιά παράδειγμα στό ἀλλὰ σὺ μὲν μήπω καταδύσειο μῶλον Ἀρήος, πρίν γ' ἐμὲ δεῦρ' ἐλθοῦσαν ἐν ὀφθαλμοῖσιν ἴδῃαι Σ 134 κέ , πού μπορούμε νά τό μεταφράσουμε παρατακτικά «μή μπεῖς στόν πόλεμο θέλω πρῶτα νά μέ δεῖς νά ἔρχομαι». Παρόμοια καί τό οὐ γάρ πω καταδυσόμεθα... εἰς Ἀίδαο δόμους, πρίν μόρσιμον ἡμαρ ἐπέλθῃ κ 174 κέ. «δέν θά πᾶμε στόν Ἀδῆ . ἄς ἔρθει πρῶτα ἡ μέρα πού 'ναι γραφτό μας (νά πεθάνουμε)». Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως ἡ παρὰταξη πού δίνει ὁ Goodwin γιά νά δείξει τὴν προέλευση αὐτῆς τῆς σύνταξης δέν εἶναι καθόλου ἱκανοποιητικὴ: οὐδέ μιν ἀνστήσεις· πρίν ἀπὸ αὐτό θά πάθεις καί ἄλλο κακό», εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὸ νοηματικὰ ἀπὸ τό «δέν θά τόν ξανασηκώσεις μέχρι πού θά πάθεις καί ἄλλο κακό». Στὴν πρώτη περίπτωσις ἡ ὑποτακτικὴ εἶναι μελλοντικὴ, ἐνῶ γιά νά ἔχουμε τό

νόημα τῆς δεύτερης περίπτωσης εἶναι ἀναγκαία μιά βουλευτική ὑποτακτική – θά πρέπει πρῶτα νά πάθεις κάποιο ἄλλο κακό.

Ἡ εὐκτική χρησιμοποιεῖται μετά τό πρίν μόνο μιά φορά: οὐκ ἔθελεν φεύγειν, πρίν πειρήσαιο ἼΑχιλῆος Φ 580, «δέν ἤθελε νά τό βάλει στά πόδια – θά ἤθελε πρῶτα ἄν μπορούσε νά δοκιμάσει τόν ἼΑχιλλέα». Αὐτό τό παράδειγμα χύνει φῶς στήν προέλευση τῆς εὐκτικῆς τοῦ πλαγίου λόγου σ' αὐτές τίς συντάξεις: ἡ εὐκτική ἐδῶ εἶναι φανερό ὅτι ἐκφράζει μιά ἐπιθυμία καί εἶδαμε πῶς πρίν (σελ. 182) πῶς ἡ εὐχετική εὐκτική ἐκφράζει σέ μιά πιό ἔμμεση μορφή μιά ἐπιθυμία, τήν ὁποία ἡ βουλευτική ὑποτακτική ἐκφράζει ἀμεσότερα Ἔτσι χρησιμοποιήθηκε μετά ἀπό ἱστορικό χρόνο, γιά νά ἀντιστοιχεῖ μέ τήν ὑποτακτική ὕστερα ἀπό ἀρκτικό χρόνο

ΤΑ ΜΟΡΙΑ

1 *ἀτάρ, αὐτάρ*. – Εἶναι ταυτόσημα στήν χρήση. Ἡ λειτουργία τους μπορεῖ νά εἶναι (1) *ἀντιθετική*: π.χ. *τὼ μὲν. στήτην, οὐδὲ τί μιν προσεφώνεον οὐδ' ἐρέοντο· αὐτὰρ ὁ ἔγνω, ἥσιν ἐνὶ φρεσὶ φώνησέν τε* Α 331 κέ. «ἀλλά οἱ δυό τους στάθηκαν καί δέν τοῦ μιλοῦσαν οὔτε τόν ρωτοῦσαν· ὁμῶς αὐτός κατάλαβε καί εἶπε»· *εἰ δὲ θανόντων περ καταλήθοντ' εἰν Ἰδαο, αὐτὰρ ἐγὼ καὶ κείθι φίλου μεμνήσομ' ἐταίρου* Χ 389 κέ. «ἀκόμη κι ἂν ξεχνοῦν τούς νεκρούς στὸν Ἄδη, ὁμῶς ἐγὼ καί ἐκεῖ ἀκόμα θά θυμᾶμαι τό φίλο μου»

(2) *συμπλεκτική*. *Ἦφαιστος μὲν δῶκε Διὶ Κρονίωνι ἄνακτι, αὐτὰρ ἄρα Ζεὺς δῶκε διακτόρῳ ἀργειφόντῃ κλπ*, Β 102 κέ. «ὁ Ἦφαιστος τό ἔδωσε στό Δία καί ὁ Δίας στόν Ἀργειφόντη».

2. *ἄρα, ἄρ* (πρίν ἀπό σύμφωνο), *ῥα*. – Αὐτό εἶναι ἓνα ἀπό τά συχνότερα ὁμηρικά μόρια Ἐκφράζει «ἐνδιαφέρον» καί «ἐξαψη» κάθε μορφῆς, εἴτε πρόκειται γιά κάτι νέο, ἀπροσδόκητο, ἀπογοητευτικό, κλπ. Π.χ. *δράκων.. τόν ῥ αὐτὸς Ὀλύμπιος ἦκε φόωσδε, θωμοῦ ὑπαίξας πρὸς ῥα πλατάνιστον ὄρουσεν* Β 308 κέ.. «ἓνα ἐρπετό... πού τό ἔστειλε ὁ Δίας, ξεπήδηξε κάτω ἀπό τό θωμό καί ὄρμησε πρὸς τό πλατάνι»· *ὁ δὲ κλισίηθεν ἀκούσας ἔκμολεν ἴσος Ἄρηι, κακοῦ δ' ἄρα οἱ πέλεν ἀρχή* Λ 603 κέ. «κι αὐτός τ' ἄκουσε καί βγήκε ἀπό τή σκηνή του σάν τόν Ἄρη, καί τοῦτο ὑπῆρξε ἡ ἀρχή τῆς συμφορᾶς του»· *οὐδ' ἄρ' ἔμελλε... ἄψ ἀπονοστήσειν* Μ 113 κέ. «καί δέν ἐπρόκειτο βέβαια... νά ξαναγυρίσει»

Τό *ἄρα* συχνά συνδέεται μέ ἄλλα μόρια πού ἀποσκοποῦν στό νά αὐξήσουν τό ἐνδιαφέρον τοῦ ἀκροατῆ: π.χ. *ἢ ἄρα, ἢ ῥά νύ τοι*, κλπ

3 *δέ*. – Ἡ «ἐξακολουθητική» καί ἐναντιωματική σημασία τοῦ *δέ* εἶναι

συχνή, όπως και στην πεζογραφία, και δε χρειάζονται επεξήγηση. Μερικές φορές όμως και ιδιαίτερα ύστερα από μία εὐχή, ὁ Όμηρος συνδέει μετὸ δέ μία αιτιολογική πρόταση, ἐκεῖ ὅπου στην πεζογραφία θὰ εἶχαμε γάρ: *πίθεσθ'· ἄμφω δὲ νεωτέρω ἔστον ἐμεῖο* A 259 «ἀκούστε με, γιατί και οἱ δυό σας εἴστε νεώτεροί μου»· *ἐμέθεν ξύνες ὦκα· Διὸς δέ τοι ἄγγελός εἰμι* B 26, «ἀκούσέ με γρήγορα, γιατί εἶμαι ἀγγελιαφόρος τοῦ Δία», κλπ.

Μία σύνταξή τοῦ δὲ πού προσιδιάζει στὸν Όμηρο και στὸν Ἡρόδοτο εἶναι ἡ λεγόμενη «ἀποδοτική». Ἐδῶ ὁ δὲ εἰσάγει μία κύρια πρόταση, πού ἀκολουθεῖ μετὰ ἀπὸ μία ἐξαρτημένη: *οἷη περ φύλλων γενεή, τοίῃ δὲ και ἀνδρῶν* Z 146· *ὅσσον Φαίηκες περὶ πάντων ἰδριες ἀνδρῶν νῆα θοὴν ἐνὶ πόντῳ ἐλαυνέμεν, ὥς δὲ γυναικες ἰστών τεχνῆσαι* η 108 κέ., κλπ.

4. ῥ̄. – Αὐτὸ τὸ μόριο τὸ χρησιμοποιεῖ ὁ Όμηρος μόνο στίς περιπτώσεις, ὅπου ἐκφράζει μεγάλη διαβεβαιωτική σημασία – «στ' ἀλήθεια», «πράγματι». *ῥ̄ μέγα πένθος Ἀγαίδα γαῖαν ἰκάνει* A 254, και ἄλλου.

Και αὐτὸ τὸ μόριο συνδυάζεται συχνά με ἄλλα μόρια πού ἔχουν παρόμοια σημασία: *ῥ̄ μέν, ῥ̄ μήν, ῥ̄ τοι, ῥ̄ ἄρα, ῥ̄ ὅα νύ τοι, ῥ̄ γάρ*, κλπ. Μπορεῖ ἐπίσης νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἓνα πρόσφυμα, ὅπως στὸ *ἐπεὶ ῥ̄, τί ῥ̄* (πού ἐπίσης συναντᾶται και ὡς *τιή*) και ἀκόμα σὲ σύνθεση, ὅπως στὸ *ῥ̄ μέν... ἥ δέ* («στ' ἀλήθεια ἀπὸ τῆς μιά.. στ' ἀλήθεια ἀπὸ τῆς ἄλλης») π.χ. *νῦν δ' εἶμι Φθίην δ', ἐπεὶ ῥ̄ πολὺ φέρετρόν ἐστίν οἴκαδ' ἔμεν* A 169 κέ., «...γιατί εἶναι πράγματι καλύτερο ..»· *τί ῥ̄ τοι ταῦτα ἰδυῖν πάντ' ἀγορεύω;* A 365, «γιατί στ' ἀλήθεια νὰ τὰ λέω αὐτὰ σὲ σένα πού τὰ ξέρεις ὅλα;»· *ῥ̄ μέν δὴ ποτ' ἐμεῦ πάρος ἐκλυες εὐξαμένοιο .. ἥ δ' ἔτι και νῦν μοι τόδ' ἐπικρήνηνον ἐέλδωρ* A 453 κέ., «στ' ἀλήθεια και στὸ παρελθόν ἄκουες τὴν προσευχή μου ἔτσι και τώρα ἐκπλήρωσε αὐτὴ τὴν ἐπιθυμία μου». Στὰ πιὸ πολλά παραδείγματα, ὡστόσο, τὸ *ῥ̄ μέν... ἥ δέ* δὲ σημαίνει τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ «καί... και».

5. *θην*. – Αὐτὸ τὸ μόριο ἔχει μᾶλλον ἀσθενέστερη σημασία ἀπὸ τὸ *δή* *οὐθην οὐδ'* αὐτὸς *δηρὸν βέη* Π 852 κέ. «πράγματι οὔτε και σύ θὰ ζῆσεις γιὰ πολὺ»· *ὥς θην και σὸν ἐγὼ λύσω μένος* P 29, «ἀκόμα και ἔτσι θὰ σοῦ συντρίψω τὴ δύναμή σου»· *οὐθὴν μιν πάλιν αὐτὶς ἀνήσει θυμὸς ἀγῆνωρ νεικεῖεν βασιλῆας ὀνειδείους ἐπέεσσιν* B 276 κέ. «ποτέ πιά, εἶμαι βέβαιος, δέν θὰ τὸν παρακινήσει ἡ γενναία του ψυχὴ νὰ ἐξυβρίζει τοὺς βασιλιάδες μετὰ λόγια ἀτιμωτικά». *Ἡθὴν σ' ἐξανύω γε και ὕστερον ἀντιβολήσας* Λ 365.

6. *μέν*. Ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ *μέν* (ὅπως και τὸ *δέ*) εἶναι παλαιὸ δεικτικό, ὑπόθεση πού ἱκανοποιητικά θὰ ἐξηγοῦσε τὴν ἀντίθεση

μέν... δέ. Τό μέν ἀπό μόνο του ὅπωςδήποτε ἔχει αὐτή τή δεικτική σημασία μέ τό νά προκαλεῖ τήν προσοχή τοῦ ἀκροατῆ σέ μιὰ πλευρά τῆς καταστάσεως.

Ἡ ὁμηρική χρήση τοῦ μέν διαφέρει ἀπό τήν ἀττική, γιατί μπορεῖ στήν πρώτη περίπτωση νά ἐκφράσει ἔμφαση, χωρίς νά ἀκολουθεῖ μιὰ ἀντίθεση μέ τό δέ: *χρῆ μὲν σφωίτερόν γε, θεά, ἔπος εἰρύσασσθαι* A 216, «ἕνας ἄνθρωπος σίγουρα θά πρέπει νά ὑπακούει στά λόγια σας, θεά:»· *οὐ μὲν σοί ποτε ἴσον ἔχω γέρας* A 163 «ποτέ βέβαια δέν παίρνω δῶρο ἰσάξιο μέ τό δικό σου»· *αὐτίκα δ' ἀσπίδα μὲν πρόσθ' ἔσχετο* M 294 «κι ἀμέσως τήν ἀσπίδα του τήν ἔβαλε μπροστά του» (ἐδῶ ὅμως ὑπάρχει μιὰ ἐννοούμενη ἀντίθεση μέ τό δύο δοῦρε τινάσσων πού ἀκολουθεῖ στό στ. 298)· *νημερτές μὲν δὴ μοι ὑπόσχεο* A 514 «νά μοῦ ὑποσχεθεῖς στά σίγουρα».

Ὁ συνδυασμός *γε μέν* στόν Ὅμηρο ἔχει (1) ἀντιθετική σημασία: *οὐδὲ μὲν οὐδ' οἳ ἀναρχοὶ ἔσαν, πόθεόν γε μὲν ἀρχόν* B 703 «οὔτε βέβαια καί αὐτοὶ ἦσαν χωρίς ἀρχηγό, καί ὅμως ποθοῦσαν τόν ἀρχηγό τους»· *αἶμα μέλαν κελάρυζε, νόος γε μὲν ἔμπεδος ἦεν* Λ 813 «τό μαῦρο αἶμα χυνόταν, κι ὅμως ὁ νοῦς ἀκόμη ἦταν σταθερός»· (2) παραχωρητική σημασία: *τόν ξεῖνον ἐρώμεθα εἴ τιν' ἄεθλον οἶδέ τε καὶ δεδάηκε· φνὴν γε μὲν οὐ κακός ἐστι* θ 133 κέ., «ἂς ρωτήσουμε τόν ξένο μας, ἂν ξέρει κι ἂν εἶναι ἐπιδέξιος σέ κανένα ἀγώνισμα· τουλάχιστο στήν κορμωστασιά δέν εἶναι κακός». Τό *ἦ μὲν*, ὅπως καί τό *ἦ μήν*, ἐκφράζει ἰσχυρή διαβεβαίωση: *ἦ μὲν σ' ἐνδυκέως ἀπεπέμπομεν, ὄφρ' ἂν ἴκοιο πατρίδα σὴν* κ 65 κέ., «καί βέβαια μ' ὅλη μας τήν προθυμία θά σέ κατευοδώναμε, γιά νά μπορέσεις νά φτάσεις στήν πατρίδα σου». Παρόμοιοι συνδυασμοὶ εἶναι τό *ἦ μὲν δὴ* καί τό *ἦ τοι μὲν*.

7. Τό *μήν* (*μάν*), χωρίς νά συνδυάζεται μέ ἄλλο μόριο, φαίνεται ὅτι χρησιμοποιεῖται μόνο γιά νά δώσει ἔμφαση σέ ἀποφατικές προτάσεις: *οὐ μὴν οἳ τό γε κάλλιον οὐδέ τ' ἄμεινον* Ω 52, «στ' ἀλήθεια αὐτό δέν θά εἶναι καλύτερο καί ὠφελιμότερο γι' αὐτόν»· *ἀλλ' οὐ μάν σ' ἔτι δηρὸν ἀνέξομαι* E 895 «ἀλλά δέ θά σέ ἀνεκτῶ γιά πολύ». Ἄς σημειώσουμε ἀκόμα τούς συνδυασμούς (1) *εἰ δ' ἄγε μὴν πείρησαι* A 302, «ἔλα τώρα, προσπάθησε (ἂν τολμᾷς)»· (2) *καὶ μήν: ὧδε γὰρ ἐξερέω, καὶ μὴν τετελεσμένον ἔσται* Ψ 410 «γιατί ἔτσι θά μιλήσω, καί πράγματι αὐτό θά γίνηι»· (3) *ἦ μήν: ἦ μὴν καὶ πόνος ἐστὶν ἀνιηθέντα νέεσθαι* B 291 «στ' ἀλήθεια ὑπάρχει ἀρκετός κόπος γιά νά κουραστεῖ ἕνας ἄνθρωπος καί νά φύγει».

8. *οὖν*. – Αὐτό τό μόριο ἔχει περιορισμένη σημασία στόν Ὅμηρο, ὅπου φαίνεται νά ὑπάρχει μόνο στίς χρονικές προτάσεις στό συνδυασμό *ἐπεὶ οὖν*, ὡς *οὖν* καί φαίνεται νά σημαίνει ἀπλῶς «ὅταν πράγματι» (ἴσως τό

οὐν/ὦν νά εἶναι ἡ μετοχή τοῦ ἐνεστώτα τοῦ ρήματος *εἰμί*, καί σ' αὐτή τήν περίπτωση εἶναι ταυτόσημο μέ τό ἀγγλικό «sooth»): οἱ δ' ἐπεὶ οὐν ἤγερεθεν A 57, «ὅταν πράγματι συγκεντρωθήκανε» (τό οὐν ἀναφέρεται στό ἀγορῆνδε καλέσσατο λαὸν Ἀχιλλεύς στ. 54).

9. Τό *περ* συγκεντρώνει τήν προσοχή μας στή λέξη πού προηγεῖται, καί αὐτή ἡ ἔμφαση συνήθως συνεπάγεται ἀποκλεισμό ἢ ἀντίθεση: ἐπεὶ μ' ἔτεκές γε μινυνθάδιόν περ ἑόντα, τιμήν πέρ μοι ὄφελλεν Ὀλύμπιος ἐγγυαλίξαι A 352 κέ. «μιά καί δέβαια μέ γέννησες, ἄν καί πρόκειται νά ζήσω γιά λίγο μόνο. τιμή τουλάχιστο θά ἔπρεπε νά μοῦ ἐξασφαλίσει ὁ Ὀλύμπιος»· οὐκαδέ περ σὺν νηυσὶ νεώμεθα B 236 «στά σπῖτια μας ἄς πᾶμε μέ τά καρᾶδια μας»· ἐπεὶ οὐ κε θανόντι περ ὦδ' ἀκαχοίμην, εἰ μετὰ οἷς ἐτάροισι δάμη Τρώων ἐνὶ δῆμῳ α 236 κέ «γιατί οὔτε κι ἂν ἀκόμα πέθαινε θά στενοχωριόμουνα τόσο, ἂν ἔπεφτε μαζί μέ τοὺς συντρόφους του στήν Τροία».

10. *τε*. – Ἐκτός ἀπό τήν κανονική του σημασία, τήν συμπλεκτική, πού ἔχει στήν πεζογραφία, στόν Ὅμηρο τό *τε* ἔχει μιά ιδιαίτερα ἐπική σημασία. φανερώνει μιά συνηθισμένη (φυσική ἢ ἀναμενόμενη) ἐνέργεια. Ἔχουμε δεῖ κιόλας τό συσχετισμό της μέ τήν ὑποτακτική στίς (ὑποθετικές) «ἐπαναληπτικές» προτάσεις καί ἔχουμε ἀκόμα δεῖ τήν παρουσία του στίς παρομοιώσεις, ὅπου δρῖσκεται ἡ ὑποτακτική. Μπορεῖ, ὡστόσο, νά τό δροῦμε καί στίς παρομοιώσεις στίς ὁποῖες ὑπάρχει συνήθως ἡ ὀριστική (βλ. σελ. 202): Βορέης καὶ Ζέφυρος, τῷ τε Θρήκηθεν ἄητον I 5, «ὁ βορρᾶς καί ὁ ζέφυρος, πού φυσοῦν ἀπό τή Θράκη»· Παλλάδ' Ἀθηναῖην..., ἥ τέ τοι αἶει... παρίσταμαι ν 300 κέ., «Παλλάδα Ἀθηνά, ἐγώ πού πάντοτε στέκω στό πλευρό σου»· ὦρῃ ἐν εἰαρινῇ, ὅτε τε γλάγος ἄγγεα δεύει B 471, «τήν ἀνοιξη, ὅταν τό γάλα ξεχειλίζει τίς καρδάρες». Τό *τε* χρησιμοποιεῖται ἀκόμα σέ γενικούς ἀφορισμούς, ὅπως π.χ. ῥεχθὲν δέ τε νήπιος ἔγνω P 32 «ἀκόμα καί ἕνας τρελὸς ἀναγνωρίζει ἕνα γεγονός»· καὶ γὰρ τ' ὄναρ ἐκ Διὸς ἐστίν A 63 «γιατί τό ὄνειρο, ὡς γνωστόν, τό στέλλει τό Δίας».

Εἶναι πολύ πιθανό ὅτι αὐτό τό *τε* εἶναι ἐτυμολογικά διαφορετικὸ ἀπὸ τό συμπλεκτικὸ *τε* (= λατινικὸ *-que, *que). Καταρχὴν παρατηροῦμε τήν σημασιολογική του ὁμοιότητα μέ τό *τοι* στοὺς γενικούς ἀφορισμούς: πλεόωνν δέ τοι ἔργον ἄμεινον M 412. Ἐπιπλέον, τό *ἦ τε*, «πού παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες σέ ὁποιαδήποτε θεωρία γιά τό *τε*» (Denniston), σχεδόν δέν μπορεῖ νά διακριθεῖ ἀπὸ τό *ἦτοι* (γιά τό ὁποῖο βλ. πῶς κάτω): ἐξ αὐτῶν ἔφυγες θάνατον, κύον· ἦ τε τοι ἄγχι ἦλθε κακόν Λ 362 κέ. «πάλι τὸν γλύτωσης τό θάνατο, σκυλί· λιγάκι ἀκόμη καί χανόσουν. Ὁ Denniston σημειώνει ἀκόμα τή «σχέση» μεταξὺ τοῦ *στρεπταί μέν τε φρένες ἐσθλῶν* O

203, «καλόβολη εἶναι ὥς γνωστό ἡ καρδιά τῶν καλῶν» καί τοῦ *ἀκεσταί τοι φρένες ἐσθλῶν* N 115. Ἐχοντας λοιπόν ὑπόψη αὐτό τόν παραλληλισμό καί τή μερική ταυτότητα στή σημασία τοῦ *τε* καί τοῦ *τοι*, μπορούμε νά εἰσηγηθοῦμε μιά ἐρμηνεία γιά τό *τε* πού ἐξηγεῖ τήν ὥς τώρα ἀνεξήγητη «γενικευτική» σημασία τοῦ *τε*: τό *τε* συνεπάγεται μιά ἀποστροφή στόν ἀκροατή καί ἔχει τήν ἴδια μορφολογική σχέση μέ τό *σε*, (σ. 303) ὅπως τό *τοι* μέ τό *σοι*. Ἡ σημασία της εἶναι περίπου «ὅπως ξέρετε, βέβαια», ἐνῶ τό *τοι* = «ὅπως θά ἔχετε ἴσως λησμονήσει»· π.χ. *τόν δ' ἐξήρπαξ' Ἀφροδίτη ῥεῖα μάλ' ὥς τε θεός* Γ 280 κέ. «...ὅπως θά περιμένε νά κάνει ἕνας θεός». Παρόμοια καί στίς παρομοιώσεις πού παραθέσαμε πρὶν «οἱ ἄνεμοι πού, ὅπως ξέρετε, φυσοῦν ἀπό τή Θράκη»· «ἡ ἐποχή πού, ὅπως ξέρετε, τό γάλα ξεχειλίζει τίς καρδάρες» κλπ.

Ἐδῶ μπορούμε νά ἐντάξουμε ὁρισμένες ἐλλειπτικές συγκρίσεις πού φανερώνουν μέτρο καί πού χαρακτηρίζονται ἀπό τό *τε*: *τήν δὲ γυναῖκα εὖρον ὅσῃν τ' ὄρεος κορυφήν* κ 112 κέ. (πρβλ. *ὅσῃν θ' ἰστὸν νηός* ι 322· *τὸν δὲ χιτῶν' ἐνόησα ... οἷόν τε κρομύοιο λοπὸν* τ 233· *πεῖσμα δ' ὅσῃν τ' ὄργυναν* κ 167· *δόθρον... ὅσῃν τε πυγούσιον* κ 517). Ὅλες αὐτές οἱ περιπτώσεις εἶναι ἀπὸ τήν Ὀδύσσεια. Ἐδῶ ἀνήκει ἐπίσης ἡ μεθομηρική σημασία τοῦ *οἷός τε* «ἰκανός νά».

11. Τό *τοι*, πού ἀρχικά ἦταν μιά «δοτική» τοῦ *τύ* (τό *σοι* προέρχεται ἀπὸ τό *τῖοι*), στρέφει τήν προσοχή τοῦ ἀκροατῆ σέ ἕνα γεγονός πού τό ἔχει ξεχάσει: μπορούμε περίπου νά τό μεταφράσουμε μέ τό «σημειώστε». Παραμένει πιστό στήν προέλευσή του, γιατί πάντοτε προϋποθέτει τήν παρουσία ἑνός ἀκροατῆ, καί στόν Ὅμηρο οἱ πῖο πολλές περιπτώσεις βρῖσκονται σέ ὁμιλίες, κυρίως στό διάλογο. Δέ χρειάζεται νά ἐξηγήσουμε πῖο πολύ τή σημασία του. Ἄς σημειώσουμε ὅτι ὑπάρχουν οἱ ἐξῆς συνδυασμοί:

- (1): *ἀλλά τοι οὐκ ἐθέλησα Ποσειδάωνι μάχεσθαι πατροκασιγνήτῳ, ὃς τοι κότον ἔνθετο θυμῷ* ν 341 κέ.
- (2): *ἀλλ' ἦτοι ἔπεσιν μὲν ὀνειδισον* Α 211.
- (3): *ἀλλ' ἦτοι μὲν ταῦτα μεταφρασόμεθα καὶ αὖτις* Α 140
- (4): *τοιγὰρ ἐγὼ ἐρέω* Α 76 (ἄς σημειωθεῖ, ὥστόσο, ὅτι τό *τοι*- μπορεί ἐδῶ νά εἶναι μέρος τῆς δεικτικῆς ρίζας *ιο*-).

12. *κε(ν)*, *ἄν*. – Θά εἶναι χρήσιμο νά συνοψίσουμε ἐδῶ τίς σημασίες τῶν «δυνητικῶν» μορίων. Τό *κε*, ὅπως εἶδαμε, εἶναι αἰολικό, ἐνῶ τό *ἄν* εἶναι τό ἀντίστοιχο ἀπτικὸ μόριο βέβαια. Ἡ λειτουργία του, ὅπως ἔχουμε δεῖ, πηγάζει ἀπὸ τή δεικτική τους προέλευση «σ' αὐτή τήν περί-

πτωση», κλπ. Σάν τέτοιο χρησιμοποιείται για νά διακρίνει τή μελλοντική από τή βουλευτική ύποτακτική καί τή δυνητική από τήν εὐχετική εὐκτική (βλ. ὡστόσο, σελ. 182 κέ.). Αὐτή ὅμως ἡ σύνταξη δέν ἔχει τυποποιηθεῖ καί ἔτσι ἡ μελλοντική ύποτακτική ἐμφανίζεται χωρίς τό κε, ἄν, ὅπως καί ἡ δυνητική εὐκτική, ἐνῶ ἀντίθετα τό δυνητικό μόριο μπορεῖ καμιά φορά νά συνοδεύει τή βουλευτική ύποτακτική καί τήν εὐχετική εὐκτική (σελ. 186). Ἡ ἴδια ἀβεβαιότητα ὑπάρχει καί στή χρήση τοῦ δυνητικοῦ μορίου στίς ἐξηρημένες προτάσεις (ὅ.βλ.). Θά πρέπει νά δοῦμε στήν αὐστηρή ἀττική χρήση του ἓνα παράδειγμα τῆς διαδικασίας μέ τήν ὁποία κάθε ἀναπτυγμένο καί πειθαρχημένο ὕφος τοῦ πεζοῦ λόγου κατατάσσει καί ἐπιλέγει ἀπό τίς ἀσαφεῖς καί πολλαπλές καθημερινές χρήσεις ἐκεῖνες τίς προσεκτικά διαφοροποιημένες ἐκφραστικές μορφές πού ὁ γραπτός λόγος, πού δέ συνοδεύεται ἀπό χειρονομίες καί τό χρῶμα τοῦ προφορικοῦ λόγου, δηλ. τούς σχολιαστές καί τούς ἐρμηνευτές τοῦ προφορικοῦ λόγου, τίς θεωρεῖ ἀναγκαῖες γιά νά πετύχει ἀκρίβεια καί σαφήνεια.

5.

A. B. Lord

Ο ΟΜΗΡΟΣ ΚΑΙ Η ΑΛΛΗ ΕΠΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

μετάφραση:
Γιώργης Γιατρομανωλάκης
Ίρένα Ζαμάρου

Τό πεδίο τῆς ἐπικῆς ποιήσεως εἶναι ἀχανές. Τά κείμενά μας καλύπτουν μιά περίοδο περίπου τεσσάρων χιλιετηρίδων· ἀπό τό ἀρχαῖο βαθυλω- νιακό ἔπος τοῦ Γκιλγκαμές – περίπου 2000 π.Χ. – ὡς τίς μέρες μας. Προέρχονται ἀπό πολλά μέρη τῆς γῆς, καί ἀπό περιοχές τόσο ἀπομακρυ- σμένες μεταξύ τους ὅπως λ.χ. τό βόρειο ἄκρο τῆς Σουμάτρας καί οἱ ἡφαι- στειογενεῖς ἐκτάσεις τῆς Ἰσλανδίας¹. Τά ἴδια τά ποιήματα διαφέρουν ἀρ- κετά ὡς πρὸς τὴν ἔκτασή τους – κυμαινόμενα ἀπὸ στίχους λιγώτερους τῶν ἑκατὸ ὡς πολλές χιλιάδες – καί φυσικά ἡ ποιότητά τους ποικίλλει ὅσο καί ἡ ἔκτασή τους. Γνωρίζουμε τά ὀνόματα κάποιων ποιητῶν πού μᾶς ἔδωσαν αὐτά τά κείμενα καί σέ μερικές περιπτώσεις γνωρίζουμε καί τίς περιστά- σεις τῆς συνθέσεώς τους. Σέ ἄλλες περιπτώσεις ἀγνοοῦμε καί τό ὄνομα τοῦ ποιητῆ ἀλλά καί τόν χρόνο, τόν τόπο καί τόν τρόπο τῆς συνθέσεως.

Ἡ μελέτη ἄλλων ἐπικῶν ποιημάτων καί παραδόσεων μᾶς ἐπέτρεψε νά κατανοήσουμε βαθύτερα τὴν ὁμηρικὴ ποίηση καί τὴν ἑλληνικὴ παράδοση ἀπὸ ὅσο εἴχαμε καταφέρει ὡς τώρα, μολονότι πολλά ὑπολείπονται νά γίνουν ἀκόμη. Οἱ Chadwicks, εἰδικά σπὸ ἔργο *The Growth of Literature*, καί ὁ C. M. Bowra στὴν *Heroic Poetry* μᾶς προσέφεραν μεγεθυμένες εἰκόνες τοῦ ἔπους γιὰ νά ἀντιληφθοῦμε τὸν Ὅμηρο καί μέ τὸν τρόπο αὐτό πῆραν ἀπὸ τά χέρια τῶν χωριζόντων τό φακό· διότι τώρα ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι ἡ σύγκριση τοῦ Ὀμήρου μέ ἄλλα ἐπικά ἄσματα δέν συνεπάγεται ἀναγκα- στικά τὴ θεωρία τῆς πολλαπλῆς πατρότητας. Ἐπιπλέον ἡ πιὸ σημαντικὴ πρόοδος ἔγινε τά πρῶτα τριάντα χρόνια αὐτοῦ τοῦ αἰῶνος ὅταν ὁ Milman

Paggy απέδειξε ότι τα ομηρικά ποιήματα ήσαν προφορικά παραδοσιακά άσματα, και συγκέντρωσε ύλικό από τούς Γιουγκοσλάβους τό όποιο μάς έδωσε τή δυνατότητα νά άντιληφθούμε άκριδώς ποιές ήταν οί συνέπειες αὐτῆς τῆς αποδείξεώς του σχετικά μέ τίς ομηρικές μελέτες. Στο παρόν κεφάλαιο θά προσπαθήσουμε νά συνθέσουμε τά σπουδαιότερα από αὐτά τά συμπεράσματα στο βάθος πού σήμερα τά αντιλαμβανόμαστε.

Τό γεγονός καί ἡ φύση τοῦ προφορικοῦ ἔπους

Ἡ ἐπική ποίηση εξακολουθεῖ ἀκόμη νά ὑπάρχει ζωντανή ἢ ὑπῆρχε ὡς πρόσφατα τουλάχιστον στήν Ρωσία καί στήν κεντρική Ἀσία, στό Ἀφγανιστάν καί στήν Περσία, καί στήν Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία καί Ἀλβανία. Τό δυτικό ἡμισφαίριο καί τά νησιά τοῦ Εἰρηνικοῦ δέν μάς ἔχουν δώσει κανένα κείμενο από τό παρελθόν, οὔτε ὑπάρχει καμία ἐνδειξη ότι τραγουδήθηκε ποτέ σ' αὐτά τά μέρη ἐπική ποίηση, μολονότι τό ἐπιχείρημα πού προέχεται από ἔλλειψη μαρτυριῶν δέν εἶναι καθόλου πειστικό. Ἐνα ἔπος από τό Αἶψι ἔχει δημοσιευθεῖ πρόσφατα², καί ἔχουμε πληροφορίες από τόν προηγούμενο αἰώνα γιά ἕνα ἔπος από τούς Μουσουλμάνους Achehnese στή δόρεια Σουμάτρα³. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ότι στούς Touaregs, ἐπίσης Μουσουλμάνους τῆς δόρειας Ἀφρικῆς, ὑφίσταται ἐπική ποίηση⁴. Εἶναι πιθανόν, θεδαίως, ἡ ἄσκηση τῆς ἐπικῆς ποίησης στο παρελθόν νά γινόταν σέ πολλά μέρη τοῦ κόσμου καί κατόπιν νά εξαφανίστηκε ὁλοκληρωτικά χωρίς νά ἔχει καταγραφεῖ. Στήν πραγματικότητα, ἀσχέτως πόσο πλούσια εἶναι τά κείμενα πού προέρχονται από πρωιμότερες περιόδους, ἀντιπροσωπεύουν ἕνα ἐλάχιστο τμήμα από ὅ,τι πρέπει νά εἶχε ὑπάρξει.

Μολονότι ἡ ἐπική ποίηση εξακολουθεῖ νά ὑπάρχει σήμερα μόνο σέ ἀπομακρυσμένες περιοχές τοῦ κόσμου, γνωρίζουμε ότι ἦταν ἀκόμη ζωντανή κατά τόν Μεσαίωνα στά περισσότερα μέρη τῆς Εὐρώπης. Δέν ἔχουμε μονάχα περιγραφές ἀλλά τά ἴδια τά κείμενα από τήν Γαλλία, Ἰσπανία, Ἀγγλία, Ἰσλανδία, Γερμανία καί Ἑλλάδα. Ἀπό τά ἀρχαῖα χρόνια ἔχουμε, ἐκτός από τά ομηρικά ποιήματα, ἐπικά κείμενα τῶν Σουμερίων. Ἀκκαδίων καί Χετταίων από μιά ἐποχή τόσο πρῶιμη ὥς τό 2000 π.Χ. Ἀκόμη καί σ' αὐτή τήν ἐποχή τό ἔπος εἶναι ἐντελῶς ἀνεπτυγμένο, ἔτσι ὥστε ἡ ἄσκησή του πρέπει νά ἀναχθεῖ στά βάθη τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας.

Τό ἔπος εἶναι ἀφηγηματικό ἄσμα· εἶναι μιά ἱστορία πού ἀδεται. Ἡ ἐπική ποίηση στήν Ρωσία, Ἀφγανιστάν, Τουρκεστάν, Ἀραβία, Ἀλβανία, Γιουγκοσλαβία καί Βουλγαρία, πραγματικά, σέ ὁποιοδήποτε μέρος τοῦ κόσμου ἀσκεῖται ἀκόμη σήμερα, ἀδεται καί οἱ μελωδίες τοῦ ἁσματος τῆς ἔχουν ἠχογραφηθεῖ. Ὑπάρχουν ἀφθονες ἐνδείξεις από τόν Μεσαίωνα στήν Γαλλία, Γερμανία, Ἀγγλία καί Ἰσπανία, τόσο από πηγές, ἔμμεσες ὥς καί

ἀπό τὰ ἴδια τὰ μεσαιωνικά ποιήματα ὅτι *jongleurs* καὶ ἀοιδοί, *scops* καὶ *Spielmann* ἔψαλλαν ἐπικά ποιήματα⁵. Ὁ Τάκιτος παρατήρησε ὅτι οἱ γερμανικές φυλές ἔψαλλαν τοὺς περιφημοὺς ἄνδρες τοὺς⁶. Ὁ ἀοιδός στόν Ὅμηρο τραγουδοῦσε τήν ἱστορία τῆς Τροίας⁷. Μολονότι οἱ μαρτυρίες εἶναι λιγοστές, ἔχουμε κάθε λόγο νά πιστεύουμε ὅτι τὰ παλαιότερα ἔπη μας ἀπό τοὺς Βαθυλῶνιους καὶ τοὺς Σουμέριους ἦταν ἐπίσης ἱστορίες ἀδόμενες⁸.

Ὁ Ὅμηρος ὅταν ἀναφέρεται στό ἔπος μεταχειρίζεται τόν ὄρο *ἀείδειν*, καὶ ὁ ἄνθρωπος πού ψάλλει ἐπικά ἄσματα εἶναι ἀοιδός. Ὁ Ὅμηρος χρησιμοποιεῖ τή λέξη *ἔπος*, σέ συνδυασμό μερικές φορές μέ τή λέξη *μῦθος*, γιά νά δώσει ἔμφαση στό περιεχόμενο, «σέ ὅ,τι προφέρεται ἢ ἔχει προφερθεῖ», ὑπογραμμίζοντας κατ' αὐτό τόν τρόπο τό ἀφηγηματικό στοιχεῖο στόν ὄρο *ἀείδειν*⁹. Ὁ ἴδιος ὁ Ὅμηρος μᾶς διδάσκει ὅτι ἡ βασική ιδέα τοῦ ἔπους εἶναι τό ἀφηγηματικό ἄσμα. Τό λογοτυπικό σχῆμα στήν ἀρχή τῆς *Ἰλιάδας* τονίζει τό ἄσμα: *Μῆνιν ἄειδε, θεά· στήν ἀρχή τῆς Ὀδύσσειας* τήν ἀφήγηση τῶν γεγονότων: *Ἄνδρα μοι ἔννεπε, Μοῦσα*

Παρόμοιους ὄρους χρησιμοποιοῦν καὶ ἐπικές παραδόσεις διαφορετικές ἀπό αὐτές τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας. Ἡ ρωμανική παράδοση ἔχει τὰ δικά της *chansons* στά ὁποῖα ὁ Ρολάνδος ἀναφέρεται ὅταν ἀπευθύνεται στοὺς ἄνδρες του πρίν τή μάχη στό Roncevals: «Τώρα ἄς προσέξει ὁ καθένας νά καταφέρει ἀποτελεσματικά καὶ ἰσχυρά πλήγματα, ἔτσι ὥστε κανεῖς νά μὴ μπορέσει νά μᾶς κακολογήσει στά τραγούδια του»¹⁰. Τό περίφημο ἰσπανικό ἔπος ἔχει τόν τίτλο *El Cantar de Mio Cid*. Στό ἀγγλοσαξωνικό *Beowulf* ἕνας ἀριθμός λέξεων χρησιμοποιεῖται γιά νά δείξει τό ἐπικό τραγούδι *Cid* (ρῆμα *giddian*), *leolh*, καὶ τό ρῆμα *singen* εἶναι λέξεις πού ὅλες δίνουν ἔμφαση στή σπουδαιότητα τοῦ τραγουδιοῦ. Ὅταν ὁ ἀοιδός στό *Heoƿot* τελειώνει τήν ἱστορία τοῦ Finn, ὁ ποιητής χρησιμοποιεῖ καὶ τίς τρεῖς αὐτές λέξεις: «Τό τραγούδι τραγουδήθηκε, τό μέτρο τῶν τραγουδιστῶν»¹¹. Στούς νεώτερους χρόνους τὰ νοτιοσλαβικά ἔπη ἀναφέρονται πάντοτε ὡς ἄσματα, *pjesme*, ὁ ἀοιδός εἶναι ἕνας *pjevac* («τραγουδιστής»), ὅπως λ.χ. στοὺς στίχους: «Καί τώρα ἄς τραγουθήσουμε ἕνα τραγούδι πού εἶναι ἀληθινὸ καὶ κατάλληλο γιά τή συντροφιά»¹². Σέ μία παραλλαγή αὐτῶν τῶν στίχων ὁ ἀοιδός χρησιμοποιεῖ ἐπίσης τό ρῆμα *prican*, «ἀφηγοῦμαι»: «Καί τώρα θά σᾶς ἀφηγηθῶ ἕνα τραγούδι, ἕνα μικρὸ τραγούδι παλιά τραγουδιμένο πού εἶναι ἀληθινὸ καὶ κατάλληλο γιά τή συντροφιά»¹³.

Τό τραγούδισμα τῶν ἱστοριῶν, πού ὀνομάζουμε ἐπικές, σχεδόν παντοῦ συνοδεύεται ἀπὸ κάποιο μουσικὸ ὄργανο. Ὁ Ὅμηρος περιγράφει τή διαδικασία ὡς ἐξῆς: «Ὁ κήρυκας ἔβαλε μιά λαμπρή λύρα στά χέρια τοῦ Φημίου, πού τραγουδοῦσε στοὺς μνηστῆρες ἀπὸ ἀνάγκη. Καὶ ἐνῶ ἤχοῦσαν οἱ νότες καὶ ἄρχιζε τό ὠραῖο τραγούδι, ὁ Τηλέμαχος ἔσκυψε τό κεφάλι

στήν γλαυκώπιδα Ἀθηνᾶ καί τῆς ψιθύρισε»¹⁴. Τυπικό στοιχείο τῶν στίχων πού ἀναφέρονται στό τραγούδι στά *chansons de geste* εἶναι ἐκεῖνο πού συνδυάζει τραγούδι καί παίξιμο τῆς *vielle*. «Μετά τό φαγητό οἱ ἀοιδοὶ ἔπαιζαν καί τραγούδῃσαν»¹⁵.

Ἀκόμη καί σέ κεῖνα τά μέρη τοῦ κόσμου, ὅπου δέν χρησιμοποιεῖται συνοδεία μουσικοῦ ὄργάνου, ὅπως γιά παράδειγμα στήν Ρωσία καί στήν κεντρική καί δυτική σλαβική Μακεδονία, τά ἔπη ἐξακολουθοῦν νά ἀδονται, καί ἐπιπλέον γνωρίζουμε ὅτι στό παρελθόν ὑπῆρχε συνοδεία μουσικοῦ ὄργάνου ἀλλά γιά γνωστούς λόγους ἐγκαταλείφθηκε¹⁶. Κανονικά ὁ ἴδιος ὁ τραγουδιστής παίζει τό ὄργανο γιά νά συνοδεύει τόν ἑαυτό του. Ὑπάρχουν μαρτυρίες ὅμως, γιά παράδειγμα ἀπό τήν Γαλλία καί τήν Γερμανία τοῦ τέλους τοῦ Μεσαίωνα, ὅτι τό μουσικό ὄργανο πού συνόδευε τόν τραγουδιστή, παιζόταν μερικές φορές ἀπό ἄλλο πρόσωπο¹⁷. Τό μουσικό ὄργανο ὅπου χρησιμοποιεῖται, βοηθᾷ πολύ τόν τραγουδιστή νά κανονίζει τόν ρυθμό τῶν στίχων του καί τό τέμπο τῆς ἐκτέλεσης. Τό ὄργανο κάτω ἀπό τόν ἔλεγχό του μπορεῖ νά τόν βοηθήσει νά στρώνει τούς στίχους ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι λόγω τῆς ταχύτητας τῆς συνθέσεως θῆκαν ἀτελεῖς.

Στήν προλογοτεχνική μορφή τῆς ἠ ἐπική ποίηση ἀποτελοῦσε ἓνα ἀναπόσπαστο τμήμα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς μιᾶς οἰκογένειας ἢ μιᾶς κοινότητος. Ὅποιοσδήποτε καί ἂν ὑπῆρξαν οἱ λειτουργεῖς τῆς στήν ἀπάντηση προιστορία καί στίς ἀπαρχές τῆς, στούς ἱστορικούς χρόνους, τή θρῖσκουμε νά ὑπηρετεῖ τήν ἱστορία τῆς φυλῆς, τῆς οἰκογένειας ἢ τοῦ ἔθνους ὡς πανηγυρική πολιτική προπαγάνδα· ὡς πρότυπο ἐκπαίδευσης καί τελικά ὡς ψυχαγωγία. Τραγουδιέται σέ θρησκευτικές ἐορτές, καί εἰδωλολατρικές καί χριστιανικές, στίς πριγκιπικές αὐλές, στίς συγκεντρώσεις τῆς κοινότητος, σέ ἐπίσημες οἰκογενειακές ἐορτές καί στίς καλύβες τῶν χωρικῶν. Τό κοινό τοῦ ἐπικοῦ τραγουδιοῦ φαίνεται ὅτι ποτέ δέν ὑπῆρξε ἀποκλειστικό. Τό ἐπικό τραγούδι μολονότι τραγουδήθηκε στίς πριγκιπικές αὐλές, τραγουδήθηκε ἐπίσης καί γιά τούς χωρικούς καί δέν περιορίστηκε σέ μιά μονάχα ομάδα ἀνθρώπων.

Μολονότι τό ἔπος μπορεῖ νά μήν προοριζόταν γιά τά αὐτιά καμιάς εἰδικῆς τάξεως, συχνά ἐκτελέστηκε καί χρησιμοποιήθηκε ἀπό μιά εἰδική ομάδα. Τό ἴδιο τό γεγονός τῆς ὑπαρξῆς ἑνός ἀοιδοῦ ξεχωρίζει τό ἄτομο ἀκόμη καί σέ κοινωνίες λιγώτερο ἀνεπτυγμένες. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες θεωροῦσαν τόν ἀοιδόν θεόπνευστο, καί σέ μερικές φυλές τῆς κεντρικῆς Ἀσίας ὁ ἀοιδός εἶναι πραγματικά σαμάνας ἢ μάντης καί ἱερέας¹⁸. Εἶναι ὁ μεσάζων ἀνάμεσα στόν κόσμο τῶν πνευμάτων καί τοῦ πνεύματος καί στόν σνήθη καθημερινό κόσμο τοῦ ἀνθρώπου. Συχνά ὁ ἀοιδός εἶναι ἐπαγγελματίας καί αὐτός ὁ ἐπαγγελματισμός μπορεῖ νά ἔχει μεγάλη σημασία ὅσον ἀφορᾷ τῇ

διαφύλαξη μιᾶς παράδοσης. Ἀλλά ὁ ἐπαγγελματισμός δέν εἶναι ὅρος ἀπαραίτητος γιὰ τήν προφορική ἐπική ποίηση. Ὁ Ἀχιλλεὺς πού τραγουδᾷ στή σκηνή του δέν εἶναι ἓνας ἐπὶ πληρωμῇ ἀοιδός ἀλλά οὔτε καὶ ὁ πατριάρχης μιᾶς σερβικῆς οἰκογένειας ὅταν τραγουδᾷ σέ μία ἐπίσημη οἰκογενειακὴ ἐορτή.

Δέν εἶναι ἀσυνήθιστο φαινόμενο νά βρίσκουμε τήν ἐπική ποίηση νά τραγουδιέται ἀπὸ δύο ἀνθρώπους μαζί. Αὐτός πρέπει νά ὑπῆρξε ὁ συνηθισμένος τρόπος ἐκτέλεσης στήν Φινλανδία¹⁹, καὶ μπορεῖ κανεὶς νά ἀκούσει ἀκόμη καὶ σήμερα αὐτό τό εἶδος ἐκτέλεσης στήν Ἀλβανία καὶ στήν σλαβική Μακεδονία²⁰. Ὅπως δὴ ποτε σ' αὐτές τίς περιπτώσεις μόνον ἓνας ἄνθρωπος εἶναι ὁ συνθέτης τοῦ τραγουδιοῦ. Τραγουδᾷ τούς στίχους καὶ ὁ σύντροφός του τούς ἐπαναλαμβάνει. Ἀκόμη καὶ ὅταν ἓνας τραγουδιστής συνηθισμένος σέ μιὰ τέτοια παράδοση τραγουδᾷ μόνος, ἐπαναλαμβάνει κάθε στίχο. Τό μουσικὸ πρότυπο σ' αὐτές τίς περιπτώσεις ἔγκειται σέ ἓνα δίστιχο μέ τήν πτώση τῆς φωνῆς στό τέλος τοῦ δεύτερου στίχου. Δέν εἶναι γνωστό ἔάν αὐτός ὁ τύπος προέρχεται ἀπὸ τό ἀντιφωνικὸ τραγούδι, ἀλλά εἶναι πρὸς ὄφελος τοῦ ποιητῆ, γιατί τοῦ δίνει τό χρόνο νά σκεφθεῖ τόν ἐπόμενο στίχο. Ὅπως δὴ ποτε ἔχει μειονεκτήματα. Δέν εἶναι κατάλληλος γιὰ πραγματικά μεγάλα ἐπικά ποιήματα. Τό τέμπο τῆς ἐκτέλεσης εἶναι τόσο ἀργό ὥστε ἡ δραματικὴ ἔνταση τῆς ἀφηγήσεως ἐξασθενίζει. Ἡ προσοχὴ τοῦ ἀκροατοῦ ἀποσπᾶται κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐπαναλήψεων. Γι' αὐτό τόν λόγο τά τραγούδια πού προέρχονται ἀπὸ περιοχές, ὅπου διατηρεῖται αὐτὴ ἡ συνήθεια, τείνουν νά εἶναι σύντομα.

Γνωρίζουμε λίγα πράγματα γιὰ τόν πραγματικὸ τρόπο ἐκτέλεσης τῆς ἐπικῆς ποιήσεως στοὺς ἀρχαίους Βαθυλωνίους καὶ στοὺς γείτονές τους. Τὰ ἴδια τά ποιήματα δέν μᾶς προσφέρουν καμιά περιγραφή τῆς τέχνης τοῦ ἀοιδοῦ, ἡ ὁποία νά μπορεῖ ὀριστικὰ νά ὀνομαστεῖ «ἐπική» ὅπως ἀντιλαμβάνόμαστε τόν ὄρο. Τό σουμεριακὸ ἔπος, *Ὁ Θάνατος τοῦ Γκιλγκαμές*, μᾶς δίνει ἓναν κατάλογο ὀνομάτων τῆς οἰκογένειας καὶ τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἥρωα, ὅπου μνημονεύεται «ὁ μουσικὸς του, (ὁ ἀγαπημένος του) ψυχαγωγός»²¹. Πιθανόν πρόκειται γιὰ ἓναν ἐπικὸ ἀοιδό, ἓνα σουμεριακὸ *jongleur*.

Ἡ πιὸ ζωντανὴ περιγραφή τῆς τέχνης τοῦ ἀοιδοῦ στά ἀρχαῖα χρόνια βρίσκεται στήν *Ὀδύσσεια*, ἡ ὁποία βρίθκει ἀπὸ ἀναφορές σχετικές μέ τό τραγούδισμα ἱστοριῶν ὡς ψυχαγωγία σέ μιὰ ἐορτή. Οἱ αὐλές στήν Ἰθάκη καὶ τήν Φαιακία διατηροῦν ἀοιδούς καὶ εἶναι φυσικὸ νά ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ὅμηρος περιγράφει μιὰ κατάσταση ἀρκετά παρόμοια μέ ὅ,τι πρέπει νά ὑπῆρξε προσωπικὴ του ἐμπειρία. Στήν ἀρχὴ τῆς *Ὀδύσσειας* βρίσκουμε τούς μνηστήρες νά ἀκοῦν τόν Φήμιο νά τραγουδᾷ πρὸς θλίψη τῆς Πηνελόπης γιὰ τόν γυρισμὸ τῶν Ἀχαιῶν ἀπὸ τήν Τροία (α 325 - 59). Σέ αὐτό τό

χωρίο είναι σαφές ότι ο άοιδός επιλέγει προσωπικά τὰ τραγούδια του, ένα δικαίωμα τό όποιο ο Τηλέμαχος είναι πρόθυμος νά υπερασπίσει. Αὐτός είναι άναμφίβολα ό τρόπος πού αντιμετώπιζουν τόν άοιδό Τόν ξαναβρίσκουμε πιό ολοκληρωμένο όταν ό Όδυσσέας ψυχαγωγείται στην αύλή του Άλκίνοου (στην όγδοη ραψωδία). Τόν Δημόδοκο τόν άοιδό τόν χρειάζονται συνεχώς κάθε στιγμή, είτε για νά τραγουδήσει έπικά τραγούδια μέσα στό παλάτι (θ 72 - 84), είτε, αφού έχει φέρει σέ κατάσταση δακρύων τόν φιλοξενούμενο του Άλκίνοου μέ τήν έξιστίριση της φιλονεικίας Όδυσσέα καί Άχιλλέα, για νά συνοδεύσει μέ τή λύρα του στό ύπαιθρο τό χορό, ό όποιος αποτελεί τμήμα μιās έναλλακτικής δυνατότητας ψυχαγωγίας πού προσφέρεται από τόν προνοητικό οίκοδεσπότη (θ 254 - 65). Έν συνεχεία τραγουδά τόν έρωτα του Άρη καί της Άφροδίτης (θ 266 - 366), καί ξανά, μετά τό δείπνο, ύστερα από ειδική παράκληση του Όδυσσέα, τραγουδά τήν ιστορία του δούρειου ίππου (θ 487 - 520). Τέλος, τήν έπόμενη μέρα, τραγουδά στό άποχαιρειστήριο συμπόσιο πού γίνεται πρόν τιμήν του Όδυσσέα (ν 27 - 8). Σέ όλες αυτές τίς σκηνές τό μάτι του Όμήρου είναι προσηλωμένο στόν Δημόδοκο, καί δέν χάνει εύκαιρία νά αποδώσει στόν άοιδό τόν έπαινο καί τό σεβασμό πού άρμόζει στην τέχνη του. Είναι ό αγαπημένος της Μούσας πάνω από όλους τούς άλλους, μολονότι στερημένος από τήν όρασή του (θ 63 - 4) καί ανταμείβεται μέ τήν εύγένεια καί τό σεβασμό πού του άρμόζει. Βρίσκεται πάντοτε κάποιος κοντά του νά του δώσει ένα κάθισμα, νά βάλει τή λύρα του άρκετά κοντά ώστε νά μπορεί εύκολα καί γρήγορα νά τήν πάρει, νά τοποθετήσει δίπλα του ένα τραπέζι μέ τροφή καί ποτό για νά ένισχυθούν οί δυνάμεις του στά διαλείμματα των τραγουδιών (θ 65 - 70, 471 - 3), ή νά τόν όδηγήσει από τό χέρι όταν ό όμιλος των προσκεκλημένων βγαίνει έξω. Ούτε παραλείπει ό Όμηρος νά αναφέρει τήν ήδονή πού αισθάνεται τό άκροατήριο από τό τραγούδι του (θ 367 - 9) καί ό Όδυσσέας είναι ιδιαίτερα φιλόφρων: στέλνει έναν ύπηρέτη στην άλλη πλευρά του μεγάρου μέ μιá έξαίρετη ποσότητα κρέατος για τόν άοιδό, καί επαινεί πολύ τό τραγούδι του καί τίς άφηγηματικές του ικανότητες (θ 474 - 91).

Οί λεπτομέρειες πού μάς παρέχει ό Όμηρος ισχύουν καί σήμερα. Άποτελούν συστατικά καί άκόμη περισσότερα, άπαραίτητα στοιχεία της προφορικής τέχνης. Όπως παρατήρησε ό Όμηρος, ό άοιδός πρέπει νά σταματά από καιρού εις καιρόν τό έκτενές τραγούδι του για νά ξεκουραστεί²². Σέ αὐτά τὰ χρονικά διαστήματα άναλαμβάνει δυνάμεις. Μόλις έφεραν μέσα στό παλάτι τόν Δημόδοκο, ένα τραπέζι μέ κρασί τοποθετήθηκε κοντά του. Σήμερα στά Βαλκάνια όταν ό έπικός τραγουδιστής σταματά για νά ξεκουραστεί, τό άκροατήριό του προσφέρει καφέ ή κάποιο οίνοπνευματώδες ποτό.

Ἵσως θά ἦταν λάθος νά σχηματίσουμε τήν ἰδέα ὅτι ὁ Δημόδοκος ἦταν μέλος τῆς αὐλῆς τοῦ Ἀλκίνοου. Ζητοῦν ἀπό τόν Δημόδοκο νά ἔρθει καί ἐνῶ πηγαίνουν νά τόν φέρουν ἄλλα πράγματα συμβαίνουν, γεγονός πού ἀποδεικνύει ὅτι μεσολάβησε κάποιο μικρό διάστημα προτοῦ φθάσει ὁ ἀοιδός. Εἶναι πολύ πιθανόν ὅτι δέν τόν ἔφεραν ἀπό κάποιο μέρος τοῦ παλατιοῦ ἀλλά μάλλον ἀπό κάποια περιοχή τῆς πόλης Ἐάν ἦταν ἕνας συνηθισμένος ἀκόλουθος τῆς αὐλῆς, θά ἔπρεπε νά περιμένουμε ὅτι ἡ λύρα του θά κρεμόταν ἤδη σέ κάποιο καρφί τοῦ μεγάρου καί δέν θά χρειαζόταν νά τοῦ δώσουν ὁδηγίες πού θρῖσκóταν τό ὄργανο. Φαίνεται ὅτι ἦταν μάλλον ἕνας περιήγμος *jongleur* τῆς περιοχῆς παρὰ ἕνας ἀοιδός προσαρτημένος μόνιμα κι ἐπίσημα στήν αὐλή.

Ἡ θέση τοῦ ἀοιδοῦ στούς Γιουγκοσλάβους δέν εἶναι διαφορετική ἀπό αὐτή τοῦ Δημόδοκου. Κατά τή διάρκεια τοῦ περασμένου αἰῶνος καί ὥς τούς Βαλκανικούς πολέμους, ὅταν τά νότια διαμερίσματα τῆς Γιουγκοσλαβίας ἦταν ἐπαρχίες τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ὑπῆρχε μία ἀριστοκρατική τάξη, μπέηδων καί πασάδων, ἡ ὁποία ἀκόμα καί σέ αὐτή τήν ἐποχή ἔδρισκε εὐχαρίστηση στούς αὐλικούς κύκλους μέ τά ἐπικά τραγούδια. Ὑπάρχουν Μωαμεθανοί Σλάβοι ἀοιδοί, πού ζοῦν σήμερα σέ αὐτές τίς ἐπαρχίες, οἱ ὁποιοί θυμοῦνται ἐκεῖνες τίς μέρες καί εἶτε ἔχουν τραγουδήσει οἱ ἴδιοι σέ τέτοιες συγκεντρώσεις εἶτε ἔχουν πληροφορηθεῖ τά γεγονότα ἀπό ἄλλους ἀοιδούς πού εἶχαν προσκληθεῖ ἀπό τήν τοπική ἀριστοκρατία²³. Οἱ Τοῦρκοι εὐγενεῖς φαίνεται ὅτι δέν διατηροῦσαν πράγματι ἕνα μόνιμο αὐλικό ἀοιδό. Ἐχουμε ἀκούσει γιά τοπικούς μπέηδες, οἱ ὁποιοί ἔδειξαν μεγάλο ἐνδιαφέρον γιά τό ἐπικό τραγούδι, πού ἔξασκοῦσαν οἱ ἴδιοι τήν τέχνη καί δέν δίσταζαν νά θρῖσκουν κοινά πνευματικά ἐνδιαφέροντα σέ ἕναν ἀοιδό πού δέν ἀνήκε στήν ἀριστοκρατία καί νά τόν κρατοῦν στήν αὐλή τους γιά ἀπεριόριστο χρονικό διάστημα²⁴. Ἕνας τέτοιος πάτρονας καί οἱ φίλοι του προσέφεραν τό ἰδανικό ἀκροατήριο γιά τόν ἐπικό ἀοιδό, καί ὁ βασιλιάς Ἀλκίνοος καί ἡ αὐλή του φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε αὐτό τό εἶδος τοῦ πάτρονα καί τοῦ ἀκροατηρίου. Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Ὅμηρος ἐπεδοκίμαζε αὐτές τίς συνθήκες γιά τό τραγούδι. Ἡ φροντίδα μέ τήν ὁποία γίνεται ἡ περιγραφή τῆς ἐορτῆς στήν Φαιακία μαρτυρεῖ ἀκριβῶς αὐτό.

Μολονότι πράγματι καί τό ἀκροατήριο καί ἡ περίσταση καί ἡ μουσική συνοδεία ἔχουν μεγάλη σημασία γιά τήν ἄσκηση τῆς προφορικῆς ἐπικῆς ποιήσεως, δέν χρειάζεται νά λεχθεῖ ὅτι ὁ ἀοιδός εἶναι τό ἐπίκεντρο τῆς προσοχῆς καί ὁ πραγματικός πρωταγωνιστής. Αὐτός εἶναι ὁ φορέας τῆς παράδοσης, αὐτός συνθέτει τά τραγούδια. Πρέπει νά ἔχει συνείδηση τῆς περιστάσεως καί τοῦ ἀκροατηρίου, ἀλλά τελικά ἐναπόκειται στήν ἱκανότητά του ἢ στήν ἑλλειψή της τό ἂν θά εὐχαριστήσῃ, διδάξῃ, προξενήσῃ

δάκρυα ἢ γέλιο, ἢ παρακινήσει σέ δράση. Ἡ τύχη τοῦ τραγουδιοῦ βρίσκεται στά χέρια του. Μπορεῖ νά καταστρέψει μιὰ καλή ἱστορία, ἢ μπορεῖ νά ἐξάρει μιὰ ἱστορία πού παρέλαβε ἀπό τήν παράδοση σέ κακή κατάσταση. Δέν εἶναι ἀπλό φερέφωνο, πού ἐπαναλαμβάνει δουλικά ὅ,τι ἔχει μάθει. Εἶναι δημιουργικός καλλιτέχνης.

Ἡ τεχνική τῆς προφορικῆς συνθέσεως: (Α) Μορφή

Ἡ μεγαλύτερη ὑπηρεσία πού προσέφερε ἡ μελέτη τῶν ζωντανῶν ἐπικῶν παραδόσεων στόν μελετητή τῆς ὁμηρικῆς ποιήσεως ἦταν ἡ ἐξήγηση τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο ὁ ἐπικός τραγουδιστής συνθέτει καί μεταβιβάζει τά τραγούδια του²⁵. Ἡ δεξιότητά τοῦ τραγουδιστῆ εἶναι αὐτό πού πρῶτιστα ἀπαιτεῖται. Ἄς ἀναλογιστοῦμε τί ἔχει νά κάνει ἀλλά καί τή φύση τοῦ ὑλικοῦ πού διαθέτει. Πρέπει νά καθήσει μπροστά σ' ἓνα ἀπαιτητικό ἢ ἀτίθασο ἀκροατήριο καί μέ μεγάλη ταχύτητα νά ἀφηγηθεῖ μιὰ ἱστορία σέ καθορισμένη, πιθανῶς καί σέ πολύ περίπλοκη στιχουργική μορφή, καί σέ χρονικό διάστημα πού μπορεῖ νά κυμαίνεται ἀπό εἴκοσι λεπτά ὡς ἔξι ἢ ἑπτὰ ὥρες. Ἐάν εἶχε ἀπομνημονεύσει μέ ἀκρίβεια ἓνα ὀρισμένο κείμενο, τό ἔργο του, θά ἦταν συγκριτικά εὐκολότερο καί θά ἀπαιτοῦσε μικρὴ ἐπιδειξιότητα. Αὐτό πού κάνει ὁ ποιητής τῆς προφορικῆς ποιήσεως εἶναι πολύ δυσκολότερο, ἐπειδὴ πρέπει νά συνθέτει καθῶς τραγουδᾷ μέ ἐξωφρενικὴ ταχύτητα.

Μιὰ ἀπό τίς πιό κοινές παρανοήσεις πού προήλθε ἀπό τή χρήση τῆς λέξεως «προφορικός» εἶναι ὅτι ὁ ἀοιδός ἔχει ἀπομνημονεύσει ἓνα τραγούδι καί τό παρουσιάζει ὅπως τό ἔμαθε λέξη πρὸς λέξη καί μέ τή μεγαλύτερη δυνατὴ ἀκρίβεια. Αὐτό ἀποτελεῖ προφορικὴ παρουσίαση ἑνός καθορισμένου κειμένου. Σημαίνει ὅτι ὁ ἀοιδός ἀκολούθησε τά ἀχνάρια κάποιου ἄλλου ἀοιδοῦ καί ἄκουσε κατ' ἐπανάληψη τό τραγούδι μέχρις ὅτου τό ἀπομνημόνευσε, ἢ ὅτι εἶχε ἓνα χειρόγραφο ἀπό τό ὁποῖο ἀπομνημόνευσε τούς στίχους. Σέ καμία ἀπὸ αὐτές τίς περιπτώσεις δέν θά ἄρμωζε ὁ ὄρος «προφορικὴ σύνθεση». Ἐκεῖνοι πού ἀπομνημόνευαν τά ὁμηρικά ἔπη ἀπὸ ἓνα χειρόγραφο καί κατόπιν τά ἀπήγγειλλαν δέν ἦσαν ἀοιδοί ἀλλὰ ἀπλοί ραψωδοί. Γιά ἓνα πρόσωπο πού φιλοδοξοῦσε νά γίνεи ραψωδός, θά ἦταν ἐξαιρετικά εὐκολο νά ἀκολουθήσει τά ἀχνάρια ἑνός ἄλλου ραψωδοῦ καί νά ἀποστηθίσει τελικά τό τραγούδι μέ τή βοήθεια τῆς μνήμης. Ὁ ραψωδός μποροῦσε νά μαθαίνει τούς στίχους εἴτε ἀπὸ χειρόγραφα εἴτε προφορικά ἀπὸ κάποιον ἄλλο ραψωδό. Στὴν προφορικὴ ὡστόσο παράδοση, μέ τὴν τεχνικὴ ἔννοια τῆς λέξεως, εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατο γιὰ ἓναν ἀοιδό νά ἀπομνημονεύσει ἓνα τραγούδι καθήμενος στό πλευρὸ ἑνός ἄλλου ἀοιδοῦ. Μπο-

ρεῖ κανεῖς νά ἀπομνημονεύσει μόνο ἓνα καθορισμένο κείμενο, ἐνῶ στήν προφορική παράδοση ἓνα τραγούδι δέν τραγουδιέται ποτέ δυό φορές ἀκριβῶς τό ἴδιο λέξη πρὸς λέξη. Οἱ διαφορές στίς ἐκτελέσεις, ὅπωςδήποτε δέν ἀποτελοῦν ἀπλά ὀλισθήματα τῆς μνήμης. Κάτι τέτοιο θά ἦταν πάλι δυνατό μόνο ἐάν ὑπῆρχε ἓνα καθορισμένο κείμενο γιά νά ἀρχίσει κανένας. Τό γεγονός ὅτι ὁ ἀοιδός καί οἱ γενεές τῶν ἀοιδῶν πού ἔζησαν πρὶν ἀπό αὐτόν ἦταν ἀναλφάβητοι ἀποτελεῖ τό κλειδί γιά νά κατανοήσουμε τό ὕφος τῆς προφορικῆς συνθέσεως. Οἱ ἀοιδοὶ δέν ἀντιλαμβάνονται ἓνα καθορισμένο κείμενο ὡς ἐπικό τραγούδι. Κάθε ἐκτέλεση ἀντιπροσωπεύει μιὰ νέα σύνθεση τοῦ τραγουδιοῦ καί εἶναι ἀκριβῶς αὐτή ἡ μέθοδος τῆς συνθέσεως τῶν ἀναλφάβητων ἀοιδῶν πού ἀποκαλοῦμε «προφορική σύνθεση». Πρόκειται γιά μιὰ εἰδική τεχνική ἡ ὁποία γεννήθηκε πολύ πρὶν εὑρεθεῖ ἡ τέχνη τῆς γραφῆς ἀπό τόν ἄνθρωπο. Πρόκειται γιά μιὰ τεχνική μνήμης μᾶλλον καί ὄχι ἀπομνημόνευσης

Γιά νά καταλάβουμε αὐτή τή διάκριση, πρέπει νά ἀνακαλύψουμε τί εἶναι αὐτό πού «θυμᾶται» ὁ νέος ἀοιδός. Παιδί ἀκούει τούς γέροντες νά τραγουδοῦν, ἀπορροφᾷ τίς ἱστορίες καί ἐξοικειώνεται μέ τή φρασεολογία καί τή γλῶσσα τῆς ποιήσεως καί μέ τούς ρυθμούς της. Ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα γίνονται μέρος τοῦ ἑαυτοῦ του καί τό νεαρό μυαλό του ἀρχίζει νά θυμᾶται τίς διάφορες ἱστορίες καί νά διαμορφώνει τίς σκέψεις του μέ βάση τά πρότυπα τοῦ τραγουδιοῦ. Ἡ διαδικασία αὐτή στήν πρῶιμη φάση της εἶναι ἀσυνειδητή ὅπως ἀκριβῶς καί ἡ διαδικασία ἐκμάθησος τῆς γλῶσσας ἀπό τό παιδί, ὅταν ἀκούει γιά πρώτη φορά τούς ἤχους πού παράγουν οἱ μεγάλυτεροι. Ἡ διαδικασία φτάνει σέ στάδιο συνειδητό ὅταν τό ἀγόρι παίρνει τήν ἀπόφαση νά προσπαθήσει νά τραγουδήσει καί τό ἴδιο. Ὅταν ἀρχίζει νά μαθαίνει τήν τέχνη τῆς προφορικῆς συνθέσεως βρίσκει ἀκόμη στήν ἀρχή τῆς ἐφηβείας. Δέν μαθαίνει τήν τέχνη μέ βάση κάποιους κανόνες, ἀλλά τήν μαθαίνει συνθέτοντας, μέ δοκιμές καί σφάλματα, ἐμπειρικά. Ἀκούει καί κατόπιν τραγουδᾷ κατ' ἰδίαν. Καί αὐτό ἐπαναλαμβάνεται πολλές φορές.

Ἡ ἐκμάθηση, ἡ μνημονική λειτουργία, ἀρχίζει ὅταν τό παιδί παίρνει τό μουσικό ὄργανο πού συνοδεύει τό τραγούδι καί ἀρχίζει νά παίζει ἀδέξια καί νά τραγουδᾷ λίγους στίχους. Παρακολουθεῖ τά δάκτυλα ἐνός ἡλικιωμένου ἀοιδοῦ καί τόν μιμεῖται· ἀκούει τή μελωδία καί τή μιμεῖται· θυμᾶται λίγες φράσεις· προσπαθεῖ συνεχῶς νά ταιριάζει τά δάκτυλα, τή μελωδία καί τίς φράσεις. Ἡ κίνηση τῶν δακτύλων καί ἡ μελωδία ἐπαναλαμβάνονται ξανά καί ξανά ἔτσι ὥστε σύντομα γίνονται κτήματά του στό βαθμό πού νά μπορεῖ νά τά χειρίζεται ἄνετα καί νά μὴν χρειάζεται νά ἀπασχολοῦν τή σκέψη του τή στιγμή τῆς ἐκτέλεσης. Κατ' αὐτό τόν τρόπο τό παιδί μαθαίνει πρῶτα πῶς νά παίζει τό μουσικό ὄργανο καί νά τραγουδᾷ τή μελωδία.

Ἄλλὰ αὐτά δέν μαθαίνονται χωρίς λέξεις ἢ φράσεις. Ἡ ἐκμάθηση καί τῶν τριῶν στοιχείων ἀρχίζει ταυτόχρονα, ἀλλά τά δύο πρῶτα εἶναι λιγώτερο πολύπλοκα καί ὥς ἐκ τούτου μαθαίνονται γρηγορότερα ἐπειδή ἐπαναλαμβάνονται συχνότερα. Ἡ ἐκμάθηση τῶν φράσεων διαρκεῖ μεγαλύτερη χρονική περίοδο ἐπειδή εἶναι περισσότερες καί δέν ἐπαναλαμβάνονται πολύ συχνά.

Ἐάν σέ κάποιο σημεῖο τῆς ὅλης διαδικασίας παίζει ρόλο ἡ ἀπομνημόνευση, αὐτό συμβαίνει στήν περίοδο τῆς μαθητείας ὅταν ὁ νέος ἀοιδός μαθαίνει τίς φράσεις καί τούς στίχους τῆς ποιήσεως. Δέν ὑπάρχει ἕνα καθορισμένο κείμενο γιά τό τραγούδι ἀλλά οἱ φράσεις καί οἱ στίχοι εἶναι στοιχεῖα περισσότερο ἢ λιγώτερο σταθερά. Ἡ ὑπαρξή τους ἔχει σκοπό νά καταστήσει δυνατή τήν προφορική σύνθεση· ἡ ἐπεξεργασία τους ἔχει γίνεῖ ἀπό ἀμέτρητες γενεές ἀοιδῶν. Τό παιδί πρέπει νά τά μάθει ὅλα. Αὐτά ἀποτελοῦν τίς «φόρμουλες» (λογότυπους) τῆς προφορικῆς ποιήσεως, τό ἰδιάζον χαρακτηριστικό τοῦ ὕφους τῆς. Αὐτές ἐκφράζουν τίς ιδέες τῆς ποιήσεως, εἶναι χρήσιμες καί ἀναγκαῖες καί γιά αὐτό τό λόγο διατηροῦνται ἀπό γενεά σέ γενεά. Τό παιδί μαθαίνει ἀρκετές ἀπό αὐτές γιά νά τραγουδᾷ τό τραγούδι τῆς ἀρεσκείας του. Τραγουδᾷ ξανά καί ξανά. Στήν ἀρχή μονάχα μέρος του, ἀργότερα ὅλο. Στό μεταξύ συνεχίζει νά ἀκούει τραγούδια προσεκτικά. Ἡ ἱκανότητα ὅμως νά τραγουδήσει ἀπό τήν ἀρχή ὥς τό τέλος ἕνα τραγούδι ἀποτελεῖ τό ὀριακό σημεῖο τῆς μαθητείας του.

Τό ἐπόμενο τραγούδι ἀποβαίνει εὐκολότερο, ἐπειδή πολλές ιδέες παραμένουν ἴδιες καί οἱ φόρμουλες μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν ξανά. Στήν πραγματικότητα δέν εἶναι μονάχα χρήσιμες οἱ ἴδιες φόρμουλες, ἀλλά ἐπιπλέον μερικές ἀπό τίς ιδέες, μερικά ἐπεισόδια ἀπό τή δράση εἶναι ταυτόσημα σέ δύο ἱστορίες. Σέ μία ἱστορία ἔχει γραφεῖ καί ἀποσταλεῖ κάποιο γράμμα ἢ ἔχει πραγματοποιηθεῖ κάποιο ταξίδι. Τό ἴδιο μπορεῖ νά συμβαίνει καί σέ μιάν ἄλλη ἱστορία. Ὁ ἀοιδός γνωρίζει ἤδη ποιά σιχουργική μορφή θά δώσει σέ αὐτά τά γεγονότα. Ἐχει ἀποκτήσει πλέον τήν ἱκανότητα νά ἐκφράζει τίς ἐπαναλαμβανόμενες καταστάσεις τοῦ ποιήματος. Αὐτά εἶναι τά «θέματα» τῆς προφορικῆς ποιήσεως, καί συνιστοῦν ἕνα ἄλλο ἰδιάζον χαρακτηριστικό τοῦ ὕφους τῆς. Ἡ χρησιμότητά τους γίνεται ἐμφανής ὅταν ὁ ἀοιδός μαθαίνει τό δεύτερο τραγούδι του.

Ὁ ἀοιδός συνεχίζει κατ' αὐτό τόν τρόπο τῆς μαθητείας του μέχρις ὅτου γίνεῖ μάστορας καί στίς φόρμουλες καί στά θέματα τῆς ποιήσεως, στοιχεῖα τά ὅποια εἶναι ἀναγκαῖα καί χαρακτηριστικά τῆς προφορικῆς συνθέσεως. Ἡ ἐκμάθηση τῆς τέχνης ἔχει πλέον ἐπιτευχθεῖ. Ὁ ἀοιδός εἶναι τώρα πανέτοιμος.

Γιά τόν ἀοιδό τό τραγούδι εἶναι μία ἱστορία καί γιά τοῦτο, ἀφοῦ μάθει

τήν τέχνη τῆς ἀφήγησης, ἐνδιαφέρεται νά μάθει τί συνέβη καί μέ τούς ἥρωες τῆς ἱστορίας. Καθώς προχωρεῖ στήν ἀφήγηση θυμᾶται τά θέματα καί τίς ἀπαραίτητες φόρμουλες γιά νά ἐκφράσει γρήγορα τίς ιδέες τοῦ τραγουδιοῦ μέσα στά ὄρια τοῦ μέτρου. Τό τραγούδι ὅμως δέν θρῖσκεται στό μυαλό του σέ μιά καθορισμένη μορφή. Ξαναπλάθεται κάθε φορά πού τό λέει. Κάθε φορά ἡ διαμόρφωση τῶν θεμάτων μπορεῖ νά εἶναι κάπως διαφορετική καί ἡ ἐκφρασή τους μέ τίς φόρμουλες καλύπτει τίς ἀνάγκες τῆς στιγμῆς, μετρικές, μελωδικές καί ψυχολογικές. Ὁ ἀοιδός μεταγράφει τά στοιχεῖα τῆς ἱστορίας καθώς τά θυμᾶται στά παραδοσιακά θέματα καί τά παραδοσιακά αὐτά θέματα ἐκφράζει μέ τίς φόρμουλες. Αὐτή εἶναι ἡ διαδικασία τήν ὁποία μετέρχεται σέ κάθε ἐκτέλεση. Αὐτή εἶναι ἡ προφορική σύνθεση.

Ἄς προσπαθήσουμε νά διευκρινίσουμε τή φορμουλαϊκή καί θεματική δομή πού μᾶς ἀποκάλυψε ἡ συγκριτική μελέτη. Κάθε γλωσσική παράδοση ἔχει μιά δική της σειρά ἀπό πρότυπα πάνω στά ὁποῖα ἐρεῖδονται οἱ φόρμουλες. Ὁ ἐπικός στίχος στά σερβοκροατικά εἶναι δεκασύλλαβος μέ μιάν ἀναγκαστική διαίρεση μετά τήν τέταρτη συλλαβή: *Vino pije /Kraljevicu Marko* («ὁ Kraljevic Marko πίνει κρασί»). Ἡ φορμουλαϊκή του δομή βασίζεται ὡς ἐκ τούτου σέ ἐνότητες πού ἔχουν ἑκταση τεσσάρων, ἔξι ἢ δέκα συλλαβῶν. Ἡ γενική μετρική μορφή τοῦ στίχου εἶναι τροχαική. Στό *Song of Roland* ὁ στίχος εἶναι μερικές φορές ἐνδεκασύλλαβος μέ διαίρεση μετά τήν τέταρτη συλλαβή καί τό μέτρο του εἶναι ἱαμβικό: *Carles li reis, /nostre emperere magnes*²⁶ («ὁ βασιλιάς Κάρολος, ὁ μέγας μας αὐτοκράτωρ»). Ἡ φορμουλαϊκή του δομή βασίζεται σέ ἐνότητες πού ἔχουν ἑκταση τεσσάρων, ἐπτά ἢ ἑνδεκα συλλαβῶν. Οἱ περισσότεροι ἀπό τούς παλαιούς γαλλικούς στίχους εἶναι δεκασύλλαβοι μέ ἱαμβικό μέτρο: *Si recevrez l la lei de chrestiens*²⁷ («θά δεχθεῖτε τόν χριστιανικό νόμο»). Ἐπομένως μοιάζουν πολύ μέ τούς σερβοκροατικούς στίχους. Τό παλαιό γερμανικό μέτρο τοῦ ἀγγλοσαξωνικοῦ *Beowulf* δέν βασίζεται σέ συλλαβικές ἀρχές ἀλλά μάλλον στόν ἀριθμό τῶν τόνων τοῦ στίχου. Ὑπάρχουν δύο τόνοι σέ κάθε ἡμιστίχιο μέ τομή στό μέσον τοῦ στίχου. Ὑφίσταται κάποιο ποσοστό ἐλευθερίας ὅσον ἀφορᾷ τόν ἀριθμό τῶν συλλαβῶν ἀνάμεσα στούς τόνους, ἀλλά τά μετρικά πρότυπα ὑπάγονται σέ δεδομένο ἀριθμό καθορισμένων τύπων. Τά δύο ἡμιστίχια συνδέονται μέ παρήχηση: *monegum maegpum/meodosetla ofteah*²⁸ («Ἀπέσπασαν τά πλατιά λιθάδια ἀπό τά στρατεύματα τοῦ ἐχθροῦ»). Ἡ βασική φορμουλαϊκή δομή ποικίλλει κατὰ κάποιο τρόπο περισσότερο ἐδῶ ἀπό ὅ,τι στίς προηγούμενες περιπτώσεις. Ὑπάρχουν ἡμιστίχια δύο τόνων μέ καθορισμένους τύπους συλλαβικῆς κατανομῆς, καί ὁλόκληροι στίχοι τεσσάρων τόνων μέ παρήχηση διπλή στό πρῶτο ἡμιστίχιο καί μονή στό δεύτερο. Ὁ ὁμηρικός ἑξάμετρος εἶναι ὁ πιό ἐκτενής στίχος ἀπό ὅλους, καί ὁ ἀριθμός

τῶν θέσεων ὅπου μπορεῖ νά συμβεῖ διαίρεση ἢ τομή πολλαπλασιάζει τὰ πιθανὰ μήκη τῶν φορμουλαϊκῶν ἐνοτήτων. Ἡ βασική του φορμουλαϊκή δομή ποικίλλει περισσότερο καί ἀπό αὐτή τοῦ παλαιοῦ γερμανικοῦ στίχου. Οὐσιαστικά πρόκειται γιά ἓνα σύστημα τμημάτων στίχων καί δλόκληρων στίχων. Στόν ἔννατο στίχο τῆς *Ἰλιάδας*, λ.χ. , ἡ πρώτη φόρμουλα στό στίχο τελειώνει μετά τή δεύτερη συλλαβή τοῦ τρίτου μετρικοῦ ποδός: *Ἀη-τοῦς καὶ Διὸς υἱός· / ὁ γὰρ βασιλῆι χολωθείς*. Στόν ἐπόμενο ὁμῶς στίχο ἡ τομή γίνεται μετά τήν πρώτη συλλαβή τοῦ τέταρτου μετρικοῦ ποδός: *νοῦσον ἀνά στρατὸν ὤρσε κακὴν, / ὀλέκοντο δὲ λαοί*.

Καθὼς γενεές ἀοιδῶν ἔχυναν τίς ιδέες τους στά μετρικά πρότυπα πού ἐξετάσαμε σύντομα παραπάνω, ἡ γραμματική ἀκολουθία τῶν σκέψεων τους συνετέλεσε στή διαμόρφωση συντακτικῶν προτύπων καί τὰ συντακτικά πρότυπα ἀποτελοῦν μέρος τῆς χαρακτηριστικῆς διαμόρφωσης τῆς φόρμουλας. Ἀντιπροσωπεύουν τό ρυθμό τῆς σκέψης τοῦ ἀοιδοῦ, ὅπως ἀκριβῶς τὰ μετρικά πρότυπα ἀντιπροσωπεύουν τό ρυθμό τῶν τόνων. Κατ' αὐτό τὸν τρόπο στό σερβοκροατικό ἔπος ἓνα ἀπό τὰ κυριώτερα συντακτικά πρότυπα γιά τήν τετρασύλλαβη φόρμουλα, μέ τήν ὁποία ἀρχίζει ἓνας στίχος, εἶναι ὁ συνδυασμός συνδέσμου καί ρήματος: *pa onde* («μετά ἔφυγε») ἢ *pa pokupi* («μετά μάζεψε»). Καί στό δεύτερο ἥμισυ τοῦ στίχου εἶναι συχνός ὁ συνδυασμός ἐπιθέτου καί ἁμεσου ἀντικειμένου: *careve ordije* («τά αὐτοκρατορικά στρατεύματα»). Στό *Roland* μία συνηθισμένη ἑναρκτήρια φόρμουλα, ἔχει τό συντακτικό πρότυπο ὀνοματικό ὑποκείμενο + ρῆμα: *Charles respunt* («Ὁ Κάρολος ἀπάντησε») ἢ τό ἀντίθετό του: *Dient Franceis* («εἶπαν οἱ Γάλλοι»). Στό δεύτερο ἥμισυ τοῦ παλαιοῦ γαλλικοῦ στίχου τό συνηθισμένο συντακτικό πρότυπο ἀποτελεῖ ἡ ἀναφορική πρόταση, ὅπως λόγου χάρη: *Guenes i vint/ki la traisun fist*²⁹ («Ὁ Guenes ἔφτασε, ἐκεῖνος πού πρόδωσε»).

Μολονότι οἱ φόρμουλες πού βασίζονται σέ αὐτά τὰ μετρικά καί συντακτικά πρότυπα δημιουργήθηκαν γιά νά ικανοποιοῦν ὅλες τίς ἀνάγκες τοῦ ἀοιδοῦ, δέν θά πρέπει νά θεωρηθοῦν ὡς μία ἀπλή δέσμη φράσεων, οἱ ὁποῖες ταιριάζουν μηχανικά. Ἡ εὐκαμψία τους ποικίλλει ἀνάλογα μέ τή συχνότητα πού χρησιμοποιοῦνται στό τραγούδι ἐνός μεμονωμένου ἀοιδοῦ. Ἐκεῖνες πού χρησιμοποιοῦνται συχνότερα, ὅπως λόγου χάρη οἱ φόρμουλες τοῦ λόγου, εἶναι σταθερές ἐπειδὴ ικανοποιοῦν τήν ἀπλή ἀνάγκη νά ποῦμε «αὐτός ἢ αὐτή εἶπε». Πολυάριθμες ἐπίσης εἶναι οἱ φόρμουλες πού ὑπάρχουν σέ κάθε παράδοση γιά νά ἐκφράσουν τούς ποικίλους τρόπους τῆς ὁμιλίας καί τούς ποικίλους ὁμιλητές μέ ὀνόματα διαφοροτικοῦ μετρικοῦ μήκους. Ἐνα τέτοιο σύστημα πρέπει νά συμπεριλαμβάνει τήν ἀπαιτούμενη ἔκφραση τοῦ χρόνου, τῆς διάθεσης, τοῦ ἀριθμοῦ, τοῦ γένους

Ὅλες αὐτές οἱ φόρμουλες δέν εἶναι ἴδιες, δεδομένου ὅτι κάποιες χρησιμοποιοῦνται συχνά, ἄλλες πολύ σπάνια. Ἐκεῖνες πού χρησιμοποιοῦνται συχνά ἔρχονται αὐτόματα στό νοῦ τοῦ ἀοιδοῦ, χωρίς νά τίς σκεφτεῖ. Ὅμως τίς λιγώτερο συχνές εἶναι δυνατόν ἀκόμη καί νά τίς ἀνασυνθέτει κάθε φορά, καί γιά αὐτή τήν ἀνασύνθεση χρησιμοποιεῖ ἀναλογίες μέ ἄλλες φόρμουλες πού ὑπάρχουν στό μυαλό του. Ὁ πυρήνας τῆς φορμουλαϊκῆς τεχνικῆς καθώς καί τῆς δομῆς πού προκύπτει ἀπό αὐτή τήν τεχνική σχηματίζεται ἀπό τά μετρικά καί συντακτικά πρότυπα. Αὐτά τά πρότυπα καθιερώθηκαν μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου ἀπό τίς πιό συνηθισμένες φόρμουλες, καί οἱ πιό συνηθισμένες φόρμουλες σέ μία δεδομένη ἐποχή ἀντανακλοῦν καί καθορίζουν τόν τόνο αὐτῶν τῶν προτύπων. Ἡ φορμουλαϊκή τεχνική τῆς προφορικῆς συνθέσεως καθιστᾷ τόν ἀοιδό ἱκανό νά συνθέτει δευτερογενεῖς φόρμουλες γιά τίς λιγώτερο κοινότερες ἰδέες στούς ρυθμούς αὐτῶν τῶν προτύπων καί κατ' ἀναλογία πρὸς τίς πιό κοινές φόρμουλες. Αὐτό εἶναι κάτι ἐντελῶς διαφοροτικό ἀπό τό νά μαθαίνει κανεῖς φόρμουλες γιά νά ἐκφράζει ὅλες τίς ποιητικές ἰδέες, πράγμα πού θά σήμαινε βεβαίως ὅτι οἱ φόρμουλες εἶναι καθορισμένες καί ἔτσι τίς ἐκλαμβάνει ὁ ἀοιδός. Ἐάν ὁ ποιητής πού συνθέτει προφορικά δέν βρίσκεται ποτέ σέ ἀμηχανία σχετικά μέ τή λέξη ἢ τό σύνολο τῶν λέξεων γιά νά ἐκφράσει τήν ἰδέα του³⁰, αὐτό συμβαίνει ἐπειδὴ ἡ φορμουλαϊκή τεχνική τόν ἔχει ἐφοδιάσει ὄχι μέ μία φόρμουλα γιά κάθε ἰδέα, ἀλλά μέ ἓνα τρόπο νά ἀνασυνθέτει συνεχῶς τίς φόρμουλες γιά τίς λιγώτερο κοινές ἰδέες μέ μία ἱκανοποιητική ποικιλία προτύπων, ἔτσι ὥστε ἡ ἰδέα νά μπορεῖ νά μορφοποιεῖται σχεδόν στιγμιαία μέσα στό ρυθμό τοῦ τραγουδιοῦ του.

Ἡ τεχνική τῆς προφορικῆς συνθέσεως: (B) Θέμα

Ἡ φορμουλαϊκή τεχνική συντελεῖ στήν ἱκανότητα τοῦ ἀοιδοῦ νά διαμορφώνει τοὺς στίχους του στό γρήγορο ρυθμό τῆς ἐκτελέσεως, ἀλλά δέν συντελεῖ στήν ἱκανότητά του νά κατασκευάζει ἱστορίες καί νά μαθαίνει καινούργιες. Γιά αὐτό τό λόγο οἱ γενεές τῶν ἀοιδῶν ἀνέπτυξαν αὐτό πού μπορούμε νά ἀποκαλέσουμε θεματική τεχνική τῆς προφορικῆς ἔμμετρης ἀφήγησης. Μποροῦμε νά παρακολουθήσουμε καλύτερα τήν τεχνική αὐτή ἐκεῖ ὅπου ἔχουμε ἓναν ἀριθμό τραγουδιῶν καθώς καί μερικές παραλλαγές τοῦ ἴδιου τραγουδιοῦ ἀπό τόν ἴδιο ἀοιδό. Τά παραδείγματα προέρχονται ἀπό τόν πρῶτο δημοσιευμένο τόμο τῆς συλλογῆς τοῦ Parry.

Τό *Τραγούδι τῆς Βαγδάτης* (ἀριθμ. 1) ἀφηγεῖται τήν ἄλωση τῆς Βαγδάτης ἀπό ἓνα παλικάρι τῆς Βοσνίας ἀφοῦ ἀπέτυχαν οἱ εἰκοσαετεῖς ἐκ-

στρατείες του σουλτάνου. Ἀρχίζει μέ ἓνα συμβούλιο τῶν πασάδων καί τῶν δεξίτερων, στό ὁποῖο ὁ σουλτάνος τοὺς πληροφορεῖ γιά τήν ἀποτυχία του καί ζητάει τή συμβουλή τους. Τέτοια συμβούλια εἶναι κοινά στήν ποίηση καί συνιστοῦν ἓνα ἀπό τά πλέον εὐδιάκριτα θέματα. Στήν ἴδια ἱστορία ὑπάρχουν δύο ἀκόμη συγκεντρώσεις τῶν συμβούλων τοῦ σουλτάνου. Ἡ μία γίνεται ὅταν τό παλικάρι ἀπό τήν Βοσνία, καθώς βαδίζει πρὸς τήν Βαγδάτη, φθάνει μέ τό στρατό του στήν Κωνσταντινούπολη καί καλεῖται νά ἐμφανισθεῖ ἐνώπιον τοῦ σουλτάνου. Ἡ δεύτερη ὅταν ὁ βοσνιακός στρατός ἐπιστρέφει ἀπό τήν Βαγδάτη καί ὁ ἥρωας ἐμφανίζεται ξανά ἐνώπιον τοῦ σουλτάνου γιά νά πάρει τήν ἀμοιβή του. Ὅταν ὁ ἴδιος ἀοιδός ἀφηγεῖται τήν ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ πολέμου, στόν ὁποῖο ἔλαβε μέρος προσωπικά, τό τραγούδι του (ἀριθμ. 10) ἀρχίζει μέ ἓνα συμβούλιο τῶν ἑπτὰ βασιλιάδων στό Παρίσι. Ἀκόμη ἓνα ἄλλο τραγούδι τοῦ θεματολόγιου του, ἡ ἄλωση τοῦ Ἡρακλείου ἀπό τοὺς Τούρκους τόν δέκατο ἑβδομο αἰῶνα (ἀριθμ. 15), περιλαμβάνει ἐπίσης ἓνα συμβούλιο τῶν πασάδων καί τῶν δεξίτερων, στό ὁποῖο ὁ σουλτάνος ζητᾷ τή συμβουλή τους. Σέ αὐτή τήν περίπτωση ἡ σκηνή εἶναι ἴδια μέ τό συμβούλιο στήν ἀρχή τοῦ *Τραγουδιοῦ τῆς Βαγδάτης*.

Στήν ἱστορία τῆς Βαγδάτης τό παλικάρι ἀπό τήν Βοσνία συγκεντρώνει στρατό γιά νά κυριεύσει τήν πόλη. Στήν ἀρχή γράφει ἑπτὰ γράμματα σέ διάφορους ὀπλαρχηγούς τῆς Βοσνίας (τό περιεχόμενο κάθε γράμματος ἀποδίδεται λεπτομερῶς) καί τοὺς τά στέλνει μέ ἀγγελιαφόρους. Κατόπιν στέλνει ὑπηρετές νά συγκεντρώσουν προμήθειες γιά τό στρατό καί στήνει σκηνές καί μαγειρεῖα στήν πεδιάδα. Ὅταν ὁ στρατός ἀρχίζει νά καταφθάνει στήν κατάλληλη στιγμή, περιγράφεται ἡ ἐμφάνιση κάθε ὀπλαρχηγοῦ, ἡ ὑποδοχή του ἀπό τόν ἥρωά μας καί ἡ παράταξη τῶν ἀνδρῶν του. Κατ' αὐτό τόν τρόπο ἔχουμε ἓναν κατάλογο τῶν βοσνιακῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων.

Ἐχουμε δύο ἄλλες παραλλαγές τοῦ ἴδιου τραγουδιοῦ πού προέρχονται ἀπό τόν ἴδιο ἀοιδό (ἀριθμ. 2 καί 3). Στίς παραλλαγές μέ τοὺς ἀριθμούς 2 καί 3 ὁ ἥρωας γράφει πρῶτα γράμματα στοὺς ὀπλαρχηγούς ἀπό τήν Βοσνία καί στέλνει ἑπτὰ ἀγγελιαφόρους. Δέν συντάσσει ὅμως κατάλογο τῶν ὀνομάτων τῶν ὀπλαρχηγῶν οὔτε τό περιεχόμενο τῶν γραμμάτων ἀναφέρεται λεπτομερῶς. Κατόπιν συγκεντρώνει τίς προμήθειες καί τελικά φθάνουν οἱ ὀπλαρχηγοί καί δίνεται ὁ κατάλογος τῶν δυνάμεων. Σέ καμία ὅμως ἀπό τίς τρεῖς αὐτές παραλλαγές ὁ κατάλογος δέν εἶναι ἀκριβῶς ὁ ἴδιος. Μπορεῖ ἔτσι κανεὶς νά δεῖ ὅτι ὑπάρχουν σημαντικές διαφορές σέ ἓνα θέμα – ἀκόμη καί ὅταν αὐτό τό θέμα εἶναι ἓνας κατάλογος!

Τό θέμα αὐτό χρησιμοποιεῖται ξανά ἀπό τόν ἴδιο ἀοιδό σέ ἄλλο τρα-

γούδι μέ τόν τίτλο *Ὁ γάμος τοῦ Ceyvanovic Meho* (ἀριθμ. 12). Τά γράμματα τῆς προσκλήσεως ἀποστέλλονται σέ αὐτή τήν περίπτωση σέ ὄπλαρχηγούς, πού δίνεται ὁ κατάλογος τῶν ὀνομάτων τους. Ἄλλες φορές ὅμως τό περιεχόμενο τοῦ γράμματος παρατίθεται λεπτομερῶς καί ἄλλες φορές δίνεται περιληπτικά. Ὁ κατάλογος οὐσιαστικά μοιάζει μέ ἐκεῖνον πού δόθηκε στό τραγούδι τῆς Βαγδάτης, ἀλλά πάλι δέν εἶναι ἀκριβῶς ὁ ἴδιος. Ἡ συγκέντρωση προμηθειῶν οὐσιαστικά εἶναι ἴδια μέ ἐκείνην τῆς Βαγδάτης. Ἐνας κατάλογος συνεπῶς χρησιμεύει στόν ἀοιδό γιά περισσότερα ἀπό ἕνα τραγούδια.

Τό συμβούλιο καί ὁ κατάλογος εἶναι δύο ἀπό τά κοινότερα καί χρησιμότερα θέματα ὁλόκληρης τῆς ἐπικῆς ποιήσεως. Ὁ ἀναγνώστης θυμάται ἀμέσως παράλληλες περιπτώσεις στόν Ὅμηρο. Τό *Τραγούδι τοῦ Ρολάνδου* παρουσιάζει τά ἴδια θέματα. Ἀρχίζει μέ τό συμβούλιο τοῦ βασιλιᾶ Marsila μέ τούς δοῦκες καί τούς κόμητές του στόν κῆπο τῆς Saragossa, ὅπου ζητᾶ τή συμβουλή τους τί πρέπει νά γίνει, ἐπειδὴ ὁ Κάρολος εἶναι ἐτοιμος νά τοῦ ἐπιτεθεῖ. Σύντομα μετά ἀπό αὐτή τή σκηνή τοῦ συμβουλίου ἀκολουθεῖ ἕνα συμβούλιο τοῦ Καρόλου καί τῶν ἱπποτῶν του, οἱ ὁποῖοι δέχονται τόν ἀπεσταλμένο τοῦ Marsila Blancandrin καί συζητοῦν τό μήνυμά του. Ὅπως ὁ Ὅμηρος δίνει ἕνα κατάλογο τῶν ἐλληνικῶν καί τρωϊκῶν δυνάμεων, ἔτσι καί ὁ ἀοιδός τοῦ *Τραγουδιοῦ τοῦ Ρολάνδου* δίνει ἕνα κατάλογο τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τοῦ Καρλομάγνου ἐναντίον τοῦ ἐμίρη. Ἐν συνεχείᾳ ἀκολουθεῖ ἕνας κατάλογος τῶν ὄπλαρχηγῶν τοῦ στρατοῦ τοῦ ἐμίρη καί τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνδρῶν, τούς ὁποίους διοικοῦν³¹.

Ὡς ἕνα ἄλλο παράδειγμα τοῦ θέματος τοῦ συμβουλίου στήν ἐπική ποίηση, θά ἀναφέρουμε τήν ἀρχή τοῦ σουμεριακοῦ ἔπους *Gilgamesh and Agga* πού γράφεται σέ πινακίδες χρονολογούμενες στό πρῶτο ἡμισυ τῆς δεύτερης χιλιετηρίδας π.Χ.³² Οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Agga κάνουν προτάσεις στόν Gilgamesh στό Erech. Ὁ Gilgamesh γνωστοποιεῖ τό τελεσίγραφό τους περί ὑποταγῆς ἢ πολέμου στό συμβούλιο τῶν γερόντων τοῦ Erech, καί ἐκεῖνοι συμβουλεύουν ὑποταγή. Ὁ Gilgamesh ὅμως δέν μένει ἱκανοποιημένος ἀπό τήν ἀπάντησή τους καί τούς πείθει μέ τούς λόγους του νά πολεμήσουν. Στό *Τραγούδι τοῦ Bokmurum* τοῦ Kara Kirghiz δέν ὑπάρχει μόνο ὁ κατάλογος τῶν ἡρώων πού προσκαλοῦνται στή νεκρική τελετή ἀλλά καί ἕνας κατάλογος τῶν ἀλόγων πού πρόκειται νά λάβουν μέρος στόν ἀγώνα δρόμου κατά τήν τελετή³³.

Ἐχουμε δεῖ ὅτι ἕνα θέμα δέν εἶναι πάντοτε σταθερό ὡς πρὸς τό περιεχόμενό του, ἀκόμη καί ὅταν πρόκειται γιά τό ἴδιο τραγούδι ἀπό τόν ἴδιο ἀοιδό. Μπορεῖ νά συμπτυχθεῖ ἢ νά ἐπεκταθεῖ σύμφωνα μέ τή θέληση τοῦ ἀοιδοῦ. Μπορεῖ νά παρουσιασθεῖ τό οὐσιαστικό του περιεχόμενο ἐντελῶς

ἀπέριπτο ἢ διανθισμένο μέ λεπτομέρειες. Ὅσο καλύτερος εἶναι ὁ ἀοιδός τόσο μεγαλύτερο εἶναι τό σύνολο τῶν καλολογικῶν στοιχείων³⁴. Ἀπό τά πολλά παραδείγματα πού μπορεῖ νά παραθέσει κανεῖς ὅσον ἀφορᾷ τή σύντομη καί ἐκτενή διαπραγμάτευση ἐνός θέματος, ἀρκεῖ τό ἐπόμενο παράδειγμα ἀπό τήν Ἰλιάδα: στό Γ 330 - 8 περιγράφεται ὁ ὀπλισμός τοῦ Πάρι:

- 330 *κνημῖδας μὲν πρῶτα περὶ κνήμησιν ἔθηκε
καλὰς, ἀργυρέοισιν ἐπισφυρίοις ἀραρυίας·
δεύτερον αὖ θώρηκα περὶ στήθεσσιν ἔδυνεν
οἷο κασιγνήτιο Λυκάονος· ἤρμοσε δ' αὐτῷ.
ἀμφὶ δ' ἄρ' ὥμοισιν βάλετο ξίφος ἀργυρόηλον.*
- 335 *χάλκεον, αὐτὰρ ἔπειτα σάκος μέγα τε στιβαρόν τε·
κρατὶ δ' ἐπ' ἰφθίμῳ κυνέην εὖτυκτον ἔθηκεν
ἵππουριν· δεινὸν δὲ λόφος καθύπερθεν ἔνευεν·
εἵλετο δ' ἄλκιμον ἔγχος, ὃ οἱ παλάμῃφιν ἀρήρει.*

Ὁ ἐπόμενος στίχος (339) δείχνει τό θέμα στή συντομότερή του ἀνάπτυξη:
ὥς δ' αὐτῶς Μενέλαος ἀρήϊος ἔντε' ἔδυνεν.

Εἶναι διαφωτιστικό νά συγκρίνει κανεῖς μέ αὐτές τίς περιγραφές τόν ἐξοπλισμό τοῦ Ἀγαμέμνονα στό Λ 17 - 44, τοῦ Πατρόκλου στό Π 131 - 144 καί, δέδαια, τοῦ Ἀχιλλέα στό Τ 369 - 391. Καί οἱ τρεῖς περιγραφές ἀρχίζουν μέ τούς ἴδιους στίχους πού παρατέθηκαν προηγουμένως. Ὁ ἐξοπλισμός τοῦ Πατρόκλου εἶναι ἀκριβῶς ὁ ἴδιος μέ ἐκεῖνον τοῦ Πάρι ἐκτός ἀπό τό στίχο 333, στή θέση τοῦ ὁποίου μπαίνει ὁ στίχος «τόν θώρακα τοῦ γρήγορου σά πόδια Αἰακίδη τόν λαμπερό σάν ἄστρο, τόν πλουμιστό». Καί στίς δύο περιπτώσεις πρόκειται γιά ἓνα δανεισμένο θώρακα, ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ ὁποίου δηλώνεται. Ἀπό τήν περικοπή πού ἀναφέρεται στόν Πάτροκλο οἱ στίχοι 140 - 4 δέν ἀποτελοῦν πιθανῶς τμήμα τοῦ ἐξοπλισμοῦ ἐπειδή μᾶς λένε τί δέν πῆρε ὁ Πάτροκλος, συγκεκριμένα «τό δόρυ τοῦ ἁμemptου Αἰακίδη». Τό θέμα τοῦ ἐξοπλισμοῦ τοῦ Ἀχιλλέα ἔχει τά πολύ εἰδικά του χαρακτηριστικά, ἀλλά δέν εἶναι ἐκτενές. Δέν χρειάζεται νά εἶναι ἐκτενές, ἐπειδή ἡ πανοπλία τοῦ Ἀχιλλέα ἔχει ἤδη περιγραφεῖ λεπτομερῶς. Ἀπό τά χωρία πού ἀναφέρθηκαν ὁ ὀπλισμός τοῦ Ἀγαμέμνονα εἶναι καί ὁ πιό ἐκτεταμένος σέ περιγραφή καί ὁ πιό περίτεχνος. Φαίνεται ὅτι ὁ Όμηρος εἶχε ὑπόψη του ἓνα βασικό θέμα γιά τόν ὀπλισμό, τό ὁποῖο παρουσιάζεται στήν κανονική του μορφή στόν ὀπλισμό τοῦ Πάρι καί τοῦ Πατρόκλου. Τό θέμα προσαρμόζεται καί στήν περίπτωση τῶν δύο ἄλλων ἡρώων γιά νά ταιριάσει στίς ἰδιάζουσες καταστάσεις.

Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι κάθε τραγούδι εἶναι μία ομάδα θεμάτων οὐσιαστικῶν γιά τήν ἀφήγηση τῆς ἱστορίας, καί θεμάτων περιγραφικῶν ἢ διακοσμητικῶν, τά ὁποῖα ἐπιλέγει ὁ ἀοιδός εἴτε ἀπό συνήθεια εἴτε τή δεδομένη στιγμή τῆς ἐκτελέσεως, γιά νά διακοσμήσει τήν ἱστορία του. Μποροῦμε ὡς ἐκ τούτου νά ἀναμένουμε ὅτι ἕνα τραγούδι τραγουδισμένο ἀπό ἕναν δεδομένο ἀοιδό μπορεῖ νά ποικίλλει ὅσον ἀφορᾷ τά ἐλάσσονα ἢ διακοσμητικά θέματα, θέματα λεπτομερειῶν, ἀλλά δέν ἐμφανίζει διαφορές ἀναφορικά μέ τά οὐσιαστικά θέματα τῆς ἱστορίας. Οἱ ἀοιδοί στήν πραγματικότητα καυχῶνται ὅτι τραγουδοῦν ἕνα τραγούδι λέξη πρὸς λέξη ὅπως ἀκριβῶς τό ἄκουσαν³⁵. ἐννοοῦν βασικό θέμα πρὸς βασικό θέμα. Ἰσχυρίζονται ὅτι τό τραγουδοῦν πάντοτε μέ τόν ἴδιο τρόπο καί ὅτι ποτέ δέν ἐπιφέρουν καμία ἀλλαγὴ προσθέτοντας ἢ ἀφαιρώντας κάποιο στοιχεῖο. Πράγματι ἀναφέρονται στά βασικά θέματα, ἐπειδὴ γιά αὐτούς ἡ ἱστορία συνίσταται ἀπὸ αὐτά τά θέματα.

Πειραματισμοί μέ τούς ἀοιδούς τῆς προφορικῆς ποιήσεως δείχνουν ὅτι οἱ δηλώσεις τους εἶναι ἀληθινές μέσα σέ ὁρισμένα ὅρια καί ἀνάλογα μέ τά προσόντα τους. Δύο παραλλαγές τῆς ἱστορίας τῆς διασώσεως τῶν παιδιῶν τοῦ Μουσταήμπεη ἀπὸ τόν Bojicic Alija ἄκουσε ὁ Parry ἀπὸ τόν ἴδιο ἀοιδό στά 1934. Ἡ μία παραλλαγή ἀπέχει χρονικά ἀπὸ τήν ἄλλη τέσσερις μῆνες. Διαφέρουν σημαντικά στίς λεπτομέρειες καί αὐτό φαίνεται πολὺ ἔντονα ἀπὸ τό τεγόνος ὅτι ὅταν στή μία παραλλαγή ἡ διάσωση βρίσκεται στό στίχο 1078 τῆς ἱστορίας, στήν ἄλλη βρίσκεται στό στίχο 624. Στήν οὐσία ὅμως οἱ δύο ἱστορίες εἶναι ἴδιες ὡς τό τέλος τους, μολονότι οἱ ἀποκλίσεις εἶναι μεγαλύτερες πρὸς τό τέλος τῆς ἀφηγήσεως παρὰ στήν ἀρχή. Μιά δευτερεύουσα ἡρωίδα λ.χ. παζαρεύει γιά ἕνα σύζυγο ὡς ἀμοιβή γιά τή συμβολή της στή διάσωση τῶν παιδιῶν, καί ἄλλοι ἥρωες ἐμφανίζονται στή διάσωση στή μία παραλλαγή, ὅχι ὅμως καί στήν ἄλλη. Οἱ μέθοδοι ὅμως τῆς διασώσεως παραμένουν ἴδιες. Ἡ μία ἱστορία ἔχει 698 στίχους καί ἡ ἄλλη 1369 (ἀριθμ. 24 καί 25)³⁶.

Ὁ ἀοιδός τραγούδησε ξανά τό τραγούδι τό 1951 γιά μία ἠχογράφηση. Τό 1934 εἶχε πράγματι καυχηθεῖ ὅτι ἐάν θά τραγουδοῦσε τό τραγούδι εἴκοσι χρόνια ἀργότερα θά ἦταν τό ἴδιο λέξη πρὸς λέξη. Ἡ τελευταία παραλλαγή ἔχει 1429 στίχους, ἐπομένως εἶναι κατά τι ἐκτενέστερη ἀπὸ τή μεγαλύτερη τῶν δύο προηγουμένων. Ὁ ἀοιδός κράτησε τό λόγο του ὅσον ἀφορᾷ τίς ἀλλαγές, ἐπειδὴ ἡ ἱστορία εἶναι οὐσιαστικά ἡ ἴδια καί οἱ ἀποκλίσεις στίς λεπτομέρειες κατά τήν περίοδο τῶν δεκαεπτὰ χρόνων δέν εἶναι περισσότερες ἀλλά στήν πραγματικότητα λιγώτερες ἀπὸ ὅσες ἐμφανίστηκαν στήν περίοδο τῶν τεσσάρων μηνῶν.

Εἴμαστε τυχεροί ἐπειδὴ διαθέτουμε μία παραλλαγή αὐτοῦ τοῦ τραγου-

διου από τόν άοιδό από τόν όποιο ό πρώτος μας άοιδός τό έμαθε, καί κατ' αυτό τόν τρόπο μπορούμε νά έλέγξουμε έάν ό Zogic, ό πρώτος άοιδός, είχε δίκιο όταν ισχυριζόταν ότι τό τραγούδησε όπως άκριβώς τό άκουσε. Ύπάρχουν πάλι σημαντικές άποκλίσεις στίς λεπτομέρειες (περισσότερες από όσες εμφανίζονται στίς παραλλαγές του ίδιου άοιδού), αλλά τά έκτενή θέματα τής ιστορίας δέν παρουσιάζουν διαφορές. Ήπιπλέον ύπάρχει ένα σπουδαίο περιστατικό στήν ιστορία του Zogic, τό όποιο δέν βρίσκουμε στήν ιστορία του δασκάλου του. Ό νεαρός μας ήρωας Bojicic Alija, αφού άποδέχεται τήν πρόσκληση νά συμβάλει στή σωτηρία των παιδιών, πηγαίνει σπίτι καί δάζει τά κλάματα επειδή δέν διαθέτει όπλα, άλλογο καί μεταμφίηση γιά τό ταξίδι του. Ή μητέρα του πηγαίνει στό Σαράγιεβο καί δανείζεται τά πράγματα αυτά από τόν άδελφό της. Όταν ό Alija φθάνει στήν πόλη του έχθρου πηγαίνει σέ ένα πανδοχείο, καί ή Μαρία, ή ξενόδοχα, τόν άναγνωρίζει από τόν τρόπο μέ τόν όποιο πίνει. Ή ταυτότητα του προσώπου του άποδεικνύεται από τό προστήθιο ενός χριστιανού ήρωα πού είχε σκοτώσει στή μάχη καί τό όποιο πάντοτε φορούσε! Αυτή είναι ή παραλλαγή του Zogic, όπου ή άσυνέπεια στήν άναγνώριση μέ βάση τή συνήθη πανοπλία, όταν στήν πραγματικότητα ό ήρωας κάνει τήν πρώτη του επίθεση καί δέν διαθέτει παρά μόνον δανεισμένα ρούχα καί όπλα, είναι έντυπωσιακή, πράγμα τό όποιο ό Zogic ούτε παρατήρησε ούτε τροποποίησε στή διάρκεια δεκαεπτά όλόκληρων χρόνων. Τό έπεισόδιο δέν ύπάρχει καθόλου στήν παραλλαγή του δασκάλου του. Έδώ ό Alija, αφού άναλαμβάνει τόν άθλο πηγαίνει σπίτι του, προετοιμάζεται καί άναχωρεί. Δέν ύπάρχει τό περιστατικό τής δανεισμένης πανοπλίας. Κατά συνέπεια όμως δέν ύπάρχει καί άπόδειξη τής ταυτότητας του προσώπου του μέ βάση τήν πανοπλία. Ό άοιδός άπλως λέει ότι ό Alija δήλωσε τήν ταυτότητά του καί άγκαλιάστηκε μέ τήν Μαρία.

Έπομένως τά βασικά περιστατικά φαίνεται ότι παραμένουν άμετάβλητα. Τά βασικά όμως θέματα σέ μιά ιστορία είναι άρκετά έκτεταμένα καί διατυλώνονται μέ πολύ γενικούς τρόπους ώστε νά επιτρέπουν μεγάλες παραλλαγές. Τό κύριο θέμα είναι ότι ό Alija πηγαίνει σπίτι του καί έτοιμάζεται γιά τό ταξίδι. Στή μία όμως περίπτωση τό θέμα είναι διανθισμένο μέ ένα όλόκληρο έπεισόδιο δανεισμένου όπλισμού. Ή άναγνώριση του Alija καί τής Μαρίας άποτελεί ένα άλλο βασικό θέμα. Στή μία περίπτωση πού άποδεικνύει τήν ταυτότητά του είναι περίπλοκο, ενώ στήν άλλη ή άπλή δήλωση τής αποκάλυψης είναι άρκετή. Τό θεματικό περιεχόμενο είναι ρευστό στίς ιστορίες τής προφορικής έπικής ποιήσεως.

Από τό προηγούμενο παράδειγμα μπορούμε νά καταλάβουμε πώς προέρχονται οί άντιφάσεις τής άφηγήσεως στήν προφορική σύνθεση. Από

τή μιά μεριά ὑπάρχει εὐκαμψία στό περιεχόμενο ἑνός τραγουδιοῦ καί ἀπό τήν ἄλλη μιά μεταβλητή σταθερότητα σέ ἕνα δεδομένο θέμα. Κατά τή διαμόρφωση ἑνός τραγουδιοῦ ἡ ἀνάμειξη θεμάτων πού δέν συμβιβάζονται μέ τό περιεχόμενό του εἶναι ὀλωσδιόλου πιθανή. Ἐδῶ τό ταλέντο τοῦ καθε-nός ἀοιδοῦ φαίνεται πολύ καθαρά.

Ὅσο πιο βαθιά μελετοῦμε τήν προφορική σύνθεση, τόσο περισσότερο ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι αὐτός ὁ παραδοσιακός τρόπος σύνθεσης ἐπιτρέπει στόν μεμονωμένο ἀοιδό κάποια ἐλαστικότητα καί ἀναδεικνύει τά προσω-pικά του χαρίσματα. Ἡ μέθοδος βοηθᾷ τόν ἀοιδό νά ἀφηγηθεῖ τήν ἱστο-ρία του. Ἀκόμη ὅμως καί στήν περίπτωση πού ἡ παράδοση προμηθεύει τά σπουδαιότερα στοιχεῖα τῆς ἱστορίας, τά ἀποτελέσματα τῆς παραστάσεως ὀφείλονται ἀποκλειστικά στόν ἀοιδό. Ὁ ἀοιδός δέν ἀποτελεῖ φερέφωνο τῆς παράδοσης· εἶναι ἡ παράδοση.

Ἡ φορμουλαϊκή τεχνική ἐπιτρέπει ἀνανέωση καί εἰσαγωγή νέων στοι-χείων στό σχῆμα τῆς φόρμουλας. Ἐνῶ ἡ παράδοση μπορεῖ νά εἶναι συντη-ρητική στό ὅτι ὁ ἀοιδός δέν ἀγωνίζεται συνειδητά νά πλάσει μιά φράση, ἐσκεμμένα ἐπιζητώντας νά εἶναι πρωτότυπος, τήν ἴδια στιγμή δέν ἐμποδί-ζεται ἀπό τήν παράδοση ἐάν ἐπιθυμεῖ νά ἐκφράσει κάτι καινούργιο. Δέν χρειάζεται νά γράφει γιά νά βρεῖ τήν εὐτυχή φράση.

Ἡ θεματική τεχνική εἶναι ἐπίσης ἀρκετά εὐκαμπτη, ἔτσι ὥστε νά μπο-ροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἡ διαπραγμάτευση μιᾶς δεδομένης ἱστορίας σέ ἕνα συγκεκριμένο κείμενο ἀνήκει στόν μεμονωμένο ἀοιδό ἀκόμη καί ἂν ἡ κα-θαιτή ἱστορία εἶναι ἀρκετά παλιά καί σέ πείσμα τῶν δυνάμεων ἐκείνων πού τείνουν νά κάνουν τήν παράδοση συντηρητική.

Ὅμως ἡ ἀτομικότητα καί ἡ πρωτοτυπία τοῦ ἐπικοῦ ποιητῆ θά πρέπει νά ἀναζητηθοῦν μέσα στά ὅρια τῆς παραδοσιακῆς τέχνης καί κατανοών-τας τήν προφορική ἐπική σύνθεση. Ὅταν ἀναλύσουμε καί ἐρμηνεύσουμε τά ὁμηρικά ποιήματα σέ αὐτή τή βάση, θά ἀποκτήσουμε τήν ἱκανότητα νά κρίνουμε ἐάν ἡ *Ἰλιάδα* καί ἡ *Ὀδύσσεια* εἶναι ἔργο τοῦ ἴδιου ἀνθρώπου. Μονάχα τότε θά μπορέσουμε νά καταλάβουμε ἀπό ποιά ἄποψη καί κατά ποιο τρόπο ὁ Ὅμηρος ἦταν πρωτότυπος καί προσωπικός ποιητής³⁷.

Προφορικός καί γραπτὸς λόγος: ἡ θέση τοῦ Ὀμήρου

Τά κείμενα τῆς παραδοσιακῆς ἐπικῆς ποιήσεως, πού ἔχουμε, διασώθη-καν χάρις στήν περίοδο κατά τήν ὁποία ἀναπτύχθηκε ἡ γραφή. Στήν πραγ-ματικότητα αὐτό τό ὁποῖο κάνει ὁ συλλέκτης εἶναι νά ἀπολιθώσει μιά συγκεκριμένη παράσταση ἑνός δεδομένου τραγουδιοῦ ἀπό ἕναν ὀρισμένο

αοιδό. Ἐκτός ἀπό τὰ κείμενα ἐκεῖνα πού καταγράφηκαν σέ πρόσφατα χρόνια μέ συσκευές ἡχογραφήσεως, τὰ υπόλοιπα ἐπικά κείμενα ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς μέ τή μεσολάβηση κάποιου ἀτόμου καί εἶναι τό ἀποτέλεσμα περιστάσεων οἱ ὁποῖες δέν εἶναι φυσιολογικές γιά τούς αοιδούς. Ἡ ἴδια ἡ παρουσία τοῦ συλλέκτη μπορεῖ νά ἀποτελέσει ἓνα στοιχεῖο διατάραξης στήν παράσταση.

Ἡ σπουδαιότητα ὅμως αὐτῆς τῆς διατάραξης δέν θά πρέπει νά ὑπερεκτιμηθεῖ. Ἡ παρουσία τοῦ συλλέκτη μπορεῖ νά ἔχει μικρή ἐπίδραση στόν αοιδό. Πολλά ἐξαρτῶνται ἀπό τήν προσωπικότητα καί τίς μεθόδους τόσο τοῦ συλλέκτη ὅσο καί τοῦ αοιδοῦ. Ἐάν ὁ συλλέκτης περιμένει νά δημιουργηθοῦν οἱ κατάλληλες συνθήκες γιά μιά κανονική ἐκτέλεση, μπορεῖ θεωρητικά τουλάχιστον, νά ἐπιτύχει τόν ἐκτελεστή μέσα στό περιβάλλον στό ὁποῖο ὁ αοιδός εἶναι συνηθισμένος. Μολονότι ἀρκετά ἐνδιαφέρουσα ἡ μέθοδος αὐτή σπάνια λειτουργεῖ στήν πράξη. Ὁ συλλέκτης διαπιστώνει πολύ συχνά ὅτι τό ἐνδιαφέρον τοῦ ἀκροατηρίου συγκεντρώνεται στόν ἴδιο καί ὄχι στόν αοιδό.

Ἐπιπλέον μιά ἐκτέλεση ὑπό κανονικές συνθήκες δέν εἶναι συνήθως τέλεια, ἀκόμη καί χωρίς τήν παρουσία τοῦ συλλέκτη. Μονάχα σέ σπάνιες περιπτώσεις ὁ αοιδός θρίσκεται ἐνώπιον ἑνός ἰδανικοῦ ἀκροατηρίου, τό ὁποῖο θά ἀκούσει καταγοητευμένο κάθε του λέξη. Συνήθως τό ἀκροατήριό του εἶναι διαφορετικό ἀπό τό κοινό πού πληρώνει γιά νά παρακολουθήσει μιά θεατρική παράσταση. Δέν εἶναι κατανάγκη ἓνα ἡσυχό ἀκροατήριό. Τό ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς καταστάσεως ὅσον ἀφορᾷ τὰ παραδοσιακά τραγούδια γίνεται φανερό ἀπό τό γεγονός ὅτι τό τελευταῖο ἡμῖς τῶν τραγουδιῶν τείνει νά παραλλάσσει περισσότερο ἀπό ὅ,τι τό πρῶτο ἡμῖς. Ὁ αοιδός δέν ἔχει πάντοτε τήν εὐκαιρία νά τελειώσει τό τραγούδι του καί γιά αὐτό τό λόγο γνωρίζει τό τελευταῖο τμήμα λιγώτερο καλά ἀπό τό πρῶτο. Ἀλλά καί ὅταν ἀκούει ἄλλους αοιδούς τείνει νά προσέχει μονάχα τό πρῶτο μέρος ἑνός τραγουδιοῦ καί ὄχι ὁλόκληρο τό τραγούδι. Ὁ συλλέκτης ἐπιζητεῖ ἐκεῖνες τίς συνθήκες τῆς ἐκτελέσεως, οἱ ὁποῖες θά τοῦ προσφέρουν ὁλόκληρο τό τραγούδι. Ἐπομένως μιά κανονική ἐκτέλεση δέν συνιστᾷ ἀπό καμία ἄποψη τόν καταλληλότερο χρόνο γιά τή συλλογή.

Ἐπιπλέον πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη καί μιά ἄλλη πραγματικότητα: ὁ ρυθμός τῆς κανονικῆς ἐκτελέσεως εἶναι γρήγορος καί ὁ συλλέκτης δέν ἔχει τή δυνατότητα νά καταγράψει τίς λέξεις μέ τήν ταχύτητα πού χρειάζεται ἔτσι ὥστε νά ἔχει τό κείμενο ὁλόκληρου τοῦ τραγουδιοῦ. Ἐξαιροῦνται ἐκεῖνες οἱ λίγες παραδόσεις στίς ὁποῖες κάθε στίχος τραγουδιέται δύο φορές, ὅπως γιά παράδειγμα σέ μερικές περιοχές τῆς σλαβικῆς Μακεδονίας καί τῆς Ἀλβανίας. Οἱ ἀπόπειρες ἐπίσης νά τραγουδήσει ἓνας αοιδός

ἄρκετές φορές τό ἴδιο τραγούδι ἔτσι ὥστε ὁ συλλέκτης νά μπορέσει νά συμπληρώσει τά χάσματα καί νά διορθώσει τά «λάθη» ἀποτυγχάνουν. Ὁ ἀοιδός δέν τραγουδᾷ δύο φορές τό ἴδιο τραγούδι μέ ἐντελῶς ὅμοια μορφή. Ἡ μέθοδος τῆς συλλογῆς σπάνια μπορεῖ νά ἀποφέρει κάτι πού νά πλησιάζει τό πραγματικό κείμενο.

Ὁ συλλέκτης ἐπομένως ἀναγκάζεται νά ἀπομονώσει τόν ἀοιδό καί νά τόν βάλει νά ὑπαγορεύει τό τραγούδι του στίχο πρὸς στίχο ἐνὸς ὁ ἴδιος ὁ συλλέκτης ἢ κάποιος γραφέας γράφει. Ἡ μέθοδος αὕτη ἔχει ἱκανοποιητικά ἀποτελέσματα ἀκόμη καί ὅταν ἡ συλλογή ὑλικοῦ γίνεται μέ συσκευὴ ἠχογραφήσεως, γιατί ἀπαλλάσσει τόν ἀοιδό ἀπὸ τίς περίεργες ἀντιδράσεις ἐνός δύσπιστου ἀκροατηρίου. Ἐάν ὁ συλλέκτης ἔχει πείσει προηγουμένως τόν ἀοιδό ὅτι ὁ ἴδιος ἀποτελεῖ ἓνα ἐπιδεκτικό, ἄρκετὰ καλλιιεργημένο, ἀπαιτητικό ἀκροατήριον, τό κείμενον πού θά προκύψει θά εἶναι πιθανόν καλῦτερον ἀπὸ τό κείμενον μιᾶς κανονικῆς ἐκτελέσεως. Ὁ ἀοιδός ἀντιλαμβάνεται ὅτι διαθέτει ἓνα ἀκροατήριον τό ὅποιο μπορεῖ νά ἐμπιστευθεῖ γιὰ τὴ διατήρησιν τοῦ τραγουδιοῦ του. Ὁ συλλέκτης κατ' αὐτό τόν τρόπο ἀναπαράγει τίς συνθηκῆς τῆς «ἰδανικῆς» ἐκτελέσεως. Ὁ ἀοιδός ἔχει τὴ χρονικὴ ἄνεση καί τό κίνητρο γιὰ νά κάνει ὅ,τι τό καλῦτερον μπορεῖ.

Ἀκόμη ὅμως καί στήν «ἰδανικὴ» ἐκτέλεση μπροστὰ σέ ἓνα μικρόφωνον, ὁ ἀοιδός διαπράττει τά συνηθισμένα του λάθη στὴ διαμόρφωση τῶν στίχων, λάθη τὰ ὅποια προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύσιν τῆς γρήγορης ἐκτελέσεως. Ἡ συλλογὴ ὑλικοῦ καθ' ὑπαγόρευση, μπορεῖ νά ἔχει ἐπίδραση κατὰ πολὺ παράδοξον τρόπο στὰ ὠραιότερα κείμενα, στὰ κείμενα ἐκεῖνα τὰ ὅποια θά μπορούσε νά πεῖ κανεὶς ὅτι ὁ ἀοιδός τὰ μεταφέρει στό νοῦ του ὡς ἰδανικά. Αὐτό συμβαίνει ἐπειδὴ ὁ ἀοιδός ἔχει τὴ δυνατότητα νά ἐπιμελεῖται ὁ ἴδιος τό κείμενό του καθὼς ὑπαγορεύει. Δέν σημαίνει ὅμως ὅτι περιτρέχει τό κείμενον καί ἀλλάζει τίποτα, ἀλλὰ μᾶλλον ὅτι ἔχει τό χρόνο μεταξύ τῶν στίχων νά διαμορφώνει τόν ἐπόμενον στίχον μέσα του μέ τὴν ἄνεσίν του. Ἐπιπλέον ἡ μέθοδος συλλογῆς ὑλικοῦ καθ' ὑπαγόρευση παρουσιάζει τίς μεγαλύτερες δυσκολίες στήν ἐφαρμογὴ τῆς.

Ὑπάρχουν δύο κύριες δυσκολίες γιὰ τόν ἀοιδό. Πρῶτον δέν εἶναι συνηθισμένος στὸν ἀργό ρυθμό συνθέσεως καί ἡ σκέψιν του συχνά τρέχει γρηγορότερα ἀπὸ τό χέρι τοῦ γραφέα. Ἐνδεχομένως ἔτσι νά παραλείψει μέρη τοῦ τραγουδιοῦ του λόγω ἀπροσεξίας. Δεύτερον δέν εἶναι συνηθισμένος νά διαμορφώνει τοὺς στίχους του χωρὶς τὴ βοήθειαν μουσικῆς συνοδείας πού καθορίζει τό ρυθμό καί πιθανῶς νά συναντᾷ δυσκολίες στό νά διαμορφώνει μετρικὰ τέλειους στίχους, πού μπορούσε νά τοὺς ἐπιτύχει εὐκόλως.

Ἐάν ὁ συλλέκτης ἢ ὁ γραφέας μπορέσει νά ὑπερνικήσῃ αὐτὲς τίς δυσ-

κολίες πού συνεπάγεται ο άργός ρυθμός συνθέσεως χωρίς μουσικό όργανο, άπομένει μονάχα ένα άλλο πρόβλημα πού θά πρέπει νά τόν άπασχολήσει, δηλαδή ή άνία καί ή κόπωση τόσο τοῦ άοιδοῦ όσο καί τοῦ γραφέα. Πρέπει συνεχώς νά παρακολουθεῖ άγρυπνα τί κάνει ο άοιδός όπως επίσης καί νά άναζωπυρώνει τό ένδιαφέρον του. Ἡ εὐθύνη τοῦ συλλέκτη ἢ γραφέα όσον άφορᾷ τή μέθοδο συλλογῆς ὕλικου καθ' ὑπαγόρευση εἶναι μεγάλη. Εἶναι τό άτομο τοῦ όποίου ἡ προσφορά δέν ἔχει ἐκτιμηθεῖ επαρκώς κατά τή μελέτη ἐκείνων τῶν ποιημάτων πού ἔχουν φθάσει ὡς ἐμᾶς από τό παρελθόν μέ τή μέθοδο τῆς καταγραφῆς καθ' ὑπαγόρευση, άφοῦ δέν ὑπῆρχε άλλος τρόπος γιά νά καταγραφοῦν³⁸.

Ἡ άνία καί ή κόπωση εἶναι οἱ κυριώτεροι ἐχθροί. Μποροῦν νά συντελέσουν ὥστε ο άοιδός νά συντομεύσει τό τραγούδι του, νά παραλείψει τήν ποιητική διάνθιση πού άποτελεῖ τυπικό στοιχείο τοῦ ὕφους τῆς πλατιάς ἐπικῆς ἀφήγησης, νά ἐπιφέρει σύγχυση στά θέματα καί οὕτω καθεξῆς. Ἐάν ο άοιδός κατορθώσει νά ὑπερνικήσει τήν άνία καί τήν κόπωση κατά τήν πορεία τῆς ὑπαγορεύσεως, ἔχει τή δυνατότητα νά παραγάγει ένα πολύ ἐκτενές ποίημα ὑπό τήν προϋπόθεση ὅτι εἶναι ένας άοιδός μέ ταλέντο καί πείρα καί ὅτι ἡ παράδοσή του εἶναι πλούσια σέ φόρμουλες καί θέματα. Ὁ γραφέας πρέπει νά εἶναι προσεκτικός. Οἱ γραφεῖς ἔχουν πράγματι τήν τάση, ὅταν διαζόνται, νά άμελοῦν νά καταγράφουν χωρία όπως ακριβῶς ὑπαγορεύονται, τά όποια άναγνωρίζουν ὡς ἐπαναλήψεις ὑπαγορευμένων χωρίων προηγουμένως. Ὑποθέτουν ὅτι ἡ ἐπανάληψη θά εἶναι λέξη πρὸς λέξη καί ὡς ἐκ τούτου σημειώνουν ἀπλῶς ὅτι σέ ένα συγκεκριμένο σημείο πρέπει νά ἐπαναληφθοῦν ὁρισμένοι στίχοι. Πρέπει νά ληφθεῖ σοβαρά ὑπόψη ἡ πιθανότητα ὅτι μερικά από τά ἐπαναλαμβανόμενα χωρία στά ὁμηρικά ποιήματα μπορεῖ νά ἔχουν καταγραφῆ κατ' αὐτό τόν τρόπο.

Πρέπει νά ὑπογραμμίσουμε ὅτι τά ὑπαγορευμένα κείμενα δέν εἶναι ακριβῶς ἔτσι ὅπως τραγουδήθηκαν από όποιονδήποτε άοιδό σέ έναν όποιονδήποτε χρόνο. Ἡ ὑπαγόρευση προσφέρει στόν άοιδό τή σπάνια εὐκαιρία νά παραγάγει ένα ἐκτενές τραγούδι. Τό πρόβλημα τῆς ἐκτάσεως άπασχόλησε πολύ τούς ὁμηριστές. Γνωρίζουμε ὅμως από ὕλικό τῆς Γιουγκοσλαβίας ὅτι ο άοιδός τῆς προφορικῆς ποιήσεως ἔχει τή δυνατότητα νά συνθέτει χωρίς καμιά δυσκολία ποιήματα μέ ένότητα τόσο ἐκτενή ὥς ἡ *Ἰλιάδα* ἢ ἡ *Ὀδύσεια*, καί ἡ ἔρευνά μας πάνω στή μέθοδο συνθέσεως φανερώνει πῶς μπορεῖ νά γίνει αὐτό. Οἱ γνώσεις πού ἔχουμε γιά τή μουσουλμανική παράδοση στήν Γιουγκοσλαβία δείχνουν ὅτι τραγούδια πού κυμαίνονται ὡς πρὸς τήν ἔκταση τους από 3.000 ὡς 8.000 στίχους δέν εἶναι σπάνια. Τά ἐκτενή τραγούδια καί ο τρόπος τῆς δημιουργίας τους δέν άποτελοῦν πλέον μυστήριο³⁹.

Τό πρόβλημα πού ὑπολείπεται γιὰ μᾶς εἶναι νά καθορίσουμε τίς περιστάσεις κατὰ τίς ὁποῖες ἄδονται ἐκτενὴ τραγούδια. Ὑπάρχει ἡ πιθανότητα ὅτι σέ ἐορτές πού διαρκοῦν ἀρκετές μέρες μπορεῖ ἕνα τραγούδι νά ἄδεται σέ συνέχειες ἀπὸ τὴ μιά μέρα στὴν ἄλλη. Οἱ ἀρχαῖες ἐλληνικὲς ἐορτές θά προσέφεραν τέτοιες εὐκαιρίες⁴⁰. τὸ μουσουλμανικὸ ραμαζάνι πού διαρκεῖ τριάντα νύχτες ἀποτελεῖ ἐπίσης εὐνοϊκὴ περίσταση. Καί στίς δύο περιπτώσεις μπορεῖ νά ἀναμένει κανεῖς τὴν παρουσία ἑνὸς ἀκροατηρίου μᾶλλον σταθεροῦ. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τέτοιου εἴδους ἐορτές ἐξέθρεψαν ἐκτενὴ τραγούδια καὶ ὅτι ἐξαιτίας αὐτῶν ἡ παράδοση ἐμπλουτίσθηκε σέ τέτοιο βαθμὸ ὥστε νά εἶναι δυνατὴ ἡ δημιουργία ἐκτενῶν τραγουδιῶν. Οἱ μαρτυρίες ὅμως ὅτι κάποιο τραγούδι συνεχίστηκε πράγματι ἀπὸ τὴ μιά μέρα στὴν ἄλλη δέν εἶναι πολὺ πειστικές. Τό πιθανώτερο εἶναι ὅτι κάτι τέτοιο δέν ἀποτελοῦσε συνηθισμένο φαινόμενο. Σέ ἐορτές αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ ἐπική ποίηση δέν συνιστᾶ τὴ μοναδική μορφή ψυχαγωγίας ὅπως εἶδαμε προηγουμένως σέ αὐτό τό κεφάλαιο. Τά ἐκτενέστερα τραγούδια πού θά ἄδονταν, πιθανῶς θά κυμαίνονταν ἀπὸ 5000 ὡς 8000 στίχους, ἀναλόγως μέ τὴν ταχύτητα τῆς παραστάσεως, τὴν ἀντοχή τοῦ ἀοιδοῦ, τὸ μῆκος τοῦ στίχου σέ μία δεδομένη παράδοση καὶ τὴν ἱκανότητα τοῦ ἀοιδοῦ νά συναρπάζει τὸ ἀκροατήριό του.

Μολονότι εἶναι γοητευτικὸ νά πιστεύουμε πὼς ἡ *Ἰλιάδα* ἀδόταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος ὅπως τὴν ἔχουμε σήμερα σέ κάποια ἀπὸ τίς ἐορτές τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, οἱ ἐνδείξεις εἶναι ἀντίθετες. Εἶναι πολὺ πιθανόν ὅτι ὁ Ὅμηρος ἔφαλε τὴν *Ἰλιάδα* σέ κάποια ἐορτὴ μέ ὅλα τὰ βασικά θέματα τῆς ἱστορίας. Εἶναι ἐπίσης πολὺ πιθανόν ὅτι τὸ τραγούδι τοῦ ἦταν ἐκτενές ἀλλὰ ὅχι τόσο ὅσο τὸ κείμενο πού διαθέτουμε.

Τό κείμενο πού διαθέτουμε πρέπει νά εἶναι κάποια ἐκτέλεση γιὰ ἕναν «συλλέκτη» ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ μεγάλη ἢ μικρὴ ἔκτασή του, ἀνεξάρτητα, πράγματι, ἐάν ἐψάλλετο κατὰ τίς πολυήμερες ἐορτές καὶ ἐάν κρατοῦσε τὴν τωρινή ἢ μεγαλύτερη ἔκταση στὴν ἐκτέλεση.

Τό κείμενό μας δέν προέρχεται ἀπὸ μία κανονικὴ ἐκτέλεση, καὶ μέ βάση τὰ ὅσα ξέρουμε γιὰ τὰ ὑπαγορευμένα κείμενα πού καταγράφηκαν ἀπὸ ἱκανοὺς συλλέκτες, εἶναι πιθανῶς ἀνώτερο ἀπὸ τὴν συνηθισμένη ἐκτέλεση τοῦ τραγουδιοῦ τοῦ Ὀμήρου.

Ὁ Ὅμηρος δέν εἶναι μία σκιώδης μορφή. Εἶναι ὁ ποιητὴς τῆς *Ἰλιάδας* καὶ πιθανῶς τῆς *Ὀδύσσειας*. Πιθανῶς ἐπίσης εἶναι ὁ ποιητὴς ὁρισμένων ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ ποιήματα τὰ ὁποῖα ἐξαφανίστηκαν ἀλλὰ πού ἀποδίδονταν σέ αὐτόν. Ὁ συλλέκτης τῶν ποιημάτων του αὐτός εἶναι πού μᾶς ἔχει διαφύγει. Τό ἀληθινὸ αἶνιγμα εἶναι ποίος κατέγραψε τὰ ποιήματα καὶ γιατί. Τὰ κατέγραψε ὁ ἴδιος ὁ Ὅμηρος; Ἡ ἰδέα γιὰ τὴν πιθανὴ ὑπαρξὴ ἑνός

ἐγγράμματου ποιητῇ τῆς προφορικῆς ποιήσεως πού καταγράφει τὰ τραγούδια του εἶναι πολύ ἐλκυστική γιὰ τοὺς ὁμηριστές, πολύ πιό ἐλκυστική ἀπὸ τὴν ιδέα ὅτι κάποιος ἄλλος κατέγραψε τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσσεια καθ' ὑπαγόρευση τοῦ Ὁμήρου. Φαίνεται νὰ εἶναι ἓνας εὐπρόσδεκτος συμβιβασμός. Ὁ Ὅμηρος θὰ μπορούσε κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ εἶναι καὶ ποιητὴς τῆς προφορικῆς ποιήσεως, ὅπως δηλώνει τὸ ὕφος του, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἓνας ἐγγράμματος ποιητὴς, καθὼς ὁρισμένοι μελετητές αἰσθάνονται ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἦταν γιὰ νὰ μπορέσει νὰ συνθέσει τόσο ἐκτενὴ καὶ μέτση συνοχή ἀπὸ καλλιτεχνικὴ ἄποψη ποιήματα⁴¹. Ποιὰ εἶναι ὅμως τὰ δεδομένα σχετικὰ μὲ τοὺς ἐγγράμματος ποιητὲς τῆς προφορικῆς συνθέσεως; Πρῶτον δὲν εἶναι σπάνιοι. Μπορεῖ νὰ τοὺς συναντήσῃ κανεὶς σήμερα στὴν Γιουγκοσλαβία. Δεύτερον, οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς δὲν γράφουν πολὺ καλά, ἀλλὰ ἔχουν μονάχα στοιχειώδη γνώση τῆς γραφῆς, πού τοὺς χρησιμεύει μόνον ὡς μέσο καταγραφῆς καὶ ὄχι ὡς μέθοδος συνθέσεως. Τρίτον, ἐξακολουθοῦν νὰ ἀποτελοῦν βασικά προφορικοὺς ἀοιδούς, ἐπειδὴ ἀκολουθοῦν ἀκόμη τὴ διαδικασία τῆς προφορικῆς συνθέσεως πού περιγράψαμε παραπάνω. Βρίσκονται σὲ μία ἐπικίνδυνη κατάσταση, ἐπειδὴ μόλις ἀχθοῦν στὸ συμπέρασμα πὼς τὸ γραπτὸ κείμενο πρέπει νὰ ἀναπαραχθεῖ ἐπακριβῶς, μόλις ἀποκτήσουν τὴν ἔννοια ἐνὸς καθορισμένου κειμένου, οἱ μέρες πού τραγουδοῦν προφορικὴ ποίηση τελειώνουν. Ὅταν συμβεῖ αὐτό, ἡ ἱκανότητά τους νὰ συνθέτουν προφορικά χάνεται καὶ ἀποβαίνουν ἀπλοὶ ραψωδοί. Ἀποτελεῖ γεγονός ἀξιοπαρατήρητο ὅτι ὅταν ὁ ἀοιδὸς φθάνει σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀδυνατεῖ νὰ τραγουδήσῃ ἓνα τραγούδι ἐκτός καὶ ἐὰν τὸ ἔχει ἀπομνημονεύσει· καὶ ὅταν ξεχνᾷ μιὰ λέξη ἢ ἓνα στίχο, δὲν ἔχει πλέον τὴν ἱκανότητα νὰ συμπληρῶναι τὸ κενὸ μὲ τίς φόρμουλες.

Ὑπάρχουν ἀοιδοὶ πού ἄλλαξαν τὴν προφορικὴ σύνθεση μὲ γραπτὴ σύνθεση ἀκόμη καὶ μὲ ἀπαγγελία. Γνωρίζουν γραφὴ καὶ ἀνάγνωση ἀρκετὰ καλά γιὰ νὰ ξεκινήσουν νὰ συνθέτουν σὲ γραπτὸ λόγο καὶ ὄχι νὰ καταγράφουν ἀπλῶς ὅ,τι συνθέτουν προφορικά, ἀλλὰ νὰ «γράφουν» ἓνα τραγούδι. Τὸ σημαντικό ὅμως εἶναι ὅτι αὐτὴ ἡ μεταβολὴ ἀποκαλύπτεται στὸ ὕφος τους. Μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνει ἐὰν ἓνα τραγούδι ἔχει «γραφεῖ». Ὁ συγγραφέας δὲν ἔχει πλέον τὴν ἀνάγκη νὰ καθοδηγεῖται ἀπὸ τὸ φορμουλαϊκὸ ὕφος τῆς προφορικῆς συνθέσεως. Ἐχει τὴν ἀνεση πού ὁ ἀοιδὸς δὲν ἔχει. Τὸ ὁμηρικὸ ὕφος εἶναι τόσο ἐπίμονα φορμουλαϊκὸ ὥστε μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κατατάξουμε τὸν ἀοιδὸ σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορία. Ἐπιπλέον δὲν ἔχουμε καμία ἔνδειξη ὅτι οἱ ἀοιδοὶ, οἱ ὁποῖοι μετῆλθαν αὐτὴ τὴ «δαθεία ἀλλαγὴ» στὴ ζωὴ τους, πέτυχαν κάποια ἐξαιρετικὴ διάκριση στὴν τεχνικὴ τοῦ γραπτοῦ λόγου

Ἀπό τήν τελευταία ἀνάλυση προκύπτει ἐντούτοις τό κρίσιμο ἐρώτημα: γιατί ἕνας ἀοιδός πού συνθέτει προφορικά θά κατέγραφε τό τραγούδι του; Γιά νά τό διατηρήσει; Δέν πέρασε ποτέ ἀπό τό μυαλό του ἡ ἰδέα ὅτι θά ἔξαφανιζόταν. Γιά νά τό διατηρήσει στήν ἴδια ἀκριβῶς μορφή, μέ τήν ὁποία τό τραγούδησε; Δέν γνωρίζει τίποτα γιά κείμενα καθορισμένα. Γιά νά δοηθῇ στή μνήμη του; Διαθέτει ἕναν τρόπο συνθέσεως πού ἔχει ἀναπτυχθεῖ γιά αὐτό τό σκοπό. Ὁχι, ἀλήθεια εἶναι ὅτι ποτέ δέν πέρασε ἀπό τό νοῦ του ἡ ἰδέα νά καταγράψει τό τραγούδι του. Μονάχα μιᾷ ἐξωτερική δύναμη ἀπό τόν κόσμο τοῦ γραπτοῦ λόγου θά μπορούσε νά τοῦ ὑποδείξει κάτι τέτοιο⁴². Μονάχα ὁ ἄνθρωπος τῆς γραφῆς θά μπορούσε νά συλλάβει αὐτή τή μέθοδο. Ἐπομένως ἐάν ὁ Ὅμηρος κατέγραφε τά τραγούδια του, δέν θά εἶχε χρησιμοποιήσει τόση γραφή ὥστε νά καταστρέψει τήν προφορική μέθοδο τῆς συνθέσεως, ἀλλά ὅτι κάποιος ἄλλος θά πρέπει νά εἶχε συλλάβει τήν ἰδέα ὅτι τό ὁμηρικό ὕφος εἶναι φορμουλαϊκό δέν ὑπάρχει καμία ἀμφιβολία.

Ἡ ἀποκρυπτογράφηση τῆς γραμμικῆς γραφῆς Β δέν ἄλλαξε οὔτε κατά κεραία τά δεδομένα τοῦ προφορικοῦ ὕφους τοῦ Ὀμήρου. Ὅπως εἴπαμε παραπάνω ἡ γνώση τῆς γραφῆς πρέπει νά ἦταν διαδεδομένη τήν ἐποχή τοῦ Ὀμήρου. Τό πρόβλημα τῆς καταγραφῆς τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων εἶναι στήν πραγματικότητα ἄσχετο μέ τό πόσο βαθιά στό παρελθόν μπορεῖ νά ἀναχθεῖ ἡ ἱκανότητα νά γράφει κανεῖς. Πράγματι ἀκόμη καί ἂν ὀρισκόταν κάποιος νά ἀποδείξει ὅτι ὁ Ὅμηρος ἔζησε σέ μιᾷ ἐποχῇ κατά τήν ὁποία εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἡ γραπτὴ λογοτεχνία, δέν θά μπορούσε μέ κανένα τρόπο νά ἀποδείξει ὅτι τά ὁμηρικά ποιήματα ἀνήκουν σέ αὐτή τήν κατηγορία. Ἐάν κάποιος ἀνακάλυπτε ἐπικά ποιήματα μέ ὅλα τά χαρακτηριστικά τῆς προφορικῆς ἀφηγηματικῆς ποιήσεως γραμμένα στή γραμμικὴ Β, θά ἀποκάλυπτε μιᾷ ἄλλῃ μέθοδο συλλογῆς ὕλικου. Γνωρίζουμε σήμερα ὅτι ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα ἂν τά ὁμηρικά ἔπη εἶναι προφορικά ἐγκτεῖται στήν ἀνάλυση τοῦ ὕφους τους καί ὄχι στήν παρουσία ἢ ἀπουσία τῆς γραφῆς, ἢ ἀκόμη στήν παρουσία ἢ ἀπουσία μιᾶς λογοτεχνικῆς παραδόσεως⁴³.

Μοῦ φαίνεται ὅτι ἀκριβῶς ὁ προφορικός χαρακτήρας τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων καί ὅλα ὅσα συνεπάγονται εἶναι αὐτά πού οἱ μελετητές ἐπιθυμοῦν νά ἀποφύγουν. Προσπαθοῦν ἀκόμη νά ἀνασχευάσουν τή θέση τοῦ Wolf ὅτι δέν ὑπῆρχε γραφή κατά τήν ὁμηρικὴ ἐποχή. Βασανίζονται ἀπό τήν προφανή ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν ποιοτική ὑπεροχή τοῦ Ὀμήρου καί στήν ἀντίληψη ὅτι ἡ ποίηση τῶν ἀναλφάβητων λαῶν εἶναι ἀνεπεξέργαστη. Ἀποτύχαμε ἄραγε νά παραδεχθοῦμε τήν πολυπλοκότητα τῆς προφορικῆς ποιήσεως; Δέν τήν ἐρευνήσαμε ἀρκετά βαθιά γιά νά ἐκτιμήσουμε τίς καλλιτεχνικές της ποιότητες; Ἐνδεχομένως ἔχουμε παραπλανηθεῖ ἀπό τή ρομαντικὴ

ιδέα του «άπλοικοῦ χωρικοῦ». Τά τραγούδια του Avdo Mededović⁴⁴ καί σέ μικρότερη ἔκταση τά τραγούδια τῶν συναδέλφων του στά Βαλκάνια θέτουν ἀσφαλῶς ἐνώπιόν μας τήν πιθανότητα νά ὑπάρχει μιὰ τέχνη σπουδαία ἀκόμη καί μεγαλειώδης μερικές φορές. Ἐάν αὕτη δέν εἶναι ἡ περίτεχνη τέχνη τοῦ Ὁμήρου, αὐτό δέν πρέπει νά μᾶς ἐκπλήσσει, ἐπειδή οἱ Βαλκάνιοι τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα δέν ἔχουν νά ἐπιδείξουν ἓνα τόσο ἰδανικό ὑπόβαθρο γιά τήν ἀσκηση τῆς προφορικῆς ποιήσεως, ὅπως ἐκεῖνο πού παρείχε ὁ 8ος αἰώνας π.Χ. στήν Ἑλλάδα καί στήν περιοχή τοῦ Αἰγαίου

Τελετουργικές καί μαγικές καταβολές τοῦ ἔπους

Καθώς πλουτίζουν οἱ γνώσεις μας γιά τήν ἀσκηση τῆς ἐπικῆς τέχνης σέ πολλά μέρη τῆς γῆς καί κατανοοῦμε καλύτερα τά κείμενα, φαίνεται ὅτι ἀνακαλύπτουμε καί κάποιες ἐνδείξεις πού φανερώνουν ὅτι ἡ μεγάλη σπουδαιότητα τῆς ἐπικῆς ποιήσεως, ἡ θεμελιακή της σχέση μέ τή ζωή, τό θάνατο, τήν ἀναγέννηση, τήν ὄντοτητα καί τήν ἀθανασία, ἀπορρέει ἀπό τό προϊστορικό της παρελθόν⁴⁵. Πρόκειται γιά θέματα τά ὁποῖα δέν προκάλεσαν ἀπλῶς μιὰ ποιητική ἐμπνευση ἢ μιὰ πνευματική προσπάθεια γιά τήν κατανόησή τους, ἀλλά μᾶλλον, πιθανῶς, ἓναν ἀποτελεσματικό τρόπο (ἢ τουλάχιστον ἔτσι πίστευαν πάντα) γιά τήν κατατρόπωση τοῦ θανάτου καί τήν εὕρεση τῆς ζωῆς. Οἱ μῦθοι ἑνός λαοῦ, εἴτε εἶναι κοσμογονικοί εἴτε μῦθοι μικρότερων ἀξιώσεων εἶναι δυναμικοί. Μέ τήν ἀφήγηση τοῦ μῦθου ἢ μέ τήν ἀναπαράστασή του συμμετέχει κανεῖς συμβολικά στό νόημά του. Θά μπορούσε νά ὑποτεθεῖ ὅτι τό ἔπος γεννήθηκε ὅταν ὁ μῦθος ἔγινε τελετουργικός, ὅταν τραγουδήθηκε καί στιχοιργήθηκε. Σέ πολύ μεταγενέστερες περιόδους, ὅταν τά ἐπικά ποιήματα καταγράφηκαν, ἔξακολουθοῦν νά φέρουν τά ἴχνη τῆς καταγωγῆς τους.

Στά πρωιμότερα ἔπη θρῖσκουμε τόν ἄνθρωπο νά ψάχνει πῶς νά γνωρίσει καί πῶς νά κυριαρχήσει πάνω στό ἄγνωστο καί ἰδιαίτερα πάνω στό μυστήριο τοῦ θανάτου. Οἱ ἥρωες τοῦ ἔπους τοῦ Gilgamesh, ὅπως καί οἱ ἀντίστοιχοι ἥρωες στά ὁμηρικά ποιήματα, εἶναι ἄνθρωποι τοῦ κόσμου τούτου πού ἀγωνίζονται ἐναντίον ὑπερφυσικῶν δυνάμεων τοῦ κόσμου τῶν θεῶν. Οἱ στίχοι μέ τούς ὁποίους ἀρχίζει τό ἀκκαδικό κείμενο τοῦ Gilgamesh θά μπορούσαν νά ἰσχύσουν καί στήν περίπτωση τοῦ Ὀδυσσεά:

Αὐτός πού εἶδε τά πάντα (ὥς τά πέρατ)α τῆς γῆς,
ὁ πολύπειρος καί σέ ὅλα συνετός!
Τά κρυφά εἶδε καί τά ἀπόκρυφα φανέρωσε.
Ἔδωσε ἀναφορά γιά πράγματα πρὶν τόν Κατακλυσμό
πραγμάτωσε μακρὺ ταξίδι, κοπιαστικό καί βαρετό⁴⁶.

Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ἀπό πηγές, πού ἀνάγονται στή δεύτερη χιλιετηρίδα π.Χ., ὅτι τό ἔπος σχετίζεται μέ μαγικά ἄσματα καί μέ ἑορταστικές τελετές κατὰ τίς ὁποῖες ἐπικά ποιήματα ἀπαγγέλλονταν ἀπό ἱερεῖς. Τό ἀκκαδικό *Ἔπος τῆς Δημιουργίας* «ἀπαγγελλόταν μέ τήν ἱεροπρέπεια πού τοῦ ἄρμωζε κατὰ τήν τέταρτη μέρα τῆς ἑορτῆς γιά τόν καινούργιο χρόνο»⁴⁷. Στό «ἑορταστικό πρόγραμμα τοῦ ναοῦ τῆς Βαβυλῶνος γιά τόν καινούργιο χρόνο» ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθη ἐγγραφή πού ἀναφέρεται ἐνμέρει στίς ἐκδηλώσεις καί στίς τελετουργίες τῆς τέταρτης μέρας: «Μετά τό δεύτερο γεῦμα ἀργά τό ἀπόγευμα ὁ *urigallu* - ἱερέας τοῦ ναοῦ τοῦ *Ekua* θά ἀπαγγεῖλει (μέ ὑψωμένο τό χέρι του;) στό θεό *Bel* τή σύνθεση πού ἐπιγράφεται *Enuma elis* Ἐνόσω θά ἀπαγγεῖλει τό *Enuma elis* στό θεό *Bel*, τό πρόσθιο τμήμα τῆς κάρας τοῦ θεοῦ *Apu* καί τά ὀπίσθια τοῦ θεοῦ *Enlil* θά εἶναι καλυμμένα»⁴⁸. Σέ μεταγενέστερες ἐποχές μέρος τοῦ *ἔπους Atrahasis* ἀπό τήν Ἀκκαδία χρησιμοποιεῖται ὡς ἐπῶδος κατὰ τόν τοκετό⁴⁹.

Στά ἴδια τά ποιήματα ὑπάρχουν ἀπόηχοι τοῦ τελετουργικοῦ χαρακτηρισμοῦ τῆς ἐπικῆς ποιήσεως. Ὁ ἥρωας τοῦ *ἔπους Kalevala* εἶναι μάγος καί ἀοιδός καί μέ τά ἄσματά του φέρει εἰς πέρας μέ ἐπιτυχία τά σπουδαῖα του ἔργα. Τό ἄσμα τοῦ δίνει ἐξουσία πάνω στίς δυνάμεις τῆς φύσεως καί πάνω στούς ἀνθρώπους. Ὁ *Väinämöinen* καί ὁ νεαρός *Joukahainen* συναγωνίζονται στό μαγικό ἄσμα. Ὁ ἀγώνας τους συνίσταται στό νά ἀφηγεῖται ὁ καθένας τίς γνώσεις του γιά τή φύση.

Τραγούδησε ὁ γέρος *Vainämöinen*·
οἱ λίμνες τρικύμισαν, καί ἡ γῆ σείστηκε,
τά χάλκινα βουνά κλονίστηκαν,
καί τά πανίσχυρα βράχια ἀντήχησαν.
Τά ὄρη σχίστηκαν στά δύο·
συντρίφτηκαν οἱ πέτρες στό ἀκρογιάλι.
Ἔπειτα τραγούδησε γιά τόν *Joukahainen*.
Ἀλλάξε τά ἄλογά του σέ δεντράκια,
καί τά περιλαίμια σέ κλωνάρια ἱτιάς,
καί τά ἡνία τά ἄλλαξε σέ σκλήθρα, κλπ ⁵⁰

Στή ρωσική *bylina* τοῦ *Sadko* ἐκθειάζεται ἡ δύναμη τοῦ ἄσματος τοῦ σπουδαίου ἀοιδοῦ καί ἐμπόρου⁵¹. Ὁ ἀρχαῖος Ἕλληνας ἀοιδός ἀπεικονίζεται ὡς θεϊκά ἐμπνευσμένος ἀπό τίς Μοῦσες καί ἴσως μπορούμε νά διακρίνουμε σέ αὐτό ὄχι ἀπλῶς μία σύμβαση πού σκοπεύει νά δημιουργήσει τήν ψευδαίσθηση ἀληθοφάνειας καί ἱστορικότητας, ὅπως πίστευε ὁ Bassett⁵², ἀλλά ἐπίσης τήν ἀναγνώριση τῆς πηγῆς ἀπό ὅπου ἀντλεῖ ὁ ἀοιδός τή

δύναμή του. Καλό είναι να θυμόμαστε ότι χρησιμοποιούσαν τους Όμηρικούς ύμνους ως προοίμια στο έπος. Ο γιουγκοσλάβος αοιδός στίς μέρες μας επικαλείται με παρόμοιο τρόπο τον Άλλάχ ή τον Θεό για να τον βοηθήσει να τραγουδήσει τίς πράξεις εκείνων των σπουδαίων ανδρών του παρελθόντος που επιθυμεί να ανακαλέσει στη μνήμη του τώρα. Η επίκληση στο μουσικό του όργανο, τη *gusle*, αφθονεί από μαγικές σημασίες. Από το φινλανδικό έπος⁵³ και τίς έπωδούς όλων των λαών μαθαίνουμε ότι η έξουσία πάνω σε κάποιο πράγμα κερδίζεται με τη γνώση και την περιγραφή του. Έτσι ο γιουγκοσλάβος αοιδός περιγράφει τη *gusle* όχι γιατί ο πρωταρχικός του σκοπός είναι να εξάρει το τραγούδι του, αλλά μάλλον για να μπορέσει να κυριαρχήσει επί του οργάνου το όποιο συμβολίζει το ίδιο το τραγούδι.

Gusle δική μου, δώρο του Θεού,
χθές βράδυ σου είπα
πώς είσαι καταραμένη
από την ώρα που καλύφθηκες με δέρμα·
τό δέρμα σου είναι κατσικίσιο
και πάνω έχει χορδή από τρίχα πουλαριού⁵⁴.

Μας έρχεται στο νοῦ το χετιτιτικό κείμενο της *Έορτης του Πολεμιστή - θεοῦ*, στο όποιο τά μουσικά όργανα που αποκαλούνται «*Ishtar* όργανα» παίζουν ένα σπουδαίο ρόλο στην τελετουργία⁵⁵. και η πολύπλοκη τελετουργία που διατηρήθηκε σε ένα άκκαδικό κείμενο, και την όποία πρέπει να ακολουθήσει ο *Kalu* - ιερέας όταν καλύπτει το τύμπανο του ναοῦ, εξεικονίζει τον ιερό χαρακτήρα μερικῶν μουσικῶν οργάνων⁵⁶.

Ότι η αφήγηση τῶν έπικῶν ιστοριῶν είχε πρακτικό χαρακτήρα μπορεί να φανεί από τά δύο έπόμενα χωρία έπικῆς ποιήσεως και σάγκας προερχόμενα από δύο εκ διαμέτρου αντίθετες περιοχές της ίνδοευρωπαϊκής παραδόσεως, δηλαδή την Ίνδία και την Ίρλανδία. Στο τέλος της ιστορίας του *Nala* και του *Damayanti* στο *Mahabharata* διαβάζουμε:

Και εκείνος που θά απαγγείλει αυτή τη μεγάλη περιπέτεια του *Nala*, και εκείνος που θά την ακούσει προσεκτικά, δυστυχία δέν θά γνωρίσει σπίτι του. Θά ευδωθοῦν οί δουλειές του και πλούτη θά αποκτήσει. Άκούγοντας αυτή την παλαιά ιστορία που η δόξα της αιώνια διαρκεί, γιούς κι έγγόνια θά αποκτήσει, πλούσια κοπάδια και ύπεροχή μέσ' τούς ανθρώπους. Έλεύθερος θά είναι από άρρώστιες και σίγουρα πλούσιος στην άγάπη⁵⁷.

Καί στό σατιρικό *Ὅραμα τοῦ MacConglinne* διαδάζουμε:

Ὑπάρχουν τριάντα ἀρετές παρούσες σέ αὐτή τήν ἱστορία καί λίγες ἀπό αὐτές ἀρκοῦν γιά παράδειγμα. Τό ζευγάρι στό ὁποῖο ἀφηγοῦνται τήν ἱστορία τή νύχτα τοῦ γάμου του δέν θά χωρίσει χωρίς ἀπόγονο· δέν θά στερηθεῖ τήν τροφή ἢ τήν ἐνδυμασία. Τό νέο σπίτι στό ὁποῖο θά ἀκουστεῖ ἡ πρώτη ἱστορία, νεκρό νά θγαίνει ἔξω ἀπό αὐτό δέν θά δεῖ· τροφή καί ροῦχα δέν θά τοῦ λείψουν· φωτιά δέν θά τό κάψει. Ὁ βασιλιάς στόν ὁποῖο θά τήν ἀφηγηθοῦν πρὶν ἀπό μία μάχη ἢ σύγκρουση, θά βγεῖ νικητής. Ἡ ἱστορία αὐτή θά πρέπει νά λέγεται κάθε φορά πού φτιάχνουν μπύρα, ἢ ὅταν κάνουν τραπέζι σέ ἓναν πρίγκιπα, ἢ ὅταν παίρνουν μιά κληρονομιά ἢ πατρική περιουσία⁵⁸

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι δίνεται ἐμφαση στή γονιμότητα, στή νέα ζωὴ καί στήν εὐημερία.

Τό ἴδιο τό γεγονός ὅτι οἱ ἱστορίες τῆς ἐπικῆς ποιήσεως εἶναι ἑμμετρες καί ὅτι τραγουδιοῦνται ἢ ψάλλονται μέ τή συνοδεία μουσικοῦ ὀργάνου, δηλώνει πιθανῶς καταγωγή ἢ τουλάχιστον σχέση μέ τελετουργικό τυπικό. Ὅπως νά φαίνεται ὅτι ὁ πεζὸς λόγος θά ἦταν ὁ εὐκολώτερος καί φυσικώτερος τρόπος γιά νά ἀφηγηθεῖ κανεὶς μιά ἱστορία. Τό τραγούδι μιᾶς ἱστορίας σέ στίχους ἀπαιτεῖ εἰδική δεξιότητα πού δέν τή διαθέτει ὁ καθένας. Πρέπει νά ὑπάρχει κάποιος σπουδαῖος λόγος γιά τήν αἰτία πού ἔκανε τοὺς ἀνθρώπους νά ἀρχίσουν νά ἀφηγοῦνται ἱστορίες ἑμμετρα, γιατί θά ἔπρεπε νά ἐπιλέξουν μιά δύσκολη μέθοδο ἀφηγήσεως ἀπό μία ἀπλή, γιατί θά ἔπρεπε νά διατηρήσουν καί νά ἐπεξεργαστοῦν αὐτή τή μέθοδο ἕως ὅτου ἀποβεῖ ἰδιαίτερα περίπλοκη τέχνη. Μποροῦμε νά διακρίνουμε τίς μαγικές ιδιότητες αὐτῆς τῆς περίπλοκης τέχνης στόν τύπο τῶν παρηγήσεων. Τά γερμανικά, σλαβικά, ἱρλανδικά καί φινλανδικά ἐπικά ποιήματα, χαρακτηρίζονται κατὰ τρόπο ἰδιαίτερα ἀξιοσημείωτο ἀπό τέτοιου εἶδους τεχνάσματα⁵⁹. Συχνά εἶναι ὀνοματοποιητικά καί καθορίζουν τή διάθεση ἑνὸς στίχου ἢ ἑνὸς χωρίου. Ἐνα ρωσικὸ ξόρκι, κατάλληλο γιά νά σταματᾷ τή ροή τοῦ αἵματος ἀπὸ τήν πληγή, περιέχει ἀφθονες παρηγήσεις τοῦ συμπλέγματος *kr*, τὸ ὁποῖο φέρνει στό νοῦ σέ ὅλη τήν ἔκταση τοῦ μαγικοῦ ἄσματος τῇ λέξει *kron*, πού σημαίνει αἷμα. Τό αἷμα εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο προσπαθεῖ νά ἐλέγξει ὁ ἀοιδός⁶⁰.

Οἱ παρηγήσεις συμφώνων καί φωνηέντων ἀποτελοῦν στοιχεῖα πολὺ κοινὰ στὰ ὁμηρικά ποιήματα καί, ὅπως ἄλλωστε καί σέ ἄλλα προφορικά ἐπικά ποιήματα, αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ συμπλέκονται γύρω ἀπὸ τίς

λέξεις - κλειδιά ενός χωρίου. Οί πρώτοι δεκαέξι στίχοι τῆς χκί ραψωδίας τῆς Ἰλιάδας διαφωτίζουν αὐτό τό φαινόμενο:

Ἄλλ' ὅτε δὴ πόρον ἶξον ἑὺρρεῖος ποταμοῖο,
 Ξάνθου δινήεντος, δν ἀθάνατος τέκετο Ζεὺς,
 ἔνθα διατμήξας τοὺς μὲν πεδίονδε δίωκε,
 πρὸς πόλιν, ἧ περ Ἀχαιοὶ ἀτυζόμενοι φοβέοντο
 ἡματι τῷ προτέρῳ, ὅτε μαίνεται φαίδιμος Ἔκτωρ· 5
 τῇ ῥ' οἷ γε προχέοντο πεφυζότες, ἥερα δ' Ἥρη
 πίνα πρόσθε βαθεῖαν ἐρυκέμεν· ἡμίσεες δὲ
 ἐς ποταμὸν εἰλεῦντο βαθύρροον ἀργυροδίνην,
 ἐν δ' ἔπεσον μεγάλῳ πατάγῳ, θράχε δ' αἰπὰ ῥέεθρα,
 ὄχθαι δ' ἀμφὶ περὶ μεγάλ' ἴαχον· οἱ δ' ἀλαλητῷ 10
 ἔννεον ἔνθα καὶ ἔνθα, ἐλίσσόμενοι περὶ δίνας.
 ὥς δ' ὅθ' ὑπὸ ῥιπῆς πυρὸς ἀκρίδες ἠερέθονται
 φευγέμεναι ποταμόνδε· τὸ δὲ φλέγει ἀκάματον πῦρ
 ὄρμενον ἐξαίφνης ταὶ δὲ πτώσσουσι καθ' ὕδωρ·
 ὥς ὑπ' Ἀχιλλῆος Ξάνθου βαθυδινήεντος 15
 πλῆτο ῥόος κελάδων ἐπιμῖξ ἱππων τε καὶ ἀνδρῶν.

Οἱ φθόγγοι τῶν λέξεων ποταμός καὶ Ξάνθος συνιστοῦν τὰ πρότυπα τῶν παρηγήσεων αὐτοῦ τοῦ χωρίου πού θρίθεται ἀπὸ ρ, b, ph, t, d, th, m, n. Τά συμπλέγματα τῶν ἡχητικῶν μονάδων ἔχουν ὥς βάση τίς διαφορετικές συλλαβές τῶν λέξεων ποταμός καὶ Ξάνθος· τὰ *po-*, *tam-* καὶ *anth-* εἶναι ἰδιαίτερα παραγωγικά σέ ἐπαναλήψεις. Τό *anth-* ἐπικουρεῖται ἀπὸ τοὺς ρηματικούς τύπους σέ *-nio* καὶ ἀπὸ τίς λέξεις ἔνθα, βαθεῖον καὶ βαθύρροον στοὺς στίχους 7 καὶ 8, πού συνοδεύει τή λέξη ποταμόν στο στίχο 8 καὶ ἀπηχεῖ τή λέξη Ξάνθου, καὶ ξανά ἀπὸ τή λέξη βαθυδινήεντος στο στίχο 15 πού ἀκολουθεῖ τή λέξη Ξάνθου στόν ἴδιο στίχο καὶ ἀπὸ τή λέξη ποταμόνδε στο στίχο 13. Ἔτσι ὁ ποταμός Ξάνθος τοποθετεῖται σαφῶς στήν ἀρχή, στο μέσο καὶ στο τέλος τοῦ παραπάνω χωρίου καὶ ἀπηχεῖται ἀκουστικά σέ κάθε του τμήμα. Οἱ παρηγήσεις τῶν *k*, *t* ἀρχίζουν στο στίχο 2 μέ τή λέξη τέκετο, ἐπαναλαμβάνονται στο τέλος τοῦ στίχου 3 στή λέξη δίωκε καὶ κορυφώνονται στή λέξη Ἔκτωρ τοῦ στίχου 5. Ἡ ὁμίχλη πού σκορπίζει ἡ Ἥρα ἀποτελεῖ μία ἄλλη βασική ἰδέα αὐτοῦ τοῦ χωρίου, καὶ μπορούμε νά παρακολουθήσουμε τήν ἀνάπτυξή της στά συμπλέγματα *-er-* ἀπὸ τό *-rei-* τοῦ στίχου 1 ὥς τό *per* τοῦ στίχου 4, συνεχιζόμενη στήν ἴδια ἀκριδῶς θέση τοῦ ἐπομένου στίχου μέ τό *-ter-* τῆς λέξεως προτέρῳ, ὅπου συνδέεται μέ τίς παρηγήσεις συμφώνων καὶ φωνηέντων τῆς λέξεως ποταμός (μία σύνδεση

πού ἄρχισε στήν πραγματικότητα στό στίχο 1 μέ τή λέξη *πόρον* καί συνεχίστηκε μέ τίς λέξεις *πρός* τοῦ στίχου 4, *προχέοντο* τοῦ στίχου 6 καί *πρόσθε* τοῦ στίχου 7), ἔως ὅτου γίνεται αἰσθητή στό στίχο 6, ὁ ὁποῖος ἀρχίζει μέ *τῇ ῥ'* καί κορυφώνεται στή σχεδόν ἀπτή ἐκφραση *ἤερα δ' Ἦρη*. Τò σύμπλεγμα *-er-* ἐπαναλαμβάνεται μετά τή λέξη - κλειδί, ὅπως καί πρίν ἀπό αὐτή, καί τό βρῖσκουμε στόν τύπο *ἐρυκέμεν* τοῦ στίχου 7, ὅπου ἀρχίζουν ἤδη νά διαμορφώνονται τά συμπλέγματα μιᾶς καινούργιας λέξεως - κλειδιοῦ, καί συγκεκριμένα τό *-ur-* τῆς λέξεως *πυρός* στό στίχο 12. Τό καινούργιο αὐτό σύμπλεγμα ἀποκτᾷ ἀληθινή ὑπόσταση στό στίχο 8 μέ τίς λέξεις *θαθύρροον* καί *ἀργυροδίην*. Τά παραδείγματα αὐτά δέν εἶναι παρὰ νύξεις γιά τήν πολυπλοκότητα τῆς ἡχητικῆς δομῆς αὐτοῦ τοῦ χωρίου γύρω ἀπό τίς λέξεις - κλειδιά καί τίς ιδέες τῆ σιγγιγῆς πού συλλαμβάνονται ἀπό τή σκέψη τοῦ ἀοιδοῦ. Εἰκόνα, ἦχος, φόρμουλα καί ιδέα συγχωνεύονται. Τό ἀποτέλεσμα γιά μᾶς εἶναι ἡ μαγεία τῆς ποιήσεως, ἡ μαγεία τῶν ὁμηρικῶν ἐξαμέτρων.

Ἄλλά δέν εἶναι μόνο αὐτό. Εἶναι ἐπίσης ἡ τεχνική τῆς προφορικῆς ἐπικῆς ποιήσεως πού βοηθᾷ τόν ἀοιδό νά κινεῖται ἀπό τόν ἕνα στίχο στόν ἄλλο· ὁ συνειρμός τῶν ἡχῶν ἔχει ἕνα συνθετικό σκοπό. Ἀκόμα τό ἀποτέλεσμα τό ὅποιο παράγεται ἐλήφθη σίγουρα ὑπόψη ἀπό τοὺς ἐμπνευστές αὐτοῦ τοῦ τεχνάσματος, ὅχι γιά λόγους ποιητικούς, ἀλλά γιά πρακτική μαγεία. Πρόκειται γιά μιᾶ δυναμική μέθοδο ἐμφάσεως πού χρησιμοποιήθηκε ἀπό τό μαγικό ἄσμα καί κληρονομήθηκε ἀπό τήν προφορική ἐπική ποίηση, ἐάν δέν κάνω λάθος, ἀπό τά πολύ παλιά χρόνια. Τά μαγικά ξόρκια σέ ὁλόκληρη τῇ γῇ γιά νά κάνουν ἀποτελεσματική τήν ἐπιρροή τους χρησιμοποιοῦν τήν παρήχησι συμφώνων καί φωνηέντων. Ὡς προσέξουμε, γιά παράδειγμα, τίς παρηγήσεις συμφώνων καί φωνηέντων στήν ἐπόμενη λατινική καί ἑλληνική ἐπωδό:

*Stulta femina super fontem sedebat
et stultum infantem in sinu tenebat,
siccant montes, siccant valles,
siccant venae, vel quae de sanguine sunt plenae*⁶¹.

Θειοτάτη βοτάνη βοτρυοφόρε, ἄμπελος λευκή, μήτηρ τῶν βοτανῶν,
εὐδιδε κυμβαληφόρε, γῆς ἐν φυτοῖς ἡ πρώτη, ἐνὶ εὐγρίνων φρενῶν μου,
τήρησόν μου νοὸς φρένας, εὐθυμος οὐσα εἰς θειοτάτην ὑγίειαν· ἦωω ἀεκ
ἰαω ἔαωε⁶².

Ὑπάρχει ἕνα εἶδος τελετουργικοῦ ἄσματος, ὁ θρηῆνος, πού κατέχει

ιδιάζουσα θέση στην έπική ποίηση. Γεννιέται στο έπος. Πιθανώς ή ιδιάζουσα χρήση του θρήνου δηλώνει την πολύ στενή σχέση του έπους με τη λατρεία των νεκρών· έπειδή ό θρήνος άποτελεϊ τμήμα της συνολικής περιγραφής νεκρικών τελετουργιών. Ή κηδεία του Έκτορα αρχίζει ως εξής:

Καί οί άλλοι, άφου τον έβαλαν μέσ' στο λαμπρό παλάτι, σέ σκαλιστό κρεβάτι τον άπόθεσαν, δίπλα του κάθισαν άοιδούς, κανόναρχους των θρήνων, μέ θλιβερό τραγούδι τον θρηνοῦσαν, καί δίπλα οί γυναίκες άναστέναζαν.

(Ω 719 - 22)

Άκολουθοῦν οί θρήνοι της Άνδρομάχης, της Έκάβης καί της Ελένης. Φυσικά, δικαίως είναι περίφημοι οί θρήνοι για τον Πάτροκλο στην Ίλιάδα. Τό έπος του *Beowulf* τελειώνει μέ άναφορές σέ δύο είδη θρήνου. Έχουν άνάψει τη νεκρική πυρά για τον *Beowulf* καί οί πολεμιστές στέκουν κοντά της.

Θλιμμένοι στην καρδιά, τον πόνο της ψυχής τους θρήνησαν, του κύριου των τή σφαγή· έτσι καί οί γυναίκες μέ τά μαλλιά κοτσίδα έψαλαν μοιρολόι... ό ούρανός κατάπιε τον καπνό.

Άφου άνεγείρεται ό τύμβος πάνω από τον τάφο, τό ποίημα συνεχίζει ως εξής:

Έπειτα άνδρες γενναίοι στή μάχη, των καπετάνιων γιοί δώδεκα όλοι τους, έτρεξαν γύρω από τον τύμβο· σκοπός τους ήταν νά θρηνήσουν, νά κλάψουν τό βασιλιά, νά κάνουν μοιρολόι καί νά μιλήσουν για τον άνδρα· έπαίνεσαν την ήρωική του ζωή καί μέ όλη τους τή δύναμη έπιδοκίμασαν τά γενναία κατορθώματα.

Έτσι θά ταίριαζε ό άνδρας νά έξυμνεϊ τον προσφιλή του άρχηγό μέ λόγια, μέ την καρδιά του νά τον άγαπᾶ είλικρινά, όταν αυτός θά πρέπει τό σώμα του νά χωριστεϊ καί νά πεθάνει. Έτσι οί άνδρες του *Geats*, οί έπιστήθιοι σύντροφοί του, θρήνησαν την πτώση του άρχηγού τους· είπαν ότι άνάμεσα στους βασιλιάδες της γής υπήρξε ό πιο πρᾶος καί ό πιο καλοκάγαθος, ό πιο προσηνής στο λαό του καί αυτός πού ήταν ό πιο πρόθυμος στον έπαινο⁶³.

Ένας από τούς πλέον συγκινητικούς θρήνους σέ όλόκληρη την έπική λογοτεχνία είναι ό θρήνος του *Gilgamesh* για τον *Enkidu*:

Ἐκκοῦστε με, ὦ γέροντες (καί δῶστε προσοχή)!
 Για τόν Enkidu, (τόν φίλο) μου, εἶναι πού κλαίω,
 στενάζοντας πικρά σάν μιά γυναίκα πού θρηνεῖ.
 Ἄπ' τό πλευρό μου τό τσεκούρι, ἅπ' τό χέρι μου τό (τόξο),
 τό δίκωπο μαχαίρι ἅπ' τή ζώνη μου, (τήν ἀσπίδα) ἀπό μπρός μου,
 τή φορεσιά μου τήν καλή, (τήν πιό μεγάλη) μου χαρά –
 ὁ μαῦρος (δαίμονας) τά πήρε καί μοῦ τά ('κλεψε)!
 (᾽Ω νεαρέ μου φίλε), ἐσύ σκότωσες
 τό ἄγριο πουλάρι τῶν λόφων, τόν πάνθηρα τῆς στέππας,
 Enkidu, νεαρέ μου φίλε, ἐσύ σκότωσες
 τό ἄγριο πουλάρι τῶν λόφων, τόν πάνθηρα τῆς στέππας!
 Ἐμεῖς πού ὅλα (τά κυριεύσαμε), πού σκαρφαλώσαμε (στά ὄρη),
 πού ἀρπάξαμε τόν Ταῦρο (καί τόν σφάξαμε),
 στενοχωρήσαμε τόν Hubaba, πού (καποικοῦσε στοῦ κέδρου τό δά-
 σος)!
 Τί εἶναι λοιπόν αὐτός ὁ ὕπνος πού (σ') ἔχει κυριεύσει;
 Σ' ἄρπαξε ἡ νύχτα καί νά (μ') ἀκούσεις δέν μπορεῖς!⁶⁴

Στό σλαβικό ἔπος ὁ περιφημότερος θρῆνος εἶναι αὐτός τῆς Yaroslavna
 στήν ἱστορία τοῦ Igor πού ἀρχίζει ἔτσι:

Αὐτό πού ἀκούω λοιπόν εἶναι ἡ φωνή τῆς Yaroslavna
 σάν τόν κοῦκο πού τραγουδάει μονότονα τό πρωῒνό.
 «Θά πετάξω», εἶπε, «σάν τόν κοῦκο κάτω στόν Don.
 Θά βρέξω τά μανίκια μου τά καστορένια στόν ποταμό Kayali.
 Θά καθαρίσω τίς ματωμένες πληγές τοῦ Πρίγκιπα ἀπό τό γεροδε-
 μένο του κορμί!».
 Θρηνεῖ ἡ Yaroslavna τό πρωῒ στό Putivl στά τείχη, μέ παράπονο:
 «Ἄνεμε, Ἄνεμε! Γιατί, Κύριε, φυσαῖς μέ τόση δύναμη;
 Γιατί μεταφέρεις πάνω στίς ἀνέμελες φτεροῦγες σου τά βέλη τοῦ
 Huns
 ἐνάντια στούς πολεμιστές τοῦ πολυαγαπημένου μου;
 Δέν εἶναι ἀρκετό γιά σένα νά φυσαῖς δυνατά, κάτω ἀπό τά σύν-
 νεφα, κλυδωνίζοντας
 τά πλοῖα στό γαλάζιο πέλαγος;
 Γιατί, Κύριε, σκόρπισες τή χαρά μου σῶν λιβαδιῶν τή χλόη;»⁶⁵.

Ὅταν ἀντιληφθοῦμε πῶς τό κοινό στοιχεῖο ἀνάμεσα στά ὁμηρικά
 ποιήματα καί σέ ἄλλα προφορικά ἔπη σέ ὁλόκληρη τή γῆ δέν εἶναι ἀπλῶς

μία γενετική διαδικασία συνθέσεως και μεταδιδάσεως, αλλά πιθανώς και τὰ ἴχνη ενός τελετουργικοῦ παρελθόντος, παρόμοιου μέ αὐτό πού ἡδη ἔχουμε ἀναφέρει, τότε δέν θά πρέπει νά μᾶς ἐκπλήξει τό γεγονός ὅτι ὑπάρχουν ὁμοιότητες μέ ἄλλα προφορικά ἔπη ὅσον ἀφορᾷ τίς ἱστορίες πού ἀφηγοῦνται. Οἱ ὁμοιότητες αὐτές, ὅπως λ.χ. οἱ θρηνοὶ πού ἐξετάσαμε πρό ὀλίγου, θά μπορούσαν, βέβαια, νά ἀποτελοῦν ἀπλῶς περιγραφές τοῦ ἡρωικοῦ κόσμου, πραγματικοῦ ἢ φανταστικοῦ, πού πραγματεύεται τό ἔπος. Ἀκόμη εἶναι πιθανό νά ὑπάρχει ἓνα βαθύτερο νόημα ἀπό τήν ἐξύμνηση «τοῦ ἡρωϊκοῦ», πού εἶναι κρυμμένο στόν ἱστορικό πυρήνα αὐτῶν τῶν ἱστοριῶν. Τό νά ἀγνοήσουμε αὐτή τήν πιθανότητα θά ἦταν μυωπία.

Ἡ μελέτη μας γιά τή μορφή τοῦ προφορικοῦ ἔπους καί γιά τήν τεχνική τῆς συνθέσεως καί τῆς μεταδιδάσεως τείνει νά ὑπογραμμίζει τήν ποικιλία καί τήν πολυμορφία· μερικές φορές λησμονοῦμε τόν πολύ συντηρητικό χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ ὕφους ὅσον ἀφορᾷ τὰ οὐσιαστικά ἀφηγηματικά στοιχεῖα. Τά ὀνόματα, οἱ τόποι, οἱ διακοσμητικές λεπτομέρειες ἀλλάζουν, ἀλλά τὰ οὐσιώδη παραμένουν στήν ἱστορία καί παραμένουν γιά πολύ μεγάλα χρονικά διαστήματα. Τά βασικά ἀφηγηματικά θέματα τοῦ ἔπους ἀκόμη καί στή μορφή πού τὰ ἔχουμε σήμερα ἔχουν διατηρηθεῖ ἀπό τὰ πολύ παλιά χρόνια μέσω τῆς παράδοσης. Οἱ ἱστορίες τοῦ ἔπους, εἰδικά ἐκεῖνες πού εἶναι οἱ χαρακτηριστικώτερες τοῦ εἶδους, ὅπως λ.χ. ἡ παλινόστηση τοῦ ἀνδρα πού ἔλειπε σέ ξένους τόπους, ἢ ἡ ἀναζήτηση ενός πράγματος ἢ ενός ἀνθρώπου στίς ἐσχατιές τοῦ κόσμου, μποροῦν δικαιολογημένα νά ἀναχθοῦν στήν ἐποχή πού γεννήθηκε τό ἔπος. Ἡ προφορική τεχνική μᾶς δείχνει τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο διατηροῦνται ὁ κεντρικός πυρήνας καί οἱ οὐσιαστικές λεπτομέρειες. Ἡ ἐπιφάνεια μιᾶς παραδοσιακῆς ἱστορίας ἢ μύθου μπορεῖ νά μεταβάλλεται συνεχῶς, ὁ πυρήνας ὅμως τοῦ μύθου καί ἡ σημασία του δέν θίγονται.

Τό τελετουργικό τοποθετεῖται γενικώτερα στό ἐπίκεντρο στιγμῶν μεταβατικῶν γιά τή ζωή εἴτε τοῦ ἀτόμου εἴτε τῶν ὁμάδων ὅπως εἶναι λ.χ. ἡ γέννηση, ἡ ἐφηβεία, ὁ γάμος, ὁ θάνατος, ἡ ἀνάληψη τοῦ βασιλικοῦ ἀξιώματος ἀπό ἓνα καινούργιο πρόσωπο. Τό τελετουργικό ἐξασφαλίζει τήν ἐπιτυχία τῆς ἀλλαγῆς καί ἀποδίδει ἀκόμα στή μετάβαση ἀπό τόν θάνατο στή ζωή, ἀπό τὰ γηρατεῖα στή νεότητα. Ὁ θάνατος εἶναι ἀναγκαῖος γιά τή ζωή, καί θά πρέπει, προτοῦ μπορέσει νά γίνει δυνατή ἡ ζωή, νά τόν ὑποστοῦμε συμβολικά ἢ μέ κάποιο ὑποκατάστατο. Ἡ θυσία καί ὁ ἐξαγνισμός ἐγγυῶνται τή συνέχεια τῆς ζωῆς⁶⁶

Ἀπό τή στιγμή πού συνειδητοποιοῦμε αὐτό, ὁρισμένα μέρη τῆς ὁμηρικῆς ἀφηγήσεως ἀρχίζουν πιθανῶς νά ἀποκτοῦν ἄλλη διάσταση. Θά μπορούσε νά ἰσχυρισθεῖ κανεῖς ὅτι ὁ Ἀχιλλεύς ὑφίσταται τελετουργικά τήν

ἐμπειρία τοῦ θανάτου τρεῖς φορές καί μέ τρεῖς διαφορετικούς τρόπους. Κατ’ ἀρχήν, ἐγκαταλείπει τούς συντρόφους του ἐνῶ ὁ ἀρχιστράτηγος τόν καταριέται καί ἐπιστρέφει δοξασμένος μέ καινούργια θεϊκά ὅπλα, ἔχοντας χάσει τά δικά του. Δεύτερον, δοκιμάζει τήν ἐμπειρία τοῦ θανάτου στό πρόσωπο τοῦ Πατρόκλου, τοῦ ὑποκατάστατου, πού, ὅταν φορᾷ τήν πανοπλία τοῦ Ἀχιλλέα, γίνεται Ἀχιλλέας καί σκοτώνεται στή θέση του. Τρίτον, ἀντιμετωπίζει τό θάνατο μέ τή μορφή τοῦ ποταμοῦ, ἀπό τόν ὁποῖο σώζεται μόνον χάρις στό θαῦμα τῆς θεόσταλτης φωτιᾶς. Ὁ Ἀχιλλέας εἶναι τό εἶδος τοῦ ἥρωα πού προσελκύει αὐτούς τούς συμβολικούς θανάτους. Καί ἡ γέννησή του καί ἡ ἀνατροφή του εἶναι ἀσυνήθιστη· εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι πληροφορίες γιά τή γέννησή του καί τήν ἀνατροφή του δέν λείπουν ἀπό τήν *Ἰλιάδα* (I 435 κέ.).

Παράλληλες περιπτώσεις ἀπό ἄλλα ἐπικά ποιήματα ἡ σάγκες φαίνεται ὅτι ὑποστηρίζουν αὐτή τήν ἐρμηνεῖα ἢ, τουλάχιστον, ὅτι ὑπογραμμίζουν τήν ἐπιμονή αὐτῶν τῶν βασικῶν θεματικῶν συμπλεγμάτων στήν παραδοσιακή γνώση. Φυσικά, τά παραδείγματα ἀπό ὑλικό μή παραδοσιακό πρέπει νά ἀποκλεισθοῦν. Ὁ Γκιλγκαμές, ὅπως φαίνεται, πλάσθηκε ἀπό μερικούς θεούς οἱ ὁποῖοι τόν διαμόρφωσαν κατά τά δύο τρίτα θεό καί κατά τό ἕνα τρίτο ἄνθρωπο. Τά νεανικά του χρόνια ὑπῆρξαν θυελλώδη, καί «πεθαίνει» στό πρόσωπο τοῦ ζῶου συντρόφου του, Enkidu, πού εἶναι ὁ Πάτροκλός του. Ἡ ἀσυνήθιστη καταγωγή τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα τονίζεται στήν πρώτη λέξη τοῦ ὀνόματός του· ὁ πατέρας του ἦταν Μωαμεθανός καί ἡ μητέρα του Χριστιανή. Τά κατορθώματα τῆς παιδικῆς του ἡλικίας τόν ἀπεικονίζουν ὡς ἕναν πρόωρα ἀνεπτυγμένο κυνηγό (ὅπως ὁ Γκιλγκαμές) πού σκοτώνει ἕνα φίδι - δράκοντα πού βγαίνει ἀπό μία πηγή⁶⁷. Στήν Γένεση xxxii 24-32 ὑπάρχει ἕνα ἀκόμη πιό κτυπητό ἀνάλογο γεγονός τῆς πάλης μέ τόν ποταμό, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἰακώβ πάλαιψε μέ ἕναν ἄγγελο στό στενό πέρασμα τοῦ Jabbok. Ὁ Ἰακώβ στό σημεῖο αὐτό παίρνει τό ὄνομα Ἰσραήλ, πού συμβολίζει τήν καινούργια του ζωή. «Πάλαιψε μέ Θεό κι ἀνθρώπους καί βγήκε νικητής». Ὁ Ἰακώβ, θά πρέπει νά ὑπενθυμίσουμε, ὅτι εἶχε ἀσυνήθιστη γέννηση ἀπό πολύ γέροντες γονεῖς, καί ὅτι εἶχε ἕναν δίδυμο ἀδερφό, γεγονός ἴσως ἀρκετά σημαντικό, τόν τριχωτό Esau. Ὁ Beowulf εἶναι τό σπουδαιότερο παράδειγμα ἀνθρώπου εἰδικοῦ στούς ἀγῶνες μέ δαίμονες τοῦ ὑγροῦ στοιχείου. Ὅπως μαθαίνουμε, κατά τή νεότητά του τόν περιφρονοῦσαν. Φαίνεται ὅτι δέν ὑπάρχει κανένα παράδοξο στοιχεῖο ὡς πρὸς τή γενεαλογία του, ὅπως αὐτή παρουσιάζεται στό ποίημα, ἀλλά μπορεῖ νά ἔχει συμβεῖ ἐδῶ κάποια σύγχυση, μέ τόν ἄλλο Beowulf πού ἀνήκει στό γένος Scaefing καί ἡ καταγωγή του ἀνάγεται στούς θεούς. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ μάχη τοῦ Beowulf μέ τόν Grendel ἀκο-

λουθει τό ἐπεισόδιο στό ὁποῖο τό τέρας καταβροχθίζει ἕναν ἀπό τούς συντρόφους του. Τό ἐπεισόδιο αὐτό δίνει μᾶλλον τήν ἐντύπωση μιᾶς μάταιης σφαγῆς, ἐκτός ἂν κανεῖς θά μπορούσε νά διακρίνει σέ αὐτό πιθανά στοιχεῖα θυσίας.

Θά μπορούσαν νά ἀναφερθοῦν καί ἄλλα ὅμοια παραδείγματα, ἀλλά τά προηγούμενα ἀρκοῦν γιά νά διαφωτίσουν τό οὐσιαστικό ἀφηγηματικό πρότυπο τῆς πάλης μέ τό θάνατο, πού παίρνει τή μορφή πνευμάτων τοῦ νεροῦ, καθώς καί τῆς σωτηρίας του ἀπό ἕναν ἥρωα μέ ἀσυνήθιστη γέννηση καί ἀνατροφή πού συχνά ἔχει ἕναν εἰδικό σύντροφο μέ τόν ὁποῖο κάνει παρῆα⁶⁸.

Τό ταξίδι τοῦ Ὀδυσσέα στό βασίλειο τοῦ Ἄδη μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι συμβολίζει τήν ἀναζήτηση τῆς ζωῆς. Παράλληλες πρὸς αὐτό περιπτώσεις βρίσκονται στό ἀρχαῖο ἔπος τοῦ Γκιλγκαμές, τό *Kalevala*, καί ἄλλου. Στό *Kavelala* ὁ ἡλικιωμένος ἥρωας Väinämöinen δηλώνει ὅτι θά φτιάξει μιὰ δάρκα, ἀλλά τοῦ λείπουν τρεῖς μαγικές λέξεις ἀπαραίτητες γιά νά τήν τελειώσει. Γιά νά τίς βρεῖ μεταβαίνει στήν τρομερή κατοικία τοῦ Τυοπι, στόν κόσμο τοῦ θανάτου. Ἡ βαρκάρισσα τοῦ ποταμοῦ εἶναι ἡ κόρη τοῦ Τυοπι. Ὡστόσο, τό ταξίδι του ἀποδεικνύεται μάταιο καί διαφεύγει δύσκολα ἀπό τόν κάτω κόσμο. Κατόπιν ἀναζητᾷ τίς λέξεις στό στομάχι τοῦ γίγαντα Vipunen, ὅπου τελικά ἐπιτυγχάνει καί ἐπιστρέφει γιά νά ἀποτελειώσει τή δάρκα του⁶⁹. Ὁ Γκιλγκαμές ἐπίσης ταξιδεύει στόν ἄλλο κόσμο γιά νά συμβουλευθεῖ τόν Utnapishtim, τόν ἥρωα τοῦ Κατακλυσμοῦ, πῶς νά ἀποκτήσει ἀθανασία. Ὁ Utnapishtim τοῦ ἀφηγεῖται τήν ἱστορία τοῦ Κατακλυσμοῦ καί τοῦ δίνει πολλές λεπτομέρειες γιά τήν κατασκευή τοῦ σκάφους πού εἶναι γνωστό στό βιβλικό μῦθο ὡς Κιβωτός. Οἱ περιπλανήσεις τοῦ Ὀδυσσέα μποροῦν ἐπίσης νά συγκριθοῦν μέ ἐκεῖνες τοῦ Γκιλγκαμές, ὁ ὁποῖος πηγαίνει καί βλέπει τόν ἄνθρωπο - σκορπιό, ταξιδεύει σέ ἕναν κήπο μέ πολύτιμους λίθους, ἐπισκέπτεται τή τεθερνιάρισσα Siduri, «πού κατοικεῖ δίπλα στή θατιά θάλασσα», καί τελικά ὁ Urshanabi, ὁ κωπηλάτης τοῦ Utnapishtim, τοῦ προμηθεύει μιὰ δάρκα γιά νά διασχίσει τά νερά τοῦ θανάτου⁷⁰. Ταξίδια στόν ἄλλο κόσμο βρίσκονται σέ ὅλες σχεδόν τίς ἐπικές παραδόσεις. Τό τραγούδι τοῦ Kara Kirghiz τό *Er Toshuk* ἀφηγεῖται τήν καταδύθιση τοῦ ἥρωα στό χῶμα καί τίς πολλές περιπέτειές του κάτω ἀπό τή γῆ προτοῦ ἐπιστρέψει στή νιόπαντρη γυναίκα του⁷¹. Τό ἔπος καθ' ὅλη τή διάρκεια τῆς ἱστορικῆς του ἀναπτύξεως ἀπό τόν Γκιλγκαμές καί τόν Ὅμηρο ὡς τόν Βιργίλιο, τόν Δάντη, καί τόν Μίλωνα, συγκεντρώνει τήν προσοχή του στά ταξίδια τῶν ἡρώων στόν κόσμο τοῦ ὑπερέραν, στόν κόσμο τῶν πνευμάτων.

Οἱ σκοποὶ τοῦ ἔπους: ἱστορία, διδασχή, ψυχαγωγία

Τό νά ὑποστηρίζουμε ὥστόσο ὅτι τό ἔπος μπορεῖ νά ἔχει τελετουργική προέλευση, καί ὅτι μπορεῖ νά ἔχει διατηρήσει σέ ἓνα σημαντικό βαθμό κάτι ἀπό αὐτή τήν ιδιότητά του κατά τή διάρκεια τῆς Χριστιανικῆς περιόδου, κι ἀκόμη ὡς τίς μέρες μας, σέ καμία περίπτωση δέν συνεπάγεται ὅτι τά ὁμηρικά ποιήματα εἶχαν αὐτό τόν σκοπό ἢ ὅτι ὁ Ὅμηρος εἶχε συνείδηση τῶν μαγικῶν ιδιοτήτων τῶν μύθων καί τοῦ ὕφους πού εἶχε κληρονομήσει. Τά τραγουδοῦσε, πιστεύω, ὡς ἡρωϊκές ἱστορίες τοῦ παρελθόντος γιά νά ψυχαγωγεῖ καί νά διδάσκει τή γενιά του. Ὡστόσο, ἡ παραδοσιακή γνώση εἶναι κατάφορτη μέ ἔννοιες καί σύμβολα τοῦ παρελθόντος. Λόγω τῆς ἱστορίας του ὁ ἥρωας διατηρεῖ ὁρισμένα χαρακτηριστικά του καί τά στοιχεῖα τοῦ μύθου διασώζονται. Τό παρόν πάντοτε μεταφέρει σέ κάποιο βαθμό τή συνείδηση τοῦ παρελθόντος. Τό ποιός εἶναι ὁ Ἀχιλλέας καί τό πῶς ἐνεργεῖ καθορίζεται ἐνμέρει ἀπό τήν ἐπική του γενεαλογία· ὁ Ὅμηρος δέν εἶναι ἐντελῶς ἐλεύθερος στό νά διαμορφώσει τόν χαρακτήρα του, μολοντί μπορεῖ νά διαθέτει μεγάλη ἐλευθερία στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο τόν παρουσιάζει.

Ἰσως ἡ πρώτη μεγάλη ἀλλαγὴ πού συνέβη στήν ἐπική παράδοση μέσα σέ πολλούς πολιτισμούς στούς ὁποίους ἐμφανίζεται ὑπῆρξε ἡ ἐκλαϊκευσή της. Αὐτή ἡ μεταβολή συνέβη σχεδόν παντοῦ ἀλλά σέ διαφορετικές χρονικές περιόδους γιά τίς ποικίλες παραδόσεις. Σπάνια ὁμως ὁδήγησε στήν πλήρη χειραφέτηση ἀπό τό μῦθο καί τήν τελετουργία. Θά μπορούσε κανεῖς νά ὑποθέσει ὅτι ὅταν ὁ θεός τοῦ τελετουργικοῦ ἀντικαταστάθηκε ἀπό τόν ἡμίθεο, τόν θεϊκό βασιλέα; καί τέλος ἀπό τό συμβολικό ἀνθρώπινο ὑποκατάστατο, ὁ ἄνθρωπος ἀπέβη κεντρική μορφή τῆς ἀφηγήσεως. Ὅποιαδήποτε καί ἂν ὑπῆρξε ἡ διαδικασία, τό ἀποτέλεσμα εἶναι σαφές. Ὁ θρησκευτικός μῦθος τοῦ θεοῦ μεταβλήθηκε σέ ἀφήγηση τῶν περιπετειῶν ἑνός ἥρωα, καί ἔτσι ἔγινε δυνατόν νά συμπεριληφθοῦν στό ἔπος πραγματικά ἱστορικά γεγονότα καί ἱστορικά πρόσωπα. Τό ἐπικό πεδίο διευρύνθηκε. Οἱ μάχες μέ τέρατα, ἡ πάλι μέ σύμβολα τοῦ θανάτου, μπορούσαν νά ἀποβοῦν ἓνας πόλεμος ἐναντίον ἀνθρωπίνων ἐχθρικῶν δυνάμεων. Τό ἔπος μέ αὐτό τόν τρόπο ἔλαβε τή μορφή τῆς ἱστορίας καί τῆς ἐξυμνήσεως τῶν μεγάλων κατορθωμάτων τοῦ ἀνθρώπου· ἀπέβη τό ἔπος μέ τήν ἔννοια πού σιγήτως χρησιμοποιοῦμε τόν ὄρο.

Ὑπῆρχαν δύο δυνάμεις πού ἔτειναν νά διατηρήσουν τά μυθικά στοιχεία ἀκόμη καί ὅταν ἐβαφτίζονταν μέσα στήν ἱστορία. Ἡ πρώτη ἦταν ὁ συντηρητισμός τῆς ἴδιας τῆς θρησκευτικῆς πίστεως, ἡ ἀτμόσφαιρα τοῦ μυστηρίου, τοῦ ἄγνωστου καί τοῦ φανταστικοῦ. Ὅλα τά μεγάλα ἔπη τοῦ

άνθρώπου έχουν μία ποιότητα ή όποία κατάγεται από αυτό τό στοιχείο. Ή δεύτερη πρέπει νά έντοπισθεϊ στίς ανάγκες του προφορικού παραδοσιακού ύφους. Τά θέματα πού συνιστούν ήδη την παράδοση δέχονται καινούργιο θεματικό ύλικό αλλά αυτό γίνεται μέ έναν πολύ άργό ρυθμό. Εϊναι εύκολώτερο για τόν άοιδό νά τροποποιήσει ένα θέμα πού ήδη ύπάρχει παρά νά έπινόήσει κάποιο καινούργιο. Καί οί δύο αυτές ίσχυρές δυνατόμεις διατήρησαν πολλά από την πρωτόγονη έκζήτηση του έπους. Πιθανώς δέν θά κάνουμε λάθος άν δοϋμε στο πολύ μακρινό παρελθόν ένα μυθικό πρότυπο τό έπος πού έχει έμφανεότερο τόν ιστορικό χαρακτήρα.

Μεταμφιεσμένο τό έπος σέ ιστορία έξεπλήρωσε έναν έπίσης σοδαρό σκοπό. Ήλέδη ήθικοδιδακτικό. Ένα σχετικό παράδειγμα μπορούμε νά δροϋμε σήμερα στα Βαλκάνια. Ή μεγαλύτερη γιορτή του χρόνου για τούς Όρθόδοξους Σέρβους της Γιουγκοσλαβίας είναι ή *Slava*⁷². Πρόκειται για οίκογενειακή γιορτή πολύ έπίσημη. Από την έποχή πού διαδόθηκε ό Χριστιανισμός στους νότιους Σλάβους, λέγεται ότι αυτή ή γιορτή τελείται σέ ανάμνηση της ήμέρας κατά την όποία ή οίκογένεια προσηλυτίσθηκε στον Χριστιανισμό, πού γιορτάζεται την ήμέρα της έορτής του προστάτη άγίου της οίκογένειας. Τά έθιμα όμως πού σχετίζονται μέ αυτή τή γιορτή φανερώνουν ότι κατάγεται από τούς ειδωλολατρικούς χρόνους. Τά έθιμοτυπικά γλυκίσματα ύπενθυμίζουν αναμφίβολα καί ίσως άκόμη νά ταυτίζονται μέ τίς ιερές τροφές πού συνδέονται μέ τίς ειδωλολατρικές νεκρικές συνήθειες. Τά τραγούδια της έπικης ποιήσεως άπετέλεσαν για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα για τούς Γιουγκοσλάβους ένα σπουδαίο καί αναπόσπαστο τμήμα του έορτασμού της *Slava*. Αυτό έξακολουθεϊ νά συμβαίνει ως τώρα στίς άγροτικές κοινότητες της Γιουγκοσλαβίας. Οί ήλικιωμένοι της οίκογένειας καί οί διαπρεπείς φιλοξενούμενοί των μετά τό τέλος της γιορτής στην όποία συμμετέχουν, παίρνουν ό ένας μετά τόν άλλο τή *gusle*, καί ό καθένας λέει ένα τραγούδι όπως μπορεί. Θυμάται κανείς σέ αυτό τό σημείο τόν Caedmon⁷³ καί τό αίσθημα ντροπής πού τόν κατείχε έπειδή δέν ήταν ικανός νά τραγουδήσει όταν σέ μία παρόμοια περίπτωση του έδωσαν την άρπα. Θά ύπενθυμίσουμε ότι στο όνειρό του του έλεγαν νά τραγουδήσει για την Γένεση. Αυτή ή ιστορία θά μπορούσε νά θεωρηθεϊ ότι συμβολίζει την άλλαγή της άγγλοσαξωνικής έπικης παράδοσης από ειδωλολατρική σέ χριστιανική.

Ένόσω οί ήλικιωμένοι Γιουγκοσλάβοι τραγουδοϋν τίς ένδοξες πράξεις του παρελθόντος, οί νέοι της οίκογένειας καί της κοινότητας συγκεντρώνονται έξω από τόν κύκλο καί άκοϋνε. Τή στιγμή αυτή διδάσκονται από τούς άρχηγούς των οίκογενειών τους. Όμοια είναι ή κατάσταση πού περιγράφεται καί από τόν Lönnrot στην άρχή της *Kalevala*.

Ἄς τραγουδήσουμε ἓνα εὐθυμο στιχάκι,
 ἃς κάνουμε ὅ,τι καλύτερο μπορούμε,
 ἐνόσω οἱ ἀγαπημένοι μᾶς ἀκοῦν,
 καί δέχονται τίς διδαχές οἱ λατρευτοί μας,
 ἐνόσω οἱ νέοι στέκονται ὀλόγυρά μας,
 ἡ γενεά πού ἀνατέλλει,
 ἃς τοὺς διδάξουμε τά λόγια τῆς μαγείας,
 καί ἃς θυμηθοῦμε τά τραγούδια καί τοὺς θρύλους μας⁷⁴.

Ἔτσι ὁ ἀοιδός εἶναι δάσκαλος. Οἱ νέοι μαθαίνουν ἀπό αὐτόν τήν ἱστορία τοῦ παρελθόντος καί ἀκόμη τήν ἠθική σοφία τοῦ ἔθνους τους. Ἐπομένως, τά γνωμικά χωρία πού ὑπάρχουν σέ ὀλόκληρη τήν ἐπική ποίηση δέν εἶναι ἀπλές προσθήκες, ἀπλές ἀποφθεγματικές παρεμβολές. Τό προφορικό ἔπος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων δίδαξε τή σοφία τῶν Ἀχαιῶν πολύ καιρό πρὶν ὁ Ὅμηρος ἐξελιχθεῖ σέ δάσκαλο τῆς Ἑλλάδας. Οἱ ἴδιες οἱ ἐπικές ἱστορίες ἐνσωματώνουν ἠθικά μαθήματα. Ὅποιαδήποτε καί ἂν εἶναι τά πρότυπα σέ κάθε παράδοση, παγιώνονται ἀπό τήν ἐπική ποίηση.

Ἡ ἱστορία ἦταν διδακτική αἰῶνες πρὶν ὁ Θουκυδίδης γράψει τίς περὶ φημες ἐκεῖνες λέξεις πού ἀποσκοποῦσαν σέ αὐτό ἀκριβῶς τό ἀποτέλεσμα. Καί ὁ Θουκυδίδης καί ὁ Ἡρόδοτος ἔβλεπαν τά ὁμηρικά ποιήματα ὡς ἱστορία, ἀκόμη καί ἂν τά κατέκριναν ὡς ἀντιεπιστημονικά⁷⁵. Τήν περίοδο τοῦ Μεσαίωνα οἱ παλαιότεροι χρονογράφοι, πού ἔγραφαν συνειδητά χρονικά ἀντί ἱστορία, ἀντλοῦσαν τίς διηγήσεις τους γιά τήν ἀνθρώπινη δράση ἀπό τά παραδοσιακά ἔπη μᾶλλον παρά ἀπό σύγχρονους αὐτόπτες μάρτυρες. Ἔτσι, παραδείγματος χάρη, γνωρίζουμε ἐπικά θέματα καί ἐπικές ἱστορίες τῆς Ἰσπανίας ἀπό τό Χρονικό τοῦ Ψευδο - Ἰσιδώρου καί ἀπό τό Πρῶτο Γενικό Χρονικό (*Primera Cronica General*)⁷⁶. Ἐπη συγχρόνων συμβάντων περιλαμβάνονταν ἐπίσης στά χρονικά. Τό Ἀγγλοσαξωνικό Χρονικό ἔχει διασώσει τή μάχη τοῦ *Brunanburh*. Ὄντως, ἡ πίστη στήν ἱστορικότητα τῆς ἐπικῆς ποιήσεως ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἀκόμα ζωντανή σέ κείνους πού ἀσκοῦν αὐτή τήν τέχνη σήμερα. Ὁ Γιουγκοσλάβος ἀοιδός ἐπιμένει ὅτι οἱ ἱστορίες πού ἀφηγεῖται εἶναι ἀληθινές, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ποσοστό τῶν φανταστικῶν στοιχείων τοῦ περιεχομένου τους. Ἐχει πάντοτε ἐνώπιόν του τό ἰδανικό ὅτι τραγουδάει ἓνα τραγούδι ὅπως ἀκριβῶς τό ἄκουσε. Ἰσχυρίζεται μάλιστα ὅτι ἐάν ἐπέφερε ἀλλαγές αὐτό θά σήμαινε παραποίηση τῆς ἱστορίας.

Αὐτό, βέβαια, δέν σημαίνει ὅτι τά γεγονότα πού περιγράφονται στά ἐπικά ποιήματα, ἔχουν κάποια στενή σχέση μέ πραγματικά συμβάντα, ἀλλά ὅτι τό ἀκροατήριό καί ὁ ἀοιδός πίστευαν ὅτι ἦταν σύμφωνα μέ τήν

ιστορία. Ὁ ἱστορικός τῶν συμβάντων δικαίως θά δυσπιστεῖ, ὅμως ὁ συγγραφέας τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος δέν μπορεῖ νά τά ἀγνοήσῃ, ἐπειδή τό γεγονός ὅτι τά θεωροῦσαν ἱστορία σήμαινε ὅτι ἀσκοῦσαν ἐπιρροή στόν τρόπο σκέψεως καί συμπεριφορᾶς τῆς ἐποχῆς.

Ἡ ἱστορία πού ἐμπεριέχεται στά ἐπικά ποιήματα ἔχει στήν πραγματικότητα μία ἐπίδραση πού πολύ θά ζήλευε ὁ Θουκυδίδης ἢ ὁ Τουνβее. Σοφοί ἡγέτες λαῶν παραδέχτηκαν αὐτή τήν ἐπίδραση καί τήν χρησιμοποίησαν. Πληροφοροῦμεθα ὅτι στή μάχη τοῦ Hastings οἱ Νορμανδοί τραγουδοῦσαν τό *Τραγούδι τοῦ Ρολάνδου*⁷⁷. Αἰῶνες ἀργότερα οἱ Γιουγκοσλάβοι αἰοιοῖ πού πολεμοῦσαν ἐναντίον τῶν Τούρκων, συνήθιζαν νά τραγουδοῦν στά στρατόπεδά τους τά κατορθώματα τοῦ ἐθνικοῦ τους ἥρωα, τοῦ Marko Kraljevic. Καί τόν καιρό τῆς Τουρκοκρατίας στή Γιουγκοσλαβία, οἱ Μωαμεθανοί αἰοιοῖ ἐξυμνοῦσαν τή σπουδαιότητα πού εἶχε ἡ πατρική τους γῆ, ἡ Βοσνία, στή μεγάλη αὐτοκρατορία τοῦ Σουλεϊμάν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς. Ἀπό τή συλλογή Νοτιοσλαβικῶν ἐπικῶν κειμένων τοῦ Milman Parry ἀποτελεῖ παράδειγμα ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό τό προοίμιο τοῦ τραγουδιοῦ γιά τό *Γάμο τοῦ Meho, γιοῦ τοῦ Smail*.

Τώρα γιά σᾶς, ἄρχοντες, πού συγκεντρωθήκατε ἐδῶ ἐπιθυμῶ νά τραγουδήσω τούς στίχους ἐνός τραγουδιοῦ, πού ἴσως σᾶς χαροποιήσῃ. Εἶναι ἕνα τραγούδι τοῦ παλαιοῦ καιροῦ, γιά τά κατορθώματα τῶν σπουδαίων ἀνδρῶν τοῦ παρελθόντος καί γιά τούς ἥρωες ὁλόκληρης τῆς γῆς, τήν ἐποχή πού ὁ ἐνδοξος Σουλεϊμάν πῆρε τήν αὐτοκρατορία. Τότε ἡ αὐτοκρατορία τῶν Τούρκων ἔφθασε στή μεγαλύτερη ἀκμή της. Εἶχε τριακόσιες ἐξήντα ἐπαρχίες, καί ἡ Βοσνία ἦταν ἡ κλειδαριά της, ἡ κλειδαριά της καί τά χρυσά κλειδιά της, καί ὁ τόπος τῶν πιστῶν ἀνδρῶν στόν πόλεμο⁷⁸.

Αὐτό εἶναι ἱστορία ὅχι μέ τή μορφή τῆς ξηρῆς ἀφηγήσεως τῶν γεγονότων ἀλλά ὡς ζωντανή μνήμη τοῦ παρελθόντος, ὡς ὥθηση γιά δράση στό παρόν. Ἡ ἐθνική ὑπερηφάνεια ἦταν αὐτή πού παρακίνησε σέ μεγάλο βαθμό τούς ἀνθρώπους τοῦ δέκατου ἑνατου αἰῶνα νά καταγράψουν καί νά συλλέξουν τά προφορικά ἔπη. Κάθε ἔθνος συναγωνιζόταν μέ τό γειτονικό του γιά τήν ἀνακάλυψη αὐτοῦ πού ἀποκαλοῦσε «ἐθνικό θησαυρό» του.

Μέχρι τώρα ἔχουμε δεῖ τίς σοβαρές ἢ τελετουργικές χρήσεις τῆς ἐπικῆς ποιήσεως. Ὡστόσο τά προφορικά ἔπη πού διαθέτουμε καί ἡ ἄσκηση τῆς ἐπικῆς τέχνης – καθὼς οἱ γνώσεις μας γιά αὐτήν αὐξάνονται – ἐμπίπτουν μᾶλλον καί στήν κατηγορία τῆς ψυχαγωγίας. Μολονότι τό ἔπος εἶναι διδακτικό ἔχει καί σκοπό ψυχαγωγικό. Διδάσκει μέ τίς ἱστορίες καί ἐγκω-

μιάζει μέ τήν ἀφήγησι μύθων. Ὡντως, τό ἠθικό δίδαγμα εἶναι ἰσχυρότερο, τό ἐγκώμιο ζωηρότερο, ἂν λάβουν ἀφηγηματική μορφή.

Ἔχουμε ἤδη περιγράψει τόν Γιουγκοσλάβο ἀοιδό ὡς πρόσωπο πού ψυχαγωγεῖ καθώς καί τόν τρόπο πού ἀπεικονίζεται ὁ ἀοιδός στήν Ὀδύσσεια. Ἀπό τή σκηνή πού ἀναφέρθηκε στή χώρα τῶν Φαίακων, ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ παρουσία τοῦ ἀοιδοῦ Δημόδοκου στό χορό καί στούς ἀγῶνες πού γίνονται στό ὕπαιθρο. Σέ πρώτη φάση τό γεγονός ὅτι βρισκουμε τήν ἐπική μούσα μέσα σέ ἕνα τέτοιο περιβάλλον μπορεῖ νά μοιάζει ἀπροσδόκητο. Ὡστόσο μιά γρήγορη ἐπισκόπηση στίς ἀναφορές τῆς ἐπικῆς ποιήσεως ἀπό ἄλλες ἐποχές καί ἄλλα κλίματα μᾶς προσφέρει ἄφθονες ἐνδείξεις ὅτι καί ἀπό αὐτή τήν ἄποψη ἡ εἰκόνα πού δίνει ὁ Ὅμηρος εἶναι ρεαλιστική. Πληροφοροῦμεθα ὅτι κατά τόν Μεσαίωνα στήν Γαλλία οἱ *jongleurs* ἦταν διηρημένοι σέ πολλές ὁμάδες, ἀλλά ἐκείνους πού τραγουδοῦσαν ἐπική ποίηση τοὺς τιμοῦσαν καί τοὺς σέβονταν περισσότερο. Ἐνα χωρίο ἀπό τό *Romance of Flamenca* πού μνημονεύεται συχνά, περιγράφει τήν ψυχαγωγία πού προσέφερε μία ὁμάδα *jongleurs* μετά ἀπό κάποια γιορτή. Ἐπαιξαν πολλά μουσικά ὄργανα, χόρεψαν, ἐξετέλεσαν δύσκολα ἀκροβατικά νούμερα καί παρουσίασαν μαριονέτες. Μερικοί ἀπό αὐτοὺς τραγουδῆσαν γεγονότα συνδεδεμένα μέ τή ζωή βασιλιάδων, μαρκησίων καί κόμητων. Τό θεματολόγιό τους ἐκτεινόταν ἀπό τοὺς κλασσικούς μύθους τοῦ Πριάμου, τῆς Ἑλένης καί τοῦ Ὀδυσσεά ὡς τά πιο πρόσφατα ἱστορικά γεγονότα τά ὅποια συμπεριελάμβαναν ἀφηγήσεις γιά τόν Καρλομάγνο, τόν Κλόδη καί τόν Πιπίν⁷⁹. Ἡ περιγραφόμενη σκηνή μοιάζει συγκεχυμένη καί ὑπερβολικά πολυτελής ἂν συγκριθεῖ μέ τό καλά ὁργανωμένο συμπόσιο καί τοὺς ἀγῶνες στή χώρα τῶν Φαίακων. Τά στοιχεῖα ὡστόσο τῆς ψυχαγωγίας πού προσφέρει ὁ βασιλιάς Ἀλκίνοος ἔξω ἀπό τό παλάτι του βρῖσκονται καί στό μεσαιωνικό περιβάλλον. Ὁ διασκεδαστικός μύθος τοῦ Δημόδοκου γιά τόν Ἄρη καί τήν Ἀφροδίτη συνοδεύεται ἀπό χορούς καί κατόπιν ἐμφανίζονται ἀκροδάτες. Ὁ ἀοιδός εἶναι ὁ ἴδιος πού πρό ὀλίγου τραγουδῆσε τήν Τροία καί πού ἀργότερα θά τραγουδήσει ἕναν ἄλλο σοδαρό μῦθο. Ὡπως οἱ *jongleurs* ἔτσι καί ὁ Δημόδοκος δέν περιορίστηκε θεματικά στά κατορθώματα τῶν ἀνδρῶν. Θυμόμαστε τά σχόλια γιά τοὺς ἠθοποιούς (*histriones*) στή *Summa de poenitentia* τοῦ δέκατου τρίτου αἰῶνα, ἡ ὁποία διαιρεῖ τήν τρίτη κατηγορία ἠθοποιῶν τῆς, δηλαδή ἐκείνους πού παίζουν μουσικά ὄργανα γιά τήν ψυχαγωγία τῶν ἀνθρώπων, σέ δύο εἶδη: οἱ πρῶτοι τραγουδοῦν λάγνα τραγούδια, ἀλλά οἱ δεῦτεροι, πού ἀποκαλοῦνται *joculatores*, τραγουδοῦν κατορθώματα εὐγενῶν καί δίους ἀγίων⁸⁰.

Στήν Ἰλιάδα ὅπως καί στήν Ὀδύσσεια ὁ Ὅμηρος ἀναφέρεται στὸν

ἄοιδό πού ἐκτελεῖ τό τραγούδι του μέ τή συνοδεία χορευτῶν. Μέ μία ἐξαίρεση (ἐκείνη τοῦ Ἀχιλλέα πού τραγουδᾷ στή σκηνή του, περίπτωση ὅπου τό τραγούδι εἶναι προφανῶς ἐπικό, διότι μονάχα τό ἔπος θά μποροῦσε νά ἐξυμνήσει *κλέα ἀνδρῶν*), τά τραγούδια πού μνημονεύονται στήν Ἰλιάδα εἶναι θρηνοί· στήν ἀσπίδα ὅμως τοῦ Ἀχιλλέα ἔχει ἀπεικονισθεῖ μία σκηνή χοροῦ:

Ἐκεῖ ἄγουροι νέοι καί παρθένες ἀκριβές χόρευαν, κρατώντας ὁ ἕνας τοῦ ἄλλου τό χέρι ἀπό τόν καρπό... Κι ἄλλοτε ἔτρεχαν γοργά μέ πόδια ἐξησκημένα πολύ ἐλαφρά, σάν ὅπως κάποιος κεραμέας κάθεται καί δοκιμάζει τόν τροχό μέ τίς παλάμες ἄν γυρνᾷ· ἄλλοτε πάλι ἔτρεχαν γοργά σέ ἀντικριστές ἀράδες. Πολύς λαός ὀλόγυρα στεκόταγ καί θαύμαζε τόν θελκτικό χορό· δίπλα τους τραγουδοῦσε ὁ θεῖος ἄοιδός παίζοντας τήν κιθάρα καί δυό ἀκροδάτες ἔκαναν τοῦμπες ἀνάμεσά τους.

Σέ ἓνα ὀρεινό χωριό τῆς γιουγκοσλαβικῆς Μακεδονίας ὄχι μακριά ἀπό τά βουλγαρικά σύνορα, ἕνας ἐπικός τραγουδιστής ἐξετέλεσε τό 1950 διάφορα ἐπικά τραγούδια γιά νά καταγραφοῦν μέ τή συνοδεία ἑνός τρίχορδου μουσικοῦ ὄργανου, τοῦ *cemane*. Τό ὄργανο αὐτό δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό τή μεσαιωνική λύρα. Ὁ τραγουδιστής ἐξετέλεσε ἐπίσης τραγούδια χορευτικά, χιουμοριστικά καί ἐρωτικά μέ τή συνοδεία τοῦ ἴδιου ἀκριβῶς ὄργανου. Ἡ ἐνέργειά του αὐτή ἦταν ἀπροσδόκητη, ἐπειδή τό μουσικό ὄργανο πού συνήθως χρησιμοποιεῖται σήμερα στήν Γιουγκοσλαβία, γιά νά συνοδεύει ἐπικά τραγούδια, ἢ μονόχορδη *gusle*, δέν χρησιμοποιεῖται ποτέ γιά κάποιο διαφορετικό σκοπό. Στίς βόρειες Δαλματικές ἀκτές, σέ μία περιοχὴ ὅπου ἔχει τώρα ἐξαφανιστεῖ ἡ ἐπική ποίηση, μολονότι γνωρίζουμε ὅτι ἦταν ζωντανή ἐκεῖ ἀρκετές γενιές πρὶν, τό ἴδιο τρίχορδο καμπυλωτό ὄργανο χρησιμοποιεῖται γιά νά συνοδεύει ἓνα χορό, πού δέν εἶναι ἐντελῶς διαφορετικός ἀπό αὐτόν πού περιγράφηκε στήν ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλέα. Τό ὄργανο αὐτό στήν Δαλματία ὀνομάζεται *lirica*. Ἔτσι μποροῦν ἀκόμη καί σήμερα νά βρεθοῦν στά Βαλκάνια ἐπικοί ποιητές πού ἐκτελοῦν ἐλαφρότερα ἄσματα συνοδευόμενα ἀπό χορό.

Κατά πόσον αὐτός ὁ συσχετισμός τοῦ ἐπικοῦ τραγουδιστῆ καί τῶν ἀφηγηματικῶν τραγουδιῶν μέ χορό καί ἀγῶνες ἀποτελεῖ ἔνδειξη γιά τήν καταγωγή τῆς ἐπικῆς ποιήσεως ἀπό τούς ταφικούς ἀγῶνες, καί τίς σχετικές τελετουργίες, εἶναι σημεῖο συζητήσιμο. Παραμένει ὡστόσο τό γεγονός, ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ ἐρμηνεία καί ἡ σημασία του, ὅτι ἀπό τούς ὁμηρικούς χρόνους ὡς τήν ἐποχὴ μας τό θεματολόγιο τοῦ ἐπικοῦ τραγουδιστῆ περιλαμβάνει ἐλαφρές στιγμές καί ὅτι ὁ ἴδιος ὁ τραγουδιστής κατέρχεται ἀπό

τόν ὑψηλό μοναχικό θρόνο τῆς μεγάλης μούσας γιά νά ἐνωθεῖ μέ ἄλλα πρόσωπα πού παρέχουν διαφορετικοῦ εἶδους ψυχαγωγία.

Τό προφορικό ἔπος συνεχίζει τή ζωή του ἕως ὅτου μπορεῖ καί διατηρεῖ ἓνα σκοπό στήν παράδοση καί ὁ τρόπος πού σκέπτεται ὁ τραγουδιστής παραμένει προφορικός. Ἡ ἐξαφάνισή του εἶναι συνήθως ἀργή, ἀλλά μιᾶ ξενική κατοχή ἢ ἓνα κυδερνητικό διάταγμα μποροῦν νά συντομεύσουν τή διαδικασία τῆς ἀποσυνθέσεώς του. Στή σύγχρονη ἐποχή τό ἔπος ἔχει ἐκλείψει ἀκόμη καί ὡς ψυχαγωγία, ἐπειδή ἀντικαταστάθηκε ἀπό διαφορετική μορφή ἢ μορφές ψυχαγωγίας, πού ὑποκατέστησαν τή λειτουργία του. Τό μυθιστόρημα καί τό διήγημα ἱκανοποιοῦν τήν προτίμηση τοῦ αὐξανόμενου ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ γιά τό ἥρωικό ἢ ρομαντικό στοιχεῖο. Ὁ κινηματογράφος καί τό ραδιόφωνο, ὅταν εἰσάγονται σέ μιᾶ κοινωνία ὅπου ἐπιζητεῖ ἀκόμη ἡ ἐπική τέχνη, ἀντικαθιστοῦν βαθμιαῖα τό ἔπος. Καί ὅταν τό ἔπος συνεχίζει κατὰ ἓναν τρόπο νά ψυχαγωγεῖ τό ἀναγνωστικό κοινό, ἀποτελεῖ ἓνα διαφορετικό εἶδος ἔπους, ἀποτελεῖ δηλαδή τό λογοτεχνικό παράγωγο τοῦ προφορικοῦ ἔπους πού διαβάζεται ἀπό ἓνα κοινό ἐπίλεκτο καί περιορισμένο.

Τό λογοτεχνικό ἔπος στήν περίπτωση αὐτή ἐκπληρώνει τοὺς ἴδιους σκοπούς μέ τό προφορικό ἔπος ἀπό τό ὁποῖο κατάγεται. Αὐτοί οἱ σκοποί, ὅπως ἔχουμε δεῖ, ἐξαρτῶνται ἀπό τίς συνθήκες μέσα στίς ὁποῖες ἀσκεῖται ἡ προφορική ἐπική τέχνη. Καθώς τό ἀκροατήριο μορφώνεται καί ὡς ἐκ τούτου γνωρίζει ἰδέες πέρα ἀπό τά ὅρια τῆς προφορικῆς παραδόσεως, δίνεται μεγαλύτερη ἔμφαση στό θρησκευτικό, φιλοσοφικό καί διδακτικό στοιχεῖο. Μικρότερη προσοχή συνεπῶς δίνεται στήν ἐλαφρότερη πλευρά τοῦ προφορικοῦ ἔπους. Ὡστόσο οἱ ἀρχαιότερες λειτουργίες τοῦ εἶδους διαπλάσσονται. Τό ἔπος ἐξακολουθεῖ νά ἀφηγεῖται τή σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ ἀόρατες δυνάμεις ἐνός κόσμου ἀπροσπέλαστου, εἴτε πρόκειται γιά τόν Ἰάσονα καί τοὺς Ἀργοναῦτες του στό ταξίδι τους πρὸς τήν Κολχίδα, πού περιέχει πολλὰ μαγικά στοιχεῖα, εἴτε γιά τόν Βιργίλιο πού ὁδηγεῖ τόν Δάντη μέσα ἀπό τήν Κόλαση καί τό Καθατήριον, εἴτε γιά τόν Βάσκο ντέ Γκάμα καί τοὺς *Luciads* του στή σταυροφορία τους πρὸς τήν Ἰνδία. Ἀφηγεῖται ἐπίσης τήν ἱστορία ἐνός ἔθνους ὅπως κάνει ὁ Ἐννίας στό ἔργο του *Annales* ἢ ὁ Camoens στοὺς *Luciads*. Τό ἔπος διατηρεῖ ἀνά τοὺς αἰῶνες τόν ἠθικοδιδασκτικό του σκοπό. Ὁ Βιργίλιος καί ὁ Μίλτων εἶναι μεγάλοι ἠθικολόγοι καί διδάσκαλοι. Καί στήν περίπτωση ἀκόμη πού τό ἴδιο ἠθικό δίδαγμα δέν δηλώνεται ρητά καί τό ἔπος δίνει τήν ἐντύπωση ὅτι εἶναι μιᾶ καλοειπωμένη ἱστορία, οἱ ἥρωές του καί οἱ ἥρωίδες του προβάλλονται ὡς πρότυπα γιά μίμηση, ὡς ἄνδρες καί γυναῖκες πού κατὰ τό παρελθόν ἐξετέλεσαν σπουδαῖα ἔργα. Ὑπάρχει συνεπῶς μιᾶ συνέχεια ὑψηλῶν σκοπῶν

καί σοβαρῶν μηνυμάτων, μιά σταθερή μεγαλωσύνη στήν παράδοση τῆς ἐπικῆς ποίησης εἴτε πρόκειται γιά προφορική εἴτε γιά λογοτεχνική. Ἀπό μιά γενικότερη ἄποψη ὁ Ὅμηρος ἀποτελεῖ ἐπιτομή ὅλων τῶν ἐπῶν· τραγουδιστής αὐτός ἱστοριῶν τῆς παραδοσιακῆς σχολῆς, καθόρισε τόν τόνο πού μιά λογοτεχνική γενεά ἐπρόκειτο ἀργότερα νά μιμηθεῖ καί τελικά νά οἰκειοποιηθεῖ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΠΕΜΠΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

- 1 Γιά μιά γενική ἐπισκόπηση τῆς παγκόσμιας ἐπικῆς ποίησης βλ. C. M. Bowra, *Heroic Poetry* (1952)· H. M. καί N. K. Chadwick, *The Growth of Literature* (3 τόμοι, 1932 - 40) W. S. Entwistle, *European Balladry* (1939)
- 2 *Bottegle obscure*, vii
- 3 C. Snouck - Hurgronje, *The Achehnese* (Leyden, 1906) Ἡ μετάφραση τοῦ A. W. S. O' Sullivan
- 4 H. M. καί N. K. Chadwick, ἐνθ. ἄνωτ
- 5 Πρβλ., π.χ., E. Faral, *Les jongleurs en France au moyen - âge* (1910)
- 6 Τάκιτος, *Ger.* 2 - 3
- 7 Τά χωρία α 325 κέ, καί θ 471 κέ, σχετίζονται ἄμεσα μέ τό θέμα μας
- 8 Βλ. παρακάτω, σημείωση 21
- 9 Πρβλ. δ 597 λ 561
- 10 *The Song of Roland*, μετάφρ. Isabel Butler (1932), στίχοι 1013 - 14
- 11 *Anglo - Saxon Poetry*, ἐπιλογή καί μετάφραση τοῦ R. K. Gordon (1926), στίχοι 1159 - 60
- 12 N. Šaulic, *Srpske Narodne Pjesme* (Belgrade, 1929) σ xxxv
- 13 σ xxxix
- 14 α 153 - 7 Γιά τή φόρμυγγα βλ., π.χ., ρ 260 - 3
- 15 «Les enfants Godefroi», στίχος 1738, Faral, ἐνθ. ἄνωτ 284 *Après mengier violent et content cil jogler*
- 16 Γιά τό ρόλο πού ἔπαιξε ἡ ἐκκλησιαστική ἐχθρότητα βλ. Y. M. Sokolov, *Russian Folklore* (1950), 299 Γιά τήν κατάσταση στήν Μακεδονία βλ. B. Rusic καί A. Schmaus, «Guslar Vandjel iz Ohrida», *Prilozi proučavanju narodne poezije* (Belgrade, 1936), s. v. 1 - 2 Ἐπίσης B. Rusic, «Prilepski guslar Apostol», *Prilozi* (Belgrade, 1940), *poseb. izd. br.* 2
- 17 G. Reese, *Music in the Middle Ages* (1940), 203 Αὐτό φαίνεται ὅτι ἰσχύει καί γιά τήν Φιλανδία
- 18 Chadwick ἐνθ. ἄνωτ. iii 3 κέ· βλ. εἰδικά τά κεφάλαια «Heroic Poetry and Saga» (II) καί «The Shaman» (X)
- 19 D. Comparetti, *The Traditional Poetry of the Finns* (1898), 69 κέ
- 20 Ἡ παρατήρηση βασίζεται σέ προσωπική μου ἐμπειρία ἀπό τήν δόρεια Ἀλβανία τό 1937 καί τήν Γιουγκοσλαβική Μακεδονία τό 1950 Ἡ ἀλβανική συλλογή μου βρίσκεται στή διβλιοθήκη Houghton τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Harvard, καί ἡ μακεδονική βρίσκεται μαζί μέ τή συλλογή τοῦ Milman Parry στή διβλιοθήκη Widener
- 21 J. B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts* (1950), 51
- 22 A. B. Lord, «Homer and Huso I The Singer's Rests in Greek and Southslavic Heroic Song» στό *TAPA*, lxxvii 106 - 13

23 Βλ., π.χ., τὴ συζήτηση μὲ τὸν τραγουδιστὴ Salih Ugljanin στὰ *Serbocroatian Heroic Songs*, ποὺ συνέλεξε ὁ Milman Parry, ἐνθὲν τὴν ἐξέδωσε καὶ τὴ μετέφρασε ὁ A. B. Lord, τόμ. 1 (1953)

24 Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχουν οἱ συζητήσεις μὲ τὸν Camil Kulenović στὸ Kulen Vakuf, κείμενα ἀριθμ. 524 καὶ 1957 στὴ συλλογὴ τοῦ Milman Parry στὸ Harvard

25 Αὐτὸ τὸ τμήμα βασίζεται σὲ προσωπικὲς μου ἐμπειρίες ἀπὸ τὴν Γιουγκοσλαβία καὶ τὴν Ἀλβανία καὶ σὲ ἔρευνα τῆς συλλογῆς τῶν νοτιοσλαβικῶν κειμένων τοῦ Milman Parry. Τὸ θέμα ἐξετάζεται πιὸ ὀλοκληρωμένα στὸ βιβλίο μου, *The Singer of Tales*, στὴ σειρὰ *Harvard Studies in Comparative Literature*, 24 (Cambridge, 1960)

26 Roland, στίχος 1

27 Roland, στίχος 38

28 Beowulf, στίχος 5

29 Roland, στίχος 178

30 Βλ. Parry, «Studies in the Epic Technique of Oral Verse - Making I Homer and Homeric Style», *Harv. Stud. Class. Phil.* xli 73 κέ, εἰδικά 146 Ὁ H. T. Wade - Gery στὸ ἔργο του *The Poet of the Iliad*, 38 - 41, κρίνοντας τὸν Parry, ἀπλῶς ἐπισημαίνει τὴν ἀπουσία πληροφοριῶν σχετικὰ μὲ τὴν τεχνικὴ τῶν φορμουλῶν. Ἡ ἀποτυχία αὐτὴ ὀφείλεται ἐν μέρει στὸ γεγονός ὅτι ὁ Parry δὲν εἶχε τὸν χρόνο νὰ ἐπεξεργασεῖ τὶς ἰδέες του, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Wade - Gery τονίζει. Βλ. τὴν ἐργασία μου «Homer's Originality Oral Dictated Texts», *TAPA*, Lxxxi 124 - 34

31 Roland, στίχοι 3023 κέ

32 Prichard, ἐνθ. ἄνωτ. 44 κέ

33 Chadwick, ἐνθ. ἄνωτ. iii 32 κέ

34 Βλ. A. B. Lord, «Composition by Theme in Homer and Southslavic Epos», *TAPA*, Lxxxi 71 κέ. Καὶ A. Schmauss, «Erisierung im Bereich der slavischen Volksdichtung» στὸ *Munchener Beitrage zur Slavienkunde*, τιμητικὸ ἀφιέρωμα στὸν Paul Diels, Munchen, 1953

35 Βλ. τίς συζητήσεις μὲ ἀοιδούς στὸν τόμο 1 τῶν *Serbokroatian Heroic Songs*. Πρὸς Comparati, ἐνθ. ἄνωτ. 2

36 Ἀνάλυση τῶν παραλλαγῶν αὐτῶν μαζί μὲ μετάφραση μιᾶς, θρίσκεται στίς σημειώσεις τοῦ τόμου 1 τῆς συλλογῆς τοῦ Parry

37 Βλ. F. M. Combellack, «Contemporary Unitarians and Homeric Originality» στὸ *AJP* lxxi 337 - 64

38 Μολονότι οἱ διαφωτιστικὲς δηλώσεις ἐνὸς τόσο ἐξοχου καὶ ἀξιόπιστου συλλογέα ὅπως τοῦ Radlov ἀναφέρονται συχνά, ἡ σημασία τους δὲν ἔχει γίνῃ πλήρως ἀντιληπτή. Πρὸς Chadwick, ὁ π. iii 179 - 83, ὅπου παρατίθενται ἀπόψεις τοῦ Radlov, *Proben der Volksliteratur der turkischen Stamme* (St Petersburg, 1866 - 1904), ν. σσ. xv καὶ xvi. Πρὸς ἐπίσης Snouck - Hurgronje, ἐνθ. ἄνωτ. ii 101

39 Πληροφορίες γιὰ τὸν καταπληκτικὸ Γιουγκοσλάβο ἀοιδὸ Avdo Mededović ὁ ὁποῖος ἔδωσε στὸν Parry δύο ἑκτενὴ τραγούδια μὲ περισσότερους ἀπὸ 12 000 στίχους, βλ. τὴν ἐργασία μου «Homer, Parry and Huso», *AJA*, iii καὶ «Avdo Mededović Guslar», *Journal of American Folklore*, lxi 320 - 30. Γιὰ τὴ σύνοψη τοῦ κάνω στὸ ποίημα τοῦ Osman Delibegović καὶ Ravnicević Luka, βλ. Bowra, *Heroic Poetry*, 352 - 3, μαζί μὲ σχόλια τοῦ Bowra στίς σελ. 359 - 60. Βλ. ἐπίσης τὸ ἐξαίρετο ἄρθρο τοῦ J. A. Notopoulos, «Continuity and Interconnexion in Homeric Oral Composition», *TAPA*, lxxxi 81 κέ. Ὁ Notopoulos εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς λίγους μελετητὲς τοῦ Ὀμήρου ἐκτός ἀπὸ τὸν Parry, ποὺ ἔκανε ἐπιτόπιες ἐρευνες γιὰ τὴ συλλογὴ ὕλικου καὶ τὴ μελέτῃ τῆς προφορικῆς ποιήσεως

40 Ἀξιοσημείωτα εἶναι τὰ σχόλια τοῦ Wade - Gery γιὰ τὰ Πανιώνια ἐνθ. ἄνωτ. 2 κέ

41 Ὁ νεώτερος ἐκφραστής τῆς ἀπόψεως αὐτῆς εἶναι ὁ Wade - Gery ἐνθ. ἄνωτ. ὁ ὁποῖος

προχωρεί τόσο ώστε να υποστηρίζει ότι ο "Ομηρος μπορεί να επινόησε και τό ελληνικό αλφάβητο για να γράφει την 'Ιλιάδα'

42 Για την «Πεισιτοστράτειο καταγραφή» βλ J A Davison «Peisistratus and Homer», *TAPA*, lxxvι 1 - 21

43 Βλ Sterling Dow, «Minoan Writing», *AJA*, lviι 77 - 129 και την Andrew Lang διάλεξη του (M Bowra, *Homer and his Forerunners* (1955)

44 Για περισσότερες πληροφορίες για αυτό τον αοιδό βλ τό άρθρο μου «Avdo Mededonic», *Journ Amer Folklore*, lxi 320 - 30

45 Για αυτό τό τμήμα του άρθρου οφείλω ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη στο έρεθιστικό, παρ' όλης τις άμφισβητήσεις που προκάλεσε, βιβλίο του G R Levy, *The Sword from the Rock* (1953)

46 Pritchard, ένθ άνωτ 73

47 Αὐτ 60 Για τόν "Ομηρο και τις πανηγύρεις, βλ M T Wade - Gery, *The Poet of the Iliad*

48 Αὐτ 332

49 Αὐτ 104

50 *Kalevala*, σέ μετάφραση από τά φινλανδικά του W F Kirby (1907), Rune iii 295 - 304

51 Για τή γερμανική μετάφραση αυτής της *bvlna* βλ Reinhold Trautmann, *Die Volksdichtung der Grossrussen* (1935), 222 κ έ Ρωσικά παραδείγματα μαγικών ασμάτων μπορούν να βρεθούν επίσης στην ιστορία του Igor (βλ Grégoire, Jakobson και γνώμες άλλων, *La Geste du prince Igor* (1948)) και στή *bvlna* του Volk' Vseslavenich (Trautmann, σελ. 215 κέ) Βλ R Jakobson και M Szeftel, «The Vseslav Epos», *Russian Epic Studies*, 1949, 13 κέ

52 S E Bassett, *The Poetry of Homer* (1938), 22 κέ

53 *Kalevala*, xlvι 67 - 364 xlvι 355 - 458 ix 29 - 258 xxvi 295 - 758 Βλ Comparetti ένθ άνωτ 27 κέ

54 Šaulić, ένθ άνωτ σελ xxxvιι

55 Pritchard ένθ άνωτ 358 κέ

56 Αὐτ 334 κέ

57 *Mahabharata* (έκδ Poona) 3 78 12 - 13 Τό απόσπασμα παρατίθεται από τόν Myles Dillon, «The Archaism of Irish Tradition», The Sir John Rhys memorial Lecture Βρετανική 'Ακαδημία, 1947 (*Proceedings of the British Academy*, xxxiii 4)

58 *Meyer Vision, of MacCenghne*, 110 - 12 Παρατέθηκε αὐτ 5

59 "Όπως είναι πολύ γνωστό, στό γερμανικό και φινλανδικό έπος ή συνήχηση χρησιμοποιείται ως τυπική άρχή Για τις επινοήσεις αυτές σέ σχέση μέ τό σλαβικό έπος βλ D Čizensky, «On Alliteration in Ancient Russian Epic Literature» in *Russian Epic Studies (Memoirs of The Ancient Folklore Society*, xli 125 - 30), και τό άρθρο μου «The Role of Sound Patterns in Serbocroatian Epic» στό *For Roman Jakobson* 509 - 13 Είμαι ευγνώμων στον καθηγητή John V Kelleher του Harvard για τά παραδείγματα της ίρλανδικής «ρητορικής» πρβλ τό έργο *The Táin Bó Cúailnge*, έκδ των J Strachan και J G O' Keefe (1912), 36 - 7

60 L Majkov *Velikorusskija zaklınanija* (1869), 60 κ έ E E Pantzer «Serbocroatian and Russian Epic Preambles» (Doctoral dissertation. Harvard, 1953), 62 κέ

61 R Heim, *Incantamenta magica graeca latina* (1892), 498

62 Heim, ένθ άνωτ 539

63 Στίχοι 3148 - 55 στίχοι 3169 - 82

64 J B Pritchard, ένθ άνωτ 87 Πρβλ τό θρήνο του Δαυίδ για τόν 'Ιωνάθαν στό 2 Σαμουήλ i 19 - 27

65 Οί στίχοι έχουν μεταφραστεί από τόν S H Cross στό «La Geste du prince Igor» *Annuaire de l' institut de philologie et d' histoire orientales et slaves*, viii 175

66 Γιά περισσότερες λεπτομέρειες βλ. G. R. Levy, *The Sword from the Rock*. Βλ. ἐπίσης C. Lévi - Strauss, «The Structural Study of Myth», *Jour. Amer. Folklore Soc.* lxxvii 428 - 44

67 Ὑπάρχει τώρα διαθέσιμη μία ἀγγλικὴ μετάφραση, John Mavrogordato Διγενὴς Ἀκρίτας (1956)

68 Οἱ παράλληλες πρὸς τὸν Beowulf περιπτώσεις ἀπὸ τὴν Ἰρλανδία, πού ἀναφέρονται στὸ ἔργο τοῦ James Carney *Studies in Irish Literature and History* (1955) εἶναι διαφωτιστικές, μολονότι διατηρῶ κάποια ἐπιφύλαξη σχετικὰ μέ τὴ γενικότερη θέση του

69 *Kalevala*, Runes xvi καὶ xvii

70 Pritchard, ἐνθ. ἄνωτ. 72 κέ.

71 Chadwick, ἐνθ. ἄνωτ. iii 84 κέ.

82 Εἶμαι ἰδιαίτερα εὐγνώμων στὸν Δρ. Milenko Filipović, τοῦ Ἐθνογραφικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς σερβικῆς Ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν, καθηγητὴ τώρα στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Σαραγιέβο, γιὰ τὴν καλοσύνη πού εἶχε νὰ περιγράψει καὶ νὰ ἐρμηνεύσει τὰ *Slava*

73 Μία ἀγγλικὴ μετάφραση τῆς περιγραφῆς τοῦ ποιητῆ Gaedmon πού δίνει ὁ αἰδεσιμώτατος Bede στὸ *Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum* θρίσκεται στὰ *Old English Poems* (1918) τῶν Faust καὶ Thompson. Γιὰ τὸ ὅλο θέμα τοῦ προφορικοῦ χαρακτήρα τῆς ἀγγλοσαξωνικῆς ποιήσεως βλ. F. P. Magoun, Jr., «The Oral - Formulaic Character of Anglo - Saxon Narrative Poetry», *Speculum*, xxviii 446 - 67

74 *Kalevala*, i 23 - 30

75 Θουκυδίδης, i 21 Ὁ Ἡρόδοτος, βέβαια, εἶναι λιγώτερο ἐπικριτικὸς ἀπὸ τὸν Θουκυδίδα, ἀλλὰ πρὸς χωρία ὅπως τὰ ii 23 καὶ 120

76 Βλ. R. Menéndez Pidal, *Poesía juglaresca y juglares* (Μαδρίτη, 1924), 2 ἔκδ. (Μπουένος Ἀίρες, 1945), 189, κέ.

77 Τὴν ἱστορία ἀφηγεῖται ὁ William of Malmesbury (c. 1080 - 1143) στὸ *Gesta Regum* (1125), καὶ ὁ Robert Wace (1100 - 75) *Roman de Rou* (μετὰ τὸ 1160). Τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Wace γιὰ τὸν αἰτιδὸ Taillefer εἶναι περὶφημο. Ὁ Guy of Amiens μνημονεύει ἐπίσης τὸν Taillefer στὸ λατινικὸ του ποίημα γιὰ τὴ μάχη τοῦ Hastings, πού γράφτηκε πρὶν τὸ 1076

78 Κείμενο ἀριθμ. 6840, στίχοι 25 - 36 Ἡ μετάφραση εἶναι τοῦ Milman Parry. Τὸ ποίημα αὐτὸ ἔχει 12.312 στίχους καὶ θά δημοσιευτεῖ στοὺς τόμους iii καὶ iv τῆς συλλογῆς τοῦ Parry

79 Βλ. Faral, ἐνθ. ἄνωτ. 100 - 2

80 Hermann Reich, *Der Mimus* (1903) ii 814 n

6.

J. A. Davison

Η ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

μετάφραση:

Γιώργης Γιατρομανωλάκης

Ίρένα Ζαμάρου

La prudenza è qui figliuola della dottrina

Pasquali

Εἰ καὶ ὥς ἄνθρωπος ἔσφαλα, σύγγνωτέ μοι

Βυζαντινὸς γραφέας

Ὁ σκοπὸς αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου εἶναι νὰ περιγράψει, στὸ μέτρο πού εἶναι δυνατόν, τίς διαδικασίες μέ τίς ὁποῖες τὸ κείμενο τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων (πού περιορίζονται γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ στὴν *Ίλιάδα* καὶ τὴν *Ὀδύσεια*) μᾶς παραδόθηκε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἄρχισε νὰ διατυπώνεται γραπτῶς.¹ Μιά πραγματικά αὐθεντικὴ ἱστορία αὐτῶν τῶν διαδικασιῶν δέν μπορεῖ νὰ δοθεῖ ἐδῶ: γιὰ ἐκείνες τίς περιπτώσεις ὅπου οἱ πηγές εἶναι ἄμεσα προσιτές, ἡ ἔλλειψη χώρου ἐμποδίζει μιὰ ἐκτεταμένη συζήτηση πάνω στὰ ἀμφιλεγόμενα καὶ σκοτεινὰ σημεῖα πού περιέχουν πολλές ἀπὸ αὐτές, καὶ γιὰ ἄλλες περιπτώσεις τὸ ὕλικό πού θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὥς ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο, ἐάν ἦταν εὐπρόσιτο, δέν ἔχει μελετηθεῖ ἐπαρκῶς.² Ὡς ἐκ τούτου τὸ κεφάλαιο αὐτὸ προσφέρεται μονάχα ὥς μία προκαταρκτικὴ καὶ προσωρινή ἐκθεση τῶν θεμάτων μέ τὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται.

Οἱ πηγές μέ βάση τίς ὁποῖες θὰ μπορούσε τελικά νὰ γραφεῖ ἡ ἱστορία τῆς παράδοσης τοῦ ὁμηρικοῦ κειμένου εἶναι κυρίως δύο εἰδῶν. I. Οἱ *ἄμεσες πηγές* συμπεριλαμβάνουν (α) ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ μεσαιωνικῶν (καὶ ἀκόμη μερικῶν μεταμεσαιωνικῶν) χειρογράφων σέ περγαμνὴ ἢ χαρτί³. (β) πολλὰ ἀποσπάσματα κειμένων τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς περιόδου, ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σέ πάπυρο ἀλλὰ μερικά καὶ σέ περγαμνὴ ἢ ἄλλα ὕλικά⁴. (γ) αὐτολεξεῖ παραθέματα τοῦ Ὅμηρου σέ ἄλλους συγγραφεῖς καὶ πάνω σέ

ἀρχαιολογικά ἀντικείμενα⁵. II. Οἱ ἔμμεσες πηγές συμπεριλαμβάνουν ἔμμεσες νύξεις σέ ἄλλους συγγραφεῖς, εἰδικά σέ παλαιότερους συγγραφεῖς ἀπό τόν Ἀρχίλοχο ὡς τόν Πίνδαρο, καί τά σοφά σχόλια μεγάλων φιλολόγων τῆς πτολεμαϊκῆς καί ρωμαϊκῆς περιόδου, τά ὅποια μποροῦν νά ἀνασυντίθενται σέ κάποια ἔκταση ἀπό παπυρικά ἀποσπάσματα (π.χ. ὁ σχολιασμός τῆς ραψ. Φ 1 - 363 ἀπό κάποιον Ἀμμώνιο, πού διασώθηκε στόν Πάπυρο 221 τῆς Ὁξυρύγχου), ἀπό παραθέματα καί νύξεις στά ἔργα μεταγενεστέρων συγγραφέων (κυρίως γραμματικῶν, ὅπου συμπεριλαμβάνονται ὡστόσο ὁ Πλούταρχος, ὁ Λουκιανός καί ὁ Ἀθήναιος), καί προπάντων ἀπό τά θυζαντινά λεξικά (εἰδικά αὐτό πού ἄλλοτε ἀποδιδόταν στόν Σοῦϊδα ἀλλά τώρα ὀρθότερα ἀποκαλεῖται ἡ Σοῦδα⁶) καί σχόλια, γραμμένα εἴτε ἀνάμεσα στίς γραμμές ἢ στά περιθώρια τοῦ κειμένου στό ὁποῖο ἀναφέρονται (σχόλια) ἢ (σπανιότερα) ὡς αὐθύπαρκτα ἔργα (τό κλασικό παράδειγμα εἶναι τά ἐκτενῆ σχόλια στά δύο ποιήματα πού συμπιλήθηκαν ἀπό τόν Εὐστάθιο, ἀρχιεπίσκοπο τῆς Θεσσαλονίκης, στά τελευταῖα χρόνια τοῦ δωδέκατου αἰῶνος)⁷.

Ὅπως τονίσθηκε ἀπό τόν Robert Wood στό ἔργο του *Essay on the Original Genius and Writings of Homer*⁸, τά ὁμηρικὰ ποιήματα περιγράφουν μιὰ μορφή κοινωνίας στήν ὁποία ἡ ἀνάγνωση καί ἡ γραφή εἶναι σχεδόν ὀλοκληρωτικά ἄγνωστες, καί ἡ ὁποία ἐξαρτᾶται γιά ὅλα τά ζητήματα εἴτε πρόκειται γιά ἐμπορικές διαπραγματεύσεις εἴτε πρόκειται γιά λογοτεχνία ἀπό τόν προφορικό λόγο⁹. Ὁ Wood συνεπῶς συμπεραίνει κυρίως a priori καί κατ' ἀναλογία ὅτι ὁ Ὅμηρος ὑπῆρξε τόσο ἀγράμματος ὅσο καί οἱ ἥρωές του· ὑποστήριξε τό συμπέρασμά του ἀναφερόμενος στόν Ἰώσηπο, ὁ ὁποῖος ἐπιχειρηματολογώντας γιά τήν ὑπεροχή τῆς ἐβραϊκῆς κοινωνίας ἐναντί τῆς ἑλληνικῆς, τόσο στήν ἀρχαιότητα ὅσο καί στήν πολιτισμική ἐξέλιξη, παραθέτει ὀρισμένες ἀνώνυμες (καί ἀπροσδιόριστες) αὐθεντίες δηλώνοντας ὅτι «οὔτε κι ὁ Ὅμηρος κατέλιπε τήν ποίησή του ἐγγράφως, ἀλλά διατηρημένη στή μνήμη συνετέθη ἐκ τῶν ἀσμάτων»¹⁰. Ἡ πρόταση τοῦ Wood ὅτι ὁ Ὅμηρος ἦταν ἀγράμματος υἱοθετήθηκε ἀπό τόν F. A. Wolf στό ἔργο του *Prolegomena ad Homerum*¹¹, καί ἔκτοτε ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπό πολλούς φιλόλογους· ὡστόσο θά ἔπρεπε νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀποδεικτικὴ ἀξία τῆς δήλωσης τοῦ Ἰώσηπου εἶναι πολύ ἀσήμαντη (ἔγραφε, πολεμική, ὄχι ἱστορία), καί ὅτι ἡ πεποίθηση γιά τήν ἀγραμματώσυνή τοῦ Ὀμήρου στήν πραγματικότητα βασίζεται σέ πορίσματα προερχόμενα ἀπό τό περιεχόμενο καί τό ὕφος τῶν ποιημάτων.

Ἀπὸ αὐτὰ τό ἐπιχείρημα, πού ἐρεῖδεται στό περιεχόμενο τῶν ποιημάτων, εἶναι ἀπλῶς ἓνα ἐπιχείρημα ex silentio, καί καθαυτὸ δέν ἀποδεικνύει τίποτα· τό ἐπιχείρημα πού ἐρεῖδεται στό ὕφος εἶναι περισσότερο σημαν-

τικό. Έχει αποδειχθεί με τρόπο καθοριστικό, από την εργασία του Milman Parry και των άλλων, ότι τό λεκτικό καί ἡ ἀφηγηματική τεχνική τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων συγγενεύουν πολύ στενά μέ τήν πρακτική τῶν Γιουγκοσλάβων (καί εἰδικά τῶν Σερβο - Κροατῶν) ἀοιδῶν (*guslyare*), οἱ ὅποιοι στίς μέρες μας περιδιαβάζουν τή χώρα, τραγουδώντας τίς μπαλάντες καί τά τραγούδια τους στό λαό. Ὅμοια καί ὁ Δημόδοκος ἢ ὁ Φήμιος στήν Ὀδύσεια, αὐτοί οἱ *guslyare* αὐτοσχεδιάζουν ἐκ νέου τά τραγούδια τους γιά κάθε παράσταση, μολονότι τό λεκτικό πού μεταχειρίζονται εἶναι πάντοτε παραδοσιακό, καί τά θέματα τά ὅποια τραγουδοῦν συνήθως παραδοσιακά. Ὡς ἐκ τούτου ὑποστηρίχθηκε ὅτι τά ὁμηρικά ποιήματα συνετέθηκαν σέ συνθήκες παρόμοιες μέ ἐκεῖνες πού ἐπικρατοῦν σήμερα στήν Γιουγκοσλαβία (καί ἄλλου στόν σλαβικό κόσμο, γιά νά μήν προχωρήσουμε περαιτέρω)· καί ὀρισμένοι φιλόλογοι (κυρίως ὁ E. R. Dodds καί ὁ D. L. Page) προχώρησαν τόσο μακριά ὥστε νά διαβεβαιώσουν ὅτι ἡ εργασία τοῦ Parry ἀποδεικνύει μέ τρόπο ἀποφασιστικό ὅτι ἡ Ἰλιάδα καί ἡ Ὀδύσεια εἶναι προφορικές συνθέσεις. Ἡ κατάσταση, ὅμως, δέν εἶναι τόσο ἀπλή ὅσο αὐτοί οἱ φιλόλογοι θά ἤθελαν νά πιστέψουμε. Κατ' ἀρχήν, τό προφορικό ὕφος ὑφίσταται σχεδόν ἐξίσου γιά νά δοθῇ τό ἀκροατήριο νά παρακολουθεῖ μιά ἐκτενῆ ἀφήγηση καί γιά νά ἐπικουρεῖ τόν ποιητή στους αὐτοσχεδιασμούς του· καί τό γεγονός ὅτι ὁ «Ὅμηρος» μεταχειρίζεται τό προφορικό ὕφος μπορεῖ νά ἀποδεικνύει μονάχα (πράγμα γιά τό ὁποῖο κανεῖς δέν ἀμφιδάλλει) ὅτι τά ποιήματα συνετέθηκαν γιά προφορική διάδοση. Δεύτερον ὁ ἴδιος ὁ Dodds παραδέχεται ὅτι ὑπάρχουν μερικά σημάδια στήν Ἰλιάδα καί ἀκόμη περισσότερα στήν Ὀδύσεια, πῶς ὁ ποιητής ἢ οἱ ποιητές πού ἔδωσαν σέ αὐτά τά ποιήματα τήν τελική τους μορφή δέν ἔκαναν πάντοτε κατάλληλη χρήση τῶν παραδοσιακῶν φορμουλῶν πού χαρακτηρίζουν τό προφορικό ὕφος· συμπεραίνει ὅτι αὐτό «ὑποδηλώνει πῶς μέρος τῆς Ὀδύσειας χρονολογοῦνται ἀπό μιά περίοδο παρακμῆς τῆς προφορικής τεχνικῆς», καί εἶναι τουλάχιστον συζητήσιμο (μολονότι ὁ Dodds ἀπορρίπτει τή δυνατότητα πολύ σύντομα) ὅτι μιά ἀπό τίς αἰτίες αὐτῆς τῆς παρακμῆς δυνατόν νά ἀπετέλεσε ἡ εἰσαγωγή τῆς γραφῆς¹³. Τρίτον δέν ὑπάρχει ἐνδειξη ὅτι κάποιος *guslyar* παρήγαγε ποτέ ἕνα αὐτοσχέδιο ἀφηγηματικό ποίημα ὅμοια περίπλοκο μέ τήν Ἰλιάδα ἢ τήν Ὀδύσεια (ποιήματα συγκρινόμενα μέ αὐτή τήν ἔκταση ἔχουν ἠχογραφηθεῖ, ἀλλά τό σχέδιό τους φαίνεται νά εἶναι πολύ λιγώτερο ἐπεξεργασμένο ἀπό ὅ,τι τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων), καί θά μπορούσε νά σταθεῖ λογικά τό ἐπιχείρημα ὅτι ποιήματα τόσο ἐπιμελῶς σχεδιασμένα ὅσο ἡ Ἰλιάδα καί ἡ Ὀδύσεια δέν θά ἦταν δυνατόν νά παραχθοῦν ὁλοσχερῶς χωρίς προσφυγή στή γραφή Ὡς εἴμαστε ἀκόμη ἐλεύθεροι νά πιστεύουμε, ἂν τό ἐπιθυμοῦμε,

ὅτι ἡ *Ἰλιάδα* καί ἡ *Ὀδύσσεια* συνετέθηκαν εἴτε γραπτῶς εἴτε (ὅπως ἔδειξε ὁ Lord ὅτι εἶναι πιθανότερο) ὑπαγορεύθηκαν τὸν καιρὸ τῆς σύνθεσής τους σέ ἕναν γραφέα· καί ἐπομένως ὅτι ἡ ἱστορία τῶν ποιημάτων ὡς φυσικῶν ἀντικειμένων ἀρχίζει τῇ στιγμή πού συνετέθηκαν γιὰ πρώτη φορά. Μολονότι ὁμως μποροῦμε νά τό πιστεύουμε αὐτό, δέν μποροῦμε νά τό ἀποδείξουμε· ὅ,τι μποροῦμε νά κάνουμε εἶναι νά προσπαθήσουμε νά ὀρίσουμε τίς πρωιμότερες καί τίς νεώτερες χρονολογίες ἀναφορικά μέ τήν πρώτη καταγραφή τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων

Γιὰ τὸν παρόντα σκοπὸ μας τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἔγγραφα τεκμήρια στήν ἀποκαλούμενη Μινωική Γραμμική γραφή Β, καί τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὴν Κρήτη καί τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ἔχουν ἀποδειχθεῖ τώρα ὅτι εἶναι γλώσσα ἐλληνική¹⁴ φαίνεται νά ἔχει συγκριτικά μικρὴ σημασία. Ἐπιπλέον δέν ὑπάρχει ἔνδειξη ὅτι ἡ γραφή ἐχρησιμοποιεῖτο γιὰ νά ἀποτυπώνει ὅ,τιδήποτε ἀντάξιο τοῦ ὀνόματος τῆς λογοτεχνίας· ἀλλὰ ἀκόμη καί ἂν ὑπῆρχε, δέν διαθέτουμε ἀποδείξεις ὅτι ἡ γνώση τῆς γραφῆς ἐπέζησε τοὺς «σκοτεινοὺς αἰῶνες», πού ἀκολούθησαν τὸ τέλος τῆς Μυκηναϊκῆς περιόδου. Ἐτσι ἡ εἰσαγωγή τοῦ ἀλφαβήτου τὸν ὀγδοο αἰῶνα (πιθανότατα στὸ μέσο τοῦ αἰῶνα)¹⁵ μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀναγέννηση τῆς παιδείας στήν Ἑλλάδα· καί ὡς ἐκ τούτου ὀφείλουμε νά ἐξετάσουμε τὴ σχέση τοῦ λογοτεχνικοῦ ἐπαγγέλματος μέ αὐτὴ τὴ νέα ἐξέλιξη .

Τὰ ὁμηρικά ποιήματα ἀναγνωρίζουν τὴ λογοτεχνία ὡς ἐπάγγελμα, τὸ ὁποῖο ἤδη διακρίνεται ἀπὸ τίς σχετικὲς δραστηριότητες τοῦ ἱερέα, τοῦ μάντη καί τοῦ κήρυκα· μέσα ὁμως στὸ λογοτεχνικὸ ἐπάγγελμα φαίνεται νά ὑπάρχει μικρὴ ἢ ἐλάχιστη ἐξειδίκευση – κάθε ἐπαγγελματίας *αοιδός* παράγει ὁποιοδήποτε τύπο σύνθεσης πού μπορεῖ νά χρειασθεῖ. Οἱ μνημονεύμενες ἀπὸ τὸν Ὅμηρο συνθέσεις περιλαμβάνουν δύο εἶδη ἀφηγηματικῆς ποιήσεως: ἕνα περισσότερο τυπικὸ εἶδος κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ τραγουδιστὴς εἶναι ὄρθιος καί συνοδεύεται ἀπὸ χορευτές, καί ἕνα λιγότερο τυπικὸ εἶδος κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ τραγουδιστὴς παραμένει καθισμένος καί δέν ὑπάρχει συνοδεία «χοροῦ». Ἐτσι στήν *Ἰλιάδα* (I 189) ὁ Ἀχιλλέας τραγουδᾷ καθημένος *κλέα ἀνδρῶν*. Καί στίς δύο περιπτώσεις ὁ τραγουδιστὴς συνοδεύει τὸν ἑαυτό του μέ ἕνα ἔγχορδο ὄργανο (*κίθαρις*, *φόρμιγξ*). Ὁ Ἡσίοδος χρησιμοποιεῖ ἐπίσης τὸ ὄνομα *αοιδός*, ἀλλὰ φαίνεται νά περιορίζει τίς λειτουργίες τοῦ τραγουδιστῆ στὸ νά ἀδει *κλέα προτέρων ἀνθρώπων* καί ὕμνους στοὺς θεοὺς¹⁶. Στὸ τέλος τοῦ ἑβδομοῦ αἰῶνα ἡ ἐξειδίκευση προχώρησε περαιτέρω· ἡ ἀποδοχή τοῦ *αὐλοῦ* παρήγαγε ἀναγκαστικά μία διάκριση ἀνάμεσα σέ ἐκείνους πού τραγουδοῦσαν σινοδευόμενοι ἀπὸ ἕνα ὄργανο, πού ἔπαιζε κάποιος ἄλλος, καί σέ ἐκείνους πού συνέχισαν νά

συνοδεύουν τούς έαυτούς των· καί μπορούμε επίσης νά άνιχνεύσουμε μία τρίτη κατηγορία άοιδών ή όποία άπήγγειλε στίχους χωρίς καμία μουσική συνοδεία¹⁷. Από αυτές τίς τρεΐς κατηγορίες μονάχα ή τρίτη μās ενδιαφέρει άμεσα έδω· τό γεγονός όμως ότι τά παλαιότερα λείψανα τής έλληνικής λυρικής ποιήσεως άνήκουν στά τελευταία χρόνια του όγδοου καί στά πρώτα χρόνια του έβδομου αιώνα, ύποδηλώνει ότι οί μορφωμένοι γενικά μεταχειρίστηκαν γρήγορα τή νέα τεχνική γιά τήν καταγραφή τών έργων τους¹⁸.

Οί έπαγγελματίες *ράψωδοί* (Πίν. 4) διέφεραν από τόν όμηρικό *άοιδόν* κατά τό ότι οί ραψωδοί ήσαν άρχικά έκτελεστές πού έκτελούσαν έργα συνθεμένα από άλλους, καί όχι άύθεντικοί συνθέτες¹⁹. Η σχέση τους μέ τά «Όμηρικά» ποιήματα (όχι άναγκαστικώς, καί ούτε πιθανώς, μέ τήν *Ίλιάδα* καί τήν *Όδύσσεια*) μαρτυρεΐται από τόν Ηρόδοτο (V. 67. 2) (όταν λέει ότι ύπήρχαν πρίν από τήν τυραννία του Κλεισθένη τής Σικυώνος 600 - 570), καί ό Πλάτων (*Ίων* 531 A) δικαιολογημένα μās κάνει νά σκεφθούμε ότι μερικοί ραψωδοί συμπεριλάμβαναν 'Ησίοδο καί άκόμη *Άρχίλοχο* στό θεματολόγιό τους. Ένας ραψωδός μπορούσε νά ειδικευθεΐ στά έργα ενός μόνου συγγραφέα (όπως ό ίδιος ό *Ίων* είχε ειδικευθεΐ στόν Όμηρο), καί στήν περίπτωση όμως αϋτή ή έπαγγελματική του κατάρτιση θά περιελάμβανε μεγάλες δυνατότητες άπομνημονεύσεως καί τήν ικανότητα του ραψωδου νά έρμηνεύει τά κείμενα πού άπήγγειλλε. Αϋτή καθαυτή έπομένως ή φύση του έπικου ύφους διευκόλυνε τόν ικανό ραψωδό νά άναθεωρεΐ έσκεμμένα ή άσυναίσθητα τά κείμενα πού άπήγγειλλε, καί άκόμη νά παρεμβάλλει «κορώνες» δικής του συνθέσεως. Η τάση αϋτή έξελίχθηκε μέ τήν ύπαρξη κανονικων ραψωδικων διαγωνισμων, όπως εκείνοι πού κατήργησε ό Κλεισθένης στήν Σικυώνα ή εκείνοι πού μνημονεύει ό Πλάτων ότι διοργανώνονταν στήν *Επίδαυρο* καί στήν *Αθήνα* (*Ίων* 530 A - B), τό φυσικό άποτέλεσμα τών όποιων ήταν ή έμφάνιση του δεξιοτέχνη, ό όποιος ενδιαφερόταν περισσότερο γιά τήν άποτελεσματικότητα τής δικής του «έρμηνείας» παρά γιά τήν αϋστηρή προσήλωση στίς προθέσεις του συγγραφέα του.

Έτσι όσο τά βιβλία ήταν σπάνια, καί εν πάση περιπτώσει όχι πολύ προσιτά στά μέλη του ραψωδικου κοινου, ένα γραμμένο κείμενο δέν ήταν άπαραΐτητο γιά τόν έπαγγελματία ραψωδό, καί άκόμη μπορούσε νά άποτελεΐ κώλυμα γιά αϋτόν· είναι όμως βέβαιο ότι άποτέλεσμα τών δραστηριοτήτων τών ραψωδων ήταν νά τεθοϋν σέ κυκλοφορία πολλές διιστάμενες παραλλαγές τών ποιημάτων τών άποδιδομένων στόν Όμηρο. Πληροφορούμαστε ότι ένας από τούς χειρότερους λωδητές ύπήρξε κάποιος Χίος όνόματι Κύναιθος, ό όποιος λέγεται ότι συνέθεσε πολλούς στίχους καί

τούς παρενέβαλε στήν ποίηση τοῦ Ὀμήρου²⁰ Μία ἄλλη πηγή διισταμένων κειμένων ἀπετέλεσε τό σχολεῖο· δύο ἀνέκδοτα γιά τόν Ἀλκιβιάδη πού διασώζει ὁ Πλούταρχος (Ἀλκιβ. VII 1), καί ὑποθετικά *ben trovato* ἐπί τά χεῖρω, μνημονεύουν τόν δάσκαλο πού δίδαξε στούς μαθητές του Ὀμηρο «χωρίς βιβλίον», καί τόν ἀκόμη περισσότερο ἐπικίνδυνο τύπο παιδαγωγοῦ πού εἶχε ἓνα κείμενο τοῦ Ὀμήρου ἀναθεωρημένο ἀπό τόν ἴδιο. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ὑπῆρχαν ὁρισμένες τάσεις πού ἀντιστέκονταν στή «δεθῆ-λωση» τοῦ κειμένου ἀπό τούς ραψωδούς (μολονότι ἦταν λιγώτερο ἀποτελεσματικές ἔναντι τῶν δασκάλων). Τήν πρώτη θέση κατεῖχε ἡ συντεχνία τῶν Ὀμηρίδων, οἱ ὅποιοι ἰσχυρίζονταν ὅτι κατάγονταν ἀπό τόν Ὀμηρο, καί τῆς ὁποίας ἡ ὑπαρξη στήν Χίο κατά τόν ἕκτο αἰῶνα πιστοποιεῖται ἀπό τόν σύγχρονο χρονικογράφο Ἀκουσίλαο τόν Ἀργεῖο (2 F2 Jacoby). Γιά τό δικό μας σκοπό ἔχει μικρή σημασία ἔάν ἡ σχέση τῶν ἐπαγγελματιῶν αὐτῶν μέ τόν Ὀμηρο ἦταν κατ' ὄνομα (ὅπως τῶν Ἀσκληπιάδων στήν Κῶ μέ τόν Ἀσκληπιό) ἢ πραγματική· τήν ἐποχή τοῦ Πλάτωνα ἡ συντεχνία φρόντιζε πολύ γιά τήν ὑπόληψη τοῦ Ὀμήρου, καί ὁ σχολιαστής τοῦ Πινδάρου τούς δείχνει νά ἰσχυρίζονται ὅτι ἀπήγγειλλαν τά ὁμηρικά ποιήματα *ἐκ διαδοχῆς*. Αὐτό δέν μᾶς ἀναγκάζει νά ὑποθέσουμε ὅτι διέθεταν γραπτά κείμενα τόν ἕκτο αἰῶνα· ὥστόσο ὁ ἰσχυρισμός τους θά μπορούσε προφανῶς εὐκολότερα νά ὑποστηριχθεῖ ἔναντι τῶν σκεπτικιστῶν ἔάν μπορούσαν νά προσαχθοῦν τά ἀπαραίτητα χειρόγραφα. Ὡς ἐκ τούτου πρέπει νά σκεφτοῦμε τῇ δυνατότητα ὅτι ἤδη στόν ἕκτο αἰῶνα οἱ Ὀμηρίδες κατεῖχαν χειρόγραφα τῶν ποιημάτων τά ὁποῖα, ὅπως ἰσχυρίζονταν, περιεῖχαν τά αὐθεντικά κείμενα πού κληροδοτήθηκαν σέ αὐτούς ἀπό τόν ἴδιο τόν Ὀμηρο²¹. Σέ δεύτερη μοῖρα ὁ μηχανισμός τοῦ συναγωνισμοῦ μπορούσε ὁ ἴδιος νά χρησιμεύσει ὡς ἀντίσταση στίς αὐθαίρεσες τῶν ραψωδῶν. Ὁ διάλογος Ἰππάρχος τοῦ τέταρτου αἰῶνα, ὁ ὁποῖος ἐμπεριέχεται στό πλατωνικό *corpus*²², μᾶς λέει (228 B) ὅτι ὁ Ἰππάρχος «ἔφερε γιά πρώτη φορά τά ποιήματα (τοῦ Ὀμήρου) σέ αὐτή τή γῆ [τ. ἔ. τήν Ἀττική], καί ἀνάγκασε τούς ραψωδούς νά τά ἐκτελοῦν στά Παναθηναῖα διαδοχικά [ἐξ ὑπολήψεως], κατά τήν ὀφειλόμενη τάξη, ὅπως κάνουν ἀκόμη καί σήμερα». Ἡ ὑπαρξη τοῦ παναθηναϊκοῦ κανόνα τό 332 π.Χ. ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τόν ρήτορα Λυκοῦργο (κατά Λεωκρ. 102), καί μαζί μέ τόν «Πλάτωνα» δείχνει καί αὐτός ὅτι τό κίνητρο τοῦ κανόνα ἦταν ὁ θαυμασμός γιά τήν ποιότητα τῶν ποιημάτων· γιά τίς παρούσες ἀνάγκες μας ὁμως ἔχει μεγαλύτερη σημασία νά παρατηρήσουμε ὅτι ἡ δημιουργία τοῦ κανόνα συνεπάγεται τήν ὑπαρξη ἑνός ἐπίσημου κειμένου, στό ὁποῖο μπορούσαν νά ἀναφερθοῦν καί οἱ κριτές καί οἱ συναγωνιζόμενοι. Φαίνεται ἐπίσης ἀπαραίτητο νά ὑποθέσουμε ὅτι αὐτό τό κείμενο ἦταν τόσο αὐθεντικό ὥστε οἱ συναγωνιζόμενοι,

ἀκόμη καί στὸν ἕκτο αἰῶνα, ὅταν τὰ Παναθηναῖα ἦταν μία ἐορτὴ πολὺ μικρῆς σημασίας, ὑποτάσσονταν ἐκούσια στὸν κανόνα προκειμένου νὰ συναγωνισθοῦν. Αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο σημεῖο τὸ ὁποῖο μᾶς νομιμοποιεῖ ἅμεσα νὰ ὑποθέσουμε τὴν ὑπαρξὴ ἐνός γραπτοῦ κειμένου τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων· καί τὸ ἐρώτημα ὅσον ἀφορᾷ τὴν πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποκτήθηκε παραμένει ἀκόμη ἀναπάντητο²³.

Ἕνας ἄγνωστος καί μετὰ δυσκολίας χρονολογούμενος ἱστορικός ἀπὸ τὰ Μέγαρα, ὀνόματι Διευχίδας, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο (i 57) στὸ βίο τοῦ Σόλωνα, φαίνεται ὅτι κατηγοροῦσε τὸν Πεισίστρατο γιὰ κάποιον κακὸ χειρισμὸ τοῦ χωρίου τῆς *Ἰλιάδας* πού ἀναφέρεται στοὺς Ἀθηναίους (B 546 κέ.)· καί ἓνας συγγραφέας τοῦ τρίτου αἰῶνα ἀπὸ τὰ Μέγαρα, ὀνόματι Ἐρέας, λέγεται (Πλούταρχος, *Θησεύς* XX. 1 - 2) ὅτι ἀνέφερε πὼς ὁ Πεισίστρατος προσέθεσε ἓνα στίχο ἐγκωμιάζοντας τὸν Θησέα στὴν *Ὀδύσεια* (λ 361). Ὑπῆρχαν ἐπίσης ἀμφιβολίες στὴν ἀρχαιότητα σχετικὰ μὲ τὴν αὐθεντικότητα τοῦ στίχου B 558, ὁ ὁποῖος λέγεται ὅτι παρενεβλήθη στὸν Κατάλογο τῶν Νηῶν, εἴτε ἀπὸ τὸν Πεισίστρατο εἴτε ἀπὸ τὸν Σόλωνα²⁴. Μικρότερες παρεμβολές αὐτοῦ τοῦ εἵδους, στὸ ὄνομα τοῦ τοπικοῦ πατριωτισμοῦ, ἀποτελοῦσαν κοινὸ τύπο ὡς τὸ μέσο τοῦ δευτέρου αἰῶνα π. Χ.²⁵, καί αὐτὰ τὰ ἀνέκδοτα δὲν θὰ εἶχαν καθόλου σημασία γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κειμένου, ἐὰν δὲν ἀφοροῦσαν μιὰ πληροφορία πρώτη φορὰ μαρτυρημένη στὸν Κικέρωνα (*de Oratore* iii. 137) καί μετὰ ἀπὸ αὐτὸν μὲ ποικίλες λεπτομέρειες σὲ ἀρκετοὺς συγγραφεῖς, ὅτι τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα *confusos antea* τακτοποιήθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὴ μορφή πού τὰ ἔχουμε σήμερα ἀπὸ τὸν Πεισίστρατο. Ἀπὸ δὴ προέρχεται ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Πεισίστρατος ἦταν ὑπεύθυνος γιὰ μιὰ «κριτικὴ ἀναθεώρηση» τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων, ἢ ἀκόμη γιὰ τὴ δημιουργία τῆς *Ἰλιάδας* καί τῆς *Ὀδύσειας* (ἢ τουλάχιστον γιὰ τὴν πρώτη τους ἀναγωγὴ στὴ γραφή, γεγονός πού εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἴδιο πράγμα). Δὲν μπορούμε νὰ μὴν ἀποδεχθοῦμε τὰ ἀνέκδοτα αὐτά, μπορούμε ὅμως νὰ δείξουμε ὅτι οἱ πηγές ἀπὸ τίς ὁποῖες προέρχονται εἶναι μεταγενέστερες καί σαφῶς προκατειλημμένες· καί ἡ ἐναλλακτικὴ ἄποψη ὅτι ὁ Ἰππάρχος ἔφερε στὴν Ἀθῆνα τὸ ὑποτιθέμενο παναθηναϊκὸ κείμενο τοῦ Ὀμήρου ἀπὸ ἀλλοῦ (πιθανῶς ἀπὸ τὴν Ἰωνία, ὅπως θὰ δοῦμε, καί ἴσως ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Ὀμηρίδες), εἶναι τουλάχιστον ἐξίσου εὐλογοφανές, καί ἔχει τὴν πρόσθετη ἀξία ὅτι ἐξηγεῖ γιατί τὸ παναθηναϊκὸ κείμενο ἐγινε ἀποδεκτὸ ὡς αὐθεντικὸ γιὰ τὸ σκοπὸ τοῦ ἀπὸ τὴν πρώτη του κιόλας ἐκδοσῆς²⁶.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει τὸ ὁμηρικὸ κείμενο τῶν Παναθηναίων εἶναι τὸ παλαιότερο τοῦ ὁποῖου ἡ ὑπαρξὴ πιστοποιεῖται ἀπὸ ἐξωτερικὲς ἀποδείξεις, καί μὲ αὐτὸ εἰσερχόμεθα στὴν περίοδο πού μπορεῖ νὰ ἀποκληθεῖ

«πρωτοϊστορική», τ.ξ. στήν περίοδο ἐκείνη κατὰ τήν ὁποία εἶναι γνωστή ἡ ὑπαρξὴ γραπτῶν κειμένων, μολονότι δέν διαθέτουμε ἀκόμη ἄμεσες ἀποδείξεις τῆς φύσεως ἢ τοῦ περιεχομένου τους. Κατὰ λέξη παραθέματα ποιητικῶν χωρίων εἶναι πολὺ σπάνια στὸν ἕκτο καὶ ἑβδομο αἰῶνα· καὶ δέν ὑπάρχει σχεδὸν κανένα ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσσεια πρὶν ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ πρῶτος συγγραφέας πού μνημονεύει καὶ τὰ δύο ποιήματα μέ τὸ ὄνομά τους (Ἰλιάς καὶ Ὀδύσσεια, τὸ δεύτερο ἴσως εἶναι νόθο χωρίο: ii. 116. Ὀδύσσεια: δ. 29), ὑφίσταται ὅμως μία σημαντικὴ αὔξησι τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἔμμεσων ἀναφορῶν ἀπὸ τὸ 530 π.Χ. περίπου κι ἑξῆς, καὶ οἱ ἀναφορές σέ κάποιου εἶδους φιλολογικὴ δραστηριότητα ἀρχίζουν μέ τὸν Θεαγένη ἀπὸ τὸ Ρήγιο, ὁ ὁποῖος λέγεται ὅτι ὑπῆρξε σύγχρονος τοῦ Καμβύση (βασιλείας τῆς Περσίας 529 - 522). Ὁ Θεαγένης ἦταν ὁ πρῶτος πού ἔγραψε γιὰ τὸν Ὅμηρο, καὶ εἶναι ἐπίσης τὸ πρῶτο πρόσωπο πού ἀναφέρεται σέ σχέση μέ μιὰ διαφοροετικὴ γραφή²⁷. στοὺς διαδόχους του συμπεριλαμβάνονται ὁ Στησίμβροτος ἀπὸ τὴν Θάσο, ὁ Μητρόδωρος ὁ Λαμψακηνός, κάποιος Γλαῦκος (ἴσως κι αὐτὸς ἀπὸ τὸ Ρήγιο), ὁ Θρασύμαχος ἀπὸ τὴν Χαλκηδόνα καὶ ὁ Δημόκριτος ἀπὸ τὰ Ἄβδηρα. Ὅλοι αὐτοὶ ἐνδιαφέρονταν πρωτίστως γιὰ ζητήματα ἐρμηνείας, εἰδικά, γιὰ τίς σημασίες μὴ συνηθισμένων λέξεων (γλῶσσαι), καὶ δέν ὑπάρχει λόγος νά ὑποθέσουμε ὅτι κάποιου ἀπὸ αὐτοὺς ἐνδιαφέρονταν γιὰ ὀτιδήποτε θὰ ἀναγνωρίζαμε ὡς κριτικὴ τοῦ κειμένου μέ τὴ σημερινὴ ἔννοια. Μία ἐπιπλέον δυσκολία εἶναι ὅτι διαθέτουμε μονάχα τίς πλέον ἀδέβαιες πληροφορίες ὅσον ἀφορᾷ τίς συνθήκες τῆς παραγωγῆς βιβλίων κατὰ τὸν πέμπτου αἰῶνα. Ἡ πρωιμότερη μνεία γιὰ τὴν ἀνάγνωσι ὡς ψυχαγωγία βρίσκεται σέ ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Ἑρεχθέα (370 Nauck) τοῦ Εὐριπίδη, πού παραστάθηκε ἀνάμεσα στὸ 424 καὶ 421²⁸, καὶ φαίνεται ὅτι τὸ ἐνλόγω βιβλίον ἦταν ἓνα ἰδιωτικὰ κατασκευασμένο λεύκωμα παρὰ ἓνα κοινὸ βιβλίον· ἡ πρώτη χρονολογημένη μνεία γιὰ ἐμπόριον βιβλίου στήν Ἀθήνα βρίσκεται στοὺς Ὀρνιθες τοῦ Ἀριστοφάνη (στίχος 1288), πού παραστάθηκαν τὸ 414. Δέν ὑπάρχει ὅμως λόγος νά ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ στὸ τέλος τοῦ πέμπτου αἰῶνα (ἢ κατὰ τοὺς δύο κατοπινούς αἰῶνες) αἰσθανόταν ὅτι ἓνα τέτοιο πράγμα ὅπως ἓνα «σωστό» κείμενο τῶν ποιημάτων ἦταν ἐπιθυμητό, ἀκόμα λιγώτερο προσιτό, ἢ ὅτι ἦταν δουλειὰ τοῦ βιβλιοπώλῃ νά τὸ προμηθεύσει. Ὅσο οἱ πωλούμενες παραλλαγές ἦσαν ἀναγνώσιμες καὶ ἐπαρκῶς ὅμοιες, ὥστε νά γίνονται ἀποδεκτές ὡς παραλλαγές τοῦ ἴδιου ποιήματος, καὶ οἱ ἀναγνώστες καὶ οἱ βιβλιοπώλες φαίνεται ὅτι ἦσαν ἱκανοποιημένοι· ἀκόμη καὶ ὁ Πλάτων, μολονότι τὰ παραθέματά του δείχνουν ὅτι τὸ κείμενό του ἔμοιαζε πάρα πολὺ μέ τὸ δικό μας σέ πολλὰ σημεία²⁹, δέν μπορεῖ νά ὑποτεθεῖ ὅτι εἶχε ἓνα

κείμενο ταυτόσημο μέ εκείνο στό όποίο θασίζεται τό δικό μας. Ἡ ἀλήθεια φαίνεται νά εἶναι ότι οἱ παραλλαγές τῶν όμηρικῶν ποιημάτων πού κυκλοφοροῦσαν, ἀκόμη καί στήν Ἀθήνα, τόν τέταρτο αἰώνα παρήγοντο μέ ἕναν ὑπερβολικά τυχαῖο τρόπο· καί κάθε προσπάθεια νά μιλήσουμε γιά ἕνα «προ-Ἀλεξανδρινό κοινό κείμενο», καί ἀκόμη περισσότερο νά παραγάγουμε ἀπό αὐτό μία παραλλαγή τοῦ παναθηναϊκοῦ κειμένου, προβάλλοντας ἀναδρομικά ἐπιχειρήματα γιά τήν Ἀθήνα τοῦ ἔκτου ἤ ἑβδομου αἰώνα μέ βάση τίς συνθήκες πού ὑπῆρξαν στήν Αἴγυπτο μετά τήν ἱδρύση τῆς Ἀλεξανδρινῆς βιβλιοθήκης, εἶναι καταδικασμένη ἐξαρχῆς σέ ἀποτυχία³⁰.

Κείμενα διορθωμένα ἀπό άτομα (*διορθώσεις· ἐκδόσεις κατ' ἄνδρα*)³¹ λέγεται ότι ἐτοιμάστηκαν ἀπό τόν ποιητή Ἀντίμαχο τόν Κολοφώνιο περί τό τέλος τοῦ πέμπτου αἰώνα (Σχόλ. στό Α 298 καί *passim*), καί ἐπίσης ἀπό τόν Εὐριπίδη τόν νεώτερο, ἀνιψιό τοῦ τραγικοῦ (Εὐστάθιος στό Β 865), ἀλλά ἡ πρώτη μνεία ενός κειμένου πού θά ἄξιζε ἴσως νά ἀποκληθεῖ «κριτικό» εἶναι ἐκεῖνο τό όποίο ό Μέγας Ἀλέξανδρος λέγεται ότι εἶχε πάρει μαζί του όταν εἰσέβαλε στήν Περσία· ἡ προπαρασκευή του ἀποδίδεται στόν Ἀριστοτέλη, καί ἦταν γνωστή ὡς *ἡ ἐκ τοῦ νάρθηκος* (τ.ἔ. *ἐκδοσις*) ἐπειδή ό Ἀλέξανδρος ἐλέγετο ότι τήν εἶχε φυλάξει σέ ἕναν πλούσια διακοσμημένο κύλινδρο (*νάρθηξ*) πού εἶχε πάρει ἀπό τόν περσικό θησαυρό (Πλούτ. Ἀλέξ. viii, Στράβ. xiii. 594). Τά παραθέματα τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπό τόν Όμηρο³² χρειάζονται ἐκτενέστερη μελέτη, φαίνεται όμως καθαρά ότι τό κείμενό του ἀπέκλινε περισσότερο σέ σχέση μέ αὐτό πού χρησιμοποίησε ό Πλάτων ἀπό τό ἀρχέτυπο τῶν δικῶν μας κειμένων· καί εἶναι ἀπίθανο ότι ἡ *ἐκ τοῦ νάρθηκος* ἐκδοση, ἀκόμη καί ἂν παρήχθη ἀπό τόν Ἀριστοτέλη, ἔχει κάποια σπουδαιότητα γιά τή μετέπειτα ἱστορία τοῦ όμηρικοῦ κειμένου.

Τόν τρίτο αἰώνα φαίνεται ότι εἰσερχόμεθα σέ πλήρη ἱστορική περίοδο, καί ἐπίσης στήν περίοδο κατὰ τήν όποία οἱ φιλόλογοι ἐφάρμοσαν κάτι ἀντάξιο τοῦ ὀνόματος τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου³³. Ὁ Δημήτριος ό Φαληρεύς, λέγεται, ότι ἔπεισε τόν Πτολεμαῖο Ι τῆς Αἰγύπτου πώς ἕνα πλούσιο καί ἰσχυρό βασίλειο ὀφείλει νά διαθέτει ἕνα κέντρο προχωρημένων μελετῶν κατὰ τό πρότυπο αὐτοῦ πού εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἀπό τόν Ἀριστοτέλη στό Λύκειο· καί ἕνα οὐσιαστικό τμήμα αὐτοῦ τοῦ ιδρύματος ἦταν μιὰ μεγάλη βιβλιοθήκη. Ἡ αὐξηση τῆς καινούργιας βιβλιοθήκης, πού ἱδρύθηκε στό Βρούχιο τῆς Ἀλεξάνδρειας ὑπῆρξε θεαματική καί όταν στή διασιλεία τοῦ Πτολεμαίου τοῦ ΙΙ κατέστη δυνατόν νά μελετηθοῦν δεόντως οἱ συλλογές, σύντομα ἀπεκαλύφθη ότι πολλά κείμενα τοῦ Όμήρου πού εἶχαν περισυλλεγεῖ (ὄχι πάντοτε ἴσως μέ τά τιμιώτερα μέσα) ἀπό ὀλόκληρο τόν

ἐλληνικό κόσμο³⁴ παρουσιάζαν ἀξιοσημείωτες ἀποκλίσεις, ὄχι μονάχα στό λεκτικό μεμονωμένων στίχων ἀλλά καί στόν ἀριθμό τῶν στίχων τῶν ἀφιερωμένων στά ποικίλα ἐπεισόδια. Οἱ παλαιότεροι πάπυροι, μερικοί ἀπό τούς ὁποίους ἔχουν πολύ σημαντική ἔκταση (ὁ πάπυρος τοῦ Pack 536 τοῦ τρίτου αἰώνα περιλαμβάνει τά τμήματα iii - ν τῆς *Ἰλιάδας*, καί ὁ Pack 762, τοῦ ἰδίου αἰώνα, ἔχει μεγάλο μέρος ἀπό τίς xxi - xxiii ραψωδίες τῆς *Ἰλιάδας*) δείχνουν πολύ καθαρά τίς δυσκολίες τίς ὁποῖες εἶχαν νά ἀντιμετωπίσουν οἱ πρῶτοι ἀλεξανδρινοί φιλόλογοι· καί οἱ ἀποσπασματικές καταγραφές τῆς δραστηριότητάς τους πού ἔχουν διασωθεῖ σέ μεσαιωνικά σχόλια δείχνουν ὅτι πέρασε κάμποσος καιρός προτοῦ μπορέσουν νά ἀναπτύξουν ἱκανοποιητικές μεθόδους γιά νά ἀνταπεξέλθουν σέ ἐκεῖνες τίς δυσκολίες.

Δέν εἶναι δυνατόν νά ἀσχοληθοῦμε λεπτομερῶς ἐδῶ μέ ὅλους ἐκείνους πού συνεισέφεραν στήν κριτική τοῦ Ὀμήρου κατά τή μεγάλη περίοδο τῆς φιλολογικῆς ἐνασχολήσεως πού ἀρχίζει νωρίς στόν τρίτο αἰώνα π.Χ. καί τελειώνει τόν δεῦτερο αἰώνα μ.Χ.· ὑπάρχουν ὅμως μερικοί πού δέν μποροῦμε νά τούς προσπεράσουμε σιωπηλά. Ὁ πρῶτος ἀπό αὐτούς εἶναι ὁ Ζηνόδοτος ὁ Ἐφέσιος ὁ ὁποῖος, ὅπως καί ὁ Θεόκριτος, ὑπῆρξε μαθητής τοῦ Φιλῆτᾶ ἀπό τήν Κῶ, καί ὁ ὁποῖος ἦταν ἐπικεφαλῆς τῆς Ἀλεξανδρινῆς βιβλιοθήκης πρίν τό μέσο τοῦ τρίτου αἰώνα π.Χ. Οἱ ἰδιομορφίες τῶν διορθώσεων του στόν Ὀμηρο μᾶς εἶναι γνωστές μονάχα ἀπό δεῦτερο ἢ τρίτο χέρι, καί πολύ ἀτελῶς· φαίνεται ὅτι δέν ἔγραψε σχόλια (*ὑπόμνημα*) γιά νά συνοδεύσει τό κείμενό του, καί τούς λόγους γιά τούς ὁποίους προτιμᾷ μία γραφή ἀπό μία ἄλλη μποροῦμε μονάχα νά τούς συμπεράνουμε. Τό κείμενό του φαίνεται ὅτι ἦταν σημαντικά συντομότερο ἀπό τό δικό μας (σέ ἀρκετές περιπτώσεις τά σχόλια παρατηροῦν γιά ἕνα στίχο ἢ χωρίο ὅτι *Ζηνόδοτος οὐδέ ἔγραφεν*), καί ἀκόμη ἀνάμεσα καί στούς στίχους πού εἶχε διατηρήσει φαίνεται ὅτι θεωροῦσε πολλούς ὡς μή ὁμηρικούς³⁵. Αὐτούς τούς σημείωνε μέ μία ὀριζόντια γραμμή (*ὀβελός*, –) στό ἀριστερό περιθώριο καί αὐτό τό σημάδι χρησιμοποιήθηκε μέ τήν ἴδια σημασία ἀπό τούς διαδόχους του. Ἔτσι ὑπάρχουν δύο βαθμίδες ἀπορρίψεως: παντελῆς παράλειψη καί *ἀθέτησις*, ἡ ὁποία δηλώνει τό εἶδος ἐκεῖνο τῆς ὑποψίας πού θά ὀδηγοῦσε ἕναν σημερινό ἐκδότη νά σκεφθεῖ τή χρήση ἀγκυλῶν. Θά συζητεῖται αἰωνίως τό θέμα ἐάν ἡ χρησιμοποίηση ἐκ μέρους τοῦ Ζηνόδοτου τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἀπό αὐτές τίς βαθμίδες ἀπορρίψεως ἐρεῖδεται σέ κάποια οὐσιαστικότερη βᾶση πέρα ἀπό τά προσωπικά του αἰσθήματα· δέν γνωρίζουμε καθόλου τί χειρόγραφα διέθετε ἢ ποιᾶς μορφῆς ἦταν τά κείμενά τους, ἀλλά εἶναι δύσκολο νά ὑποθέσουμε ὅτι ἀφέθηκε νά καθοδηγηθεῖ ἀποκλειστικά ἀπό τήν αὐθεντικότητα τῶν χειρογράφων ὅταν ἀπέρρι-

πτε ή διατηροῦσε τούς στίχους πού έξοβέλιζε. Έάν εἶχε χειρόγραφα αὐτοῦ τοῦ εἶδους, τό μόνο πού μπορούμε νά ποῦμε εἶναι ὅτι ή αὐθεντικότητά τους δέν ἦταν τέτοια ὥστε νά γίνονται ἀποδεκτά ἀπό τούς μεγάλους διαδόχους του, Ἀριστοφάνη καί Ἀρίσταρχο, ἀπό τούς ὁποίους κανεῖς δέν ἦταν τόσο δραστικός ὅσο ὁ Ζηνόδοτος στό νά καταφεύγει σέ ἀποκοπές.

Τά δραστικά μέτρα τοῦ Ζηνόδοτου ἦταν φυσικό ἐπακόλουθο τῶν περιστάσεων· ἦταν ὁ πρῶτος μέγας φιλόλογος πού ἀντιμετώπισε τά ἐμφαυμένα χωρία τῶν ὁμηρικῶν κειμένων πού κυκλοφοροῦσαν, καί ἐάν χρησιμοποιοῦσε τό νυστέρι πιά ἐλεύθερα ἀπό ὅ,τι πράγματι μπορούσε νά δικαιολογηθεῖ. τό σφάλμα ἦταν σαφῶς μέ τό μέρος τοῦ δικαίου. Χάρη στήν προδρομική δουλειά του, ὁ διάδοχός του Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος, ὁ ὁποῖος ἦταν ἐπικεφαλῆς τῆς βιβλιοθήκης ἀπό τό 195 ὡς τό 180, εἶχε τήν εὐχέρεια νά κάνει μετριοπαθέστερη χρήση τῆς ἀποκοπῆς ἀπό τόν Ζηνόδοτο, ἀλλά ἀναπλήρωσε τοῦτο μέ τή συχνότερη χρήση τῆς ἀθετήσεως· παραθέματα ἀπό τήν ἐκδοσή του ὑπάρχουν πολύ συχνά στά σχόλια, μολονότι ὅμως λέγεται ὅτι μελέτησε εἰδικά τήν ὁμηρική λεξικογραφία, δέν φαίνεται νά ἄφησε πίσω του ἕνα συστηματικό σχολιασμό. Χρησιμοποίησε τόν *ὀβελόν* ὅπως ὁ Ζηνόδοτος, καί προσέθεσε ἄλλα σημάδια, εἰδικά τό *κεραύνιον* (Τ) γιά νά σημειώνει σύνολα ἀθετημένων στίχων, τό *ἀντίστιγμα* (Ϛ) γιά νά ἐπισύρει τήν προσοχή στή χρήση τῆς ταυτολογίας, καί τόν *ἀστερίσκον* (Χ) γιά νά ἐπισημαίνει χωρία στά ὁποῖα δέν ὑπῆρχε πλήρες νόημα. Συνολικά γνωρίζουμε λιγώτερα ἀπό τή συνεισφορά τοῦ Ἀριστοφάνη στήν ὁμηρική κριτική σέ σχέση μέ τή συνεισφορά τοῦ Ζηνόδοτου, καί αὐτό κατά μέγα μέρος φαίνεται πῶς ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι ὁ Ἀρίσταρχος διαφωνοῦσε συχνότερα μέ τόν Ζηνόδοτο παρά μέ τόν Ἀριστοφάνη. Ὅσο ὅμως μπορούμε νά γνωρίζουμε ὁ Ἀριστοφάνης, ὅπως καί ὁ Ζηνόδοτος, ἀγωνιζόταν νά δώσει νόημα σέ πολλά διιστάμενα κείμενα στή βιβλιοθήκη, καί ἀπέτυχε νά θρεῖ τό μίτο τῆς Ἀριάδνης πού θά τόν ὀδηγοῦσε ἔξω ἀπό τό λαβύρινθο.

Φαίνεται ὅτι ή εὕρεση αὐτοῦ τοῦ μίτου ἀφέθηκε στόν Ἀρίσταρχο ἀπό τήν Σαμοθράκη (π. 215 – π. 145 π. Χ.)³⁶. Στήν ἐξοχή ἐργασία του ὡς κριτικοῦ τοῦ Ὀμήρου δικαιολογημένα ἀποδίδουμε τή μεγάλη ἀλλαγὴ πού συντελέστηκε στό ὁμηρικό κείμενο στό τελευταῖο τμήμα τοῦ δεύτερου αἰῶνα π. Χ. Στό ἔξῃς οἱ «ἀκανόνιστοι» πάπυροι (τ. ἔ., ἐκεῖνοι πού διαφέρουν στήν ἔκταση, ἢ οὐσιαστικά στό λεκτικό, ἀπό τό κείμενο στό ὁποῖο βασίζονται οἱ ἐκδόσεις μας) ἀποτελοῦν ἐξαίρεση μᾶλλον παρά κανόνα καί μολονότι οἱ παραλλαγές στό λεκτικό ἐμμένουν, ὅπως εἶναι ἀναπόφευκτο σέ ἕνα κείμενο μέ τόσο συγκεχυμένη γενεαλογία ὅσο τό ὁμηρικό, μπορούμε ἐπιτέλους νά μιλήσουμε μέ κάποια ἐμπιστοσύνη, γιά ἕνα «πρότυπο» κεί-

μενο τῆς Ἰλιάδας καί τῆς Ὀδύσσειας. Ἡ δυσκολία νά ἀποδώσουμε αὐτό τό κείμενο στόν Ἀρίσταρχο εἶναι ὅτι, σύμφωνα μέ τίς πληροφορίες πού μπορούμε νά συλλέξουμε ἀπό τά σχόλια καί ἄλλες πηγές, μέ κανένα τρόπο δέν θά θεωροῦσε ὁ Ἀρίσταρχος τό κείμενο αὐτό ὡς τό πλέον ἱκανοποιητικό. Ἀπό τίς γραφές πού, ὅπως πληροφοροῦμαστε, προτίμησε ὁ Ἀρίσταρχος, συγκριτικά μονάχα λίγες διεσώθησαν στό κείμενο τῶν ὑστερο - Ἀριστάρχειων παπύρων καί γενικά στά βυζαντινά χειρόγραφα. Εἶναι σύνηθες νά ἐξηγοῦμε αὐτή τήν κατάσταση τῶν πραγμάτων ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ καθιερωμένου κειμένου ἔναντι τῆς φιλολογικῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ Ἀριστάρχου· ὑποστηρίχθηκε ὡστόσο παραπάνω ὅτι οὐδέποτε ὑπῆρξε (οὔτε θά μπορούσε νά ὑπάρξει) ἓνα μοναδικό καθιερωμένο κείμενο, καί ἂν ἀκόμη εἶχε ὑπάρξει δύσκολα θά μπορούσε νά ἔχει πιθανότητες πωλήσεως στό ἑλληνορωμαϊκό βιβλιοπωλεῖο ἔναντι ἐνός προτύπου κειμένου ἐπιμελημένου ἀπό τόν ἐπικεφαλῆς τῆς Ἀλεξανδρινῆς βιβλιοθήκης ἢ κατόπιν ὁδηγίων του

Τό κείμενο τό ὁποῖο, ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἀριστάρχου ὡς τά χρόνια τοῦ Wolf, ἄντεξε σέ ὅλους τούς ἐπιδρομεῖς, πρέπει, ὅπως δείχνει ἡ ὀρθογραφία του, νά ἦρθε στήν Ἀλεξάνδρεια ἀπό τήν Ἀθήνα³⁷ καί εἶναι λογικό νά σκεφθοῦμε ὅτι σέ κάποιο χρονικό διάστημα κατά τή σταδιοδρομία του μεταγράφηκε ἀπό ἓνα ἀλφάβητο ὁμοιο μέ ἐκεῖνο τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἔβδουμου (ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ ἔκτου) αἰῶνα στό ἀγαλμα πού ἀφιερώθηκε στήν Δῆλο ἀπό τόν Ναξιῶτη Νίκανδρο³⁸ σέ ἓνα μεταγενέστερο ἰωνικό ἀλφάβητο εἰκοσιτεσσάρων γραμμάτων πού ἐξελίχθηκε σέ ἐπίσημο ἀλφάβητο τῆς Ἀθήνας ἐπὶ ἄρχοντος Εὐκλείδου (403/2). Ἔτσι ὑπάρχει μεγάλη πιθανότητα ὁ Ἀρίσταρχος, ὁ ὁποῖος, πληροφοροῦμεθα, πίστευε ὅτι ὁ Ὅμηρος ὑπῆρξε Ἀθηναῖος καί ὅτι ἔζησε περίπου 140 χρόνια μετά τόν Τρωϊκό πόλεμο (*Vit. Hom.* ἔκδ. Allen, ii 13, v. 7 - 8· Πρόκλος 58 - 62 Severyns), νά ἔχει βασιστεῖ γιὰ τή δεύτερη καί τελική ἀναθεώρηση τοῦ ὁμηρικοῦ κειμένου στό παναθηναϊκό κείμενο, τό ὁποῖο ἢ δέν εἶχαν στή διάθεσή τους ἢ δέν ἐξετίμησαν ἄρκετά οἱ προκατόχοί του. Δέν ὑπάρχει λόγος νά πιστεύουμε ὅτι ἔκανε σοβαρές ἀλλαγές στό λεκτικό ἢ στό περιεχόμενο τοῦ βασικοῦ κειμένου του, ὁποῖο καί ἂν ἦταν· ἢ διόρθωσός του, ἀκόμη καί στήν τελική της μορφή, σαφῶς περιελάμβανε πολλά ἀπό ἐκεῖνα πού ὁ ἴδιος δέν ἐπεδοκίμαζε προσωπικά· καί οἱ εἰκασίες του, μαζί μέ τίς διαφορετικές γραφές ἀπό ἄλλα κείμενα, τίς ὁποῖες εἶτε προτιμοῦσε εἶτε θεωροῦσε ἄξιες καταγραφῆς, τοποθετήθηκαν κάτω στό ὑπόμνημα πού ἐτοίμασε γιὰ νά συνοδεύσει τό κείμενό του, ἢ μέσα στή μία ἢ στήν ἄλλη μεγάλη μονογραφία (*συγγράμματα*) πού ἀφιέρωσε σέ εἰδικά προβλήματα. Στό κείμενό του χρησιμοποίησε τά περισσότερα ἀπό τά κριτικά σημάδια τῶν προκατόχων

του, μολονότι προσέδωσε μία καινούργια έννοια στον άστερίσκο (ό οποίος στό έξῆς ύπεδείκνυε ένα στίχο πού έπαναλαμβανόταν λανθασμένα άλλου) καί τό *άντίσιγμα* (τό όποιο τώρα σημάδευε ένα στίχο πού θεωρούσε ότι ήταν εκτός σειράς), καί προσέθεσε μερικά καινούργια σημάδια: τή *διπλή* (>) γιά νά ύποδηλώσει ότι μία σημείωση ενός στίχου θά βρισκόταν στό ύπόμνημα, τή *διπλή περιεστιγμένη* (>) γιά νά ύποδηλώσει ένα στίχο στον όποιο τό κείμενό του διέφερε από του Ζηνόδοτου, καί τή *στιγμή* (·) γιά νά ύποδηλώσει ένα στίχο πού ύποπτευόταν ως μή όμηρικό αλλά δέν ήταν προετοιμασμένος νά τον έξοβελίσει όλοσχερώς· ή *στιγμή* συνδυασμένη μέ τό *άντίσιγμα* (·) ύποδηλώνει ένα στίχο μετά τον όποιο πρέπει νά γίνει μία ανακατάταξη, ένω ό στίχος ή οί στίχοι πού πρέπει νά μετακινηθούν στή νέα θέση σημειώνονται μέ ένα *σίγμα έστιγμένον* (ζ)³⁹. Όλο αυτό τό ύπόμνημα άναφορών προοριζόταν, βεβαίως, γιά επαγγελματίες φιλόλογους· ή ύπερβολικά μεγαλύτερη συχνότητα του Όμήρου, συγκριτικά μέ άλλους συγγραφείς, στους διασωθέντες φιλολογικούς παπύρους καθιστά σαφές ότι *ύπήρχε* ένα γενικό άναγνωστικό κοινό του Όμήρου· ώστόσο δέν ενδιαφερόταν γιά τίποτε άλλο πλύν του κειμένου. Υπό αυτές τίς συνθήκες είναι εύκολο νά κατανοήσουμε πώς τό κείμενο πού επιβαλλόταν στον ίδιο λόγω του σεβασμού του πρός τίς φιλολογικές ένδείξεις, αντίθετα μέ τά προσωπικά του αισθήματα όσον άφορά αυτό πού ήταν άληθινά όμηρικό, μύορεσε νά γίνει τό πρότυπο κείμενο πρός γενική κυκλοφορία χωρίς νά περιέχει παρά ένα πολύ μικρό ποσοστό γραφών από άλλες πηγές τίς όποιες ό Άρίσταρχος ό ίδιος θεωρούσε ως άνώτερες εκείνων του προτύπου κειμένου.

Άνεξαρτήτως όμως του εάν είναι άληθινό ή όχι τό γεγονός ότι (πράγμα πού φαίνεται πιθανό) τό κείμενο πού κυκλοφορούσε στό τέλος του δεύτερου αιώνα π.Χ. βασιζόταν στό παναθηναϊκό κείμενο, καί άκόμη παλιότερα σέ ένα ίωνικό (καί ίσως των όμηρίδων), δέν ύπάρχει καμία άμφιβολία ότι τό κείμενο του δεύτερου αιώνα είναι τό άρχέτυπο όλων των διασωζόμενων μαρτυριών γιά τό όμηρικό κείμενο μέχρι σήμερα. Μπορούν νά γίνουν κατάλογοι όλων των φιλόλόγων μετά τον Άρίσταρχο πού θεωρούνται από τους σχολιαστές ότι υπεράσπισαν διαφορετικές άναγνώσεις (δές, παραδείγματος χάριν, τό έργο του Allen *Homeri Ilias*, i 203 - 4), αλλά ή συνεισφορά τους στήν ιστορία του κειμένου είναι άσήμαντη· καί μπορεί κανείς νά πει ότι από τήν έποχή του Άριστάρχου ως τον ένατο αιώνα μ.Χ. τό ενδιαφέρον μας όσον άφορά τήν ιστορία του κειμένου μετακινείται από τό σχολιασμό καί τήν κριτική στό έρώτημα τής φυσικής μεταδιόσσεως του κειμένου. Τό γενικό πρόβλημα έδω, βεβαίως, είναι αυτό πού άφορά όλα τά άρχαία κείμενα μέ κάποια σημαντική έκταση:

ὁ παπυρικός κύλινδρος δέν ἀποτελεῖ ἓνα πολύ ἱκανοποιητικό μέσον καταγραφῆς κειμένων πού ὑπερβαίνουν ἓνα κανονικό μέγεθος, καί ἓνα ὁλοκληρωμένο κείμενο τῆς Ἰλιάδας ἢ τῆς Ὀδύσσειας, πολύ μᾶλλον ἀφοῦ περισσότερα ἀπό ἓνα βιβλία συμπεριλαμβάνονταν σέ ἓναν κύλινδρο, θά ἀπαιτοῦσε καί σέ αὐτή τήν περίπτωση ἓνα σημαντικό ἀριθμό κυλίνδρων. Οἱ παπυρικές ἐνδείξεις ὑποδηλώνουν (ἂν καί εἶναι πολύ ἀποσπασματικές γιά νά παρέχουν δεβαιότητα) ὅτι πλήρη κείμενα καί τῶν δύο ποιημάτων ἦταν πολύ σπάνιο νά βρεθοῦν στήν κατοχή ἰδιωτῶν, ὅσο ὁ κύλινδρος ἀποτελοῦσε τόν στερεότυπο τύπο βιβλίου· καί ἡ δυσκολία ὑπερνικήθηκε μόνον μέ τήν εἰσαγωγή τοῦ κώδικος (τό βιβλίο μέ σελίδες) στό τέλος τοῦ πρώτου ἢ στίς ἀρχές τοῦ δεύτερου αἰώνα μ.Χ.⁴⁰. Ἡ υἱοθέτηση τοῦ κώδικος συνεπαγόταν μιὰ μεγάλη δραστηριότητα ἐκ μέρους τῶν ἀντιγραφῶν, ἀλλά βελτίωσε πολύ τίς εὐκαιρίες ἐπιδίωξης μεγάλων ἔργων ὅπως τά ὁμηρικά ποιήματα· καί ἡ εὐκαιρία αὐτή φάνηκε ἀκόμη καλύτερα μέ τήν εἰσαγωγή τῆς περγαμνῆς, ἡ ὁποία εἶναι ἀνθεκτικότερη ἀπό τόν πάπυρο γιά τίς κλιματικές συνθήκες τῆς εὐκρατοῦς ζώνης καί δένεται εὐκολότερα σέ τόμους. Τά κατηργασμένα δέρματα ζώων (εἰδικά προβάτων καί κασικῶν) ἦταν γνωστά στούς Ἕλληνες ὡς γραφική ὕλη ἀπό πολύ ἔνωρις (πρβλ. Ἡρόδοτ. V 58. 3)· ὁ πάπυρος ὅμως ἦταν φθηνότερος καί περισσότερο ἱκανοποιητικός γιά συνηθισμένους σκοπούς, μολονότι ἡ τεχνική τῆς κατεργασίας δερμάτων λέγεται ὅτι βελτιώθηκε στήν Πέργαμο τήν ἐποχή τοῦ Εὐμένη II (195 - 158), ἐξ οὗ καί ἡ ὀνομασία *περγαμηνόν*. (Ἡ ἀγγλική λέξη *parchment* ἀποτελεῖ συγχώνευση τῆς γαλλικῆς *parchmin* καί τῆς ἐκλατινισμένης μορφῆς *pergamentum*). Τά παλαιότερα ὅμως γνωστά φιλολογικά κείμενα σέ περγαμνή ἀνήκουν στόν δεύτερο αἰώνα μ.Χ.⁴¹, καί τά παλαιότερα ὁμηρικά κείμενα σέ περγαμνή χρονολογοῦνται τόν τρίτο αἰώνα.

Ἡ χρήση περγαμνῆς γιά τοὺς κώδικες ἔδωσε τή δυνατότητα στά βιβλία νά παράγονται μέ μεγαλύτερες σελίδες ἀπό ὅ,τι ἦταν δυνατόν μέ τόν πάπυρο· καί βρέθηκε ὅτι τό ἐπιπλέον διάστημα θά μπορούσε νά χρησιμοποιηθεῖ γιά εἰκονογραφήσεις⁴², ἢ γιά περιθωριακές σημειώσεις καί σχόλια. Ἡ συνήθεια νά προσθέτουν μικρές σημειώσεις ἀνάμεσα στούς στίχους καί ἐκτενέστερες σημειώσεις στά πάνω καί κάτω περιθώρια ἢ ἀνάμεσα στίς στήλες τοῦ κειμένου, εἶχε ἀρχίσει στούς παπυρικούς κυλίνδρους⁴³. Αὐτές οἱ σημειώσεις ἦταν κατά τό μεγαλύτερο τμήμα ἀσυστηματοποίητες ἐγγραφές, καί πράγματι (ὅπως ἀπέδειξε ὁ Allen), ἔαν ἓνα ἐκτενές κείμενο σέ κάποιους ἀπό τοὺς παπυρικούς τρόπους γραφῆς, ἢ στή στρογγυλογράμματη γραφή ἢ ὁποία προήλθε ἀπό αὐτούς τοὺς τρόπους γιά νά χρησιμοποιηθεῖ στήν περγαμνή ἀπό τόν τέταρτο αἰώνα μ.Χ. καί ἔξῃς, εἶχε

εφοδιαστεί με πλήρη και συστηματικά σχόλια, όπως αυτά που μᾶς εἶναι γνωστά από μικρά χειρόγραφα, ο παραγόμενος τόμος θά ἦταν ἄβολα ὀγκώδης. Συνεπῶς φαίνεται πιθανόν ὅτι ἡ συνήθεια νά θεωροῦν τό σχολιασμό ὡς ἀνεξάρτητο ἔργο, γεγονός που ἀνάγεται ὡς τήν ἐποχή τοῦ Ἀριστάρχου, παρέμεινε ὁ κανόνας ὡς τήν ἐφεύρεση τῆς μικρογραφίας γραφῆς στό τέλος τοῦ ὄγδου αἰώνα⁴⁴. Γίνεται σαφές ἀπό τά μεσαιωνικά σχόλια, ἀπό τίς παρατηρήσεις τοῦ Εὐστάθιου καί ἀπό τά ὑπολείμματα τῶν ἀρχαίων λεξικῶν καί ἐτυμολογικῶν⁴⁵ ὅτι οἱ συστηματικοί σχολιασμοί καί οἱ πραγματεῖες τῶν μεγάλων σχολιαστῶν ἀπό τόν Ἀρίσταρχο ὡς τόν Ἡρωδιανό δέν θεωροῦνταν ὡς ἱερή καί ἀπαραδίαστη ἐργασία· συνδυάστηκαν καί ξανασυνδυάστηκαν μέχρι σημείου που ἡ ἀρχική μορφή τους κατεστράφη ἐντελῶς καί συντομεύτηκαν, συνοψίστηκαν καί σταχυολογήθηκαν ὡς τό σημεῖο νά εἶναι συχνά ἐντελῶς ἀμφίβολο ἕαν μία ἄποψη ἡ ὁποία φαίνεται νά ἀποδίδεται σέ κάποιο δεδομένο σχολιαστή μπορεῖ πράγματι νά ἀνήκει σ' αὐτόν. Ὡστόσο, ἡ ὀφειλῇ μας εἶναι ἀνυπολόγιστη πρὸς τοὺς σχολιαστές οἱ ὅποιοι, ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἡρωδιανοῦ (δεύτερο ἡμῖς τοῦ δεύτερου αἰώνα μ. Χ.) ὡς τήν ἐποχή τοῦ Γεώργιου τοῦ Χοιροβοσκοῦ (περίπου 600)⁴⁶ διατήρησαν τή μελέτη τοῦ Ὀμήρου σέ πείσμα ὅλων τῶν δυσκολιῶν καί διέσωσαν, σέ ἀποσπασματική ὥστόσο καί μὴ ἱκανοποιητική κατάσταση, τή μνήμη τόσο θεμελιακῶν ἔργων ὅπως τοῦ Δίδυμου *Περὶ τῆς Ἀρισταρχείου διορθώσεως*, τοῦ Ἀριστόνικου *Σημεῖα* [τῆς Ἰλιάδας καί τῆς Ὀδύσσειας] (καί τά δύο χρονολογούμενα στήν αὐτοκρατορική περίοδο), τοῦ Νικάνορα *Περὶ στιγμῆς* (περί τό 130) καί τοῦ Ἡρωδιανοῦ *Ἰλιακή προσφῶδια* (γιά τόν τονισμό – περί τό 160). Εἰδικότερα χωρίς τά δύο πρῶτα θά ἦταν ἐντελῶς ἀδύνατον ἀκόμη καί νά προσπαθήσουμε νά ἀνασυνθέσουμε τή συνεισφορά τοῦ Ἀρισταρχου στίς ὁμηρικές σπουδές.

Ἀποσπάσματα ἀπό αὐτά τά τέσσερα ἔργα, συνδυασμένα καί συνοψισμένα ἀπό κάποιον ἄγνωστο σχολιαστή (μερικοί τόν ἀποκαλοῦν *Νεμεσίωνα*, ἀλλά τό ὄνομα δέν προσθέτει τίποτε στίς γνώσεις μας) καί ἀποκαλούμενα γερμανικά *Viermannerkommentar* (κατά συγκοπή *VMK*· οἱ Γάλλοι τά ἀποκαλοῦν *résumé des Quatre*), ἀποτελοῦν μία ἀπό τίς κύριες πηγές ἐκείνης τῆς ἀξιοσημείωτης συλλογῆς ἀρχαίων πληροφοριῶν γιά τόν Ὀμηρο τήν ὁποία γνωρίζουμε ὡς σχόλια Α στήν Ἰλιάδα (τ.ξ. τά ποικίλα σχόλια στήν Ἰλιάδα τά ὁποία θρῖσκονται στό χειρόγραφο μέ μικρογραφία γραφῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ δέκατου αἰώνα, τόν *Venetus Marcianus* 454 (Πίν. 5) γνωστό στοὺς ἐκδότες τῆς Ἰλιάδας ὡς Α). Αὐτό εἶναι τό παλαιότερο πλήρες χειρόγραφο καί γιά τά δύο ποιήματα, καί μετά τήν ἐκ νέου ἀνακάλυψή του στήν Μαρκετιανή βιβλιοθήκη τῆς Βενετίας, στήν ὁποία ἐφύλασε τόν δέκατο πέμπτου αἰώνα ἀπό τή βιβλιοθήκη τοῦ καρδινάλιου Βησ-

σαρίωνα, μονάχα γιά νά λησμονηθεῖ μέχρι τό τέλος τοῦ δέκατου ὄγδου αἰώνα⁴⁷, ἔπαιξε ζωτικό ρόλο στήν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τῆς Ἰλιάδας, ἐπειδή περιλαμβάνει περισσότερες πληροφορίες ἀπό ὅποιοδήποτε ἄλλο χειρόγραφο γιά τίς ἀναγνώσεις πού προτιμοῦσε ὁ Ἀρίσταρχος. Ἡ ἱστορία τῶν σχολίων του, μελετήθηκε ἐντελῶς πρόσφατα ἀπό τόν H. Erbse, καί τό κείμενο τῶν προλεγομένων του συζητήθηκε ἀπό τόν Severyns⁴⁸, μέ συμπεράσματα πού φαίνεται νά ἔχουν μεγίστη σημασία γιά τήν ἐκτίμησή του ὡς μιά μαρτυρία γιά τό κείμενο τῆς Ἰλιάδας.

Ἡ πρώτη περίοδος τῆς Βυζαντινῆς φιλολογίας ἦταν συνέχεια τῆς Ἑλληνορωμαϊκῆς περιόδου, καί χαρακτηριζόταν ἀπό τήν ἀμπωτη τοῦ ρεύματος τῶν Ἑλληνικῶν σπουδῶν στήν Λατινική Δύση⁴⁹, στήν Συρία, καί στήν Αἴγυπτο· τά μεγάλα κέντρα ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἰουστινιανοῦ (527 - 65) καί ἐξῆς ἦταν ἡ Κωνσταντινούπολη καί, σέ μικρότερο ἄλλα ὥστόσο σημαντικό βαθμό, ἡ Θεσσαλονίκη. Τό 717 οἱ Ἀραβες πολιορκήσαν τήν Κωνσταντινούπολη ἀπό στεριά καί θάλασσα, καί μονάχα στό τέλος τοῦ 718 ὁ αὐτοκράτωρ Λέων III τῆς δυναστείας τῶν Ἰσαύρων, τοὺς ἀνάγκασε νά λύσουν τήν πολιορκία καί νά ἀποχωρήσουν. Τό εἰκονοκλαστικό κίνημα, πού οἱ Ἰσαυροὶ ὑποστήριζαν καί πού διήρκεσε ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Λέοντος III ὥς τό 843, ὑπῆρξε μιά περίοδος ὀλοσχεροῦς ἀποτελεματώσεως, ἂν ὄχι ἐνεργητικῆς διώξεως, γιά τίς κλασικές μελέτες. Μόνον ὅταν ἡ αὐτοκράτειρα Θεοδώρα καί ὁ πατριάρχης Φώτιος ἀποκατέστησαν τίς εἰκόνες στήν παλιά τους θέση στή λατρεία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας κατέστη δυνατή ἡ ἀναμόρφωση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, καί ἡ παλινόρθωση τῶν ἀρχαίων συγγραφέων στή θέση πού τοὺς ἄρμοζε στά σχολεῖα⁵⁰. Ἐντωμεταξύ, ἡ εἰσαγωγή τῆς μικρογράμματος γραφῆς ὄχι πολύ πρὶν τό 800 δημιούργησε τήν ἀνάγκη καινούργιων χειρογράφων μεταγραμμένων ἀπό τά παλαιά χειρόγραφα μεγαλογράμματος καί στρογγυλογράμματος γραφῆς⁵¹, καί ἀνάμεσα σέ ἐκείνους πού ἐπέδειξαν ζήλο γιά τήν ἀνάγκη τῶν κλασσικῶν σπουδῶν ὀφείλουμε τά περισσότερα στόν Ἀρέθα ἀπό τήν Πάτρα (περίπου 862 - 932 ἢ ἀργότερα). Ἦταν μαθητής τοῦ Φώτιου, καί εἶχε ἐνστερνισθεῖ τό πάθος τοῦ δασκάλου του γιά τή λογοτεχνία καί τή μελέτη τῶν ἀρχαίων σχολιαστῶν· ἀκόμη καί ὡς διάκονος ὁ Ἀρέθας ὑπῆρξε φλογερός συλλέκτης χειρογράφων, τά ὅποια σχολίαζε μέ τό ἴδιο του τό χέρι⁵², καί δέν ὑπάρχει λόγος νά σκεφθοῦμε ὅτι ἡ ζέση του ἔσθησε ὅταν ἔγινε ἀρχιεπίσκοπος τῆς Καισάρειας στήν Καππαδοκία (περί τό 901) καί μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ὅτι εἶχε ἀκόμη περισσότερα χρήματα ἀπό ὅ,τι προηγουμένως νά δαπανᾷ γιά τά ἔργα τῶν καλύτερων ἀντιγράφων – ἡ τελευταία γνωστή ἀπόκτησή του εἶναι ἓνας τόμος θεολογικός χρονολογούμενος στά 932. Καμία ἄμεση ἐνδειξη δέν συνδέει τόν *Venetius A* τῆς

Ἰλιάδας μέ τόν Ἀρέθα (εἶναι βέβαιο ὅτι δέν ἀποτελεῖ ἓνα ἀπό τά χειρόγραφα πού σχολίασε μέ τό ἴδιο του τό χέρι), ἀλλά ὁ Severgys προέβαλε τό ἐπιχείρημα ὅτι περιέχει ὑλικό πού θά μπορούσε νά προέρχεται μόνον ἀπό ἓναν μαθητή τοῦ Φώτιου, καί ὅτι ὁ Α εἶναι κατά πᾶσα πιθανότητα ἀπόγονος τῆς ἀντιγραφῆς τῆς Ἰλιάδας ἀπό τόν Ἀρέθα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει εἶναι σχεδόν βέβαιο ὅτι οἱ ἰδιομορφίες τοῦ κειμένου τοῦ Α ὀφείλονται ὄχι σέ κληρονομιά ἀπό ἓνα πολύ παλαιό (καί ἴσως ἀκόμη Ἀλεξανδρινό) χειρόγραφο, ἀλλά σέ μία λόγια ἀναθεώρηση ἀπό κάποιον σχεδόν σύγχρονο σχολιαστή πού εἶχε εἰδικές πηγές πληροφοριῶν γιά τό ἔργο τοῦ Ἀρίσταρχου· καί φαίνεται ὅτι εἶναι μεθοδολογικά λανθασμένο νά μεταχειριζόμεθα τόν Α (ὅπως οἱ ἐκδότες μετά τόν Wolf καί τόν Heyne εἶχαν τήν τάση) ὥς τό αὐθεντικότερο χειρόγραφο τῆς Ἰλιάδας. Εἶναι βέβαιο ὅτι ἀποτελεῖ ἓνα ἀπό τά πιό πληροφοριακά χειρόγραφα ἀλλά οἱ διαφορές του ἀπό τό παραδοσιακό κείμενο φαίνεται νά ἔχουν κυρίως ἀρνητική ἀξία· μᾶς πληροφοροῦν μᾶλλον τί ἔλεγε ὁ Ἀρίσταρχος στό σχολιασμό του παρά τί εἶχε στό κείμενό του.

Ἡ δεύτερη περίοδος τῆς Βυζαντινῆς φιλολογίας, ἡ ὁποία ἄρχισε μέ τήν πτώση τῶν Εἰκονοκλαστῶν, εἶχε ἓνα αἰφνίδιο καί φοβερό τέλος μέ τή λεηλασία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπό ἐκείνους τούς κακὸφημους ὑπερασπιστές τῆς Χριστιανοσύνης, τούς πολεμιστές τῆς Τέταρτης Σταυροφορίας, τό 1204. Ἀπό τήν περίοδο πού προηγήθηκε αὐτοῦ τοῦ εἰδεχθοῦς ἐγκλήματος ἐναντίον τοῦ πολιτισμοῦ ἔχουμε πάνω ἀπό μία δωδεκάδα χειρόγραφα τῆς Ἰλιάδας, συμπεριλαμβανομένων τοῦ Α καί δύο ἄλλων μέ σπουδαία σχόλια⁵³, καί τρία χειρόγραφα τῆς Ὀδύσσειας, ἓνα μέ ἀποσπασματικά σχόλια⁵⁴, μία καθαρή ἔνδειξη ὅτι ἡ σχετική δημοτικότητα τῶν δύο ἔργων παρέμεινε κατά μεγάλο τμῆμα ἐκείνη πού ἐμφανίστηκε στήν Ἑλληνορωμαϊκή περίοδο. Οἱ κύριοι σχολιαστές αὐτῆς τῆς δεύτερης βυζαντινῆς περιόδου πού τούς ἀπασχολοῦσε ὁ Όμηρος ἦταν ὁ Ἰωάννης Τζέτζης (π. 1110 – π. 1180) καί ὁ Εὐστάθιος ἀπό τήν Θεσσαλονίκη· ἔξαιτίας τῆς ἄγνοιάς μας γιά τίς σχέσεις μεταξύ τῶν διασωθέντων χειρογράφων δέν μπορούμε νά ποῦμε ποιό, ἐάν κάποιο, ἀπό αὐτά διατηρεῖ ἵχνη τῆς ἐργασίας αὐτῶν ἢ ἄλλων σχολιαστῶν. Ὁ Allen, ἀκολουθώντας τόν Ludwich καί τόν Leaf, προσπάθησε νά βάλει τάξη στό χάος κατανέμοντας τά χειρόγραφα τῆς Ἰλιάδας καί τῆς Ὀδύσσειας σέ οἰκογένειες, ἀλλά ἔπρεπε νά παραδεχθεῖ ὅτι οἱ οἰκογένειές του ἀποτελοῦσαν στήν καλύτερη περίπτωσι μόνάχα στατιστικές προσεγγίσεις· καί μία ματιά στό σχεδιάγραμμα στό ὅποιο ἀναφέρει τά συμπεράσματά του γιά τά χειρόγραφα τῆς Ἰλιάδας (*Homeri Ilias*, i, μετά τή σελ. 278) δείχνει πόσο πολύ ἀπέχουν οἱ οἰκογένειές του ἀπό τό νά ἐξηγήσουν τήν ἱστορία τοῦ κειμένου⁵⁵.

Ἡ τρίτη περίοδος τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας ἀρχίζει μέ τήν ἐπανεγκαθίδρυση τῆς ἐλληνικῆς αὐτοκρατορίας στήν Κωνσταντινούπολη τό 1261, καί σηματοδεύεται ἀπό τήν ἐργασία τόσο μεγάλων σχολιαστών ὥπως τοῦ Μάξιμου Πλανούδη (1260-1310), τοῦ Θωμᾶ Μαγίστρου (1275 - 1325) τοῦ Ἑμμανουήλ Μοσχόπουλου (π. 1265 – π. 1316), καί πάνω ἀπό ὅλους τοῦ Δημήτριου Τρικλίνιου (1280; – μετά τό 1332), τοῦ μόνου Βυζαντινοῦ σχολιαστοῦ στόν ὁποῖο ἀξίζει νά δοθεῖ τό ὄνομα τοῦ κριτικοῦ κειμένου μέ τή σημερινή ἔννοια⁵⁶. Ὁ Μοσχόπουλος συμπίλησε σύντομες σημειώσεις στήν *Ἰλιάδα* i καί ii· δέν ὑπάρχει ὁμως ἀπόδειξη ὅτι ἡ κριτική δραστηριότητα ὁποιοδήποτε ἀπό αὐτούς τοὺς σχολιαστές εἶχε ὡς στόχο τό κείμενο τοῦ Ὁμήρου. Πολλά ἀπό τά διασωθέντα χειρόγραφα τῆς *Ἰλιάδας* καί τῆς *Ὀδύσσειας* πρέπει νά ἔχουν γραφεῖ μεταξὺ τοῦ 1280, ὅταν βρίσκουμε γιά πρώτη φορά ἐργασία τοῦ Πλανούδη, καί τοῦ 1340· ἐδῶ ὁμως ξανά ἀγνοοῦμε ἐντελῶς τίς σχέσεις τοῦ ἐνός χειρογράφου πρὸς τό ἄλλο ὥστε νά διακρίνουμε τό ἔργο μεμονωμένων σχολιαστών, ἀφήνοντας κατά μέρος τήν ἀδυναμία μας νά συσχετίσουμε τίς παραλλαγές στά κείμενα μέ ὁποιοδήποτε ἰδιαίτερο σχολιαστή ἢ ομάδα σχολιαστών. Ὅχι πολύ μετά τό θάνατο τοῦ Τρικλίνιου ἄρχισε τό ρεῦμα τῶν ἐλληνικῶν κειμένων καί Ἑλλήνων σχολιαστών πρὸς τή δύση, καί εἰδικά τήν Ἰταλία· στό τέλος τοῦ δέκατου τέταρτου καί δέκατου πέμπτου αἰώνα τά περισσότερα ἀπό τά χειρόγραφα μας εἶχαν ἀντιγραφεῖ, κυρίως στήν Ἰταλία καί γιά Ἰταλοὺς πελάτες, καί μπορούμε νά ἀναγνωρίσουμε μερικούς ἀπό τοὺς ἀντιγραφεῖς καί τοὺς σχολιαστές, εἰδικά τόν Ἰωάν. Ρῶσο καί τόν Ἰωάν. Λάσκαρη, πολύ δραστήριους στό ἔργο τους. Ὡστόσο ἡ βυζαντινὴ περίοδος τελειώνει πραγματικά μέ τόν ἐρχομὸ τῆς τυπογραφίας· καί γιά τόν Ὁμηρὸ ἀρχίζει μιὰ καινούργια ἐποχὴ τό 1488, μέ τήν τύπωση στήν Φλωρεντία ἀπὸ τόν Δημήτριο Δαμίλα, ὑπὸ τήν καθοδήγηση τοῦ Δημήτριου Χαλκοκονδύλη, τῆς *edino princeps* τῆς *Ἰλιάδας* καί τῆς *Ὀδύσσειας* (Πίν. 6). Ὁ Allen προέβαλε τό ἐπιχείρημα ὅτι ἡ *Ἰλιάδα* τυπώθηκε γιά πρώτη φορά ἀπὸ ἓνα χειρόγραφο τῆς ε οἰκογένειάς του, σήμερα χαμένο (καί ἴσως κατεστραμμένο ἀπὸ τοὺς τυπογράφους) καί ἡ *Ὀδύσεια* κυρίως ἀπὸ ἓνα χειρόγραφο τῆς g οἰκογένειάς του⁵⁷. ἐφιστᾷ ὁμως τήν προσοχή στό σημεῖο ὅτι ὁ Χαλκοκονδύλης ἰσχυριζόταν πὺς εἶχε κάνει τή δική του *διόρθωσιν*, χρησιμοποιώντας τόν Εὐστάθιο καί τοὺς σχολιαστές γιά νά παραγάγει ἓνα κείμενο ἀναγνώσιμο, καί τά στοιχεῖα πού ἀναφέρει ὑποστηρίζουν τόν ἰσχυρισμὸ τοῦ Χαλκοκονδύλη. Μιὰ ἐκτενέστερη μελέτη θά μπορούσε νά ἀναγνωρίσει τά χειρόγραφα πού χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τόν Χαλκοκονδύλη, ἀλλὰ ἐπὶ τοῦ παρόντος δέν μπορούμε νά προχωρήσουμε πέρα ἀπὸ ὅσα μᾶς ἔχει πεῖ ὁ Allen

Ἡ ἱστορία τοῦ κειμένου μετά τήν εἰσαγωγή τῆς τυπογραφίας συνδέε-

ται στενά μέ την ανάπτυξη των φιλολογικῶν ἀπόψεων γιά τή σύνθεση τῶν ποιημάτων, καί ἡ διαπραγμάτευση αὐτῆς τῆς σύνδεσης γίνεται στό ἐπόμενο κεφάλαιο. Ἕνας κατάλογος τῶν ἐκδόσεων (μέ ἡμερομηνίες) δορίσκεται στό διβλίο τοῦ W. Schmid, *Geschichte der griechischen Literatur*, ι (1929), 193, καί ὁ Allen προσέθεσε ἕναν εὐρύ σχολιασμό σχετικά μέ αὐτόν τόν κατάλογο (*Homeri Ilias*, i. 248 - 9, 258 - 72). Μετά τό 1929, δημοσιεύθηκαν οἱ ἀκόλουθες κριτικές ἐκδόσεις: *Iliad* τοῦ Allen, πού τόσο συχνά ἀναφέρθηκε προηγουμένως (1931), *Iliad* τοῦ Mazon στίς σειρές Budé (1937 - 1938), καί *Odyssey* τοῦ P. von der Mühl (1946)⁵⁸. Αὐτό πού χρειάζεται τώρα, ὅπως καθίσταται πλήρως σαφές ἀπό τόν προηγούμενο ἀπολογισμό, εἶναι μιᾶ ἀκριβῆς μελέτη τῶν μεσαιωνικῶν χειρογράφων μέ σκοπό τή θεμελίωση τῆς ἱστορίας τοῦ κειμένου ἀπό τόν ἕνατο ὥς τόν δέκατο πέμπτο αἰῶνα, ὡς προκαταρκτικό στάδιο γιά τήν προετοιμασία νέων κειμένων (καί ἐξ αἰτίας τῆς ἐπανεκτιμήσεως τοῦ Α ἡ *Ἰλιάδα* χρειάζεται περισσότερο ἐπειγόντως τήν φροντίδα μας ἀπό ὅσο ἡ *Ὀδύσσεια*).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 6

1 Γιά ὁλόκληρο τό παρόν κεφάλαιο θεμελιακή εἶναι ἡ μελέτη τοῦ G. Pasquali *Storia della tradizione e critica del testo*² (1952), 201 - 47. Δεύτερο σέ σπουδαιότητα εἶναι τό ἔργο τοῦ P. Cauer, *Grundfragen der Homerkrunk*³ (1923), 9 - 135. Μπορεῖ νά ἀναφερθεῖ ἐπίσης τό ἔργο τοῦ W. Schmid, *Geschichte der griechischen Literatur (Handbuch der Altertumswissenschaft)*, vii I) i (1929), 54 - 83, 129 - 73. Γιά τοὺς Ὀμηρικοὺς ὕμνους βλ. T. W. Allen, W. R. Halliday καί E. E. Sykes, *The Homeric Hymns* (1936), xi - lvi.

2 Αὕτη εἶναι εἰδικά ἡ περίπτωση μέ τὰ Βυζαντινά χειρόγραφα, στά περισσότερα ἀπό τὰ ὅποια δέν ἔχουν ἐφαρμοστεῖ ἀκόμη οἱ σύγχρονες μέθοδοι τῆς κωδικολογίας. Γιά αὐτές τίς μεθόδους, βλ. R. Devrèsse, *Introduction à l'étude des manuscrits grecs* (1954), καί A. Dain, *Les Manuscrits* (1949). Ἕνα παράδειγμα τῆς τεχνικῆς πού ἐφαρμόστηκε στά χειρόγραφα ἐνός μόνον συγγραφέα εἶναι τό ἔργο τοῦ J. Igouin *Histoire du texte de Pindare* (1952).

3 Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς *Ἰλιάδας* ἔχει γίνει ἀπό τόν T. W. Allen, *Homeri Ilias* (1931), i I καί 11 - 55. ἀναφέρει 190 χ ρ φ., καταταγμένα χρονολογικά ἀπό τόν πέμπτο ὡς τόν δέκατο ἕνατο αἰῶνα, ἐπτά ἀπό τὰ ὅποια περιέχουν καί τήν *Ὀδύσσεια* καί τήν *Ἰλιάδα*. Βλ. ἐπίσης P. Chantraine στό ἔργο τοῦ P. Mazon, *Introduction à l'Iliade* (1942), 5 - 14. Γιά χειρόγραφα τῆς *Ὀδύσσειας* βλ. Allen, BSR, VI - 84. κάνει ἕναν κατάλογο ἀπό 75 χ ρ φ., ἀπό τόν δέκατο ὡς τόν δέκατο ἕνατο αἰῶνα, συμπεριλαμβάνοντας τὰ ἐπτά πού ἤδη ἀναφέρθηκαν. Ἡ ἐργασία τοῦ Allen κρίθηκε αὐστηρά, χωρίς ὁμως αὐτήν ἡ μεσαιωνική παράδοση τοῦ δημηρικοῦ κειμένου θά ἦταν σχεδόν ὁλοκληρωτικά ἄγνωστη.

4 Τελευταῖος κατάλογος στό *Greek and Latin Literary Texts from Greco - Roman Egypt* (1952) τοῦ R. A. Pack, συμπληρωμένος ὡς τό 1949 (μέ παράρτημα, λιγώτερο πλήρες, ὡς τό 1951), περιλαμβάνει 381 ἀποσπάσματα τῆς *Ἰλιάδας* καί 111 τῆς *Ὀδύσσειας*, παράλληλα μέ ἕνα μεγάλο ἀριθμό παραθεμάτων σέ ἄλλους συγγραφεῖς καί 60 ἀποσπάσματα πού θά ἔπρεπε νά ταξινομηθοῦν ὡς ἑμμεσες πηγές. Οἱ σπουδαιότερες μεταγενέστερες προσθήκες ὅσον ἀφορᾷ τίς γνώσεις μας γιά τό κείμενο εἶναι τοῦ V. Martin, *Papyrus Bodmer*, i (1954) καί P. Hibeh, ii 173. Πρβ. P. Collart στόν Mazon, δ π., 39 - 73 (*Iliad*), *Rev. Phil.* 3e sér. XIII 291 - 307 (*Odyssey*).

5 Γιά τὰ *testimonia* στήν *Ἰλιάδα* βλ. τό κριτικό ὑπόμνημα στίς ἐκδόσεις τοῦ Allen (1931).

καί τοῦ Mazon (1937 - 8) δέν ὑπάρχει ἱκανοποιητική συλλογή γιά τήν Ὀδύσσεια. Γιά τά ἀρχαία παραθέματα γενικά τό ἔργο τοῦ J. La Roche, *Homeric Textkritik im Altertum* (1866) ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἀναντικατάστατο. Ὁ J. Labarbe, *L' Homère de Platon* (1949) συζητήσε τά παραθέματα τοῦ Πλάτωνα. Ὁ ἴδιος ἔχω ἐξετάσει ὁρισμένα σημεῖα τῆς μεθόδου πού ἀφορᾷ τή χρήση ἀρχαίων παραθεμάτων καί ὑπαινιγμῶν, *Eranos*, lxxi 125 - 40. Ἀπό τά ἀρχαιολογικά ἀντικείμενα τά σπουδαιότερα εἶναι τά ἀποκαλούμενα ὁμηρικά ἀγγεῖα (F. Courby, *Vases grecs à reliefs* (1922), 281 - 97, εἰδικά τά νούμερα 16, 17) τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ τρίτου αἰῶνος π. Χ. (πρβλ. H. A. Thompson, *Hesperia*, lxxi 451 κ.ε., εἰδικά 457 - 8 circa 275). Ὁφείλω τίς ἀναφορές γιά τόν Courby καί τόν Thompson στόν Καθηγητή T. Söhren τῆς Κολωνίας.

6 Ἡ Σοῦδα, τ. εἴ «τό φρούριο». Γιά μιᾶ δλοκληρωμένη συζήτηση βλ. F. Dolger, »Der Titel des sog. Sudaslexikons«, *Sitzungsbericht d. Bayr. Akad., Phil.-hist. Kl.*, 193 6, Heft 6.

7 Ἡ στερεότυπη ἔκδοση παραμένει ἀκόμη ἐκείνη τοῦ G. Stallbaum (1825 - 30, ἐπανεκτύπωση 1960). Χρειάζεται ἐπειγόντως μία νέα ἔκδοση.

8 Ἀρχικά δημοσιευμένο τό 1769, δεύτερη ἔκδοση ἀπό τόν J. Bryant 1775, σσ. 248 - 78.

9 Ἡ μόνη ἐξαίρεση εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ Γλαύκου ἀπό τό ἔγγραφο πού δόθηκε σόν παπποῦ του Βελλερεφόντη ἀπό τόν Προίτο, βασιλιά τοῦ Ἀργους (Z 168 - 70) δέν ὑπάρχει ὑπαινιγμός, ὅτι ὁ Γλαῦκος ὁ ἴδιος ἢ οἱ σύγχρονοί του μπορούσαν νά διαβάσουν ἢ νά γράφουν. Ὁ Ἀρίσταρχος εἶχε ἤδη σχολιάσει τόν ἀναλφαριθμητικό τῆς ὁμηρικῆς κοινωνίας (Σχολ. Α. στό Z 169, H 175) δέν ὑπάρχει ἐνδειξη ὅτι πίστευε πώς ὁ Ὅμηρος ἦταν ἀναλφάβητος.

10 Ἰώσηπος, *Κατά Ἀπίωνος*, i, 2 12 *φασιν οὐδὲ τοῦτον ἐν γράμμασι τὴν αὐτοῦ ποιήσιν καταλιπεῖν, ἀλλὰ διαμνημονευμένην ἐκ τῶν ἀσμάτων συντεθῆναι*.

11 Τόμ. i (1795), 40 κέ.

12 E. R. Dodds, *Fifty Years of Classical Scholarship* (ἐκδ. M. Platnauer, 1954), 13 κέ. D. L. Page, *Ἡ Ὀμηρική Ὀδύσσεια*, μτφρ. Κρ. Πανηγύρη, «Παπαδήμας» 1970, σσ. 138-9.

13 Πρβ. A. B. Lord, *TAPA*, lxxiv 124 - 34, *The Singer of Tales* (1960), κεφ. vi καί C. M. Bowra, *Homer and his Forerunners* (1955), 5 - 13.

14 Βλ. M. Ventris καί J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek* (1956). Ταυτόχρονα σχεδόν μέ τή δημοσίευση τῶν *Documents* ὁ Καθηγητής A. J. Beattie ἐπετέθη ἐναντίον τοῦ ἰσχυρισμοῦ τῶν Ventris καί Chadwick ὅτι ἔχουν ἀποκρυπτογραφήσει τή γραμμική γραφή Β μετὰ τήν ἀπάντηση τοῦ Καθηγητῆ L. R. Palmer (*Gnomon*, XXIX 562 - 4) καί τοῦ Chadwick (*JHS*, lxxvii 202 - 4), ἡ ἐπίθεσις αὐτή μπορεῖ λογικά νά θεωρηθεῖ ὅτι ἀπέτυχε παντελῶς.

15 Πρβλ. H. L. Lorimer, *Homer and the Monuments* (1950), 128 - 9, 527 ἡ ἀπάντησίς τῆς στήν πολὺ παλαιότερη χρονολόγησις πού προτιμήθηκ ἀπὸ τόν A. Rehm, *Handbuch der Archäologie*, i (1939), 195 - 7, φαίνεται ἀποφασιστική. Ἀκόμη καί ὁ Rehm παραδέχεται (197) ὅτι ὑπῆρξε ἓνα χάσμα ἀνάμεσα στή χρήση τῆς Μινωικῆς γραφῆς ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες καί στό Ἑλληνικό ἀλφάβητο. Ὁ A. J. B. Wace προέβαλε τό ἐπιχείρημα (στόν πρόλογο γιά τοὺς Ventris καί Chadwick, *Documents*, XXVIII XXX) ὅτι ἡ μόρφωσις πρέπει νά ὑπῆρξε συνεχῆς στήν Ἑλλάδα ἀπὸ τό τέλος τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ὡς τόν δγδοο αἰῶνα. Πρβ. R. Harder, *Kleine Schriften* (1960), 57 - 97.

16 Οἱ ἀοιδοὶ καὶ κιθαρισταὶ του (Θεογ. 95) δέν εἶναι ἀναγκαστικά διαφορετικοὶ ἄνθρωποι (πρβ. N 371 *ἑτέρω κίθαριν καὶ ἀοιδὴν*, καί B 594 - 600 ὅπου ὁ Θάμυρις χάνει καί τὴν ἀοιδίην καί τὴν κιθαρίστυν).

17 Τά ὀνόματα τῶν τριῶν αὐλητῶν πού ἀναφέρονται ἀπὸ τόν Ἀλκμάν καταγράφονται ἀπὸ τόν Ἀθήναιο (XiV 624 b = Ἀλκμ. ἀπόσπ. 112 Bergk). ὁ Ἀλκμάν ἀναφέρει ἐπίσης ἓναν *κιθαριστάν* ὡς συνοδό (ἀπόσπ. 20 2 Diehl). *Κιθαρωδός* καὶ *ραψωδός* θρῖσκονται γιά πρώτη φορά στόν Ἡρόδοτο (i 23 V 67 2), ἀλλὰ σέ κάθε περίπτωση τὰ συμφραζόμενα δείχνουν ὅτι παρόμοιοι ἐκτελεστές ὑπῆρχαν ἤδη τὸν ἑβδομο αἰῶνα. Ἡ φύσις τῆς ἐκτέλεσις τοῦ ραψωδοῦ ἐμφαίνεται ἀπὸ τό γεγονός ὅτι κρατοῦσε ἓνα ραβδί (*ράβδος*) καί ὅχι ἓνα μουσικό ὄργανο κατὰ τὴν παράστασι. πρβ. τό ἀγγεῖο τοῦ ζωγράφου Κλεοφράδῃ (B. M. E 270, Beazley, ARV, 122, No 13).

18 Ὁ Εὐμήλος ὁ Κορίνθιος λέγεται ὅτι ὑπῆρξε σύγχρονος μέ τὴν ἔδρυσιν τῶν Συρακων-

σών (734 π. Χ.) και ότι έγραψε ένα προσόδιον εις Δῆλον (ἀπό τό όποίο σώζονται δύο στίχοι) γιά τούς Μεσσηνίους· αὐτό πρέπει νά έγινε πρίν τό τέλος τοῦ πρώτου Μεσσηνιακοῦ πολέμου (περίπ. 720). Ὁ Τέρπανδρος, ὁ Καλλίνος καί ὁ Ἀρχίλοχος ἀνήκουν στά πρώτα χρόνια τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος

19 Οἱ κύριες πηγές γιά μιá ἀπαρίθμηση τῶν ραψωδῶν εἶναι Σχόλ. Πίνδ. Νεμ. II I (ἐκδ. Drachmann, III 28 - 32), τά ἀταξιόμητα κατάλοιπα μιáς ἐμπεριστατωμένης συζήτησης, πιθανῶς ἀπό τόν Ἀρίσταρχο, καί ὁ Ἰων τοῦ Πλάτωνα

20 Σχόλ. Πίνδ. Νεμ. II I c, πού χρονολογεῖ τήν πρώτη παράσταση ἔλεση τοῦ «Ὀμήρου» ἀπό τόν Κύναιθο στίς Συρακοῦσες τήν 69ῃ Ὀλυμπιάδα (504/0) γιά τήν ἀκρίβεια τῆς χρονολογίας πρὸ Wilamowitz, *Homericische Untersuchungen* (1884), 259, σημ. 21, καί H. T. Wace - Gery, *Greek Poetry and Life* (1936), 56 - 78

21 Δέν εἶναι βέβαιο πόσον καιρό ἤκμασαν οἱ Ὀμηρίδες· οἱ σχετικές ἀναφορές τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ἰσοκράτη δείχνουν ὅτι δροῦσαν ἀκόμη τόν τέταρτο αἰῶνα (μολονότι ὄχι ἀναγκαστικά ὡς ραψωδοί), ἀλλά ἡ μόνη μεταγενέστερη ἀναφορά σέ αὐτούς (Στράβων, XIV 645) εἶναι ἀμφίβολη, καί δέν ἀποδεικνύει ὅτι ἡ συντεχνία ὑπῆρχε ἀκόμη ἐκείνη τήν ἐποχή

22 Γιά μιá περιεκτική σύνοψη τῆς συζήτησης σχετικά μέ τή χρονολόγηση καί τήν αὐθεντικότητα τοῦ Ἰππάρχου βλ. H. Leisegang, *R. E. XX 2* (1950), 2367

23 Ἐχω συζητήσει τό ὅλο θέμα τῆς «Πεισιστράτειας ἀναθεωρήσεως», ὅπως ἀποκαλεῖται, *ΤΑΡΑ*, ΙΧΧVI 1 - 21. Γιά τόν Διενχίδα βλ. *CQ*, n s ix (1959), 216 - 22

24 Σχόλ. Α στοῦ Γ 230, Δ 273. Σχόλ. Β στοῦ Β 557. Πρὸ Στράβων IX 394

25 Γιά παραδείγματα γνωστά στόν Ἀρίσταρχο πρὸ *Lehrs, de Aristarchi studiis homericis*³ (1882), 233 - 8

26 Ὁ P. Hübner, II 173 αὐθάνει σημαντικά τίς ἐνδείξεις γιά τήν ἐξισκείωση τοῦ Ἀριστάρχου μέ τό κείμενο τοῦ Ὀμήρου, καί ἐνισχύει τή γνώμη πού ἐξέφρασε προσφατά ὁ O. von Weber (*Die Beziehungen zwischen Homer und den alteren griech. Lyrikern*, diss. Bonn 1955, 106) ὅτι οἱ παλαιότεροι λυρικοὶ ποιητές «μιμοῦνταν εἰδικά χωρία ἀπό τόν Ὀμηρο, τά όποία εἶχαν ἤδη μπροστά τους στή μορφή πού τά διαβάζουμε ἐμεῖς σήμερα»

27 Τό Σχόλ. Α στοῦ Α 381 λέει ὅτι ὁ Θεαγένης διάβαζε *ἐπεὶ ὅα νῦ οἱ φίλος ἦεν* ἐκεῖ ὅπου τά χειρόγραφα μας ἔχουν *ἐπεὶ μάλα οἱ*. κτλ. (Ὁλόκληρο τό χωρίο ὁδελίζεται ἀπό τόν Ἀρίσταρχο)

28 Ὁ W. Schmid, *Geschichte der griechischen Literatur*, III (1940), 429, σημ. I, τείνει νά τό τοποθετήσει ἐγγύτερα στό 424 παρά στό 421. ὁ G. Zuntz, *The Political Plays of Euripides* (1955), 89, σημ. 2, 93, τό τοποθετεῖ στό 421, ἀλλά δέν δίνει καμία αἰτιολογία

29 Βλ. J. Labarbe, ὁ π., (σημείωση 5, προηγουμένως).

30 Βλ. γιά παράδειγμα, τίς ἐργασίες τῶν A. Ludwig, *Die Homervulgata als voralexandrinisch erwiesen* (1898), καί G. M. Bolling, *The External Evidence for Interpolation in Homer* (1925), *The Athenized Lines in the Iliad* (1944), *Ilias Atheniensium* (1950)

31 Ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν παλαιῶν ἀναθεωρήσεων συνοψίζεται ζωντανά στήν ἱστορία γιά τόν Τίμωνα πού διέσωσε ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος (IX 113). Ὁ Ἀρατος ῥώτισε τόν Τίμωνα πῶς θά μπορούσε νά ἀποκτήσει ἕνα ἀξιόπιστο κείμενο τοῦ Ὀμήρου, καί ὁ Τίμωνας ἀπάντησε «μονάχα ἐάν ἀναχθεῖς στά παλαιά ἀντίγραφα καί ὄχι σέ ἐκεῖνα πού ἔχουν ἤδη ἀναθεωρηθεῖ»

32 Κατάλογος ἐγινε ἀπό τόν La Roche, ὁ π. (βλ. σημείωση 5)

33 Βλ. εἰδικά M. van der Valk, *Textual Criticism of the Odyssey* (1949), καί G. Jachmann, *Nachrichte n d. Gesellschaft d. Wissenschaften zu Göttingen*, Phil. — Hist. Kl. 1949, 167 - 224, ἐπιπροσθέτως μέ τίς ἐργασίες τῶν La Roche, Pasquali, Cauer, Sandys, καί Bolling πού ἤδη ἀναφέρθηκαν. Τό κεφάλαιο τοῦ Allen γιά τήν ἱστορία τοῦ κειμένου στό *Homeri Ilias*, I 194 - 216 ἀρχίζει τό 300 π. Χ. Βλ. ἐπίσης τό ἄρθρο μου "The Study of Homer in Graeco - Roman Egypt", *Mitteilungen aus der Papyrussammlung der öster. Nationalbibliothek*, n s v, 1956, 51 - 8

34 Ἐκτός ἀπό τίς ἐκδόσεις τοῦ Ἀντίμαχου καί τοῦ Εὐριπίδη, πού ἤδη ἀναφέρθηκαν, τά ὁμηρικά σχόλια ἀναφέρουν ἕναν ἀριθμό ἐκδόσεων μέ βάση τόν τόπο τῆς προέλευσής τους (οἱ ἀποκαλούμενες *πολιτικά*, τ. ἔ. ἐκδόσεις). Ἀπό αὐτές ἡ Μασσαλιώτιδα ἀναφέρεται πολύ

συχνά κατόπιν ἀκολουθοῦν οἱ ἐκδόσεις ἀπὸ τὴν Χίο, τὴν Σινώπη, τὴν Ἀργολίδα, τὴν Κύπρο, τὴν Κρήτη καὶ τὴν Αἰολίδα. Κι ἄλλες ἐκδόσεις ἀναφέρονται ὅπως ἡ κυκλική, ἡ ἐκ Μουσείου, ἡ πολύστιχος (γιὰ αὐτὴ βλ. R. Cantarella, *L'edizione polistica di Omero*, 1929) Περὶληπτικοὶ ὄροι ὅπως *χαριέστεραι*, *ἀστειότεραι*, *εἰκαιότεραι*, *φανλότεραι*, *κοιναί*, *δημώδεις* ἀπαντοῦν ἐπίσης, ἀλλὰ ἡ ἀκριβὴς σημασία τους δέν μπορεῖ νὰ καθορισθῇ.

35 Ἡ ἑλληνικὴ λέξη γιὰ αὐτὸ εἶναι *ἀθετεῖν*: ἐξ οὗ οἱ ὄροι «ἀθέτησις», «ἀθετῶ». Τὰ σχόλια χρησιμοποιοῦν παράλληλα μὲ τὸ *ἀθετεῖν* καὶ τὸ *παρατεῖσθαι*.

36 Ἡ μελέτη τῆς συνεισφορᾶς τοῦ Ἀριστάρχου στὶς ὁμηρικὲς σπουδὲς θεμελιώθηκε ἀπὸ τὸν K. Lehrs, *De Aristarchi studiis homericis* (1833, 1865, ἀναθεωρημένη ἀπὸ τὸν A. Ludwig 1882). Τοῦ Ludwig, ἡ ἐργασία *Aristarchs Homerische Textkritik nach den Fragmenten des Didymus dargestellt und beurtheilt* (1912) ἐμφανίσθηκε τὸ 1884 - 5. Μεταγενέστερες ἐργασίες εἶναι τοῦ A. Roemmer, *Aristarchs Athetesen und die Homerkritik* (1912) καὶ *Die Homerexegese Aristarchs in ihren Grunden dargestellt* (ἐκδ. E. Bdzner, 1924). H. Erbse, "Über Anstarchs' Iliasausgaben" (*Hermes*, lxxvii 275 - 303).

37 Βλ. P. Chantraine, *Grammaire homérique*, 1² (1948), κεφ. I. Τὸ διβλίο τοῦ J. Wackemagel *Sprachliche Untersuchungen zu Homer* (1916) συνεισέφερε σημαντικὰ στὴ θεμελίωση αὐτῆς τῆς θέσεως τὰ ἐπιχειρήματά του ὅμως ἔχουν τώρα παραγκωνισθῇ ὅσον ἀφορᾷ μερικὲς ζωτικὲς ἀπόψεις (εἰδικὰ μὲ τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῆς γραμμικῆς γραφῆς B), καὶ δέν πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνται πλέον γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν ἀρχαίους ἰσχυρισμούς καὶ νεώτερες προκαταλήψεις γιὰ τὴν «πεισιστράτεια ἀναθεώρησης».

38 Βλ. C. D. Vuck, *The Greek Dialects* (1955), 189 - 190.

39 Ἡ *editio maior* τῆς Ἰλιάδας τοῦ Allen παρέχει ὅλα τὰ σημάδια τοῦ Ἀριστάρχου, γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχει μαρτυρία, ὑπάρχουν ὅμως ἐκτενῆ χωρὶα χωρὶς καθόλου σημάδια (π. X., E 334 - 637), καὶ ἡ μαρτυρία εἶναι προφανῶς ἀτελής. Παραδείγματα A 2 διπλῇ, 5 δ *περιεσιγμένη*, 12 - 15 *ἀστερίσκοι*, 29 - 31 *ᾄδελοι* (δ' Ἀριστάρχος δέν χρησιμοποίησε τὸ *κεραύνιον*), B 192 *ἀντίσιγμα ἐστιγμένον* (γιὰ νὰ δείξει ὅτι οἱ 203 - 5, πού σημειώνονται μὲ *σίγμα ἐστιγμένον*, ἔπρεπε νὰ ἀκολουθοῦν αὐτὸν τὸν στίχο), Θ 535 - 7 μόνον *ἀντίσιγμα*, 538 - 40 μόνον *στιγμή*.

40 Τὸ παλαιότερο ἀπόσπασμα ἀπὸ ἕναν παπυρικὸ κώδικα τοῦ Ὀμήρου εἶναι ὁ P. Harris, 119 (Pack 669), τμήμα ἐνὸς μονόφυλλου πού περιέχει τὸ A 34 - 42 καὶ 69 - 77, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται στὸν δεῦτερο (.) αἰῶνα μ. X. Οἱ κώδικες γίνονται κοινοὶ κατὰ τὸν τρίτο αἰῶνα, καὶ εἶναι κανόνας τὸν δεύτερο. Ὁ πρωιμότερος γνωστός κώδικας τοῦ Ὀμήρου ἀπὸ περγαμνῇ εἶναι ὁ P. Ryf 1 53 (Pack 864) τοῦ τρίτου αἰῶνος (τὰ ὑπολείμματα περιλαμβάνουν μεγάλο μέρος τῆς Ὀδύσσειας XII - XXIV). Γιὰ τοὺς κώδικες γενικὰ βλ. C. H. Roberts, *Proc Brit Acad* xl 169 - 204.

41 Βλ. Devréesse, ὁ π. (σημείωση 2 προηγουμένως) 4, 11 - 16 ἀποδεικνύει ὅτι ἡ περγαμνῇ χρησιμοποιοῦνται γιὰ Ἑλληνικά ἐγγράφα περὶ τὸ τέλος τοῦ τρίτου αἰῶνος π. X.

42 Γιὰ ἀρχαῖες εἰκονογραφήσεις διβλίων βλ. γενικὰ E. Bethe, *Buch und Bild im Altertum* (ἐκδ. E. Kirsten, 1945) καὶ K. Weitzmann, *Illustrations in Roll and Codex* (1947). τὰ ὑπολείμματα ἐνὸς εἰκονογραφημένου Ὀμήρου τοῦ πέμπτου ἢ ἕκτου αἰῶνος μ. X. βρίσκονται στὴν Ἀμβροσιανῇ διβλιοθήκῃ στὸ Μιλάνο (1019, F 205 inf.), καὶ δημοσιεύθηκαν στὸ *Ilias Ambrosiana* (*Fontes Ambrosiani*, XXVIII 1953). Ὁ R. Bianchi - Bandinelli, *Hellenistic - Byzantine Miniatures of the Iliad* (1955), μελέτησε λεπτομερῶς αὐτὲς τὶς εἰκόνες, καὶ τὶς χρονολογεῖ ἀνάμεσα στὸ 493 καὶ 506 (πρὸς D. Talbot Rice, lxxvii 351).

43 Ὁ πάπυρος τοῦ Ἀλκμάνα στὸ Λοῦβρο ἀποτελεῖ ἕνα καλὸ παράδειγμα. Πρὸς D. L. Page, *Alcman The Parthenaeon* (1951), 9 - 16.

44 Ὁ Devréesse, ὁ π., τὴν τοποθετεῖ ἀνάμεσα στὸ 790 καὶ 797.

45 Βλ. R. Langumier στὸν Mazon, ὁ π. (σημείωση 3), 74 - 88. Τὸ «*The Homeric Scholia*» (*Proc Brit Acad* xvii 3 - 31) τοῦ T. W. Allen εἶναι ἕνας πρῶτος ὁδηγὸς γιὰ τὶς πιθανέες πηγές τῶν σχολίων. Λεπτομερέστερες ἐργασίες εἶναι οἱ ἐξῆς: H. Erbse, *Untersuchungen zu den antizistischen Lexika* (1950), *Beiträge zur Überlieferung der Iliasscholien* (1960), καὶ ἄρθρα στὸ *Rh. Mus* xcvi 170 - 91, καὶ στὴ *Mnemosyne*, sér. 4 vi 1 - 38. H. Gattiker, *Das Verhältnis des*

Homerlexikons des Apollonius Sophistes zu den Homerschollen (diss. Ζυρίχη, 1945)· P. M. Privitera *Stcul Gymn* n s v (1952), 1 - 8

46) Ἡ χρονολογία πού δόθηκε ἐδῶ γιά τόν Χοιροβοσκό εἶναι πολύ ἀμφίβολη ὁ P. Maas (*Byzant Ztschr* XXV 359) ἤθελε νά τόν τοποθετήσει χρονολογικά στόν ἑνατο αἰῶνα μ. Χ. καί ὁ Erbse ἔχει τώρα τήν ἴδια γνώμη (*Beitrage* , 106, σμ. 1)

47) Τά προλεγόμενά του τά ταξινομήσε (πολύ ἀσχημα) ὁ Siebenkees γιά τήν *editio princeps* τοῦ Heyne, ἢ τή *Χρηστομάθεια* τοῦ Πρόκλου (1786), πρὸς A. Severyns, *Recherches sur la Chrestomathie de Prochos*, iii (1953), 21. τὰ σχόλια, μαζί μέ ἑκείνα τοῦ B (*Ven Marc* 453, τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος), δημοσιεύθηκαν γιά πρώτη φορά ἀπό τόν Villoison τό 1788

48) Βλ. τίς ἐργασίες τους πού ἀναφέρθηκαν στίς σημειώσεις 45, 47

49) Βλ. εἰδικά P. Courcelle, *Les lettres grecs en occident*² (1948)

50) Βλ. J. M. Hussey, *Church and Learning in the Byzantine Empire 867 - 1185* (1937), F. Dvornik, *Photius et la réorganisation de l' academie patriarcale* (1950), R. R. Bolgar, *The Classical Heritage and its Beneficiaries* (1954), 59 - 90. Τό *Essai sur l' histoire du texte de Thucydide* (1955) 33 - 9 τοῦ B. Hemmerdinger, δίνει διάφορους λόγους γιά νά σκεφθοῦμε ὅτι οἱ κλασσικές σπουδές πιθανῶς δέν ἦταν πάντοτε τόσο ἐντελῶς παραμερισμένες ἀπό τοὺς εἰκονοκλάστες ὅσο διαφαίνεται στό κείμενο

51) Τό παλαιότερο σωζόμενο βυζαντινὸ χειρόγραφο μέ μικρογραμμάτη γραφή τελεῖσσε στίς 7 Μαΐου τοῦ 835 (Lenigrad State Library 219, τῶν Εὐαγγελίων)· τὰ λαϊκά χειρόγραφα μέ μικρογραμμάτη γραφή ἀρχίζουν μέ τόν Εὐκλείδη τῆς Ὁξφόρδης πού γράφεται τό 888 (Bodl Dorville, X 1 in fr 2 30) πρὸς Devrésse, ὁ π., 32

52) Τά παλαιότερα χειρόγραφα πού εἶναι γνωστό ὅτι ἀνήκαν στόν Ἀρέθα βρίσκονται καί τὰ δύο στή βιβλιοθήκη Bodleian ὁ Εὐκλείδης πού ἦδη μνημονεύτηκε (σημείωση 51), καί ὁ *Clarkianus* 39 γιά τόν Πλάτωνα (895) - Devrésse, ὁ π., 33, 94

53) *Venetius Marciatus* 453 (ἑνδέκατος αἰῶνας - B), Brit. Mus. Burney 86 (1059 - T. τ. ξ., Townleianus, ἀπὸ κάποιον προηγούμενο κτήτορα). Τὰ Σχόλια A καί B ἐξεδόθησαν ἀπὸ τόν G. Dindorf, *Scholia Graeca in Iliadem*, i - iv (1875 - 7), τὰ Σχόλια T ἀπὸ τόν E. Maas, αὐτόθ. v - vi (1887 - 8)

54) Δύο στήν Φλωρεντία Laur. 32. 24 (δέκατος - ἑνδέκατος αἰῶνας - G), Laur. *con. soppr* 52 (ἑνδέκατος αἰῶνας, - F) ἕνα στήν Χαϊδελέεργη *Palatinus* 45 (1201 - 2), μέ σχόλια στά Βιβλία i - vii. Γιά τὰ σχόλια στήν Ὀδύσσεια βλ. G. Dindorf, *Scholia Graeca in Odyseam* (1855)

55) Μία ἀπὸ τίς οἰκογένειες (h) τοῦ Allen ἔχει μία σαφῆ ἰδιαιτερότητα, πού ἀναγνωρίστηκε ἐπίσης ἀπὸ τόν Ludwig καί τόν Leaf φαίνεται νά συνδέεται ἀόριστα μέ τό κείμενο, καί μᾶλλον λιγώτερο ἀόριστα μέ τὰ σχόλια, τοῦ A, ἐπειδὴ τὰ χειρόγραφα πού ἀποδίδονται σέ αὐτὴν περιέχουν ἕνα ἀσυνήθιστα ὑψηλὸ ποσοστὸ ἀπὸ ἀλεξανδρινές γραφές. Τό παλαιότερο χειρόγραφο αὐτῆς τῆς οἰκογένειας (U 4 τοῦ Allen) ἀνήκει στόν δωδέκατο - δέκατο τρίτο αἰῶνα, καί ὑπάρχει μία πιθανότητα νά ἔχει προέλθει αὐτὴ ἡ οἰκογένεια ἀπὸ μία ἀναθεώρηση τοῦ Τζέτζη, τόν ὁποῖον ὁ Severyns ὑποπτεύεται ὅτι παρήγαγε μία ἀναθεώρηση τῶν προλεγομένων τοῦ Πρόκλου γιά ὁρισμένα Ὅμηρικά χειρόγραφα. αὐτὰ τὰ προλεγόμενα εὐρίσκονται σέ μία πληρέστερη μορφή στό A (Severyns, ὁ π., 152 - 5)

56) Βλ. R. Aubreton, *Δῦριθος, Τριψηνιθος ἐτ' ἑσ' ῥεψενσιονο μδιῶαλεσ δε Σοπηουλε* (1949), εἰδικά σσ. 17 - 23. A. Turyn, *The Byzantine MS Tradition of the Tragedies of Euripides* (1957) W. J. W. Koster, *Autour d' un manuscrit d' Aristophane* (1957)

57) Γιά τήν Ἰλιάδα βλ. *Homeri Ilias*, i 248 κέ. γιά τήν Ὀδύσσεια, BSR, v 63 - 5

58) Κριτικά θέματα συζητοῦνται στά σχόλια τῆς Ὀδύσσειας ἀπὸ τόν W. B. Stanford (1947 - 8) καί ἀπὸ τόν J. Bérard, H. Goube καί R. Langumier (1952), μολονότι καμία ἐκδοσὴ δέν εἶναι αὐστηρά κριτικὴ

7.

J. A. Davison

ΤΟ ΟΜΗΡΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

μετάφραση:

Δαν. Ι. Ίακώδ

Die Geschichte des Epos, das ist die homerische Frage — WILAMOWITZ

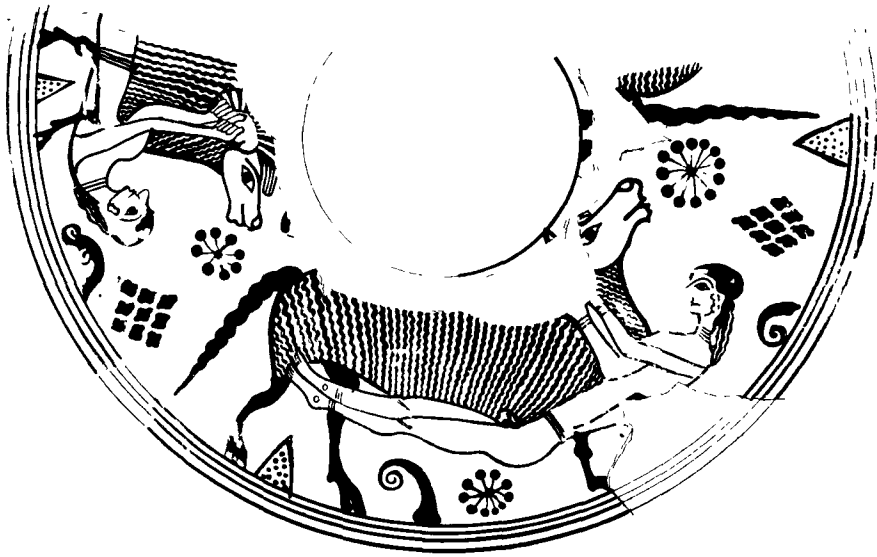
Œvres d' art, ces mondes à la fois achevés et inachevés — JEAN WAHL

Τό ὁμηρικó ζήτημα ἀφορᾷ κατὰ κύριο λόγο τή σύνθεση, τήν πατρότητα καί τή χρονολόγηση τῆς Ἰλιάδας καί τῆς Ὀδύσσειας. Γιά κανένα ἀπό αὐτά τά θέματα δέν εἴμαστε σέ θέση νά καταλήξουμε σέ ἀσφαλῆ συμπεράσματα, γιατί οἱ ἐξωτερικές μαρτυρίες εἶναι στό μεγαλύτερο μέρος τους ἀσαφεῖς καί ἀφερέγγυες, ἐνῶ οἱ ἐσωτερικές μαρτυρίες εἶναι σκοτεινές καί ἀντιφατικές. Ἐπειδὴ πάρα πολλά πράγματα ἐξαρτῶνται ἀπό τήν ὀρθή κατανόηση τῶν ἀρχαίων μαρτυριῶν, κρίνω σκόπιμο νά ἀρχίσω αὐτό τό κεφάλαιο μέ μιὰ ὅσο τό δυνατό πληρέστερη ἐκθεση τῶν ἀπόψεων πού ἔχουν διατυπωθεῖ γιά τό ὁμηρικó ζήτημα κατὰ τήν ἀρχαιότητα.

Γιά τήν πρώτη περίοδο, πού φτάνει ὥς τά μισά τοῦ 5ου αἰῶνα π. Χ., πρέπει νά διακρίνουμε τρεῖς βασικές κατηγορίες ἀναφορῶν στόν Ὅμηρο· (i) ἀναφορές μέ μνεία τοῦ ὀνόματος τοῦ ποιητῆ, (ii) ἀναφορές χωρὶς μνεία τοῦ ὀνόματος τοῦ ποιητῆ, ὁπότε ἡ σχέση τους μέ τόν Ὅμηρο εἶναι τό ἐξαγόμενο κάποιου συλλογισμοῦ, καί (iii) μιὰ ἐνδιάμεση κατηγορία ἀναφορῶν ὅπου γίνεται λόγος γιά κάποιον «ἄνδρα ἀπό τῆ Χίος». Ὅσον ἀφορᾷ τήν πρώτη κατηγορία πρέπει νά προβοῦμε σέ μιὰ ἐπιπλέον διάκριση ἀνάμεσα σέ ἀναφορές πού ἡ ἀρχική τους διατύπωση εἶναι γνωστή καί σέ ἀναφορές πού παραδίδονται ἔμμεσα. Ἄν ἐξαιρέσουμε δύο χωρία πού ἀποδίδονται στόν Ἡσίοδο (Ἀγών 213-14 Allen· ἀπ. 265 Rzach) – καί τά δύο εἶναι ἀμφίδολης γνησιότητας – ἄμεσες ἀναφορές πρωτοεμφανίζονται πρὸς τό τέλος τοῦ 6ου αἰῶνα π. Χ. μέ τόν Ξενοφάνη (ἀπ. 9, 10 Diehl) καί τόν Σιμωνίδη (ἀπ. 32 Diehl)· οἱ ἔμμεσες μαρτυρίες ἀρχίζουν μέ τόν Ἀρχίλοχο

(ὁ Όμηρος συνέθεσε τόν *Μαργίτη* – ἀπ. 153 Bergk), περιλαμβάνουν πιθάνον ύπαινιγμούς τοῦ Καλλίνου (ὁ Όμηρος συνέθεσε τή *Θηδαΐδα* – ἀπ. 6. Bergk)¹ καί τοῦ Στησίχορου (ὁ Όμηρος γιά τήν Έλένη – ἀπ. 32 Bergk)² καί πυκνώνουν πρὸς τό τέλος τοῦ βου καί τίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ. Κατά τό πρῶτο μισό τοῦ 5ου αἰῶνα οἱ ἀναφορές – τόσο οἱ ἄμεσες ὅσο καί οἱ ἔμμεσες – τοῦ Πινδάρου ἔχουν ἰδιαίτερη βαρύτητα.

Καί ἡ δεύτερη κατηγορία ἀναφορῶν πρέπει νά ὑποδιαιρεθεῖ (α) σέ προφανή παραθέματα ἢ προσαρμογές ὁμηρικῶν λέξεων καί φράσεων, ὅπως τά δάνεια τοῦ Ἀλκμάν ἀπό τήν *Όδύσσεια* (ἀπ. 16, 38, 39, 46, 80, 82, 106 Diehl) ἢ ἡ προσαρμογή τῶν στίχων 66-76 τοῦ Χ τῆς *Ιλιάδας* ἀπό τόν

Πιν 2. Ὁ Όδυσσεύς διαφεύγει ἀπό τόν Πολύφημο. ἀπό ἓνα αἰγινήτικο ἀγγεῖο, πρῶτος 7ος αἰῶνας π Χ

Τυρταῖο (ἀπ. 7, 21-30 Diehl), καί (β) σέ ὑπαινιγμούς σέ θέματα τῆς *Ιλιάδας* καί τῆς *Όδύσσειας* εἴτε τοὺς συναντοῦμε στή λογοτεχνία (π.χ. ὁ Ἀλκμάν γιά τόν Πάρι, ἀπ. 73 Diehl) εἴτε στήν τέχνη (ἀδιάφορο ἂν τά παριστανό-

μενα πρόσωπα είναι έπωνυμα, όπως στον ροδιακό δίσκο, όπου ο ΜΕΝΕΛΑΣ και ο ΕΚΤΟΡ μάχονται για τό σώμα του νεκρού που φέρει την επιγραφή ΕΥΦΟΡΒΟΣ [πίν. 28], ή όχι, όπως στην πρωτοαττική οίνοχόη του ζωγράφου των κριών³ [σχήμα 2]). Όπως θα δούμε πιο κάτω, οι περισσότερες από αυτές τις ύποθετικές αναφορές έχουν μικρή ή ανύπαρκτη αποδεικτική αξία, αν εξεταστούν μεμονωμένα· αν όμως εξεταστούν συνολικά και σέ συνδυασμό με τις ρητές αναφορές στον Όμηρο, τότε δημιουργούν την ισχυρή έντύπωση ότι οι Έλληνες της περιόδου που φτάνει ως τό 450 π.Χ. περίπου θεωρούσαν τον Όμηρο ύπαρκτό πρόσωπο, που έζησε στίς αρχές του 7ου αιώνα, τό αργότερο, και συνέθεσε πολύαριθμα αφηγηματικά ποιήματα εξαιρετικής ποιότητας· τά ποιήματα αυτά εξακολουθούσαν νά απαγγέλλονται από επαγγελματίες ραψωδούς και ειδικότερα από μία ομάδα καλλιτεχνών που ζούσαν στή Χίο και αυτοαποκαλούνταν «Όμηρίδες», προβάλλοντας έτσι την αξίωση ότι είναι απόγονοι του ποιητή.

Αυτή ή σχέση με τή Χίο (ή πρώτη αναφορά άπαντά στον Άκουσίλαο FGH 2 F 2) καθιστά σημαντικές τις αναφορές σέ κάποιον «άνδρα από τή Χίο», τις όποιες μνημονεύσαμε πιο πάνω. Υπάρχουν δύο τέτοιες αναφορές: τό περίφημο χωρίο από τον Όγμνο στον Άπόλλωνα (169-73· ό Θουκυδίδης III 104, 5 τό παραθέτει ως αναφορά του Όμήρου στον ίδιο τον έαυτό του) για τον τυφλό άοιδό της Χίου και τό ποίημα που άνήκει πιθανότατα στον 5ο αιώνα και τώρα περιλαμβάνεται στά άποσπάσματα του Σημωνίδη (άπ. 29 Diehl· τό παραθέτει ό Στοβαίος IV 34, 28)⁴.

Ήδη στίς αρχές του 5ου αιώνα διάφορες πόλεις διεκδικούσαν τον τίτλο της γενέτειρας του Όμήρου, και δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι κυκλοφορούσαν άντιμαχόμενες άπόψεις για τήν καταγωγή του. Δέν ύπάρχει λόγος νά άμφισβητήσουμε τήν πληροφορία του Τατιανού (*adv. Graec.* 31) ότι κάποιος Θεαγένης από τό Ρήγιο, σύγχρονος του Καμβύση (522), πίστεψε ότι άξιζε τον κόπο νά γράφει για τήν ποίηση, τήν καταγωγή και τή χρονολόγηση του Όμήρου. Τά σωζόμενα άποσπάσματα του Θεαγένη (συγκεντρωμένα από τους Diels - Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker* I άρ. 8) δέ μάς προσφέρουν καμιά πληροφορία για τις άπόψεις του σχετικά με τό όμηρικό ζήτημα με τή στενή έννοια του όρου· για μάς αυτός ό κλάδος της όμηρικής έρευνας αρχίζει σχεδόν έναν αιώνα αργότερα με τήν *Ίστορία* του Όροδότου. Ό άρχαίος ιστορικός, που ήταν άνιψιός ενός επαγγελματία έπικού ποιητή⁵, άντιμετωπίζει τό όμηρικό ζήτημα από τέσσερις πλευρές: ενδιαφέρεται για τή χρονολόγηση του Όμήρου, τή σχέση του με τους άλλους ποιητές, τά ίδια τά ποιήματα και τήν αξία των έπων ως ιστορικής πηγής.

Σχετικά με τή χρονολόγηση του Όμήρου ό Όρόδοτος δηλώνει ότι θά

παρουσιάζει νέα συμπεράσματα βασισμένα σε προσωπικές απόψεις. Ό Όμηρος έζησε πριν από τετρακόσια χρόνια περίπου (II 53, 2). Αν ύπολογίσουμε τρεις γενιές την εκατονταετία (πρβ. II 142, 2), τότε έχουμε δώδεκα γενιές, διάστημα πού έμπίπτει στά όρια αυτού πού ό Όρόδοτος φαίνεται ότι θεωρεί ιστορική περίοδο (ό Έκαταίος, όπως και ό Όρόπυθος⁶, είχαν δεκατέσσερις θνητούς προγόνους· αυτό σημαίνει: άτομα για τά όποια ύπήρχαν μαρτυρίες). Ό Θουκυδίδης δέ σχολιάζει την άποψη του Όροδότου παρά μόνο έμμεσα λέγοντας (I 3, 3) ότι ό Όμηρος έζησε πολύ μετά τον τρωικό πόλεμο. Ό Όρόδοτος, έξάλλου, θεωρούσε τον Όμηρο και τον Όσιόδο συγχρόνους (II 53, 2) διαφωνώντας, όπως φαίνεται, ως προς τό σημείο αυτό μέ τον Ξενοφάνη, ό όποιος θεωρούσε τον Όμηρο παλαιότερο από τον Όσιόδο, καθώς και μέ άλλους μή κατονομαζόμενους συγγραφείς, οί όποιοι θεωρούσαν τον Όσιόδο παλαιότερο (Ξενοφάνης B 13 Diels - Kranz). Κατά τή γνώμη του, επίσης, οί ποιητές πού θεωρούνταν παλαιότεροι από τον Όμηρο και τον Όσιόδο ήταν στην πραγματικότητα κατά πολύ νεότεροί τους· αυτό μπορεί νά έκληφθεί ως πολεμική έναντίον εκείνων πού θεωρούσαν τον Όμηρο άπόγονο του Όρφέα (π.χ. Φερεκύδης, Έλλάνικος και Δαμάστης - FGH 3F167) ή του Μουσαίου (π.χ. Γοργίας - Πρόκλος 24 Severyns)⁷. Επιπλέον, ό Όρόδοτος δέν είναι μόνο ό πρώτος άρχαίος συγγραφέας πού μνημονεύει την *Ιλιάδα* και την *Όδύσσεια* (II 116, 2, 4· IV 29) ως έργα του Όμήρου, αλλά και ύποστηρίζει (II 116-17) ότι οί άντιφάσεις ανάμεσα στά *Κύπρια* από τή μιá και την *Ιλιάδα* και την *Όδύσσεια* από τήν άλλη άποδεικνύουν ότι τά *Κύπρια* δέν μπορεί νά προέχονται από τον Όμηρο, ένω οί άμφιβολίες του για τον όμηρικό κανόνα άφορούν και τούς *Επιγόνους* (IV 32). Δέν είμαστε σε θέση νά παρακολουθήσουμε την εξέλιξη παρόμοιων άπόψεων, μέ εξαίρεση την περίπτωση του ιστορικού Έλλάνικου, ό όποιος ίσως νά απέδωσε τή *Μικρή Ιλιάδα* στον Λακεδαιμόνιο Κιναιίθωνα (Σχόλια στον στ. 822 των *Τρωάδων* του Εύριπίδη)⁸. τό δέβαιο, πάντως, είναι ότι προς τό τέλος του 4ου αιώνα από τά μεγάλα ποιήματα μόνο ή *Ιλιάδα* και ή *Όδύσσεια* θεωρούνταν όμηρικά, ένω άγνοούμε πότε άρχισε ή πρακτική νά αποδίδονται τά υπόλοιπα ποιήματα σε σκιώδεις μορφές όπως ό Άρκτίος, ό Λέσχης και ό Στασίνοσ. (Ό Όρόδοτος ασφαλώς δέ θά είχε άκούσει τίποτε γι' αυτούς, και είναι πολύ άμφίβολο άν τούς γνώριζε ό Άριστοτέλης)⁹.

Ό άποψη του Όροδότου για τή μέτρια άξία πού έχει ό Όμηρος ως ιστορική πηγή, άποψη πού λανθάνει στά πρώτα κεφάλαια τής ιστορίας του, διατυπώνεται ρητά στη συζήτηση του τρωικού πολέμου (II 113-18): Ό Όμηρος γνώριζε τά πραγματικά γεγονότα για την Έλένη στην Αίγυπτο, αλλά προτίμησε τή δική του έκδοχή, γιατί ήταν περισσότερο πρόσφορη για

ἐπική πραγμάτευση (116, 1). Ὁ Θουκυδίδης συμφωνεῖ μέ τόν Ἡρόδοτο καί θεωρεῖ τόν Ὅμηρο ἀναξιόπιστο (I 9, 4· II 41, 4). Κατά τά ἄλλα ἡ μελέτη τοῦ Ὁμήρου τόν 5ο αἰώνα φαίνεται ὅτι συγκέντρωσε τό ἐνδιαφέρον της κυρίως σέ λεπτομέρειες ἐρμηνείας (ἰδιαίτερα στή σημασία δύσκολων λέξεων)¹⁰ καί στό ἠθικό περιεχόμενο τῶν ποιημάτων, οἱ ὑπερασπιστές τῶν ὁποίων φαίνεται ὅτι βρῆκαν στήν ἄλληγορία τή διέξοδο ὡς πρὸς τό θέμα αὐτό. Ἡ ἔρευνα αὐτοῦ τοῦ εἵδους δέν ἀπασχολοῦσε μόνο τοὺς φιλοσόφους καί τοὺς σοφιστές ἀλλά καί τοὺς ἐπαγγελματίες ραψωδοῦς (μιά ἴσως ὄχι ἰδιαίτερα κολακευτική εἰκόνα τῶν μεθόδων τους μᾶς προσφέρει ὁ Πλάτων στόν *Ἰωνα*). Τόσο ὁ γλωσσολογικός ὅσο καί ὁ ἠθικοαλληγορικός τύπος ἔρευνας ἀσκήσαν σημαντική ἐπίδραση στίς μεταγενέστερες ὁμηρικές μελέτες, ἀλλά δέν ἀφοροῦν ἄμεσα τό ὁμηρικό ζήτημα.

Τά τελευταῖα χρόνια τοῦ 5ου αἰώνα σηματοδεύονται ἀπό μιά μεγάλη ἐπανάσταση στίς σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς συγγραφεῖς καί τό κοινό τους· ἐννοῶ τή διάδοση τῆς κατ' ἰδίαν ἀνάγνωσης ὡς μέσου ψυχαγωγίας (πρώτη φορά μνημονεύεται, ὅπως φαίνεται, σ' ἓνα ἀπόσπασμα τοῦ *Ἐρεχθέα* τοῦ Εὐριπίδη – 370 Nauck² –, πού χρονολογεῖται γύρω στό 424 π.Χ.) καί τή συνακόλουθη ἀνάπτυξη ἐνός ὁργανωμένου διδλικοπωλικοῦ ἐμπορίου (πρώτη φορά μνημονεύεται στήν ὄψιμη ἀρχαία κωμωδία· ἡ πρωιμότερη χρονολογημένη ἀναφορά εἶναι ὁ στίχος 1288 τῶν *Ὀρνίθων* τοῦ Ἀριστοφάνη – 414 π.Χ.). Στήν καθιέρωση τῆς κατ' ἰδίαν ἀνάγνωσης μπορούμε νά ἀποδώσουμε ὄχι μόνο τήν πρώτη ἐμφάνιση κειμένων τοῦ Ὁμήρου πού ὀφείλονται στήν ἀτομική πρωτοβουλία (οἱ λεγόμενες *ἐκδόσεις κατ' ἄνδρα*), ὅπως εἶναι ἡ ἔκδοση τοῦ ποιητῆ Ἀντίμαχου καί τοῦ Εὐριπίδη τοῦ νεότερου, ἀνιψιοῦ τοῦ μεγάλου τραγικοῦ, ἀλλά καί τήν ἐμφάνιση ἐνός νέου τύπου ὁμηρικῆς ἔρευνας πού ἀσχολεῖται μέ τήν παράδοση τοῦ κειμένου καί τίς λεπτομέρειες τῆς ἀφήγησης.

Στό ἐρώτημα «πῶς ἔφτασαν τά ὁμηρικά ποιήματα ἀπό τήν Ἰωνία στή μητροπολιτική Ἑλλάδα;» δόθηκαν δύο ἀπαντήσεις πού ἀνάγονται στόν 4ο αἰώνα. Σύμφωνα μέ τήν πρώτη ἐκδοχή ὁ σπαρτιάτης νομοθέτης Λυκοῦργος γνώρισε τά ποιήματα στά ταξίδια του (ὁ Ἐφορος μάλιστα ὑποστήριξε ὅτι συνάντησε τόν Ὅμηρο στή Χίο – Στράβων X 480-2) καί ἔφερε στή Σπῆρτη ἀντίγραφα (Πλουτάρχου *Λυκοῦργος* IV 3-4· πηγὴ του εἶναι προφανῶς ὁ Ἡρακλείδης ἀπὸ τόν Πόντο, πρβ. Ἀριστοτέλη ἀπ. 611, 10 Rose). Σύμφωνα μέ τή δεύτερη ἐκδοχή ὁ Ἱππαρχος, ὁ γιὸς τοῦ τυράννου Πεισίστρατου, ἦταν ὁ πρῶτος πού εἰσήγαγε τά ὁμηρικά ποιήματα στήν Ἀττική ([Πλάτωνα] *Ἱππαρχος* 228b). Καμιά ἀπὸ αὐτές τίς ἱστορίες δέν μπορεῖ νά γίνει ἀβασάνιστα ἀποδεκτὴ· πάντως, δέν εἶναι ἀντιφατικές, καί καθεμιά τους ἀνταποκρίνεται ὡς ἓνα βαθμὸ στήν ἀλήθεια: Ἀπὸ τή μιά

μεριά ή λακωνική τέχνη καί λογοτεχνία μᾶς βεβαιώνουν ὅτι τὰ ἐπικά ποιήματα ἦταν γνωστά τόν 7ο αἰώνα στή Σπάρτη, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη μεριά ή μελέτη τῆς ἀττικῆς τέχνης τοῦ 6ου αἰώνα ἐδειξε ὅτι ή γνωριμία μέ τήν *Ίλιάδα* τουλάχιστο συντελέστηκε στήν Ἀθήνα ἀργά¹¹. Ἐπιπλέον, ή μαρτυρία γιά τόν Ἱππαρχο συνδέεται μέ τήν πληροφορία ὅτι ὑποχρέωσε τοὺς ραψωδοὺς στά Παναθήναια νά ἀπαγγέλλουν τὰ ὁμηρικά ποιήματα ἐξ *ὑπολήψεως* (ἀλληλοδιαδόχως καί μέ τάξη) «ὅπως συμβαίνει ὡς σήμερα». Ἡ ἐξαιρετική θέση πού κατεῖχε ὁ Όμηρος στά Παναθήναια τοῦ 4ου αἰώνα ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τόν ρήτορα Λυκοῦργο σ' ἓναν λόγο τοῦ 332 (*Κατὰ Λεωκράτους* 102). δέ μᾶς ἐκπλήσσει τό γεγονός ὅτι ἀποδίδει τόν νόμο στοὺς πατέρες τῶν ἀκροατῶν του (*ὑμῶν οἱ πατέρες*) καί ὄχι σέ κάποιον τύραννο. Ἡ ἀσαφής διατύπωση, ὡστόσο, δέν μπορεῖ νά μᾶς προσφέρει τή βεβαιότητα ὅτι ὁ Λυκοῦργος πίστευε πῶς ὁ κανονισμός τῶν Παναθηναίων ἀνάγεται στόν 6ο αἰώνα¹². Οὔτε ή ἀπόδοση ἀπό τόν Διογένη Λαέρτιο (I 57) στόν Σόλωνα ἑνός διατάγματος σύμφωνα μέ τό ὁποῖο τὰ ἔργα τοῦ Όμήρου θά ἔπρεπε νά ἀπαγγέλλονται ἐξ *ὑποβολῆς* (δηλ. κάθε ραψωδός ἔπρεπε νά ἀρχίζει ἐκεῖ πού εἶχε σταματήσει ὁ προηγούμενος) ἐπιβεβαιώνουν ἀπόλυτα τήν τοποθέτηση τοῦ κανονισμοῦ τῶν Παναθηναίων στόν 6ο αἰώνα, γιατί, ἀκόμη καί ἂν ὁ Διογένης ἀκολουθεῖ ἐδῶ πιστά τήν πηγή του (πράγμα πού δέν εἶναι καθόλου σίγουρο), ὁποιοσδήποτε νόμος μπορούσε νά ἀποδοθεῖ στόν «Σόλωνα». Μποροῦμε, ὡστόσο, νά καταλήξουμε σέ ὁρισμένα συμπεράσματα μέ βάση τίς πληροφορίες τοῦ *Ἱπάρχου*: (i) ὁ κανονισμός τῶν Παναθηναίων ἀποτελοῦσε μιᾶ ἰδιαίτερη περίπτωση, πράγμα πού ὑποβάλλει τήν ἐντύπωση ὅτι σέ ἄλλους ραψωδικούς ἀγῶνες οἱ διαγωνιζόμενοι εἶχαν τήν ἐλευθερία νά ἐπιλέξουν τό ἐπεισόδιο τῆς ἀρεσκείας τους καί νά τό πραγματευθοῦν μέ τόν δικό τους τρόπο· (ii) στά Παναθήναια ὑπῆρχε ἓνα προκαθορισμένο κείμενο, πρὸς τό ὁποῖο οἱ διαγωνιζόμενοι ἔπρεπε νά συμμορφώνονται. Αὐτό τό προκαθορισμένο κείμενο θά μπορούσε νά ἐπιβληθεῖ, μόνο ἐφόσον τοῦ ἀναγνωριζόταν κάποια αὐξημένη ἐγκυρότητα· αὐτή ή ἐγκυρότητα μπορεῖ νά ὀφειλόταν εἴτε στίς λογοτεχνικές ἀρετές τοῦ κειμένου (ὅπως ὑπαινίσσεται ὁ Λυκοῦργος) εἴτε στήν πηγή ἀπό τήν ὁποία προερχόταν ή σέ συνδυασμό καί τῶν δύο προϋποθέσεων. Ἄν αὐτά τὰ συμπεράσματα συνδυαστοῦν μέ τίς ἀρχαιολογικές μαρτυρίες γιά τήν ὀψιμη ἐμφάνιση τῆς *Ίλιάδας* στήν Ἀθήνα καθώς καί μέ τήν πληροφορία (Σχόλια Πινδ. *Νεμ.* 2, 1 c Drachmann) ὅτι ὁ Κύναιθος ἀπό τή Χίο ἦταν ὁ πρῶτος πού ἀπάγγειλε ποιήματα τοῦ Όμήρου στίς Συρακοῦσες τήν 69η Ὀλυμπιάδα (504-500)¹³, τότε διεκδικεῖ πολλές πιθανότητες νά εἶναι ὀρθή ή ἄποψη ὅτι ή καθιέρωση τοῦ κανονισμοῦ τῶν Παναθηναίων ὀφείλεται στήν εἰσαγωγή τῆς *Ίλιάδας*, καί

Ίσως καί τῆς Ὀδύσσειας, στήν Ἀθήνα (πρόκειται γιά τά μόνα ποιήματα στόν προηροδότειο ὁμηρικό κανόνα, τά ὁποῖα, ὅσο μπορούμε νά πούμε σήμερα, εἶναι πιθανό ὅτι ὀδήγησαν στή θέσπιση ἑνός τέτοιου κανονισμοῦ) καί ὅτι ἡ ἀφιξη τῆς Ἰλιάδας στήν Ἀθήνα πρέπει νά χρονολογηθεῖ πρὸς τό τέλος τοῦ 6ου αἰῶνα π.Χ., ἴσως ὡς καινοτομία στήν ἀναδιοργάνωση τῶν Παναθηναίων ἀπό τοὺς Πεισιστρατίδες. Στήν περίπτωση αὐτῇ τῇ φράση «ποιήματα τοῦ Ὀμήρου» τόσο στόν Ἰππαρχο ὅσο καί στόν Σχολιαστή τοῦ Πινδάρου πρέπει νά τήν κατανοήσουμε μέ τοὺς ὅρους τοῦ 4ου αἰῶνα καί νά τήν περιορίσουμε σέ ἔργα πού ἐξακολουθοῦσαν νά περιλαμβάνονται στόν ὁμηρικό κανόνα τόν αἰῶνα αὐτόν, καί ὅχι μέ τήν εὐρύτερη ἔννοια πού ἀπέδιδαν στή φράση ὁ 6ος καί ὁ πρῶτος 5ος αἰῶνας.

Τό πρόβλημα τοῦ κανονισμοῦ τῶν Παναθηναίων κρίθηκε ἀπαραίτητο νά συζητηθεῖ διεξοδικά, γιατί φαίνεται ὅτι ἡ ἀπόδοσή του κατά τόν 4ο αἰῶνα σέ κάποιον Πεισιστρατίδη μπορεῖ νά συνδυάστηκε μέ μεταγενέστερους ἰσχυρισμούς γιά πεισιστρατίδειες παρεμβολές στό κείμενο τοῦ Ὀμήρου, καί ἔτσι δημιουργήθηκε κατὰ τήν ἐλληνιστική ἐποχή ἡ ἄποψη ὅτι ὑπῆρχε μιὰ «πεισιστρατεία ἐκδοση» τοῦ Ὀμήρου. Ἡ ἄποψη αὐτῇ ἄσκησε σημαντική ἐπίδραση στήν *communis opinio* τῶν λογίων τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου καί μέσο αὐτῶν στή σύγχρονη ὁμηρική ἔρευνα. Ἐτσι φτάνουμε στόν δεῦτερο ἀπό τοὺς νεοτερισμούς πού ἔγιναν τόν 4ο αἰῶνα στήν ὁμηρική ἔρευνα, τῇ διερεύνηση τῆς ἐσωτερικῆς συνέπειας τοῦ ὁμηρικοῦ κειμένου. Αὐτό τό πρόβλημα εἶναι σχεδόν ἀνύπαρκτο γιά ἓνα κοινό πού γνωρίζει τή λογοτεχνία χάρις στήν ἀπαγγελία καί τῇ δημόσια ἀνάγνωση· μόνο ὅταν πάρει κανεῖς τό κείμενο στά χέρια του καί ἔχει τή δυνατότητα νά τό διαβάσει προσεκτικά, ἀρχίζει νά ἀντιλαμβάνεται ἀντιφάσεις στήν ἀφήγηση. Ἀπό ὅσο ξέρουμε, ὁ πρῶτος κριτικός τοῦ Ὀμήρου πού πραγματοποιίησε μιὰ πραγματική μελέτη αὐτῶν τῶν ἀντιφάσεων ἦταν ὁ Ζώϊλος ἀπό τήν Ἀμφίπολη¹⁴, ὁ ὁποῖος ἦταν γνωστός ὡς «ὁμηρομάστιξ» γιά τή διαιότητα τῶν ἐπικρίσεων του· αὐτός θά ὑπῆρξε ἀναμφισβήτητα ἡ πηγή πολλῶν ἐπικρίσεων σχετικά μέ τήν ἀφηγηματική τεχνική τοῦ Ὀμήρου, στίς ὁποῖες ἀπάντησε ὁ Ἀριστοτέλης μέ τό ἔργο του Ἀπορήματα ὁμηρικά¹⁵. Ἐνα εἰδικό χαρακτηριστικό τῆς διερεύνησης τῆς ἐσωτερικῆς συνέπειας τοῦ Ὀμήρου, ἡ ἐπίθεση κατὰ τῆς ἀξιοπιστίας τοῦ ἀθηναϊκοῦ κειμένου, φαίνεται ὅτι ὀφείλεται κυρίως σέ ἱστορικά καί πολιτικά κίνητρα, ἰδιαίτερα στή μεγαρική προπαγάνδα γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς Σαλαμίνας. Ὁ Πλούταρχος στόν Βίο τοῦ Θησέα (XX 1) μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Ἡρέας (ἓνας μεγαρίτης ἱστορικός – FGH 486) κατηγόρησε τόν Πεισίστρατο γιατί παρέλειψε ἓναν στίχο προσδλητικό γιά τόν Θησέα ἀπό τό κείμενο τοῦ Ἡσίοδου (Κατάλογος ἀπ. 47 Traversa), ἐνῶ παρενέβαλε στήν Ὀδύσεια μιὰ ἀνα-

φορά στον Θησέα (λ 631). Ο Διογένης Λαέρτιος (I 57) φαίνεται να υπονοεί ότι ο Διευχίδας (*FGH* 485· πρβλ. *CQ* n.s. IX 216-22) κατηγορήσε τον Πεισίστρατο ότι πρόσθεσε επαινετικούς στίχους για τους Ἀθηναίους στον «κατάλογο νεῶν» τῆς Ἰλιάδας (B 546 καὶ τὰ ἐξῆς – πιθανότατα ὡς τὸν στίχο 558). Ὁ ἔπαινος τῶν Ἀθηναίων σ' αὐτούς τοὺς στίχους εἶναι ἀσφαλῶς ἀσύμμετρος πρὸς τὸν ἀσήμαντο ρόλο ποὺ παίζουν στο ὑπόλοιπο τμῆμα τῆς Ἰλιάδας, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ διαπίστωση δὲν ἀποτελεῖ ἀπὸ μόνη τῆς πολὺ ἰσχυρὸ ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς γνησιότητος τοῦ κειμένου (καὶ ὅπωςδήποτε δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὸ νὰ ἀφορᾷ τὸν Πεισίστρατο). Τὰ ἀπώτερα κίνητρα τῶν μεγαρικῶν ἐπιθέσεων ἐναντίον τοῦ ἀθηναϊκοῦ κειμένου (καὶ εἰδικότερα τοῦ «καταλόγου τῶν νεῶν») ἀποκαλύπτονται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη (*Ρητορική* 1375b 30), ὁ ὁποῖος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι παρέθεταν τὸν *Κατάλογο* (ἡ χρονολογικὰ ἐπόμενη ἀρχαία πηγὴ μας, ὁ Στράβων IX 394, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ τοὺς στίχους B 557-8), γιὰ νὰ ἀποδείξουν ὅτι εἶχαν περισσότερα δικαίωματα στὴ Σαλαμίνα ἀπὸ τοὺς Μεγαρεῖς¹⁶. Ὁ Στράβων ἀναφέρει ὅτι μερικοὶ (*πολλοί*, σύμφωνα μὲ τὸν Πλούταρχο *Σόλων* X 1· *ἔνιοι*, σύμφωνα μὲ τὸν Διογένη Λαέρτιο I 48· *τινές*, σύμφωνα μὲ τὰ Σχόλια B σὺν B 557) ἀπέδιδαν τὴν παρεμβολὴ στὸν Σόλωνα καὶ ἄλλοι στὸν Πεισίστρατο. Θὰ ἦταν σχεδὸν περιττὸ νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι ὡς ἐδῶ δὲν τίθεται ζήτημα γιὰ μιὰ ἀθηναϊκὴ «ἐκδοσὴ» ἢ «διόρθωσιν» τοῦ κειμένου τοῦ Ὀμήρου ἢ τοῦ Ἡσίοδου τὸν ἕκτο αἰῶνα (οἱ ὑποτιθέμενες παρεμβολές εἶναι ἀμελητέες σὲ ἕκτασιν καὶ δὲν προϋποθέτουν καμιά σοβαρὴ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα)¹⁷, ἂν δὲ συνέβαινε νὰ χρησιμοποιοῦνται ἀκόμη καὶ σήμερον τὰ ἴδια χωρία ὡς ἀπόδειξις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς πεισιστράτειας ἐκδόσεως τοῦ Ὀμήρου¹⁸.

Ἡ ὁμηρικὴ κριτικὴ τοῦ Πλάτωνα δὲ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἐπειδὴ ἀσχολεῖται κυρίως μὲ τὴν ἠθικὴ πλευρὰ τῶν ποιημάτων, παρὰ μόνον στὸν βαθμὸ ποὺ ὑπογραμμίζει τὴ λογοτεχνικὴ χάριν τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν· ἂν μάλιστα λάβουμε ὑπόψιν μας τίς συχνὰ κακόβουλες ἐπικρίσεις τοῦ Ζωίλου καὶ τῶν διαδόχων του, εἶναι σκόπιμο νὰ τονίσουμε τὴ γνώμη τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴ χάριν τοῦ Ὀμήρου ὡς ἐνισχυτικὴ τῆς κρίσεως τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ ἀξία τῆς Ἰλιάδας καὶ τῆς Ὀδύσσειας. Οἱ προκαταρκτικὲς μελέτες τοῦ Ἀριστοτέλη μᾶς εἶναι γνωστές μόνον ἀπὸ ἀποσπάσματα (βλ. σημείωσις 15)· ἡ τελικὴ του ὁμως ἐκτίμησις μᾶς ἔχει παραδοθεῖ στὴν *Ποιητικὴ*· ἡ Ἰλιάδα καὶ ἡ Ὀδύσεια ἔχουν συγκροτηθεῖ ὅσο καλύτερα γινόνταν καὶ εἶναι ὅσο τὸ δυνατό μίμησις μιᾶς πράξεως (1462b 11). Ἐχοντας κατὰ νοῦ αὐτὴν τὴν κρίσιν, ποὺ ἀπαιτεῖται στίς ἀπόψεις τῶν ἀλεξανδρινῶν ποιητῶν καὶ ἰδιαίτερα στὰ λόγια τοῦ Θεόκριτου γιὰ τὴ ματαιοπονία ὅσων ἐπιχειροῦν νὰ ἀνταγωνιστοῦν τὸν Χίιο ἀοιδό (VII 47-8 μὲ τὸ ἐρμηνευτικὸ σχόλιον

του Gow), δέν εἶναι δύσκολο νά διαγνώσουμε γιατί οἱ προσπάθειες τῶν *χωριζόντων*¹⁹, ὅπως ὁ Ξένων καί ὁ Ἑλλάνικος, νά ἐπεκτείνουν τήν ἀναλυτική κριτική τους ἐξαιρώντας ἀπό τόν ὁμηρικό κανόνα καί τήν *Όδύσεια* (Πρόκλος 102, 2-3 Allen) δέν τελεσφόρησαν στήν Ἀλεξάνδρεια. Ἐδῶ σχεδόν ὅλοι δέχονταν τόν Όμηρο συγγραφέα τῆς *Ιλιάδας* καί τῆς *Όδύσειας*, καί στόχος τῶν μεγάλων ἀλεξανδρινῶν φιλολόγων ἦταν νά ἐκδώσουν ἓνα κείμενο τῶν δύο ποιημάτων ἀντάξιο τῆς φήμης τοῦ ποιητῆ. Ἐνα τέτοιο ἐγχείρημα προϋπέθετε τήν προσεκτική μελέτη ὅλων τῶν ἐπιθέσεων ἐναντίον τοῦ ὁμηρικοῦ κειμένου, εἴτε αὐτές ἀφοροῦσαν τό ἠθικό περιεχόμενο εἴτε τίς λογικές ἀντιφάσεις, καί δέν πρέπει νά μᾶς προξενεῖ κατάπληξη τό γεγονός ὅτι αὐτοί οἱ κριτικοί χρησιμοποιοῦσαν τίς ἠθικές καί αἰσθητικές τους προκαταλήψεις ἢ τίς δυσκολίες τους στήν ἐρμηνεῖα ὀρισμένων ὁμηρικῶν λέξεων ὡς ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῆς γνησιότητας ἐνός χωρίου στό κείμενο πού εἶχαν μπροστά τους²⁰. Ἀκόμη καί ὅταν ὁ Ἀρίσταρχος πέτυχε νά καθιερώσει ἓνα κείμενο πού οἱ μεταγενέστεροι φιλόλογοι γενικά τό ἀποδέχτηκαν ὡς ἀξιόπιστο, ἐξακολουθοῦσαν νά ὑπάρχουν πολλά σημεῖα πού ἦταν δύσκολο νά ἐναρμονιστοῦν μέ τήν παγιωμένη ἀντιμετώπιση τοῦ Όμήρου ὡς μεγάλου ποιητῆ, καί γι' αὐτό πολλοί στίχοι ἔπρεπε νά «ἀθετηθοῦν» (δηλαδή νά διατηρηθοῦν στό κείμενο, ἀλλά νά θεωρηθοῦν, γιά διαφόρους λόγους, δυσερμήνευτοι). Ἀπό τούς ἀθετούμενους στίχους ἐκεῖνοι πού φαίνονταν νά ἀντιφάσκουν εἴτε πρὸς τά συμφραζόμενά τους εἴτε πρὸς ἄλλα τμήματα τῆς *Ιλιάδας* καί τῆς *Όδύσειας* ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία γιά τή μελέτη τοῦ ὁμηρικοῦ ζητήματος· μιά δεύτερη ὁμάδα συγκροτοῦν οἱ στίχοι πού ἀντιφάσκουν μέ ἀναφορές στά ἴδια γεγονότα ὅπως αὐτά περιγράφονται στά ὑπόλοιπα ποιήματα τοῦ ἐπικοῦ κύκλου (ἡ μελέτη τοῦ Ἀρίσταρχου εἶναι σημαντική γιά τήν κατανόηση τῆς σχέσης τῆς *Ιλιάδας* καί τῆς *Όδύσειας* μέ τά κύκλια ἐπη²¹). μιά τρίτη ὁμάδα ἀποτελοῦν οἱ ἐπαναλαμβανόμενοι στίχοι, πού ὁ Ἀρίσταρχος σημείωσε μέ ἰδιαίτερο σύμβολο. Ὁ Ἀρίσταρχος χρονολογοῦσε τόν Όμηρο τήν ἐποχή τοῦ ἐποικισμοῦ τῆς Ἰωνίας, τόν ὁποῖο τοποθετοῦσε 140 χρόνια μετά τόν τρωικό πόλεμο (Πρόκλος 101, 14· *Βίος* II 16-20 Allen) καί διατύπωσε τήν ἀποψη ὅτι ὁ Όμηρος ἦταν Ἀθηναῖος (ὁ μεγάλος γραμματικός Διονύσιος ἀπό τή Θράκη συμφώνησε μαζί του – *Βίος* II 13, V 7-8 Allen).

Τήν ἐποχή τοῦ Ἀρίσταρχου καί τοῦ Διονύσιου ἡ Ἀλεξάνδρεια δέν ἦταν πιά τό μοναδικό ἐρευνητικό κέντρο στόν ἑλληνικό κόσμο· ἡ Πέργαμος ἦταν ἡ ἀντίπαλός της, καί ὁ ἀνταγωνισμός ὁδήγησε συχνά στή διατύπωση ἀντικρουόμενων ἀπόψεων. Ἀφοῦ ὁ Ἀρίσταρχος εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι ὁ Όμηρος ἦταν Ἀθηναῖος καί ἡ ἀπτική ἐπίδραση ἦταν προφανῆς στή γλώσσα τοῦ ἀλεξανδρινοῦ κειμένου τοῦ Όμήρου κατά τόν δεύτερο αἰώνα,

δέν εἶναι περίεργο τό γεγονός ὅτι μερικοί περγαμηνοί φιλόλογοι ἀναβίωσαν τίς παλαιότερες ἐπιθέσεις ἐναντίον τῆς ἀξιοπιστίας τοῦ ἀθηναϊκοῦ κειμένου. Ἔτσι, ἐνῶ συναντοῦμε τήν πρώτη μαρτυρία γιά τήν ἀνανεωμένη ἐπίθεση στόν Κικέρωνα (*de oratore* III 34, 137), ὁ ὁποῖος μᾶς πληροφορεῖ γιά τόν Πεισίστρατο: *primus Homeri libros confusos antea sic disposuisse dicitur ut nunc habemus*, σήμερα φαίνεται νά ἀποδέχονται ὅλοι τήν ἀποψη ὅτι ἡ ἐπίθεση ξεκίνησε μέ τόν Ἀσκληπιάδη ἀπό τή Μύρλεα, ὁ ὁποῖος ἔδρασε στήν Πέργαμο κατά τά τέλη τοῦ 2ου ἢ τίς ἀρχές τοῦ 1ου αἰώνα π.Χ.²² Οἱ μεταγενέστερες ἀναφορές σ' αὐτήν τήν πληροφορία, εἴτε προέρχονται ἀπό τόν Κικέρωνα εἴτε ἀπό τήν πηγή του, εἶναι πολυάριθμες (παρατίθενται ἐξαντλητικά ἀπό τόν Merkelbach, ὁ.π.), ἀλλά μόνο δύο ἀξίζει νά μνημονευθοῦν στό σημεῖο αὐτό: Ὁ Σχολιαστής στό K 1 μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Πεισίστρατος παρενέβαλε τή «Δολώνεια» στήν Ἰλιάδα, ὅταν συγκροτοῦσε τό κείμενό της (αὐτή ἡ μαρτυρία πιστεῦω ὅτι ἀποτελεῖ τό μοναδικό συγκεκριμένο παράδειγμα τῶν ἀρχαίων πηγῶν μας γιά τήν ἐκδοτική δραστηριότητα τοῦ Πεισίστρατου), ἐνῶ ὁ Αἰλιανός προσπαθεῖ, μέ τρόπο χαρακτηριστικό γιά τή μέθοδό του, νά ἐναρμονίσει τήν πληροφορία γιά τόν Λυκούργο μέ τή μαρτυρία γιά τόν Πεισίστρατο ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ Λυκούργος εἰσήγαγε τά ποιήματα στήν Ἑλλάδα καί ὁ Πεισίστρατος ἔφτιαξε ἀπό αὐτά τήν Ἰλιάδα καί τήν Ὀδύσεια (*Ποικίλη Ἱστορία* XIII 14). Οἱ νεότεροι ὑποστηρικτές τῆς πεισιστράτειας ἐκδοσης ἀκολουθοῦν τόν Wolf καί συνδυάζουν τά χωρία πού ἀναφέρουν τόν Πεισίστρατο μέ μιά παρατήρηση τοῦ Ἰώσηπου (*Κατά Ἀπίωνος* I 2, 12): λένε ὅτι οὔτε ὁ Όμηρος δέν ἄφησε τά ποιήματά του σέ γραπτή μορφή, ἀλλά ὅτι παραδόθηκαν μέ τήν ἀπομνημόνευση καί ὅτι συγκροτήθηκαν (ἀργότερα) ἀπό ἐπιμέρους ἄσματα καί γι' αὐτό περιέχουν πολλές ἀντιφάσεις (ἡ ἀρχαία λέξη εἶναι *διαφωνία*). Πραγματικά, αὐτή ἡ μαρτυρία ἀνήκει σέ τελείως διαφορετικό διανοητικό ἐπίπεδο ἀπό τά σχολαστικά φληναφήματα τοῦ Αἰλιανοῦ. Ὁ Ἰώσηπος, ὅπως καί ὁ Ὁράτιος, ἀντλεῖ τίς πληροφορίες του ἀπό τούς μεγάλους Ἀλεξανδρινούς, πού εἶχαν ἤδη ὑποδείξει τίς περισσότερες ἀπό τίς «διαφωνίες», στίς ὁποῖες ἀποδίδει τόσο μεγάλη βαρύτητα ἡ σύγχρονη ὁμηρική ἔρευνα. Ἐνῶ ὅμως ὁ Ὁράτιος θεωρεῖ αὐτές τίς ἀντιφάσεις ἀνεπιθύμητη μαρτυρία γιά τό γεγονός ὅτι ἀκόμη καί ἓνας Όμηρος συμβαίνει κάποτε νά νυστάζει (*Ars poetica* 351-9), ὁ Ἰώσηπος τίς χρησιμοποιεῖ γιά νά ὑπηρετήσῃ στόχους σοδαρῆς πολεμικῆς ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων, μιά καί οἱ ἀντιφάσεις αὐτές συμβάλλουν στήν ἀπόδειξη τῆς ἀνωτερότητας τῆς λογοτεχνίας καί τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Ἑβραίων. Πάντως, πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ὁ Ἰώσηπος δέ γράφει ἐδῶ ὡς ἱστορικός οὔτε (παρά τήν

ἀντίθετη γνώμη τοῦ Merkelbach) μνημονεύει τόν Πεισίστρατο σ' αὐτά τὰ συμφραζόμενα.

Αὐτή ἡ ἐπισκόπηση τῶν ὁμηρικῶν ἐρευνῶν κατὰ τήν ἀρχαιότητα μπορεῖ νά κλείσει μέ τή διαπίστωση ὅτι ὅλες οἱ ἀσυνέπειες πού ἐντοπίστηκαν ἀπό τόν Ζωῖλο καί τούς διαδόχους του δέν μπόρεσαν νά κλονίσουν τήν πίστη τῶν ἀρχαίων στήν καλλιτεχνική ἐνότητα καί τήν ὑψηλή ποιότητα τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν ἢ στήν ἱστορική ὕπαρξη τοῦ Όμήρου. Τά ἔργα τῶν μεγάλων λογοτεχνικῶν κριτικῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγουστου καί τῶν μεταγενέστερων περιόδων (π.χ. ἡ πραγματεία *Περί ὕψους* ἢ τό διάγραμμα τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας ἀπό τόν Κοιντιλιανό) διαπνέονται ἀπό τήν ἴδια πεποίθηση σχετικά μέ αὐτά τὰ σημεῖα, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν τά πενιχρά ὑπολείμματα τοῦ μεγάλου αἵωνα τῆς ἀρχαίας φιλολογικῆς ἐρευνας, τά ὁποῖα σώζονται στούς *Βίους* τοῦ Όμήρου, στά ἀρχαῖα ὑπομνήματα καί ἐγχειρίδια, στά βυζαντινά σχόλια καί σέ ἔργα ἀκαδημαϊκῶν Ροδινῶνων ὅπως ὁ Πατριάρχης Φώτιος τόν 9ο αἰῶνα μ.Χ., ὁ συμπλητής τοῦ λεξικοῦ *Σούδα* (πού παλαιότερα ἦταν γνωστός ὡς Σουίδας) τόν 10ο καί ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος τόν 12ο αἰῶνα²³.

Εἴμαστε σέ καλύτερη θέση τώρα νά ἐκτιμήσουμε τό ὕλικο πού εἶχαν στή διάθεσή τους οἱ πρῶτοι μελετητές πού, κατὰ τά νεότερα χρόνια, καταπίστηκαν πάλι μέ τό ὁμηρικό ζήτημα· αὐτό τό ὕλικο πρέπει νά συνδυαστεῖ μέ μαρτυρίες πού ἔγιναν γνωστές χάρις σέ πρόσφατες ἀνακαλύψεις πηγῶν²⁴. Χάρη σέ ἔργα ὅπως ἡ *Ilias Latina*, σέ ἔργα πού ἀποδίδονται στόν Δάρητα ἀπό τή Φρυγία καί τόν Δίκτη ἀπό τήν Κρήτη, καθὼς καί σέ ἀναφορές λατίνων συγγραφέων, ὁ Όμηρος συνέχισε νά ἔχει μεγάλη φήμη στή Δύση κατὰ τή διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα, πού ἀγνοοῦσε σχεδόν ἀπόλυτα τά ἀρχαῖα ἑλληνικά. Τά ποιήματά του, ὥστόσο, ἔμειναν ἄγνωστα στούς λατίνους ὡς τά τέλη τοῦ 14ου αἵωνα, ὁπότε ὁ Βοκάκιος, πού ἔμαθε Ἑλληνικά ἀπό τόν Καλαβρὸ Λεόντιο Πιλάτο, ἐνθάρρυνε τόν δάσκαλό του νά ἀποδώσει στά λατινικά τήν *Ἰλιάδα* καί τήν *Ὀδύσεια*. Χάρη στόν Βοκάκιο αὐτές οἱ ἀποδόσεις μαζί μ' ἓνα ἀντίγραφο τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου ἔφτασαν στόν Πετράρχη, ὁ ὁποῖος ἀσχολοῦνταν μέ τόν ὑπομνηματισμό τῆς λατινικῆς *Ὀδύσειας*, ὅταν τόν βρῆκε ὁ θάνατος τό 1374. Οἱ ἀποδόσεις τοῦ Πιλάτου ξεπεράστηκαν τόν 15ο αἰῶνα ἀπό τίς μεταφράσεις τοῦ Lorenzo Valla (1407-57)· τήν ἴδια ἐποχή ἀρχισαν νά γίνονται οἱ πρῶτες μεταφράσεις τοῦ Όμήρου σέ νεότερες γλῶσσες, μολονότι ἡ χρυσή ἐποχή τῶν μεταφράσεων δέν ἀρχισε παρὰ μετά τήν πρώτη ἐντυπὴ ἐκδοσὴ τοῦ Όμήρου τό 1488. Ἀμέσως ὁ Όμηρος πῆρε τή θέση τοῦ πρώτου Ἑλλήνα συγγραφέα στό νέο πρόγραμμα κλασικῶν μαθημάτων τῆς Ἀναγέννησης²⁵.

καί τοῦ ἀναγνωρίστηκε ἡ πρωτοκαθεδρία στή νεοκλασική λογοτεχνική κριτική τοῦ 16ου καί τοῦ 17ου αἰώνα, θέση πού κατεῖχε καί στή λογοτεχνική κριτική τῆς ἀρχαιότητος· ἄν κάποτε ἀμφισβητήθηκε ἡ αὐθεντία του ἀπό τοὺς νεοκλασικιστές (π.χ. ἀπό τόν Vida καί τόν J C Scaliger), αὐτό ἔγινε γιά νά δοθεῖ τό βάθρο, ἀπό τό ὁποῖο κατέβασαν τόν "Ομηρο, στόν Βιργίλιο.

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ Ἀναγέννηση ἦταν ἡ ἐποχή ἔντονου πνευματικοῦ ἐθνικισμοῦ· τότε προδλήθηκαν ἰσχυρά ἐπιχειρήματα γιά τή σύνθεση λογοτεχνικῶν ἔργων γραμμένων στίς ὁμιλούμενες ἐθνικές γλῶσσες καί ἀπαλλαγμένων ἀπό τήν ἀφοσίωση στά κλασικά πρότυπα πού συνιστοῦσαν οἱ νεοκλασικιστές. Ἡ ἐπίθεση κατά τοῦ νεοκλασικισμοῦ ἦταν ιδιαίτερα ἔντονη στή Γαλλία, ὅπου ὁ Joachim du Bellay τάχθηκε ἀνεπιφύλακτα μέ τοὺς νεοκλασικιστές στό ἔργο του *Défense et illustration de la langue française* (1549) καί ὁδήγησε στή μεγάλη λογοτεχνική διαμάχη τοῦ 17ου αἰώνα πού εἶναι γνωστή ὡς «ἡ ἔριδα τῶν ἀρχαίων καί τῶν συγχρόνων»²⁶. Στό πλαίσιο αὐτῶν τῶν συζητήσεων ἦταν φυσικό νά παίξουν σημαντικό ρόλο οἱ ἐπιθέσεις ἐναντίον τοῦ Ὀμήρου, καί στά πρῶτα στάδια τῆς διαμάχης μερικές ἀπό τίς πῖο σφοδρές ἐπιθέσεις ἔγιναν ἀπό τόν François Hédelin, abbé d' Aubignac (1604-76)²⁷. Ὁ d' Aubignac εἶχε ἔρθει σέ ὀξύτατη ἀντίθεση μέ τόν Comeille καί τοὺς ὑποστηρικτές τοῦ κλασικισμοῦ στό θέατρο καί δέν κατόρθωσε νά ἐκλεγεῖ στήν Ἀκαδημία. Ἐτοί δημιούργησε τή δική του Académie de M. l' abbé d' Aubignac πού εἶχε σημαντική ἐπιτυχία στίς τάξεις τῶν ὁπαδῶν τοῦ μοντερνισμοῦ. Τό 1664 ὁ d' Aubignac παρουσίασε στήν Ἀκαδημία του τό *Conjectures académiques ou dissertation sur l' Illade*, ὅπου κατηγοροῦσε τά ὁμηρικά ποιήματα γιά ἀνηθικότητα, κακό γοῦστο, κακό ὕφος καί ἀσυνέπειες στήν πορεία τῆς ἀφήγησης. Αὐτές οἱ ἀδυναμίες σέ συνδυασμό μέ τίς ἀρχαίες μαρτυρίες γιά τόν ἀναλφαβητισμό τοῦ Ὀμήρου τόν ὁδήγησαν στό συμπέρασμα ὅτι ὁ "Ομηρος εἶναι ἀνύπαρκτο πρόσωπο καί ὅτι ἡ Ἰλιάδα καί ἡ Ὀδύσεια ἦταν συμπληρωματικές δημιουργίες ἐνός μεταγενέστερου καί ἀδέξιου ἐκδότη.

Οὔτε στή Γαλλία οὔτε στήν Ἀγγλία οἱ εἰδικοί ἐρευνητές ἔδειξαν ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τή διαμάχη γύρω ἀπό τόν "Ομηρο²⁸. Σέ σύγκριση μέ τό κείμενο π.χ. τῶν δραματικῶν ποιητῶν τό κείμενο τοῦ Ὀμήρου δημιουργοῦσε τήν ἐντύπωση ὅτι βρισκόταν σέ σχετικά ἱκανοποιητική κατάσταση, ἐνῶ οἱ κύριες ἐρμηνευτικές δυσκολίες εἶχαν προφανῶς ἀντιμετωπιστεῖ μέ τή βοήθεια διαφόρων ἀρχαίων λεξικῶν, τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Εὐσταθίου (editio princeps ἀπό τόν N Maiorano 1542-50) καί τῶν τότε γνωστῶν σχολίων, ὅπως τά λεγόμενα σχόλια τοῦ Διδύμου (πρῶτη ἔκδοση ἀπό τόν Ἰανό Λάσκαρη τό 1517), τά σχόλια τῆς Γενεύης (τά χρησιμοποίησε ὁ Ἐρρίκος

Στέφανος στο *Poetae Graeci principes heroici carminis* του 1566²⁹) καί τά λεγόμενα *scholia* Aloysii Alamanni πού πρωτοδημοσιεύτηκαν τό 1689³⁰ (ὁ Alamanni ἦταν φλωρεντίνος ποιητής καί λόγιος τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰώνα· τά σχόλια του ἀντιγράφηκαν ἀπό ἓνα χειρόγραφο πού τώρα θρίσκεται στο Βατικανό – Vat. Graec. 2193). Οἱ ἱστορικές δυσκολίες φαινόταν ὅτι εἶχαν ἀντιμετωπιστεῖ κι αὐτές μέ βάση τήν *communis opinio* πού ἐπικρατοῦσε στήν ὀψιμη ἀρχαιότητα (ἐδῶ δέν πρέπει νά ξεχνοῦμε ὅτι οἱ μελετητές τοῦ τέλους τοῦ 17ου καί τοῦ 18ου αἰώνα εἶχαν πολύ στενότερη ἐπαφή μέ τούς γραμματικούς καί λεξικογράφους τῆς ὀψιμης ἀρχαιότητος ἀπό ὅ,τι συνήθως συμβαίνει σήμερα). Ἐτσι μποροῦμε νά ὑποστηρίξουμε ὅτι ὁ Bentley ἐκφράζει τήν ὁμόφωνη γνώμη τῆς φιλολογικῆς ἐρευνας τῆς ἐποχῆς του, ὅταν τό 1713 μέ κάπως μεγαλόστομο τόνο παρατηρεῖ στο *Remarks upon a late Discourse of Free - thinking* (VII· *Works* ἐκδ. A. Dyce, 1838, III 304): «Γιά νά ἀποδείξει προκαταβολικά τήν παντογνωσία τοῦ Ὀμήρου ὁ συγγραφέας μας [ἐννοεῖ τόν συγγραφέα τοῦ *Discourse*] λέει: “ὁ Ὀμηρος συνέθεσε τά ποιήματά του γιά τήν αἰωνιότητα, γιά νά τέρψει καί νά διδάξει τήν ἀνθρωπότητα”. Ἐπαναλαμβάνω μέ θαυμασμό: “αἰωνιότητα” καί “ἀνθρωπότητα”. Αὐτό σημαίνει ὅτι ὅλοι οἱ αἰῶνες καί ὅλα τά ἔθνη ἐντάσσονται στήν προοπτική τοῦ ποιητῆ. Μολονότι ὁ συγγραφέας μας διατείνεται ὅτι “κάνει σκέψεις κάθε ἡμέρα γιά ὁποιοδήποτε θέμα”, ἐπιτρέψτε μου νά ἐξαιρέσω τόν Ὀμηρο, γιατί φαίνεται ὅτι ποτέ του δέν ἔκανε σκέψεις γιά τόν ποιητῆ ἢ τήν ἀφήγησή του. Σᾶς διαβεβαίωνω ὅτι ὁ φτωχός Ὀμηρος, σ’ ἐκείνη τήν πρῶιμη ἐποχή καί κάτω ἀπό ἐκείνες τίς συνθήκες, δέν εἶχε ποτέ παρόμοιες φιλοδοξίες. Ἐγραψε μιά σειρά ἄσματα καί ραψωδίες γιά νά ἐξασφαλίσει κάποιο πενιχρό εἰσόδημα καί καλό φαγητό σέ γιορτές καί ἄλλες ἡμέρες χαρᾶς. Συνέθεσε τήν *Ἰλιάδα* γιά ἀντρες καί τήν *Ὀδύσσεια* γιά τό ἄλλο φύλο. Αὐτά τά ἐπιμέρους ἄσματα δέ συγκεντρώθηκαν, ὥστε νά πάρουν τή μορφή ἐπικοῦ ποιήματος, πρίν ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Πεισίστρατου, ἀφοῦ δηλαδή πέρασαν πάνω ἀπό [στήν ἐκδοση τοῦ 1713 διαβάζουμε: περίπου] 500 χρόνια». Ἡ συζήτηση γιά τίς καλλιτεχνικές καί λογοτεχνικές ἀρετές τῆς *Ἰλιάδας* καί τῆς *Ὀδύσσειας* συνεχίστηκε κυρίως ἀπό λογοτεχνικούς κριτικούς, ἰδιαίτερα ἀπό τόν Dryden καί τόν Addison, οἱ ὅποιοι ἀκολουθώντας τούς πῖο συνετοῦς ἀπό τούς Γάλλους κριτικούς, ἐξηγοῦσαν τίς ἀποκλίσεις ἀπό τή σύγχρονη αἰσθητική καί τά τρέχοντα ἤθη ὑπενθυμίζοντας τίς ἱστορικές συνθήκες. Ἐτσι, ὅταν τελικά δημοσιεύτηκαν οἱ *Conjectures* τοῦ d’ Aubignac τό 1715 (σαράντα περίπου χρόνια μετά τόν θάνατό του· οἱ ἐπιφυλάξεις ἀκόμη καί τῶν πῖο πρωτοποριακῶν ὁπαδῶν τοῦ μοντερνισμοῦ ἀνάμεσα στούς Γάλλους λογίους ἦταν τόσο πολλές, ὥστε δέ θέλησαν κάν νά φανοῦν ὅτι συμμερί-

ζονται τίς μηδενιστικές του απόψεις), ελάχιστα προσέχτηκαν στη Γαλλία και δέ μεταφράστηκαν στα αγγλικά, όπως είχαν μεταφραστεί τά περισσότερα έργα πού είχαν ως θέμα τήν «ἔριδα» καί ὅπως ἐπρόκειτο νά μεταφραστεί σέ λίγο ἤ πολύ λιγότερο σημαντική *Dissertation critique sur l' Iliade d' Homère* τοῦ Jean Terrasson³¹.

Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ Bentley ὅτι πολλές μετρικές ἀνωμαλίες στό ὁμηρικό ἑξάμετρο μπορούσαν νά ἀρθοῦν μέ τήν ὑπόθεση ὅτι ὀρισμένες λέξεις γράφονταν ἀρχικά μέ δίγαμμα ὑπῆρξε περισσότερο σημαντική ἀπό ὅ,τι οἱ ἀπόψεις του γιά τή σύνθεση καί τή χρονολόγηση τῆς *Ἰλιάδας* καί τῆς *Ὀδύσσειας*. Ἡ ἀκριβής χρονολογία τῆς ἀνακάλυψής του δέν εἶναι γνωστή, ἀλλά ὁ Monk στή δεύτερη ἔκδοση (1833) τῆς βιογραφίας τοῦ Bentley (II 363) μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὑπάρχει ἕνας ὑπαινιγμός στίς περιθωριακές σημειώσεις πού ἔγραψε ὁ Bentley στό ἀντίτυπο τοῦ ἔργου τοῦ Collins *Discourse of Free-thinking*, πράγμα πού σημαίνει ὅτι εἶχε σχηματίσει ἤδη μιᾶ ἀμυδρή ἰδέα τό 1713 (ἡ ἔκδοση τῆς *Ἰλιάδας* ἀπό τόν Barnes εἶχε κυκλοφορήσει τό 1711 καί εἶχε προκαλέσει τό ἐνδιαφέρον γιά τίς Ὀμηρικές ἔρευνες)· τό σχέδιο τοῦ Bentley, ὡστόσο, νά ἐκδώσει τήν *Ἰλιάδα* δέ διαμορφώθηκε πρίν ἀπό τό 1726, καί τό δίγαμμα τυπώθηκε γιά πρώτη φορά τό 1732. Τό δίγαμμα προκάλεσε εἰρωνικά σχόλια σέ βάρος τοῦ εἰσηγητῆ του (κυρίως στό ἔργο τοῦ Pope *Durciad*) καί ἔπρεπε νά περιμένει τή διαμόρφωση μιᾶς πραγματικά ἐπιστημονικῆς φιλολογίας γιά νά τοῦ δοθεῖ ἡ πρέπουσα βαρύτητα πού εἶχε γιά τήν ἐξέλιξη τῆς ὁμηρικῆς διαλέκτου καί τήν ἱστορία τοῦ ὁμηρικοῦ κειμένου.

Τό 1735³² ὁ Thomas Blackwell (ὁ νεότερος), βασιλικός καθηγητής τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν καί διευθυντής τοῦ κολεγίου Marischal στό Aberdeen δημοσίευσε ἀνώνυμα τό πρῶτο σύγχρονο ἐπιστημονικό βιβλίο πού ἦταν ἀφιερωμένο ἀποκλειστικά στόν Ὅμηρο καί ἔφερε τόν τίτλο *An enquiry into the life and writings of Homer*. Ἡ δημοτικότητα αὐτοῦ τοῦ ἔργου (παρά τήν ἐξοντωτική καί ὀρθή κριτική του, πού ἀποδόθηκε στόν Bentley³³) γίνεται φανερή ἀπό τό γεγονός ὅτι κρίθηκε ἀναγκαία μιᾶ δεύτερη ἔκδοση τό 1736 καθώς καί ἀπό τή δημοσίευση τό 1748 ἐνός τόμου τοῦ Blackwell πού περιεῖχε τίς ἀγγλικές μεταφράσεις τῶν πολυάριθμων χωρίων ἀπό ἀρχαίους συγγραφεῖς πού εἶχε παραθέσει στό *Enquiry*. Ὁ Blackwell ἐπιχείρησε νά δείξει ὅτι δέν ὑπάρχει τίποτε τό ὑπερφυσικό στήν ποιητική ἀνωτερότητα τοῦ Ὀμήρου· οἱ ἀρετές τῆς ποιήσῆς του ὀφείλονται ἀποκλειστικά στό γεγονός ὅτι γεννήθηκε σ' ἕνα κοινωνικό περιβάλλον μέ τό ὁποῖο ἑναρμονιζόταν ἀπόλυτα τό ποιητικό του τάλαντο. Ὁ Blackwell συζήτησε διεξοδικά καί μέ πλήρη ἐποπτεία τῶν λογοτεχνικῶν μαρτυριῶν πού εἶχε στή διάθεσή του τίς συνθήκες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες ὑποτίθεται ὅτι ὁ Ὅμηρος, αὐτός ὁ

πρωτογονικός θάρδος, πρέπει νά δούλεψε. Τόσο μέ τό βιβλίό του όσο καί μέ τή διδασκαλία του στό Aberdeen άσκησε μεγάλη επίδραση στή μελέτη τών πρωτογονικών λογοτεχνιών όχι μόνο στή Μεγάλη Βρετανία (όπου συντέλεσε άναμφισβήτητα στό άνοιγμα τοῦ δρόμου γιά τό έργο τοῦ Macpherson *Ossian*) αλλά καί στό έξωτερικό, ιδιαίτερα στή Γερμανία, όπου τό έργο του προκάλεσε τόν ένθουσιασμό τοῦ Herder καί τοῦ Heyne.

Στήν επίδραση τοῦ Blackwell³⁴ όφείλεται, τουλάχιστον έν μέρος, ή δημοσίευση τής έπόμενης σημαντικῆς συμβολῆς στήν όμηρική έρευνα. 'Ο Robert Wood (1717;-71) πραγματοποίησε στή δεκαετία τοῦ 1750 ένα ταξίδι στή Συρία μέ δύο φίλους γιά νά μελετήσει, γιά λογαριασμό τής 'Εταιρείας τών Dilettanti, τά ερείπια του Baalbek καί τής Παλμύρας. Είχε επίσης τήν εύκαιρία νά μελετήσει τά ποιήματα τοῦ 'Ομήρου στίς περιοχές όπου, μέ βάση έσωτερικές μαρτυρίες, πρέπει νά έζησε καί νά ταξίδεψε ό 'Όμηρος, καθώς καί στους τόπους γιά τους όποιους έγραψε. Τά καθήκοντα τοῦ Wood στό ύπουργείο τών 'Εξωτερικών, όπου έφτασε ως τόν βαθμό τοῦ ύφυπουργοῦ, τόν έμπόδισαν νά γράψει τά άποτελέσματα τών έρευνών του τά σχετικά μέ τήν ιστορία καί τή γεωγραφία τών όμηρικῶν έπῶν πρίν από τό 1763· λίγα έλαττωματικά αντίτυπα τοῦ έργου του τυπώθηκαν τό 1767 γιά ιδιωτική κυκλοφορία, καί μόλις τό 1769 στάθηκε δυνατό νά κυκλοφορήσει έπίσημα ή πρώτη έκδοση τοῦ *Essay on the Original Genius and Writings of Homer*³⁵. Σ' αὐτή τή μελέτη ό Wood όχι μόνο συζήτησε τό γεωγραφικό, ιστορικό καί κοινωνικό υπόβαθρο τών έπῶν (προσθέτοντας μιá έξοντωτική έξέταση τών μεταφράσεων τοῦ Pope), αλλά καί ύποστήριξε μέ έμφαση, άν καί προφανώς άγνοοῦσε τό έργο τοῦ d' Aubignac³⁶, ότι ό 'Όμηρος δέ γνώριζε γραφή καί ότι τά έργα του είχαν διασωθεί γιά ένα μεγάλο χρονικό διάστημα μέ τή βοήθεια τής μνήμης. Οί ζωντανές περιγραφές τοῦ Wood, τόσο οί γεωγραφικές όσο καί οί κοινωνικές, οί συχνές παραπομπές του στή συνεχιζόμενη πρακτική τών λαῶν τής 'Εγγύς 'Ανατολῆς, καί τό λιτό καί γοητευτικό ύφος προκάλεσαν μεγάλη έντύπωση σέ όσους διάβασαν τό έργο του καί κυρίως στόν κύκλο τής Γοττίγγης, όπου ό C. G. Heyne τό επαίνεσε σέ μιá διθυραμβική διβλιοκρισία του, πού δημοσίευσε τό 1770, καί ένθάρρυνε τόν C. F. Michaelis νά τό μεταφράσει στά γερμανικά³⁷. Τό έργο είναι ένδιαφέρον, γιατί άποτελεῖ τό πρώτο έγγείρημα από τά πολλά πού ακολουθήσαν μέ στόχο νά φωτιστεῖ τό όμηρικό πρόβλημα μέ τή βοήθεια τής γεωγραφίας καί τής ιστορίας, καί άσκησε μεγάλη επίδραση στή σημαντική σχολή όμηρικῶν μελετῶν πού ίδρυσε ό Heyne στή Γοττίγγη καί, έπομένως, δέν άφησε άνεπηρέαστο τόν F. A. Wolf.

"Όπως καί τόσοι άλλοι "Αγγλοι μελετητές τοῦ 'Ομήρου, ό Wood δέν ήταν κλασικός φιλόλογος· δέν αποκλείεται μάλιστα τό έργο του νά

άσκοῦσε πολύ μικρότερη επίδραση, ἂν δέ συμπληρωνόταν ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τῶν δύο ὁμηρικῶν χειρογράφων τῆς Μαρκιανῆς βιβλιοθήκης στὴ Βενετία τὸ 1779 (πρόκειται γιὰ τὰ χειρόγραφα Venetus Marcianus 454 καὶ 453, ποὺ σήμερα εἶναι γνωστά μὲ τὰ σύμβολα Α καὶ Β ἀντίστοιχα) . Καὶ τὰ δύο περιέχουν σχόλια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ σχόλια τοῦ Α ἔχουν μοναδική ἀξία χάρις στὶς πληροφορίες ποὺ μᾶς προσφέρουν σχετικὰ μὲ τὴν ἐκδοτικὴ ἐργασία τοῦ Ἀρίσταρχου καὶ ἄλλων φιλολόγων. Τό κείμενο τοῦ Α μαζί μὲ τὰ σχόλια καὶ τῶν δύο χειρογράφων δημοσιεύθηκε τὸ 1788 ἀπὸ τὸν Γάλλο φιλόλογο J. B. G. d' Ansse de Villoison³⁸. Ἡ ἀνακάλυψη αὐτῶν τῶν χειρογράφων, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Α, ποὺ ὄχι μόνον περιέχει τὸ ἀρχαιότερο γνωστό πλήρες κείμενο τῆς Ἰλιάδας, ἀλλὰ καὶ ἀποκλίνει σὲ ἀρκετὰ σημεῖα ἀπὸ τὸ κείμενο ἄλλων χειρογράφων, ἔκανε ἐπιτακτικὴ μιὰ νέα κριτικὴ ἐκδοση τῆς Ἰλιάδας. Τὰ σχόλια, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, πρόσφεραν μιὰ καινούρια βάση γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τῶν παραδόσεων σχετικὰ μὲ τὸν Όμηρο καὶ τίς μεθόδους σύνθεσης τῶν ἔργων του. Ὁ Wolf εἶχε ἤδη ἐκφράσει τὴ συμφωνία του μὲ τὴ θεωρία τοῦ Wood γιὰ τὸν ἀναλφαθητισμὸ τοῦ Όμήρου, προτοῦ κυκλοφορήσει ἡ ἐργασία τοῦ Villoison· ἐξάλλου, βιβλιοκρίνοντας τὸν Villoison τὸ 1791 ὑποστήριξε ὅτι τὸ κείμενο καὶ τὰ σχόλια τοῦ Α ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ μοναδικὸς τρόπος διάσωσης τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἦταν ἡ μνήμη.

Τὸ 1795 ὁ Wolf δημοσίευσε τὸ πρῶτο μέρος τῆς εἰσαγωγῆς στὴ δική του ἐκδοση τοῦ Όμήρου μὲ τίτλο *Prolegomena ad Homerum I* (τὸ μέρος II, ποὺ θὰ πραγματευόταν ζητήματα κριτικῆς τοῦ κειμένου, δέν εἶδε ποτέ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος). Στὰ *Prolegomena* ὁ Wolf ὑποστήριξε ὅτι τὰ ὁμηρικὰ ἔπη εἶχαν συντεθεῖ προφορικὰ γύρω στὸ 950 π.Χ., ὅταν οἱ Ἕλληνες δὲ γνώριζαν καθόλου τὴ γραφὴ ἢ τουλάχιστο δέν τὴ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ λογοτεχνικοὺς σκοποὺς, καθὼς ἐπίσης ὅτι παραδίδονταν γιὰ τέσσερις περίπου αἰῶνες μὲ τὴ βοήθεια τῆς προφορικῆς ἀπαγγελίας· κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ ἔγιναν στὸ κείμενο πολλὲς μεταβολές, ἄλλες σκόπιμες καὶ ἄλλες συμπτωματικές. Ὑποστήριξε ἀκόμη ὅτι τὰ ἔπη, ἀφοῦ εἶχαν πάρει προηγουμένως γραπτὴ μορφή, ἐκδόθηκαν σκόπιμα ἀπὸ ἄτομα ποὺ ἐπιθυμοῦσαν νὰ τὰ ἐναρμονίσουν περισσότερο μὲ τίς ἀντιλήψεις τοῦ καιροῦ τους σχετικὰ μὲ τὸ ὕψος καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ποίησης. Κατὰ τὴ γνώμη του, τόσο ἡ Ἰλιάδα ὅσο καὶ ἡ Ὀδύσσεια μὲ τὴ σημερινή τους μορφή ἔχουν καλλιτεχνικὴ ἐνότητα – ἡ Ὀδύσσεια μάλιστα παρουσιάζει μεγαλύτερη ἐνότητα ἀπὸ ὅ,τι ἡ Ἰλιάδα· ἡ ἐνότητα αὐτὴ ὀφείλεται στὴ δραστηριότητα τῶν ἐκδοτῶν, ἀφοῦ τὰ ἔπη εἶχαν πάρει προηγουμένως γραπτὴ μορφή· τέλος, ὑποστήριξε ὅτι, μολονότι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ ποιήματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προῆλθαν ἡ Ἰλιάδα καὶ ἡ Ὀδύσσεια θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδοθοῦν στὸν

ίδιο τόν Όμηρο, μερικά τουλάχιστον έχουν συντεθεί αργότερα από τούς Όμηρίδες, πού ακολουθήσαν τόν δρόμο πού εκείνος είχε χαράξει.

Παλαιότερες διατυπώσεις αμφιβολιών γιά τή γνησιότητα τών όμηρικών έπων είχαν περάσει απαρατήρητες, είτε γιατί ήταν περιθωριακές διαπιστώσεις είτε γιατί ήταν προϊόν έρασιτεχνικής έρευνας· αλλά ή λογική συνέπεια καί ή ύψηλῃς στάθμης φιλολογική έπιχειρηματολογία του Wolf ήταν δύσκολο νά άγνοηθούν. Οί πρώτες αντίδράσεις ήταν βίαιες καί παρουσίαζαν μιά εύλογη αντίστοιχία μέ τίς έπιστολές πού δημοσιεύονται στους *Times*, όταν ή Έθνική Πινακοθήκη έκθέτει έναν ζωγραφικό πίνακα πού έχει πρόσφατα καθαριστεί. Τό ανθρώπινο μυαλό δέν μπορούσε νά προσαρμοστεί εύκολα στό νέο φώς πού έπεσε ξαφνικά σ' ένα οικείο θέμα. Στην πραγματικότητα όμως ό Wolf μέ τήν άποδοχή τῆς ύψηλῆς καλλιτεχνικής ποιότητας τῆς *Ίλιάδας* καί κυρίως τῆς *Όδύσσειας* άντέκρουσε τήν πιά σοβαρή αντίρρηση πού θά μπορούσε νά προβληθεῖ έναντίον τῆς θεωρίας του, καί δέν υπερεβάλλουμε καθόλου, αν υποστηρίξουμε ότι μετά τό 1795 όποιαδήποτε σοβαρή ένασχόληση μέ τό όμηρικό πρόβλημα είναι υποχρεωμένη νά δεχτεί τή βασική αντίληψη του Wolf, σύμφωνα μέ τήν όποία ή *Ίλιάδα* καί ή *Όδύσεια* είναι προϊόντα εξέλιξης. Η άναγνώριση αὐτοῦ του θεμελιακοῦ γεγονότος συχνά παρεμποδίζεται από τήν παραπλανητική ταξινόμηση τών θεωριών γιά τή δημιουργία τών όμηρικών έπων ως είτε «ένωτικῶν» είτε «ἀναλυτικῶν» καί κυρίως από τή χρήση του ὅρου «ένωτικός» έτσι ώστε νά περιλαμβάνει όχι μόνο τήν άνέκαθεν μικρή καί σήμερα σχεδόν άνύπαρκτη ομάδα τών συντηρητικῶν (πού πιστεύουν ότι ή *Ίλιάδα* καί ή *Όδύσεια* είναι προϊόντα τῆς έσωτερικῆς συνείδησης του Όμήρου) αλλά καί δύο διαφορετικούς τύπους όπαδῶν τῆς εξέλικτικῆς θεωρίας: μερικοί από αὐτούς τοποθετοῦν τόν Όμηρο στή μέση περίπου τῆς εξέλικτικῆς πορείας τών ποιημάτων καί πιστεύουν ότι οί άρχικές του άντιλήψεις αλλοιώθηκαν από μεταγενέστερες παρεμβολές μεγάλης κλίμακας (αὐτούς μπορούμε νά τούς άποκαλέσουμε όπαδούς τῆς θεωρίας τῆς διεύρυνσης), ενώ άλλοι πιστεύουν ότι ή *Ίλιάδα* καί ή *Όδύσεια* – περίπου μέ τή σημερινή τους μορφή – άποτελοῦν καλλιτεχνικές ενότητες καί κορυφαία άπόλῃξη τῆς εξέλικτικῆς πορείας, άσχετο αν θεωροῦν τά έπη έργα του ίδιου ποιητῆ ἢ όχι (γι' αὐτή τήν κατηγορία χρησιμοποιοῦ τόν ὅρο πού εἰσηγήθηκε ό καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ι. Θ. Κακριδῆς καί τούς άποκαλῶ «νεοαναλυτικούς»). Αὐτός ό τελευταίος ὅρος, όσο άκομπος καί αν φαίνεται, διαθέτει τό τεχνικό πλεονέκτημα νά θυμίζει στον χρήστη του ότι άκόμη καί ή αντιμετώπιση τῆς *Ίλιάδας* καί τῆς *Όδύσσειας* ως έργων ενός καί μόνο ανθρώπου, του «Όμήρου», μπορεί (καί στήν εποχή μας πρέπει) νά βασίζεται σέ μιά άναλυτική άποψη γιά τά

ἐπη. Οἱ σκέψεις αὐτές μᾶς ὀδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι ὅλες οἱ θεωρίες γιά τήν προέλευση τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν πρέπει σήμερα νά ταξινομοῦνται μέ δύο κριτήρια: (α) ἀνάλογα μέ τή γνώμη τοῦ μελετητῆ γιά τήν αἰσθητική ἀξία ἢ ἀπαξία τῶν ποιημάτων ὅπως τά ἔχουμε τώρα καί (β) ἀνάλογα μέ τό σημεῖο τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τῶν ποιημάτων στό ὁποῖο τοποθετεῖ τόν «Όμηρο».

Γιά τήν πλειοψηφία τῶν κριτικῶν ὁ «Όμηρος» βρίσκεται στό σημεῖο τῆς ὑψιστης καλλιτεχνικῆς ἀξίας στήν ἐξελικτική πορεία τῶν ποιημάτων. Ἄλλά ἡ θεωρία τοῦ Wolf εἶναι ἐξίσου ιδιόρρυθμη ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ὅσο καί – μέ διαφορετικό τρόπο ἢ καθεμιά τους – οἱ θεωρίες τοῦ Lachmann, τοῦ C. Robert καί τοῦ G. Murray, γιατί ὑπογραμμίζει τή λογοτεχνική ἀξία τῶν ποιημάτων στή σημερινή τους μορφή καί παρ' ὅλα αὐτά τοποθετεῖ τόν «Όμηρο» στήν ἀρχή τῆς ἐξελικτικῆς πορείας. Ὁ Όμηρος, ὑποστηρίζει, ἄρχισε τήν ὕφανση, ἀλλά τήν ὀλοκλήρωσαν ἄλλοι. Οἱ συνέπειες τῆς ἄποψης τοῦ Wolf προωθήθηκαν ὥς ἓνα βαθμό ἀπό τόν Heyne στό *Bemerkungen zum 24 Gesang der Ilias* (1802· πρόκειται γιά τό ἴδιο ἔτος κατά τό ὁποῖο δημοσίευσε τή μεγάλη ἐκδοση τοῦ Ὁμήρου, ὅπου χρησιμοποιήθηκαν γιά πρώτη φορά τά λεγόμενα σχόλια T³⁹). Ὁ Heyne ἔδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στήν ὀργή τοῦ Ἀχιλλέα θεωρώντας τήν καθοδηγητικό νῆμα στό σχέδιο, μέ βάση τό ὁποῖο οἱ Ὁμηρίδες καί οἱ διάδοχοί τους συνέθεσαν τήν *Ιλιάδα*. Ὑπέθεσε ἐπίσης ὅτι πηγή ἀπό τήν ὁποία αὐτοί ἀντλοῦσαν τό ὕλικό τους ἦταν κάποια πρῶιμα ἰωνικά μικρά ἔπη. Ἔτσι ὁ Heyne ἔγινε ὁ ἀρχηγέτης τῶν «κυνηγῶν τῶν μικρῶν ἐπῶν» (*Liederjäger*) πρὸς τοὺς ὁποίους ἡ ρομαντική ὀρολογία τῆς ἐποχῆς ἀντιπαρέταξε τοὺς «ποιμένες τῆς ἐνότητος» (*Einheitshirts*). Ἡ δεύτερη κατηγορία περιλάμβανε ὄχι μόνο τοὺς συντηρητικούς ἐνωτικούς (πρόκειται βασικά γιά λογοτεχνικούς κριτικούς μέ περιορισμένη γνώση τῶν σχετικῶν φιλολογικῶν προβλημάτων) ἀλλά καί τοὺς ὀπαδοὺς τῆς θεωρίας τῆς διεύρυνσης, πού ἐκπρόσωπό της μπορούμε νά θεωρήσουμε τόν Richard Payne Knight, καί τουλάχιστον ἓναν πρόδρομο τῆς νεοαναλύσης, τόν G. W. Nitzsch (γιά τόν ὁποῖο βλ. παρακάτω σημ. 44). Ἡ ἐκδοση τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν ἀπό τόν Payne Knight ἀποτελεῖ βασικά μιὰ προσπάθεια νά ἀποκατασταθοῦν ἡ ὀρθογραφία τοῦ Ὁμήρου καί, κατά δεύτερο λόγο, ἡ ἐνότητα τοῦ ὁμηρικοῦ κειμένου μέ ἀπομάκρυνση τῶν παρεμβολῶν, δηλαδή ὅλων ἐκείνων τῶν στίχων πού θά μπορούσαν νά προσβληθοῦν γιά γλωσσικούς ἢ ἄλλους λόγους. Ἡ ἄποψη τοῦ Payne Knight σχετικά μέ τή σημασία πού ἔχει ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἀρχικῆς ὀρθογραφίας γιά τήν κατανόηση τοῦ κειμένου ἦταν βασικά ὀρθή καί μερικές παρατηρήσεις του εὐστοχες· ἀλλά τό ἀποδεικτικό ὕλικό πού εἶχε στή διάθεσή του δέν ἐπαρκοῦσε γιά νά στηρίξει τό ἐγγεῖρημά του, καί θά λέγαμε τό ἴδιο γιά τίς

απόψεις του σχετικά με τις παρεμβολές, αν δέ συνέβαινε νά παρατίθεται ἀκόμη ὡς αὐθεντία σ' αὐτόν τόν τομέα⁴⁰.

Ἡ μεγάλη μάχη ἀνάμεσα στοὺς *Liederjager* καὶ τοὺς *Einheitshirten*⁴¹ δόθηκε κυρίως γιὰ τὴν *Ἰλιάδα*, ἀφοῦ κανένας φιλόλογος ἐκείνη τὴν ἐποχὴ δέν ἀμφισβητοῦσε τὴν κρίση τοῦ Wolf γιὰ τὴν *Ὀδύσεια*. Κατὰ τὴν περίοδο τῆς διαμάχης γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς πραγματικῆς φύσης καὶ τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας τῆς *Ἰλιάδας* κατασκευάστηκαν τὰ πνευματικὰ ὄπλα πού χρησιμοποιοῦνται ἀκόμη καὶ σήμερα ἀπὸ τοὺς ἀναλυτικούς. Τό πιό σημαντικὸ ὄπλο ἦταν ἴσως τὸ ἀξίωμα γιὰ τὸ ἀλάθητο τῶν μεγάλων ποιητῶν, πάνω σὸ ὁποῖο στηρίχτηκαν ἔκτοτε οἱ περισσότερες ἀρνητικὲς ἀναλύσεις τῆς *Ἰλιάδας* καὶ τῆς *Ὀδύσειας*. Τό ἀξίωμα αὐτὸ εἶναι λαθεμένο ὅπως δείχνουν τὰ ἔργα γνωστῶν μεγάλων ποιητῶν (καὶ κυρίως τοῦ Σαίξπηρ) καὶ ἀποδείχτηκε ἰδιαίτερα ἐπικίνδυνο γιὰ τὶς ὁμηρικὲς ἔρευνες, καθὼς οἱ περισσότεροι χρηστές του εἶχαν τὴν πεποίθησι ὅτι ἦταν ἱκανοὶ νά ἀνακαλύπτουν «λάθη» στὰ ὁμηρικὰ κείμενα. Συνθεμένο σέ ἄγνωστη περίοδο, κάτω ἀπὸ συνθήκες καὶ μέ στόχους ἐλάχιστα γνωστοὺς, σέ μιὰ γλώσσα πού (φαίνεται) ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας δέν καταλάβαινε πάντοτε, τὸ κείμενο τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν θά ἐξακολουθοῦσε νά ἀποτελεῖ ἕνα ἀξεπέραστο πρόβλημα, ἂν ὁ σημερινὸς μελετητὴς του εἶχε τὴ δυνατότητα νά εἶναι βέβαιος ὅτι ὁ ποιητὴς ἐπιδίωκε πάντοτε τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἐπίδοσι πού θά μπορούσε νά τοῦ ἀπαιτηθεῖ. Ἀλλὰ τὸ πρόβλημα γίνεται ἀκόμη πιό δύσκολο ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύσι τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν ὅπως τὰ ἔχουμε σήμερα, ἀφοῦ μποροῦν νά περιγραφοῦν, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, μέ τὰ λόγια πού εἶπε ὁ Michael Sadleir γιὰ τὸν ὁμηρικότερο ἀπὸ ὅλους τοὺς μυθιστοριογράφους τοῦ 19ου αἰῶνα, τὸν Anthony Trollope:⁴² «Τὸ ἔργο του εἶναι φλύαρο, πλατειάζει, τοῦ λείπει ἡ χάρις καὶ ἡ τελικὴ ἐπεξεργασία· ἀλλὰ κάθε φορὰ πού ὁ συγγραφέας ἐνδιαφέρεται νά ἠθογραφήσῃ ἕνα πρόσωπο – πράγμα πού συμβαίνει διαρκῶς – ἀναπτύσσει ἕνα εἶδος δευτέρης αἰσθησις, μιὰ ἐνστικτώδη δύναμις νά ἀνιχνεύει κίνητρα, μιὰ προγνωστικὴ ἱκανότητα σχετικὰ μέ τὶς ἀνθρώπινες κλίσεις» (137-8), ἢ πάλι: «Τὰ μυθιστορήματα τοῦ Trollope προσφέρουν μιὰ ἐμπειρία περισσότερο σωματικὴ παρά νοητικὴ» (366). Δέν προξενεῖ, ἐπομένως, κατάπληξι τὸ γεγονὸς ὅτι δέ βρίσκονται ἔστω καὶ δύο φιλόλογοι πού νά ἀναλύουν τὰ ὁμηρικὰ ἔπη κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο οὔτε ὅτι οἱ περισσότεροι μετριοπαθεῖς κριτικοὶ σπάνια συναντοῦν δυσκολίες, ὅταν ἐπιχειροῦν νά ἀποδείξουν ὡς ἀνυπόστατες τὶς ἀντιρρήσεις πού προβάλλουν ὑποστηρικτές ἀκραίων θέσεων σχετικὰ μέ τὴν ποιητικὴ ἀξία τοῦ παραδεδομένου κειμένου. Μετὰ τὴν ἀνασκευὴ τῶν ψευδοαντιρρήσεων γιὰ τὴν ἐνότητα τοῦ παραδεδομένου κειμένου παραμένουν, ὥστόσο, πολλοὶ ἀναχρονισμοὶ στὴ γλώσσα καὶ τὰ κοινωνικὰ ἦθη καθὼς καὶ ἀσυνέπειες στὴν ἀφήγησι (εἴτε

έσωτερικές, όπως ανάμεσα στον «κατάλογο νεών» και την υπόλοιπη *Ίλιάδα*, είτε έξωτερικές, όπως ανάμεσα στην *Ίλιάδα* και την *Οδύσσεια* ή ανάμεσα στην όμηρική και την πραγματική γεωγραφία, π.χ. στην περιγραφή της Ίθάκης) που πρέπει να βρουν μια εξήγηση^α. Οι περισσότερες από αυτές τις ασυνέπειες εντοπίστηκαν κατά τις πρώτες συζητήσεις ανάμεσα στους *Liederjäger* και τους *Einheitshirten*, και επιχειρήθηκε τότε να δοθεί μια εξήγηση γι' αυτές. Από τις προσπάθειες που έγιναν οι πιο αξιόλογες ήταν όσες επιχείρησαν να εκθέσουν τις συνθήκες και τον σκοπό για τον οποίο είχαν συντεθεί τα όμηρικά έπη και ειδικότερα όσες, ξεκινώντας από τα αποσπάσματα της *Χρηστομάθειας* του Πρόκλου, τα οποία παραδίδονται στο χειρόγραφο Α και σε μερικά άλλα χειρόγραφα⁴³, εξέτασαν τον επικό κύκλο με στόχο να σχηματίσουν μια συνολική εικόνα του αρχαίου ελληνικού επικού ποιήματος. Σ' αυτή την κατηγορία προεξάρχουν όνόματα όπως του W. Müller (*Homerische Vorschule*, 1824, ²1830), του F. G. Welcker (*Der epische Cyclus oder die homerischen Dichter*, 1835-49), του H. Düntzer (*Homer und der epische Kyklos*, 1839) και του G. W. Nitzsch (*Meletemata de historia Homeri*, 1834 - 9)⁴⁴.

Στά πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1830 σημειώνονται δύο άλλες σημαντικές εξελίξεις: εγκαινιάζεται ή όμηρική πατυρολογία με τη δημοσίευση (1832) του πατύρου του Bankes (ή όνομασία δόθηκε προς τιμήν του W. J. Bankes που τον ανακάλυψε· τώρα είναι γνωστός ως P. Lond 114)^β, ενώ τό 1835 δημοσιεύεται τό βιβλίο του K. Lehrs, για τον Άρίσταρχο (*de Aristarchi studus homericis*)· τό βιβλίο αυτό είναι τό πρώτο μιας μεγάλης σειράς μελετών που, σε συνδυασμό με μεταγενέστερες ανακαλύψεις πατυρικών κειμένων – οι πάπυροι περιέχουν τόσο τά ίδια τά ποιήματα όσο και έρμηνευτικά υπόμνηματα, λεξικά και παραφράσεις – φώτισαν όχι μόνο τις μεθόδους των άλεξανδρινών φιλόλογων αλλά και τά προβλήματα που εκείνοι αντιμετώπιζαν^γ.

Η χρήση της αφηγηματικής λογοτεχνίας άλλων έθνών (κυρίως των λαών της Β. Ευρώπης) ως συγκριτικού υλικού για τη μελέτη των συνθηκών κάτω από τις οποίες έγινε ή σύνθεση των όμηρικών έπων όδήγησε στην πιο σοβαρή ως τότε άμφισβήτηση της ένότητας της *Ίλιάδας*. Ό Karl Lachmann (1793-1851) έφάρμοσε τις νέες αναλυτικές μεθόδους στο έπος των Νιμπελουγκεν, τό οποίο τεμάχισε σ' έναν άριθμό άρχικών «ασμάτων» και, γνωρίζοντας ότι τό έθνικό έπος των Φινλανδών, τό Kalevala, συγκροτήθηκε από

α Για όλα αυτά τά θέματα βλ. τά σχετικά κεφάλαια του δεύτερου μέρους

β Βλ. πίν. 3

γ Για τον Άρίσταρχο και τους άλεξανδρινούς εκδότες βλ. τό προηγούμενο κεφάλαιο

ἐπιμέρους ποιήματα ἀπό τόν ἐπιστήμονα καί ποιητή Lonnroth, ὑποστήριξε ὅτι καί ἡ Ἰλιάδα θά μπορούσε νά ἔχει δημιουργηθεῖ κατὰ τόν ἴδιο τρόπο. Σέ δύο ἀνακοινώσεις πού ἔκανε στήν Ἀκαδημία τοῦ Βερολίνου τό 1837 καί τό 1841 καί δημοσιεύθηκαν μέ τόν τίτλο *Betrachtungen uber Homers Ilias* τό 1847 (μεταγενέστερες ἐκδόσεις: 1865, 1874) ὑποστήριξε ὅτι ἐντόπισε δεκαοχτώ ξεχωριστά καί ἀνεξάρτητα μικρά ἔπη, ὅχι ὑποχρεωτικά ὅλα τοῦ ἴδιου ποιητῆ, ἀπό τά ὁποῖα προήλθε ἡ σημερινή Ἰλιάδα· ἀπό αὐτά, τά δύο τελευταῖα (οἱ δικές μας ραψωδίες Ψ καί Ω) ἦταν μεταγενέστερες προσθήκες στήν ἀρχική Ἰλιάδα, πού ὁ ποιητής της δέν ἦταν κατὰ κανέναν τρόπο ποιητής πρώτης διαλογῆς⁴⁵. Ἔτσι ὁ Lachmann στήν πραγματικότητα ἀπέκλεισε τήν ὑπαρξή ἑνός ποιητῆ μέ τό ὄνομα «Ὅμηρος». Οἱ ἀπόψεις τοῦ Lachmann εἶχαν μόλις ὀλοκληρωθεῖ, ὅταν ὁ Grote ἄρχισε νά ἐτοιμάζει τούς πρώτους τόμους τῆς *History of Greece* (πρώτη ἐκδοση: 1846)· στούς τόμους αὐτούς διατύπωσε τήν ἀρχή ὅτι δέν ὑπάρχει τρόπος νά καθορίσουμε τή σχέση τῶν ἑλληνικῶν ἥρωικῶν μύθων μέ τήν ἱστορική πραγματικότητα, ἐνῶ στό πρῶτο μέρος, τό ἀφιερωμένο στή μυθική Ἑλλάδα, συζήτησε τήν ἀξία τῶν διαφόρων ἑλληνικῶν ἐπῶν ὡς πηγῶν γιά τήν περιγραφή τῆς μυθικῆς Ἑλλάδας (κεφ. XVI) καί ἀφιέρωσε ἕνα μεγάλο κεφάλαιο (XX) στά ὁμηρικά ποιήματα ὡς ἱστορικά φαινόμενα. Ξεκινώντας ἀπό μιά ὑπόδειξη πού εἶχε κάνει ὁ G. Hermann («De interpolationibus Homeri», *Opuscula* V, 1832, 25 κ.έ.), ὁ Grote ὑποστήριξε ὅτι ἡ Ἰλιάδα δέν ἦταν, ὅπως πίστευε ὁ Lachmann, τό ἄμεσο ἀποτέλεσμα μιᾶς συγκόλλησης μικρῶν ἐπῶν ἀλλά ἡ διεύρυνση ἑνός μεγάλου ποιήματος (τό ἀποτελοῦσαν οἱ ραψωδίες Α, Θ καί Λ-Χ τῆς σημερινῆς Ἰλιάδας) πού θά μπορούσε νά ὀνομαστεῖ Ἀχιλλεΐδα καί ἦταν ἔργο τοῦ Ὀμήρου· ἡ διεύρυνση ἐγίνε μέ τήν παρεμβολή τῶν ραψωδιῶν Β-Η, Ι-Κ καί Ψ-Ω, ὥστε νά προκύψει ἡ σημερινή Ἰλιάδα. Ἔτσι, κατὰ τή γνώμη τοῦ Grote, ἡ ἐξέλιξη τῆς Ἰλιάδας συντελέστηκε σέ τρία στάδια· (α) τά ἀρχικά μικρά ἔπη· (β) ἡ καθαυτό ὁμηρική περίοδος, στήν ὁποία ἀνάγεται ἡ σύνθεση τῆς Ἀχιλλεΐδας καί ἄλλων παρόμοιων ἐπῶν· (γ) ἡ μεθομηρική περίοδος, στήν ὁποία ἀνήκουν ἡ Ἰλιάδα καί ἡ Ὀδύσσεια, μέ τή σημερινή τους μορφή, καί τά κύκλια ἔπη. Αὐτά τά τρία στάδια ὀλοκληρώθηκαν, κατὰ τόν Grote, ὁ ὁποῖος ἐπικρίνει δριμύτατα ὅσους πιστεύουν σέ μιά πεισιστράτεια ἐκδοση, πρὶν ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Πεισιστράτου.

Ὁ Hermann εἶχε ὑποθέσει ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῆς Ὀδύσσειας μπορούσε νά ἀποδειχτεῖ παρόμοια μέ τήν ἐξέλιξη τῆς Ἰλιάδας, ἀλλά αὕτη ἡ ὑπόθεση δέν ἀξιοποιήθηκε πρὶν ἀπό τό 1859, ὅποτε ὁ Α. Kirchhoff δημοσίευσε τήν πρώτη ἐκδοση τῆς Ὀδύσσειας (ἡ δεύτερη ἐκδοση, στήν ὁποία βασίζεται ἡ παρακάτω ἐκθεση, ἐγίνε τό 1879). Ὁ Kirchhoff ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἀρχική Ὀδύσσεια ἀπαρτιζόταν ἀπό μέρη τῶν ραψωδιῶν α καί ε, ἀπό τίς ραψω-

δίες ζ - ι καί μέρη τῶν ραψωδιῶν λ καί ν. Κάποιο μεταγενέστερο χέρι πρόσθεσε τό ὑπόλοιπο μέρος τῆς ραψωδίας ν καί τίς ραψωδίες ξ καί π - ψ 296 (τό ψ 296, σύμφωνα μέ τόν Ἀρίσταρχο, ἀποτελοῦσε τό τέλος τῆς Ὀδύσσειας) καί ἐπέκτεινε τήν περιγραφή τῶν περιπλανήσεων τοῦ Ὀδυσσέα μέ τήν προσθήκη ραψωδιῶν περίπου ὁμοίων μέ τίς σημερινές ι-μ. Τέλος, ἦρθε κάποιος διασκευαστής (Bearbeiter· ἐδῶ, ὅπως συχνά συμβαίνει στή γερμανική ὁμηρική κριτική, ὁ ὅρος εἶναι φορτισμένος ἀρνητικά) πού παρενέβαλε ἓνα ἀρχικά ἀνεξάρτητο ποίημα γιά τόν Τηλέμαχο (τήν *Τηλεμάχεια*), εἰσάγοντας ἔτσι τίς σημερινές ραψωδίες α - δ καί ο, πρόσθεσε τό τελευταῖο μέρος τοῦ ψ καί ὁλόκληρο τό ω καί ἔκανε μερικές μικρῆς κλίμακας παρεμβολές στά ἀρχαιότερα μέρη τοῦ ποιήματος. Τό τελευταῖο στάδιο, σύμφωνα μέ τίς σκέψεις τοῦ Kirchhoff, ἦταν ἄγνωστο στόν Εὐγάμωνα, ὅταν ἔγραψε τήν *Τηλεγόνηια* (παραδοσιακή χρονολογία 568/4 π.Χ.). Τά ἐπιχειρήματα τοῦ Kirchhoff δέν ἔχουν ὅλα ὑποκειμενικό χαρακτήρα (ἀξιοποιεῖ τίς ἀσυμφωνίες ἀνάμεσα στά χειρόγραφα καί ἐπικαλεῖται γλωσσικές καί ἄλλες διαφορές ἀνάμεσα σέ διαφορετικά μέρη τοῦ κειμένου του). Ὡστόσο, τό βασικό ἀξίωμα τῆς κριτικῆς του συνίσταται στήν ταύτιση τοῦ «παλαιοῦ» μέ τό «καλό», καί πολλά ἐπιχειρήματα βασίζονται στήν πεποίθησή του ὅτι μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ ἓνας ἐκφυλισμός ἀνάμεσα στήν ὑψηλή ποιότητα τοῦ ἀρχικοῦ ποιήματος καί στό ἄτεχνο συνονθύλευμα τοῦ μεταγενέστερου ἀναθεωρημένου κειμένου.

Τό ἀποτέλεσμα τῶν μελετῶν τοῦ Grote, τοῦ Kirchhoff καί ἄλλων (πού μποροῦμε νά τοὺς κατατάξουμε στοὺς ὁπαδοὺς τῆς θεωρίας τῆς διεύρυνσης) ἦταν νά καθιερωθεῖ ὡς ἀκαδημαϊκό δόγμα, σέ ἀντίθεση μέ τή μὴ ἀκαδημαϊκή παράδοση πού ἀρχίζει τουλάχιστον ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Πινδάρου, ἢ ἄποψη ὅτι ἡ *Ἰλιάδα* καί ἡ *Ὀδύσσεια* μέ τή σημερινή τους μορφή εἶναι πολὺ φτωχὰ ποιήματα καί ὅτι τά συντομότερα ἔπη πού ἀποτελέσαν τή βάση τῶν διασκευαστῶν βρίσκονταν πολὺ πλησιέστερα πρὸς τό ἀρχέτυπο ἔπος καί εἶναι τά μόνα πού ἀξίζουν νά ἀποδοθοῦν στόν «Όμηρο», ἀκόμη καί ἂν στήν πραγματικότητα προέρχονται ἀπὸ διαφορετικούς ποιητές. Ὡς τώρα οἱ ἐξωτερικὲς μαρτυρίες πού μποροῦσαν νά χρησιμοποιήσουν οἱ ὁπαδοὶ τῆς θεωρίας τῆς διεύρυνσης ἢ τῆς συγκόλλησης γιά νά ἐλέγξουν τίς ἀπόψεις τοὺς σχετικὰ μέ τή γνησιότητα ἐνός ὑποπτοῦ χωρίου ἦταν πενιχρές. Ἐτσι, στή δεκαετία τοῦ 1870 τό ἐνδιαφέρον τῶν μελετητῶν τοῦ Όμήρου μετατοπίστηκε εἴτε στή λίγο πολὺ ἱστορικὴ ἐξέταση τοῦ κόσμου πού περιγράφουν τά ποιήματα – ἐδῶ ἀνήκουν ἐπίσης ἡ ἱστορικὴ γεωγραφία καθὼς καί ἡ κοινωνικὴ καί ἡ πολιτιστικὴ ἱστορία – εἴτε στήν ἐξονυχιστικὴ διερεύνηση τῆς ὁμηρικῆς γλώσσας. Ὁφείλεται ἴσως σέ εἰρωνεία τό γεγονός ὅτι ὁ Heinrich Schliemann, ὁ πρῶτος εἰσηγητὴς τῆς ἱστορι-

κῆς κατεύθυνσης, ἦταν θερμός ὁπαδός τῶν συντηρητικῶν ἐνωτικῶν. Ἡ πεποίθησή του ὅτι ἡ Ἰλιάδα ἀντικατοπτρίζει τὴν ἱστορική ἀλήθεια τὸν ὁδήγησε, τὸ 1870, στὴν ἀνάληψη ἀνασκαφῶν στὸν λόφο τοῦ Hissarlik, πού τὸν ταύτισε μὲ τὴν ὁμηρική Τροία. Τὰ ἀποτελέσματα ἦταν θεαματικά καὶ τὸν ἐνθάρρυναν νὰ ἐπιχειρήσει δοκιμαστικές τομές στὶς Μυκῆνες τὸ 1874 καὶ στὴν Τίρυνθα τὸ 1876. Οἱ συστηματικές ἀνασκαφές στὶς Μυκῆνες ἄρχισαν τὸ 1876, ἐνῶ στὴν Τίρυνθα μόλις τὸ 1884. Ἡ ἄμεση συμβολή τοῦ Schliemann στὴ συζήτηση τοῦ ὁμηρικοῦ ζητήματος ἦταν μικρή, ἐνῶ ἡ ἔμμεση ἐπίδραση, πού πολὺ σύντομα ἄρχισε νὰ ἀσκεῖται, ἦταν τεράστια. Μολονότι ἡ δημοσίευση τὸ 1871 τοῦ πρώτου ἀπὸ τοὺς τρεῖς τόμους τοῦ ἔργου τοῦ E. Bucholz *Die homerischen Realien* μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σέ σύμπτωση, δὲν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἡ δημοσίευση τὸ 1873 ἀπὸ τὸν B. Niese τῆς πρώτης σοβαρῆς μελέτης τοῦ «καταλόγου νεῶν» ὡς ἱστορικῆς μαρτυρίας⁴⁶, ὀφειλόταν στὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ὁμηρική γεωγραφία καὶ ἱστορία τὸ ὁποῖο δημιουργήθηκε χάρις στὶς ἀνακαλύψεις τοῦ Schliemann. Ἡ ὁμηρική ἀρχαιολογία μὲ τὴν πραγματική σημασία τοῦ ὅρου δὲ δημιουργήθηκε, ὡστόσο, παρὰ μόνο μὲ τὴ συμβολή τοῦ W. Dörpfeld πού ἀκολούθησε τὸν Schliemann τὸ 1882. Ὁ πρῶτος πραγματικός σταθμός της εἶναι ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ W. Helbig *Das homerische Epos aus den Denkmälern erläutert* (1884, ²1887), τὸ ὁποῖο γιὰ πολὺν καιρὸ ἦταν κλασικὸ ἔργο ἀναφορᾶς⁴⁷. Ἡ ἄποψη τοῦ Grote ὅτι πρέπει νὰ διαχωρίζουμε τὴ μυθική ἀπὸ τὴν ἱστορική Ἑλλάδα ἄρχισε νὰ δέχεται ἐπιθέσεις, ἐνῶ ἡ συμφωνία ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα τοῦ Schliemann (κυρίως στὸν τομέα τοῦ ὀπλισμοῦ) καὶ σέ πολλὰ χωρία τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν φαινόταν ὅτι προσφέρει ἓνα ἀποφασιστικὸ κριτήριον γιὰ τὸν διαχωρισμὸ τῶν ἀρχαιότερων χωρίων ἀπὸ τίς μεταγενέστερες προσθήκες. Στὸν γλωσσολογικὸν τομέα μελέτες ὅπως τοῦ Buttmann καὶ τοῦ Ahrens γιὰ τίς ἑλληνικές διαλέκτους διευκόλυναν νεότερους μελετητές νὰ φωτίσουν τὴν ἐξέλιξη τῆς ὁμηρικῆς γλώσσας καὶ ἐτοίμασαν τὸν δρόμον γιὰ τὴ θαρραλέα καὶ συχνὰ ἄδικα παραγνωρισμένη προσπάθεια τοῦ August Fick νὰ ἀνασυνθέσει τὴν ἀρχική αἰολική Ὀδύσσεια καὶ Ἰλιάδα (*Die homerische Odyssee*, 1883· *Ilias*, 1886). Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ὁμηρικῶν γλωσσολογικῶν ἐρευνῶν ἀνακεφαλαιώθηκαν καὶ προωθήθηκαν στὸ ἔργο τοῦ D. B. Monro *Grammar of the Homeric Dialect* (1882· τὰ κεφάλαια γιὰ τὴ σύνταξη στὴ δεύτερη ἔκδοση, πού δημοσιεύτηκε τὸ 1891, δὲν ξεπεράστηκαν τελείως, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς *Grammaire homérique* II τοῦ P. Chantraine τὸ 1953)⁴⁸.

Μετὰ τὴν ἐργασία του γιὰ τὸν «Κατάλογο» ὁ Niese ἐπέκτεινε τίς ἐρευνές του καὶ στὸ ἱστορικὸ ὑπόβαθρον τοῦ Ὀμήρου, μὲ στόχο νὰ καλύψει τὸ γενικὸ πρόβλημα τῆς ἐξέλιξης τῆς ὁμηρικῆς ποίησης (*Die Entwicklung der*

homerischen Poesie, 1882)· φαίνεται ότι ή διαφωνία μέ τίς απόλυτα συντηρητικές ένωτικές απόψεις του Niese υπήρξε ένα από τά κίνητρα πού ώθησαν τόν U. von Wilamowitz - Moellendorff (1848 - 1931) νά γράψει τό 1884 τό *Homerische Untersuchungen*. Τό πρώτο μέρος αὐτῆς τῆς μελέτης ασχολείται μέ τή σύνθεση τῆς Ὀδύσσειας καί τό δεύτερο μέ τήν ἱστορία τοῦ ἔπους καί τήν παράδοσή του. Στό πρώτο μέρος ὁ Wilamowitz ὑποστηρίζει ὅτι ή Ὀδύσεια (μέ ἐξαίρεση μερικῶν ἀκόμη μεταγενέστερων παρεμβολῶν) συγκροτήθηκε ἀπό ἕναν ἐλάχιστα προικισμένο συμπιλητή (ein gering begabter Flickpoet — σ. 228), πού ἔζησε στήν ἀρχαϊκή Ἑλλάδα ὄχι νωρίτερα ἀπό τό 650 π. Χ. καί χρησιμοποίησε τρία ποιήματα ὡς βάση τοῦ ἔργου του: (i) ἕνα ποίημα μέ θέμα τή μνηστηροφονία, τό ὁποῖο εἶχε συντεθεῖ λίγο νωρίτερα ἀπό ἕναν ποιητή πού χρησιμοποίησε (ii) τήν *Τηλεμάχεια* (ραψωδίες 6-8 619, ο 80 - π, μέρη τῶν ραψωδιῶν ρ-τ) καί (iii) τήν «ἀρχαιότερη Ὀδύσεια» (ραψωδίες ε-ξ μέ ἄλλα μέρη τῶν ραψωδιῶν ρ-τ). Ἀπό τά ποιήματα αὐτά τά (ii) καί (iii) εἶχαν ἰωνική προέλευση καί ή ποιότητά τους ἦταν ἀνώτερη ἀπό τοῦ (i)· τό (iii) τό γνώριζαν ἤδη ὁ Ἀρχίλοχος καί ὁ ποιητής τῆς *Θεογονίας*. Ἡ «ἀρχαιότερη Ὀδύσεια» ἦταν μέ τή σειρά της ἕνα σύνθετο ποίημα πού βασιζόταν σέ τρία παλαιότερα ποιήματα: τό (1) καί (2) εἶχαν ὡς θέμα τίς περιπλανήσεις τοῦ Ὀδυσσεά [τό (2) περιλάμβανε τίς ἐπισκέψεις τοῦ ἥρωα στή χώρα τῶν Λωτοφάγων, στόν Πολύφημο, στόν Κάτω Κόσμο καί στήν Καλυψώ] καί τό (3) τόν ἀναγνωρισμό ἀνάμεσα στόν Ὀδυσσεά καί τήν Πηνελόπη (μετά τόν ὁποῖο ἀκολουθοῦσε ή μνηστηροφονία). Ἀπό αὐτά τό (1) καί τό (3) ἀνῆκαν ἀρχικά σέ ἑκτενέστερα ποιήματα πού δέν εἶναι δυνατὸ σήμερα νά ἀνασυγκροτηθοῦν, ἐνῶ τό (2) ἦταν αὐτόνομο ποίημα. Μέ βάση αὐτά τά τρία ποιήματα καί μέ προσθήκες ἀπό τά κύκλια ἔπη (π.χ. τούς *Νόστους*, τά *Κύπρια*, τή *Μικρή Ἰλιάδα*) καθώς καί μέ προσωπικές ἐπινοήσεις του κάποιος ἐκδότης (Redactor) δημιούργησε τήν «ἀρχαιότερη Ὀδύσεια»· στή συνέχεια ὁ διασκευαστής (Bearbeiter) ἀνέμειξε τήν «ἀρχαιότερη Ὀδύσεια», τήν *Τηλεμάχεια*, τή *Μνηστηροφονία* καί ἀκαλαίσθητες προσωπικές του προσθήκες καί ἔτσι δημιούργησε τή νεότερη Ὀδύσεια, ἀπό τήν ὁποία μεταγενέστεροι συμπιλητές ἔφτιαξαν τήν Ὀδύσεια ὅπως τήν ἔχουμε σήμερα.

Στό πρώτο μέρος τῆς μελέτης του ὁ Wilamowitz κατένειμε τίς ἐπικρίσεις του ἐναντίον τοῦ ἐκδότη, τοῦ διασκευαστῆ καί τῶν συμπιλητῶν μέ πραγματικά ἐκπληκτική αὐτοπεποίθηση τόσο σέ σχέση μέ τίς γλωσσικές, ἱστορικές καί παλαιογραφικές μαρτυρίες γιά τή χρονολόγηση ὀρισμένων χωρίων ὅσο καί σέ σχέση μέ τήν ὀρθότητα τῆς προσωπικῆς του κρίσης γιά τήν ποιητική τους ἀξία. Στό δεύτερο ὅμως μέρος τῆς μελέτης του πραγματεύθηκε τά προβλήματα ἐξέλιξης καί παράδοσης τῶν ἑλληνικῶν ἐπῶν στό

σύνολό τους μέ τέτοια επιστημονική άρτιότητα πού καθιστά τό *Homerische Untersuchungen* ακόμη καί σήμερα ένα άπό τά άπαραίτητα βιβλία σέ κάθε όμηρική βιβλιοθήκη, ένώ τό τελευταίο κεφάλαιο, πού φέρει τόν τίτλο «Άνασκόπηση καί προοπτικές» (Rückblick und Ausblick), μπορεί νά θεωρηθεί κλασική διατύπωση του όμηρικού προβλήματος όπως τό αντιμετώπιζαν τό 1884 οί λαμπρότεροι άπό τούς νεαρούς επιστήμονες εκείνης τής εποχής. Άργότερα ό Wilamowitz άναθεώρησε (καί κάπως άπλούστευσε) τίς άπόψεις του γιά τήν εξέλιξη τής Όδύσσειας (*Die Heimkehr des Odysseus*, 1927), αλλά ποτέ δέν έγκατέλειψε τή βασική άναλυτική άποψη του γιά τή σημερινή Όδύσεια, ότι δηλαδή πρόκειται γιά ένα άδέξιο συμπίλημα, πού έκφυλίστηκε ακόμη περισσότερο άπό μεταγενέστερες παρεμβολές· οί πιό πολλές μελέτες γιά τήν Όδύσεια, οί όποιες δημοσιεύτηκαν στή Γερμανία μετά τό 1884⁴⁹, άκολούθησαν λιγότερο ή περισσότερο πιστά τό σχήμα πού πρότεινε ό Wilamowitz, μολονότι οί μελετητές παρουσιάζουν διαφορές τόσο άπό τόν Wilamowitz όσο καί μεταξύ τους ως πρός τόν άριθμό τών σταδίων τής εξέλιξης, ως πρός τόν άριθμό καί τήν έκταση τών διαφόρων παλαιότερων ποιημάτων πού χρησιμοποιήθηκαν καθώς καί ως πρός τήν ποιητική άξία όρισμένων χωρίων. Πάντως, όλοι συμφωνούν ότι ό διασκευαστής (σήμερα είναι γνωστός ως ποιητής Β) ήταν τελείως άνίκανος, καί μόνο οί νεότεροί του συμπιλητές τόν ξεπέρασαν σέ άνοησία.

Ή δεκαετία του 1890 ήταν μία περίοδος σταθεροποίησης καί προετοιμασίας γιά νέες προόδους⁵⁰. Ή πιό σημαντική συμβολή στή συζήτηση του όμηρικού ζητήματος ήταν ή πρώτη έκδοση του βιβλίου του Paul Cauer *Grundfragen der Homerkritik* (1895, ²1909, ³1923) πού έπισκοπούσε τίς διαφορές πλευρές του προβλήματος. Κάτι παραπάνω άπό εφήμερο ένδιαφέρον προκάλεσε τό βιβλίο του Samuel Butler *The Authoress of the Odyssey* (1897, ²1922), έπειδή άσκησε άργότερα επίδραση στή Βρετανία (κυρίως σέ δημοφιλή έργα όπως ή μετάφραση τής Όδύσσειας άπό τόν T. E. Shaw) καί έπειδή περιείχε ένδιαφέροντα σχόλια γιά τή γλώσσα καί τήν άφηγηματική τεχνική του ποιήματος. Όσον άφορά τήν Ίλιάδα, ή όμηρική έρευνα του 19ου αιώνα άνακεφαλαιώνεται άπό τόν Leaf στή δεύτερη έκδοσή του τής Ίλιάδας. Οί άπόψεις του γιά τήν εξέλιξη τής Ίλιάδας είναι βασικά οί άπόψεις του Grote, καί τό έρμηνευτικό του ύπόμνημα εξακολουθεί νά παραμένει άναντικατάστατο.

Τό 1901 δημοσιεύτηκε τό μοναδικό, άπό όσο ξέρω, βιβλίο άπό ειδικό άρχαιολόγο τό όποιο έπιχειρεί νά εξηγήσει συστηματικά τή σύνθεση τής Ίλιάδας μέ τή βοήθεια τών άρχαιολογικών μαρτυριών. Στο έργο του *Studien zur Ilias* ό C. Robert άνέλυσε τούς διαφόρους τύπους όπλισμού πού χρησιμοποιούσαν οί ήρωες καί ύποστήριξε ότι χωρία μέ «μυκηναϊκό»

όπλισμό (μεγάλη άσπίδα, άπουσία θώρακα) πρέπει νά εΐναι άρχαιότερα από χωρία μέ «ϊωνικό» όπλισμό (κυκλική άσπίδα, θώρακας, περικνημίδες). Αυτή τή διαπίστωση τή συνδύασε μέ γλωσσολογικά επιχειρήματα σχετικά μέ αϊολικά καί ιωνικά στρώματα τής δημηρικής διαλέκτου – τά επιχειρήματα αυτά τά άντλησε από τόν F. Bechtel. Χρησιμοποιώντας αυτά τά δύο κριτήρια ανασύνθεσε μιá άρχική Ίλιάδα 3.000 στίχων σέ αϊολική διάλεκτο καί μέ μυκηναϊκό όπλισμό· τό έπος αυτό επέκτάθηκε σέ τρία κύρια στάδια, άφενός μέ τήν εισαγωγή όχτώ αυτότελών ποιημάτων (π.χ. τής «άριστείας» του Αΐνεία καί του Διομήδη, του φόνου του Έκτορα) καί άφετέρου μέ τήν προσθήκη ειδικά συνθεμένων επεισοδίων, καί άποτέλεσε μιá τόσο ενιαία Ίλιάδα ώστε ακόμη καί ένα πλήθος, μεταγενέστερες προσθήκες (ό κατάλογος νεών», ή ίκεσία στό Ζ, οί ραψωδίες Κ, Ν, Ψ καί Ω) δέν έκαναν τίποτε άλλο παρά νά έξάρουν τόν ενιαίο χαρακτήρα της. Ό Robert πρέπει, έπομένως, νά θεωρηθεΐ όπαδός τής θεωρίας τής διεύρυνσης, αλλά τό γεγονός ότi αναγνώρισε τήν ύψηλή καλλιτεχνική ποιότητα τής σημερινής Ίλιάδας στό σύνολό της τόν τοποθετεΐ σέ διαφορετική κατηγορία από τούς ύπόλοιπους όμοΐδεάτες του.

Λίγο μετά τή δημοσίευση του βιβλίου του Robert άρχισε νά γίνεται αισθητή στίς δημηρικές έρευνες ή επίδραση των πρόσφατων εξελίξεων στήν άνθρωπολογία, καί κυρίως ή επίδραση του βιβλίου του Frazer *The Golden Bough* (1890, 21900). άφενός φαινόταν ότi έπεφτε καινούριο φώς στήν έλληνική θρησκεία (τά *Prolegomena* τής Jane Harrison δημοσιεύτηκαν για πρώτη φορά τό 1903)⁵¹ καί άφετέρου οί διαλέξεις του Gilbert Murray στό Harvard είδαν τό φώς τής δημοσιότητας τό 1907 μέ τόν τίτλο *The Rise of Greek Epic* (νεότερες εκδόσεις: 1911, 1924, 1934). Σ' αυτό τό βιβλίο ό Murray άξιοποίησε όχι μόνο όλα τά κλασικά επιχειρήματα τής έξελικτικής θεωρίας αλλά καί επιχειρήματα πού άντλησε από τήν άνώτερη κριτική τής Βίβλου, από τή νέα άρχαιολογία του Αΐγαίου, από τήν παπυρολογία καί τήν άνθρωπολογία, για νά αποδείξει ότi ή Ίλιάδα καί ή Όδύσσεια πρέπει νά θεωρηθούν παραδοσιακά βιβλία, μέ τό ίδιο περίπου νόημα πού δίνουμε στα ίστορικά βιβλία τής Παλαιάς Διαθήκης, καί νά αντιμετωπιστούν ως άποτέλεσμα μιās σχεδόν άσυνείδητης έξελικτικής πορείας πού συντελέστηκε χάρη στήν εργασία γενεών ραψωδών καί διασκευαστών, πού φρόντιζαν ιδιαίτερα νά άμβλύνουν τίς βαρβαρότητες των άρχικών ποιημάτων· στήν πραγματικότητα δέν έλαβαν τήν τελική τους μορφή πριν από τόν 2ο αΐωνα π.Χ. Μία τέτοια θεωρία δέν αφήνει καθόλου περιθώρια για τήν ύπαρξη κάποιου άτόμου μέ τό όνομα Όμηρος. Άν έξαιρέσουμε τή μεγάλη εκτίμηση πού έτρεφε ό Murray για τήν ποιητική άξία τής σημερινής Ίλιάδας καί Όδύσσειας (εκτίμηση πού συμμερίζονται ό Wolf, ό Grote καί

οί όπαδοί του, καί ό Robert) ή βασική του θεωρία εΐναι έξίσου μηδενιστική μέ τίς θεωρίες τοῦ d' Aubignac ή τοῦ Lachmann.

Ό Murray έδειξε τό λογικό συμπέρασμα στό όποιο όδηγοῦσαν τόσο ή θεωρία τῆς συγκόλλησης όσο καί ή θεωρία τῆς διεύρυνσης καί προκάλεσε ισχυρές ἀντιδράσεις στους συγχρόνους του. Δέν πρέπει, έπομένως, νά μᾶς εκπλήσσει τό γεγονός ότι ή πρώτη έκτενής ἀπάντηση προήλθε ἀπό ἕναν «ένωτικό», τόν πρώτο μετά τόν Nitzsch μέ νεοαναλυτική στάση. Τό 1910 ό D. Müllder δημοσίευσε τό *Die Ilias und ihre Quellen*, μέ στόχο νά ἀποδείξει τίς ἀκόλουθες θέσεις: (1) Ἡ Ἰλιάδα εΐναι ἕνα ἐνιαῖο ποίημα βασισμένο σ' ἕνα ἐνοποιημένο σχέδιο. (2) οἱ πολλές καί ἀναμφισβήτητες ἀντιφάσεις όφείλονται στόν ιδιότυπο στόχο πού ἔχει θέσει μιά γνήσια ποιητική προσωπικότητα στόν ἴδιο της τόν ἑαυτό. (3) ή Ἰλιάδα βρίσκεται στό τέλος καί όχι στήν ἀρχή μιᾶς μακρόχρονης ἐξελικτικῆς πορείας. (4) οἱ πηγές της εΐναι ἔργα πού δημιουργήθηκαν κατά τή διάρκεια αὐτῆς τῆς πορείας. (5) αὐτές οἱ πηγές δέν ἦταν «ἔπη» μέ τήν ἔννοια πού ἔδωσε στόν όρο ό Lachmann ή μέ όποιαδήποτε ἄλλη παρεμφερή ἔννοια. (6) λίγα μόνο ἀπό αὐτά τά ἔπη σχετίζονται μέ τήν Τροία. (7) ό ἐνοφθαλμισμός αὐτῶν τῶν μή τρωικῶν ἀφηγήσεων σέ τρωικά συμφραζόμενα ἀποτελέσει σημαντικό μέρος τῆς ἐργασίας κατά τή σύνθεση τῆς Ἰλιάδας. (8) ἕνα ἔργο τέτοιου τύπου δέν μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ σέ σύμπτωση (φαίνεται ότι ἔννοεῖ παρεμβολή, καί μάλιστα τοῦ εἵδους πού προυποθέτει ό Robert) ή σέ όργανική ἐξέλιξη (πιθανότατα ἀναφέρεται στόν Murray) ή σέ κάποιον διασκευαστή – ἀπαιτεῖ ἕναν ποιητή. Ἀπό αὐτές τίς όχτώ θέσεις μόνο οἱ τέσσερις πρώτες καί ή τελευταία ἔχουν οὐσιαστική σημασία γιά τήν προτεινόμενη θεωρία⁵², καί ἀπό αὐτές οἱ (1), (2) καί (8) θεωροῦνταν ἀνάθεμα τόσο ἀπό τούς όπαδούς τῆς θεωρίας τῆς συγκόλλησης (ἀδιάφορο ἂν προτιμοῦσαν τίς περισσότερες πολὺπλοκες ἀναλύσεις τοῦ Kirchhoff καί τοῦ Wilamowitz ή ἀπλούστερες θεωρίες ὅπως τοῦ Grote) όσο καί ἀπό τούς όπαδούς τῆς θεωρίας τῆς διεύρυνσης, ἐνῶ οἱ (3) καί (4) ἐπλητταν θανάσιμα τούς ἐνωτικούς. Οἱ βίαιες ἐπιθέσεις ἐναντίον τοῦ Müllder ἀπό τούς συγχρόνους του συντέλεσαν στή μείωση τοῦ κύρους του. καί ὅμως σήμερα φαίνεται ότι οἱ πέντε βασικές θέσεις του ἔδειχναν μιά διέξοδο ἀπό τό ἀδιέξοδο στό όποιο εἶχαν όδηγήσει τήν όμηρική κριτική οἱ ἀντικρουόμενες ἀπόψεις τῶν μελετητῶν τό πρώτο τέταρτο τοῦ αἵωνα μας.

Θεωρῶ πρακτικό (καί ἐλπίζω ότι εΐναι νόμιμο) νά ἐπισκοπήσουμε τίς όμηρικές ἔρευνες μετά τό 1910 ἐντάσσοντάς τες σέ ἔξι κατηγορίες πού βασίζονται στίς θέσεις τοῦ Müllder:

I. Ἡ καλλιτεχνική ἐνότητα τῶν ποιημάτων διακηρύχτηκε σχεδόν ἀπό ὅλους τούς σημαντικούς λογοτεχνικούς κριτικούς ἀπό τόν Ἀριστοτέλη

καί ὕστερα καί ὑποστηρίζεται ὄχι μόνο ἀπό τήν κοινή γνώμη πού ἀντιπροσωπεύει ὁ μέσος ἀναγνώστης (πράγμα πού ὑπογραμμίστηκε ἀπό διάφορες ὀπτικές γωνίες σέ βιβλία ὅπως τοῦ E. Dreyer, *Das Homerproblem in der Gegenwart* καί τοῦ J. A. Scott, *The Unity of Homer* τό 1921· τοῦ J. T. Sheppard, *The Pattern of the Iliad* τό 1922 καί τοῦ A. Rüegg, *Kunst und Menschlichkeit Homers*, τό 1948) ἀλλά καί ἀπό πρόσφατες ἐρευνες γιά τή σύνθεση τῶν ποιημάτων, ἀδιάφορο ἂν πραγματεύονται τό ἓνα ἢ τό ἄλλο ἔπος στό σύνολό του ἢ θίγουν ἐπιμέρους προβλήματα⁵³. Ἀποτέλεσμα αὐτῶν καί ἄλλων μελετῶν εἶναι ἡ πίστη σέ μιᾶ ἐνιαία ἀρχιτεκτονική τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν πού μπορεῖ νά βασιστεῖ σήμερα στίς μαρτυρίες γιά συγκεκριμένο σχέδιο τίς ὁποῖες προσφέρουν καί τά δύο ποιήματα.

II. Στή συνέχεια πρέπει νά ἀσχοληθοῦμε μέ τό πρόβλημα τῶν ἀσυνεπειῶν στή γλῶσσα, τόν ὀπλισμό, τή θρησκεία καί τά κοινωνικά ἥθη καθώς καί μέ τίς ἀντιφάσεις στήν ἀφήγησι. Γιά τόν σκοπό αὐτό εἶναι σημαντικό νά ἀρχίσουμε μέ μιᾶ μελέτη τοῦ κατηγορητηρίου ὅπως ἀπαγγέλθηκε ἀπό τοὺς ὁπαδούς τῆς θεωρίας τῆς συγκόλλησης, μέ κύριο ἐκπρόσωπο τόν Wilamowitz (τό *Die Ilias und Homer*, 1916 καί τό *Die Heimkehr des Odysseus*, 1927, εἶναι κλασικά βιβλία στήν ὁμηρική ἐρευνα)⁵⁴, καί ἀπό τοὺς ὁπαδούς τῆς θεωρίας τῆς διεύρυνσης, κυρίως τόν G. M. Bolling (*The External Evidence for Interpolation in Homer*, 1925· *The Athlenized Lines of the Iliad*, 1944· *Ilias Atheniensium*, 1950 – μιᾶ προσπάθεια νά ἀνασυγκροτηθεῖ τό πεισιστράτειο κείμενο) καί τή H. L. Lorimer (*Homer and the Monuments*, 1950). Πολλά σημεῖα τοῦ κατηγορητηρίου δέν ἀνταποκρίνονται στήν πραγματικότητα⁵⁵, ἀλλά καί μετά τήν ἀπομάκρυνση ὅλων τῶν ἀπιθανοτήτων ἓνα ἐρώτημα περιμένει τήν ἀπάντησή του ἀπό τοὺς ὑποστηρικτές τῆς ἐνότητας, ἓνα ἐρώτημα πού ἡ σοβαρότητά του δέ μειώνεται ὅσο μέγαλες καί ἂν εἶναι οἱ παρωπίδες τους. Τό ἐρώτημα εἶναι ἂν μπορεῖ νά δείξει κανεῖς ὅτι αὐτές οἱ ἀσυνέπειες, ἑναρμονίζονται μέ τόν σκοπό γιά τόν ὁποῖο σχεδιάστηκε τό ποίημα⁵⁶. Τόν 6ο καί 5ο αἰῶνα τουλάχιστον τά ὁμηρικά ποιήματα ἀπαγγέλλονταν σέ περιοδικά ἐπαναλαμβανόμενες γιορτές ἀπό ἐπαγγελματίες ἀοιδούς ἢ ραψωδούς, πού διαγωνίζονταν γιά κάποιο ἔπαθλο (Ἡρόδοτος V 67, Πλάτων *Ἴων*)· στήν Ἀθήνα μάλιστα ὁ κανονισμός τοῦ διαγωνισμοῦ προέβλεπε ὅτι τά ποιήματα ἔπρεπε νά ἀπαγγέλλονται μέ μιᾶ ὀρισμένη σειρᾶ ([Πλάτων] *Ἰππαρχος* 128b). Παλαιότεροι ποιητικοί διαγωνισμοί (ὄχι ὑποχρεωτικά ἡρωικῆς ποίησης) μνημονεύονται τόσο στό πλαίσιο γιορτῶν (Δῆλος-Ὑμνος στόν Ἀπόλωνα 149-50) ὅσο καί στό πλαίσιο ἐπιτάφιων τελετῶν πρὸς τιμὴν μεγάλων ἀνδρῶν (Χαλκίδα-Ἡσίοδος *Ἔργα καί ἡμέραι* 654-9)⁵⁷. Δέν ἀποκλείεται, ἐπομένως, τά ὁμηρικά ποιήματα νά εἶχαν συντεθεῖ ἀρχικά γιά τόν σκοπό πού ὑπηρετοῦσαν καί στά ἱστορικά

χρόνια, δηλαδή για να αποτελούν τό κείμενο τών ραψωδών σέ δημόσιο διαγωνισμό⁵⁸. Μόνο έτσι, φαίνεται, θά μπορούσε νά εξασφαλιστεί ένα συνεχές άκροατήριο για τόν ελάχιστο χρόνο πού απαιτούσε ή άπαγγελία ενός όλόκληρου έπους (μέ έναλλαγή τών ραψωδών ή *Ίλιάδα* θά απαιτούσε τρεις όλόκληρες ήμέρες, ενώ ή *Όδύσσεια* όχι πολύ λιγότερο από τρεις ήμέρες). Στήν περίπτωση αυτή μερικές τουλάχιστον, ασυνέπειες, ιδιαίτερα άντιφάσεις στήν αφήγηση, μπορούν νά εξηγηθούν σάν κάτι πού συμβαίνει σέ έργα πού αποσκοπούν στή λαϊκή τέρηση⁵⁹ (*άγωνίσματα ές τό παραχρήμα άκούειν*, για νά χρησιμοποιήσω τή φρασεολογία του Θουκυδίδη). πρόκειται για άντιφάσεις πού τό άκροατήριο είτε δέ θά τίς πρόσεχε ή, άν τίς άντιλαμβανόταν, δέ θά τό ένοχλούσαν ή, τέλος, ήταν άντιφάσεις πού τό άκροατήριο περίμενε νά συναντήσει σέ αφήγησης μεσαιωνικού ίπποτισμού. Τό γεγονός ότι ο ποιητής επιτρέπει τέτοιες παραδρομές ίσως τόν υποβιάζει στά μάτια τών κριτικών του· αλλά κανείς ποιητής δέν μπορεί νά είναι δημοφιλής για πολύν καιρό, άν συνθέτει άδιαφορώντας για τήν προσληπτική ικανότητα του άκροατηρίου του⁶⁰, καί όπωσδήποτε πρέπει νά δεχτούμε τή διπλή φύση του έργου τέχνης. Τό στοιχείο τής τελειότητας (*monde achevé* κατά τή διατύπωση του Jean Wahl) ύπάρχει στά όμηρικά έπη γι' αυτόν πού τά διαβάσει μέ τήν ταχύτητα μέ τήν όποία προβλεπόταν ότι θά άπαγγελθούν (έδω έγκείται ή σημασία του σονέτου του Ronsard, τό όποιο άναφέραμε στή σημ. 25). οί άτέλειες (*monde inachevé*) γίνονται αισθητές μόνο όταν τό ποίημα διαβάζεται άργά καί αναλύεται κάτω από τόν μεγενθυντικό φακό του επιστήμονα. "Άλλες ασυνέπειες, κυρίως στή γλώσσα ή τόν έξοπλισμό, όφείλονται στή φύση τής έπικης γλώσσας, ή όποία είναι προϊόν μακρόχρονης έπαγγελματικής παράδοσης καί χρησιμοποιεί σέ μεγάλο βαθμό στερεότυπες έκφράσεις καί παρομοιώσεις⁶¹. οί στερεότυπες έκφράσεις παρουσιάζουν τήν τάση νά συντηρούν πολλά γλωσσικά καί πολιτιστικά άπολιθώματα κατά τόν ίδιο τρόπο πού μία σύγχρονη γλώσσα διατηρεί πολλά ξεχασμένα παραθέματα καί νεκρές μεταφορές".

III. "Ότι ή *Ίλιάδα* καί ή *Όδύσσεια* είναι προϊόντα μακρόχρονης λογοτεχνικής παράδοσης είναι άποδεκτό σήμερα από όλους τούς σοβαρούς μελετητές, καί, έπειδή μπορούμε νά ύποστηρίξουμε ότι ή εξέλιξη του έλληνικού έπους *έσχε τήν αύτης φύσιν* στά όμηρικά ποιήματα, είναι εύλογο νά θεωρούμε τά έπη αυτά τελικό στάδιο τής εξέλιξης. "Η άπόμακρη χρονολογία στήν όποία πρέπει νά τοποθετηθεί ή άρχή αύτης τής εξέλιξης πιστοποιείται από τούς άπολιθωμένους τύπους τής έπικης γλώσσας (άρκαδο-

α Για τό ύφος τών στερεότυπων έκφράσεων βλ. κεφ. 5, σσ. 220 - 225

κυπριακές και αϊολικές λέξεις και τύποι· λέξεις πού φαίνεται ότι χρησιμοποιούνται με διαφορετικές ή και διαμετρικά αντίθετες σημασίες· μετέωρες στερεότυπες εκφράσεις κ.ο.κ.)⁶, από τό μέτρο^γ, από τήν επιδίωση μυκηναϊκών στοιχείων στόν όπλισμό, στήν οίκοσκευή, στά κοινωνικά ήθη και άκόμη (μολονότι τό πράγμα δέν είναι τόσο έμφανές) στή θρησκεία^δ, από τούς ύπαινιγμούς σ' ένα έκπληκτικά εύρύ φάσμα μύθων, μερικοί από τούς όποιους άνάγονται στή μυκηναϊκή περίοδο (ή είναι άκόμη παλαιότεροι)⁶² και, τέλος, από τίς πληροφορίες πού μās προσφέρουν τά ίδια τά έπη (ιδιαίτερα ή *Όδύσσεια*) για επαγγελματίες αοιδούς, τήν εκπαίδευσή τους και τή σχέση τους μέ τό κοινό σέ μιά περίοδο πού θά τήν ονομάζαμε «προομηρική»^ε. Η *Ιλιάδα* και ή *Όδύσσεια* δέ χρησιμοποιούν, έπομένως, τήν «όμηρική» γλώσσα και τούς μύθους για πρώτη φορά. Αυτή ή διαπίστωση έχει σοδαρές συνέπειες για κάθε προσπάθεια νά αποδειχτεί ή πρώτη παρουσία της *Ιλιάδας* και της *Όδύσσειας* μέ βάση τή συμπτωματική παράθεση σέ πρώιμα ποιήματα, κυρίως στήν έλεγεία, σύντομων φράσεων πού συναντούμε και στήν *Ιλιάδα* ή τήν *Όδύσσεια*, ή νά αποδειχτεί ή πρώτη ύπαρξη όποιουδήποτε έπικού ποιήματος μέ βάση παραστάσεις του ήδη γνωστού θέματός του στήν πρώτη τέχνη. Μιά σύντομη φράση ή άκόμη και ένας όλόκληρος στίχος μπορεί νά είναι άπλούστατα μιά έπική στερεότυπη έκφραση⁶³. Μιά σκηνή πού φαίνεται ότι παριστάνει τή ζωή των ήρωικών χρόνων σ' ένα άγγείο, σέ μιά πόρπη, σέ ιμάντα άσπίδας ή σέ χτένι, άκόμη και άν είναι δυνατό νά ταυτιστεί μέ άπόλυτη βεβαιότητα, δέν είναι άπαραίτητο νά άντλεϊ τό θέμα της από κάποιο γνωστό μας ποίημα – ό Φοίνικας στήν *Ιλιάδα* (I 524-5) μās πληροφορεί ότι όσοι έζησαν πριν από τόν Άγαμέμνονα είχαν τούς δικούς τους vates sacri, πού τά έργα τους μπορούσε πολύ καλά νά είναι γνωστά σέ μεταγενέστερους καλλιτέχνες της γεωμετρικής περιόδου.

IV Αυτή ή διαπίστωση μās οδηγεί στό έρώτημα για τίς πηγές της *Ιλιάδας* και της *Όδύσσειας*· στό σημείο αυτό αποκτούν ιδιαίτερη σημασία όλες οι εργασίες των δπαδών της εξέλιξης. Ίδιαίτερα σημειώνουμε τό έγχείρημα του C. Robert νά καθιερώσει άντικειμενικά κριτήρια, ώστε νά είμαστε σέ θέση νά διαχωρίζουμε τά διάφορα στάδια ενός ποιήματος. Έσωτερικές μαρτυρίες μās επιτρέπουν νά σχηματίσουμε κάποια ιδέα για τό ύλικό πού έπεξεργάστηκε ό «Όμηρος». Στήν *Όδύσσεια* συναντούμε

6 Βλ κεφ 4

γ Βλ κεφ 1

δ Βλ κεφ 14 - 22

ε Πρό κεφ 5, σσ 217 - 220

άρκετές φορές τή λέξη *οἶμαι* (μονοπάτια)· πρόκειται είτε για συλλογές ἀφηγήσεων ή για πολύστιχα συνεχή ποιήματα, ἕνα μέρος ἀπό τά ὁποῖα μπορεῖ νά ἀπομονωθεῖ, γιά νά τραγουδηθεῖ στήν αἴθουσα μετά τό δειπνο. Τά συστατικά στοιχεῖα μιᾶς τέτοιας *οἴμης* ὀνομάζονταν ἄλλοτε *κλέα ἀνδρῶν* (θ 73-4), μιᾶ φράση πού παραπέμπει σέ δύο χωρία τῆς *Ἰλιάδας* (I 524-5 *τῶν πρόσθεν... κλέα ἀνδρῶν/ἡρώων* καί 189, ὅπου ὁ Ἀχιλλέας τραγουδᾷ τά *κλέα ἀνδρῶν* μέ τή συνοδεία φόρμιγγας)⁶⁴. Φαίνεται ὅτι σ' αὐτές τίς «οἶμες», πού τίς μονοπωλοῦσαν οἱ ἐπαγγελματίες τραγουδιστές (θ 480-1), διασώθηκαν οἱ ἀφηγήσεις πού ἀποτελέσαν τή βάση τῆς *Ἰλιάδας* καί τῆς *Ὀδύσσειας*· καί τά δύο ἔπη δείχνουν μέ σαφήνεια ὅτι οἱ ἀφηγήσεις τους ἦταν ἤδη γνωστές στό ἀκροατήριό σέ γενικές γραμμές. Ἔτσι, προσπάθειες νά ἀναλυθοῦν οἱ πηγές τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν⁶⁵ ἀφοροῦν κυρίως τήν ἀνίχνευση προομηρικῶν ἐπικῶν ποιημάτων, πράγμα πού μᾶς ὁδηγεῖ σέ μιᾶ ἄποψη ἀρκετά ὅμοια μέ τή θεωρία τοῦ Grote γιά τήν *Ἰλιάδα*· ὁ Focke, ἐξάλλου, ὑποστήριξε πειστικά ὅτι ἡ *Ὀδύσεια* ἀποτελεῖ ἐπίσης διεύρυνση (ἀπό κάποιον ταλαντοῦχο ποιητή, ἂν καί ἴσως ὄχι ἀπό μιᾶ ἰδιοφυΐα) μιᾶς ἀρχικῆς *Ὀδύσσειας* πού συνέθεσε ἕνας μέγας ποιητής⁶⁶. Πρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι καί τά κύκλια ἔπη διαμορφώθηκαν μέ τόν ἴδιο τρόπο, δηλαδή ἀντλώντας ἀπό προομηρικές «οἶμες». Ἔτσι, εἶναι εὐεξήγητο τό φαινόμενο τῆς κοινότητος τῶν μοτίβων στά ὁμηρικά ποιήματα καί σέ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τό κύκλιο ἔπος.

V. Κανείς δέν πιστεῦει σήμερα, ἀπό ὅσο ξέρω, ὅτι ἡ *Ἰλιάδα* ἢ ἡ *Ὀδύσεια* δημιουργήθηκε μέ συγκόλληση «μεμονωμένων ἐπῶν» καί ἀπέτελεσε μιᾶ «ἀλληλουχία ραψωδιῶν» μέ τέτοιο τρόπο ὥστε τά ἀρχικά συστατικά νά μποροῦν νά ἀποσυνδεθοῦν τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο καί νά ἀποκτήσουν πάλι τήν αὐτοτέλειά τους. Ὅλες οἱ ἐρευνες γιά τή σχετική χρονολόγηση τῶν διαφόρων στοιχείων στά ποιήματα δείχνουν ὅτι «ἀρχαιότερα» καί «νεότερα» στοιχεῖα (ἀρχαιολογικά, γλωσσικά ἢ κοινωνικά) διαπλέκονται μεταξύ τους (ἴσως τό καλύτερο παράδειγμα τό προσφέρει ἡ παρουσία τῆς ἀναμφισβήτητης ἀρχαίας περικεφαλαίας μέ δόντια κάπρου στό Κ, σέ μιᾶ ραψωδία πού ἡ γλῶσσα της εἶναι χαρακτηριστικά νεότερη καί μάλιστα «μεταοδυσσειακή»). Πρέπει, ἐπομένως, νά ἀπορρίψουμε τήν ἄποψη ὅτι ἡ *Ἰλιάδα* καί ἡ *Ὀδύσεια* δημιουργήθηκαν ἀπευθείας ἀπό ἐπιμέρους ἔπη μέ τήν ἔννοια τοῦ Lachmann· ἀπό τήν ἄλλη πλευρά δέν μποροῦμε νά ἀρνηθοῦμε τήν ὑπαρξή ἐνοτήτων πού φαίνεται ὅτι σχετίζονται στενά μεταξύ τους καί δέν ἀποκλείεται ἀρχικά νά ἀποτελοῦσαν τμήματα ἀπό ἀνεξάρτητες «οἶμες» (ἢ ἀκόμη *κλέα ἀνδρῶν*, ὅπως λόγου χάρη Γ-Ε, Η-Θ, Κ καί ι-μ⁶⁷).

VI. Ἡ πειστικότητα τοῦ συμπεράσματος τοῦ Mulder ὅτι ἡ *Ἰλιάδα* (καί,

κατά νόμιμη επέκταση, ή *Όδύσσεια*) μπορεί νά δημιουργήθηκε μόνο από κάποιον ποιητή, καί ὄχι από κάποιον διασκευαστή, καί ὅτι δέν πρέπει νά αποδοθεῖ σέ ἐξέλιξη ἢ σέ σύμπτωση ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἐκτίμηση τοῦ καθενός γιά τήν ποιητική ἀξία τοῦ σχεδίου καί τήν ἐπιτυχία τῆς ἐκτέλεσής του. Τό ἐρώτημα πού τίθεται δέν εἶναι πιά ἂν τά ποιήματα εἶναι ἀποτελεσμα συνθέσης, ἀλλά ἂν ἡ ἴδια ἡ σύνθεση εἶναι ἐπιτυχημένη καί τά κομμάτια ἀπό τά ὁποῖα ἔγινε εἶναι καλά ἐπιλεγμένα, καλά διαμορφωμένα καί καλά τοποθετημένα – ἕνα μωσαϊκό μπορεί νά εἶναι μεγάλη τέχνη, ἀκόμη καί μιά ταπεινή κουρελού μπορεί νά εἶναι ὁμορφη. Κατά τήν ἐκτίμηση αὐτῆς τῆς πλευρᾶς τῶν ποιημάτων εἶναι σκόπιμο νά τονίσουμε τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο γίνεται ἡ ἀφήγηση· ἡ ἀφηγηματική ροή δέν ἀκολουθεῖ αὐτό πού οἱ μεσαιωνικοί κριτικοί ὀνόμασαν *ordo naturalis* («Ἀρχισε ἀπό τήν ἀρχή, προχώρα ὡς τό τέλος, καί τότε σταμάτα») ἀλλά τήν περισσότερο περίπλοκη *ordo artificialis*. Ἀπό τυπική ἀποψη ἡ *Ἰλιάδα* (ὁ πραγματικός τίτλος τοῦ ποιήματος πρέπει νά ἦταν *Ἀχιλλέως μῆνις*) περιγράφει μόνο λίγες, σχετικά, ἡμέρες ἀπό τό δέκατο ἔτος τῆς πολιορκίας τῆς Τροίας. Χρησιμοποιώντας αὐτό τό σύντομο ἐπεισόδιο ὡς πλαίσιο, ὁ ποιητής μέ τή βοήθεια ἀναμνήσεων καί προφητειῶν ἔχτισε γύρω ἀπό αὐτό σχεδόν ὁλόκληρο τόν τρωικό πόλεμο, ἀπό τόν γάμο τοῦ Πηλέα καί τῆς Θέτιδας⁶⁸ ὡς τήν ἐγκατάσταση τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας τοῦ Αἰνεία στήν πόλη τους στήν Τρωάδα ὡς διαδόχων τοῦ Πριάμου. Χάρη σ' αὐτές τίς ἀναμνήσεις καί τίς προφητείες, πού συνδυάζονται μέ ἀφηγήσεις καί ἀνέκδοτα γιά γεγονότα τοῦ παρελθόντος σέ ἄλλους τόπους τοῦ ἥρωϊκοῦ κόσμου (Ἡλῖδα, Αἰτωλία, Θεσσαλία, Λυκία κτλ.), ἡ κύρια ἀφήγηση προβάλλεται σ' ἕνα ἱστορικό φόντο τοῦ παρελθόντος καί ἀποκτᾶ, ὡς ἕναν βαθμό, κάποια προοπτική μέ εὐκαιριακές ὑπομνήσεις πρὸς τό ἀκροατήριό σχετικά μέ ὅσα συνέβησαν ἀπό τότε⁶⁹. Ἡ *Όδύσσεια* ἀκολουθεῖ ἕνα παρόμοιο, ἂν καί κάπως ἀπλούστερο, σχέδιο. Εἶναι ἀξιοσημείωτο τό γεγονός ὅτι ἡ *Όδύσσεια* σχεδόν ποτέ δέν ἐπικαλύπτει θεματικά τήν *Ἰλιάδα*, μολοντί καλύπτει ὁρισμένα κενά τῆς τελευταίας ἀνάμεσα στόν θάνατο τοῦ Ἑκτορα καί τήν πτώση τῆς Τροίας. Καί στά δύο ποιήματα παρατηρεῖται μιά αἴσθηση γιά τήν ἀφηγηματική στρατηγική πού ἔχει τό παράλληλό της μόνο στόν Ἡρόδοτο, ἐνῶ στή λατινική λογοτεχνία τήν πλησιάζει μόνο ἡ *Αἰνείαδα*. Τίποτε παρόμοιο δέ συναντοῦμε στή λογοτεχνία ὡς τήν Ἀναγέννηση, ἀλλά καί τότε μόνο σ' ἕνα ἢ δύο ποιήματα, ἀπό τά ὁποῖα τό *Paradise Lost* ἴσως πλησιάζει περισσότερο τό ὁμηρικό μέτρο. Ἀλλά σύγχρονα ἥρωϊκά ποιήματα πού τά ἐπικαλοῦνται οἱ ὁπαδοί τῆς συγκριτικῆς μεθόδου⁷⁰ δέ φαίνεται ὅτι ἔχουν νά ἐπιδείξουν κάτι παρόμοιο μέ τήν ἀφηγηματική στρατηγική τῆς *Όδύσσειας*, γιά νά μὴ ἀναφερθοῦμε στήν *Ἰλιάδα*. Τά πῶς περι-

τεχνα από τὰ σύγχρονα ποιήματα μπορούν νά διεκδικήσουν τόν τίτλο τῆς οἰμῆς, ἀλλά δέν εἶναι πλήρως διαμορφωμένα ἔπη. Στήν ἀφηγηματική τεχνική καί στήν ἠθογράφηση τῶν προσώπων (καί τὰ δύο δέν ξεπεράστηκαν στίς μεταγενέστερες περιόδους) ἐδράζεται τελικά ἡ ἀξίωση τοῦ δημιουργοῦ (ἢ τῶν δημιουργῶν) τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων γιά μιὰ θέση ἀνάμεσα στούς μεγάλους ποιητές. Δέν εἴμαστε σέ θέση νά ποῦμε ἂν τό ἴδιο πρόσωπο συνέθεσε καί τὰ δύο ποιήματα⁷¹, ἀλλά εἶναι σχεδόν ἀναμφισβήτητο ὅτι τό καθένα τους πῆρε τή σημερινή του μορφή ἀπό ἓνα καί μόνο πρόσωπο πού κατεῖχε στήν ἐντέλεια ὅλα τὰ μέσα πού διαθέτει ἓνας ἐπαγγελματίας βάρδος καί ὅτι ὁ δημιουργός τῆς *Ὀδύσσειας* γνώριζε πολύ καλά τήν *Ἰλιάδα*.

Ὑπολείπεται νά συζητηθοῦν δύο σημεῖα: ἡ χρονολόγηση τῶν ποιημάτων καί τό πρόβλημα τῆς γραφῆς. Ἡ πίστη στήν καλλιτεχνική ἐνότητα τῆς σημερινῆς *Ἰλιάδας* καί *Ὀδύσσειας* μπορεῖ νά βασίζεται μόνο στήν ὑπόθεση ὅτι ἡ παράδοση τοῦ κειμένου τῶν δύο ποιημάτων εἶναι τουλάχιστον ἐξίσου ἀξιόπιστη μέ τήν παράδοση τοῦ κειμένου τοῦ Πινδάρου· μιὰ τέτοια ὑπόθεση μπορεῖ νά εἶναι ἔγκυρη μόνο ἂν (α) τὰ ποιήματα διασώθηκαν σέ γραπτή μορφή ἀπό τή στιγμή τῆς σύνθεσής τους χάρη σέ μιὰ ἀδιάλειπτα ἀναπαραγόμενη καί κλειστή συντεχνία (ὅπως οἱ ὁμηρίδες), (β) τό ἀντίγραφο πού ἔφτασε στήν Ἀθήνα τόν 6ο αἰώνα προερχόταν ἀπό αὐτή τή συντεχνία (στήν περίπτωση αὐτή θά ἦταν εὐεξήγητη ἡ ἰδιαίτερη ἀξία πού τοῦ ἀναγνώριζαν), (γ) τό κείμενο τῶν Παναθηναίων προστατεύθηκε σχολαστικά ἀπό περικοπές ἢ παρεμβολές (οἱ συνθήκες τῆς χρήσης του ἀποτελοῦσαν πιθανότατα μιὰ ἐγγύηση γι' αὐτό) καί (δ) τό κείμενο πού προτιμήθηκε ἀπό ὅλα ὅσα τό συναγωνίζονταν τόν 2ο αἰώνα π.Χ. ἦταν ἀκριβές ἀντίγραφο τοῦ κειμένου τῶν Παναθηναίων. Κανένα ἀπό τὰ παραπάνω σημεῖα δέν μπορεῖ νά ἀποδειχτεῖ, ἀλλά καί κανένα τους δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀδύνατο ἢ ἔστω ἀπίθανο. Ἄν οἱ παραπάνω ὑποθέσεις εἶναι σωστές, τότε τό κείμενο τῶν ποιημάτων, ὅπως τό ἀποκαθιστοῦμε μέ τίς καθιερωμένες διαδικασίες τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων μέ δάση τὰ βυζαντινά χειρόγραφα καί τόν ἔλεγχό τους ἀπό τούς πατύρους τῆς περιόδου μετά τό 150 π.Χ., πρέπει νά θεωρηθεῖ ἡ πιό ἀκριβῆς εἰκόνα τοῦ πρώτου γραμμένου κειμένου τήν ὁποία μποροῦμε νά σχηματίσουμε σήμερα. Ἀπό αὐτό τό κείμενο δέν ἔχουμε τή δυνατότητα νά ἀπομακρύνουμε χωρία μέ τήν αἰτιολογία τῆς παρεμβολῆς ἢ τῆς διασκευῆς. Ὅ,τι περιέχει πρέπει νά τό δεχτοῦμε χωρίς ἀλλαγές καί ἡ πρέπει νά τό ἐξηγήσουμε ἢ νά ὁμολογήσουμε ὅτι παραμένει ἀνεξήγητο μέ τὰ σημερινά δεδομένα. Στήν περίπτωση αὐτή τό *terminus post quem* γιά τή σύνθεση τῆς *Ἰλιάδας* πρέπει νά θεωρηθεῖ τό ὀψιμότερο ἀρχαιολογικό ἀντικείμενο πού ἀναφέρεται στό ποίημα. Οἱ ἀρχαιολόγοι δέν ἔχουν ἀκόμη καθορίσει τήν ταυτότητα καί τή χρονο-

λογία αὐτοῦ τοῦ ἀντικειμένου· πάντως, θά προξενούσε κατάπληξη ἂν προτεινόταν *terminus post quem* μετά ἢ πολλά χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ 700 π.Χ. Τό *terminus ante quem* γιὰ τὴν Ὀδύσεια φαίνεται ὅτι εἶναι, στὴν πιὸ ὀψιμὴ περίπτωσι, ἡ ἰδρυσις τῆς Ναύκρατος (Rhys Carpenter, ὁ.π., σ. 100), δηλαδή περίπου τὸ 620 π.Χ.⁷² Αὐτὲς οἱ δύο ἀκραῖες χρονολογίαι, ἂν θέλαμε νὰ ἐξηγήσουμε τὴν ὁμόφωνη πεποίθησι τῶν προαλεξανδρινῶν χρόνων ὅτι τὰ δύο ποιήματα προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιον ποιητὴ, ἀποτελοῦν τὸ πλαίσιο τῆς παραγωγικῆς περιόδου μιᾶς ἀνθρώπινης ζωῆς. Πάντως, ἂν τοποθετήσουμε τὴ δημιουργία τῆς Ἰλιάδας καὶ τῆς Ὀδύσειας στὸ τέλος τοῦ 8ου αἰῶνα ἢ στὸ πρῶτο μισό τοῦ 7ου, τότε παραμερίζονται ὅλες οἱ δυσκολίες σχετικὰ μὲ τὴ χρῆσι τῆς γραφῆς γιὰ τὴ σύνθεσίν τους καὶ δὲ δημιουργεῖται κανένα προβληματικὸ κενὸ ἀνάμεσα στὰ ὁμηρικὰ ποιήματα καὶ τὴν πρῶτη σωζόμενη λυρική καὶ ἐλεγειακὴ ποίησι τοῦ τέλους τοῦ 8ου καὶ τοῦ 7ου αἰῶνα. Ἡ προγενέστερη λογοτεχνία χάθηκε, εἴτε γιατί δὲν πῆρε γραπτὴ μορφή εἴτε, τὸ πιθανότερο, γιατί ξεπεράστηκε καὶ ὥς ἕνα σημεῖο ἐνσωματώθηκε στὴ νέα ποίησι τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου αἰῶνα.

Ἡ θεωρία πού πρότεινα ἐδῶ μοῦ φαίνεται ὅτι ἀνταποκρίνεται περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη στὰ δεδομένα τοῦ ἀποδεικτικοῦ ὑλικοῦ πού ἔχουμε σήμερα στὴ διάθεσίν μας· ὅπως ὅμως ὅλες οἱ θεωρίαι, εἶναι προσωρινή καὶ ἐνδέχεται νὰ ἀνατραπεῖ ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψιν νέων στοιχείων ἢ ἀπὸ τοὺς συλλογισμοὺς ἄλλων φιλολόγων γύρω ἀπὸ τὸ ἤδη γνωστὸ ὑλικό. Οἱ «ἐπαναστάσεις τῆς μάθησις» δὲν ἔχουν (παρὰ τὴν ἀντίθετη ἄποψιν τοῦ Dr Johnson) κυκλικὸ χαρακτήρα, κρατώντας ἔτσι τὸ ἀνθρώπινο μυαλό «σὲ κίνησι χωρὶς πρόοδο». Στίς ὁμηρικὲς ἔρευνες τῶν τριῶν τελευταίων αἰώνων μπορεῖ νὰ παρακολουθήσει κανεὶς τὴν προσαγωγή νέων τύπων ἀποδεικτικοῦ ὑλικοῦ καὶ τὴν προοδευτικὴ ἐφαρμογὴ νέων ἐρμηνευτικῶν μεθόδων σὲ παλαιὰ προβλήματα. Σ' αὐτὴν τὴν πρόοδο συντέλεσαν ὅλοι οἱ μελετητὲς πού ἀναφέρθηκαν καθὼς καὶ πολλοὶ πού δὲ μνημονεύθηκαν στὸ κεφάλαιο αὐτό. Κάποτε μάλιστα κινήσεις πού φαίνονταν ὀπισθοδρομικὲς ἀποδείχτηκαν ἀφετηρίαι γιὰ καινούριες προόδους. Ἄλλοι *κεκοπιάκασιν, καὶ ὑμεῖς εἰς τὸν κόπον αὐτῶν εἰσεληλύθατε*.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 7

1 Ἡ ἀπόδοσι στὸν Καλλίνο ὀφείλεται σὲ μιὰ εὐλογη διόρθωσι τοῦ Sylburg. Αὐτὰ καὶ μερικὰ ἄλλα χωρία (στὰ ὅποια περιλαμβάνεται καὶ τὸ ἀπ. 29 Diehl τοῦ Σημωνίδη) τὰ συζητῶ στὸ περιοδικό *Eranos* III, 125-40.

2 Μὲ βάση τὰ ὅσα γνωρίζουμε γιὰ τὴν Ἑλένη τοῦ Σησίχορου εἶναι θεμιτὸ νὰ συναγά-

γουμε ότι τό ποίημα στό όποιο παραπέμπει πραγματευόταν τίς συζυγικές περιπέτειες τής Έλένης μέ λιγότερη επιείκεια από ό,τι ή *Ίλιάδα* καί ή *Όδύσσεια*

3 Ροδιακός δίσκος (Βρετανικό Μουσείο) Rumpf, *Malerei und Zeichnung* (1953), 36 Οίνο-χόη τών κριών (Άθήνα, Έθνικό Μουσείο 2612) Beazley, *Development of Attic Black-Figure* (1951), 9-10

4 Η Frankel, *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums* (1951), 275 σημ 13 (όπου από παραδρομή τυπώθηκε άπ 28 αντί άπ 29)

5 Πρόκειται γιά τόν Πανύασση πού έγραψε μιá *Ήράκλεια* σέ 14 διβλία καί 9 000 στίχους. Ή Άλικάρνασσός ήταν έπίσης πατρίδα του Πίγρητα, του άδελφού τής Άρτεμισίας, πού συνέθεσε μιá *Ίλιάδα* σέ έλεγεία καί έγραψε τόν *Μαργίτη* [*Σούδα*, στό λήμμα *Πίγρης* (π 1551 Adler)] καί τή *Βατραχομουμαχία* (Πλούταρχος *Ήθικά* 873 f—*Περί τής Ήροδότου κακο-ηθείας* 43). Ή μαρτυρία τής *Σούδας* είναι άμφίβολη, έπειδή μνημονεύει τόν *Μαργίτη*, πού ό Άριστοτέλης τόν θεωρούσε όμηρικό (*Ποιητική* 1448 b 30· *Ήθικά Νικομάχεια* VI 1441 a 14), καί έπειδή άδυνατεί νά καταλήξει σέ κάποια άπόφαση σχετικά μέ τό άν ή Άρτεμισία, γιά τήν όποια γίνεται λόγος, ήταν ή ήρωίδα τής Σαλαμίνας ή ή γυναίκα του Μαύσωλου (Γιά ένα άπόσπασμα του *Μαργίτη*, πού κάθε άλλο παρά όμηρικό μοιάζει, βλ *Oxyrhynchus Papyri* XXII άρ 2309)

6 Γιά τόν Ήρόπυθο βλ Η Τ Wade - Gery, *The Poet of the Iliad* (1952), 8-9, Πίν I, Παρ I

7 Τό χωρίο είναι πολύ δύσκολο νά αναφέρεται στους ποιητές τών «κυκλίων έπών», από τά όποια τά *Κύπρια* καί οι *Έπίγονοι* σίγουρα, τά ύπόλοιπα ποιήματα κατά πάσα πιθανό-τητα, έξακολουθούσαν νά θεωρούνται όμηρικά από τούς συγχρόνους του Ήροδότου

8. Ή άπόδοση στον Έλλάνικο βασίζεται σέ μιá ελλογη εικασία του G Hermann. Δέν αποκλείεται, αλλά δέν είναι καθόλου πιθανό, ό ύπό συζήτηση Έλλάνικος νά είναι ό άλεξαν-δρινός φιλόλογος πού μνημονεύουμε παρακάτω

9 Πόσο περιορισμένη ήταν ή επίδραση πού άσκησε ό Έλλάνικος αποδίδοντας τή *Μικρά Ίλιάδα* στον Κιναιίθωνα τό δείχνει ό «όμηρικός σκύφος» από τήν Άνθηδώνα [F Courby *Vases grecs à reliefs* (1922), 286, άρ 8], ό όποιος αποδίδει ρητά τή *Μικρά Ίλιάδα* στον Λέσχη Ένας άλλος σκύφος πού δέν καταγράφηκε από τόν Courby, αλλά συζητείται από τόν A Severyns, *Le cycl. épique dans l' école d' Aristarque* (1928), 403-5 φαίνεται ότι αποδίδει τούς *Νόστους* στον Άγία. Ό Η Α Thomson, *Hesperia* III, 451 κ έ, ειδικότερα 457-8, χρονολογεί αυτούς τούς σκύφους τό 275 π Χ, περίπου Ό Φανίας (= Φαινίας από τήν Έρεσό, μαθητής του Άριστοτέλη) λέγεται ότι τοποθετούσε τόν Λέσχη πρίν από τόν Τέρπανδρο αλλά μετά τόν Άρχίλοχο (Κλήμης Άλεξανδρεός *Στρωματείς* I 21, 131, 6)

10 Βλ τώρα Η Erbse, *Hermes* LXXXI, 163-96

11 Βλ Κ F Johansen, *Ihaden il tidlig graesk kunst* (1934) καί τή βιβλιοκρισία του J D B (JHS LIV, 84-5) Βλ έπίσης τίς παρατομπές στά λήμματα *Όμηρος*, *Ίλιάδα*, *Όδύσσεια* στό εύρετήριο του βιβλίου του Beazley, *Development of Attic Black-Figure*, οι όποιες φαίνεται νά αποδεικνύουν ότι οι πρωιμότερες σκηνές μέ θέματα από τήν *Ίλιάδα* εμφανίζονται γύρω στό 530

12 Γιά τή μικρή έμβέλεια τής ιστορικής μνήμης τών Άθηναίων πρβ F Jacoby, JHS LXIV 37-46 Τό πρόδλημα τής «πεισιστράτειας έκδοσης» τό συζήτησα στό σύνολό του στό περιο-δικό *TAPhA* LXXXVI, 1-21

13. Γιά τήν ορθότητα τής χρονολογίας βλ. Wilamowitz, *Homerische Untersuchungen* (1884), 259 σημ 21 καί Η Τ Wade - Gery, *Greek Poetry and Life* (1936), 56-78. «Όμηρικά» ποιή-ματα ήταν όπωσδήποτε γνωστά στή Σικελία πρίν από τό 504 πρβ παραπάνω σημ 2

14 Γιά άρχαίες άναφορές καί άποσπάσματα βλ *FGH* I, άρ 71

15 Άποσπάσματα στό *Aristotelis fragmenta*, έκδ V Rose (1886), 142-79

16. Για ένα παρόμοιο παράδειγμα εκμετάλλευσης του όμηρικού κειμένου από τους 'Αθηναίους πρβ 'Ηρόδοτο VII 161, 3 (πρόκειται για τους στίχους B 553 - 4) 'Ο 'Αριστοτέλης δέν αναφέρει ούτε χρονολογία ούτε τίς συνθήκες κάτω από τις οποίες ξγινε ή άναφορά

17 Τό πλησιέστερο παράλληλο είναι ή κατηγορία πού προσάπτουν στον 'Ονομάκριτο ('Ηρόδοτος VII 6, 3) Οί κατηγορίες πού απαγγέλληκαν έναντίον του Κύναιθου (Σχόλια στον Πίνδαρο *Νεμεόν* 2, 1c, e Drachmann) είναι πολύ βαρύτερες, αλλά κανείς δέν κάνει λόγο για μιá «έκδοση του Κύναιθου»

18 Πρβ R Merkelbach, *RhM* XC1, 23 - 47 τά συμπεράσματά του τά δέχτηκαν ό P von der Muhll *Kritisches Hypomnema zur Ilias* (1952), IX καί ό D L Page, *The Homeric Odyssey* (1955), 135 σημ 32, αλλά ή θεωρία δέ φαίνεται νά είναι καλύτερα θεμελιωμένη σήμερα από ό,τι άλλστε, όταν τήν κατέρριψε ό Grote τό 1846 (*History of Greece*, Μέρος I, κεφ XXI έκδοση Everyman 2, 261-70)

19 'Ο Ξένων είναι γνωστός, όπως φαίνεται, μόνο από αυτό τό χωρίο καί από τόν τίτλο της μονογραφίας του 'Αρίσταρχου *Πρός τό Ξένωνος παράδοξον* (Σχόλια A στό M 435) 'Η Σούδα στό λήμμα *Πτολεμαίος* (π 3035 Adler) μάς πληροφορεί ότι αυτός ό 'Ελλάνικος μαθήτευσε στον 'Αγαθοκλή, ό οποίος μέ τή σειρά του ήταν μαθητής του Ζηνόδοτου· πρβ Gudeman *RE*, VIII (1913) 153-5 στό λήμμα *Hellankos* 8 'Αναφορές στους *χωρίζοντες* είναι άρκετά συχνές στα Σχόλια A της 'Ιλιάδας από τόν στίχο B 649 κ έ

20 Για τό ύποκειμενικό στοιχείο στην άλεξανδρινή κριτική βλ M van der Valk, *Textual Criticism of the Odyssey* (1949) οί άπόψεις του, πού επικρίθηκαν από τόν G M Bolling, *AJPh* LXXI, 306 - 11, έγιναν καταρχήν δεκτές από τόν von der Muhll, ό π (παραπάνω σημ 18), 11

21 Βλ τό σημαντικό αλλά παραγνωρισμένο βιβλίο του Severyns, τό οποίο άναφέρθηκε παραπάνω (σημ 9) Τή γνώση της ύπαρξης αυτού του βιβλίου τήν όφειλω στον Dr van der Valk, ό οποίος διάδασε αυτό τό κεφάλαιο σέ χειρόγραφε μορφή καί μου έκανε πολλές χρήσιμες παρατηρήσεις καί ύποδείξεις

22 Για τόν 'Ασκληπιάδη βλ Σούδα στό οίκείο λήμμα (α 4173 Adler), Wentzel *RE* II (1896) 1628 - 31 στό λήμμα *Asklepiades* 28 B A Muller (διατρ, Λιψία 1903) 'Ο G Kaibel πρώτος τόν πρότεινε δοκιμαστικά ως πηγή του Κικέρωνα (*Abh d kgl Ges d Wiss zu Göttingen*, Phil hist Kl, N F II 4, 1896, 26) στηριγμένος σ' έναν ύπαινιγμό της Σούδας στό λήμμα 'Ορφεύς (ο 657 Adler)

23 Για τους *Βίους* βλ ιδιαίτερα T W Allen, *Homer The Origins and Transmission* (1924) κεφ I καί W Schadewaldt, *Legende von Homer* (1942) Για τίς πηγές του Ευστάθιου βλ H Erbse, *Untersuchungen zu den attizistischen Lexika* (1950) καί *Beitrage zur Überlieferung der Iliasscholien* (1960) 122-73

24 'Η καλύτερη παρουσίαση στα άγγλικά εξακολουθεί νά είναι τό βιβλίο του M P Nilsson *Homer and Mycenae* (1953) κεφ I Για τήν περίοδο πρίν από τό 1885 χρήσιμη είναι ή παρουσίαση στό βιβλίο του Jebb, *Introduction to Homer*² (1887) κεφ IV 'Η έργασία του Sir John Myres, *Homer and his Critics* (έκ D Gray, 1958) περιέχει άρκετές ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις 'Η καλύτερη ξενόγλωσση παρουσίαση είναι του W Schmid, *Geschichte der griechischen Literatur* I (1929) 133-48, 192-5 (βιβλιογραφία)· για τήν περίοδο ως τό 1924 μπορεί νά συμπληρωθεί από τό βιβλίο του G Finsler, *Homer* I³ (1924) 71 - 224 (τό τμήμα για τά έτη 1912 - 24 συντάχθηκε από τόν E Tièche) Τό βιβλίο του Finsler, *Homer in der Neuzeit von Dante bis Goethe* (1912) είναι χρήσιμο για τίς παλαιότερες περιόδους 'Η βιβλιογραφία πού δημοσιεύτηκε μετά τό 1929 συζητείται από τόν A Lesky, *Die Homerforschung in der Gegenwart* (1952)· πρόκειται για άνατύπωση άρθρων πού δημοσιεύτηκαν στό *Anz f Altertumswiss* τό 1951-2 [συμπληρώσεις *από* VI (1953) 129 - 50, VIII (1955) 129 - 56, XII (1959) 129 - 46] 'Ο H J Mette, *Lustrum* I

(1957) 7-86 (μέ προσθήκες στους επόμενους τόμους) προσφέρει έναν χρήσιμο κατάλογο, αλλά τα σχόλιά του είναι λιγότερο αξιόπιστα από ό,τι του Lesky

25 Μπορούμε ίσως νά δούμε τό αποτέλεσμα τής διδασκαλίας τοῦ Jean Dorat, στήν όποία ό Όμηρος κατεῖχε σημαντική θέση, στό σονέτο τοῦ Ronsard «Je veux lire en trois jours l' Iliade d' Homère» (*Oxford Book of French Verse*, αρ 63) πρὸλ P de Nolhac, *Ronsard et l' hellénisme en France* (1921) 52-84 (γιά τόν Dorat, εἰδικά 69-73 σχετικά μέ τό ενδιαφέρον του γιά τόν Όμηρο), 125-9 (γιά τόν Ronsard καί τόν Όμηρο)

26 Βλ H Gillot, *La Querelle des anciens et des modernes en France* (1914)

27 Βλ C Arnaud, *Les Théories dramatiques au XVIIe siècle étude sur la vie et les oeuvres de l' abbé d' Aubignac* (1888), εἰδικά μέρος I, βιβλίο I (βιογραφία) καί βιβλίο II, κεφ 2 τμήμα 2 (γιά τό *Conjectures*) Ό Wolf ἀναφέρει τόν d' Aubignac ἐγκωμιαστικά (*Prolegomena*, CXIII σημ 84) ό Payne Knight παραμορφώνει τό όνομά του σέ «Hedlin» (*Carmina Homerica*, 6), καί στή συνέχεια παύει νά μνημονεύεται, ὥσπου ό Finsler στό *Homer in der Neuzeit* ἐπισύρει τήν προσοχή μας στό ἔργο του Ό V Magnien ἀνατύπωσε τό *Conjectures* μέ καλή εἰσαγωγή τό 1925 οἱ χρονολογίες του διαφέρουν κάπως ἀπό τίς χρονολογίες τοῦ Arnaud (τοποθετεῖ τή συγγραφή τοῦ *Conjectures* γύρω στό 1670 καί τόν θάνατο τοῦ συγγραφέα τους γύρω στό 1673)

28 Βλ ἰδιαίτερα M L Clarke, *Greek Studies in England 1700-1830* (1945), κεφ X, καί D M Foerster, *Homer in English Criticism* (Yale Studies in English 105, 1947)

29 Ό J Nicole, *Les Scolies genevoises de l' Iliade* (1891) ταύτισε τόν codex vetus τοῦ Στεφάνου μέ τόν Genavensis 44 (Ce) γιά τά σχόλια τοῦ Ge δλ H Erbse, *RhM* XCV, 170-91 Τά scholia minora (στά όποία συμπεριλαμβάνονται καί τοῦ «Δίδυμου») ἐπανεκδόθηκαν ἀπό τόν V di Marco

30 Τά σχόλια τῆς Λιψίας (Lipsiensis 32 = L1) χρησιμοποιήθηκαν γιά πρώτη φορά στήν ἔκδοση τῆς *Ιλιάδας* ἀπό τούς Lederlin καί Begler (1707) τμήματα ἀπό τά σχόλια τοῦ Λέιντεν (Leidensis Vossianus gr 64 = Le1) δημοσιεύθηκαν ἀπό τόν Valckenaer τό 1739

31 Μερική μετάφραση ἀπό τόν F Brerewood (1716), συνολική μετάφραση τό 1722 Γιά τόν Terrasson δλ *Biographie universelle* XLV (1826) 172

32 Οἱ απόψεις τοῦ Vico γιά τόν Όμηρο, ἰδιαίτερα τό βιβλίο III («Dalla scoperta del vero Omero») τοῦ *Principi di scienza nuova* (πού δημοσιεύθηκε τό 1730) παρουσιάζουν ενδιαφέρον, γιὰτί προλαμβάνουν τή μεταγενέστερη ἀναλυτική κριτική Μολονότι οἱ απόψεις αὐτές μνημονεύονται στό βιβλίο τῆς καθήγητριας L A Stella *Il poema di Ulisse* (1955), φαίνεται ὅτι δέν ἐπηρεάσαν σχεδόν καθόλου τήν πρόοδο τῶν ὁμηρικῶν ἐρευνῶν Γιά μία συνοπτική παρουσίαση δλ B Croce, *The Philosophy of Vico* (μετ R G Collingwood, 1913) 183-96

33 Ό Monk, *Life* II (1883) 367 σημ 3 παρατηρεῖ· «Γι' αὐτό τό βιβλίο [δηλ. τό *Enquiry*] λένε, ἂν καί δέν ξέρω ποιά εἶναι ἡ πηγή τους, ὅτι ό Bentley ἔκανε τό ἐξῆς σχόλιο "ὅταν ἔφτασα στή μέση τοῦ βιβλίου ἔξεχασα τήν ἀρχή του ὅταν τό τελείωσα, τό ἔξεχασα ὁλόκληρο"

34 Ό Wood ἀναφέρεται στό *Enquiry* ρητά τρεῖς φορές *Essay* (ἔκδοση τοῦ 1775) 99 σημ d, 117, 295 - 6

35 Ἀλλά καί ἀπό αὐτή τήν ἔκδοση, λένε, τυπώθηκαν μόνο ἑφτά ἀντίτυπα (Nichols, *Literary Anecdotes*, III 81) Ἐνα ἀντίτυπο στάλθηκε, σύμφωνα μέ τίς ὁδηγίες τοῦ Wood στόν J D Michaelis στή Γοττγγή (Foerster, δ π , 110 σημ 5) Γιά τόν Wood δλ τώρα T J B Spencer, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* XX, 75-105

36 Ἀναφέρει τούς Boileau, Mme Dacier καί Boivin ὡς τούς κύριους ὑπερασπιστές τοῦ Όμήρου καί τούς La Motte, Perrault, Fénelon καί Fontenelle ὡς τούς κύριους δυσφημιστές του (ἔκδοση 1775, 144 σημ e)

37 C F Michaelis, γιός τοῦ J D , τοῦ μεταφραστῆ Foerster, III Ἡ μετάφραση δημοσιεύ-

τηκε τό 1773 μέ τή διβλικοκρίσια τοῦ Heyne ὡς πρόλογο τό 1775 ὁ Jacob Bryant δημοσίευσε μιὰ νέα ἔκδοση τοῦ *Essay* μέ διορθώσεις προσθέτοντας τό *A Comparative View of the Ancient and Modern State of the Troade*. Τό τελευταῖο ὁ Wood σκόπευε νά τό κάνει πυρήνα τοῦ διβλίου – μνημονεύεται πρῶτο στή σελίδα τίτλου στήν ἔκδοση τοῦ 1767, ἀλλά ἀπουσιάζει ἀπό τό μόνο γνωστό ἀντίτυπο αὐτῆς τῆς ἔκδοσης (παλαιότερα ἀνήκε στήν Grenville Library, τώρα θρίσκειται στό Βρετανικό Μουσεῖο). Τό 1778 ὁ Michaelis δημοσίευσε ἕνα φυλλάδιο μέ *Zusatze und Veranderungen wodurch sich die neue Ausgabe von Woods Versuch von der alten auszeichnet*. Ὁ Wolf, πού παραθέτει τήν ἔκδοση τοῦ 1775 τοῦ Wood (*Prolegomena* XLI σμμ 8), ἦταν φοιτητής στή Γοττίγῃ ὡς τό 1779.

38 Βλ. C. Joret, *D' Anse de Villosion et l' hellénisme en France* (1910). Γιά τήν παράδοση τοῦ κειμένου τῶν σχολίων τῆς Βενετίας βλ. H. Erbse, *Mnemosyne* 4 ser. VI, 1-38 *Beitrage zur Ueberlieferung der Iliasscholien* (1960).

39 Πρόκειται γιά τά σχόλια τοῦ χειρογράφου πού πῆρε τό ὄνομα ἑνός κατόχου του κατά τόν 18ο αἰῶνα καί εἶναι γνωστό ὡς Townleianus (τώρα Brit. Mus. Burney 86). Σχετικά μέ τή μεγάλη σημασία αὐτοῦ τοῦ χειρογράφου γιά τόν μελετητή τῆς ἱστορίας τῶν ὁμηρικῶν σχολίων βλ. Erbse, ὁ π. (σμμ 38).

40 Ὁρθογραφία πρὸς P. Chantraine, *Grammaire homérique* I (1948) κεφ. I Παρεμβολές βλ. π.χ. G. Jachmann, *Symbola Coloniensia* (1949) 46 σμμ 64.

41 Γιά λεπτομέρειες βλ. L. Friedlander, *Die homerische Kritik von Wolf bis Grote* (1853)· R. Volkmann, *Geschichte u. Kritik d. Wolf'schen Prolegomena zu Homer* (1874).

42 Οἱ παραπομπές στό Trollope's *Commentary* γίνονται στήν ἔκδοση τοῦ 1945.

43 Βλ. τώρα A. Severyns, *Recherches sur la Chrestomathie de Proclus*, III (1953).

44 Ὁ Nitzsch ἦταν ἥδη γνωστός γιά τό «ἐνωτικό» (σχ. ἐδὼν «νεοαναλυτικό») ὑπόμνημα *Erklärende Anmerkungen zu Homers Odyssee*, ὁ πρῶτος τόμος τοῦ ὁποίου κυκλοφόρησε τό 1826. Τό διβλίο του *Sagenpoesie der Griechen* (1852-9) ἦταν σημαντικό τήν περίοδο ἀνάμεσα στόν Grote καί τόν Kirchhoff.

45 Ἡ Ἰλιάδα τοῦ Lachmann ἦ καί πολύ ὁμοιο μέ αὐτήν δημοσιεύτηκε ἀπό τόν A. Kochly, *Iliadis carmina XVI restituta* (1861).

46 B. Niese, *Der homerische Schiffskatalog als historische Quelle betrachtet* (1873) στοὺς διαδόχους του συγκαταλέγονται οἱ W. Leaf, *Homer and History* (1915)· T. W. Allen, *The Homeric Catalogue of Ships* (1921)· V. Burr, *Νεῶν Κατάλογος* (1944)· K. Mart, «La Béotie et son caractère hésiodique» (*Act. Ant. Hung.* I, 261-320)· G. Jachmann, *Der homerische Schiffskatalog und die Ilias* (1948)· D. L. Page, *History and the Homeric Iliad* (1959) (Ἡ Ἰλιάς καί ἡ ἱστορία, μετ. K. Πανηγύρη, Ἀθήνα 1968).

47 Στόν τομέα τοῦ ὀπλισμοῦ σύντομα ἀντικαταστάθηκε ἀπό τό διβλίο τοῦ W. Reichel, *Homerische Waffen* (1894, 21901), ὡς πρὸς τοὺς ἄλλους τομεῖς ὅμως ἀντικαταστάθηκε μόνο ἀπό τό διβλίο τῆς H. L. Lorimer, *Homer and the Monuments* (1950).

48 Ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς Ἰλιάδας τοῦ Leaf κυκλοφόρησε τό 1886· ἐκτός ἀπὸ μιὰ σχολική ἔκδοση τῆς Ἰλιάδας, ὁ Monro δημοσίευσε μιὰ σχολιασμένη ἔκδοση τῶν ραψωδιῶν XIII - XXIV τῆς Ὀδύσσειας (1901), μέ τήν ὁποία ὁλοκληρώθηκε ἡ ἔκδοση τῆς Ὀδύσσειας πού ἀρχισαν οἱ W. W. Merry καί J. Riddell (I - XII, 1876). Ὁ τόμος τοῦ Monro περιέχει μιὰ σειρά ἐξαιρετικῶν παρατηρημάτων (289-488) γιά τό ὁμηρικό ζήτημα.

49 Π.χ. O. Seeck, *Die Quellen der Odyssee* (1887)· E. Bethe, *Homer II* (1922)· E. Schwartz, *Die Odyssee* (1924)· P. von der Muhll, *RE* VII A (1940) στό λήμμα *Odyssee*· R. Merkelbach, *Untersuchungen zur Odyssee* (1951)· O. D. L. Page, *The Homeric Odyssey* (1955) [Ἡ ὁμηρικὴ Ὀδύσσεια, μετ. K. Πανηγύρη, Ἀθήνα 1970] εἶναι ὁπαδὸς τῆς θεωρίας τῆς συμπίλησης κατὰ τὸν τρόπο τοῦ Kirchhoff.

ΥΠΟΘΕΣΙΣ ΤΗΣ Α ΟΜΗΡΟΥ ΟΔΥΣΣΕΙΑΣ.

ὡν ἀφορὰ γίγνεται τῇ τοῦ Τῶν ὀδυσσεύς ἐξ ἰθάκης τῇ
μυθῆναι ἀπὸ τῆς καλυψούσης γῆς, μετ' ἣν ἡ ἀβυλῶ
ἐξ ἰθάκης ταραγίγνεται πρὸς τελέμαχον, ὁμοιωθεὶς
μὲν τῇ βασιλῇ ταφίῳ. Γεγονένης δὲ ὁμιλίας ταρα-
γίσσασα ἡ ἀβυλῶ τελέμαχον ταραγίσσεται διὰ τὴν τοῦ
πατρὸς ζήτησιν. ἰς πύλον μὲν, πρὸς μέσσορα. ἐξ ἀπάρτης
δὲ, πρὸς μέγιστον ἀπάρτην ἔμφασιν λαύσας ὡς εἶος ἐφ'
καὶ τῶν μετῴρων γίγνεται ὁλοχθία.

ΟΔΥΣΣΕΙΑΣ Α ΟΜΗΡΟΥ ΡΑΨΩΔΙΑΣ.

Α βίω ἀφορῇ, ὁδυσσεὺς δὲ ταλλὰ δὲ βάρος.

ἡδραμοὶ ἐγγίσι μοῖσα πο-
λύροτον ἐς μάλα πολλὰ
πλάγχθη. ἐπεὶ τρῶϊς ἱβὺν
πτολίεθρον ἔσθρε.
πολλῶν δ' ἀνθρώπων ἴδεν
ἄετα, καὶ νόον ἔγνω.
πολλὰ δ' ὅ γ' ἐνὶ στήθεσσι παθεῖν
ἔλγχετο, ὅν κατὰ θυμὸν
ἀρνύμενος, ἥ τε ψυχὴ καὶ
νόον ἰταίρων.

ἄλλον δ' ὡς ἰτάρους ἱρρύνετο ἰεμνός περ.
αὐτῶν γὰρ σφετέρῃσιν αἰσάσασθαι σὺν ὅλοισι
μήτιοι. οἳ κατὰ βοῦς ὑπερίσταντο πελίοιο
ἡδίστου. αὐτὰρ ὁ τοῖσιν ἀφῆλετο νόστιμον ἡμῶν.
τῶν ἄμ' ὅ γε θεὰ θυγάτηρ Διὸς ἔσπε' καὶ ἡμῖν.
ἐνδ' ἄλλοι μὲν πάντες ὅσοι φύλον ἀπ' ὧν ὀλίβρον
οἴκοι ἴσαντο ὀλέμενοι, πεφάγότες ἠδ' ἐβάλασαν.
τόν δ' οἶον νόστον κεχρημένον ἠδ' ἐγχεαικός,
νύμφη πότνι, ἔρκεε καλυψάμεναι βεῶν
ἐν αἰσὶν γλαφυροῖσι, λίλαομένην ποσσὶν ἔχειν.
ἀλλ' ὅτε δὴ ἔτος ἦλθε πρὶντολόμην ἐν αὐτῶν,
τῷ οἱ ἔσκε κλῶσαντο θεοὶ οἴκον Δεμείδαι
ἐξ ἰθάκης. ὃ δ' ἔγχεε πεφυγμένος ἠὲν αἰβλῶν.
καὶ μετὰ οἷσι φίλοισι, θεοὶ δ' ἑταίρων ἄσαντες,
νόστον ποσὶ δάωμος. ὃ δ' ἀπ' ἁρχῆς μενέαιμεν

AAI

50 Έκτός από τό βιβλίο τοῦ Cauer τά βασικά νέα δημοσιεύματα τῆς δεκαετίας ἦταν τό *Companion to the Iliad* (1892) τοῦ Leaf τό *Quaestiones epicae* (1892) τοῦ W Schulze τό *Enchiridion dictionis epicae* (1894) τοῦ J van Leeuwen· τό *Die Entstehung der homerischen Gedichte* (1894) τοῦ L Ehrhardt καί τό *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache* (1896) τοῦ P Kretschmer. Ἐδῶ μποροῦμε ἐπίσης νά μνημονεύσουμε τή σημαντική ἔκδοση τῆς *Ὀδύσσειας* ἀπό τόν A Ludvig (I - XIII) 1889 XII (- XXIV, 1901), ἡ ὁποία ἀκόμη δέν ἔχει ξεπεραστεῖ ὡς πηγὴ πληροφοριῶν γιά τό κείμενο, καί τήν *Ἰλιάδα* του (1902-7), ἡ ὁποία ἐξακολουθεῖ νά κατέχει τή δευτέρη θέση μετὰ τήν editio maior (1931) τοῦ T W Allen

51 Αὐτό τό ἔτος ἀρχίζει ἡ μεγάλῃ σειρὰ ἐργασιῶν τοῦ V Bérard γιά τήν *Ὀδύσσεια* *Les Phéniciens et l' Odyssee* (1903 - 4, ²1927), *Introduction à l' Odyssee* (1924 - 5, ²1933), *Les Navigations d' Ulysse* (1927), *La Résurrection d' Homère* (1930)

52 Ἡ πέμπτη θέση μπορεῖ νά θεωρηθεῖ «χαμένος κόπος» ἡ ἄποψη τῆς «μεταφορᾶς τῶν μυθικῶν ἀφηγήσεων» (Sagenverschiebung) πού περιέχεται στήν ἕκτη καί ἔβδομη θέση μπορεῖ νά ἀποτελέσει μέρος ὁποιασδήποτε ἐξελικτικῆς θεωρίας, καί πράγματι σύντομα νίκοιτο καί προωθήθηκε ἀπό τόν ὁπαδὸ τῆς θεωρίας τῆς συμπίλησης E Bethe

53 Τό ρεῦμα ἄρχισε νά στρέφεται ἐναντίον τῶν ἀναλυτικῶν μέ τῇ δημοσίευση τοῦ πρώτου τόμου τοῦ *Geschichte der griechischen Literatur* τοῦ W Schmid (1929) τό κεφάλαιό του γιά τόν Όμηρο (83-195) ὑπογράμμισε μέ ἔμφαση τήν καλλιτεχνικὴ ἐνότητα καί σημασίαν τῶν ποιημάτων. Τό 1930 ἀκολούθησαν τά βιβλία τοῦ C M Bowra, *Tradition and Design in the Iliad* (ἓνα πρωτοποριακὸ ἔργο ἐξαιρετικῆς σημασίας), τοῦ W J Woodhouse, *The Composition of the Odyssey*, τοῦ J L Myres, *Who Were the Greeks?* (μιὰ χρήσιμη παρακαταθήκη πληροφοριῶν) καί τό πρῶτο μέρος τῆς μελέτης τοῦ Milman Parry «Studies in the Epic Technique of Oral Verse - Making» (*HSCP* XLI 72 - 147) τό δεύτερο μέρος δημοσιεύθηκε στό ἴδιο περιοδικό. XLIII, 1 - 50) Τό βιβλίο τοῦ M P Nilsson, *Homer and Mycenae* (1933) συνδυάζει τά ἀποτελέσματα καί τῶν τριῶν ἐργασιῶν μέ τήν ἀσυναγώνιστη γνώση του γιά ὅλα τά θέματα πού ἀφοροῦν τόν Όμηρο. Τά περισσότερα πρόσφατα βιβλία τοῦ W Schadewaldt, *Iliasstudien* (1938) καί τοῦ F Focke, *Die Odyssee* (1943) ἔχουν θεμελιώδη σημασία γιά τήν κατανόηση τοῦ σχεδίου τῶν ποιημάτων. Ἀπό τίς ἐργασίες πού ἐξετάζουν ἐπιμέρους θέματα οἱ σημαντικότερες εἶναι G Scheibner, *Der Aufbau des 20 und 21 Buches der Ilias* (1939) U Holscher, *Untersuchungen zur Form der Odyssee* (1939) F Kligner, *Ueber die ersten vier Buche der Odyssee* (1944) ἡ συζήτηση γιά τήν τοπογραφία τοῦ τρωικοῦ πεδίου μάχης στό βιβλίο τοῦ J Guillaudre, *La droite et la gauche dans les poemes homériques* (1944) τό κεφάλαιο γιά τήν ἡθογραφίαν τῶν προσώπων (IV) στό βιβλίο τοῦ F Robert, *Homère* (1950) καί τό βιβλίο τοῦ W Mattes, *Odysseus bei den Phäaken* (1958) Τό βιβλίο τοῦ W B Stanford *The Ulysses Theme* (1954) ἀξίζει νά μνημονευθεῖ ἐδῶ, γιατί τονίζει μέ ἔμφαση τή συνέπεια τοῦ Όμήρου στήν ἡθογραφίαν τῶν προσώπων

54 Ἄλλοι σημαντικοὶ ὁπαδοὶ τῆς θεωρίας τῆς συμπίλησης αὐτὴν τήν περίοδο εἶναι γιά τήν *Ἰλιάδα*, E Bethe, *Homer I* (1914), E Schwartz, *Zur Entstehung der Ilias* (1918), P Mazon *Introduction à l' Iliade* (1942), P von der Mühl, *Kritisches Hypomnema zur Ilias* (1952 - βλ. τῇ βιβλιοκρισίᾳ μου στό *GGA* 208, 1954, 38 - 45) γιά τήν *Ὀδύσσεια* βλ. τοὺς φιλόλογους πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω (σημ. 49)

55 Ἐνα ἀπὸ τά μεγαλύτερα ἐμπόδια, ὁ ἰσχυρισμός ὅτι ὁ ποιητὴς τοῦ T δὲ γνώριζε τὴ συμπύκνωση πού ἐπιειρήθηκε στό I, φαίνεται ὅτι τώρα ξεπεράστηκε χάρις στό ἄρθρο τοῦ D F Eichholz (*AJPh* LXXIV, 137-48) Γιά τόν λύχνο τῆς Ἀθηνᾶς βλ. R Pfeiffer, *Stud Ital* XXVII/XXVIII, 426-33 [= *Ausgewählte Schriften* (1960), 1-7]

56 Ἐδῶ ἀποκτὰ σημασίαν ἡ ἀρχὴ τῆς «ποιητικῆς ἀντίφασης», τὴν ὁποία ὑπογράμμισε ὁ I Γh Kakridis, *Homeric Researches* (1949) 8 καί passim

57 Ἡ εὐκαιρία γιά τόν διαγωνισμό πού προσδοκοῦσε ὁ Θάμυρης μέ τόση πεποίθηση (B

597) δέν αναφέρεται, αλλά ή πιθανότητα ότι ανάμεσα στους διαγωνιζομένους ήταν και οι Μούσες προυποθέτει επιτάφιους άγώνες για κάποιον μεγάλο ήρωα

58 H T Wade - Gery, *The Poet of the Iliad* (1952) 14 - 8, ό όποιος προτείνει τά Πανιώνια στό όρος Μυκάλη Σ' ένα άρθρο μου, περίληψη του όποιου δημοσιεύτηκε στό περιοδικό *Proc Class Assoc* XLVI, 25, κατέληξα, άνεξάρτητα από τον Wade - Gery, σε παρόμοια συμπεράσματα και πρότεινα τά Δήλια. Η άποψη του Wade - Gery για την *Ίλιάδα* ύποστηρίζεται από τους στίχους N 403-5, ή δική μου για την *Όδύσσεια* από τους στίχους ζ 162-7. Βλ. όμως τώρα A B Lord, *The Singer of Tales* (1960), κυρίως κεφ V

59 Θά μπορούσαμε νά αναφέρουμε για παράδειγμα τους άναχρονισμούς στον *Ίδανή*, την άνθηση του δενδροκόπου, ενώ ώριμάζουν οι φρούλες στην *Emma*, την άνεξήγητη άνάσταση της λαίδης Clemlivat στό *The Newcomes* ή τό γράμμα στό *Ayala's Angel*, τό όποιο εμφανίζεται άνέπαφο στό τραπέζι του Πατέρα, άφου προηγούμενως είχε σκιστεί και πεταχτεί στό καλάθι των άχρηστων

60 Πρό την παρατήρηση πού ό A Alvarez (*New Statesman and Nation*, 11 12 1954, σε μία κριτική του *Autumn Sequels*) αποδίδει στον Louis MacNeice «[Στό ραδιόφωνο] μπορείς νά ή γλιτώσεις μέ ότι ήπιοτε, άρκει νά είσαι διασκεδαστικός»

61 Για τή φύση της όμηρικης γλώσσας γενικά βλ. κυρίως J Wackernagel, *Sprachliche Untersuchungen zu Homer* (1916) K Meister, *Die homerische Kunstsprache* (1921) και M Leumann, *Homerische Wörter* (1950) Για τίς στερεότυπες έκφράσεις βλ. Milman Parry, *L' Euphémie traditionnelle dans Homère* και *Les formules et la métrique d' Homère* (καί τά δύο 1928) W Arend, *Die typischen Szenen bei Homer* (1933) και D H F Gray, *CQ* XLI (1947) 109-21 Για τίς παρομοιώσεις βλ. H Frankel, *Die homerischen Gleichnisse* (1921) A Severyns, *Homère* III (1948), 153-64 W Schadewaldt, *Von Homers Welt und Werk*² (1951) 130-154 [*Από τον κόσμο και τό έργο του Όμήρου* I, μετ Φ I Κακριδή, Αθήνα 1980, 165 - 191] R Hampe, *Die Gleichnisse Homers und die Bildkunst seiner Zeit* (1952)

62 Για τους άναχρονισμούς βλ. κυρίως Lonmer, ό π τό έργο της συμπληρώνεται στον τομέα του όπλισμού από τον H Trumpp, *Kriegerische Fachausdrucke im griechischen Epos* (1950 - 90), στον τομέα της θρησκείας από τον M P Nilsson, *The Mycenaean Religion*² (1950), στον τομέα της πολεμικής τακτικής από τον E Delebecque, *Le Cheval dans l' Iliade* (1951) και στον τομέα της μεταλλουργίας από την Gray, *JHS* LXXIV, 1-15 Για τή μυθολογία βλ. κυρίως M P Nilsson, *The Mycenaean Origin of Greek Mythology* (1932) [*Η μυκηναϊκή προέλευση της έλληνικής μυθολογίας*, μετ I K Μαζαράκη Αϊνιάν, Αθήνα 1979] ό J Th Kakridis, *Homeric Researches*, πραγματεύεται τό υπόδαθο της *Ίλιάδας* μέ ενδιαφέρουσα χρήση νεοελληνικών λαϊκών παραδόσεων και παραλογών τό βιβλίο του K Meuli, *Odyssee und Argonautika* (1921) είναι χρήσιμο για τό θέμα των περιπετειών του Όδυσσέα ό Rhys Carpenter στό *Folk-tale, Fiction and Saga in the Homeric Epics* (1946) άνάγει την έξέλιξη της *Όδύσσειας* σε μία περίοδο τόσο άπόμακρη ώστε ό έλεγχος νά καθίσταται αδύνατος. Για τή χρήση μη έλληνικού, κυρίως ανατολίτικου, ύλικού βλ. G Germain, *Genèse de l' Odyssée* (1954) L A. Stella, *Ilpoema di Ulisse* (1955) 85-149 C H Gordon, *Hebrew Union College Annual* XXVI, 43-108 και T B L Webster, *From Mycenae to Homer* (1958) Τό άρθρο του Hampe για τον Νέστορα (στού R Herbig, *Vermachtis der antiken Kunst*, 1950, 1-70) είναι ενδιαφέρον για την Πύλο και τους Αιολίδες Η έργασία του K Reinhardt, *Das Parisurteil* (1938, τώρα στό *Von Werken und Formen*, 1948, 11-36) προχωρεί πολύ πιο πέρα από τό θέμα του τίτλου της και φωτίζει τον χειρισμό του μύθου από τον Όμηρο γενικά

63 Η προφανής παράθεση του στίχου Z 146 στό άπ 29 Diehl πού θεωρείται Σημωνίδειο είναι ένα καλό παράδειγμα Ακόμη και άν τό άπόσπασμα άνήκει πραγματικά στον Σημωνίδη

(πράγμα πού δέν είναι καθόλου σίγουρο), ό στίχος πού παρατίθεται άποτελεί παροιμιακή φράση και άναμφισβήτητα δέν έπινοήθηκε γιά τή θέση πού κατέχει στην 'Ιλιάδα (σημείωσε τήν άμφισμμία τής λέξης γενεή)

64 'Ο 'Αχάλλεας είναι ό μοναδικός 'Αχαιός ήρωας, τόν όποιο ό Όμηρος προικίζει μέ τήν ικανότητα (πού προσιδιάζει στόν Πάρι άνάμεσα στους Τρώες άρχηγούς) νά παίξει κάποιο μουσικό όργανο. Οί άοιδοί του Όμήρου τραγουδούν τά άποσπάσματα τής οΐμης μέ τή συνοδεία ενός έγχορδου όργάνου κατά τόν τρόπο των ραψωδών. Πρβ Schadewaldt, *Von Homers Welt und Werk*² (1951) 54 κ έ [έλλην μετ I, ό π, 75 κ έ]

65 'Ο H Pestalozzi, *Die Achilleis als Quelle der Ilias* (1945), ό E Howald, *Der Dichter der Ilias* (1947) και ό W Schadewaldt, ό π (σημ 64), 155 - 202 [έλλην μετ I, ό π, 195-248] πραγματεύονται τήν 'Ιλιάδα άπό αυτήν τήν άποψη. Γιά τά κύκλια έτη δλ Bethe *Homer* II² (1929) 149-389 και W Kullmann, *Die Quellen der Ilias* (1960)

66 'Ο Focke επικρίνει άποτελεσματικά τούς προγενέστερους όπαδούς τής θεωρίας τής συμπίλησης, άπό τόν Kirchhoff ώς τόν Schwartz και τόν Wilamowitz, και άνασκευάζει προκαταβολικά (γράφει τό 1938, ένώ τό διελίο του κυκλοφορεί τό 1943) τό άρθρο του von der Muhll στη *RI* (1940). Οί άπόψεις του Schadewaldt γιά τήν 'Οδύσσεια πρέπει νά συστηματοποιηθούν μέ βάση τς μελέτες του «Die Heimkehr des Odysseus» [*Von Homers Welt und Werk*³ (1960) 375-412 = 'Από τόν κόσμο και τό έργο του Όμήρου II, μετ Φ I Κακριδή, 'Αθήνα 1982, 209-249] «Der Prolog der Odyssee» [*HSCPh* LXIII (1958) 15 - 32], «Neue Kriterien zur Odyssee - Analyse» (*Sitz - Bericht Akad Heidelberg, Phil - hist Klasse* 1959 2) και *Hermes* LXXXI (1959) 13 - 26. Μπορούμε νά εντάξουμε τόν Schadewaldt στην κατηγορία των όπαδών τής θεωρίας τής συμπίλησης

67 Αυτή ή θεωρία, πού άπέσπασε τήν εύνοική κρίση του Wilamowitz, αναδίδωσε μέ διαφορετική μορφή στίς έργασίες του G Jachmann, *Symbola Coloniensia* (1949) 1-70 και του H J Mette, *Der Pfeilschuss des Pandaros* (1951). Γιά τή ραψωδία I δλ Margarete Noé, *Phoenix, Ilias und Homer* (1940) μέ τήν άπάντηση του Κακριδή (*Homeric Researches*, κεφ I και II)· γιά τή ραψωδία K δλ τώρα M. van der Valk, *Mnemosyne* 4 ser V 277-8. Γιά τς περιπέτειες του 'Οδυσσέα δλ A Lesky, *Thalatta* (1947) 149 - 87· K Reinhardt, *Von Werken und Formen* (1948) 52-162 και W Mattes (παραπάνω σημ 53) 'Όπως ό «Κατάλογος νεών» (γιά τόν όποιο δλ παραπάνω σημ 46), τό λ είναι ειδική περίπτωση· μελετήθηκε άπό τόν van der Valk, *Beitrage zur Nekyia* (1935)

68. 'Ο H J Rose, *Humanitas* III, 1-5 φαίνεται νά έχει άποδείξει ότι οί στίχοι Ω 23-30 δέν αναφέρονται στη γνωστή ιστορία τής κρίσης του Πάρι. 'Ο Όμηρος άγνοεί τό χρυσό μήλο και τή σύνδεση τής άπαγωγής τής 'Ελένης μέ τόν γάμο του Πηλέα και τής Θέτιδας, μέ όλες τς συνακόλουθες χρονολογικές δυσκολίες

69 Αυτή ή πολυστρωματικότητα υπογραμμίζεται όρθά άπό τόν Pestalozzi, ό π (παραπάνω σημ 65). Ένδιαφέροντα είναι τά άρθρα του J L Myres στό *JHS* ('Ιλιάδα LII, 264 - 96 'Οδύσσεια LXXII, 1-19) σχετικά μέ τό θέμα των αναλογιών άνάμεσα στά διάφορα μέρη τής άφήγησης

70. Βλ κυρίως C M Bowra, *AJA*, LIV, 184 - 92 και *Heroic Poetry* (1952), καθώς και τό άρθρο μου στό *Gymnasium* LXI, 28-36

71 Τά έπιχειρήματα πού προβάλλουν οί A Heubeck, *Der Odyssee-Dichter und die Ilias* (1954), D L Page, *The Homeric Odyssey* (1955) 149-57 [έλλην μετ, ό π, 192 κ έ.] και W Schadewaldt (στά άρθρα πού μνημονεύονται στη σημ 66) καθιστούν δύσκολη τήν ύποστήριξη τής άποψης ότι ή 'Ιλιάδα και ή 'Οδύσσεια προέρχονται άπό τόν ίδιο ποιητή

72 Βλ R M Cook, *JHS* LVII, 227-37. Δέν είμαστε σέ θέση νά χρονολογήσουμε μέ ακρίβεια τόν Άλκμάν, και δέ θά βοηθούσε, άν ήμασταν, γιατί δέν είναι καθόλου σίγουρο ότι τό ποίημα γιά τόν 'Οδυσσέα πού ήξερε (δλ παραπάνω σ 000) ήταν τό ίδιο μέ τό δικό μας

ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΓΙΑ ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Τό κείμενο αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου γράφτηκε γιά πρώτη φορά τό καλοκαίρι τοῦ 1953 καί ἀπό τότε ἐλάχιστα τροποποιήθηκε· οἱ σημειώσεις ἀναθεωρήθηκαν τό 1955, ὅταν δούλευα τό κεφάλαιο γιά τήν παράδοση τοῦ κειμένου, καί ἀκόμη μιά φορά κατά τή διόρθωση τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων. Ἀπό τίς παλαιότερες μελέτες πού διάβασα μετά τό 1955 δύο ἀξίζουν νά μνημονευθοῦν ἰδιαίτερα:

C. Rothe, *Die Ilias als Dichtung* (1910) καί *Die Odyssee als Dichtung und ihr Verhältnis zur Ilias* (1914).

Ἄν γνώριζα τά βιβλία τοῦ Rothe νωρίτερα, μέ εὐχαρίστηση θά ἀνέφερα τή φιλική του στάση ἀπέναντι στά ποιήματα ὡς λογοτεχνικά ἔργα, τήν ἀνεξαρτησία του ἀπέναντι στήν τρέχουσα συνθηματολογία τῶν ὁμηριστῶν σίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας καί τήν ὀρθή κρίση του, ἡ ὁποία τόν κατατάσσει στούς λίγους φιλολόγους πού τό ἔργο τους διατηρεῖ κάτι περισσότερο ἀπό ἀπλό ἱστορικό ἐνδιαφέρον. Ὅπως ὁ Andrew Lang στήν Ἀγγλία καί ὁ Dietrich Mulder στή Γερμανία, ὁ Rothe προχωροῦσε πάντοτε ἀντίθετα στό ρεῦμα· γι' αὐτό λυποῦμαι πού πληροφορήθηκα τήν ὑπαρξη τῶν βιβλίων του τόσο καθυστερημένα ὥστε νά εἶναι ἀδύνατο νά τούς δώσω τή θέση πού τούς ἀξίζει στήν προηγούμενη ἐπισκόπηση γιά ὀρισμένες ἀπόψεις τῆς ὁμηρικῆς φιλολογίας.

